THE BRAHMA-SUTRAS OR VEDANTIC SYSTEM OF BÂDARAYANA

We have arranged to enlarge the size of our studies in Indian philosophy by adding eight pages to each monthly part. We have been asked by scholars of eminence to undertake the interpretation and explanation of the sûtras or aphorisms of Bâdarâyana which are the basis of Indian Vedantism or Pantheism. We should have certainly begun our series by preferring Vedantism or the system of Badarâyana to Karma Mimânsâ or the system of Jaimini. But such a procedure would have subverted chronological order, which is the essence of historical sequence. No event or series of events or no philosophical situation is isolated. It has its antecedents from which it results. The system of Badarâyana as well as that of Jaimini is the inevitable consequence of an important historical revolution. The doctrines—which mould the conduct of a modern Hindu, which tinge his political aspirations, which constitute the essence of the religious system he has developed in modern times, and which determine the nature of the social in-
...tions and the principles of the united family system
value o... at present in India—are the result of two
on the Veda... can be characterized from an historical
contrast of th... Vaidika and Buddhistic or more correct
the Indian ... and reactionary
dition of the ...st enter on a short historical sketch to
Vedas of an...aring of the two polities on one another
as pastoral li...

that the doctrines known by the comprehensive na
of Vedantism may be properly interpreted and expla
ed the proper interpretation of a system of philosop
is that which carefully investigates the *situation*, w
its surroundings, with its under-currents, with its lo
which seeks to justify it to its opponents logic to
distinguished from its causes which, though carefu
concealed by the actors on the historical stage from t
masses of the people, necessitate the growth of a p
losophical system by their feelings being moved, a
by their intellect being roused

We will take the Âryan or Vaidika polity fi
The Âryas entered India at least about four thousa
years before the Christian era. They were only a tr
in Ârâna a tribe left behind in the progress of t
united Âryas in civilization They occupied the nor
eastern corner of Ârâna. The country from the val
between the Oxus and the Jaxartes in the north to t
valleys of the seven rivers of the Panjab and Cabul in t
south, and from the plateaus of the Hindu-Kush a
Paropamisan ranges in the east to the valleys of
Euphrates and the Tigris in the west—was occupied
the Âryan tribes About the time, the Âryans mov
en masse towards India, the Âryas in Ârâna w
passing through an important social, religious and
litical revolution It is only now-a-days that a distı
tion can be made between social, religious and
litical movements. But through the oceanic cu
of history, such a distinction cannot be marke
ever a nation is moved, and begins to put fo
new energies, its activities are many-sid -activiti
whether social, religious or political, being mixed
and inseparable from one another This is, howeve
specially true in the case of all ancient nations. Th

Âryan tribes in the country, the boundaries of which we have indicated, had to pass from the pastoral into the agricultural condition of life for every where settled life began to be appreciated agricultural operations were commended directions for the preservation of the agricultural enclosure were specially given the confederacy and the kingdom were religiously respected the idea of a council with a president characterized the highest religious conceptions Ahura mazda (Asura medhasta) was the name of God himself—Asura being the deity of life and the means of its sustenance—the holder of *asu* (life) while two spirits Shpento mainyus and Anra mainyus were opposed to each other The first was the good spirit and the last, the evil spirit—the former meaning white thought (Shveta manyus) and the latter non Âryan thought (Anârya manyus) The council of gods under the presidency of Shpento mainyus was a reflection of a regular political council in the country—a council which represented the power of the confederacy of tribes By way of contradistinction Anra mainyus also had a council of his own Vohumano (Vasu manas) who ruled over the passions appetites affections, desires, and thoughts of man also had a council His opponent Akem mano (Aksema manas) led whatever is evil in every individual man This picture of society is drawn in the Zend avesta, the historical value of which as throwing a great deal of side light on the Vedas of the Indian Âryas is very great The contrast of the Mazdayasnian or the Iranian Aryas with the Indian Âryas illustrates the social and political condition of the latter There is no mention made in the Vedas of any council The confederacy is not alluded to as pastoral life predominated. The wild warriors marched

into India, fell on the aborigines and settled as they pleased It is significantly seen that these wild warriors still betrayed predilections for nomadic life as they seized a wild bison, roasted him alive and despatched his flesh Yet agriculture was pursued by the followers of these warriors, whose ambition was gratified by hunting expeditions These warriors were also bards whose genius was fired by the scenery of the Indian forests, and of the valleys of Indian rivers,and by the stupendous ranges of Indian mountains, and who invoked their gods in new strains instinct with warm poetical feelings. All the hymns of Indra portray the feelings of the war-like Indian Âryas the Mazdayasmians detested Indra, and set him down as a demon, as a member of the council of A*n*ra-mainyus. The bards of the Indian Âryas praised their gods as they invoked them at the time of their sacrificies, the essential feature of which was the representation of the pastoral mode of life milking their cows, tying their calves, bringing a bundle of fuel, ropes made of rush, and a kind of grass for seats from the forest, marking and arranging rude utensils of cooking, preparing the materials of a cake to be baked on potsherds, offering it into fire and eating it, clarified butter being plentifully used The gods came as they were invited. The bard also was a priest, at first there being only one the Brahmâ the increaser the bard of the threshing floor. Yet the ideas of personal sin (Pâpmâ) as opposed to good knowledge (Sanjnâna) the Indian Âryas realized though not so vividly as the Iranian Âryas did. The Indian Âryas, that is, their leaders developed a sort of feudal system which is the distinguishing feature of the Vaidika social, religious and political polity which originated in the settle-

ment of the Âryas in India and in the formation of small kingdoms, each acting for itself, each developing its power, and each ambitiously increasing and economising its resources,—the Vaishyas or the peasantry quietly looking on, and taking a part in a revolution as followers whose opinions and feelings could not be ignored, but who were under the guidance of those who could undertake the onerous and responsible functions of leaders worthy of respect and obedience The warrior chiefs had their courts, their seraglios, their halls of justice, their police, their schools, and *Rita*—their immutable unwritten code of morals—so often mentioned in the *Rig* Veda. The society, consisting of hundreds of chiefs devoted to chivalrous pursuits and cherishing chivalrous aspirations, moved on, cultivating peaceful arts, performing religious ceremonies developing their style of life, bringing new tracts under cultivation, exploring the courses of rivers, and delighting in poetry as recited at their annual assemblages

The warriors are well qualified for leading a community, marching in search of new homes, exposed to frequent dangers, ever involved in warfare, and ever desirous of a permanent settlement

As soon as a permanent settlement is formed, the energies of the leaders slacken their hold on the minds of their followers is weakened, their pride giving offence and their pretensions to superiority awakening jealousy Of such circumstances and of such a popular feeling the priest is not slow to take advantage The chaplain of the feudal mansion gradually usurps power his dictates as religiously binding on society are enthusiastically obeyed The political leadership belongs *de jure* to the king or the duke, but it is exercised by the chaplain who has spiritual power over the wives

and children of the lord of the castle, as the basis of the power of the chaplain of the feudal mansion is theology

Thus when theology was encouraged, and when the priest came to be respected, the Âryas in India had passed through an important revolution. The *Risi*-period had passed away the Brahmavâdi-period came The period of conquest, of expansion, of adventures, and of new hymns had passed way the period of a permanent settlement, of the peaceful enjoyment of luxuries and of the interpretation of the old hymns came. The period of military glory and military prowess had passed away the period of vain glorious demonstration of the past military glory, of the narration of battles and of success already achieved, came This period is depicted with remarkable fidelity in the Vaidika works known as Brâhma*n*a-literature, the essential feature of which is the celebration of a sacrifice which flattered the vanity of a rich householder, which presented to his mind a picture of military glory, and of social importance, and which led him to believe that he had propitiated his gods, but which really increased the power of the priest and established his prestige This state of things, however, could not last long A reaction came in time a reaction that threatened the over-throw of the Vaidika-polity Two classes of society the conformists or Vaidikâchâryas and dissenters or Bouddâchâryas began a conflict fraught with remarkable consequences to mankind We will briefly sketch their bearings on one another

These two sections grew out of the Âryas and the aborigines of India, being thrown together for centuries Intermarriages, though condemned by Âryan legislators, took place between the two sections. Class-

es resembling the American mulattos, quadroons, and octoroons, came into existence These classes naturally sought to be admitted to the privileges of the genuine Âryas who, in their turn, resented and attempted to suppress their pretensions The story of Kavasa Ailusa is an illustration in point The two sections of the Âryan society pulled on together, though their interests often jarred Learned and influential genuine Âryas often espoused the cause of the Âryanized aborigines until at last the forces that created the opposition between the two classes were organized. Suppressed and ignored, the Âryanized aborigines, known as the crowd or multitude(Sangha), dissented from the genuine Âryas, known as the upper classes (Udgha) Similar causes have produced similar phenomena in modern India We have the genuine Pathan whose superior physique and hauteur distinguish him from the spurious Pathân of mixed blood who aspires to be considered a genuine Pathan, and disdains the familiar approaches of the mass of the Indian Mohammedans

We have called the Âryanized aborigines dissenters and non conformists, because their tenets differed essentially from those of the genuine Âryas The one believed in the stability and permanence of the world the other looked upon the world as a mere illusion The one believed in the existence of Heaven, its happiness, and its attainment the other believed that its three fold misery--spiritual, physical, and that caused by gods recurred perpetually, their souls transmigrating from body to body to endure new pains The one believed in the efficacy of sacrifices and considered it their exclusive privilege to perform them as the direct means of all worldly pleasures, nay of Heaven

itself: the other believed the sacrifices to be the means of evil. The one sought children, cattle and wealth: the other prefered austerities, and willingly enduring them, delighted in the name of Shramana or labourer. The one gloried in the acquisition of knowledge as the means of worldly happiness and insisted upon the Vedas being the revelation from God. the other prefered contemplation and retirement into a convent. The one valued active life (Karma) and inculcated it systematically upon the students in its schools. the other traced all its miseries to the power of its activites (Karma and Upâdâna) The one worshipped elemental gods, such as Indra, Vâyu, and Agni the other worshipped the relics of their leaders and thus paved the way for modern idolatry. The one boasted of its prestige and privileges and considered caste to be the essential element of their social polity. the other, taking a higher position, prefered truth and righteousness to caste The women of the one delighted in worldly glory and participated with their husbands in the performance of sacrifices: the women of the other became nuns and abandoned the pleasures of the world To the one their gods, nature, and spirit, appeared to be the source of cheerfulness and pleasure to the other, gods nature, and spirit, appeared malevolent powers The one could understand and realize only class-interests: the other openly preached universal benevolence. The one killed every day lower animals for food as well as for sacrifices: the other gloried in Ahinsâ or total abstinence from the use of flesh. The one considered it its privilege to lord it over the whole world the other believed that man and lower animals were equally entitled to the use of what the earth produced The one boasted of its intellectuality. the other delighted in faith. The one

aspired after the pleasures of this world or the world to come the other aspired after Nirvana or the utter annihilation of the individual existence of man Thus the tenets of the conformists or the genuine Âryan society contrasted in every respect with those of the non conformists or Âryanized aborigines The former constituted the Vaidika polity the latter, the Buddhistic polity Both these polities exercise a great influence on the modern Hindu society

The Vaidika polity is explained and defended in the Purva Mimânsa or the system of Jaimini Bâdarâyana in the Uttara Mimansâ or Brahma sûtra systematizes the Buddhistic polity and explains its bearings The system of Jaimini still exercises its influence by means of the precepts of the Puranas, which inculcate a variety of religious rites or Vratas still devoutly performed by every Hindu The system of Bâdarâyana supplies the intellectual want of the whole of India It is interpreted in different ways Shankarâchârya's interpretation however, approaches the Buddhistic stand point more than the interpretations of Madhvacharya or Ramanuja The system of Shankarâchârya, however, is eclectic so far as it permits the slaughter of animals for sacrificial purposes, and thus commends the Vaidika polity The interpretation of Madhvâchârya accepts the Vaidika polity, but rejects it so far as the slaughter of animals for sacrificial purposes is concerned, and thus commends the Buddhistic doctrine of Ahinsâ Râmanuja occupies a position between the Vaidika and the Buddhistic polities The interpretation of Vallabha is a necessary growth. We have procured copies of Shankaracharya's, Madhvâchârya's Ramanuja's, and Vallabha's interpretations and will place them side by side and offer our

interpretation when necessary to the reader. Every philosophical system is conversant with the discussion of a variety of problems arising from the five-fold conception of man his conception of the phenomenal existences in relation to himself, his conception of their genesis in relation to the first cause, his conception of the relation between the one and the other, his conception of powers within himself and powers without him, and of their reciprocal relation, and his conception of supreme happiness or of emancipation or of salvation. The point of view of the Karma-Mîmânsâ is entirely different from that of Brahma-Mîmânsâ What causes produced the difference of the points of view, we have attempted to show. The variety of problems arising from the five-fold conception of man are discussed in the body of the philosophical systems, and we indicate the particular sûtras in the short summaries we offer to our readers Before we conclude, we must add that the examination of the Pûrva-Mîmânsâ and the Uttara-Mîmânsâ will elucidate the Vaidika and the Buddhistic polities, the historical importance of which can not be exaggerated.

प्रस्तावना.

ब्रह्मसूत्र म्हणजे बादरायणकृत वेदांतदर्शन

प्रत्येक अकांत आठ पृष्ठें अधिक घालून आमची षड्दर्शन-चिंतनिका वाढवावी असा आमचा बेत आहे वेदांतशास्त्राचें मुख्य बीज म्हणजे बादरायणकृत ब्रह्मसूत्रें यांच्या अर्थाची फाड करून विवेचन करावें असें काहीं पक्षपात पंडितांनीं आम्हास सुचविलें आणि आम्हींहि ज्ञानमीमांसेचें विवेचन प्रथम सुरू केलें असतें पण असें केलें असता कालक्रम बिघडतो असें आम्हास वाटतें कारण इतिहासाचें रहस्य कालक्रम आहे हें स्पष्ट आहे कीं, ऐतिहासिक मोठमोठ्या गोष्टी किंवा स्थितिसंधान तुटक तुटक कधींहि नसतें त्यांचा परस्परांशीं नित्य संबंध आहे अर्वाचीन गोष्टी आणि प्राचीन गोष्टी यांचा परस्पर कार्यकारणसंबंध आहे बादरायणकृत दर्शन आणि जैमिनिकृत दर्शन हीं दोन्हींहि ऐतिहासिक मोठ्या मन्वंतराचे परिणाम आहेत ज्या मतापासून आम्हा अर्वाचीन हिंदूंचें अमुकच आचरण असावें असें निष्पन्न होतें, ज्या मतांवरून आमचे मोठमोठे कारस्थानी उद्देश अमुकच असा रंग दिसतो, ज्या मतापासून आम्हा अर्वाचीन हिंदूंच्या धर्मसिद्धांताचीं तत्वें निघतात आणि अलीकडील हिंदुस्थानातील संसृष्टि किंवा सामाजिक आचार यांचें अमुकच स्वरूप असावें असें सिद्ध होतें, अशीं जीं मतें तीं आलीं तरी कोठून? हीं सर्व मतें दोन सिद्धांतापासून उत्पन्न झालीं आहेत इतिहासदृष्ट्या या दोन सिद्धांताचीं नावें वैदिकपरंपरा आणि बौद्धपरंपरा किंवा आर्यपरंपरा आणि अनार्यपरंपरा अशीं ठेवावीं असें आम्हास वाटतें

बहुसंवादक वेदांतदर्शनाचा अर्थ नीट रीतीनें व्हावा व विवेचन व्हावें म्हणून वैदिक आणि बौद्ध परंपरांचा परस्पर संबंध काय हें दाखविलें पाहिजे आणि हें दाखविण्याकरता इतिहासाचा थोडा विचार केला

पाहिजे. कोणत्याहि शास्त्रीय सिद्धांताचा नीट अर्थ करणे म्हणजे काय? मोठ्या काळजीने शास्त्रीय स्थितिसंधानाचा शोध केला पाहिजे, त्याच्या आजूबाजूस काय आहे ते पाहिले पाहिजे, आणि त्याच्या पोटामध्ये कोणकोणच्या प्रकारचे पीळ आहेत हेहि पाहिले पाहिजे. पंडितांनी आपल्या शास्त्रीय सिद्धांताचे मंडन करण्याकरतां प्रतिपक्षापुढे कोणकोणते विषय मांडले हेही दाखविले पाहिजे पंडितांनी प्रतिपक्षाचे खंडन करतांना जे जे उपाय योजले ते ते उपाय त्या शास्त्रीय स्थितिसंधानाचे कारण नव्हे. शास्त्रीय स्थितिसंधान उत्पन्न होण्याची कारणे भिन्न आहेत. ती कारणे वादविवाद करणारे लोक जनसमाजाच्या दृष्टीस पडू देत नाहींत. तथापि जनसमाजाच्या बुद्धीमध्ये स्फुरण होऊन त्याच्या मनोवृत्तीला चेतना होऊन त्यापासूनच शास्त्रीय स्थितिसंधान उत्पन्न होते ही गोष्ट समजण्याजोगी आहे. या गोष्टीची फोड पुढील विचारावरून होईल.

प्रथम आर्य किंवा वैदिक व्यवस्थेविषयीं विचार करायाचा. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी चार हजार वर्षांच्या सुमारास आर्य लोक हिंदुस्थानात शिरले. सर्व आर्य लोकाच्या स्थितीकडे पाहिले असता दुसऱ्या आर्यलोकाइतके हिंदुस्थानात येणारे आर्य सुधारले नव्हते. मूळ आर्यदेशात रहाणारे लोक आपल्या देशास आर्यदेश असे म्हणत. हिंदुस्थानांत येणारे आर्यलोक या देशाचे ईशान्य कोपऱ्यात रहात असत. त्या देशाची चतुःसीमा येणेप्रमाणे' उत्तर दिशेस वक्ष आणि यक्षावर्त या नद्यांमधील प्रदेश. दक्षिण दिशेस काबूल आणि पंजाब या देशांतल्या नद्यामधील प्रदेश. पूर्वेकडे हिंदुकुशांचीं पाठारे. आणि पश्चिमेकडे सुभ्राता आणि शोधी या नद्या. सहकुटुंब सहपरिवार जेव्हा आर्यलोक हिंदुस्थानात शिरले, तेव्हा आर्यदेशातील आर्यलोकामध्ये मोठी सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय उलटापालट होऊन मन्वंतर फिरत होते. सामाजिक, धार्मिक, आणि राजकीय गोष्टी भिन्न आहेत, असें आतां मात्र म्हणतां येतें. परंतु इतिहासाचा ओघ सागराच्या ओघासारखाच आहे. त्यांमध्ये अमु-

क राजकीय, अमुक धार्मिक आणि अमुक सामाजिक असा भेद करतां येत नाही. जेव्हां जेव्हां एखाद्या देशांत हालचाल होऊं लागते, आणि लोकांमध्ये बुद्धीचे आणि शक्तीचे नवे नवे तरंग उठूं लागतात, तेव्हां तेव्हां त्या लोकांमध्ये नाना प्रकारची गडबड चालते. अशा प्रसंगीं त्या गडबडीची विल्हेवारी करतां येत नाही. निराळी सामाजिक गडबड इतकी, धार्मिक गडबड इतकी, आणि राजकीय गडबड इतकी असें म्हणतां येत नाही. सामाजिक व्यवस्था करूं इच्छिणाऱ्या लोकांच्या पोटांत धार्मिक किंवा राजकीय गडबडीचें जमाखर्च फुटत असतात म्हणून अशा प्रकारचे सारे उद्योग एकमेकांत गुंतले असल्यामुळें त्यांचा भेद करतां येत नाही. प्राचीन काळीं जे जे लोक होऊन गेले, त्या सर्वांस हा सिद्धांत विशेष लागू पडतो. ज्या देशाच्या चतुःसीमेचें आम्हीं पूर्वी वर्णन केलें आहे, त्या देशांतील लोक पूर्वी केवळ गोपाळ होते. त्यां च्यापाशीं गुरेंढोरें पुष्कळ असत. त्यांना रानाकुरणांत चारीत फिरवून ते लोक दुधदुभत्यावर आपला निर्वाह करीत. त्यांना शेतकी म्हणजे काय हें ठाऊक नसे. ही स्थिति जाऊन ते आतां हळू हळू शेतकी करूं लागले. जेथें धनगरी तऱ्हा असते, तेथें शेतकी नसते. शेतकी समजू लागली म्हणजे हळू हळू धनगरी तऱ्हा नाहींशी होते. या कुरणांतून त्या कुरणांत गुरें चारीत फिरण्यापेक्षां या आर्य लोकांस एके ठिकाणीं शेतकी करीत रहाणें बरें वाटूं लागलें व शेतकीसंबंधीं निरनिराळे धंदे बरे असें ते म्हणूं लागले. कुरणांमधील शेतांचें योग्य रक्षण व्हावें म्हणून शास्त्राचें नियम निघूं लागले. जमीन आणि राज्य याविषयीं पूज्य बुद्धि उत्पन्न होऊन धार्मिक भाव वाटूं लागला. या वेळचे अति उत्तम धार्मिक विचार कोणते? तर परिषद् असावें आणि त्या वरती अध्यक्ष असावा असें त्यांस वाटत असे. पार्शी लोकांमध्यें अहुरमझ्द् हें ईश्वराचें नांव आहे. संस्कृतांतील अहूर मझ्द् याचें असुर मेधिष्ट हें रूप, असुर म्हणजे जीवनाची देवता—जीवन रक्षण करण्याचें साधन, आणि असु म्हणजे

जीवन. असु धारण करते ती असुरदेवता. झंद्-अवस्था पुस्तकांत दोन प्रकारच्या जीवांचे वर्णन केले आहे एकाचे नाव स्पेंतोमैन्युः, आणि दुसऱ्याचे नांव अंग्रमैन्युः. या दोन जीवांचे परस्पर वैमनस्य आहे. स्पेंतोमैन्युः म्हणजे श्वेतमन्युः (शुभ्र विचार). ही सुबुद्धि उत्पन्न करणारी शक्ति आहे. अंग्रमैन्युः म्हणजे अनार्यमन्यु (अनार्य विचार). ही कुबुद्धीची देवता आहे. देशामध्ये जे राजकीय परिषद् असे, त्या परिषदाचेच प्रतिबिंब असे एक देवतांचे परिषद् आहे असे पार्शी लोक मानीत. आणि त्या परिषदाच्या अध्यक्षस्थानीं स्पेंतोमैन्युः आहे, असे ते समजत. देशांतील राजकीय परिषद् म्हणजे काय? सर्व जातीच्या जमातीचा अधिकार चालवणारी एक सभा असे. स्पेंतोमैन्युः अध्यक्षस्थानीं असून जसे सुबुद्धीचे परिषद् तसेच कुबुद्धिनायक अंग्रमैन्युः ज्यांत अध्यक्ष आहे असे दुसरे परिषद् आहे असे प्राचीन पार्शी लोक मानीत. ही देवलोकाची व्यवस्था झाली. आतां मनुष्य लोकीं प्रत्येक प्राण्यामध्यें दोन प्रकारची शक्ति आहे. एकीचे नांव वोहुमनो (वसुमनः), आणि दुसरीचे नांव अकेममनो (अक्षेममनः) अशीं नावे ठेवलीं असत. वोहुमनो अध्यक्षस्थानीं असून मनुष्याच्या मनांत याचे परिषद् आहे. त्याचा अधिकार मनुष्याच्या विचारावर, प्रीतीवर, इच्छांवर, कलांवर, अनुरागावर चालतो. अकेममनो या शक्तीच्या अधिकाराखालीं मनुष्याची दुर्बुद्धि व दुर्गुण आहेत. पार्शी लोकांच्या धर्मपुस्तकामध्ये अशा प्रकारे लोकसमूहाचे वर्णन केले आहे. या पार्शी लोकांच्या धर्मपुस्तकापासून हिंदुस्थानातील आर्य लोकांच्या वेदातील पुष्कळ गोष्टींची फोड होते, म्हणून पार्शी लोकांच्या धर्मपुस्तकाची योग्यता इतिहासदृष्ट्या मोठी आहे. मझ्दयष्णी किंवा इराणी आर्य यांची आणि भारतखंडीय आर्य यांची तुळणा केली असतां वैदिक धर्म आचरणाऱ्या आर्य लोकांची राजकीय आणि सामाजिक स्थिति कशी होती हे कळून येते. ऋग्वेदामध्ये कोठेहि परिषदाचे नांव नाहीं. लोकसंस्था म्हटली म्हणजे जिकडे तिकडे

गोपालांच्या तऱ्हेची होती आणि हात लोकांमध्येंना मुख्य प्रचार असे म्हणजे शेतकीच्या या जमातींत प्रचार पडला नव्हता स्वेच्छाचारी योद्धे हिंदुस्थानांत चाल करून आले त्यांनी एतद्देशीय मूळ रहिवाशी लोकांवर हल्ला केला, आणि मग मोठमोठे पाटील त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत मराठी केल्या राज्यामध्ये मदत असतां ज्या ज्या गोष्टींची त्यांना गरज लागली होती, त्या त्या गोष्टींची आवड असून त्यांना आठवण होत असे उदाहरणार्थ ते गो पाळीत, त्यांना मानीत, आणि त्यांचें मांस भक्षण करीत तथापि असे असताहि जरी योद्धे शिकारीच्या कामांत गुंतले असत, आणि शिकार करण्यांत मोठें महत्व मानीत असत, तरी त्यांचे अनुयायी लोक शेतकीचा धंदा करीत हे योद्धे मोठे शूर असत हिंदुस्थानांतील अरण्यें किंवा मोठमोठ्या नद्यांचीं पात्रें किंवा बुद्धि गुंग करणारी पर्वतांची ओळ ही पाहिली म्हणजे यांच्या स्वभावाच्या योगानें त्यांच्या बुद्धीत स्फुरण चढत असे आणि त्यांमध्यें अन्तःकरणास सन्तोषित करणारा रस आहे अशीं नवीं नवीं काव्यें करून ते आपल्या देवतांचीं आवाहनें करीत असत हिंदुस्थानांतील युद्धधुरंधर आर्यांच्या मनोवृत्ति कशा होत्या, हें ऋग्वेदां तील इंद्रसूक्तें पाहिल्यानें समजतें इराणांतील मझ्दयस्नी आर्य इंद्राची निंदा करीत, आणि इंद्र पिशाच आहे असें ते समजत फुरुद्दीनायक अहुरमेझ्दाच्या सभेंतील एक सभासद इंद्र आहे असें ते समजत हिं दुस्थानांतील आर्य लोकांनी कवि यज्ञप्रसंगीं इंद्राची स्तुति करीत आणि त्याचें आवाहन करीत यज्ञ म्हणजे काय? त्यांतील मुख्य तत्त्व इत केंच आहे कीं, गोपालांच्या तऱ्हेची जी जनसंस्था असते, तिचा उत्सव करावयाचा म्हणजे गाईंची धार काढावयाची, त्यांच्या वासरांना एकीकडे बांधावयाचें, रानांत जाऊन समिधांची मोळी आणावयाची, कुशाचे दोर आणावयाचे, आसनाकरतां दर्भ आणावयाचे, स्वयंपाकाचीं आवडधोवड पात्रें ठाकून ठोकून नीट मांडावयाचीं, पुरोडाशाचें सामान तयार करा

याचे, विटकराच्या तुकड्यांच्या केलेल्या कपालांवर तो भाजायाचा, मग अंशतः तो अग्नीस अर्पण करायाचा. सर्व यज्ञभर जिकडे तिकडे तुपाचा उपयोग फार. ज्या रीतीने देवाला आमंत्रण करीत त्या रीतीने देवहि येत असत. जो कवि तोच ऋत्विज् आणि ऋत्विज् तोच कवि, अशी व्यवस्था असे. आणि पूर्वी यज्ञामध्ये एकच ऋत्विज् असे. त्याचे नाव ब्रह्मा. ब्रह्मा म्हणजे वर्धन करणारा, म्हणजे स्तव्यावरती गाणारा कवि. संज्ञान म्हणजे काय, आणि ते पुरुषरूपी पापाच्या विरुद्ध कसे आहे हे विचार वैदिक आर्यांस पूर्ण माहित होते खरे. तथापि इराणी आर्यां इतके ते त्यांच्या पुढे ढळढळीत वागत नसत. हिंदुस्थानांतले आर्य म्हणजे त्याचे पुढारी याच्या मध्ये मांडलिक राजमंडलसंस्था उत्पन्न झाली, आणि वेदाच्या वेळच्या सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय व्यवस्थाचे तेथून मूळ निघाले. ही संस्था कशी उत्पन्न झाली असे विचारले तर हिंदुस्थानात जेव्हा आर्यलोक आले आणि त्यानीं वसाहती केल्या तेव्हां प्रत्येक प्रत्येक योध्याने आपापले राज्य साधून घेतले. आपल्याच उत्कर्षाकरतां तो झटूं लागला. आपल्याच त्याणे अधिकार वाढविला. आणि जितकी आपली ताकद तितकी आपली योग्यता वाढावी म्हणून प्रत्येक वीरपुरुष युद्धास प्रवृत्त झाला. वैश्य किंवा रयत लोक हे स्वस्थ राहिले आणि काय होते ते पाहूं लागले. राज्यक्रांति होऊं लागली म्हणजे त्याचे म्हणणे काय, व त्यांच्या मनात काय आहे याचा विचार सहज होत असे. आणि जरी त्यांच्या म्हणण्याचा विचार होत असे, तरी ते राजे लोकांचे अनुयायी इतकीच त्याची योग्यता असे. आणि हे ठीकच आहे. ज्या वीर लोकाची योग्यता मोठी त्यांच्यावर पुढारीपणाची जबाबदारी पडे. त्यांच्यावर पुढारीपणाचे ओझे पडे, म्हणून वीर लोकांच्या संधानानेच हे लोक वागत. व जसे वीर लोक सागत तसे वैश्य लोक करीत. या क्षत्रिय वीरांचीं दरबारे असत, त्यांचे जनानखाने असत, त्यांचीं न्यायाधिकरणे असत, चोरीचपाटीची चौकशी करण्याकरिता

शिपाइ असत, त्यांच्या राज्यांत शाळा असत, व त्या नियमाप्रमाणें त्यांचा व्यवहार चाले त्याचें नांव ऋत असें हे नियम सिद्धिलेले नसत, तथापि ते नित्य आहेत असें ते समजत ऋग्वेदामध्यें या ऋताचें वारंवार वर्णन केलेलें आहे देशांत असे क्षत्रिय राजे शेंकडो असत आपण मोठे योद्धे अशी जेणेंकरून प्रख्याति होइल तें त्याचें मुख्य काम. त्यांनीं शिकारी करावयाच्या व रूपानें श्रीमान् स्त्रिया आपल्या शौर्यानें स्वयंवराच्या वेळीं साध्य कराव्या असा त्यांचा उद्योग असे आणि दिवसभर अशा कामीं त्यांचें मन गुंतलें असे अशा प्रकारें आर्यजनसमूहाचा ओघ चालला होता कलाकौशल्य प्रगल्भ दशेस आणण्याकरतां ते झटत असत, धर्मकार्यें करीत असत, प्रपंचाची व्यवस्था सुधारीत असत, नव्या नव्या देशामध्यें शिरून त्या देशांत लागवड करीत असत, नदीचा प्रवाह कोणीकडे जातो आहे याचा शोध लावीत, आणि सार्वजनिक सामाजिक यज्ञ होत असतां कांहीं एका ठिकाणीं जमून कीं गाणीं गात तीं गाणीं ऐकून त्यांस मोठा आल्हाद वाटत असे

यथाप्रवृत्तिकरतां नवे नवे देशांचे शोध लागत आहेत, नेहेमी नेहेमी नवीं संकटें प्राप्त होत आहेत, नेहमी युद्धप्रसंग चालला आहे, परंतु कोठें तरी देश सांपडला आणि त्यांत स्वस्थ राहतां यावें असा प्रसंगाचा धाग आहे अशा प्रसंगीं योद्धे लोकांकडे सहजच पुढारीपणा येतो, आणि ते जसें सांगतात तसें सहजच सर्व लोक ऐकतात असा क्षत्रियांचें वर्चस्व असतें

पण एकदा यथावृत्त होऊन जिकडे तिकडे स्वस्थता झालीना झाली कीं, क्षत्रिय लोकांचा अमल ढिला पडतो, त्यांचें वजन कमी पडतें, व आपल्या अनुयायांवर त्यांचा पगडा बरोबर बसत नाहीं कारण स्वस्थतेच्या वेळीं आपल्या वर्चस्वाचा जो डौल क्षत्रिय लोक घालतात, तेणें करून दुसरे लोकांस वाइट वाटतें, व क्षत्रिय लोकच कोण मोठे येवढा डौल मिळवणार असें त्यास वाटून त्यांचा हेवा होऊं लागतो अशी

क्षत्रियांची स्थिति झाली आणि लोकांस वाईट वाटूं लागले म्हणजे धर्म-प्रवर्तक लोकांस संधि फावली. ब्राम्हण पुढे सरसावले. शौर्याची गरज नाही म्हणून क्षत्रिय मागे पडले, हळूं हळूं सारी सत्ता राजोपाध्यायाच्या स्वाधीन झाली, लोक उपाध्यायाच्या नादीं लागले, व उपाध्येबोवा धर्म असा आहे आणि धर्म तसा आहे म्हणून जे लोकांस सांगूं लागतात त्याचाच पगडा लोकांच्या मनावर बसतो आणि तेच चांगले असे लोकांस वाटूं लागते. बाह्यदृष्ट्या सर्व सत्ता राजाच्या स्वाधीन खरी; परंतु अंततः सारी सत्ता उपाध्यायाच्या स्वाधीन होऊन जाते. कारण राजाच्या स्त्रिया आणि मुले यांना उपाध्येबोवांच्या म्हणण्याप्रमाणे चालावे लागते. कारण नित्यकर्माची व धर्माची गुरुकिल्ली उपाध्येबोवाच्या स्वाधीन असते आणि अशा स्थितीमध्ये धर्माचेच प्राबल्य फार असते.

याप्रमाणे जेव्हां धर्माचे प्राबल्य झाले आणि त्या प्राबल्यास लोक अनुसरूं लागले, आणि जेव्हा धर्मप्रवर्तकांची देशामध्ये प्रतिष्ठा वाढली, तेव्हां भरतखंडांतील आर्यलोकांमध्ये मोठे स्थित्यंतर होऊन चुकले होते. ऋषिजनांचा काल गेला होता, ब्रह्मवादिजनांचा काल आला होता. ज्या कालीं आर्य लोकांनीं दुसऱ्यांचा पराजय केला, आपले सामर्थ्य वाढविले, व मोठमोठे पराक्रम केले आणि नवीं नवी सूक्तें गाइली तो काल पार निघून गेला होता. आर्य लोक स्वस्थ स्थाइक वसाहती करून राहिले होते. देशामध्ये जिकडे तिकडे स्वस्थता आणि शांति आहे, ऐष आरामीचा उपभोग होत आहे, नवीं सूक्तें करण्याबद्दल जुन्याच सूक्ताचा अर्थ करण्यांत पंडितजन गुंतले आहेत. ज्या वेळीं मोठे शौर्य आणि युद्धपराक्रम होत होते तो वेळ निघून गेला, आम्ही पूर्वीं असे असे पराक्रम केले, असे असे संग्रामप्रसंग गुजरले, असे असे यश मिळविले, अशा कथा सांगून व्यर्थ डौल मिरविण्याचा काळ आला. या काळाचे उत्तम वर्णन ब्राह्मणनामक वैदिक ग्रंथांत केले आहे. या ब्राह्मणग्रंथाचे मुख्य स्वरूप ते काय आहे ? श्रीमंत यजमानाला नादीं लावून त्याला व्यर्थ

फुगावें, त्याच्या मनात पूर्वीच्या युद्धपराक्रमाचें यश केवढें हें भरवून द्यावें, आपली लोकांत मोठी प्रतिष्ठा आहे असें त्यांस वाटवावें, आपल्या वर देवाची कृपा झाली आहे असें त्यांस भासू लागावें, आणि यजमानाच्या मनाची अशी स्थिति होत असतां धर्मप्रवर्तकाची सत्ता वाढावी असें यज्ञधर्ममार्गाचें स्वरूप आहे तथापि ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं लोकांच्या बुद्धीचा प्रवाह फिरला, आणि त्या प्रवाहाच्या लोंढ्यांत वैदिक व्यवस्था वाहून जाते कीं काय असें वाटू लागलें वैदिक परंपरेस अनुसरणारे लोक म्हणजे वैदिकाचार्य आणि त्याच्या उलट वाद करणारे बौद्धाचार्य, अशा दोन प्रकारच्या आचार्यांमध्यें वादविवाद होऊं लागले, आणि वैमनस्य उत्पन्न झालें या वादापासून व वैमनस्यापासून जे परिणाम घडून आले, ते जगतांतील सर्व लोकांस लागू पडतात वैदिकाचार्य आणि बौद्धाचार्य असे दोन तट झाले, हे एकमेकांशीं कसे वागले याचें आम्हीं संक्षेपत वर्णन करतों

ह्या दोन्ही तटाचे लोक आले कोठून? ह्या दोन्ही तटाचे लोक बाहेरून आलेले विजयी आर्य आणि या देशांतील मूळचे लोक यांच्यांतून उत्पन्न झाले हे दोन तट उत्पन्न होण्याचें कारण असें आहे कीं, हिंदुस्थान देशांत आर्य लोकांचा आणि अनार्य लोकांचा शेंकडों वर्षे समागम झाला जरी आर्यधर्मप्रवर्तकांनीं परस्परामध्यें लग्नें होऊं नयेत असा वारंवार नियम केला, तरी आर्यांचे आणि अनार्यांचे शरीर संबंध झालेच झाले अमेरिकेमध्यें जशा पहिल्या पाहिरीच्या, चवथ्या पाहिरीच्या व आठव्या पाहिरीच्या मिश्र जाति उत्पन्न झाल्या, तशाच मिश्र जाति प्राचीन भरतखंडांत उत्पन्न झाल्या होत्या या मिश्र जातीच्या लोकांच्या मनांत असें सहजच येऊं लागलें कीं, आपले शुद्ध आर्यांच्या इतके अधिकार असावेत, शुद्ध आर्यांमध्यें आपण मोडावें शुद्ध आर्यलोक या मिश्र जातींच्या तिटकारा करूं लागले, आणि त्यांचें म्हणणें मोडून काढून त्यास दाबून टाकण्यास प्रवृत्त झाले दृष्टांतार्थ

रितां कवष ऐलूषाची कथा पहावी. जरी या दोन तटांच्या लोकांचे तंटे होत होते तरी कसे बसे ते एके ठिकाणी राहिले. ज्यांची विद्वत्ता मोठी व अधिकार मोठा असे शुद्ध आर्यलोक केव्हां केव्हां आर्याप्रमाणे वागणाऱ्या अनार्यांचा पक्ष स्वीकारीत. असे होतां होतां दोन्ही तट आवेशास चढले आणि एकमेकांचा पाडाव करण्यास प्रवृत्त झाले. आर्याप्रमाणे वागणारे मिश्र जातीचे लोकांची वारवार हानि होई, त्यांना कोणीच पुसत नसत, आणि काय ती प्रतिष्ठा शुद्ध आर्यांचीच, असें झाल्याने दोन्ही तटाचे वैमनस्य पेटले. शुद्ध आर्य आपणांस उर्ध्व किंवा वरच्या प्रतीचे लोक असे म्हणवीत, आणि मिश्र जातीच्या व आर्याप्रमाणे वागणारास संघ किंवा खालच्या प्रतीचे लोक असे म्हणत. अशा प्रकारची जातिव्यवस्था अलीकडेहि हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाली आहे, आणि तिची कारणेहि अशीच आहेत. मुसलमान लोकांत अस्सल पठाण म्हणून लोक आहेत. आपणास उगीच पठाण म्हणवणाऱ्या मिश्र जातीच्या पठाणांपेक्षा त्यांचा शरीराचा बांधा बळकट आणि कुर्रा मोठा. आपण कसे तरी करून अस्सल पठाणात मोडावे अशी मिश्र जातीच्या पठाणाच्या मनाची धाव असते, आणि तो हिंदुस्थानांत जे पुष्कळ मुसलमान आहेत त्यांच्या बरोबर सलगीने वागत नाही. अस्तु.

मिश्र जातीचे आर्य व आर्याप्रमाणे वागणारे अनार्य यांचा एक तट आणि शुद्ध आर्यांचा दुसरा तट असे दोन तट पडले. या दोन्ही तटांच्या मतांमध्ये मोठा भेद असे. शुद्ध आर्य असे मानीत की जग सत्य आहे आणि ते स्थाइक आहे; अशुद्ध आर्य असे मानित की, जग मायारूपी आहे. शुद्ध आर्य असे म्हणत कीं, स्वर्ग आहे, त्यातील सौख्य आहे, व ते मनुष्यास प्राप्त होते; अशुद्ध आर्य असे म्हणत की, जगतामध्ये तापत्रय आहे. ते तापत्रय तीन प्रकारचे आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक. हे तापत्रय हात धुवून मनुष्याच्या पाठीस लागले आहे, आणि नवीं नवी दुःखे भोगण्याकरितां पुनर्जन्म होतो. शुद्ध आर्य असे मानीत कीं, यज्ञापासून फल उत्पन्न होतेच होते, यज्ञ हे ऐहिक सुखाचे साधन आहे; इतकेच काय? पण यज्ञाचे योगाने स्वर्गहि प्राप्त होतो, आणि हा यज्ञ करण्याचा अधिकार आम्हांसच आहे, आणि अशुद्ध आर्य असे मानीत कीं, यज्ञापासून दुःख उत्पन्न होते. शुद्ध आर्य आपणांस पशु प्राप्त व्हावे,

धन प्राप्त व्हावे म्हणून झटत, अशुद्ध आर्य लोकास वैराग्य बरे वाटे आणि ते स्वेच्छेने क्लेश भोगीत, आणि आपणास श्रमण किंवा श्रम कर णारे म्हणण्यात संतोष मानीत ऐहिक सुखाचे साधन ज्ञान आहे असें समजून तें प्राप्त करून घेण्यात शुद्ध आर्य भूषण मानीत आणि ते असा हट्ट धरून बसत कीं वेद हे ईश्वरप्रणीत आहेत, अशुद्ध आर्य लोकास ध्यान करणें बरें वाटे, आणि ते सन्यास घेऊन मठात वास करीत शुद्ध आर्यांचा कर्ममार्गावर किंवा प्रवृत्तिमार्गावर भर असे, 'आणि ते आपल्या विद्यार्थ्यांस तो जपून व्यवस्थित रीतीने शिकवीत, अशुद्ध आर्य लोक प्रवृत्तीपासून सर्व दु खें उत्पन्न होतात असे मानीत इंद्र, वायु आणि अग्नि अशा तात्विक देवताची शुद्ध आर्य लोक पूजा करीत, अशुद्ध आर्य आपल्या मतप्रवर्तकाच्या काहीं शेषाची पूजा करीत (शेष म्हणजे नख, दात, केंश इत्यादि) यापासून प्राचीन मूर्तिपूजेची प्रवृत्ति झाली शुद्ध आर्यलोक आपल्या वर्चस्वाची प्रतिष्ठा मानीत, आपले अधिकार मोठे असें मानीत, आणि सामाजिक व्यवस्थेचें मुख्य तत्व जातिभेद आहे असें मानीत, अशुद्ध आर्य यापेक्षा उत्तम व्यवस्था करून जातींपेक्षा सत्य आणि धर्म याची योग्यता मोठी असें मानीत शुद्ध आर्यांच्या स्त्रिया ऐहिक भूषणे मिळाल्याने संतोष मानीत, आणि आपल्या पतिसहवर्तमान यज्ञ करण्यामध्ये विराजमान होत, अशुद्ध आ र्यांच्या स्त्रिया वैरागिणी होत आणि ऐहिक सुखाचा त्याग करीत शुद्ध आर्यांस सृष्टि, देव आणि आत्मा हे आनदाचें आणि सुखाचे आगर आहे असें वाटे, अशुद्ध आर्यांस सृष्टि, देव, आणि आत्मा ह्या कोणी दु ख कारक शक्ति आहेत असें वाटे शुद्ध आर्यांस जात्याभिमान फार असे आणि फक्त स्वजातीचे हिताहित त्यास समजत असे, अशुद्ध आर्य स्पष्ट रीतीने असें म्हणत कीं सर्वभूतीं दया करावी आणि प्रीति करावी हा धर्म आहे शुद्ध आर्य नित्यशः यज्ञाकरिता आणि भक्षाकरिता पशु मारीत, अशुद्ध आर्य "अहिंसा परमो धर्म" असे डौलाने म्हणत शुद्ध आर्य असें समजत कीं, सर्व जगतावर आपली सत्ता असणे हा आपला अधिकार आहे, अशुद्ध आर्य असें मानीत कीं मनुष्य आणि इतर प्राणी याची योग्यता सारखीच आहे, आणि पृथ्वीमध्यें जे जें

उत्पन्न होते, त्याचा उपयोग घेण्यास दोहोंसहि सारखा अधिकार आहे. शुद्ध आर्य आपण बुद्धिवान् आहों असा अभिमान बाळगीत; अशुद्ध आर्यांस भक्ति हेंच भूषण वाटे. शुद्ध आर्य अशी इच्छा करीत कीं आपणांला प्रापंचिक आणि स्वर्गीचीं सुखें प्राप्त व्हावीं; अशुद्ध आर्य अशी इच्छा करीत की आपणांस निर्वाणावस्था प्राप्त व्हावी. निर्वाणावस्था म्हणजे काय? जिवाचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन तो काहींएक नाहीं अशी स्थिति. असा उद्बुध आणि संध यांमध्यें भेद होता. शुद्ध आर्यांचीं मतें एक तऱ्हेचीं पडत आणि मिश्र आर्यांचीं आणि अनार्यांचीं मते दुसऱ्या तऱ्हेचीं पडत. शुद्ध आर्यांच्या धार्मिक आणि सामाजिक धर्मसंस्थेचे नांव वैदिक धर्मसंस्था. मिश्र आर्यांच्या आणि अनार्यांच्या धर्मसंस्थेचे नाव बौद्ध धर्मसस्था. अर्वाचीन हिंदूंच्या मनावर या दोन्ही धर्मसंस्थांचा इतका दृढ संस्कार आहे कीं ते काहीं अंशीं बौद्ध सांप्रदाय आचरतात, आणि कांहीं अंशीं वैदिक सांप्रदाय आचरतात असे म्हटले तरी चालेल. पूर्वमीमांसेमध्ये वैदिक धर्मसंस्थेचे निरूपण केले आहे, आणि तिचे मंडन केले आहे. पूर्वमीमांसाशास्त्राचा कर्ता जैमिनि हे सांगण्यास नको. उत्तरमीमांसेमध्ये बौद्ध लोकांच्या मुख्य मताचा संग्रह आहे, आणि त्या मतांच्या संबंधाचे निरूपण आहे. परंतु इतकेच लक्षांत ठेवायाचें की बौद्धाचार्य वेदाचा त्याग करीत असत, आणि वेदांतवादी वेदाचा स्वीकार करतात. जैमिनिकृत शास्त्राचा अंमल अजून चालतो आहे. पुराणामध्ये ज्या व्रतांचे वर्णन केले आहे, तीं व्रते अंशतः यज्ञच आहेच. आणि हीं व्रते सर्व हिंदु लोक जपून करतात. बादरायणशास्त्राचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रचार आहे, आणि ज्ञानगोष्टी केल्याने बहुतेक हिंदूंच्या मनांचे समाधान होते. या बादरायणशास्त्राचे निरनिराळ्या सांप्रदायाचे लोक निरनिराळ्या रीतीने अर्थ करतात. तथापि बौद्ध लोकांच्या मताच्या कलावर अद्वैतवादी शंकराचार्यांचे सिद्धांत आहेत. असा प्रकार मध्वाचार्यांचा किंवा रामानुजाचा नाहीं. तथापि शंकराचार्यांच्या सिद्धांतामध्ये भेसळ आहे. कारण स्मार्त लोक यज्ञाकरितां पशु मारतात, आणि या रीतीने वैदिक परंपरेस अनुसरतात. मध्वाचार्यांनीं वैदिक परंपरेचा स्वीकार केला आहे, परंतु

पत्तामध्ये पशु मारणें एकीकडे टाकून पिठाचा पशु आंत घुसडून बौद्ध सांप्रदायाच्या अहिंसा धर्माचा स्वीकार केला आहे रामानुज बौद्ध लोकांचा मार्ग एकिकडे सोडतो, आणि वैदिक मार्ग एकीकडे सोडतो, आणि मध्येंच विशिष्टाद्वैत सिद्धांताचें प्रतिपादन करतो अशा गडबडीमध्यें वल्लभसांप्रदाय उत्पन्न होणें हें आवश्यकच आहे शंकराचार्यांच्या; मध्वाचार्यांच्या, रामानुजाच्या आणि वल्लभाचार्यांच्या भाष्यांच्या प्रति आम्हीं मिळविल्या आहेत आणि त्यातील मुख्य मुख्य हाशिलाचीं वचनें वाचकापुढें आम्ही मांडू, आणि आवश्यक असल्यास आमचें म्हणणें काय हेंहि वाचकास कळवू प्रत्येक शास्त्रामध्यें निरनिराळ्या सिद्धांतांचें विवेचन केलेलें असतें हे सिद्धांत मनुष्याच्या पांच प्रकारच्या मनोगतापासून उत्पन्न होतात १ आपल्या सभोंवतीं जें जड दिसत आहे, आणि तत्संबंधीं चराचर संसार चालला आहे, याचा आपला संबंध तरी काय ? हें पहिलें मनोगत २ ह्या चराचर संसाराची उत्पत्ति कशी झाली, आणि तिचें मुख्य कारण काय हें दुसरें मनोगत ३ ह्या चराचर संसाराचें आणि मुख्य कारणाचें संबंध कोणते हें तिसरें मनोगत ४ मनुष्याच्या अंतर्यामीं नानाशक्ति आहेत हें स्पष्टच आहे आणि अंतरिक्षीं, आकाशीं, वायूमध्यें, अग्नीमध्यें निरनिराळ्या शक्ति आहेत हेंहि स्पष्टच आहे यांस पंडितजन आध्यात्मिक आणि आधिदैविक अशीं नावें देतात हें चौथें मनोगत ५ आणि परम सुख तें काय, मुक्ति ती काय, निर्वाण तें काय ? हें पांचवें मनोगत आहे या पांची मनोगताचा विचार केला असतां ब्रह्ममीमांसा आणि कर्ममीमांसा यांमध्यें अतिशय अंतर आहे असें अंतर कसें पडलें हें दाखविण्यास आम्हीं यत्न केला आहे पांचीहि मनोगताच्या संबंधानें जे निरनिराळे सिद्धांत उत्पन्न होतात, त्यांचें विवेचन शास्त्रामध्यें विशेष केलेलें असतें ज्या सूत्रामध्यें हे सिद्धांत बांधलेले असतात, तीं सूत्रें आम्ही वाचकांच्या पुढें मांडू ही प्रस्तावना पुरी करण्यापूर्वीं इतकें सांगितलें पाहिजे कीं पूर्वमीमांसेचा विचार केल्यानें वैदिक आणि बौद्ध सांप्रदायाचें स्वरूप नीट कळून येईल आणि इतिहासदृष्ट्या ह्या गोष्टीची योग्यता केवढी आहे हें सांगण्यास नको

अथोत्तरमीमांसा ॥

ब्रम्हसूत्रम् ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

पदार्थः । अथ=अनन्तरम् । अतः=एतस्मात् कारणात् । ब्रह्मजिज्ञासा=ब्रम्हणो जिज्ञासा । जिज्ञासा=ज्ञातुमिच्छा ।

वाक्यार्थः । अनन्तरमेतस्मात् कारणाद् ब्रह्मणो जिज्ञासा ॥

भावार्थः । कर्मज्ञानानन्तरं वेदवाक्यविचारद्वारा ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । किं नाम ब्रह्मेत्युत्तरेषु सूत्रेषु परीक्ष्यते । नाना वेदान्तमार्गाः सन्ति । तत्र ब्रह्मस्वरूपनिरूपण भिद्यते । यथा । अद्वैतवादिनो वदन्ति शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं निर्गुण निराकारात्मस्वरूपमात्माभिन्न ब्रह्मेति । द्वैतवादिनस्त्वात्मभिन्नः सगुणः सर्वज्ञो मुक्तिदाता जगत्कर्ता मनुष्यैः सेव्यः परमेश्वरो ब्रह्मेति । विशिष्टाद्वैतवादिनो रामानुजानुयायिनो वदन्ति सगुणो जगत्कर्ता सर्वज्ञो मुक्तिदाता पुरुषोत्तमो ब्रह्म । पुनः जीवोऽपि सगुणो मुक्त्यवस्थायामीश्वरस्य स्वरूपतां प्राप्नोति । ईश्वरो जगत्कर्तृत्वेन विशिष्यत इति । वल्लभमतानुयायिनस्तु जडजीवरूपसर्वात्मकं ब्रह्म । तदश्नुते सर्वान् कामान् । तेन विविधभोगचतुरेण ब्रह्मणा सह जीवो मुक्त्यवस्थायां सर्वान् कामानश्नुते इति । एतेषां मतानामग्रे तारतम्येन निरूपणं करिष्यते ब्रम्हस्वरूपं निर्णेष्यतेच । तत्र

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । उ० ब्र० १. ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । उ० ब्र० १. ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म । उ० छां० ३.१४,१, ॥ नेह नानास्ति किञ्चन । तत् त्वमसि । उ० छां० ६.८,४. ॥ ब्रह्माहमस्मि । ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति ॥

बादरायणकृत वेदान्त-दर्शन

१ आतां येथून ब्रह्मविचार

१ चार वेदान्तमतांचा विचार करून बादरायणसूत्रांच्या अर्थाचा निर्णय करावा असा आमचा हेतु आहे. तीं चार वेदान्तमतें येणेंप्रमाणें:—प्रथम, ज्याचें शंकराचार्यांनीं प्रतिपादन केलें व जें उत्तर हिंदुस्थानांत पुष्कळ प्रचारांत आहे, तें अद्वैतवेदान्तमत. दुसरें विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त रामानुजानें स्थापन केला त्याचा प्रचार कावेरीतीरीं आणि तिरुपति हें जें व्यंकोबाचा गिरी व यांच्या सभोंवताल प्रांत यांत आहे. तिसरें, मध्वाचार्यांनीं स्थापन केलेला द्वैतसिद्धान्त मुख्यत्वें करून कर्नाटकांत आढळतो, परंतु भरतखंडीं सर्व ठिकाणीं या मताचे लोक थोडेबहुत आहेत. चवथें पुष्टिमार्गमत प्रतिपादन करणाऱ्या वल्लभाच्या मताचा प्रचार गुजराथेंत आहे. प्रत्येक मताचा पांच प्रकारचा विचार करावा असें आम्हीं प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे. बादरायणाच्या ज्या ज्या सूत्रांच्या धोरणानें शंकराचार्यादि आचार्य आपआपल्या मतांचें प्रतिपादन करतात, त्या सूत्राचा अर्थ करते वेळीं त्या मताचें निरूपण आम्ही करूं. या प्रथम सूत्रीं ब्रह्म हा शब्द विचार करण्याजोगा आहे. शंकराचार्यांचे मताप्रमाणें ब्रह्म ज्ञानमय, आनंदमय आणि चैतन्यस्वरूप आहे. तें निर्गुण आणि निराकार असून पुरुषविशेष

THE BRAHMA SUTRA

1 Now then the investigation of Brahma

1 We purpose to examine the four systems of Vedânta and fix the interpretation of the sûtras of Bâdarâyana. What are these four systems of Vedânta? The first is the Advaita Vedanta which Shankarâchârya propounds and which has many adherents in Northern India. The second is the Vishishta dvaita which is propagated by Râmânuja and which prevails in the country about Tirupati the shrine of Vyankatesha known as the Vyankatesha-giri and on the banks of the Kaveri. The third is the Dvaita system which Madhvacharya inculcated and which is more or less known in all parts of India and is specially studied in the Carnatic. The fourth is the Pushti mârga a form of Epicureanism which predominates in Gujarath. We have stated in the introduction that each of these systems deserves an examination from five different points of view. We will discuss the doctrines as laid down by any of the four schools when we examine that sûtra of Bâdarâyana on which Shankarâchârya and other Âchâryas base their statements. The term in the above sûtra which calls for special examination is Brahma. According to Shankarâchârya the form of Brahma is knowledge happiness and spirituality it is without any quality and shape and is not a person it alone is real and all else is

नाही आणि हे ब्रह्मच काय ते ज्ञान आहे, आणि बाकी सर्व वस्तुमात्र मिथ्या निर्वाणावस्थेचे बौद्धलोकहि असेच वर्णन करतात तथापि शंकराचार्यांच्या अद्वैतसिद्धान्तामध्ये आणि बौद्धांच्या निर्वाणसिद्धान्तामध्ये भेद आहे त्या भेदाचे निरूपण पुढे करू पुन, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तवादी रामानुजाचे असें ह्मणणे आहे कीं परमेश्वर पुरुष आहे. तो सगुण आहे, जगत्कर्ता तो आहे, आणि मुक्तिदाताहि तो आहे मनुष्याचा जीवहि सगुण आहे, आणि तो मुक्त झाला म्हणजे सर्वथैव ईश्वरतुल्य होतो परंतु जगत् उत्पन्न करण्याची शक्ति मात्र त्याला नाही. पुन., द्वैतसिद्धान्त असा आहे की ब्रह्म पुरुषविशेष आहे, तो जगत्कर्ता आहे, जगन्नियंता आहे, सर्वथैव सेवा करण्यास तो योग्य आहे जीव कधीहि त्याच्या योग्यतेस पावणार नाही जीवानें नित्य आता किंवा मुक्ति प्राप्त झाल्यानंतर परमेश्वराची सेवाच करावी इतका त्याचा अधिकार आहे पुन, वल्लभमतानुयायी लोकाचें निराळेच मत आहे. जड आणि जीव असे ब्रह्माचें रूप आहे, ते ब्रह्म सर्व प्रकारच्या भोगाचा अनुभव घेतें. मुक्ति प्राप्त झाल्यानंतर जीवहि ब्रह्मासहवर्तमान सर्व भोगाचा अनुभव घेणार. अशा चार मताच्या अनुरोधानें निरनिराळ्या मताचे लोक ब्रह्मशब्दाचा अर्थ बसवितात परंतु द्वैतसिद्धान्ताचा अर्थ आम्हास समर्पक दिसतो. कारण बादरायणाच्या लेखावरून एकदर असाच अर्थ निष्पन्न होतो, असें आम्हास

false In the first stage of the development of Buddhism, the condition of Nirvâna is described in the same way There is, however, a distinction between the form of Brahma as recognized by the Advaita-school and the Nirvâna of Buddhists—a distinction which will be considered in the sequel According to Râmânuja, the promulgator of the Vishistadvaita system, Brahma is a person, possessing qualities, the creator of the world and saviour The human soul also possesses qualities and when saved, is like Brahma in every respect, except the power of creating the world According to Madhvâchârya the first known teacher of Dvaita philosophy, Brahma is personal, the creator and the ruler of the world, and in every way deserves to be worshipped the soul, never being capable of rising to equality with God, is entitled only to serve Him now in this world and when saved and in Heaven The followers of Vallabha differ from all these they believe that all the material and the spiritual is Brahma which is capable of all fleshly enjoyments The soul when saved, is to secure all enjoyments along with Brahma The term Brahma is then interpreted in their own way by all these four schools so as to suit the doctrines they preach But we believe the interpretation of the Dvaita school to be reasonable, because we think that the sûtras of Bâdarâyana sanction it We will now indicate generally the topics discussed in the system of Bâdarâyana so that the reader may find it easy to see its scope The Brahma-sûtra consists of four books in the first, Bâdarâ-

बाग्त अगू वाग्रापगाच्या मग्र्य्र आर विता विषय आला आह याचें थोडें पर्ये दिग्दर्शन केलें पाहिजे म्हणजे वाचकास विचार करण्यास बरें पडेल म एसूत्राच चार अध्याय आहेत त्यां पाहिल्या अध्यायात वेदातील आणि उप निषदातीलवाक्ये घेऊन ब्रह्मशब्दाचा अ मुख्य अर्थ अरे दाखविण्याकरिता याम रायणानें उद्योग केला आहे दुसऱ्या अध्यायामध्यें आपल्या मताशीं दुसऱ्या मताचा जितका विरोध पडतो तितक दुसऱ्या मताचें खंडण केलें आहे तीं दुसरीं मतें म्हणजे साख्य योग वैशेषिक, आ णि बौद्ध इत्यादि तिस ऱ्या अ याया मध्यें वैराग्य याचा विचार आहे चौथ्या अध्यायामध्यें जीव मु क्त झाला म्हणजे त्याची स्थिति कशी होते, आणि मुक्तीचें स्वरूप काय आहे याविषयीं विचार आहे या सव गोष्टी चें महत्व मग सांगावयास नको पण इति हासरूपानें वदद आहे हे सागावयास नको युनानी देशातील स्टोइक झानो, एपिक्युअर, प्लेटो, आणि साक्रटिस याच्या मताचा विचार करून याचा प्रचार या देशीं पुष्कळ चालला आहे पण निदान त्याच्या इतके प्रबल विचार करणारे पण्डित या भरतखंडीं झाले, असे भार तवर्षातील लोकास ठाऊक नसावे हें निदान आश्चर्य तरी आवश्यक आहे या दोन्ही भरतखंडाच्या आणि युनानी आर्यांच्या मताचा मतभेद दाखविल्यानंतर असे आश्चर्य वाटण्याचे विशेष कारण आहे हे वाचकांच्या लक्षात सहज येईल

yana quotes a varie y of passages from the Vedas and Upanisads and attempts to fix the sense of the term Brahma in the second he refutes the doctrines of such schools of philosophy as Bouddha Sânkhya Yoga and Vaisheshika when they are in any way opposed to his system in the third the nature and the conditions of Vairâgya—self abnegation—are investigated and in the fourth the condition of the soul when saved is examined and spiritual emancipation is enlarged upon We need not mention that the importance of the study of these sys

I picure Socrate and Plato The ignorance of our countrymen of the doctrines of thinkers equally profound and sound if not more excites at least our surprise the grounds of which the reader will perceive when the distinctions and identity of Indian and Hellenic thought are pointed out We will translate the texts from the Vedas and Upanisads which we have quoted in the Sanskrita portion of our work on which the statements of Vedântic teachers *are based and the signification* of which is discussed to adapt them to the doctrines of a particular school "Brahma is

—in the highest heaven He enjoys all enjoyments along with skilful Brahma (He) who knows Brahma obtains the highest All this (is) indeed Brahma Any thing here is not various That thou art I am Brahma 'He who knows

सूत्राणि.

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

पदानि । जन्मादि, अस्य, यतः, ॥

वाक्यार्थः । यतो जन्मादि अस्य (तस्य नाम ब्रम्ह) अस्य प्रत्यक्षस्य चिन्त्यस्य च उत्पत्तिस्थितिलय यस्मात् कारणात् तद् ब्रम्ह ॥

भावार्थः । द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतवल्लभमतानुयायिना स्वमतानुरोधेनास्य सूत्रस्यार्थः कर्तुं शक्यते । अद्वैतमते जीवब्रह्मणोरभेदः चैतन्यरूपं ब्रम्ह सत्यं । जगत् मिथ्या । द्वैतमते तयोर्भेदः ब्रम्ह सत्य । जगदपि सत्यम् । विशिष्टाद्वैतमते सगुण ब्रम्ह सत्यं । जगत् मिथ्या । सगुणजीवस्य सगुणब्रम्हणश्चाभेदः । वल्लभानुयायिनां तु यत् प्रत्यक्षं जडात्मकमिदं जगत् तदेव ब्रम्ह नित्य सत्य च । जन्म लयश्च केवलमाविर्भावतिरोभावौ ॥

उपनिषद्वाक्यान्यनुसन्धेयानि

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रम्हेति । उ० भृ० १. ॥ आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । उ० भृ० ६. ॥

संस्कृतामध्ये जी वेदांतलीं आणि उपनिषदांतली वाक्ये दिली आहेत, आणि ज्यावरून वेदांतवादी लोक आपआपल्या मताचे सिद्धांत बांधतात, आणि ज्यावरून वेदांतांत मोठा वाद उत्पन्न होतो, त्या वाक्याचें आम्ही भाषांतर करतो "ब्रह्म (हें) सत्य, ज्ञान, आणि अनंत (आहे). हृदयरूप, उत्तम आकाशरूप गुहेमध्ये ठेवलेले (जे ते) जो जाणतो." "चतुर ब्रह्मासहवर्तमान तो सर्व

Brahma becomes Brahma" We shall have ample opportunities of pointing out in the sequel the different interpretations of these texts as insisted upon by different schools of Vedântic teachers.

२ ज्यापासून ह्याचें उत्पत्त्यादि होतें

मोग अनुमतिने ' ब्रह्म [illegible] उत्तम न मिळत " हें सत्र [illegible] ब्रह्म " " सर्वं [illegible] नाहिं ", [illegible] " ' मी ब्रह्म आहे " [illegible] ब्रह्म [illegible] ' हीं वाक्य [illegible] वरील [illegible] अर्थ [illegible] आम्ही पुढें [illegible]

[illegible] घाचे [illegible] आवरण [illegible] जें [illegible] दिसतें त्या पदार्थ, [illegible] उत्पत्ति, स्थिति आणि लय, असा [illegible] अर्थ आहे [illegible] मताप्रमाणें [illegible] आत्मस्वरूपा [illegible] अर्थ [illegible] आणि असें [illegible] आहे अद्वैतवादी असें [illegible] की, " हें जगत [illegible] आहे [illegible] मायेचें [illegible] पडलें (असा [illegible] आवरण असें म्हणतात) आणि मग असा [illegible] झाला असा [illegible] अद्वैतवादी विवर्त असें [illegible] शुद्ध चैतन्याचें आवरण करावें अशी एक शक्ति आहे आणि मग [illegible] आपल्या पुढें उभें रा हिलें आहे असें भासतें ' पुन द्वैत मताचे [illegible] असें म्हणतात की -" हें जगत् हें [illegible] आहे आणि [illegible] म्हणजे पुरुषोत्तम परम [illegible], हा माळ्या [illegible] करता आहे [illegible]

2 Whence of this the origin and the rest

2. The term whence signifies from Brahma. *Of this*—of the phenomenal seen about us. *The origin and the rest*—the origin the existence and the destruction. Different schools of the Vedânta thinkers interpret this sûtra—each in his own way—an intricate procedure. The Advaita-school asserts that every phenomenon is a delusion; that the Brahma is covered over with ignorance—a form of delusion; such a covering is styled by them (*Âvarana*); the phenomenal originates in Brahma thus covered over. The origination of the phenomenal is called by them *Vivarta*. There is a power which can cover and conceal the pure intelligence—a power which produces the delusion of the creation being actually perceived. The Dvaita school on the contrary, holds that the creation is like a garden and Brahma—the highest personal God—works in it like a gardener. He protects this world and occasionally chastises the human soul which, according to its merits or demerits, transmigrates and suffers misery. All the Vedânta schools as well as Buddhism recognise the doctrine of the transmigration of the human soul. The followers of Râmânuja hold that Brahma possesses qualities and assert that this sûtra demonstrates its power of creation. The followers of Vallabha declare that Brahma is real and eternal and its form is the phenomenal seen about us. When asked to explain the production or destruction of natural substances as

सरक्षणहि करतो, कारणपरत्वे जीवास दंडहि करतो, आणि पापपुण्याप्रमाणे पुन पुनः जीवास जन्ममरणादि क्लेश भोगावे लाग तात." सर्व वेदांतमताप्रमाणें पुनर्जन्म गृहीत आहे बौद्धासहि पुन पुन जन्म आणि पुन पुन मरण हे मान्य आहे रामानुज असे मानतात कीं, ब्रह्म सगुण आहे, आणि त्यामध्यें कर्तृत्वगुण आहे, असें या सूत्रानें दाखवतात वल्लभमताप्रमाणें ब्रह्म सत्य आणि नित्य असून हें जे प्रत्यक्ष दिसते हाच त्याचा आकार आहे आता काहीं पदार्थ उत्पन्न होतात हे कसें तर ते केवळ मनुष्यास दिसू लागतात इतकेंच यास वल्लभानुयायी लोक आविर्भाव असे म्हणतात पुन काही पदार्थांचा नाश होतो हे कसें? तर ते पदार्थ फक्त दिसेनातसे होतात यास वल्लभानुयायी लोके तिरोभाव असे म्हणतात. पुन कारणें दोन प्रकारचीं आहेत. माती हें मडक्याचे कारण आहे, आणि कुंभार हेंहि मडक्याचे कारण आहे पहिल्या प्रकारच्या कारणास उपादान असे म्हणतात, आणि दुसऱ्यास निमित्तकारण म्हणतात अद्वैतसिद्धांताप्रमाणे ब्रह्म हें जगताचें उपादान कारण आहे द्वैतसिद्धांताप्रमाणें ब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम हे जगताचे निमित्तकारण आहे रामानुजाच्या मताप्रमाणे जीवापेक्षा ब्रह्म म्हणजे पुरुष यात कर्तृत्वशक्ति अधिक आहे. बाकी मुक्त झालेले जीवहि सगुण आणि ब्रह्महि सगुण ही दोन्ही सारखीच आहेत आता, सगुण जीवाला

seen in this world, they state that it is a case "of mere appearance or disappearance which are respectively called *Âvirbhâva* or Tirobhâva Again, there are two kinds of causes—a cause of an earthen vessel is mud as well as a potter The first is called Upâdâna, and the last—Nimitta. They are material and efficient causes respectively According to the Advaita-school, Brahma is the material cause of the phenomenal According to theDvaita-school,on the contrary, Brahma or the highest person is the efficient cause According to Râmânuja, Brahma possesses a quality more than the human soul the one can create while the other cannot The human soul when saved and Brahma possess otherwise the same qualities While in this world the human soul does not perceive its identity with Brahma, though both are personally identical The cause of the first believing itself to be different from the last, is ignorance According to Vallabha, the phenomenal is Brahma Hence according to the Advaita and Vallabha schools, Brahma is the material cause of the phenomenal, but the first perceives the human soul to be different from Brahma from its being covered, and on account of ignorance, while they are not really so, and the last does not particularly mention ignorance, delusion, and the power of covering Brahma Suffice it to state that all these distinctions will be examined as occasion arises—distinctions which often baffle attempts at formal statement We will translate the texts elsewhere quoted "Verily know that from

रजुन मग्हार्थ एयय गन द्दार नाही गतुन मग निरा‿ आणि आरन नि राटे असें जोगत माम होते, पार्थे ग्र- ण अविद्या आहे अगु ा त्या य द्दिम मनानमा गटि हे ‿ जद जगन ि मनें नेप मग्ह म ा अद्वैतवादी आ ि वाप्रम पा दा ि पा मायामाग मग्ह हे ‿ ा चे ‿ानान ारन आहे परंतु अन्न मग्ना अविद्या, माया, आवरण वगुईं मग्ह आणि जार मिन्न दिमना वार्ना र ते मिन्न नाहीत, अर्थ जवार न रारों लागें वामरना,मर्थे अविद्या, माया आणि आवरण पाचा मिन्न विचार मार्गी अगु पा यव नाहीं ‿ मर्व ‿ा‿ विमय मान हाहन आरआप स्या मगास ममान शास्त्रपद्धारतो वेदांतवादा लार र्जा वहाजन ‿ यानि वदाभीज वाक्ये घेतात पर्थ आम्ही मायावर करून शास्त्रों ‿नाीप आ रण्यका‿न मृगूपानेपदनाल हीं वाक्यें आहेत "ज्ये ज्याराकूर ही मूते उत्पन्न हातात, ‿ ज्याच्यापे ानें उत्पन्न झालेली ‿ तात, ज्यावा जातात, ज्यामध्ये शिर तात, असें न जाण ें मग्ह ' "खरेच आनंदापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात, आनंदा या योगानेंच उत्पन्न झालेलीं जगतात, आनंदा ते जातात, आणि (त्यांत) शिरतात असें" आता हीं वाक्यें द्वैतसिद्धांताला विरुद्ध आहेत, पण त्यांची मग्हारानमार्ग मानुन द्वैतवादा व्यवस्था ‿नात त्याचा विचार पुढें मार

which the e existences are produced by which (they when) produced subsist to which they go (and which) they enter that is these existences are verily produced from joy (Ânanda) by joy (they when) produced subsist and go to and enter joy Now it will be seen that these texts do not support the Dvaita system of Vedânta which adjusts them by propounding a plan of what is called Brahmânandra Mukti consisting in getting into the closest influence of God. This will be explained in the sequel

सूत्राणि.

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

पदानि । शास्त्रं योनिर्यस्य तत् शास्त्रयोनि । किंवा शास्त्रस्य योनिः शास्त्रयोनिः । तत्त्वं शास्त्रयोनित्वम् ।

वाक्यार्थः । शास्त्रस्य वेदादेः कारणं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मलक्षणं पूर्वसूत्रे निरूपितम् । अथवा शास्त्रमस्य ब्रह्मणः प्रमाणम् । कथं शास्त्रं ब्रह्मणः प्रमाणमित्युत्तरस्मिन् सूत्रे दर्शयति शंकराचार्यः । चातुर्वेदान्तमतानुरोधेनास्य सूत्रस्यार्थः कर्तुं शक्यते । द्वैतमतानुवादिनामर्थः सुलभं प्राप्नोति ॥ तत्र यदि शास्त्रं ब्रह्मणः प्रमाणं तर्हि तत् प्रमाणस्य किं रूपं के प्रकाराश्चेति विवेक्तुं युज्यते ॥ किं तर्हि तत्र प्रमाणं । न तावत् प्रत्यक्षं । तद् द्विविधं । इंद्रियसंभवं योगसंभवंचेति । इंद्रियसंभवंच बाह्यसंभवमांतरसंभवंचेति द्विविधं । इत्येवं रामानुजः प्रमाणं परीक्षते ॥ मध्वाचार्यस्तु पौराणिकेन श्लोकेन शास्त्रं परिमिमीते । ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पंचरात्रकं मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयत इति ॥

॥ उपनिषद्वाक्यान्यनुसन्धेयानि ॥

॥ अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद. ॥

३ शास्त्राचें कारण ब्रह्म, अथवा शास्त्र हें ब्रह्माचें प्रमाण आहे, म्हणून (ब्रह्म स्वतंत्र आणि मुख्य)

३ दुसऱ्या सूत्रापासून ब्रह्माचा लक्षणविचार चालला आहे ब्रह्म म्हणजे काय हे दाखविण्याकरितां हें सूत्र घेतात या सूत्रांत मुख्य पद "शास्त्रयोनित्वात्" हें आहे त्याचा अर्थ शास्त्रयोनि या पदावरून शास्त्रयोनि हें समासघटित पद आहे त्याचा दोन प्रकारचा अर्थ करतात षष्ठी तत्पुरुष केल्यानें शास्त्राचा योनि शास्त्रयोनि, आणि बहुव्रीहि समास केल्यानें शास्त्र ज्याची योनि आहे तें असे अर्थ होतात योनि या शब्दाचा अर्थ कारण किंवा प्रमाण असा आहे वेदान्ती असें म्हणतात कीं, शास्त्र म्हणजे ऋग्वेदादि ग्रंथ "या महाभूताचा जो उच्छ्वास तो ऋग्वेद" (बृ०) ब्रह्म हें महाभूत आहे

3 Brahma is the source of (all) the Shâstra or the Shâstra (supplies) the evidence of Brahma Therefore, (Brahma is independent and principal).

3. The definition of Brahma is given in the second sûtra The nature of Brahma is explained in this sûtra. The principal term in the sûtra is Shâstra-Yonitva which signifies either the Yonitva (source) of the Shâstra or the Shâstra being the Yonitva (evidence) of Brahma because *Shâstra Yoni* is a compound word which is analysed in two ways—the first is the Sashthitatpurusa and the second sense is determined by the Bahuvrihi The term Yoni is said to have two meanings—source or evidence The Vedântins state sacred literature, such as the *Rig* Veda to be the Shastra and quote the text—*Rig* Veda is the breath of the Great Being Brahma therefore is the Great Being

सूत्राणि

तत् तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

पदार्थ । तत्=ब्रह्म । तु=न । समन्वय=वेदवाक्यानि सङ्गृहीत्य ते षामनुगमद्वारेण विचार ॥

वाक्यार्थ । न । समन्वयेन ब्रह्मलक्षण सिध्यति ॥

भावार्थ । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति तृतीयसूत्रे यत् प्रमाण दत्त तत् न । यतो वेदवाक्यानां कर्मप्रकाशकत्व न तु ब्रह्मप्रकाशकत्वमिति । आचार्य उत्तरयति तत् न । वेदवाक्याना समन्वये कृते ब्रह्मलक्षण सिध्यतीति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् छां० उ० (६.२,१.) आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । ऐत० (४.२१.) ॥ तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् । श० (१४.६,८.) ॥ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । बृ० आ० (४.५.) ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् । मु० उ० (२.२,११.) ॥ तत्त्वमसि । छा० उ० (६.८,४.) ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । बृ० आ० श० (१४.५,६.) ॥ आत्माऽपहतपाप्मा । छां० उ० (८.७,३.) सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । छां० उ० (८.७,३.) आत्मेत्येवोपासीत । शत० (१४.४,२,१८.) ॥ आत्मानमेव लोकमुपासीत । बृ० आ० (४.१५.) ॥ नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ॥ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववास्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । कठोप० (२.२२.) ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । मु० उ० (२.१,२.) असङ्गो ह्यय पुरुषः । बृ० आ० (६.३,१५.) ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च । कठ० उ० (२.१४.) ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । मु० उ० (२.२,८.) ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन । (तै० ब्रा० उ० (९.) अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । बृ० आ० (१४.६,१०.) ॥ तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । बृ० आ० (४.५.) ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । ईशा० (१.७.) ॥ तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च । ऋ० (४.२६.) बृ० आ० (४.१०.) ॥ त्वं हि नः पिता योस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि । प्र० उ० (६.८.) श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु । छां० उ० (७.३.) ॥ तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । छा० उ० (७.२६.) ॥ यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । बृह० (५.१,९.) ॥ मनो ब्रह्म । छां० उ० (३.७.) छां० उ० (७.२,३.) ॥ आदित्यो ब्रह्म । छा० उ० (३.१९.) ॥ अयमात्मा ब्रह्म । मु० उ० (२.२,८.) ॥ ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ॥ अन्यदेव तद्विदि-

तादयोऽविदितादधि । के० उ० (३) ॥ येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । बृ० आ० (१४ ७,३,२५) ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । के० उ० (१ ४) ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । के० उ० (२ ३) ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् । के० उ० (२ ३) ॥ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । बृ० आ० (१४ ६,१) ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । के० उ० (३ ४) ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । श्वे० (६ ११) ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् । ई० उ० (१ ८) यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन् ॥ इदं सर्वं यदयमात्मा । श० बृह० उ० (१४ ६,७) ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । बृ० आ० (७ ३,२५) ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् । बृ० आ० (१४ ७,१६) ॥ स एष नेति नेत्यात्मा । बृ० आ० (१४ ६,६) ॥ पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । क० आ० (१ ३,११) ॥ तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । बृह० (५ ९,२६) ॥ प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । ऐ० ब्रा० (५ ३२)

४ तें तन्नेहे समन्वयात्वेन (ब्रह्माचें ज्ञान होतें)

४ या सूत्रांत विचार करण्याजोगा शब्द समन्वय हा आहे निरनिराळीं वाक्यें घ्यावीं, तीं एकत्र मांडून, त्यांचा परस्पर संबंध पाहून त्यांपासून ज्या पद्धतीनें अनुगम करून जे व्यापक सिद्धांत काढावयाचा तिचें नांव समन्वय आहे या सूत्राचीं दोन दलें पडतात-एक, तसें नव्हे "तत्तु नव्हे" म्हणजे काय? "का णी पूर्वपक्षकार असे म्हणतात कीं –"वेद

4 Not that From collation (of Vaidika passages), (Brahma is to be known)

4 The important term in the sûtra is *Samanvaya* When different passages from some recognized literature are collected and placed side by side when their relation to one another is examined and when a generalization is based on them such a process is called Samanvaya which we have rendered into English by collation The sûtra consists of two parts The first

ठिकाणापासून कर्म करावे असे सिद्ध होते वेदादिकात ब्रह्माचे लक्षण नाही." त्यास बादरायणाचार्य उत्तर देतात की, "तसें नव्हे वेदादिकात ब्रह्माचें लक्षण आहे" दुसऱ्या दलामध्ये या उत्तराचे कारण दिले आहे. तें असे की, वेदवाक्याचा समन्वय केल्याने त्यात ब्रह्मलक्षण आहे असे सिद्ध होतें. ज्या वाक्याचा समन्वय करावयाचा त्याचें आम्ही येथे भाषांतर देतो "हे सौम्य, सत् हेंच पूर्वी होतें, एकच अद्वितीय." "अरे, आत्मा हे एकच पूर्वी होते" "ते हे ब्रह्म अपूर्व, असे दुसरे नाहीं. ज्याला आतले नाही, ज्याला बाहेरचें नाही." "हा आत्मा ब्रह्म सर्वांचा अनुभव घेणारा" "पूर्वी पासून हे न नाश पावणारें (अमृत) ब्रह्मच." "तें तू आहेस" "अरे बा, आत्मा पहायाचा, ऐकायाचा चिंतायाचा, आणि त्याचा निदिध्यास करायाचा" "ज्याने पापरूप पुरुषाचे हनन केले आहे, असा जो आत्मा तो सोधायाचा, तो जाणण्याची इच्छा करायाची" "आत्म्याची अशीच उपासना करावी" "आत्मलोकाचीच केवळ उपासना करावी" "नित्य, सर्वज्ञ, सर्व स्थळीं असणारा, नित्य तृप्त, ज्याचा स्वभाव नित्य शुद्ध, नित्य जागृत, नित्य मुक्त" "विशेष ज्ञान आणि आनंद (हें) ब्रह्म." "शरीराच्या ठिकाणी ज्याला शरीर नाही ते, आणि न रहाणाऱ्या पदार्थामध्ये रहाणारा, महान्, व्यापक (अशा) आत्म्याचे मनन करून ज्ञा-

refutes those philosophers who state that the Vedas sanction only the performance of sacrificial rites, and that they do not make any mention of Brahma In the first part of the sûtra, Bâdarâyana remarks that the philosophers are wrong and emphatically asserts—*not that* The second part of the sûtra supplies the ground of the first statement by mentioning that the Vedas can be proved to explain Brahma by the process of Samanvaya or collation We will translate some of the passages to be collated "Oh Soumya, the *sat*—the existing or the true—alone first was" "Oh, Âtmâ or spirit first was" "Thus Brahma has no equal it is unprecedented (apûrva) it has no inside and no outside" "Such a spirit is the Brahma which experiences all things" "This Brahma is from the beginning free from decay (Amrita)" "It is thou" "Oh, the spirit is indeed to be seen, to be heard, to be meditated upon, and to be constantly contemplated" "That which has killed personal sin (Pâpmâ)—such spirit is to be sought, and its knowledge is to be desired" "The spirit is only to be adored thus" "The region of the spirit only is thus to be adored" "Eternal, omniscient, omnipresent, ever satisfied, naturally ever pure, ever awakened, ever free." "Special knowledge and joy (is) Brahma" "In a body without a body, existing in things not to exist, great, engrossing—(such) a spirit when the wise contemplate they cease to be sorry" "He who does not breathe and has no mind, and who is white. (pure)" "Who is above sensual appetites-He is the *Person* (God)'

नो पुरुष तें मानीत नाहीं' "त्याला प्राण नाहीं (श्वासोच्छ्वास नाहीं,) त्याला मन नाहीं, जो शुभ्र" "त्याला (स्त्रियांची) इच्छा नाहीं तो हा पुरुष" "धर्मापासून दूर राहिलेले, अधर्मापासून दूर राहिलेले, या केलेल्या न केलेल्यापासून दूर राहिलेले, भूतकाळापासून दूर राहिलेले, भविष्यकाळापासून दूर राहिलेले" "हृदयाची गांठ तुटते सारे संशय फिटतात, आणि तो दूरचा आणि जवळचा पाहिला असतां, त्याचीं कर्में सरतात" "ब्रह्मानंद जाणणारा कशालाही भीत नाहीं' 'हे जनक, तुला खास अभय प्राप्त झालें' "मी ब्रह्म आहे असें (त्यानें) जाणिलें" "तेथें काय मोह, काय शोक? एकत्व पाहता झाला' "असें पाहून वामदेव ऋषीनें असें प्रतिपादन केलें (कीं) मी मनु झालों मी सूर्य झालों" "जो (तू) आम्हांला अज्ञानापासून पैल तीराला तारून नेतोस (तोच) तू आमचा पिता" "आत्म्याला जाणणारा शोकांतून तरतो, असें मीं आपणासारख्यापासून ऐकलें आहे तर तो मी, हे भगवान्, शोकांत आहें तरी मला भगवान् शोकांतून पार न्यावो" "ज्यानें पापाचें मर्दन केलें आहे, त्याला तमाच्या अंधकाराचें पैल तीर दाखवितात भगवान् सनत्कुमार" "जसें मनच अनंत विश्वेदेव अनंत तो त्यांच्यामुळेंच अनंत लोक जिंकतो" "मन ब्रह्म" "आदित्य ब्रह्म" "मी ब्रह्म आहें' "हा आत्मा ब्रह्म" 'ब्रह्म जाणणा

He who is beyond a religious duty beyond irreligiousness beyond what is done or not done beyond the past and beyond the future The knot in the heart is broken all doubts are torn away and all activity ends when he—the distant and the near—is seen' 'He who knows the joy of spirituality (Brahma) is not afraid of any body Oh Janaka thou hast, indeed secured freedom from fear He knew that he was Brahma There what delusion? there what sorrow? He saw oneness. Seeing this the Rishi Vāmadeva states —I became once Manu once the sun Thou art our father who carries us accross (the stream of) ignorance I have heard from great persons like you that he who knows the spirit indeed gets over sorrow I grieve OhBountiful May the Bountiful carry me over from sorrow He who has destroyed Sin to him the other shore (of the stream) of darkness is shown by Sanat Kumara. As thought is infinite the Vishvedevas are infinite he overcomes the infinite regions in this way Thought is Brahma 'The sun is Brahma. I am Brahma This spirit is Brahma It(Brahma) is distinct from the known and the unknown How is that to be known by which all this is known? That which is not described by speech (but) which specially describes speech —know that Brahma That which is adored by the people is not this He who (does not pretend to) know it knows it He who (pretends to) know it knows it not The knowing(one) knows it not the unknowing

सूत्राणि.

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

पदानि । ईक्षतेः, न, अ-शब्दम् ॥

वाक्यार्थः । ईक्षधातुप्रयोगात् तद् ब्रह्म शब्दविषयं नास्तीति न ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति केवलं निर्गुणं ब्रह्म । अतस्तन्न शब्दवाच्यम् । निर्वाणावस्थाया शून्य तच्छून्येत्वनानुभूयते । यन् माध्यमिकानां बौद्धानां मतं तत् सत्यमिति ॥ अत्राचार्यो ब्रवीति । वेदवाक्येषु ईक्षधातोः प्रयोगाः प्राप्नुवन्ति तस्माद् ब्रह्म शब्दविषयं भवतीति ।

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय । तत्तेजोऽसृजत । छां० उ० (६.२.) ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन् नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानुत्सृजा इति । स इमाल्लोकानसृजत । ऐ० आ० (४.२१.) ॥ स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तपः ॥ तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते । मुं० (१.९.) ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत् समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । श्वे० (६.८.) ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्य न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्य पुरुष महान्तम् । श्वे० (३.१९.) ॥ नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता । बृ० आ० (७.२३.) ॥ तत्तेज ऐक्षत । ता आप ऐक्षन्त । छां० उ० (६.२.)

रा ब्रह्मच होतो " " जाणलेल्यापासून ते दुसरेच, न जाणल्यापासून ते निराळे " "ज्याने हे सर्व आम्ही जाणतों, तें कशाने जाणावें" "जे वाचेने वर्णिले नाही, ज्याने वाचेचें विशेष वर्णन होतें, तेंच ब्रह्म तू जाण " ज्याची हे लोक उपासना करतात तें हे नव्हे "ज्याने (ते) जाणले नाही

(one) knows it " "Do not see that which sees the seen do not hear that which hears the heard Do not know that which knows the known " "He enjoys that to which the spirit, the senses and mind are joined—this is what the learned say " "One God is mysteriously seen in all that exists, omnipresent, the inner spirit of all that exists, the president of all actions (religious

५ पहाणें या धातूचा प्रयोग आहे, म्हणून ब्रह्म अमुक असे शब्दानें वर्णितां येते

स्यानें (तें) जाणलें आणि ज्यानें (तें) जाणलें, तो तें जाणत नाहीं" "जाणणाऱ्याचें ज्ञान नाहीं, न जाणणाऱ्याला तें ठाऊक आहे" "पाहिल्याचें पहाणार (असें तें) पाहूं नको, ऐकल्याच ऐकणारें (असें तें) ऐकूं नको जाणल्याचें जाणणार (असें तें) जाणूं नको" "आत्मा, इंद्रिय, आणि मन यानीं योजलेलें तें तो भोगणारा, असें पंडितजन म्हणतात" "एक देव सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणीं गुप्त सर्वव्यापी, सर्व भूतांचा अंतरात्मा, सर्व कर्माचा अध्यक्ष सर्व भूतांचें अधिष्ठान, साक्षी, जाणणारा (दुसऱ्याच्या साहाय्यावाचून) एकच आणि निर्गुण" "तेजस्वी, शरीररहित न तुटलेलें, स्नायुरहित, शुद्ध पापानें न वेधलेलें असा तो सर्व व्यापिता झाला" "ज्या देवतेला हवि दिला असतो, त्या देवतेचें स्वरूप ध्यान करावें" "हें सर्व जें हा आत्मा" "जेथें झाला सर्व आत्माच झालें, मग कोणीं कोणाला पहावें, आणि कोणीं कोणाला जाणावें?" "अरे, विशेष जाणणाऱ्याला कोणीं जाणावें?" 'मी हा आहें असें जर कोणी पुरुषानें आपल्याला जाणलें, (मग) तो कशाची इच्छा करून कोणाच्या सुखाकरिता शरीराला संताप करील?" तो हा नव्हे, तो हा नव्हे, असा आत्मा जाणावा' "पुरुषा न दुसर

5 Because (in sacred texts) the verbal root *to see* occurs, Brahma is not in describable in words

duties or rites) the substratum of all that exists omniscient knower one alone without any second (to aid him) Of (excessive) light without a body, not broken without flesh (muscles) pure not touched by sin such he occupied the whole. All this is the spirit That deity

him) all is spirit there who is to see whom? And who is to know whom? Oh who is to know him who knows specially If a person knows such a spirit I am—then for whose pleasures and from what desires will he tease his body? The spirit is to be known thus—that is not it that is not it There is nothing except the Person that is the limit—that is the highest state I ask about the Person described in that Upanisad Prajapati desired that he should produce In such texts the Upanisad literature specially abounds When they are collated Brahma can be defined. European scholars specially use the method of collating passages or facts according as they have to fix the interpretation of a passage or to generalize the facts observed Because the argument based on samanvaya or collation is advanced in the sûtra against those who state that Brahma is not mentioned in the Vedas the sûtra is historically important It may be observed that the starting point of the Upanisad or ri

काही नाही. ती सीमा, ती उत्तम गति" "त्याच उपनिषदात वर्णिलेल्या पुरुषाविषयी मी विचारतो" "प्रजापतीने इच्छा केली की मी प्रजा उत्पन्न करीन्या." अशी उपनिषदातील व वेदातील अनेक वाक्ये आहेत. ती एका ठिकाणी आणली म्हणजे समन्वय होतो, आणि ब्रह्माचे लक्षण बांधता येते. वाक्याचा किंवा अर्थाचा समन्वय करण्याच्या पद्धतीचा उपयोग युरोपी पंडितास उत्कृष्ट करता येतो, म्हणून त्याच्या शास्त्राचे वैभव, त्याच्या ऐश्वर्याचे वैभव, आणि मानसिक वैभव आहे हे आमच्या लोकानी लक्षात ठेवावे

५. माध्यमिक म्हणून एक बौद्ध लोकाचा संप्रदाय असे. त्या संप्रदायाचे लोक असे म्हणत की, जेव्हा मनुष्याला निर्वाणावस्था प्राप्त होते तेव्हा सर्व काही शून्यच शून्य मग ब्रह्म म्हणजे अमुक असे म्हणायाला जागा राहिली कोठे? असे पूर्वपक्षकाराचे म्हणणे पडले. त्यावर बादरायण असे म्हणतात की असे नव्हे वेदात आणि उपनिषदात ब्रह्माचे निरूपण आहे. ते निरूपण करताना पहाणे या धातूचा व तत्सदृशी क्रियेचा प्रयोग आढळतो. ज्ञानावाचून पहाणे कसे समजेल? याकरता अनंत ज्ञान असे जे ब्रह्माचे निरूपण आहे ते सयुक्तिक आहे. निरनिराळ्या वेदांतसिद्धांताचा या सूत्राविषयी वाद नाही, कारण ते सर्वास सारखेच साधक आहे आता, जी वेदवाक्ये आम्ही संस्कृत सूत्राखाली घे-

ther the Âranyaka literature is totally different from the Vedas consisting of Sanhitâs and Brâhmanas The Âranyakas inaugurate a new social polity

5 The Mâdhyamika school of Buddhists is well-known It states that any man while living and in the state of emancipation called Nirvâna sees every thing to be non-entity (shûnya) Hence Brahma can not be described in words this is the way the opponent argues Bâdarâyana in reply states that it is not so Brahma is described in the Vedas and Upanisads, and in this connection, the verbal roots like *to see* are used in reference to Brahma There can be no seeing without any knowledge Hence the description that Brahma possesses infinite knowledge is reasonable The different schools of Vedântins interpret this sûtra in the same way, because it equally supports their systems Now we will translate the texts we have quoted in the Sanskrit portion "That (so) saw (that it) might be many and be born That created light" "Oh, one spirit indeed was in the beginning nothing else moved he thought (saw)—let me create regions He created these regions" "He saw that he (had) created life (breath)" "(He) who is omniscient, who knows every thing, whose austerity (tapas) is full of knowledge, from him this Brahma and food having a form and a name are produced" He has no body and no senses There nothing is seen to match or excel him His power is heard (to be) excellent and varied (His) knowledge, power, and activity (are) natural (Though) without hands

तर्ही आहे, त्याचें भाषांतर "तें (अस) पहातें झालें (तें मी) बहु व्हावे, आणि उत्पन्न व्हावें तें तेज उत्पन्न करतें झालें" "अरे, एक आत्मा हेंच पूर्वी होतें अनिमिषादि दुसरें काहीं नव्हतें" "तो पहाता झाला (मी) लोक उत्पन्न करूं तो हे लोक उत्पन्न करता झाला तो विचार करता झाला, तो प्राण उत्पन्न करता झाला" "जो सर्वज्ञ, जो सर्व जाणणारा, ज्याचें ज्ञानयुक्त तप, त्यापासून हें ब्रह्म नामरूप उत्पन्न आणि अन्न होतें" "त्याला शरीर किंवा इन्द्रिय नाहीं त्याच्या सारखें किंवा त्याच्यापेक्षा अधिकहि कोणी दिसत नाहीं, त्याची उत्तम आणि नानाप्रकारची शक्ति असें म्हणतें, आणि त्याचें ज्ञान, त्याचें बल, आणि त्याचें व्यापार स्वभावतः च" "हात नसून धरतो, पाय नसून वेगवान् आहे, नेत्र नसून पहातो, आणि कान नसून ऐकतो जाणण्याजोगें जाणतो, त्याला जाणणारा नाहीं, त्याला पंडित मूळ पुरुष आणि महा (पुरुष) म्हणतात" "त्याच्याहून दुसरा पहाणारा नाहीं, याच्याहून दुसरा जाणणारा नाहीं" "तें तेज पहातें झालें" "तीं जल पहातीं झालीं" या वाक्यांवरून ब्रह्माचें निरूपण उपनिषदांमध्यें कसें आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल, व हीं वचनें द्वैतसिद्धांतास साधक आहेत कीं, अद्वैतसिद्धांतास साधक आहेत हेंहि कळेल सांख्यशास्त्रामध्यें पुरुष आणि प्रकृति असे पदार्थ मानले आहेत रजोगुण, तमोगुण, आणि स

he catches (though) without legs he is swift though without eyes he sees (though) without ears he hears He knows the knowable None knows him. They call him the first—the Person—the great There is none that knows or sees except him That light saw those waters saw Our readers will easily perceive how Brahma is described in the Upanisads and determine for themselves whether the texts translated support the doctrine of Dvaita or Advaita philosophy The Sankhya system of philosophy recognizes a duality—the Person or God and the original (Prakriti) which consists in the equilibrium of the three properties of light, darkness and truth (rajastamas satva.) The original Prakriti is seen in two conditions—the distinct and the indistinct—the former is seen in all phenomena and the latter—in their substratum The distinct nature (Prakriti) is phenomenal the indistinct is noumenal The last is called the Great or the Principal The Sankhyas state that the Great is Brahma. Badaráyana refutes this doctrine of the Sankhyas. Hence Brahma is not nonentity as the Mádhyamikas state nor is it non menon or the original indistinct Prakriti The term Brahma points to the highest Person the Creator of the world Our readers will be easily able to collate for themselves the texts we have quoted and translated

सूत्राणि.

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

पदानि । गौणः, चेत्, न, आत्म-शब्दात् ॥

वाक्यार्थः । ईक्षधातुप्रयोगप्रतिपादितो यः स गौण इति न वक्तव्यम् । कुतः । तत्सम्बन्धेनात्मशब्दप्रयोगो वर्तते ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । सत्यं । ईक्षधातुप्रयोगप्रतिपादितो यो वेदवाक्येषु वर्तते स तु गौणः । अतस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मापि गौणमिति । आचार्यो ब्रवीति । यत्पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन्न । किं तर्हि । ब्रह्म मुख्यम् । कुतः । ब्रह्म आत्मा इत्युक्तत्वादिति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीत् छा० उ० (६.२.) । तदैक्षत । तत्तेजोऽसृजत । छां० उ० (६.२.) सेयं देवतैक्षत । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । छां० उ० (६.३,२.) स य एषोऽणिमा । एतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । छा० उ० (६.८,७.) ॥

त्रिगुण हे सम असले म्हणजे त्या स्थितीस प्रकृति असें म्हणायाचें ही प्रकृति दोन प्रकारें अनुभवास येते जडात्मक जी प्रकृति दिसते ती व्यक्त, आणि या व्यक्त प्रकृतीस आधार जी ती अव्यक्त प्रकृति त्या अव्यक्त प्रकृतीस प्रधान किंवा मुख्य म्हणतात सांख्यपंडित ब्रह्म म्हणजे सांख्यमतांतील प्रधान असें प्रतिपादन करूं लागतात. हेंहि सांख्य पंडिताचें म्हणणें बरोबर नाहीं असें वरील उपनिषद्वाक्यावरून वाचकास कळेल तसेंच बौद्ध मताचे माध्यमिक सांप्रदायाप्रमाणें ब्रह्म म्हणजे शून्य नव्हे. पुन., सा-

६ गौण म्हणावा तर नाहीं (फो¹) आत्मशब्दाचा प्रयोग आहे म्हणून

[illegible]

[illegible]

6 He [is not] subordinate because of the term spirit (being used in reference to him)

[illegible] Sankhya opponent. That [illegible] may be [illegible] arguments on [illegible]. Thus in [illegible] the question comes to turn on the theory and principles of interpretation. We will now consider a few texts already quoted in the Sanskrit portion. "Oh Somya, this sat (existing or real) was in the beginning [illegible] saw, 'I [illegible]' That deity saw [illegible] Having entered these three deities by means of this life—this spirit I develop a form and a name." That this which is the minuteness—this is the spirit—all this, that is truth—that is the

सूत्राणि.

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

पदानि । (न गौणम्) तत्-निष्ठस्य, मोक्ष-उपदेशात् ॥

पदार्थः । तस्मिन् (ब्रह्मणि) निष्ठः=तन्निष्ठः तस्य ॥ मोक्षोपदेशात्= मोक्षनिरूपणात् ॥

भावार्थः । ये ब्रह्मनिष्ठाः पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्तीति वेदे सिद्धान्तितम् । कथं तर्हि सचेतनस्य पुरुषस्याचेतनाप्रधानेन ब्रह्मणा सम्बन्धो भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्म चेतनं मुख्यं च । न गौणम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तत्त्वमसि श्वेतकेतो । छां० उ० (६.१२,३.) ॥ आचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य इति । छां० उ० (६.१८,२.) ॥

वितो. "सोम्य, सत् हेंच पूर्वी होतें, तें पहातें झालें, तें तेज उत्पन्न करतें झालें" "तीही देवता पहाती झाली" "अरे हे या जीवात्म्यानें ह्या तीन देवतामध्यें मी शिरून नाम आणि रूप स्पष्ट करतो." "तो हा जो अणिमा, हें आत्मसंबंधि (आत्म्य) हें सर्व, तें सत्य, तो आत्मा अरे, श्वेतकेतु, म्हणून तूं आहेस" अशा या उपनिषद्वाक्यामध्यें ब्रह्मास आत्मा म्हटलें आहे त्यावरून ब्रह्म म्हणजे परमेश्वर, तें गौण नव्हे, मुख्य आहे म्हणजे प्रकृतीचें वाचक नव्हे, परमेश्वराचें वाचक आहे

spirit Oh Shvetaketu, then thou art" Thus it will be seen that in these texts, Brahma is characterized as the spirit It is, therefore, not the name of noumenal nature which has not the power of creating, and which is subordinate, but of God himself.

७ त्याच्या ठायीं जो निष्ट त्याला मोक्ष प्राप्त होतो अशा वर्णनावरून, (ब्रह्म गौण नव्हे)

७ सूत्रांत तन्निष्ठ असें पद आहे, त्याचा अर्थ ब्रह्मनिष्ठ असा समजावा ब्रह्मनिष्ठ पुरुषाचा मोक्ष होतो असें जर म्हणावें न आहे, तर सचेतन जीवाचा मोक्ष अचेतन प्रकृतीच्या हातून कसा संभवेल? यास्तव ब्रह्म म्हणजे प्रकृति म्हणणें समंजसपणाचें आहे. यास्तव वादरायणाचार्यांनी वेदांतपरमतानुयायी सिद्धांत उत्तर दिलें हें उत्तर विचार करण्यासारखें आहे. कारण शब्दार्थाची व्यवस्था पूर्वोक्त निरनिराळ्या स्थळीं प्रमाण निरूपण केलें आहे, हें पाहून ब्रह्म पदाचा अर्थ ठरविला पाहिजे. ब्रह्मनिष्ठ झाला म्हणजे मोक्ष मिळतो असें या सूत्रांत ब्रह्मसंबंधानें विशेष वर्णन झालें आहे. आतां उपनिषदांतील वाक्यांचें भाषांतर "तो आत्मा आहे हे श्वेतकेतु, तोच तूं आहेस" "ज्याला गुरु (आचार्य) आहे तो पुरुष जाणतो जोंपर्यंत मी चिर न मुक्त होईन मग तोंपर्यंत तें (त्याचें)" या उपनिषद्वाक्यावरून ब्रह्मनिष्ठाला मुक्ति प्राप्त होते हें ठरतें.

7 From a Vaidika precept, that emancipation (is) his who is devoted to it (Brahma)

7 The term—Tannishtha—is used in the sûtra. It signifies one who is entirely devoted to that which represents Brahma. Because a person who is devoted to Brahma is emancipated and because a person is a rational and an intelligent being, therefore a rational and an intelligent being can not be emancipated by an irrational and unintelligent agency. But the noumenon or the original Prakriti is irrational and unintelligent. Hence it is fair to argue that Brahma is not Prakriti. Bâdarâyana thus attempts to refute the Sankhya and Buddhistic philosophers. The reply deserves to be considered because the sense of the term is to be fixed by collating passages as they occur in the ancient Sanskrit literature recognized as sacred. The argument is wholly based on collation of passages as enunciated in the fourth sûtra which opens the controversy. Brahma is characterized in this sûtra as the emancipator of those who are devoted to it. We will translate the texts as usual. He is the spirit. Oh Shvetaketu then thou art. He who has a preceptor knows (this) "So long as I am not permanently emancipated (it is his) then I will obtain it (Brahma). Such texts in the Upanisads are quoted to show that they mention the Creator of the world, and the emancipation of man

सूत्राणि.

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

पदार्थः । (न गौणम्) हेयत्वं=त्याज्यत्वम् । अवचनात्=अनिरूपणात् ॥

वाक्यार्थः । त्याज्यत्वेन ब्रह्मणो निरूपण कुत्रापि नास्ति। अतस्तत् प्रधानम्

भावार्थः । यद् गौण तत् त्याज्यम् । यन् न त्याज्यं तन् मुख्यम् । तस्माद् ब्रह्म मुख्यम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुत श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञात विज्ञातमिति । कथ नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं । छां० उ० (६.१,४.) एवं सोम्य स आदेशो भवतीति । छां० उ० (६.१,६.) ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः । मु० उ० (२.५.) ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

पदानि । (न गौणम्) स्व-अप्ययात् ॥

पदार्थः । स्व = आत्मनि । अप्ययः = गमनम् ॥

वाक्यार्थः । आत्मनि पुरुषो गच्छति तस्माद् ब्रह्म न गौणम् ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति ब्रह्माचेतनं गौणंचेति । तन् न । कुतः। स्वानुभवात् । पुरुषः सुषुप्त्यवस्थायामात्मसुखं प्राप्नोति । कथम्। आत्मनि निलीयते तस्मादात्मा चेतन इत्यद्वैतवादिनां सिद्धान्तः। द्वैतमते तु स्वशब्देन परमात्मा गृह्यते । परमात्मन्येव लीयत इति वेदे निरूपणात् ॥

न हि गौण आत्मनि निर्दोषस्य (ब्रह्मण) लय । इति भाष्य ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति। छां० उ० (६.८,१.)॥ स वा एष आत्मा एवायपुरुषः हृदि तस्यैतदेव निरुक्त हृदयम् छां० उ० (६.२०,३.) । अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । बृ० आ० (३.२१.) ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । बृ० आ० (७.१.) ॥

८ पुन, त्यजावें असें ब्रह्माचें निरूपण कोठेंच नाहीं, (म्हणून ब्रह्म मुख्य आहे)

९ आपल्या स्वत चे ठायीं आत्मा जातो, म्हणून ब्रह्म गौण नव्हे

८ जे मुख्य तें प्रथम स्वीकार करावें, जें गौण असतें त्याचा स्वीकार करूं नये, हें सांगायास नको वैदिक वाक्यांशी आणि त्यांच्या अर्थाशी ओढाताण करून ब्रह्म शब्दाचा प्रकृति असा अर्थ करून तें गौण आहे असें म्हणणें बरोबर नाहीं उपनिषदांतील ब्रह्म म्हणजे सांख्यांची प्रकृति नव्हे उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर वाचलें म्हणजे सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होईल “तूं आपल्या गुरूस असा प्रश्न विचारलास कीं ज्याच्या योगानें न ऐकलेलें ऐकण्यांत येतें, न मनांत आलेलें मनांत येतें, न जाणलेलें जाणलें जातें (तो)” “अहो भगवान् त्याचा उपदेश कसा केला असतो?” हे सोम्य, जसा एका मातीच्या गोळ्याने सर्व मातीच म्हणून केलेलें जें तें सर्व, वाणीनें ठरलेलें (आरंभलेलें) जें नाव तो विकार (उगाच) मृत्तिका तेवढी खरी, याप्रमाणें, हे सोम्य ज्या या विषयीं उपदेश केला आहे तो आत्मा मानावा” “त्याच एकाला जाणा, आणि दुसऱ्या गोष्टी सोडून द्या अमृतत्वाचा हा पूल आहे”

९ सूत्रामध्यें दोन शब्द विचार करण्याजोगे आहेत—एक, स्व आणि दुसरा, अप्यय अद्वैतशास्त्राच्या या ठायीं जे

8 Again, because of there being no statement or text (which speaks of Brahma) as deserving to be abandoned, (Brahma is principal and intelligent)

9 The spirit enters itself, therefore, Brahma is not subordinate (nature)

8 It is not necessary to state that what is principal is to be first accepted in preference to what is merely subordinate It is not proper to strain Vaidika passages and their interpretation, to force the term Brahma into signifying Prakriti or nature and then to assert that Brahma as used in the Upanishad literature is the Prakriti as recognized by the Sânkhyas The translation of the passages themselves of the Upanishad literature will fully elucidate the sûtra Oh thou hast asked the question—what is the spirit? It is (that) by which the unheard of is heard the unperceived is perceived (and) the unknown is known Oh Lord how is that about which instruction is given? Oh Somya, as a ball of mud shows the nature of whatever is made of it the name (is) as given by human speech (the name is) the modification (which) is groundless the mud only is real such Oh Somya, is the spirit about which instruction is given Know that only and let other things alone it is the bridge of immortality

9 There are two terms in the sûtra deserving examination—the one is *Sva* and the other

सा समासघटित स्वपदाचा अर्थ करतात द्वैतवादी स्वपदाचा अर्थ परमेश्वर सम-जतात. सर्व व्यवहारास ब्रह्म सोडून नाहीं असे या सूत्रावरून वल्लभ स्थापन करतात. या सूत्राचा अर्थ करतांना स्वस्थ निद्रेचा दृष्टांत मध्वाचार्यांखेरीज सर्व वेदांतवादी देतात. अद्वैतवादी म्हणतात कीं, ज्या वेळेस आत्म्यास सुषुप्ति प्राप्त होते, त्या वेळेस आत्म्याच्या ठायी आत्मा निमग्न होतो, आणि मनुष्याचा आत्मा ब्रह्मस्वरूपच आहे, तेव्हां ब्रह्म गौण नाहीं. द्वैतवादी असे म्हणतात कीं, परमात्मा आपल्याच ठायीं निमग्न होतो तेव्हां सहजच ब्रह्म गौण नाही निद्रेच्या वेळीं जीव ब्रह्मात जाऊन मिळतो, आणि जागृत झाला म्हणजे त्याचा आविर्भाव मात्र होतो असे वल्लभाचें मत आहे. रामानुज स्वशब्दाचा अर्थ जीव असा करतात. जीव निद्रावस्थेच्या वेळीं आणि प्रळयावस्थेच्या वेळींहि परमेश्वराच्या ठायीं निमग्न होऊन जातो अशी हे सूत्र लावण्याची निरनिराळ्या पंडिताची निरनिराळी रीति आहे, आणि ज्याचे आम्हीं पुढे भाषांतर दिले आहे, त्या वेदवाक्यावरून ते आपआपल्या मताचे मंडन करतात. "जेथे हा पुरुष निजतो, म्हणजे त्या वेळीं, हे सोम्य, सत् म्हणून काय जे ते त्याला प्राप्त होते, स्वत-प्रत तो गेलासा होतो, म्हणून याला पंडितजन सुषुप्त असे म्हणतात" या वाक्यात स्वपिति शब्द घेऊन पदलालित्य केले आहे, आणि त्याचा अर्थ वल्लभाचार्य

Apyaya. The Advaita school of philosophers consider *Sva* and *Apyaya* as parts of a compound term The Dvaita school on the contrary, interprets *Sva* into God-head itself Vallabha seeks to establish by means of this sûtra that Brahma is concerned in all human affairs and transactions All commentators, except Madhva, the well-known Dvaita or dualist, however, unanimously explain the sûtra by means of the same illustration The Advaita school declares that the spirit is absorbed into itself, when man completely and thoroughly sleeps Because the human spirit is Brahma itself, therefore, Brahma is not subordinate nature The force of this argument is that during complete sleep, the human body is inactive because the spirit is absorbed into itself, the spirit is, therefore, the active principle as distinguished from the body which embodies the powers and forces of nature, but which is only subordinate to, or rather dependent on, the spirit The Dvaita school declares that God is absorbed into himself, and, therefore, God or Brahma is not subordinate It discards the illustration we have mentioned Vallabha declares that during complete sleep, the human spirit is absorbed into the universal material essence or Brahma, and on waking, it only reappears The Râmânuja school interprets *Sva* into the human spirit Both during complete sleep and at the time of the universal destruction of the world and its system, the human spirit is absorbed into God himself. The various schools

जीव असा ५४।। "अरे तो हा आत्मा हृदयामध्यें " श्रीवल्ल ९ पश । च्या अथाचा फोड हाते हृदय म्हणजे काय ? तर 'हृदयामध्यें हा" (हृदि + अयम्) अशी व्युत्पत्ति दाखविली आहे हें निश्चन नीट नाहीं असें मान्यपणेच ९ लात पण हा व्युत्पत्तीची व्यवस्था लाव पारसिता दुसरीं अशींच वे वाक्यें आहेत असें दा खवतात जसे "जें खाद्देलें तें जलेंच नेतात जें प्यालेलें तें तेज नेतें " अशा रीतीनें अशनाया शब्दाची व्युत्पत्ति परतात पार । अशनाया शब्दामध्यें नाय असें अक्षर आलें आहे त्याचा सबंध नयति या क्रियेशीं लावतात या संबंधानें पाणिनाचें (७ ३ ३२) सूत्र पहाव तसाच प्रकार र यम् याचे व्युत्पत्तीचा आहे हो उपनिषदातील व्युत्पत्ति माग चमत्कारिक आहे 'ज्ञानवान् आत्म्यासह वर्तमान विरोध आसर्व हाऊन काहींच आतल आणि काहींच बाहेरल जा त नाहीं " हीं उपनिष वाक्यें घेऊन स्वपिति व हृदय याची व्युत्पत्ति परून आणि दृष्टान्तार्थ अशनाया शब्दाची व्युत्पत्ति परून या सूत्राचा अर्थ लावताना पूर्वीचे पाडित्य चरतात वरील सूत्रातील सस्कृत पदें पहाणीत ९ जे या पाडित्याच स्वरूप लक्षात यइल उपनिषद्वाक्यातील व्युत्पत्ति पाहिल्यानें वरील सूत्रा च्या पदाचा अर्थ अमका असें लक्षात येतें सर्व तरा सूत्राय स्पष्ट वसला असें म्हणण्यास पु ५ळ अडचणा येतात

of philosophy interpret the sutra differently—each in its own way and seek to base their statements on the passage we translate "Where this Person sleeps that is at that time Oh Soumya, call him *Susupta*. The term *Svapiti* is used in this passage, and a strange etymology is proposed there is punning on the word in the original passage But Vallabha boldly mentions that *Savapiti* signifies the human spirit, and that it is a noun Another text is to be translated — Oh, that spirit is in the heart This circumstance explains the signification of the term *hridayam* (heart) itself *hridyayam* consists of *Hridi* and *ayam* that is, this (ayam) is in the heart (hridi) Such an etymology of the term *hridaya* which is incapable of being split up into two parts is attempted in the above passage in an Upanisad Commentators though they do not approve of this analysis of the term attempt to support it by quoting similar passages from sacred literature For instance the term *Ashanaya* is explained in the following way The waters indeed convey what is eaten light indeed conveys what is drunk The term *Ashanaya* is split up into two parts *asha* and *nāyā*—the former—being derived from the root *Ash* to eat and the latter from the root—*Ni* to convey Vide in this connection the sûtra of Panini (VII 4 34) Thus the etymology of *hridayam* is from analogy as reasonable as the etymology of *a hanāyā* To us, this method of etymological

सूत्राणि.

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

पदानि । (न गौणम्) गति-सामान्यात् ॥

पदार्थः । गतिः = व्यवस्थितनिरूपणम् । सामान्यात = तुल्यत्वात् ॥

वाक्यार्थः । व्यवस्थितनिरूपणतुल्यत्वं वर्तते तस्माद् ब्रह्म न गौणम् ॥

भावार्थः । वेद उपनिषत्सु च यानि कानिचिद् वचनानि वर्तन्ते तेषां सर्वेषा निरूपणं तुल्यमेव ब्रह्मणि पर्यवस्यति । तस्माद् ब्रह्म न गौणम् । अत्र पुष्टिमार्गवादिना वल्लभाचार्येण यदुक्तं मोक्षे सर्वस्यापि भगवता तुल्यत्वादिति तच्च् चिन्त्यम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः । इत्यर्थकप्र० उ० (६.४.) ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । ब्र० वि० (१) ॥ आत्मत एवेदं सर्वमिति ॥ छां० उ० (७.२६,१.) । आत्मन एष प्राणो जायते । प्र० उ० (३३.) ॥

शंकराचार्य, रामानुज आणि वल्लभ यांच्या मतांत जरी भेद आहे, तरी जीव आणि ब्रह्म एक असे सिद्ध करणे तिघांसहि सारखेच इष्ट आहे. मध्वाचार्यास जीव आणि परमात्मा याचा भेद आहे असे प्रतिपादन करावयाचे आहे. म्हणून त्यानी वरील उपनिषदांतील वाक्ये मुळींच घेतली नाहीत, आणि आपल्या भाष्यात निराळ्याच वाक्याचे अनुसंधान केले आहे. त्या वाक्याचा हा अर्थ "पूर्ण हे (पहा) पूर्ण असल्यामुळे पूर्ण अधिक होते पूर्णाचे पूर्ण घेऊन बाकी पूर्णच रहातें" बृ० आ० (७ १) "तो आपल्यापासून

analysis appears strange, but it throws light on the workings of the human mind and is historically important "The sage, being particularly enraptured by the spirit, knows nothing of the inside or of the outside" Commentators display a great deal of pedantry when they seek to support the statement in the last passage by quoting the terms *Svapiti*, the etymology of which is to be accepted because of its analogy to the term *ashānāyā*. The nature of this pedantry can be conceived, when the Sanskrit text of the sûtra under examination is seen Though at first sight, the explanations proposed by the texts of an Upanisad itself show that the sûtra is

१० (सर्व वेदवाक्यांचा) एकाच तऱ्हेनें अर्थ होतो, म्हणून ब्रह्म गौण नाहीं।

आणि बाकी राहतो, आणि आत्मा परमेश्वर रूप होऊन आत्मरूप होतो" "हा देव बहु प्रकार होऊन निर्गुण पुरुषोत्तम रूप होऊन वागतो होऊन पुन निर्मळ" या श्रुतीवरून पुरुषोत्तम आणि जीव हे दोन्ही एक नाहीत असें द्वैतवादी सिद्ध करतात.

१० सूत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे वेदवाक्यांचा समन्वय करून ब्रह्मशब्दाचा अर्थ करावयाचा, म्हणून चतुर्थ सूत्रांत वर्णिल्याप्रमाणें सर्व वेदवाक्यांचा एकच अर्थ होतो असा सूत्राचा आशय आहे परंतु आचार्य असें मानतात कीं मोक्ष झाला म्हणजे त्यांचा आणि भगवंताचा एकपणा आहे या सूत्राचा हा जो शंकराचार्यांनीं अर्थ केला तो सरळ अनुसरून नाहींत वल्लभाचार्य हे नाहींत. सर्व वेदवाक्यांचें एकच कारण मानतात असा या सूत्राचा अर्थ करतात परंतु रामानुजांनीं आणि मध्वाचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत स्वतंत्र अर्थ केला आहे आणि, तसा वेदवाक्याचा अनुसंधान करण्याचें त्यांचा अर्थ "मी आत्म्यापासून देव, देवापासून लोक" "म्हणून या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें आणि आत्म्यापासून हें सर्व आत्म्यापासून भाग उत्पन्न होतो" १११ सर्व दृश्य जगताचें कारण,

10 As all Vaidika texts signify the same thing, Brahma is not subordinate (nature)

fear led on them yet the sûtra baffles all attempts at interpretation. Shankaráchárya, and Vallabha though they essentially differ from one another agree in stating that the human spirit (Jiva) is absorbed into Brahma, after death Ramanuja propounds that the human spirit when emancipated possesses the same attributes as Brahma except the power of creation while Madhvacharya decidedly declares that the human spirit is separate from the supreme spirit called God or Brahma He therefore discards the texts abounding in fantastic etymology as already explained by us He quotes independent text which are thus translated — That (Brahma) is complete this is the complete the complete goes up (exceeds) taking the complete out of the complete the complete alone is left behind

He grows out of himself and is himself when absorbed into himself Again 'God rests after his various activities when He is the unqualified highest Person (Nirguna Purusottama) and when he is without any stain" The dualists or Dvaitis found upon this sacred text their statement that God or Brahma is not identical with the human spirit

10 The sûtra is easily understood. Because the sense of the term Brahma is to be determined by Vaidika passages being collated as stated in the fourth

सूत्राणि.

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

पदार्थः । (न गौणं) श्रुतत्वात् = श्रुतिषु निरूपितत्वात् । च= पुनः ॥

वाक्यार्थः । पुनः । श्रुतिषु नाम वेदेषूपनिषत्सु च निरूपितत्वाद् ब्रह्म न गौणम् ॥

भावार्थः । अनेन सूत्रेण पूर्वसूत्रनिरूपणं दृढयत्याचार्यः । अतश्च-कारपदप्रयोगः । श्रुतिषु यानि वचनानि वर्तन्ते तेषां प्रत्यक्षत्वेन ग्रहणाद् ब्रह्म न गौणमित्यस्मिन् सूत्रे विशेषः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ++ यत्रवाऽस्य सर्वमात्मैवाभूत ++ तत् केन कं पश्येत् । बृ० आ० उ० (४.४,१४.) ॥ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । छां० उ० (७.१,२३.) ॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । तै० आ० (३.१२,७.)॥ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् । श्वे० उ० (६.१९.) ॥ नेति नेति । बृ० आ० उ० (४.३,६.) ॥ अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् । बृ० आ० उ० (३.८,८.) ॥

स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः । श्वे० उ० (६.९.) ॥ न्यूनमन्यत् स्थानं सम्पूर्णमन्यत् ॥ तं यथायथोपासते तदेव भवति ॥ यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । छा० उ० (३.४,१.) ॥ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद ॥

तें गौण नाहीं, असा सिद्धांत करता येतो.

sûtra, the statement as made in the above sûtra that all sacred texts on the subject admit of the same interpretation is appropriate Vallabha interprets the sûtra into the statement that the human spirit in the state of final emancipation is like God himself But such an interpretation is at

११ आणि वेदामध्यें जीं वाक्यें येतात, तीं प्रत्यक्ष प्रमाणें आहेत म्हणून

11 Again (Brahma is not subordinate) because of the direct statements (made in sacred texts)

११ मागील सूत्रांत जें निरूपण केलें आहे त्यास बळकटी येण्याकरितां हें सूत्र रचलें आहे, आणि त्या सूत्रांत जें निरूपण केलें आहे, त्याचें स्वरूपहि या सूत्रानें दाखविलें आहे. एथें या सूत्रापासून विषयांतर लागलें असें भाष्यकार वर्णन करतात. श्री शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, ब्रह्म दोन प्रकारचें आढळतें—एक उपाधियुक्त सगुण, व दुसरें उपाधिरहित निर्गुण. ब्रह्म निर्गुण आहे, हाच वास्तविक सिद्धांत खरा. तथापि ब्रह्म सगुण आहे असेंहि वेदांत वाक्य आढळतात, त्यांची व्यवस्था कशी करावयाची? तर उपासना करते वेळीं ब्रह्माचें स्वरूप निरनिराळ्या रीतीनें उपासक मानतात. जसा संसारामध्यें, अग्निमध्यें जाळ असतात. सर्वांचा व्यवहार आहे. कोणी कोणी उपासक आपला उत्कर्ष व्हावा म्हणून ब्रह्माची उपासना करतात. कोणी कोणी क्रमानें मुक्तीचें साधन व्हावें म्हणून ब्रह्माची उपासना करतात. कोणी ज्ञानी आपल्या हातून पुष्कळ यज्ञकर्में व्हावीं म्हणून ब्रह्माची उपासना करतात. या सर्वांनीं ब्रह्मावर गुण कल्पून तें वास्तविक निर्गुण असतां सगुण आहे अशी उपासक कल्पना करतात. या कल्पनेस उद्देशून वेदामध्यें ब्रह्माचें सगुण वर्णन आलें

once inappropriate and inadequate. Some commentators declare that the sûtra shows that intelligence is the cause of the world. But Râmânuja's and Madhvâchârya's interpretation is sensible and we have adopted it. The translation of the sacred texts elsewhere quoted is— From the spirit (Prâna) the gods (spring) and from the gods (spring) the worlds. Hence indeed from the soul the sky is produced. From the soul all this. From the soul the spirit is produced. Hence the conclusion is drawn that the Omniscient *Brahma is the cause of the world* and that it is not subordinate nature.

11 The exposition as made in the last sûtra is sought to be corroborated by this sûtra which also throws light on the general drift of the dissertation. Commentators state that the subject of discussion is changed from this sûtra. Shankarâchârya states that Brahma exists in two conditions —As personal and affected (Upâdhiyukta saguna) and unqualified and unaffected (Upâdhirahita nirguna). But the proposition to be accepted finally is— Brahma is really impersonal and unaffected. Yet there are sacred texts which declare that Brahma is personal. How are these texts to be adjusted? The adjustment as made by Shankarâchârya is this. Worshippers imagine Brahma to have different forms when they invoke it. This

आहे परंतु वास्तविक ते ग्राह्य नाहीं अशी शंकराचार्य व्यवस्था करतात. रामानुज या व्यवस्थेस अनुलक्षून असें स्पष्ट म्हणतात कीं, ब्रह्म निर्गुण कधींहि नाहीं. केवळ चैतन्यस्वरूप ब्रह्म आहे, असें म्हणणाऱ्या अद्वैतवाद्यांचें प्रतिपादन सर्वथैव अप्रशस्त आहे. ब्रह्म म्हणजे सर्व जगताचें जें कारण पुरुषोत्तम, ज्यामध्यें कांहीं अधिक घालता येणार नाहीं. अशा मंगल गुणगणाचा सागर, सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, सर्वेश्वर, ज्यामध्यें दोषाचा गंध देखील नाहीं, असा परमात्मा. कांहीं वाक्यांत सगुण ब्रह्म व कांहीं वाक्यांत निर्गुण ब्रह्म असें वेदांत आढळतें. यास उद्देशून त्यांची दुसऱ्या रीतीनें वल्लभाचार्य व्यवस्था करतात ती अशी. जगताच्या दोन स्थिति आहेत एक उत्पत्तीच्या वेळची स्थिति, आणि एक प्रलयाच्या वेळची स्थिति. उत्पत्तीच्या वेळीं सर्व गुणांचा तिरोभाव होतो म्हणून हें जडात्मक ब्रह्म निर्गुण असें वर्णिलें आहे. प्रलयाच्या वेळीं सर्व गुणांचा आविर्भाव आहे म्हणून ब्रह्म सगुण असें वर्णन वेदांत आढळतें. पण सगुण ब्रह्म केव्हां समजायाचें? याची नीट व्यवस्था केली असतां वेदवाक्यांत परस्पर विरोध नाहीं असें सिद्ध होतें. सगुण आणि निर्गुण हे शब्द विचार करण्याजोगे आहेत म्हणून आम्ही त्यांची संक्षेपतः व्याख्या करून मग ज्या वेदवाक्यांचें अनुसंधान केलें आहे त्यांचें भाषांतर करूं. निर्गुण म्हणजे काय?

is the practice of all in common life, and of the ignorant. Some worshippers seek worldly prosperity by adoring Brahma. Others seek the means of final emancipation by rising from one step to another. Some adore Brahma by means of a variety of sacrifices. Thus worshippers imagine Brahma to be personal when it is not. Some sacred texts refer to these fancies of worshippers and describe Brahma as a person possessed of attributes and affected. But the statements of these texts are not ultimately and really true. Such is the exposition of Shankarâchârya. Râmânuja directly refutes him, and plainly states that Brahma is never impersonal, that the arguments of the Advaita school are unreasonable, that Brahma is the highest person—the cause of the world, that He is the ocean of beneficient attributes which do not admit of any addition, that He is omniscient, omnipotent, the lord of all, and free from any fault whatever. To sum up, there are some Vaidika texts which speak of the personal Brahma, and others, of impersonal Brahma. Vallabha seeks to adjust such texts in his own way—the world is supposed to exist in two conditions—the one of the time of the production of the world, and the other, of the time of its final universal destruction. At the time of the production of the world, all qualities lay concealed, and hence Brahma, that is this material and phenomenal existence is spoken of as without qualities. And at the time of final destruction, all qualities are visible. But when the statements that Brahma has its qualities and

न समर्थ किंवा ज्याला गुण नाहींत तो गुण जे ... गुण होत नाहींत ते आहेत—इंद्रियांनीं ज्याचें ग्रहण होतें तेहि गुण आहेत, आणि बुद्धीच यानें ज्याचें ग्रहण होतें तेहि गुण आहेत । वेदांत कोठेंहि परमेश्वर उंच आहे ठेंगणा आहे, गोरा आहे किंवा काळा आहे असें वर्णन केलेलें नाहीं म्हणून या गुणांस धरून परमेश्वर निर्गुणच आहे असें पाहा ... ज्ञानी पुरुषांनीं ... धरून पर ... असें वारंवार वर्णन येतें कीं तो सर्वज्ञ आहे, सर्वशक्ति आहे, जगाचें कारण आहे, आनंदरूप आहे, परम पुरुष आहे चित्स्वरूप आहे, परमात्मा आहे या गुणांस धरून परमात्मा सगुण आहे असा निर्गुण आणि सगुण या दोन्ही शब्दांची व्यवस्था होत असतां सगुण याचा ... जड शरीर आहे ... असा अर्थ करणें योग्य आहे काय ? वेदांमध्यें अशीं स्पष्ट वाक्यें आहेत कीं, परमेश्वर हात नसून तो ग्रहण करतो पाय नसून वेगवान् आहे, मग सगुण म्हणजे जडशरीरधारी असा अर्थ म्हणतां येईल ? याचा वाचकांनीं विचार करावा आतां, वेदवाक्यांचा अर्थ 'गो ता रण (आहे), इंद्रियाचे राजे म्हणजे (जीव) याचा तो राजा आहे त्याचा कोणीच उत्पन्न करणारा नाहीं, त्याचा कोणीच राजा नाहीं ' " आणि जेथें द्वैतभासासारखें असतें, तेथें त्यास (परमात्म्यास) सोडून निराळा निराळें

that it has no qualities are properly adjusted the opposition between Vaidika texts is proved not to exist The terms *saguna* and *nirguna* deserve examination We will, therefore first explain them as briefly as possible and next present to our readers the translation of the Vaidika texts quoted What is meant by *nirguna*? Whether that which has no qualities or that which is incapable of being qualified? What are qualities? They are of two kinds—those which are directly cognized by the senses and those which are simply perceived by the intellect itself It is never described in the Vedas that God is either tall or short white or black Hence the metaphysicians state that so far as the former qualities are concerned God is without them that is He is Nirguna but that because Vedas frequently speak of God as om

and the supreme soul or Âtmâ God possesses qualities or attributes that is He is Saguna When the description of attributes as possessed by God is thus adjusted is the signification of Saguna—possessing a material body—proper and reasonable? There are direct Vaidika texts like the following —' God though without hands seizes (objects) and though without legs is full of speed Hence the term Saguna (qualified) cannot be interpreted into *possessing a material body* All this the reader is to consider for himself The Vaidika texts are now to be translated He

सूत्राणि.

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

पदानि। (आत्मा) आनन्दमयः, अभ्यासात् ॥

पदार्थः। अभ्यासात्=वेदादिषु पुनः पुनर्वर्णनात् ॥

भावार्थः। वेदादिः पुनः पुनर्वर्णयति परमात्माऽऽनन्दमय इति। पूर्वोक्तेषु चतुर्षु वेदान्तवादिमतेषु सूत्रमिदमतिविप्रतिपन्नम्। अस्य सूत्रस्य स्वस्वमतानुरोधेनार्थं कुर्वन्ति वेदान्तवादिनः। तदन्यत्र निरूपितमस्माभिः ॥

अनुसन्धेयान्युपानिषद्वाक्यानि ॥

अन्नमयम्। प्राणमयम्। मनोमयम्। विज्ञानमयंच। भृ० उ० (१०.५,६.) ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः। ब्र० उ० (५.१.) ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। ब्र० उ० (१.) ॥ तस्य प्रियमेव शिरः। ब्र० उ० (५.) ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य। ब्र० उ० (३.) ॥ रसो वै सः। रस ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। कोह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एषह्येवानन्दयाति। ब्र० उ० (७.) ॥ सैषानन्दस्य मीमांसा भवति। ब्र० उ० (८.) ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन। ब्र० उ० (९.) ॥ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। भृ० उ० (६.) ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। बृ० आ० उ० (३.९,२८.) ॥

पाहतो जेथे ह्या जीवाला सर्वच आत्मा असे झाले, (तेथे) मग कोणी कोणाला पहावें? जेथे दुसरें काही पाहत नाहीं, दुसरे काही ऐकू येत नाहीं, दुसरें काही जाणता येत नाहीं, तो महान् (तो विभु) आणि जेथे दुसरे पहाण्यात येतें, दुसरें ऐकू येतें, दुसरें जाणता येतें, ते लहान अरे जो विभु तो अमृत मग जे अल्प ते मरणारे प-

(is) the cause, (is) the king of the kings of the senses i e the ruler of the animated creation There is no creator of God there is no ruler over Him And where there is a sense of duality, there leaving God aside, man sees a variety Where (man sees nothing but the spirit,(there) who is to see whom? Where nothing else is to be seen, to be heard and to be known, (there) that is great and grand, and

१२ (वेदांत) पुनः पुनः वर्णन आहे, म्हणून (परमात्मा) आनंदमय आहे

हिजन्न या सर्वांचा विचार करून नाही येतात या प्रमाणे सर्वांडडे मात्र ऐसे बघ तात" " । । यत्ना नाहीं शिरा नाहीं, शांत, शुद्ध, वर्णांनिहीं, अद्भुत ब सम सेतु, ज्याला त्यानें जाळले आहे असा अग्नीप्रमाणें—याच्याहि पलीकडे, या पाहि वर्णांडे" "अणु नाहि अपारि नाहि" स्थूल नाहे परमाणु सारखा नाहि, ह्रस्व नाहे, दीर्घ नाहे, असें ज्ञान होतें" ' दुसरा (६ । ३) दुसरें स्थान, सर्वांत (अहं ज्ञ) दुसरें (स्थान)' "ज्या ज्या (पुरुष) त्या ची उपासना करतो, तसाच होतो' "ज्या प्रकारचें ज्ञान इहलोकी पुरुषाप आहे, तसें पतन मेल्यावर होतें" त्याला जो आत्मा विशेष स्पष्ट रीतानें जाणतो'

१२ दोन प्रकारचीं वेदवाक्यें असतात असें आम्हीं पूर्वी सांगितलें आहे, एक जन याहीं वाक्यामध्यें निर्गुण पुरुषो त्तमाचें वर्णन येतें आणि काहीं मध्ये सगुण पुरुषोत्तमाचें वर्णन येतें अशा विरोधी वचनाचा व्यवस्था पंडित जन कशी करतात हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे या सूत्रावर रामानुजानीं आणि वल्लभानीं पुष्कळ व्याख्या केला आहे त्याचें कारण इतकेच की, सगुण ब्रह्माचें वर्णन त्या दोघांच्याहि मनाला या पर अधिक आवश्यकतेचें ऐक्य स्थापन

12 Because of repeated statements (in the Vedas), (the Supreme Spirit) abounds in happiness

where something else is to be seen to be heard to be known (there) that is small Oh what is grand is eternal (amrita) then that which is small is liable

Then God is beyond phases beyond action calm without anything to disturb him (without any Upâdhi) the best bridge of eternity and like the fire which has burnt up its fuel beyond all this beyond this Not such, not such not large not like a particle not short, (and) not long,—such knowledge is produced" "The defective is another condition the complete is another condition '(Man) becomes (another) as he worships Him. Man after death gets the kind of knowledge from that which he possesses while in this world Of that soul which knows Him distinctly and particularly

12. We have already stated that there are two kinds of Vaidika texts—some describing God as possessing no attributes (nirguna) and others describing Him as possessing attributes (saguna) —and have pointed out how metaphysicians adjust Vaidika texts which seem to conflict with one another Vallabhâchârya and Râmânuja comment at great length on this sûtra because both of them consider the description of the Supreme Spirit as possess

करणे त्याना इष्ट आहे तेवढ्या पुरतें ते विशेष प्रतिपादन करतात. मध्वाचार्यांना सगुण ब्रह्माच्या निरूपणानें मुळींच अडचण येत नाहीं, कारण ब्रह्म सगुण असून तें सर्वथैव पूज्य आहे, आणि जीव त्यापासून भिन्न असून ब्रह्माची उपासना करणें हा त्याचा मुख्य धर्म आहे. परंतु ब्रह्म आनंदमय आहे असे म्हटल्यानें अद्वैतवाद्यांस अडचण येते, ती दूर करण्याकरितां ते निर्गुण व सगुण या विशेषणाची विशेष व्यवस्था करतात. या व्यवस्थेचें स्वरूप काय हे आम्हीं पूर्वी दाखविलेंच आहे. जीं उपनिषद्वाक्यें सरकून सूत्राखाली घेतलीं आहेत त्याचा आम्ही अर्थ करून दाखवितो. "अन्नमय, प्राणमय, आणि विज्ञानमय." "अरे, त्या ह्या विज्ञानमयापासून दुसरा अन्तरात्मा आनंदमय" "ज्याचें प्रतिपादन होत आहे ते सत्य, ज्ञान, अनंत ब्रह्म" "त्याचें मस्तक च प्रिय" "त्याचेच हा शारीरात्मा जो पूर्वीच्या विज्ञानमयाचा" "अरे, तो रस आहे" म्हणूनच "हा जीव रस मिळवून आनंदी होतो. मग तरच कोण उच्छ्वास टाकतो, कोण पुनः विशेष उच्छ्वास टाकतो? हे जर आकाश आनंद नसेल तर. म्हणून हाच (जीवाला) आनंद करतो" "तीहि आनंदाची मीमांसा आहे" "ब्रह्माचा आनंद जाणणारा (पुरुष) कशालाच भीत नाही" "आनंद ब्रह्म असे जाणावें" "विज्ञान ब्रह्म असे जाणावें." यावरून हे वरील ब्रह्मवर्णन कसे झाले आहे हें वाचकां

ing attributes to be favourable to their doctrines, and because they seek to establish the identity of the human spirit and the Supreme Spirit, while Madhvâchârya finds no difficulty whatever in interpreting texts—which speak of Brahma—into the following—"God possesses attributes and the spirit of man, being distinct from Him, is bound to worship Him" But the statement that Brahma or God abounds in happiness, comes in the way of Pantheists who try to adjust the sense of the terms *saguna* and *nirguna* in a particular way to accommodate Vaidika texts to their system We have already dwelt upon the adjustment they make. The Vaidika texts quoted in Sanskrita are to be translated now "Abounding in food, abounding in life (breath), and abounding in high intelligence" 'Oh the inner spirit, distinct from (the human spirit) abounding in high intelligence, is that which abounds in happiness" ("That which is being explained) is the truth, the knowledge, the infinite spirit (Brahma)" "Its head is, indeed, love" "This material Âtmâ (the human spirit)—that which formerly belonged to that abounding in high intelligence—is His" "Oh, He is the juice hence this life Man becomes happy, obtaining the juice Who then simply breathes? who breathes particularly? when space (does not afford) happiness Hence He affords happiness (to the human spirit)" "Such is this philosophy (Mimânsâ) of happiness" "He who knows the happiness of Brahma is never afraid of anything" "Happiness is to be known as Brahma (the Supreme

त्या लक्षात येईल. गोष्ट म्हणजे या वर्णनांत शारीरात्मा आणि अंतरात्मा यांचें वर्णन झालें आहे. तें वर्णन (अ० ति० ३) यांत प्रथम आलें. त्याचा पातञ्जलीन उल्लेख करून असें म्हटलें आहे कीं, शारीरात्म्यापासून अंतरात्म्यास सुखदुःख होतें आणि अंतरात्म्यापासून शारीरात्म्यास सुखदुःख होतें हें वाक्य या उपनिषदांत आलें आहे. हें वाक्य मोठ्या अडचणीचें आहे असें वेदान्त्यांस वाटतें, आणि त्याचा अर्थ फिरविण्याचा ते प्रयत्न करितात. परंतु इतिहासदृष्ट्या आम्हांस या वाक्यांत अडचण दिसत नाहीं. हें उघडच आहे कीं शरीरास क्लेश झाले म्हणजे जीवास क्लेश होतात. ते कसे होतात याची उपपत्ति लावण्यास शारीरात्मा म्हणजे ज्ञानतंतुमंडळाची कल्पना करावी लागली. अंतरात्मा म्हणजे मनुष्याचा जीव हें स्पष्टच आहे. पंडितांना ज्ञानतंतुमंडळाचा जेव्हां प्रथम शोध लागला तेव्हां त्यांना असें वाटलें हें या वाक्यावरून व्यक्त आणि प्रत्यक्ष प्रमाणाचा प्रश्न गुंतलेला असतां अध्यात्मविद्येंत फक्त तर्कानें विचार केल्यास किती गोंधळ होतो हेंहि वेदान्त्यांच्या या प्रतिपादनावरून लक्षात येईल इतकें येथें सांगणें आम्हांस आवश्यक वाटतें.

Spirit) High knowledge is to be known as Brahma. The reader will see the point of the description of Brahma or the Supreme Spirit as based on the above texts. The sûtra of the latter Mîmânsâ (1 1 4) first enters upon it. Patanjali who speaks of two spirits or souls says —the material spirit or Shârîrâtmâ causes pleasure or pain to the inner spirit or Antarâtmâ and the inner spirit or Antarâtmâ causes pleasure or pain to the material spirit or Shârîrâtmâ. This statement occurs also in the Upanisad (13 V 3). The Vedântins consider such texts to come in their way and seek to interpret them away and to adjust their sense. But we see no difficulty in interpreting them from a historical point of view. It is plain that any pain given to the material body causes corresponding pain to the mind. In order to explain this philosophically the hypothesis of the material soul or Sharîrâtmâ which is nothing but the nervous system had to be advanced. The inner soul is of course to be identified with the human soul. When thinkers first discovered the nervous system they stated—what they conceived—in the form of the texts translated. We think it necessary to observe that the speculations of the Vedântins illustrate what confusion is caused when what is experimental is discussed merely in a speculative way.

सूत्राणि.

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

पदानि । विकारशब्दात्, न, इति, चेत्, न, प्राचुर्यात् ॥

भावार्थः । आनन्दमयशब्देनानन्दस्य विकारो नाम न्यूनाधिकत्वं परमात्मसम्बन्धि प्रदर्श्यत इत्युक्तं चेन्न । कुतः । आनन्दमयपदावयवस्य मयट्प्रत्ययस्यातिशयार्थपरत्वात् । पूर्वपक्षकारः शाब्दिकविप्रतिपत्तिं करोति । तस्यां मयट्प्रत्ययस्यार्थविचारः । तत्र पूर्वपक्षकारो मयट्प्रत्ययो विकारवाचक इति प्रतिपादयति । सिद्धान्ती तु प्राचुर्यवाचक इति । सूत्रस्थस्य प्राचुर्यादिति पदस्य वल्लभाचार्योऽर्थान्तरं दर्शयति । प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यादिति । तच्चिन्त्यं पूर्वसूत्रशैलीविरोधात् ॥

तद्धेतुव्यपदेशात् ॥ १४ ॥

पदानि । तत्-हेतुः, व्यपदेशात् ॥

पदार्थः । तस्य हेतुः = तद्धेतुः । व्यपदेशात् = व्यवहारात् ॥

वाक्यार्थः । आनन्दमयपदस्य प्रयोगकारणं वेदे निरूपितं तस्मात् ॥

भावार्थः । पूर्वस्मिन् सूत्र आनन्दमयपदं दृष्टम् । तदेव सूत्रस्थतत्पदेन गृह्यते । आनन्दमयपदप्रयोगस्य यत् कारणं तद् वेदे निरूपितमित्याचार्यो ब्रवीति ।

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष ह्येवानन्दयाति । ब्र० वि० (७.) ॥

१३ (आनंदमयशब्दानें म्हणजे) विकारवर्णनानें (ब्रह्माचें रूप कळतें) असें म्हटलें तर नव्हे कारण (आनंदमयशब्दाचा अर्थ) अतिशय आनंद (असा करावा)

१४ पुन, त्याच्या हेतूचें निरूपण आहे म्हणून

१३ मागील सूत्रांत आनंदमय ब्रह्म आहे असें निश्चय । झालें आहे त्यांत धरून येथें पूर्वपक्षकार असें म्हणतो कीं, ठीक आहे आनंदमयशब्दाचे दोन भाग पडतात त्यांत आनंद हा मुख्य शब्द आणि त्यास मय हा प्रत्यय आहे त्याचा अर्थ विकार असा होतो म्हणजे आनंदमय शब्दाचा अर्थ कमी आनंद आहे किंवा जास्ती आनंद आहे असा होतो म्हणून परमेश्वराचा आनंद कमी होतो किंवा जास्ती होतो ह्याजे परमेश्वरास दुःख होतें किंवा सुख होतें असा प्रकार आनंदमय परमेश्वर आहे या निश्चयाचा फलितार्थ झाला यावर आचार्य उत्तर देतात —"असें म्हणाल तर नव्हे पूर्वपक्षकार, तुमचा आनंदमयपदाचा अर्थ चुकला पाणिनीच्या (५ ४ २१) सूत्रीं या मय

13 If it be said that because of (the affix *maya* in Ânanda *maya* meaning blissful as applied to God or Brahma) signifying a modification (of bliss or Ânanda), (it does) not (apply to God) , then not so, because of (the affix *maya* signifying) abundance

14 Again (the term Ânanda maya applies to God) because of the explanation of its ground (in the Upanisads)

13 It is stated in the preceding sûtra that Brahma is blissful (Ânanda maya) Some opponent bases an objection on this statement and observes — The term Ânanda maya consists of two parts—*Ânanda* and *maya* the first being the original word and the last—a mere affix signifying a modification. Hence the term *Ânanda-maya* signifies either more or less bliss Hence if *Ânanda maya* be applied to God it would show that His bliss is capable of being increased or decreased In other words He is capable of being happy and sorry , This is the last interpretation of the statement that God is *Ânanda maya* or blissful Bâdarayana states in reply — If it be said so then no Oh opponent your interpretation of the term *Ânanda-maya* is wrong. Panini explains the signification of the affix—*maya*—in his (V 4 21) sûtra. The affix—*maya*—does not thus show any

प्रत्ययाचें निरूपण केलें आहे त्याचा अर्थ विकार असें वर्णन तेथें केले नाहीं. म्हणून तुमचें म्हणणे प्रशस्त नाहीं पुन, उपनिषदांत ज्या ज्या ठिकाणीं परमेश्वराच्या आनंदाचें वर्णन केलेलें आहे, त्या त्या ठिकाणीं त्याचा आनंद अतिशय, अपरमित असेच म्हटले आहे म्हणून आनंदमयशब्दाचा अर्थ ज्याळा अतिशय आनंद असा करावा हें योग्य आहे" या सूत्राचा अर्थ जसा शंकराचार्यांनीं केला आहे तसाच मध्वाचार्यांनीं केला आहे भाष्य लिहितांना द्वैताद्वैत सिद्धांताचा उल्लेख केला नाहीं कारण केवळ आनंदमयशब्द घेऊन पूर्वपक्षकारानें जी कोटी केली तिचें निराकरण दोघांसहि करणें आहे त्यांनीं आपल्या स्वमताचा उल्लेख मागील सूत्रीं केला आहे रामानुज असें म्हणतात कीं, अद्वैतवादी जें निरूपण करतात तें योग्य नाहीं जसे मातीचेच निरनिराळे घट होतात तसेंच परब्रह्माचेच आकार निरनिराळे जीव आहेत. हे अद्वैतवाद्याचें म्हणणे सकल श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्ध आहे. आनंदमय परब्रह्म भिन्न आणि जीव भिन्न जीवानें जीं कर्में केलीं आहेत तेणेकरून त्याचा आनंद आणि ज्ञान हीं इहलोकीं संसारावस्थेमध्ये कमी होतात वल्लभानीं या सूत्राचा अर्थ करतांना मूळ संस्कृत प्राचुर्यात् या पदाच्या अर्थावर कोटी केली आहे. प्राचुर्याला पावतो तो प्राचुर्यात् प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् असा विग्रह केला आ-

modification Hence your statement is not well-grounded Again, in all the places of the Upanisads where the bliss (Ânanda) of God is mentioned, it is described as boundless, and transcending Hence the signification of *Ânanda-maya* is properly one whose bliss is boundless Such is God alone Madhvâchârya does not differ from Shankarâchârya in interpreting this sûtra Each of them does not introduce his special doctrine whether Pantheistic or theistic, because both find that the description of *Ânanda-maya* as applying to God and as given in the Upanisads supports their systems, and that they have both to reply to the same opponent They have, however, insisted on their own doctrines in the interpretation of the preceding sûtra Râmânuja remarks in opposition that the interpretation of this sûtra as proposed by the Pantheistic school of Shankarâchârya is groundless, when it states that as a variety of vessels are made of the same lump of mud, so innumerable souls are the different forms of the same Supreme Spirit, that this statement, being opposed to all the Vedas and the Smritis, is illogical, and that God or the Blissful (Ânanda-maya) is different from the soul of man On account of the acts of the human soul, its happiness as well as knowledge suffer while it is in this world and in the state of bondage Vallabha changes the sense of the term Prâchurayât (from abundance) used in the Sanskrit sûtra He says that it means that *at* is one who attains (atati to Prâchurya (abundance) and

हे त्याचा सिद्धान्त हे जड जगत् ब्रह्म आहे आणि या प्राचुर्याप्रत प्राप्त पावलें आहे असें सुचविण्याचा या सूत्रीं या व्याख्येचा उद्देश असावा असें वाटतें. पुढील सूत्रीं याच गोष्टीचा विचार केला आहे.

१४ सूत्रांतील व्याख्या. १४ जें प्रश्न हेतुव हें येथ सांगितलें पाहिजे आनंदमय परब्रह्म असें मागील सूत्रीं वर्णन केलें आहे. याचा हेतु काय हें हि उपनिषदांत सांगितलें आहे. इतका वरील सूत्राचा अर्थ आहे. उपनिषद्वाक्य असें आहे की, "... हाच आनंद करतो". यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की तो आनंद करतो म्हणून अतिशय आनंद त्याला आहे. मध्वाचार्य दुसरें उपनिषद्वाक्य घेऊन या सूत्राचा अर्थ बसवितात तें असें "तरच कोण श्वास घेतो वा? कोण उच्छ्वास टाकतो वा? जर हे आकाश आनंद नसेल तर" हें वाक्य घेऊन मध्वाचार्य आपलें द्वैत सिद्धान्त काय हे सुचवितात. हेंच वाक्य घेऊन रामानुज जीव आणि परमात्मा भिन्न असें स्पष्ट सुचवितात. वल्लभाचार्य हेतुव्यपदेशात् एथें एक समासविग्रह पद सिद्ध करून मग त्याचा तत्पदाशीं समास करतात. इतकी घडामोड करण्याचा याचा उद्देश काय? ते असें सुचवितात कीं विकार पावून जगत् झालें आहे. सत् चिन्मय, अविकृत ब्रह्म हें याचें कारण आहे. असा प्रतिपादनानें वल्लभाचार्य आपली सिद्धांतसरणी दाखवितात.

that this material world itself is Brahma which has attained to the condition of abundance. Vallabha suggests this by his interpretation of Prakrit. The same subject is examined in the next sûtra.

14 The phrase—its ground—is used in the sûtra. The last sûtra states that the Blissful is God or the Supreme Spirit. The ground of this statement is explained in the Upanisad. This is the sense of the sûtra itself. The text of the Upanisad referred to is — Because He causes bliss. On this text Shankarâchârya observes that because He causes bliss He is extremely blissful. Madhvâchârya quotes a passage from another Upanisad and adjusts the interpretation of this sûtra. Then who breathes in? who breathes out? if this space itself is not bliss. Theistic Madhvâchârya suggests the bearing of his system by this quotation. On this passage Râmânuja explicitly bases his statement that the human spirit is different from the Supreme Spirit. Vallabha first takes up the phrase—the explanation of the ground (hetuvyapadesha) and connects it with *that* (tat). What is his object in proposing such a complex analysis of the compound term used in the sutra? He suggests that the Supreme Spirit itself is transformed into this phenomenal material universe—the Supreme spirit which exists and is real (Sat) which knows (Chit) and is never affected (Avikrita) by any transformation (Parinâma). Vallabha thus points out the bearing of his system.

सूत्राणि.

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

पदानि । मान्त्रवर्णिकम्, एव, च, गीयते ॥

पदार्थः । मान्त्रवर्णिकम् = मन्त्रैर्वर्णितम् ॥

वाक्यार्थः । मन्त्रैरानन्दमयपदस्यार्थो यथा वर्णितस्तथैव गीयते ॥

भावार्थः । वेदे ब्रह्मणो निरूपणं यत् कृतं तत् प्रतिपदोक्त । तच्च च सर्वत्र ज्ञाप्यते ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परम् । + + सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ब्र० वि० (१.) ॥
सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । भृ० व० (६.) ॥

नेतरोऽनुपपत्तेश्च ॥ १६ ॥

पदानि । न, इतरः, अन्-उपपत्तेः, च ॥

वाक्यार्थः । परमात्मन इतर आनन्दमयो न । कुतः । अनुपपत्तेः ॥

भावार्थः । वेदवाक्यानामुपपत्तिः कर्तुं न शक्यते । तस्मात् परमात्मैवानन्दमयः । ईश्वरादन्यः संसारी जीवो नानन्दमयः । रामानुजः पूर्वसूत्रस्थमान्त्रवर्णिकपदस्यानुवृत्तिं गृह्णाति । अन्ये त्वानन्दमयपदस्येति भाति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सोऽकामयत । बहुः स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इद ँ सर्वमसृजत । यदिदं किं च । ब्र० वि० (६.) ॥

१५ मन्त्रातील अक्षरांनीं (आनन्दमयपदाचा असाच अर्थ) गाइला आहे

१६ दुसरा कोणी आनन्दमय नाहीं, कारण उपपत्ति करतां येत नाहीं

१५ बादरायणार्ने असें म्हणतात कीं संहिताब्राह्मणादि ग्रंथामध्यें प्रतिपाद्य आनन्दमय असें ब्रह्माचें वर्णन आहे उपनिषन्मध्यें अशीं वाक्यें आहेत कीं, "ब्रह्म जाणणारा उत्तमतें पावतो" "सत्य, ज्ञान, अनन्त ब्रह्म" वेदामध्यें असें म्हटलें आहे कीं 'स्थावर आणि जंगम सर्व ब्रह्माने निर्माण केलें आणि तें त्यामध्यें प्रविष्ट राहिलें आणि ... ते आहे" ... ही भार्गवी वारुणी विद्या" "आनंद (हें) ब्रह्म असें जाणावें" असें वर्णन अपूर्ण वेदामध्यें प्रतिपादीत ब्रह्माचें निरूपण आहे असें शंकराचार्य दाखवितात पुराणातील आणि नारायण उपनिषदांतील वाक्यें घेऊन—अंश आणि अंशी असा संबंध घेऊन पुरुषोत्तम माझा परतो—अशा धारणानें विष्णूचे अवतार होतात असें मध्वाचार्य दाखवितात पण अवतार सिद्ध करण्याकरितां पुराणाशिवाय दुसरें प्रमाण मध्वाचार्यांनीं दाखविलें नाहीं हें वाचकांनीं लक्षात ठेवावें आहे या सूत्राचा अर्थ करतांना रामानुजाचार्य असें दाखवितात कीं, जीव आणि परमात्मा हे भिन्न आहेत आणि

15 Again, the Blissful is literally sung about in the Mantras

16 None else (is blissful), because (Vaidika passages admit of) no (other) explanation

15 Bâdarâyana supports his statement as to the Blissful being the name of God by more quotations from sacred literature. The term Mântravarnika as used in the sûtra deserves attention It means that which is described *by the letters of the mantras* Shankaracharya states that the sacred works such as Sanhitas or Brâhmanas literally and distinctly describe Brahma, God or the Supreme Spirit as Blissful There are such passages in the Upanisad literature as the following—'One — k— —

unita The Vedas, for instance the *Rik-Sanhitâ* (I 164, 39) states that all the universe whether moving or stationary is produced by Brahma who then abides in it. It (Brahma) abides in it. This is that knowledge imparted by Bhrigu about Varuna —(Bhârgavi Vârunî Vidyâ) (one) may know that bliss (itself is) Brahma Madhvachârya quotes passages from the Purânas and showing the relationship between a whole and its parts bases a statement of there being incarnations on this sûtra. But it deserves the special attention of the reader that Madhvacharya can quote no better authority

ते दोन्ही एक असे वेदांत वर्णन केले आहे, असा जे या सूत्राचा अर्थ करतात त्यास पुढील सूत्रीं उत्तर आहे. वल्लभाचार्य असे म्हणतात कीं –" सत्य, ज्ञान, अनंत, ब्रह्म हृदयाच्या ठायीं ठेवलेले ते उत्तम. आकाशरूप हृदय असें जो जाणतो तो चतुर ब्रह्मासहवर्तमान सर्व इष्ट सुखें भोगतो " असें उपनिषद्वाक्य आहे. या उपनिषद्वाक्यामध्ये मुख्य ब्रह्म हाच उपपादनीय विषय आहे. आणि मुख्य कोणते आणि गौण कोणते याचा विचार केला पाहिजे. मंत्रब्राह्मणादि ग्रंथामध्ये जे ब्रह्माचे निरूपण झाले आहे, त्याचा मुख्य हेतु उपासकास ब्रह्माची स्तुति करता यावी हा आहे. पुन:, यज्ञयागादि कर्मांचा उपयोगहि आत्मशुद्धि होऊन क्रमेकरून मुक्ति मिळावी असा आहे. या सर्व गोष्टींचा उत्तरमीमांसेच्या तृतीय अध्यायांत विस्तार आणि विचार होणार आहे. एथे वल्लभानीं दिग्दर्शन केले आहे त्यांत त्याचा हेतु आहे तो असा कीं, ईश्वर अवतार घेतो आणि उपासकांनीं त्याची पूजा करावी. या गोष्टीचा विचार पुढील सूत्रीं करू.

१६. सूत्रांतील 'दुसरा' या पदाचा अर्थ काय? आणि पहिला कोण? परमात्मा हाच प्रथम. त्यालाच आनंदमय म्हणायाचें. दुसरा हा जीव हा आनंदमय कधींहि नाहीं. कारण ज्या स्थळीं उपनिषदामध्ये आनंदमयाचें वर्णन केलें आहे त्या स्थळीं दुसरें वर्णन आलें आहे ते असें.–" तो

than the Purâ*n*as in support of his statement about incarnations In interpreting this sûtra, Râmânuja reiterates his statement as to the human spirit being different from the Supreme Spirit, and observes that in the next sûtra a reply is given to those who insist on the identity of the human spirit and Supreme Spirit Vallabha quotes the passage that "(Brahma is) excellent- (that which is) placed in the heart, Brahma (which is) truth, reality, and knowledge and (which is) infinite" "He who knows (his) heart to be æther enjoys all the objects of his desires together with skilful Brahma" He observes that these passages principally treat of Brahma, and that, therefore, the relationship between the principal and its subordinate is to be examined The object of the Mantra and Brâhma*n*a works is to teach a disciple to worship and praise Brahma The object of all the sacrifices is the purification of the human heart and the gradual preparation of the human soul for emancipation This subject will be specially amplified in the third book of this system of Bâdarâya*n*a known as the latter (Uttara) Mîmânsâ Vallabha by his remarks about the relationship of the Sanhitâs to the Brâhma*n*a-works merely suggests that Brahma becomes incarnate, and idols representing it are to be worshipped. This position of Vallabha will be considered in the foot-note on the next sûtra.

16 What is the sense of the term *else* as used in the sûtra? And who is the first? The Supreme Spirit is the first He

इच्छा करता झाला (की) उत्पन्न हो ऊन पुष्कळ व्हावें त्यानें तप करून जें काहीं हें (आहे तें) उत्पन्न केलें" या उपनिषद्वाक्यामध्यें ब्रह्मानें जगत् उत्पन्न केलें असें निरूपण आहे याच ब्रह्माच याच संबंधानें आनंदमय असें विशेषण आहे मग आनंदमय हें विशेषण जीवास लावलें असता या वाक्याची उपपत्ति कशी होइल? म्हणून आनंदमय म्हणजे परमात्माच असाच अर्थ केला पाहिजे असा विचार झाला यावर शंकराचार्यांनीं काहीं विशेष कोटी केली नाहीं इतकेंच म्हटलें आहे कीं जगताचें कारण ब्रह्म आहे आणि तें आनंदमय आहे मध्वाचार्यांनीं या सूत्रावर जी टीका केली आहे ती वाचकांनीं विशेष लक्ष देण्याजोगी आहे "ज्ञानावांचून दुसरा मोक्ष नाहींच त्यालाच जाणणारा येथें अमर होतो दुसरा मार्ग जाण्याला नाहीं" असीं हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन या सूत्राचा अर्थ असा केला आहे कीं, ज्ञानावांचून दुसरा मोक्ष नाहीं जर मोक्ष आहे म्हणाल तर वरील वाक्याची उपपत्ति कशी करावी? हा जो मध्वाचार्यांनीं अर्थ केला आहे तो प्रकरणास सोडून आहे म्हणून त्याज्य आहे आणि शंकराचार्यांसारखाच रामानुजवल्लभादि या सूत्राचा अर्थ करितात अस्तु रामानुजांनीं या सूत्रावर पुष्कळ व्याख्या केली आहे त्यामध्यें इतकेंच दाखविलें आहे कीं, ब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम,

is to be called Blissful (Ânandamaya) The *else* is the human spirit It is never blissful, because in the places where the Blissful or God is mentioned in the Upanisad the following occurs —"He desired to be born and to *multiply*, and warmed himself (energized) and produced all that is. This passage in the Upanisad distinctly states that Brahma God or the Supreme Spirit produced the world, and such Brahma is characterized as Blissful. Then if Blissful be considered a quality of the human spirit how can the passage quoted and translated be explained? Hence *the Blissful is God himself* This is the purport of the sûtra. On this interpretation Shankarachârya makes no special remarks but simply states that Brahma is the cause of the universe and that it is Blissful Madhvachârya's comments on this sûtra deserve the special attention of the *reader* He quotes such texts as the following from the Upanisad —'(The state of) knowledge is the only emancipation. He *alone* who knows this becomes immortal there is no other way out and interprets the sûtra into the following —'*Knowledge is the* only way of salvation and there is none else If it be said that there is another way of salvation the passage already quoted cannot be explained This interpretation of the sûtra conflicts with the context of the preceding and following sûtras, and it cannot therefore be accepted Râmanuja and Vallabha however interpret the sûtra as Shankarâchârya does The former offers a

सूत्राणि.

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

पदानि । भेद - व्यपदेशात्, च ॥

पदार्थः । भेदव्यपदेशः = भेदस्य व्यपदेशः = भेदस्य व्यवहारः ॥

भावार्थः । सूत्रमिदमतिविप्रतिपन्नम् । उपाधियुक्तब्रह्मणोऽनुपाधि ब्रह्म भिद्यते । तस्मादुपाधिरहितं ब्रह्मानन्दमयपदवाच्यमिति दर्शयति । यथा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिराकाशोऽन्यः। ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेति द्वयोः सूत्रयोः संगतिं प्रकाशयति च शंकराचार्यः । रामानुजस्यापि मान्त्रवर्णिक आनन्दमयोऽन्य एव । ॥ अतश्चोभयावस्थात् (निरुपाधिकसोपाधिकावस्थात्) प्रत्यागात्मनोन्य आनंदमय इति ब्रवीति ॥ वल्लभस्त्वितोऽपि न जीव आनन्दमय इति ब्रवीति ॥ मध्वसिद्धान्तस्तु नवित् परमात्मा भिद्यत इति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। ब्र० वि० (७.) ॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ नान्योतोऽस्ति द्रष्टा। बृ० आ० (५.७,२३.) ॥ ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। ब्र० वि० (८.) ॥ अदृश्ये नात्म्ये निरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । ब्र० वि० (७.) ॥ स यश्चायं पुरुषे । ब्र० वि० (८.) ॥

त्याच्या आनंदास इयत्ता नाहीं, त्याच्या आनंदास सीमा नाहीं तो जगताचें कारण आहे आणि त्याचें चातुर्य अवर्णनीय आहे आणि या संबंधानेंच एक उपनिषदांत वाक्य आलें आहे आणि तेंच वाक्य भगवद्गीतेमध्यें आढळते. तें वाक्य कोणतें म्हणाल तर "ज्याच्यापासून वर्णन करतां करतां वाचा (शब्द इंद्रियें) मागें फिरते मनानें ते प्राप्त

great many comments upon this sûtra, and demonstrates that Brahma is the Highest Person, that His happiness can neither be estimated nor bounded, that He is the cause of the universe, and that His skill cannot be described. In this connection, the following passage which occurs in an Upanisad and is reproduced in the Bhagavad-Gîtâ, is referred to "The tongues along with the mind describing it are wearied

१७ पुन भेद आहे असा म्हणण्याचा व्यवहार आहे म्हणून

17 Again, (Brahma is Blissful) because of the practice of speaking of the difference (between the human spirit and the Supreme Spirit)

होत नाहीं ' या वाक्याचा अर्थ रामानुजानीं जो केला आहे तो सयुक्तिक आहे अद्वैतवाद्यांचे मत असें म्हणतात कीं या वाक्यानें वस्तूचें वर्णन होतें हें अद्वैतवादी पंडिताचें म्हणणें रामानुजास मान्य नाहीं वल्लभाचार्यांनीं असें म्हटले आहे कीं जीवाच्या हातून जगत् कसें उत्पन्न होणार ? म्हणून आनंदमय ब्रह्मच आहे

and are thrown back upon themselves not having seized it. The interpretation of this passage as proposed by Râmânuja is reasonable The Advaita school of philosophers maintain that the passage in question describes Nirguna Brahma, but Ramânuja is opposed to it Vallabha remarks —how can the human spirit produce the world? Hence Brahma alone as described by him is Blissful.

१७ आनंदमय परमात्मा निराळा आहे, तो भिन्न आहे असा म्हणण्याचा लोकांत व्यवहार आहे हा व्यवहार वेदामध्येंहि आढळतो उपनिषदामध्यें असें एक वाक्य आहे कीं " रसच तो आहे, हा हा रसालाच प्राप्त करून घेऊन आनंदी होतो " तेव्हा मनुष्यामध्यें जें चैतन्य आहे, मनुष्यामध्यें जो जीवात्मा आहे तो, परमात्मा परब्रह्म यापासून भिन्न आहे असें म्हणावें लागतें आणि सूत्राचा यथाश्रुत अर्थ केला असता असाच होतो परंतु अद्वैतवादी शंकराचार्यांस हा अर्थ मान्य न झाल्यामुळें ते असें म्हणतात कीं आकाश दोन स्थितींमध्ये असतें म्हणजे एखाद्या ताब्यामध्येंहि आकाश सापडतें व जें कांहीं आकाशाचा भाग ताब्याच्या पोटांत असतो, या आकाशास घटाकाश असें म्हणतात, अ

17 It is the practice of the people to speak of Personal God as distinct from the universe Such a practice is to be observed in the Vedas. The following passage occurs in an Upanisad — ' He is, indeed sap (rasa) This (man) therefore indeed obtaining the sap becomes joyous Hence the spirit the intelligence (Jivatmâ) of man is to be recognized as distinct from the Supreme Spirit or the Highest Brahma. When the sûtra is literally interpreted it admits of such a sense only But Shankarâcharya, the modern leader of the Advaita school can not accept such an interpretation He therefore observes — As the sky or the æther about us is found in two conditions—as confined in a small vessel (the Ghatakâsha) and as seen in all directions and universally (Mahâkâsha)—though æther itself is one and the same and though the distinction be

शी आकाशाची एक स्थिति असते, आणि दुसरे हे सर्वव्यापी ब्रह्मांडाचे आकाश, ही आकाशाची दुसरी स्थिति. दोन्ही स्थितीतील आकाश म्हणून एक भेद केवळ घटासारख्या उपाधिमुळे दिसतो इतका अर्थ शंकराचार्यांनीं कोठून काढला हे समजत नाही. अस्तु याविषयी विशेष विचार या पादाच्या उपसंहारात करू हे सूत्र मोठे भानगडीचे आहे अद्वैतवादी, द्वैतवादी, विशिष्टाद्वैतवादी, आणि शुद्धाद्वैतवादी म्हणजे शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज आणि वल्लभ यांच्या अनुयायामध्ये या सूत्राचा अर्थ करतांना पुष्कळ वादविवाद होतो पुष्कळ कुटाकूट होते मध्वाचार्य असे म्हणतात की परमात्मा तो भिन्न, जीवात्मा तो भिन्न असे जर ते म्हणू लागले तर त्यास उपनिषदांतील दोन वाक्ये अडचण करतात ती दोन वाक्ये कोणती म्हणाल तर "तत्वमसि" आणि "अहं ब्रह्मास्मि." या दोन वाक्याच्या अर्थाविषयी जितकी ओढाताण होईल तितकी वेदांतवादी करतात. शंकराचार्य म्हणतात की तत्व तू आहेस म्हणजे ब्रह्म तू आहेस मध्वाचार्य म्हणतात त्याचा तू आहेस. रामानुज म्हणतात त्याचे सारखे गुण तुझे आहेत वल्लभाचार्य म्हणतात त्याचा परिणाम तू आहेस अस्तु श्रुति, लिंग, वाक्य, प्रकरण इत्यादि वाक्यार्थमीमांसेची प्रमाणें लावून या उपनिषदांतील महावाक्याचा अर्थ काय होतो आणि वेदांतवाद्यापैकी

tween the two springs from an accident like a vessel, so Brahma is one and the same Thus space confined is in one condition, but it exists also as occupying the universe itself This is space in another condition Space, however, in both the conditions is the same A distinction is apparently caused by an intervening thing (Upâdhi) such as a vessel" Suffice it to remark that we do not see on what Shankarâchârya bases his interpretation of the sûtra We will consider this subject and criticise the views of Vedântins in the summary of this chapter The sûtra, as it is, causes a great difficulty in its interpretation, for a controversy inevitably results when different schools of Vedântism seek to interpret a sûtra each in its own way, and show feelings of opposition to one another the different schools being the non dualists (Âdvaita), the dualists (Dvaita), the eclectic non-dualists (Vishistâdvaita), and pure non-dualists (Shuddhâdvaita), that is, the followers of Shankarâchârya, of Madhvâchârya, of Râmânuja and of Vallabhâchârya Madhvâchârya asserts that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit Two texts from the Upanisads, however, come in his way They are —"That thou art," and "I am Brahma" The Vedântins discuss and twist the sense of these texts to interpret them in their own way Shankarâchârya says that the first signifies that the human spirit is identical with the Supreme Spirit Madhvâchârya interprets it into—"like that (Brahma) or of that (Brahma), thou art," that is, the

गोणाचा अथ मराठ ह्याचा विचार वाच कासच कराना लागेल जामये म्हणण आणि आमची प्रमाण आम्ही या पादाच्या उपसहारात वाचकापुढे माडू "मी ब्रह्म आहे" या वाक्याच्या अर्थाची उत्त्वा उडव द्वैतवाद्यास करता येत नाहीं हें वाक्य त्याच्या बोकाडी बसतें तेंहा वेदामध्यें अद्वैतसिद्धांताच प्रतिपादन आहे असें या वाक्यावरून म्हणावें लागत परंतु वेदामध्यें द्वैतसिद्धातास साधक अशीं पुष्कळ वाक्यें आहेत मग वेद आणि उपनिषदें यामध्यें द्वैतसिद्धांताचें उपपादन आहे किंवा अद्वैतसिद्धांताच उपपादन आहे असा सशय पडला या सशयाचें निवारण कसें करावाचें ? आणि द्वैतसिद्धातास आणि अद्वैतसिद्धांतास साधक अशीं जीं वेदातील आणि उपनिषदातील वाक्यें त्याचा व्यवस्था कशा करायाची हा वेदातशास्त्रातील विशेष विषय आहे अस्तु रामानुज जावात्मा आणि परमात्मा हे भिन्न असें अगीकारून वेदांतहि असेंच वर्णन आहे असें म्हणतात वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं जावहि आनन्दमय आहे आणि परमात्माहि आनन्दमय आहे म्हणून भेद तो कोणता असें विचारल्यास परारूप ब्रह्म निराळें आणि कार्यरूप ब्रह्म निराळें हाच भेदाचा व्यवहार आहे वल्लभाचार्य परिणामवादी आहेत म्हणजे जडात्मक आणि चिदात्मक जगत हें ब्रह्म स्वत बनलें आहे असें ते मानतात दोघहि अद्वैतवादी असून शकराचार्यात आणि वल्लभाचार्यात भेद

human spirit is either like the Supreme Spirit or belongs to Brahma. Rámánuja asserts that the qualities of the human spirit are like those of the Supreme Spirit Vallabha says that the human spirit is the Supreme Spirit transformed (Parinama) Suffice it to observe that the reader will have to determine the sense of the texts quoted from the Upanisads for himself see how far a particular interpretation is supported by such methods of interpretation as a direct statement (Shruti) an inferential statement (Linga) syntactical construction (Vakya) and context (Prakarana) and discover what particular school is most reasonable in its interpretation We will place our views with the evidence necessary to support them before our reader in the summary of his chapter The Dvaita school of Madhvachárya cannot interpret away the text—I am Brahma—a text which directly asserts the identity of the human spirit and the Supreme Spirit. It is a text that unmans the Dvaitas completely Hence it is necessary to admit that the Veda and Upanisad [illegible] so far as this text goes sanction Pantheism But the texts which support the Dvaita system abound in the Vedas and Upanisads The question then is—do the Vedas and Upanisads inculcate the Dvaita or the Advaita doctrines? How is this question to be answered? Are they *theistic* or *pantheistic?* How are the texts in the Vedas and Upanisads which are quoted by the Dvaita as well as the Advaita school to be interpreted and adjusted?

सूत्राणि.

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

पदानि । कामात्, च, न, अनुमान–अपेक्षा ॥

भावार्थः । पुनः । ब्रह्मणः कामनिरूपणात् तदानंदमयत्वं प्रत्यक्षं । तदार्थ्यायानुमानेन प्रयोजनं नास्ति । वेदे ब्रह्मणः कामविशिष्टत्व प्रतिपदोक्तं दृश्यते ।

अनुसन्धेयान्युपनिपद्वाक्यानि ॥

सोऽकामयत । बहुः स्या प्रजायेयेति । ब्र० वि० (६.) ॥

तो कोणता ? चैतन्यरूप ब्रह्म मात्र एक सत्य आहे त्याच्यावर आच्छादन पडले, त्याच्यावरती आवरण पडले, मग त्यामधून एक मोड उत्पन्न झाला, त्यामधून या बाह्य जगताचा, या जड जगताचा, ह्या संसाराचा आकार दिसू लागला. ह्यास ते विवर्त असे म्हणतात. हा आकार खोटा आहे, भ्रम आहे वल्लभाचार्य म्हणतात की मूळ कारण ब्रह्म आणि परिणाम पावलेले ब्रह्म दोन्ही सत्य आहेत. उपनिषदातील जी वाक्ये संस्कृत सूत्राखाली घेतली आहेत त्याचा अर्थ केला म्हणजे झाले. "आत्मलाभापेक्षा दुसरे काही नाही " "दुसरा पाहणारा नाहीं." "ते जे प्रजापतीचे शंभर आनंद तो ब्रह्माचा एक आनंद." "जे न दिसण्यात येणारे म्हणजे जे अदृश्य, ज्याचा जीवात्म्याशीं संबंध नाहीं, जे फोड करून सांगता येत नाही असे जे निधून जाणे त्यात अभय प्राप्त होते " "त्या ठिकाणीं स्थान आहे. मग तो अभयाप्रत जातो. आणि तो जो हा पुरुष. " या

This is a special problem in the Vedânta-system of philosophy Râmânuja states that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit and that the Vedas support his statement Vallabha states that the human spirit as well as the Supreme Spirit is full of joy (Ânanda-maya) When asked to point out the distinction between the two, he states that the Supreme Spirit as the first cause is distinct from the same as transformed or an effect Such a distinction is often explained in the course of the Vedas Vallabha's is called a Parinâmavâda—that is, Brahma or the spirit has transformed itself into what is spiritual and material Because Shankarâchârya and Vallabhâchârya advocate the Advaita doctrine or the doctrine of the identity of the human spirit with Brahma itself

what is the distinction then between them ? The first holds that the spirit (chaitanya) or Brahma is real and all else is a delusion. The spirit came to be concealed, and a system grew out of it Thus the form of all that is material or of all that is thought and felt

१८ इच्छेचें (कामाचें) वर्णन केल्यामुळें (ब्रह्म आनंदमय आहे याविषयीं) अनुमान करण्याची आवश्यकता नाहीं

वाक्याचा अर्थ निरनिराळे वेदांतवादी आपआपल्या मताच्या अनुरोधानें करितात

१८ उपनिषद्वाक्याचा अर्थ केला म्हणजे सूत्रार्थ स्पष्ट लक्षात येईल त्यानें इच्छा केली कीं, बहु व्हावें आणि प्रजा व्हावी या वाक्यांत त्यानें इच्छा केली म्हणजे त्याला काम उत्पन्न झाला काम उत्पन्न झाला यावरून ती जड प्रकृति नव्हे सांख्यमतांत जड प्रकृतीस प्रधान असें म्हणतात ती अचेतन आहे, असे मानतात तसें नव्हे ब्रह्म आनंदमय आहे, सचेतन आहे जगत्कारण आहे वरील सूत्रांत ब्रह्मास काम उत्पन्न होतो इतकें वर्णन झालें हा एक ब्रह्माचा नवा गुण सांगितला आणि तो केवळ अनुमानानें सिद्ध होतो असें नाहीं त्याचें प्रत्यक्ष वर्णन उपनिषदांत झालें आहे आणि सांख्यमतानुसार प्रकृतिच कार्यांची उत्पत्ति करिते असें जें वर्णन केलें आहे तें अनुमानसिद्ध आहे असें शंकराचार्यांनीं या सूत्रावर प्रतिपादन केलें आहे रामानुज असेंच वर्णन करून जीव भिन्न आणि आनंदमय ब्रह्म भिन्न असें अविकृत निरूपण करितात मध्वाचार्यांचें आणि वल्लभाचार्यांचें या सूत्रावर विशेष निरूपण

(१०—५)

18 The inference (that Brahma is blissful) is not to be desired because of His love being described in the (Veda)

sprang up This is expressed by two words—Ávaran a and Vivarta This form itself is an unreality and a delusion We will sum up this note by translating the Upanisad texts quoted under the Sanskrita sûtra There is nothing other than obtaining the spirit there is none else that sees A hundred joys of Prajāpati constitute one joy of Brahma. The invisible that which is not connected with the human spirit that which is not to be analytically explained All fear is removed by means of such an exit. There the place exists. He then attains to freedom from fear He that is this Person All these texts are interpreted by different Vedântins—each in his own way

18 The translation of an Upanisad text will fully explain the sutra — He loved to be many and to multiply The sûtra refers to the part of the above text—He loved Because He loved He is not an unintelligent principle The Sânkhyas consider their Prâkriti or the first principle to be unintelligent But the sutra refutes this and states that Brahma is blissful intelligent and is the cause of the world The sûtra describes the love of Brahma. This is a new quality of Brahma as mentioned in this sûtra it is not established by any inference it is directly spoken of in the Upanisad

सूत्राणि.

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

पदानि। अस्मिन्, अस्य, च, तत्-योगं, शास्ति ॥

पदार्थः। अस्मिन्=आनंदमये । अस्य=सृष्टप्रत्यक्षस्य । तद्योगं=प्रसिद्धयोगं नाम कार्यकारणसम्बंधम् । सचासौ योगश्च=तद्योगः प्रसिद्धयोग इत्यर्थः । योगः=संबंधः ॥

वाक्यार्थः। आनंदमये ब्रह्मणि जगतः प्रसिद्धं कार्यकारणसंबंधं वेदः शास्ति ॥

भावार्थः। सूत्रमिदं दुर्बोधं । प्रकरणवशात् सूत्रसरणेश्च द्वितीयसूत्रस्यास्यपदार्थानुरोधेन च भेदव्यपदेशाच्चेत्यादिसूत्रार्थावलंबनेन नियम्यनियंतृत्वनिरूपकवेदवाक्यबाहुल्याच्च चाऽस्यपदस्य जगत इत्यर्थोऽस्माभिः कृतः ॥ अत्र । इतश्च न प्रधाने (सांख्यमतप्रतिपादिताव्यक्तप्रकृतौ) जीवे वाऽनंदमयशब्दः । यस्मादस्मिन्नानंदमये विचार्यमाणे आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगः तद्योगः तद्भावापत्तिः मुक्तिरित्यर्थं शङ्कराचार्यः प्रब्रवीति ॥ सच इन्द्रो राजा सप्त युञ्जंतीत्यादिभिरन्यः प्रतीयते । तस्मात् स (जीवः) एवानन्दमय इति न मन्तव्यमिति मध्वः ॥ अतो जीवादन्य एव (परमात्मा) आनन्दमय इति रामानुजः ॥ इतश्च जडो नानन्दमयः। अस्मिन्नानन्दमयेऽस्य जीवस्य चानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं शास्तीति वल्लभः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते । अथ सोऽभयं गतो भवति । ब्र० वि० (७.) ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । ब्र० वि० (१.) ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । + + तस्माद् + + अन्योतर आत्मा मनोमयः। + + तस्माद् + + अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । + + तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनंद आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। ब्र० वि० (५.) ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ब्र० वि० (१.) ॥ असन्नेव स भव-

नि । अन्नं ब्रह्मेति येन चेत् । अविज्ञातमिति चेद्वेद । सतमेन ततो विदु । त्र० वि० (६) ॥ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति ॥ बृ० आ० (६ ३,३२) ॥ यतो वाचो निवर्तंते । अप्राप्य मनसा सह । आनंद ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति । त्र० वि० (९) ॥ यत्र ना यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । छां० उ० (७ २४,१) ॥ एको देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्व भूतांतरात्मा । श्वे० उ० (६ ११) ॥ रसो वै स । रस ह्येवाय ... ऽऽनंदी भवति । को ह्येवान्यात् क प्राण्यात् । यदेष आकाश आनंदो न स्यात् । एष ह्येवाऽऽनंदयाति । + + सैषाऽऽनंदस्य मीमांसा भवति । त्र० वि० (८) ॥ आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् । भृ० उ० (६) ॥ विज्ञानमानंद ब्रह्म । बृ० आ० उ० (३ ९,२८) ॥ सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । त्र० वि० (६) ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश संभूत । त्र० वि० (१) ॥ इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । त्र० वि० (६) ॥

१९ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ ह्याच्यामध्ये ह्याचा तो योग (असें) वेद सांगतो

19 The Veda rules (that) (there is) that relationship (of a cause to its effect) between *of this* (of the creation) and *in this* (in Brahma)

माही ... सत्त्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण या मधून सत्त्वगुणाचा परिणाम नाही आहे, आणि तिनें जगत् उत्पन्न केलें असें ... असता ... नाहीं कारण काम या ... गुणाचें उपनिषदामध्य वर्णन आहे

१ ... या सूत्रापासून या एकोणिसाव्या सूत्रापर्यंत ... विषयाचा विचार चालला आहे या विचारामध्यें ब्रह्म आनंदमय आहे, व जीवापासून भिन्न आहे

while the statement of the Sânkhyas that their *Prakriti* or the first principle which is the cause of all the phenomena is merely inferential This is Shankarâchârya's explanation of this sûtra Râmânuja states that the human ment on this sûtra but the latter only adds that the first principle or Prakriti is not the Satva or purity out of the three—Satva or purity Rajas or light or enjoyment and Tamas or darkness

आणि ते जगताचे कारण आहे, अशा त्या ब्रह्माच्या निरनिराळ्या गुणांचें उपपादन झाले या सूत्राचा अर्थ लावण्यास मोठी खटपट पडते. कारण की, मागील सूत्रामध्ये जीव आणि परमात्मा भिन्न असे वर्णन झाले आता अतिशय आनंदमय जगत्कारण परमात्मा आणि त्याने उत्पन्न केलेली जी ही सृष्टि या दोहोंचा परस्पर काय संबंध आहे याचें या सूत्रीं वर्णन केले आहे हें सूत्र आपआपल्या मताच्या अनुरोधाने शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज आणि वल्लभाचार्य हे लावतात आणि या सर्वांच्या मते सूत्रात 'ह्याचा' असे पद आहे त्या पदाचा अर्थ जीवाचा असा होतो. परंतु आम्ही ह्याचा म्हणजे सर्व जगताचा असा अर्थ केला आहे. याची कारणे एणे प्रमाणे जे प्रकरण चालले आहे त्या प्रकरणास जगत् हा अर्थ चांगला जुळतो सूत्र रचण्याची शैली अशीच आहे दुसऱ्या सूत्रामध्ये 'ह्याचा' हे पद आले आहे त्याचाहि अर्थ असाच केला आहे सतराव्या सूत्रात जे निरूपण केले आहे त्याचे अवलंबन केले असता जगताचा असाच अर्थ निष्पन्न होतो वेदामध्ये अनेक ठिकाणी जगताच्या आणि परमेश्वराच्या कार्यकारणसंबधाचे वर्णन केले आहे या सर्व गोष्टीवरून संस्कृत सूत्रातील अस्य (ह्याचा) म्हणजे जगताचा असा अर्थ निष्पन्न होतो. आणि असा अर्थ केल्याने सूत्रार्थहि फिरतो शंकराचार्य

or the evil in man which is the cause of the world—because the Rajo guna or enjoyment as described by the term *love* is mentioned in the Upanisad

19 The same subject is treated of from the twelth to this sûtra It is established by these sûtras that Brahma is bliss, is distinct from the human spirit, and is the cause of the world Thus different qualities of Brahma are mentioned This sûtra is rather hard and does not admit of an easy explanation, because the last sûtra states that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit The relation between exceedingly blissful Brahma and this universe which he has created, is to be pointed out in this sûtra Shankarâchârya, Madhvâchârya, Râmânuja, and Vallabha, interpret this sûtra, each in his own way, to support their doctrines, but all agree in stating that the term—of this—as used in the sûtra refers to the human spirit But we have interpreted the term into—*of the creation*—because our interpretation is in keeping with the context, because it is in conformity with the general method of the construction of the sûtras, because the term—of this—as used in the second sûtra is interpreted in the same way, because our interpretation is sanctioned by the statement made in the seventeenth sûtra, and because the Vedas frequently speaks of the relation between Brahma and the creation as that of cause and effect But our interpretation alters the accepted sense of the sûtra Shankarâchârya suggests that the emancipation of the human spirit is spoken of in this

या सूत्रामध्यें जीवाच्या मुक्तीचें वर्णन झालें आहे असें मुक्तिवादी आणि सूत्राचा असा करतात कीं, तद्योग म्हणजे परमात्म्याशीं संयोग मग जात झालेल्या जीवाचा आनंदमय म्हणाल्या ठायीं योग होऊन जातो आणि याचें नांव मुक्ति असें मानल्या गुणाचें निरूपण चाललें आहे मागील सूत्रीं तसेंच पुढील सूत्रीं बादरायण हें निरूपण करीत आहेत प्रकरणाचा भंग करून मध्येंच मुक्तीचें काय याचें निरूपण कसें करता यईल? चवथ्या अध्यायामध्यें स्वतंत्र तेनें बादरायणानें मुक्तीचें वर्णन केलें आहे अस्तु आम्हांस असें वाटतें कीं या सूत्रांत म्हटलें म्हणजे परमेश्वराचा गुणच वर्णिला आहे संस्कृत सूत्रामध्यें निरनिराळीं पांच पदें आहेत पहिलें पद अस्मिन् म्हणजे यामध्यें दुसरें पद अस्य म्हणजे याचा तिसरें पद च म्हणजे आणि चवथें पद तद्योग म्हणजे प्रसिद्ध संबंधाला आणि पांचवें पद शास्ति म्हणजे सांगतो यात सांगतो म्हणजे कोण सांगतो? वेद सांगतो वेद काय सांगतो? परमात्म्याचा आणि सृष्टीचा तो प्रसिद्ध संबंध आहे असें सांगतो तो प्रसिद्ध संबंध तो कोणता? नियंता परमात्मा आहे, आणि याच्या नियमाप्रमाणें जगाची गडगी चालली आहे हा जो नियम्य-नियंतृसंबंध त्या संबंधाचें नांव तद्योग। असें या सूत्रीं परमेश्वराच्या एका अधिक गुणाचें वर्णन झालें आहे म्ह-

sûtra interprets the term—*tad yoga* into *union* with Brahma and explains that salvation is the union of the human spirit with the Supreme Spirit The context of the sutras bears on the enumeration of those qualities of Brahma of which Bâdarâyana speaks in the preceding as well as in the following sûtra How can such context be set aside and in the midst of it how can the subject of the salvation of the human soul be introduced? Badarâyana devotes the Fourth Book entirely to the enunciation of the subject of the salvation of the human soul Hence we believe that the sûtra under interpretation also describes a quality of Brahma. There are five terms in the original Sanskrit sûtra The first term is *Asmin* or *in this* the second is *Asya* or *of this* the third is *Cha* or *and* the fourth is *Tadyoga* or *that* signifying well known relationship the fifth is *Shâsti* or *rules* Now the question is—who rules? The Veda rules What does it rule? That there is the well known relationship between this creation and Brahma or the Supreme Spirit What is this well known relationship? God is the ruler and governor of this world and the whole of the universe is worked according to His laws The term *tadyoga* mentions such a relationship—that which exists between a governor and the governed Thus an additional attribute of God is mentioned in this sûtra At least we offer this interpretation of the sûtra and leave the matter to our readers We have already laid before them our reasons which we recapitulate —

णजे परमेश्वर जगताचा नियंता आहे असे वर्णिले आहे या सूत्राच्या अर्थाविषयी निदान आमचा असा अभिप्राय आहे. याचा वाचकांनी विचार करावा असा अर्थ करण्याची कारणे आम्ही पूर्वी सांगितलीच आहे ती ही की, प्रकरणभंग होत नाही. दुसरे अध्याहृत पदे घेऊन सूत्रार्थ पूर्ण करावा लागत नाही तिसरें सूत्रार्थ प्रतिपदोक्त बसतो चवथे चार वेदांच्या संहिता आणि ब्राह्मणे तशीच आरण्यके यामध्ये परमेश्वराचे जे जे वर्णन केले आहे त्या त्या वर्णनाची एकवाक्यता होऊन ते सगतवार बसते. हे वर्णन म्हणजे जणो काय महासागरच आहे अद्वैत सिद्धांत प्रतिपादन करणारे पंडित आपले मत प्रतिपादन करताना जी उपनिषद्वाक्ये घेतात ती या महासागरांतील बिंदु आहेत अशी भासतात. अशीं काही उपनिषद्वाक्ये घेऊन आपल्या तऱ्हेने त्याचा अर्थ बसविण्याविषयीं शंकराचार्य झटतात. तथापि असे दिसून येईल की, ती सारीं वाक्ये शंकराचार्यांच्या मतास साधक नाहीत. हे वाचकाच्या लक्षात नीट यावे म्हणून पुढे त्या उपनिषद्वाक्याचे भाषांतर दिले आहे. मध्वाचार्य शंकराचार्यांच्या उलट अर्थ करतात. तद्योग म्हणजे जीवाचा परमात्म्याशी योग होतो असे मानू नये चंद्रामध्ये मन जाऊन मिळते अशा अर्थाचीं उपनिषद्वाक्ये आपल्या मतास बळकटी आणण्या करिता त्यांनी घेतलीं आहेत. रामा-

first, the context is not set aside, secondly, no terms not in the sûtra are introduced for determining the sense of the sûtra, thirdly, the sûtra is directly and easily interpreted, fourthly, all the statements of the Sanhitâs, Brahmanas, and Âranyakas about the attributes of God are brought to bear on the same subject, and are consistently interpreted The description of God as given in the Vedic literature is like an ocean, and the texts quoted by the Pantheistic school in support of its doctrines are as if a few drops Shankarâchârya particularly endeavours to accomodate a few texts available to his system of philosophy Yet it can be shown that even the few texts quoted by Shankarâchârya do not support his statements To elucidate this the translation of the texts is offered in the sequel Madhvâchârya interprets the sûtra in a different way He states that Tadyoga does not describe the union of the human spirit with the Supreme Spirit, and quotes such texts as the following—the mind of man after death joins the moon Râmânuja has his way of interpreting this sûtra—his statement is that the union of the human spirit with the Supreme Spirit consists merely in the equality (yoga) of happiness only, that is, Brahma is happy and the human spirit also becomes equally happy How can those whose righteousness is limited be united in excessive happiness happiness which is entirely devoid of the fear of any kind? This question of the followers of Madhvâchârya is answered in the negative Hence though he admits

गुन या श्रुतीचा निराश्रयात रीतीने अर्थ
यरिताना मनुष्याचा आणि ब्रह्माचा
योग होतो इतकेंच आत्म्याचा होतो
असें ते म्हणतात ब्रह्म आनंद
आहे, जीवहि आनंदी होतो त्याचें
मद सुख आहे त्याला अतिशय आनंद
होतो असा होय ! ज्या आत्मस-
ध्यें मय इत्यादि शब्दांनीं हें सर्व, ना
आहे ब्रह्मरूपाहि ज्ञात होतो असें
त्याचें म्हणणे आहे धर्म असें ब्र
ह्मज्ञान हीं सर्व ज आहे तें ब्रह्म ब्रह्म
पन जर हें चित्ताचा परिणाम मा
नावा याद तो उपाय पाहिजे ! निर
निराळ्या उपनिषदांचीं वाक्यें घेऊन
त्यावर तर्कानें पक्ष प्रतिपादन
पाहिजे ! ब्रह्म या आणि जड सृष्टी
या नित्य योग आहे हें स्पष्ट आहे
जीव जो आत्मा जड नाहीं म्हणून
तो आहे इतकेंच ब्रह्मच ता आहे
मन त्याचा आणि चैतन्याचा नित्य
संबंध आहे अन्तरात्मा जो त्याचें
वर्णन बाह्य अनुरोधानें वर्णन आहे असें
ह्याचें सर्व उपनिषदांतील व्याख्या
ख्या नीट लागते असें वल्लभाचार्य म्हण
तात ही व्यवस्था समजावी म्हणून
उपनिषदाचें भाषांतर आम्ही करतों
"हा अदृश्याच्या, जीवात्म्याशीं संबंध
नसलेल्या, ज्याचें स्पष्ट वर्णन झालें
नाहीं, ज्याला नाश नाहीं अशा मध्ये
मनाचा जेव्हा हा अभयस्थान पावतो
मग तो अभयातें पावला होतो" "तो खरे
हा पुरुष अन्न रसमय आहे" "त्या
हून निराळा अन्नमय पुरुषाहून दुसरा

that the human spirit after the death of man can never unite with Brahma itself even so far as the union of the two in mere happiness is concerned yet it can enjoy the highest happiness as the last has different degrees Vallabha states that all that exists is Brahma that therefore matter is intelligence as transformed and that, therefore there is no necessity of any discussion of the subject Hence where is the necessity of quoting different texts of the Upanisads and hanging a chain of arguments upon them? It is indeed evident that there is constant relationship between Brahma and this creation because the human soul is not material it is Brahma itself that is intelligence Hence it is permanently connected with *chaitanya* or intelligence Hence Vallabha adds a statement that the inner spirit the human soul is described in reference to the external or the phenomenal To explain the nature of this discussion between different schools of Vedânta the Upanisad texts quoted are to be translated He goes to a place of safety (no fear) then when he finds indeed the stability consisting in no fear in this (who is) invisible and unconnected with the human soul who is not explained and who is indestructible He this person indeed consists of the juice of food Distinct from this that (person) consisting of the juice of food there is one—the inner soul—(Antarâtmâ) consisting of breath (Prâna) distinct from that is another inner soul (Antar Âtmâ) consisting of thought

आतला आत्मा प्राणमय (आहे), त्याहून दुसरा आतला आत्मा मनोमय आहे. त्याहून दुसरा आतला आत्मा विज्ञानमय आहे प्रीतिच त्याचे शिर. मोद (सुख) त्याचा उजवा पक्ष प्रमोद (विशेष सुख) हा त्याचा डावा पक्ष आनंद (त्याचा) आत्मा आणि ब्रह्म (वेदादिक विद्या) त्याचे शेपूट, हा त्याचा आधार सत्य, ज्ञान, (आणि) अनंत ब्रह्म" "जर तो असत् हे ब्रह्म जाणतो तर असत् हेच तो होतो सत् हेच ब्रह्म आहे असें जर तो जाणतो तर (पंडितजन) म्हणून त्याला सत् (असणारा) असें जाणतात" "ह्याच्याच आनंदाचा अंश (मात्रा) दुसरी भूते म्हणजे सर्व पदार्थ ह्याचें उपजीवन आहे" "मनासहवर्तमान त्यातें न प्राप्त होऊन ज्यापासून वाणी परत फिरते (तें ब्रह्म) "ब्रह्माचा आनंद जाणणारा पुरुष कशालाच भीत नाही" "जेथे दुसरें (तो) पहात नाही, दुसरें (तो) ऐकत नाहीं, दुसरे (तो) जाणत नाही, तो परमेश्वर (भूमा) म्हणजे सर्व व्यापी म्हणजे ब्रह्म." "एक देव सर्व भूतांच्या ठायी गुप्त आहे, सर्व भूतांचा अंतरात्मा" "तो रस बरे म्हणून रसातेच प्राप्त होऊन हा (मनुष्य) आनंदी होतो" "म्हणूनच कोण श्वासोच्छ्वास टाकतो? कोण शरिरामध्यें वायु फिरवितो? जर आकाश हा आनंद नसेल तर, हाच आनंद करतो." "ही आनंदाची मीमांसा होते" "आनंद ब्रह्म असे जाणता झाला." "विज्ञान आनंद हें ब्रह्म

(Manomaya) distinct from this is the inner soul (Antarâtmâ) consisting of high knowledge (Vijnâna-maya), love is indeed its head (its, that is, of the last inner soul or of high knowledge) passive joy (Moda) is (its) right side active joy (Pramoda) is (its) left side happiness is (its) soul and Brahma, (the Vedas) is (its) tail and (its) support" "Brahma is truth, knowledge (and) infinity" "If he (any person) knows the unreal to be Brahma, he indeed becomes false" "If he (any person) knows the real or (what exists) to be Brahma, (he becomes indeed truthful) Hence (the pandits or sages) know him to be existing (Sat)" "(All) other beings depend indeed on a particle of his happiness (for their existence) That from which with the mind not having attained (to it), the tongues return (is Brahma)" "He who knows the happiness of Brahma is not afraid of any thing" "He (God) is the abundance (Bhûmâ) or omnipresent or Brahma that place where he (a person) sees nothing else" "One God is hidden in all existence, omnipresent, and is the soul of all existences" "Well, He is the sap, and, therefore, having obtained the sap, (man) becomes happy? Who then breathes? who breathes particularly? if æther be not happiness He causes happiness this is the philosophy (Mîmânsâ) of happiness (Ânanda)" "(A person) knows happiness to be Brahma (A person knows) high knowledge and happiness (to be Brahma)" "He desired to be many and to bring forth (progeny)" "From this that soul, æther was indeed produced" "(He)

अर्से [illegible] झालां" "त्यानें इच्छा केली कीं, पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा व्हावी" "त्यानें तप केलें आणि तपापासून आकाश उत्पन्न झालें" "जें काहीं हें (आहे) (तें) हें सर्व त्यानें उत्पन्न केलें" "ह्या वाक्यांशीं येणारा ज्या वाक्यामध्ये पक्ष्याचें पुच्छ ब्रह्म आहे असें ब्रह्माचें वर्णन केलें आहे त्या वाक्याच्या अर्थाविषयीं शंकराचार्यांस मोठी अडचण पडली आहे. कारण मस्तक वगैरे या आकारानें ब्रह्माचें निरूपण झालें आहे आणि पुच्छानेंहि ब्रह्माचेंच निरूपण झालें आहे. हें कसें? सारा पक्षी एकंदर अवयवी आणि पुच्छ हा एक त्याचा अवयव. अवयवी आणि अवयव हे दोन्ही ब्रह्म कसे होऊं शकतील? ही अडचण दूर होण्याकरितां शंकराचार्यांनीं [illegible] निरस्त, असा तसा नाहीं [illegible] आहे. आम्हीं ज्या रीतीनें उपनिषद्वाक्याचा अर्थ केला आहे त्या रीतीनें अर्थ केला असतां अशा वादास जागाच रहात नाहीं. आणि वेदांस ब्रह्म म्हणतात हें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे आणि वेदविद्या हें परमेश्वरज्ञानाचा आधार आहे असें म्हटल्यानें अर्थ नीट लागतो. बाकीच्या वाक्याविषयीं विचार करण्याचा गरज नाहीं कारण त्यांचा अर्थ सरळ आहे.

produced all — whatever is. Shankaracharya finds it hard to interpret the term Brahma as used in one of the above texts where the different elements are described such as—love is His head because Brahma is described as compared to a bird and Brahma is stated to be its tail. How can Brahma be the tail of the bird which is Brahma itself? The bird is a whole of which the tail is a part. How can the same thing be a whole and its part at the same time? To obviate such a difficulty springing from the use of the term Brahma in reference to the tail of Brahma which is itself Brahma Shankaracharya argues. But there is no ground for any discussion if Brahma be interpreted into the Vedas as we have done and it is well known that the Vedas are called Brahma. The text is thus properly interpreted by stating that the knowledge of the Vedas is the basis of the knowledge of God. It is not necessary to examine the other texts because there is no difficulty about their interpretation.

सूत्राणि.

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पदानि । अन्तः, तत्–धर्म–उपदेशात् ॥

पदार्थः । तस्य धर्मः=तद्धर्मः । तस्य निरूपणात्=तद्धर्मोपदेशात् ॥

वाक्यार्थः । परमेश्वरस्य धर्मनिरूपणाद् (वेदवाक्येषु) अन्तःपदेन परमेश्वर एव गृह्यते ॥

भावार्थः । केषु चिद् वेदवाक्येषु परमेश्वरस्य शरीरं निरूप्यते । अन्येषु केषु चिद् वाक्येषु परमेश्वरस्याऽकारोपि नास्तीति प्रतिज्ञायते । तत्र परस्परविरोधिना वाक्याना का व्यवस्थेति प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वरस्य शरीरं नास्त्येव । स निराकारः । यच्छरीरवर्णन श्रूयते तल्लाक्षणिक । तत्राऽभेदेनाऽद्वैतवादिनो व्यवस्थां कुर्वंति । विशिष्टाद्वैतद्वैतवादिनस्तु भेदेनेति विशेषः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद । छां० उ० (१.६,७) ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं । क० उ० (१.३,१५.) ॥ स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि । छा० उ० (७.२४,१.) ॥ आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ॥ स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाञ्च । छा० उ० (१. ६,८.) ॥ स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषा चेष्टे मनुष्यकामानाञ्च । छां० उ० (१.७,६.) ॥ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसंभेदाय । बृ० आ० (६.४,२२.) ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा । छां० उ० (८.७,१.) ॥ अथय एषोऽतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत्साम तदुक्थ तद्यजुस्तद्ब्रह्म । + + यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ । + + तद्य इमे वीणाया गायंत्येतं ते गायंति तस्मात्ते धनसनयः । छा० उ० (१.७,६) ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगान्धः सर्वरसः । छां० उ० (३.१४,४. ॥

२० आतील (ब्रह्म), कारण त्याच्या गुणांचें निरूपण आहे

२० प्रथम उपनिषद्वाक्याचा अर्थ केला म्हणजे सूत्राचा अर्थ सहज लक्षात येईल "पुढे जो हा सूर्याच्या आत तेजःपुंज पुरुष दिसतो, ज्याची दाढी तेजच आहे, केस, पायाच्या नखापर्यंत सर्व तेज आहे, त्याचे डोळे माकडाच्या मागील भागाप्रमाणे लाल असणाऱ्या कमळासारखे आहेत त्याचें नाव उदित (वर गेला) हा सर्व पापांपासून पार निघाला (उदित) असें जो जाणतो तो सर्व पापांपासून पार निघतो" "जो हा डोळ्याच्या आत पुरुष दिसतो ज्याला मुख (शब्द) नाही, स्पर्श नाही, रूप नाही जो अव्यय आहे म्हणजे ज्यामध्ये कमी ज्यास्ती होत नाही + + +" "जो हा सूर्यामध्ये आहे, जो हा डोळ्यामध्ये आहे त्याचें, महाराज, कशामध्ये निवासस्थान ? (असें विचारल्यास (उ. प.)) त्याच्या महिम्यामध्ये (हे उत्तर)" "आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणी असणारा आणि नित्य" "ह्याच्या पलीकडे जे लोक आहेत त्यांचा हि ईश आणि ज्यांच्या इच्छा देवांच्या इच्छेप्रमाणें (भोगप्रमाणें) आहेत त्यांचाहि ईश, आणि जे लोक ह्याच्या खाली आहेत त्यांचाहि ईश आणि मनुष्यांसारखे ज्यांचे भोग आहेत त्यांचाहि तो हा ईश डोळ्या

20 *In the inside of* (relates to Brahma) because of the enunciation of its attributes

20 The bearing of this sûtra will be easily perceived when an illustrative text is translated. Then this resplendent Person who is seen *in the inside of* the sun—whose beard is light whose hair are light—up to the tips of his nails is all light whose eyes red like the anus of a monkey are like a lotus just blown—His name is the rising (Udita)—He has risen superior to all sin (Udita)—he who knows thus escapes sin. The Person who is seen *in the inside of* an eye He who has no mouth (speech) who has no touch who has no form who is unchangeable + + + who this (is) *in the inside of* the sun who this (is) *in the inside of* an eye Oh lord in what does he exist? (the reply to this question is) in his own greatness (glory) He is every where like the sky (and is) eternal He rules over all the regions beyond this (world) and over those whose enjoyments are like those of gods He thus rules also over all the regions below this world and over those whose enjoyments are like those of men (This is the description of the Person in an eye) He is the lord of all thus He is the great lord of all beings thus the protector of all beings—thus the supporting bridge of all these regions that they may not be separated + + He who is *in the inside of* an eye and *of* the sun is the name of this Person He

तील पुरुषाचें हे वर्णन हा सर्वेश्वर. हा भूताधिपति, हा भूतपाल, ह्या लोकाचा भेद होऊं नये म्हणून हा धारण करणारा सेतु, जो हा सूर्याच्या आंत आहे, डोळ्याच्या आंत आहे, ह्या सूर्यपुरुषाचें नाव—तो हा सर्व पापापासून पार गेलेला. ज्यानें पापपुरुषास मारलें आहे (तो) जो आत्मा" "डोळ्यांतील पुरुषामध्येंच तो ऋग्वेद, तो सामवेद, ते उक्थ, तो यजुर्वेद, तें ब्रह्म (सारी विद्या)" "ह्याचे जे दोन गायक ते दोन गायक म्हणून जे हे वीणा घेऊन त्याला गातात तेच गातात म्हणून ते धनवान् होतात" "सर्व कर्माचें सर्व भोगाचे, सर्व रसाचे, सर्व गंधाचे (आगर)." अशीं हीं उपनिषद्वाक्यें आहेत. त्यामध्यें सूर्यमंडळाच्या आंत, डोळ्याच्या आंत असा आरंभ करून परमेश्वराचें वर्णन केलें आहे. म्हणून आंत हें पद वरील सूत्रांत घेतलें आहे आणि उपनिषदांत आंत या पदास योजून ज्याचें वर्णन केलें आहे तो परमात्मा, कारण त्याच स्थळीं उपनिषदांमध्यें परमेश्वराच्या गुणांचें निरूपण झालें आहे. असा वरील सूत्राचा अर्थ आहे. वर जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्या वाक्यांमध्यें साकार परमेश्वराचें वर्णन आहे म्हणून परमेश्वरास नखें, बोटें, पाय, [illegible], तोंड, नाक, डोळे आहेत असें कोणी पूर्वपक्षकार म्हणतात. हें म्हणणें [illegible], [illegible], रामानुज, ह्यांस मान्य नाहीं. त्यांचें म्हणणें असें

this who has risen superior to all sin + + He who (is) the soul, one who has destroyed sin" "The *Rig*-veda (is) indeed—*in* (in the inside of) the Person that Sâma, that Uktha, that Yajus, that Brahma (all knowledge)" "Those two who sing about him, they alone are singers" + + "Hence those who by means of a lute sing about him, alone sing, and thus become opulent" "He (is) all action, all enjoyment, all fragrance, all drink" Such are the texts of the Upanisads. They describe God by such references as *in-the inside of* Hence the term *in-the-inside-of* (antas) is introduced into the above sûtra Hence the description as referring to *in-the-inside-of* bears on God, because the context enunciates the attributes of God This is the sense of this sûtra In the texts of the Upanisads already quoted, God is described as possessing a form Hence some opponents infer that God has nails, fingers, feet, a mouth, a nose, and eyes But such an inference Shankarâchârya, Madhvâchârya or Ramânuja cannot permit They state that God or the Supreme Brahma has no form But as a form is described in the Upanisads, how is the inference of the opponents to be invalidated? Shankarâchârya thus adjusts the description of God as possessing a form There are two classes of common people—the one, mere worshippers or followers, and the other, intelligent and rationalistic Though God is really without any form, yet how can the former class adore God having no form, as their understanding is slow and their intellect dull? Hence

आहे तो, परमेश्वर निराकार पुरुषोत्तम नि
राकार आहे पण साकाराचें तर
उपासन ।। दर्शन झालें आहे तेव्हां
पूर्वपक्षासारखें ज्ञान यास कळावें?
उपनिषदांत परमेश्वराचें न साकार वर्ण
न झालें आहे त्याची व्यवस्था शंक
राचार्य अशी करतात—“जन दोन
प्रकारचे आहेत एक केवळ उपासक
आणि दुसरे ज्ञाना जरी परमात्मा
वास्तविक निराकार आहे तरी उपासकांची
बुद्धि जड आणि मन थोडें असल्यामुळें
त्यांना एकदम निराकार परमेश्वराची
उपासना करतां येईल? म्हणून
जरी मिथ्या आहे तरी त्यानीं साकाराची
पूजा करावी, आणि या मिथ्या उपासनें
करून जेव्हां सत्य ज्ञान प्राप्त होईल तेव्हां नि
राकार परम त्याची उपासना करावी ”
इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे आहे हा सारी
व्यवस्था बौद्धधर्म आचरणाऱ्या लोकां
मध्यें चालू असे आणि त्यांनच
या शंकराचार्यांनीं आचार्यांनीं हा व्य
वस्था घेतली आहे सान्या देशामध्यें आणि
सर्व लोकांमध्यें मोठी मिरविणार ज्ञानी
थोडे त्यांनाच फारसा सत्य समज
ण्याचा आणि आचरण्याचा योग्यता
आहे, बाकी सारा जनसमूह मूढ,
अल्पमति, त्यांना सत्य ज्ञान होणें शक्य
याचें नाहीं, ते केवळ उपासक, म्हणजे
त्यांना जसें सांगितलें तसें करणार, हा बौ
द्धसंप्रदायाचा सिद्धांत आहे हा
बौद्धाचार्यांस मात्र साजतें वैदिकाचा
र्यास ए वैदिक आर्यजनांच्या मतास ही
साजत नाहीं त्यांच्या मतामध्यें

though God has no form and though the statement that He has a form is false yet they ought to worship God as having a form When they succeed in realizing God by such means that is when by means of what is false they learn what is true they may adore God having no form Suffice it to observe that such an adjustment had been made by the Buddhists from whom Shankaracharya borrowed it When compared with the mass of the common people who are naturally slow of apprehension and dull of intellect and therefore incapable of knowing the truth the number of those who profess to be intelligent and rationalistic cannot but be small The mass of the people therefore cannot but be mere worshippers or followers of those who profess to be intelligent and well informed This is the adjustment—the division and social arrangement as inculcated on the people by the Buddhists—an arrangement which was fully comprehended by the Bouddhâchâryas alone but which was never conceived and realized by the Vaidikâchâryas—those who enforced the Vaidika polity The last taught the same principles to all and every body provided he was a genuine Ârya and entitled to know the truth and to act up to it If the division of the common people—into the intelligent and the ignorant or rationalists and mere followers—were not accepted and if mere followers did not worship God as having a form then how would the numerous texts—met with in the Vedas and Upanisads which describe

सूत्राणि.

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

भावार्थः । वेदवाक्येषु जीवात्मपरमात्मनोर्भेद उपदिश्यते । अतो जीवात्मनः परमात्मा भिन्न एव । तत्र वेदितुरादित्याद् विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीत्युक्त्या शङ्करः सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य च भेदं दर्शयित्वा सूत्रार्थं व्यवस्थापयति । तच्चिन्त्यम् सूत्रस्य प्रतिपदोक्तार्थत्यागात् ॥ यद्यपि तत्र (अनुसंधास्यमान उपानिषद्वाक्ये) आकारो न श्रूयते तथापि हिरण्मयवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मंतव्यमिति वल्लभः ॥ अतः सर्वेभ्य एवादित्यादिजीवेभ्योऽन्य एव परमात्मेति सिद्धमिति रामानुजः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । बृ० आ० (५.७,९.) ॥ इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता । + वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः । + अन्तरादित्ये मनसा चरन्त । देवानाꣳहृदयं ब्रह्मान्वविदत् । तै० आ० (३.११,६.) ॥ कोह्येवाऽन्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनंदो न स्यात् । ब्र० वि० (७.)

आर्यजन असला म्हणजे झाले त्यास सत्य समजून घेण्याची योग्यता आहे, जे सत्य तें आचरण्याचा अधिकार आहे बरें. लोकाचा उपासक आणि ज्ञानी असा विभाग जर न केला आणि उपासकांनी साकार जड भूतांची पूजा न करावी तर वेद, उपनिषदादि ग्रंथामध्यें साकार आणि निराकार अशीं दोन्ही वर्णनें येतात, त्यांची व्यवस्था काय? यावर आमची दोन उत्तरें आहेत. प्र-

God as having a visible body—be interpreted and adjusted? This question, we believe, can be answered in two ways First, the language of the Vedas and Upanisads ought to be such as every Ârya cannot but understand, and so realize the descriptions given Hence the statements of the Vedas and Upanisads are direct, easy, and attractive Hence they inculcate worship of a formless God by means of describing him as having a form—the spiritual being de-

२१ भेद आहे असे निरूपण करण्याचा व्यवहार असल्यामुळें (तो दुसरा) आहे

21 (He is another), as it is a common practice to speak of distinction

प्रथम-वेद आणि उपनिषदें यांतील भाषा सर्व आर्यजनांस समजण्याजोगी असली पाहिजे आणि त्यांत जें वर्णन झालें आहे तें सर्वांच्या लक्षांत आलें पाहिजे दुसरें वेद आणि उपनिषदादिकांची भाषा, सरळ, सुगम आणि सरस आहे आणि त्यांनीच त्यामध्यें साकाराचे दृष्टांत घेऊन निराकाराचें वर्णन केलें आहे दुसरे जे ज्ञाते आहेत त्यांना थोडी सूचना केली म्हणजे पुरे निराकाराचें थोडें वर्णन वेद उपनिषदांत प्रधान असतें म्हणजे त्याचा सहज समज पडला पण असा प्रकार नाहीं वेद उपनिषदादि ग्रंथामध्यें निराकाराचें वर्णन फार जें आहे, तो इंद्र, तो अग्नि म्हणजे ज्यास तुम्ही इंद्र किंवा अग्नि समजतां तो इंद्र किंवा अग्नि नव्हे तो निराकारच' असें वेदामध्यें वारंवार वर्णन आहे, आणि उपनिषदामध्यें साकाराचें वर्णन थोडें, निराकाराचें वर्णन फार आहे । म्हणून शंकराचार्यांनी बौद्धसांप्रदायास अनुसरून आर्यजनांचा जो विभाग केला तो टाकून साकार वर्णन जें आलें आहे तें आर्यजनांची सहज समजूत पडावी आणि दृष्टांताच्या योगानें निराकाराचें सहज ज्ञान व्हावें म्हणून झालें आहे असें मानणें ठीक आहे

२१ शंकराचार्य या सूत्राचा अर्थ

scribed by means of the material Secondly intelligent and well informed persons simply require mere indication they could be informed if the Vedas and Upanishads simply hinted at the nature and attributes of God But thus the Vedas and Upanishads do not do. The Vedas and Upanishads abound with the description of His spiritual as distinguished from His material nature—that in which His form as such is mentioned The Vedas frequently state — Oh people that whom you consider to be Indra is not Indra He is different The Upanishads again abound with the description of the spiritual nature of God How is all this to be explained and adjusted? Hence it is proper to recognize that the material description of God as it occurs in the Vedas is intended as the means of explaining easily the spiritual nature of God to the Âryas and it is also proper to abandon the division of the Âryas which Shankarâchârya bases on that of the Buddhists

21 Shankarâcharya in interpreting this sûtra admits that the human spirit is different from the Supreme Spirit But finding such an admission to be subversive of his system he states in his commentary that beings having the human spirit include the sun moon and stars and that God is different from them This sûtra is the foun

सूत्राणि.

आकाशस्तल्लिंगात् ॥ २२ ॥

पदानि । आकाशः, तत्–लिगात् ॥

पदार्थः । तस्य लिग=तल्लिंगं । तस्य=ब्रह्मणः । लिंगं=श्रुतिसामर्थ्यम् ॥

वाक्यार्थः । आकाशपदवाच्य ब्रह्म ब्रह्मप्रदर्शकवेदवाक्यसामर्थ्यात् ॥

भावार्थः । अनेकान्युपनिषद्वाक्यानि वर्तते । तेष्वाकाशपदप्रयोगो दृश्यते । तस्यार्थो ब्रह्म । कुतः । ब्रह्मवाचकत्व विना वेदवाक्यानामर्थो न सभवति । आकाशस्य ब्रह्मणांऽशतः सादृश्यादाकाशशब्दो लाक्षणिकः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाश प्रत्यस्तं यंत्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । छां० उ० (१.९,१.) ॥ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । ब्र० वि० (७.) ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म । छा० उ० (८.१४,१) ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मनं आकाशः सभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । ब्र० वि० (१.) ॥

करताना मान्य करतात की, जीवात्मा भिन्न आणि परमात्मा भिन्न, परतु असें मान्य करण्यास त्यास अवघड वाटतें म्हणून आपल्या भाष्यामध्ये सूर्यादि ग्रहास जीवकोटीमध्ये घालून त्यापासून परमेश्वर भिन्न आहे अशी त्यानी व्याख्या केली आहे द्वैत आणि अद्वैत सिद्धांतामध्यें जो वादविवाद होतो त्या वादविवादाचें माहेरघर हें सूत्र आहे असें म्हटले तरी चालेल यावर प्रबळ शकराचार्याची व्याख्या असायाची होती हें स्पष्टच आहे की,

tain-head of all the controversy between the dualists or theists and the non-dualists or pantheists We expected but in vain copious comments on this sutra from Shankarâchârya. It is but plain that Madhvâchârya does not copiously comment on this sûtra, because it is entirely favourable to his system Râmânuja distinctly observes that God is distinct from such beings as the sun, moon and stars, and that though the Vedic texts which describe the sun, moon, and stars, do not mention any material form, yet when all these

२२ त्याचा (ब्रह्माचा) अर्थ दाखविण्याचें सामर्थ्य आहे म्हणून आकाश-(शब्द ब्रह्मवाची)

22 (The term) æther (signifies) Brahma because of its significant power

म घायाचास ह सूत्र साधक असल्यामुळें यावर विशेष व्याख्या करण्याची त्यास आवश्यकता नाहीं सामानुज स्पष्ट असें म्हणतात कीं, सूर्यादि सर्व जीवा पासून परमात्मा भिन्न आहे सूर्या दिकांचें वर्णन करणारीं जीं वेदवाक्यें आणि उपनिषद्वाक्य आहेत त्यामध्ये तरा आ काराचें वर्णन नाहीं तरी हिरण्मय म्हणून ब्रह्माचें वर्णन ज्या वाक्यांत आहे त्या वाक्याशीं या सर्व वाक्याचा एकवाक्य ता केली म्हणजे ब्रह्म साकारच असें सिद्ध होतें

२२ वादविवाद इतकाच आहे कीं काहीं काहीं वेदवाक्यामध्यें आकाश शब्दाचा अर्थ काय करावयाचा? आकाश म्हणजे परब्रह्म, परमेश्वर किंवा आकाश म्हणजे प्रत्यक्ष जें आभाळ दिसतें तें पुढील वेदवाक्यावरून हा वाद उत्पन्न झाला "या लोकाची काय गति? आकाश हाच (या लोकाची गति) असें तो म्हणाला अरे या ही सारीं भूतें आकाशातूनच उत्पन्न होतात अस्त पावून आकाशांत जातात कारण कीं, हा सर्वांपक्षा आकाश मोठें आणि (आकाश त्यांचें) मुख्य स्थान " या वाक्यांत आकाश शब्दाचा अर्थ परमात्मा, परब्रह्म असा करावयाचा किंवा प्रत्यक्ष आभाळ असा

texts are brought into harmony with the text which speaks of Brahma being golden (Hiranmaya) Brahma is thus proved to possess a form

22 The whole question is—how is the term—æther—as used in some Vaidika texts to be interpreted? Does it signify the Supreme Brahma or the visible heavens? The following Vedic texts originate the question What is to be the end of these regions? Æther (Âkasha) is indeed the end (of these regions) So said he Well all these beings are produced from æther and go into æther after having disappeared because æther is larger than all these (and æther) is their principal place of abode The question is—does æther (Âkâsha) as used in this text signify the Supreme Brahma or the visible heavens? The opponent states that *æther is the visible sky*, because this sense is well known to the common people and because it predominates in the Vedas Shankarâcharya in reply adduces such Vedic texts as sanction the interpretation of æther into the Supreme Brahma We will translate the Vedic texts — Oh because who breathes out and in (and) who supports life if this æther be not joy? Well—æther indeed bears (every) name and form That which is in the inside of

सूत्राणि.

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

पदार्थः । अत एव=तल्लिङ्गादेव ॥

भावार्थः । आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अत एव प्राणपदस्यापि ब्रह्मवाचकत्वम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तांचेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यति । + + कतमा सा देवतेति । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । छां० उ० (१.११,५.)॥ प्राणबंधनꣳहि सोम्य मनः । छां० उ० (६,८,२.) ॥ प्राणस्य प्राणं । + + ये + विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यम् । बृ० आ० उ० (४.२,२१.) ॥ स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणꣳश्रोत्रं प्राणं मनः । छां० उ० (४.३,३.) ॥ स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायंते ॥ यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति । अथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति । कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) ॥ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ॥

करायाचा ? पूर्वपक्षकार असें म्हणतात की, आकाशशब्दाचा अर्थ प्रत्यक्ष जे आभाळ दिसतें ते असा करावा कारण हाच अर्थ लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे आणि वेदादिग्रंथामध्ये हाच अर्थ पुष्कळ अढळतो. यावर शंकराचार्यादि भाष्यकार उत्तर देतात उत्तर देताना ज्यामध्ये आकाश शब्दाचा अर्थ परमेश्वर, परब्रह्म, परमात्मा, असा आहे अशीं वेदवाक्ये ते जिज्ञासूपुढे मांडितात

them is Brahma" "Æther was produced from that this spirit the air (was produced) from æther fire (was produced) from the air" "This my spirit in the inmost recess of the heart is larger than the earth, the firmament, and the heavens—larger than all these regions" "Special knowledge (and) joy are the Brahma—the principal seat of those who dispense wealth" "That this is beyond the highest, that this the high note (Udgītha)—is the joy"

२३ म्हणूनच प्राण ब्रह्म आ-
ची शब्द आहे

या वेदवाक्यांचे भाषांतर आम्ही करून दाखवितों "ऋचा ज्या, परम व्योम स्थानी राहतो, जे सर्व दव आश्रय करुन राहिले, त्यास जाणें वेदांचे काय प्रयोजन? जे हे जाणतात तेच या ठिकाणी बसलेले आहेत." "भृगूने वरुणापासून जाणलेली ही विद्या परम आकाशामध्ये स्थिर आहे" "कं (सुख) हे ब्रह्म, खं (आकाश) हे ब्रह्म, आकाश हे पुराणे" "अग्नि नावाचा जन अनुवाक शिकतो" "हे जनहो, सर्व व्यापणाऱ्या देवाची थोरवी मी सांगतो" "ज्या देवाने पृथ्वीवर प्रकाशणारे (अग्नि, वायु आणि आदित्य) निर्माण केले" अपरिमित तनूने वाढ

23 Therefore, the spirit (Prána) is, indeed, Brahma

In the eternal highest heaven of the Rik in which all gods abide" That knowledge as inculcated on Varuna by Bhrigu is securely established in the highest heaven." Happiness (Kam) is Brahma æther (Kham) is Brahma—æther (which is) ancient A man of the name of Agni learns a chapter (anuvâka) Oh people I really mention the exploit of all pervading God That God who made fire (Agni), the air (Vâyu) and the sun who shines upon this earth (Oh Vishnu)—he is not able to comprehend thy majesty—(thou) who increasest by means of an infinite form. Shankarâchârya Madhvâchârya and Vallabhâchârya interpret these texts so as to accomodate them to their systems by interpreting æther as they think necessary Shankarachârya interprets æther into the Supreme Brahma while Ramânuja and Vallabha do not offer special comments on this sûtra

23 In the sanskrita sûtra the terms—*therefore* and *indeed*—are used What is their sense? As the term *æther* by means of its significant power expresses Brahma so the term *spirit* (Prana) by means of its significant power indeed expresses Brahma The sense of the sûtra is thus sufficiently plain Now the texts quoted from the Vedas and Upanishads are to be translated Oh

सूत्राणि.

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

पदानि । ज्योतिः, चरण–अभिधानात् ॥

पदार्थः । चरणाभिधानात्=पादनिरूपणात् ॥

वाक्यार्थः । ज्योतिःपदस्य ब्रह्मवाचकत्वं । कुतः । पादवर्णनात् ॥

भावार्थः । प्रकरणेन त्रिपादित्यादिवर्णनेन च छांदोग्ये ज्योतिर्ब्रह्मत्वेन निरूपितं । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति शंकरः ॥ द्युसंबंधितया निर्दिष्ट निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एवेति रामानुजः ॥ विष्णुरेव ज्योतिरिति मध्वः ॥ तस्मात् पूर्वं त्रिपादस्यामृत दिवीत्युक्तत्वादस्य त्रिपात्संबंध्यमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धं । अतः पादाना ब्रह्मधर्मत्वाज् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति वल्लभः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विद वाव तद्यदिदमस्मिन्नंत·पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः । + तस्यैषा श्रुतिः । छां० उ० (३.१३,८.) ॥ तासा त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि । छां० उ० (६.३,३.) ॥ यो॒ऽय॒ दक्षि॒णेऽक्षन् पुरुषः । त॒स्य भूरि॒ति शि॒र एकᳪ शि॒र ए॒कमे॒तद॒क्ष॒रं । बृ० आ० उ० (५.६,५.) ॥ तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । छां० उ० (३.१३,८.) ॥ गायत्री वाग्वा इदं ᳪ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च । + + + तावानस्य महिमा ततो ज्यायाᳪश्च पूरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादऽस्यामृतं दिवि । छां० उ० (३.१२,६.) ॥ येन॒ सू॒र्य॒स्तप॑ति॒ तेज॑से॒द्धः । तै० ब्रा० (३.१२,९,७.) ॥ वा॒चै॒वायं ज्यो॒तिषास्ते ॥ बृ० आ० उ० (४.१,५.) ॥ मनो॒ ज्योति॑र्जुषता॒ं । तै० स०

(१५,३,२) ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्व तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० उ० (५ १५) ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । बृ० आ० उ० (४ २,२०) ॥ आत उपासीत । छां० उ० (३ १४,१) ॥ आकाशाद्ध्येवेमानि भूतानि समुत्पद्यन्ते । बृ० आ० उ० (४ ४,२८) ॥

---

२४ पायाचें वर्णन केलें आहे म्हणून ज्योतिश् ह्याचा अर्थ ब्रह्म

प्राण्या (हे विष्णु) तुझा महिमा त्याम आत्मा नाहीं" असें ही श तील आहे। उपनिषदांतील वाक्य ग्रहन आत्मअपल्या मनाच्या अनुरोधानं श शाचार्य, मध्वाचार्य आणि रामानुजाचार्य आत्मशब्दाचा अर्थ परमात्मा करतात। शंकराचार्य आत्मशब्दाचा अर्थ परमात्मा असा करतात म शंकराचार्य आत्मशब्दाचा अर्थ विष्णु असा करतात, आणि रामानुज आणि यांनी या सूत्र वर विशेष व्याख्या नाहीं

२१ सूत्रांत " ज्योतिष " असें पद आहे त्याचा अर्थ वाय ? आकाश शब्दाच्या सामर्थ्यावरून आकाश हा शब्द ब्रह्मवाचक आहे म्हणून प्राण या शब्दाच्या सामर्थ्यावरून प्राण हा शब्द ब्रह्मवाचक आहे इतका सूत्रार्थ झाला सूत्र स्पष्ट आहे उपनिषदांतून आणि वेदांतील जीं वाक्यें घतलीं आहेत त्यांचे भाषांतर पुढें दिलें आहे ' हे म स्ताव्या, (हे गायक) जा देवता या स्त

21 On account of feet being mentioned, the term *light* (Jyotis) expresses Brahma

singer if thou wilt praise not knowing the goddess who has responded to thy praises (and come to thee) then thy head will fall down + + then what is that goddess? He said indeed the spirit (is that goddess) Well all these existences entered the spirit and come out of the spirit That this goddess has responded to thy praises Hence Oh somya mind is the string of the spirit Those who know the spirit of the spirit know the eternal principle Brahma Well when a person sleeps then indeed the speech goes into the spirit the sight, into the spirit hearing into the spirit the mind into the spirit When he is awakened all these reappear from the spirit itself When he sleeps sound he does not dream at all and in him the Prâna (spirit) itself singly exists then speech with

... texts the Vedantins prove that the term *spirit* (Prâna)

पनावरून आली आहे ती जर तू न जाणता स्तवशील तर तुझें डोकें फुटेल + + ती कोणती देवता ? तो म्हणाला प्राण खास (ही देवता). अरे बाबा, सर्व हीं भूते प्राणामध्यें प्रवेश करितात, प्राणातूनच निघतात ती ही देवता स्तवनावरून आली" "म्हणून हे सौम्य, मनाची दोरी प्राण" "प्राणाचा प्राण" "जे जाणतात ते प्राचीन आणि मुख्य असे ब्रह्म जाणतात." "अरे जेव्हा पुरुष निजतो तेव्हा तरी वाणी प्राणामध्ये दडते. चक्षु प्राणामध्ये दडतो. श्रोत्रेंद्रिय प्राणात दडतें. मन प्राणात दडतें." "तो जेव्हा जागा होतो तेव्हा प्राणापासूनच हीं सर्व उत्पन्न होतात" "जेव्हा गाढ निद्रा लागते तेव्हा त्याला मुळीच स्वप्न पडत नाहीं आणि त्यामध्ये प्राणच एकटा असतो. तेव्हा सर्वनामासहवर्तमान वाणी या मध्यें दडते." "वसत वसत ऋतुच्या ठायी ज्योतिष्टोमयज्ञ करावा." अशा प्रकारचीं वाक्ये घेऊन वेदान्तवादी प्राणशब्दाचा अर्थ ब्रह्म होतो असें स्थापन करितात. शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज आणि वल्लभाचार्य हे पुनः आपल्या सिद्धान्ताच्या अनुरोधानें ब्रह्म शब्दाचा अर्थ करितात हे एथें सागण्यास नको

२४ आकाश, प्राण, ज्योति इत्यादि शब्दानीं ब्रह्माचें वर्णन होते असा विचार चालला आहे आकाश आणि प्राण या शब्दाच्या सामर्थ्यावरूनच त्याचा अर्थ ब्रह्म होतो असें मागील सूत्रीं सागितले या सूत्रीं ज्योति-

signifies Brahma. Again it need not be mentioned that Shankarâchârya, Madhvâchârya, Râmânuja, and Vallabhâchârya interpret the term Brahma in the way that suits their systems best.

24 The subject under consideration is that the terms *æther* (Âkâsha) *spirit* (Prâna) and *light* (Jyotis) express and describe Brahma In the preceding sûtras, it has been mentioned that the terms *æther* and *spirit* express Brahma by means of their significant power. Another reason is given in this sûtra to prove that the term *light* expresses Brahma. What is this reason? The Chhândogya Upanisad (3 12, 6) in commenting on a verse of the hymn of the *Rig*-veda well-known as the Purusa-sûkta describes that form to be immortal which has three feet, and observes, "Oh that (form) indeed, is this Brahma" In reference to this description of the Chhândogya Upanisad, Badarâyanâchârya states that the term *light* (Jyotis), being mentioned in the same connection, expresses Brahma The context of this part of the Chhândogya-Upanisad is — "The majesty of this Person is so great and this Person is greater than this (His majesty) All these beings are His foot that which has three feet is His immortal (form) in heaven" The sense of this verse of the Purusa-sûkta being examined, Shankarâchârya founds upon it his statement that the term *light* expresses Brahma Râmânuja, on the contrary, observes that light, mentioned in the

श । ।। अथ यत्र द्यौ अंसे त्याग तेना इ । । तिमिरा वर्णन केले आहे । तिमिर असे आहे यां, ा छ० मध्ये (३ । १२, ६) या तिसरी पु ०५ ।ा ए या पाया केला ती च्या पराा लिहिले । ।। "ा स्वरूपास ीर पाद आहेत ते अमृत" असे वर्णन केले आहे आणि त्या वण नाम धरून ' तेष रे द्र ब्रह्म " अस ा ज्योतिषात म्हटले आहे पा ।ात धरून यातापणाचाप ०। ।।न -धापाप वगैरे आहे आहे ज्योतिषा ।ा अथ यत्र पु ५छ ।ातील "तावान यावा महिमा त्यावदशाः हा माग पुरुष यावा पाप सर्व भूते तीन पाय ।ा। आहेत आणि ज्याचे स्वरूप ते आकाशातील अमृत ' या पुरुष ।ात यावगाच्या अर्थाचे स्मरण चालू आहे त्यावरून ज्याति म्हणजे ब्रह्म असे शङ्कराचार्य म्हणतात आकाशाचा संबंध लावून वर्णन केले आहे म्हणून अनंत तेज या ज्योतीच आहे म्हणून ज्योति म्हणजे परम पुरुष सर्वज्ञ, सत्यसंकल्प, अनंतकल्याण गुणगण, परमेश्वर असा अर्थ रामानुज करतात ज्योति म्हणजे विष्णु असे मध्वाचार्य म्हणतात -वल्लभ ।ात यां, "ज्याचे तीन पाय असे याच स्वरूप आकाशातील" असे वर्णन केले आहे म्हणून तीन पाय असलेले याच अमृत स्वरूप या आकाशातील लोका मध्ये आहे म्हणून येथे चवथ्या पा याचे वर्णन आहे हे सिद्ध म्हणून पाया

Purusha-sûkta is described as connected with heaven and it is therefore infinite and therefore it expresses the highest Person—God who is omniscient whose purposes are immutably true and who is a reservoir (grain) of infinite beneficent qualities Madhvâchârya insists upon interpreting light (Jyotis) into Vishnu the special name of God recognized by the dualists or theists. Vallabha states that the heavenly form which has three feet is described in the Chhândogya Upanishad that therefore this heavenly immortal form is to be seen in heaven that therefore the description of the fourth foot applies to our world that therefore the term *foot* expresses the attributes of Brahma and that therefore the term *light* signifies Brahma. By means of this chain of reasoning Vallabha adapts this sutra to his system of philosophy which asserts that whatever is material and whatever is spiritual is the same eternal essence—Brahma itself This is the secret of the doctrine of Vallabha known as pure non dualism The following is the translation of the texts from the Upanishads quoted in this connection Oh well this is indeed that light in the lowest and the highest regions—(that light) which shines on all sides on the surface—on all sides on the surface—even beyond this this is the sight of that form of light which (exists) in this inner Person + + + this is indeed (the way) of Him (Person) being heard Let me divide into three each one of these

सूत्राणि.

छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनं ॥ २५ ॥

पदानि । छदस्-अभिधानात्, न, इति, चेत्, न, तथा, चेतस्-अर्पणनिगदात्, तथा, हि, दर्शनं, ॥

पदार्थः । छदः=गायत्र्यादि । चेतसः अर्पणं=चेतोर्पणं । निगदात्=वेदे निरूपणात् । दर्शनं=ज्ञानम् ॥

वाक्यार्थ. । गायत्र्यादिछदसा ब्रह्मनिरूपणं नेति चेन् न । कुतः । तत्प्रकारेण चेतसोऽर्पण ब्रह्मोपासनाद्वारा वेदे निरूपित । तत्प्रकारेणैव ज्ञान च भवति ।

भावार्थः । गायत्रीछंदसो यद् वर्णन वेदे लभ्यते तद् ब्रह्मणि न पर्यवस्यतीति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । आचार्यः पूर्वपक्षं निराकरोति । कथं । गायत्रीछद उद्दिश्य वेदे निरूपणं नास्ति । गायत्रीछदःपदेन ब्रह्म ग्रहणीयं । कुतः । वेदे गायत्रीमुद्दिश्योपासनावर्णन क्रियते । तद्वर्णनेन चोपासनाज्ञानमेव भवति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

गायत्री वा इद ॅं सर्वं भूत यदिद किं च । + + + सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाऽभ्यनूक्त । तावानस्य महिमा + + + यद्वै तद् ब्रह्म । छां० उ० (३.१२,७.) ॥ सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेव ब्रह्मोपनिषद वेद । छां० उ० (३.११,३.) ॥ तदिद ॅं सर्वं । बृ० आ० उ० (१.२,३१.) ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म । छां० उ० (३.१४,१.) ॥ एतं ह्येव बव्हृचा महत्युक्थे मीमांसत एतमग्नावध्वर्यव एत महाव्रते छदोगाः । ऐ० आ० (३.९,) ॥ ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश सतस्तत् कृत । + + सैषा विराडन्नादी तयेद ॅं सर्वं दृष्ट ॅं । छां० उ० (४.३,८,) ॥ इंद्र. शचीपतिर्बलेन पीडितो दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः ॥

२५ छंदाचे नांव आहे म्हणून गायत्री ब्रह्म नव्हे असें जर (म्हटलें) तर तसें नव्हें कारण चित्त अर्पण करण्याविषयीं वर्णन आहे, कारण तसें ज्ञान होतें

25 If it be said that Gāyatri is not Brahma because of its being the name of a metre it is not (true), because there is a description of the heart being devoted to it, (and) because such knowledge (is to be obtained)

त्या अगीं ब्रह्माचे धर्म आहेत म्हणून ज्योति शब्दाचा अर्थ ब्रह्म असा परंपरा लावून या सूत्राचा अर्थ परिणाम वादानें याजिला आहे ज्योति हीं चिदात्मा आणि जडात्मक मिसत तें ब्रह्मच स्वतः बनलें आहे वल्लभाचार्याच्या शुद्धाद्वैत सिद्धांतानें हें र स्व या सूत्राचा अर्थ करताना जीं उपनिषद्वाक्यें घतलीं आहेत त्यांचें पुढाल भाषांतर 'नंतर या आत्म्यापासून पलिकडे, चारीं कडून पाठवर चाहींकडून पाठावर जी ज्योति प्रकाशते तीच र या हा थनिष्ठ आणि उत्तम लोकाच्या ठायीं आहे तें ज ह या आतील पुरुषामध्य ज्योति (रूप) आहे त्याचा हा दृष्टि + + + त्याचेंच हें श्रवण" 'त्याच्या म्हणज तेज, जल, आणि अन्न, या देवतांच्या तीन तीन प्रकाराच्या करूं तों" 'जो हा उजव्या डोळ्याच्या ठायीं पुरुष त्याचें भू ह शिर एक शिर एक ह अक्षर" 'तें हें पाहिलेलें आणि ऐकिलें त्याचा उपासना करावी" 'अरे, गायत्री (हा) वाणी सर्व भूताला गात आणि रक्षण करते" 'तेवढा त्याचा महिमा आणि

three—these goddesses—light water and food The term *Bhuh* the well known Vyāhriti is the head of that Person who is seen in the right eye—one head (because the term Bhuh consists of) this one syllable Let him adore that this which is seen and heard Well the Gāyatri is speech (because) it describes all existence and keeps it The majesty of this Person is so great and this Person is greater than this (His majesty) All these beings are his foot that which has three feet is His immortal (form) in heaven Inflamed with which light the sun shines This (world)—by means of speech itself (which is) light—this (world) gets on Let the venerable flame of Agni accept this clarified butter After he has shone everything indeed shines (because) this everything shines by his light it is indeed the light of lights—immortal life (which) they worship Let him being calm worship (Brahma) The soul eats food and gives wealth—he who knows this indeed obtains wealth

25 Some opponent raises an objection and observes — Oh

त्यापेक्षा मोठा तो पुरुष सर्व भूते या-चा पाय. जे तीन पायाचे स्वरूप ते आकाशातील अमृत" "ज्या तेजानें पेटलेला सूर्य तपतो." "ज्योति-रूप वाचेनेच हा असतो" "म-नोरूप ज्योति सेवन करो" "तोच प्रकाशल्यानतर सारे प्रकाशते (का-रण) त्यांच्या प्रकाशाने सारें प्रकाशतें" "ज्योतिमध्ये ज्योति आहे" "अमर आयुष्याची ओरे ते उपासना करितात" "शात होऊन ब्रह्माची उपासना करो" "आत्मा अन्न खाणारा, आत्मा द्रव्य देणारा, असे जो जाणतो त्याला द्रव्य मिळते"

२५ कोणी पूर्वपक्षकार शका कर-तो -"अहो वेदातवादी, तुम्ही छादोग्यातील (३,१२,१) या ठिकाणचे वाक्य घेऊन म्हणता कीं, गायत्री म्हणजे ब्रह्म. परतु तसें नव्हे कारण गायत्री, हे छदाचे नांव आहे, असे सर्व लोक जाणतात वेदा-तवादी यावर उत्तर देतात—तसें नव्हे. अहो पूर्वपक्षकार, गायत्रीवर चित्त अर्पण करावे, गायत्रीची उपासना क-रावी असे वेदामध्ये वर्णन आहे. कारण गायत्री हे ब्रह्माचें नाव असें ज्ञान होते छादोग्य उपनिषदातील वाक्याच्या अर्थाविषयी विचार करायाचा आहे. तो अर्थ वाक्यार्थमीमासेच्या धोरणानें ठरवायाचा. गायत्री छदा-च्या सबंधानें चित्त अर्पण करावे किंवा चित्ताने समाधान होतें असें म्हणणे सभ-वत नाही. कारण कीं, चित्तसमाधा-नासाठच्या कार्यानें गायत्रीछदासारखे

Vedântin, you quote a text from the Chhândogya Upanisad (3, 12, 1) and state that Gâyatrî is Brahma, but your statement is not true, because every body knows that Gâyatrî is the name of a metre" To this the Vedântin replies —Oh opponent, what you state is not true, because the same part of the Upanisad describes the worship of the Gâyatrî, and asks us to devote our hearts to it, and because we directly know that Gâyatrî is the name of the supreme Brahma The subject we have to examine is a particular text of the Chhândogya Upanisad Its interpretation is to be fixed by the principles of exegetics How can Gâyatrî be the name of a mere metre when we are asked to devote our hearts to it? And how can the contemplation of a mere metre afford that consolation which the contemplation of the Supreme Brahma produces? Is it possible to state that he sprinkled fire and cooled a place? In like manner, is it possible to state that a mere metre can be contemplated and can afford consolation? No, it is impossible The interpretation of the text in question can be properly adjusted by quoting fully that context of the Chhândogya Upanisad which distinctly states — "Gâyatrî is speech—this is, indeed, all and whatever exists" Shankarâchârya sums up his arguments and states that Gâyatrî is *the Supreme Brahma* of the Pantheists Madhvâchârya, on the contrary, observes that Gâyatrî is *Visnu*—the personal God of the Theists Râmânuja

गारण गम हाइन ! आणि शिवाय त्यानें हें व्याख्यान फार केलें असें म्हणतां हाईल दा मधवा तात्पर्य उपनिषदांमध्यें वर्णन केलें आहे, त्याचें अनुसंधान करून म्हणजे वाक्यार्थ घ्यावयास 'अरे, गायत्री ही वाणी जें काहीं आहे तें सर्व होय', म्हणजे ब्रह्म अशा रीतीचें वर्णन केलें आहे. मध्वाचार्य म्हणतात कीं गायत्रीचा म्हणजे विष्णु. रामानुजांनीं या सूत्रावर विशेष व्याख्यान केलें नाहीं. विशेष म्हणजे अर्थ जसा परब्रह्म होतो तसा गायत्री छंदाचा धरावा असें त्यांचें म्हणणें आहे. पुढें ज्या उपनिषद्वाक्यांचें अनुवाद केलें आहे तीं उपनिषद्वाक्यें पाहावीं. रामानुजांनीं एक वाक्य घेतलें आहे त्यावरून गायत्रीचे चार चरण असतात असें ? गायत्र पाहावा “ ... तत् ज्ञान होतें—” या सूत्रांतील शेवटचा भाग वल्लभाचार्यांनीं विशद व्याख्यात केला आहे. तो असा कीं मनुष्याची बुद्धि जड, आणि ब्रह्म अति सूक्ष्म. तर अति सूक्ष्माचें ज्ञान जड बुद्धीनें कसें होणार? म्हणून गायत्री छंदाच्या द्वारा त्या सूक्ष्म ब्रह्माचें ज्ञान होतें असें ... वर्णिलें आहे. यावर आमचा असा प्रश्न आहे कीं, मनुष्याच्या मनासारखी सूक्ष्म विषय ग्रहण करण्याची शक्ति दुसरे कोणाची आहे? आतां उपनिषदांतील वाक्यांचा अर्थ करावयाचा. “अरे गायत्री ही वाणी, जें काहीं हें आहे तें हें सर्व (ही)” ‘ ती ही चार चरणांची सहा प्रकारची

does not particularly comment on this sûtra. But the different schools of Vedantin give the same illustration—as Virât though a name of a metre describes the Supreme Brahma so Gâyatrî though the name of a metre describes the Supreme Brahma. The texts quoted in the sequel are to be seen in this connection. Râmânuja seeks to prove by quoting a text of an Upanisad that the metre Gâyatrî consists of four feet, though usually it consists of three feet only. Vallabhâchârya comments particularly upon the last part of the sutra— because such knowledge is to be obtained. He states — the human intellect is gross and that Brahma is subtilely ætherial. Hence how can our gross intellect comprehend subtile Brahma? Hence the last part of the sûtra signifies that Brahma is to be comprehended through the medium of a concrete metre. Upon this we ask if the human intellect can not comprehend the nature of subtile and ætherial essences like Brahma what else can? We will now offer the translation of the Upanisad texts quoted. Well Gâyatrî (is) this speech. It is all—whatever exists. It is this Gâyatrî of four feet and of six kinds. It is described by means of this mantra of the Rig veda Sanhita — 'The majesty of the (Person) is so great + + + Well that is this Brahma. Unto him is always day who knows thus this Brahma Upanisad. This (is) that all. Certainly all this (is) Brahma. Because the Bahvricha Brâhmanas indeed

सूत्राणि.

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥

पदानि । भूत–आदि–पाद–व्यपदेश–उपपत्तेः, च, एवम् ॥

पदार्थः । भूतमादिर्येषां ते (पादाः)=भूतादयः । ते च ते पादाश्च= भूतादिपादाः । तेषां व्यपदेशः=भूतादिपादव्यपदेशः । तस्य उपपत्तिः=भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तिः । व्यपदेशः=वर्णन ॥

वाक्यार्थः । भूत पृथ्वी शरीर हृदयमिति भूतादीनि निरूप्य गायत्री-पादवर्णनं वेदे दृश्यते । तस्य वर्णनस्योपपत्तिर्भवति । अतो गायत्र्या ब्रह्मपरत्वं ॥

भावार्थः । वेदवाक्ये यत्र गायत्रीछंदसा ब्रह्मत्वेन वर्णनं क्रियते तत्र भूतं पृथ्वी शरीरं हृदयमिति पादा वर्णिताः । एतेषां भूतादीनां गायत्रीपादानां यद् वर्णन कृतं तस्य ब्रह्मणि पर्य-वसानं द्रष्टुं शक्यते । कथं । अगृहीते ब्रह्मणि वेदवाक्यस्य व्यवस्था न भवति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेन मुख्यस्य ब्रह्मण एव ज्ञान भवति । न तु गौणस्य गायत्री-छंदसः । अतो गायत्रीछंदसो ब्रह्मपरत्वं ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । + तावानस्य महिमा । + पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवीति । यद्वै तद् ब्रह्म । छां० उ०(३.१२,७.)॥ ते वा एते पच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । छां० उ० (३. १३,६.) ॥ हृदयसुषिरेषु ब्रह्मपुरुषः ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । गी० (१०.४२.) ॥

सुवर्णं कोशꣳरजसा परीवृतं । देवानां वसुधानीं विराजं । अमृतस्य पूर्णां तामु कलां विचक्षते । तै० आ० (३.११,९.) ॥

२६ पुन, भूतादि हे चार पाय आहेत असें गायत्रीचें वर्णन आहे त्याची उपपत्ति होते म्हणून गायत्री म्हणजे ब्रह्म

गाा ा त दा फवमें पाीन आ तेइद्दा पापा महिमा + + +" 'आर, (ह मत्र" ना दाज ह साधनिषशाग मागना य्याना पस्दा हि का घरारे" त ई म रें" प्राच सार ए ब्रह्म "पालन दाना यजुष (य मर्दा) माटपा उक्था या शर्मा म ाना वरिाात अध्वर्यु (यजुर्वेदी) हे अग्निमध्य अशा मागाता गतिाा ह महाव्रतामध्य अशा च ाा (साम वदा) मामाना रीरात" 'अर ते ए पाच दुसर (अग्न्यादि दवा। पाच दुसर (पच इंद्रियें) दहा मिळून त रा दा।(इन म्हणज फागाना पत्र सिद्धि वासिद्धि) + + + ता हा वि राट (रट छिद्य) अर मागारा होे तिन हें सर्व पाहिजे ' शाचापति (जा) इंद्र जो युद्धामध्यें नि ाा मपन करणारा (इवा) (आणि) अतद्य (दुर्धन) (याला) वलान (बलासुरानें) पिरलें'

२६ गायत्री म्हणजे ब्रह्म असें सिद्ध करण्याचा उपक्रम पूर्वीं केला आहे या सूत्रीं तीच गोष्ट दृढ व्हावी म्हणून आणखी प्रमाण दाखविलें आहे त प्रमाण छांदोग्य उपनिषदांतून घातलें आहे छांदोग्य उपनिषदामध्य गायत्रीच जें

26 Again, Gayatri is Brahma because the description of the Gayatri having four feet—such as existence in general, the earth the body and the heart —can be explained

examine this in connection with the great Uktha (Mahat Uktha) the Yajur veda Brahmanas (examine) this in connection with the altar of fire (sacrifice) the Sama veda Brahmanas (examine) this in connection with the Maha vrata Well those are these other five (the god Agni and others) five others (the five organs of perception) (these) ten together constitute the *Krita* (accomplishment or a game with dice) + + that this Virât a particular metre is an eater of food by it this all is seen Indra the lord of energy the conqueror in battles the sprinkler and the invincible was pressed by (the demon) Bala

26 Evidence to prove that Gayatri is Brahma has already been given More evidence to corroborate it is adduced in this sutra and is grounded upon the text of the Chhandogya Upanisad which states — Gâyatrî is all existence yes that which is Gayatrî is the earth because all existence—such as what is movable and immovable—is established in it Gâyatrî is the body because in it these spirits are established Gâyatrî is the heart because in it these spirits are established To this description the statement is added—that this is the Gâyatri of four feet and six kinds This is sum

वर्णन आले आहे ते असे.—"गायत्री हे जें काही आहे ते, गायत्री ही पृथ्वी, कारण पृथ्वीच्या ठायी सर्व पदार्थमात्र स्थित आहेत + + + गायत्री हें शरीर आहे, कारण त्यामध्यें हे प्राण स्थित आहेत. गायत्री हे हृदय, कारण त्यामध्ये हे प्राण स्थित आहेत." असें वर्णन होऊन तीं हीं चार पायाची आणि सहा प्रकारची गायत्री, तें ह्या ऋचेनें वर्णिलें आहे "तेवढा याचा महिमा ह्याचा पाय सर्व स्थावर जंगम पदार्थ मात्र ज्या स्वरूपाचे तीन पाय ते स्वरूप, अमृत, आकाशामध्यें आहे" असे वर्णन छांदोग्य उपनिषदांत आलें आहे. या वर्णनाची व्यवस्था कशी करायाची? गायत्री हें केवळ छंदाचे नांव असें म्हटल्यानें कशी व्यवस्था लागेल? गायत्री म्हणजे ब्रह्म, गायत्री म्हणजे पुरुष असें म्हटल्यानें छांदोग्य उपनिषदांतील वाक्याची उपपत्ति होते कारण गायत्रीरूप पुरुषास चार पाय आहेत असें त्यांत वर्णन केलें आहे. तिचा पहिला पाय सर्व स्थावर जंगम पदार्थमात्र तिचा दुसरा पाय पृथ्वी. तिचा तिसरा पाय कार्यकारणसंघातरूप शरीर आणि तिचा चवथा पाय हृदय असे चार पायाचे वर्णन करून या संबंधानें छांदोग्य उपनिषदांत म्हटले आहे कीं, "अरे, जें हें ब्रह्म" या वरून गायत्री म्हणजे छंद नव्हे, गायत्री म्हणजे ब्रह्म असें सिद्ध होतें दुसरीं आणखी वेदवाक्यें आहेत त्यांचा गायत्रीशी संबंध

med up in the mantra of the Rig-veda-Sanhitâ—"the majesty of this Person is so great —his foot is all movable and immovable existence his immortal form having three feet in heaven" It must be repeated that this description is given in the Chhândogya-Upanisad How is this description to be adjusted? It can not be adjusted by stating that Gâyatrî is the name of a mere metre Gâyatrî, therefore, is Brahma Gâyatrî, therefore, is the highest Person—a statement which fully explains the text quoted from the Chhândogya-Upanisad because it mentions the spiritual person who has four feet, the first of which is whatever is movable or immovable, the second of which is the earth the third of which is the concrete, that is, the combination of effects and causes and the fourth foot of which is the heart Such a description in the Chhândogya-Upanisad is connected with, and followed by, the statement —"Well, that which is Brahma" All this disquisition in the Chhândogya-Upanisad proves that Gâyatrî is not the name of a mere metre but that it is Brahma itself There are other Vedic texts which bear upon the sense of the word Gâyatrî Their mere translation will throw sufficient light upon the subject "Well, those these are five persons of, Brahma they are the door-keepers of heaven" The five persons of Brahma mentioned in this text are the five spirits What are these? These are the five spaces or apertures Prâṇa or the eastern aperture, that is, sight, that is, the sun,

आहे त्याच प्रमाणें केलें म्हणजे पुढें "अरे, ते हे पांच ब्रह्मपुरुष स्वर्ग लोकाचे द्वारपाल आहेत" या वाक्यामध्यें पांच ब्रह्मपुरुष म्हणजे पांच प्राण ते कोणते ? प्राण म्हणजे पूर्वद्वाराचा, तो चक्षुरिंद्रिय, तो सूर्य, तें तेज, तें अन्न, व्यान म्हणजे दक्षिण द्वाराचा, तें श्रोत्र, तो चंद्र तें हें ऐश्वर्य-यश, अपान म्हणजे पश्चिम द्वाराचा ती वाणी तो अग्नि तें हें ब्रह्मवर्चस हें अन्न; समान ... उत्तरद्वाराचा, तें मन तो पर्जन्य ती कीर्ति, कांति हीं उदान ... वरल द्वाराचा, तो वायु तें आकाश तें बल आणि तेज " ते हे पंचपुरुष-प्राण व्यान, अपान, समान, आणि उदान स्वर्गाचीं पांच द्वारें तीं कोणतीं ? चक्षु श्रोत्र वाणी मन, आणि वायु हीं द्वारें या प्राणांनीं ... आहेत ... इत्यादि पांच द्वाराच्या आत ब्रह्मपुरुष (आहे)" असें एक उपनिषद्वाक्य आहे "या सर्व जगाला एका अंशानें आधार देऊन मी उभा आहें" असें भगवद्गीतामध्यें वाक्य आहे तें भाष्यकारानें घेतलें आहे आणि त्याचा संबंध पुरुषसूक्तांत ज्या विराट् पुरुषाचें वर्णन केलें आहे त्याच्याशीं लावून छांदोग्य उपनिषदामध्यें त्या विराट्पुरुषाचा आणि गायत्रीचा संबंध लावला आहे अशा परंपरेनें हें भगवद्गीतेंतील वाक्य या ठिकाणीं आलें आहे असें या सूत्राचें शंकराचार्यांनीं निरूपण केलें

that is light that is, food The Vyâna or the southern aperture that is hearing that is the moon that is prosperity and glory The Apâna or the western aperture that is speech that is fire, that is the glory of a Brâhmana that is nourishment. The Samâna or the northern aperture that is the mind that is rain that is fame and beauty Udâna or the upper aperture that is air that is ether that is strength and light These five spirits are Prâna Vyana Apana Samâna and Udâna What are the five doors of heaven? Sight hearing speech mind and air These five doors are closed by the five spirits There is another Upanisad text which states that within these five doors is Personal Brahma With these Upanisad texts the following statement of the Bhagvat-gitâ is connected — I stand supporting the whole of this universe by means of an infinitismal part (of myself) Shankarâchârya quotes this text in his commentary connects it with the description of the universal Supreme Being as given in the Purusa sûkta the well known hymn of the *Rig veda Sanhita* and points out the connection between the description of the universal Supreme Being and Gayatri as established in the Chhândogya Upanisad In this indirect way the statement of the Bhagvat gîtâ is quoted This is the summary of the commentary of Shankarachârya upon this sûtra Madhvachârya dissents from him quotes a text from another Upanisad and connects it with that description of the Purusa sukta to which

सूत्राणि.

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पदानि । उपदेश–भेदात्, न, इति, चेत्, न, उभयस्मिन्, अपि, अविरोधात् ॥

पदार्थः । उपदेश–भेदात्=वेदे निरूपणभेदात् ॥

वाक्यार्थः । वेदे भिन्नवाक्ये वर्तेते । ततो भिन्नावर्थौ प्रतीयेते इति चेन् न । उभयोरर्थयोरविरोध. । तस्मात् पूर्वेषु सूत्रेषु यत् सिद्धान्तितं तदेव युक्तम् ॥

भावार्थः । वेदे द्वे वाक्ये दृश्येते । एकस्मिन् वाक्य एकप्रकारेण वर्णनं । अन्यस्मिन् वाक्येऽन्यप्रकारेण वर्णन । तत्र संशयः । एकार्थप्रतीतिर्व्यर्थप्रतीतिर्वा । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति व्यर्थप्रतीतिरिति । तत्राचार्या. सिद्धान्तयन्त्येकार्थप्रतीतिरिति । कथ । उभयस्मिन्नपि गम्यते पचम्यते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञान विरुध्यत इति शंकरः ॥ उभयस्मिन्नप्युपदेशेऽर्थस्वभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया अविरोधादिति रामानुजः ॥ अतोऽमृतज्योति.-शब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावादेकवाक्यत्व । अतोऽत्र चरणमन्त्रानात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मेति वल्लभः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

[illegible] इति । छा० उ० (३.१२,६.) ॥ अथ यदत. परो [illegible] । छा० उ० (३.१३,७.) ॥

[illegible]

[illegible] In the [illegible] (III 11 4) the following occurs — "They [illegible] the [illegible] and [illegible] of that place [illegible]

२७ प्रणनाचा भेद अस-ल्यामुळे तसें नव्हे (असें म्हटलें) तर दोन्हीं मध्येंहि विरोध नाहीं. म्हणून ज्योति-र्नदाचा अर्थ ब्रह्म असें सिद्ध होतें

27 If (the conclusion drawn in the preceding sûtras be) not (admitted) on account of the conflict of descriptions (given in the Upanisads) then there is no real conflict (and), therefore (the conclusion drawn in the preceding sûtras is established)

घेऊन या वाक्याचा संबंध मध्वाचार्य पुरुषसूक्तांतील वाक्याशीं लावितात ते पुरुषसूक्तांतील वाक्य कोणतें? 'याचे अमृतरूप तीन पाद आकाशांत दार्शी आहेत" असा संबंध बसवून गायत्री म्हणजे वैकुंठांतील विष्णु असें वर्णन मध्वाचार्य करतात रामानुजाचार्य या सूत्रावर विशेष व्याख्या नाहीं शुद्धाद्वैतमार्गी वल्लभाचार्यांस शंकराचार्यांचा व्याख्या सर्वच मान्य आहे म्हणून या सूत्रावर ते विशेष व्याख्या करीत नाहींत

२७ चोविसाव्या सूत्रीं ज्योति शब्दाचा अर्थ ब्रह्म असें दाखविलें आहे ते दाखवितांना उपनिषद्वाक्याचा आधार दाखविला आहे तें उपनिषद्वाक्य असें—' नंतर या आकाशाच्या पलीकडे, चोहोंकडून पाठीवर, जी ज्योति प्रकाशते " या उपनिषद्वाक्यामध्यें आकाशान् असें पंचम्यन्त पद आहे पुन गायत्री म्हणजे ब्रह्म असें पंचविसाव्या आणि सविसाव्या सूत्रीं दाखवितांना पुरुषसूक्तांतील वाक्य घेतलें आहे तें वाक्य असें—' ज्या स्वरूपाचे तीन

possesses a treasury of gold Madhvâchârya states that this Upanisad text throws light upon the following text of the Purusa sûkta — The immortal form of *this (Person)* which *has* three feet is in heaven Establishing such relationship between the two texts Madhvâchârya infers that Gayatrî is Visnu residing in the heaven called *Vaikuntha* Râmânuja does not particularly comment upon this sûtra The views of Vallabhachârya who styles himself the pure non dualist naturally fall in with those of Shankarâchârya the pantheist He therefore does not comment particularly upon this sûtra

27 It is proved in the twenty fourth sûtra that the term 'Jol (L o) n d n tl e Up

from the Upanisads the first of which is — Then beyond this æther a light shines on all sides on the surface In this text the term æther in the phrase beyond this æther is in the ablative case Again to prove that the term Gayatrî signifies Brahma as in the twenty fifth

सूत्राणि.

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

पदानि । प्राणः । तथा । अनुगमात् ॥

पदार्थः । अनुगमात्=पौर्वापर्येण पर्यालोचनेनानेकेषा पदार्थानां समन्वयाद् व्यापकसिद्धांतस्तस्मात् ॥

वाक्यार्थः । प्राणो ब्रह्म । कुतः । यथा ज्योतिर्गायत्रीविषयेषु सूत्रेषु तथा अनुगमाद्धेतोः ॥

भावार्थः । अनुसधास्यमानेषूपनिषद्वाक्येषु प्राणवर्णनं दृश्यते । तत्र संशयः । किं प्राणशब्देन वायुमात्रमुत देवतात्मोत जीव उत परं ब्रह्म निरूप्यते । सिद्धातस्तु पर ब्रह्मेति ॥ सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगतु शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात् प्राणो ब्रह्मेति शंकरः ॥ अतः प्रसिद्धजीवभाव इंद्र एव कारणं ब्रह्मेत्याशंकायामभिधीयते प्राणस्तथाऽनुगमात् । अयमिंद्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमात्रं । अपि तु जीवादर्थांतरभूत परं ब्रह्म स एवेति रामानुजः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरूषेण च । + + त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततम मन्यसे । + + + स यो मां वेद न ह वै तस्य केन चन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया । + + स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा त मामायुरमृतमित्युपास्व । + + + अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेद शरीरं परिगृह्योत्थापयति । + + + न वाच विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् । + + + स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानदोजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेषह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवाऽसाधु कर्म कारयति त यमधो निनीषत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः । कौ० ब्रा० (३.८.) ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय । श्वे० उ० (३.८.) ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । मुं० उ० (२.२,८.) ॥

२८ त्याप्रमाणें अनुगमा-
वरून प्राण (म्हणजे ब्रह्म)

पाद तें स्वर्ग, अमृत आकाशामध्य आहे " या उपनिषदाच्या आका शामध्यें असें सप्तमी पद आहे एका उपनिषदांच्यामध्यें पंचमी पद आहे आणि दुसऱ्या उपनिषदांच्यामध्य सप्तमी पद आहे असा ज्ञान वाक्यामध्य प रस्पर विरोध आहे कारण पंचमीचा अर्थ मर्यादा असा आहे या आकाशा हून पलिकडे ब्रह्म आहे म्हणजे या आकाशामध्यें ब्रह्म नाहीं आणि दुसऱ्या वाक्यात आकाशामध्यें ब्रह्म आहे असें वर्णन आहे सप्तमी चा अर्थ आधार असा आहे मग आधा र आणि मर्यादा या शब्दांचा अर्थ एकच होइल या कारणामुळें ज्योति पूर्व पक्षकार या सर्व वाक्यांत विचारता तों ज्योति या अर्थ ब्रह्म आणि गायत्री या अर्थ ब्रह्म असें कसें होइल? एक आकाशाहून पलिकडे आहे, आणि एक आकाशाच्या मध्य आहे म्हणून आचार्य तुम्ही जो निर्णय केला आहे कीं ज्योति म्हणजे ब्रह्म आणि गायत्री म्हणजे ब्रह्म तो अयोग्य आहे यावर आचार्य उत्तर देतात कीं, दोन वाक्यामध्य विरोध नाहीं निरनिराळे प्रकार ब्रह्माचा विचार झाला आहे पण एकाच ब्रह्माची गणना पडते म्हणून विरोध ना हीं असें शंकराचार्य म्हणतात रामा

ma

and twenty sixth sûtras a man tra of the Purusha sukta—the well known hymn of the *Rig veda* Sanhita is quoted It is this —
That immortal form which has three feet is in heaven (Dyous or Âkâsha or ether) In this text the term ather as in the phrase in heaven or ather is in the locative case Thus in describing the same thing two different cases are used in the two different Upanisad texts In the one the ablative case which signifies a limit is used that is Brahma is set to be *be yond* ather or *beyond* heaven that is Brahma is not *in* æther or in heaven Again the loca tive as used in the other Upani sad text signifies location that is Brahma is *in* æther or *in* hea ven—that is Brahma is not *beyond* heaven Thus the two Upanisad texts conflict for Brahma must either be in heaven or beyond heaven But it can not be at the same time in hea ven and beyond heaven For what is in heaven is not beyond heaven and what is beyond heaven is not in heaven Hence an op ponent asks Badarayana how can the two terms light and Gayatri as used in the Upanisad text quoted signify Brahma? The two texts evidently conflict with each other and therefore the conclusion that the terms light and Gayatrî signify Brah ma is not to be admitted This is the sense of the first part of the sutra In the second part Ba

नुज म्हणतात की, ज्या अर्थाचा विचार चालला आहे त्या अर्थाचें धोरण एकच आहे म्हणून पुरुषोत्तमाची खूण पटण्यात विरोध येत नाही वल्लभाचार्य म्हणतात की, अमृत आणि ज्योति या दोन्ही शब्दाचा एकच अर्थ आहे म्हणून विरोध नाही म्हणून या ठिकाणी म्हणजे चोविसावे सूत्रीं पाय आहे —असे वर्णन केलें आहे अशा रीतीने आपला परिणामवाद वल्लभाचार्य आत आणतात.

२८ तेविसाव्या सूत्री प्राण म्हणजे ब्रह्म असे दाखविले आहे त्याचाच विचार पुन या सूत्री चालला आहे एकाच विषयाचा तेविसाव्या सूत्री आणि आठाविसाव्या सूत्रीं असा दोन वेळ विचार का केला आहे अशी शका सहज उत्पन्न होते या शकेचे समाधान केले पाहिजे आनदमय, आकाश, इत्यादि शब्दाचे पर्यवसान ब्रह्माच्या ठायी होते असें दाखविले परतु असें दाखविताना ब्रह्माच्या निरनिराळ्या काही गुणाचे निरूपण झाले. आणि ते निरूपण करताना साख्य सिद्धाताच्या खडणावर कटाक्ष ठेविला होता साख्य पडित प्रकृतीस अचेतन मानतात. तसें ब्रह्महि अचेतन असें तें उपपादन करतात. या खडणापुरतेच आकाश, प्राण, इत्यादि शब्दाच्या अर्थावरून ब्रह्माच्या गुणाचें निरूपण झाले पचविसाव्या आणि सविसाव्या सूत्री ब्रह्माचे वर्णन वेदात आणि उपनिषदात कसें केले आहे

darshana states and replies that the two Upanisad-texts do not conflict This statement Shankarâchârya interprets in this way Though Brahma is described in different ways and in different Upanisad-texts, yet the human mind perceives and recognizes the same essence Hence there is no conflict whatever between the different Upanisad-texts as alleged by the opponent Râmânuja observes that the nature of the essential Brahma or God, is the same, though he is described in different ways, it is not changed, because all the different Upanisad texts point to him Vallabhâchârya states that the sense of the term immortal (Amrita) and light (Jyotis) points to one and the same thing, that therefore the Upanisad-texts do not conflict Hence in the Purusasukta and in the twenty-fourth sûtra Brahma is described as having feet Vallabhâchârya thus suggests his spiritno-materialistic doctrine

28 In the twenty-third sûtra it is shown that the term spirit (Prâna) signifies Brahma The same subject is considered in this sûtra It is necessary to reply to the objection why do the two sûtras, the twenty-third and the twenty-eighth examine the same subject? The senses of the terms—blissful (Ânandmaya), æther (Âkâsha) and others as pointing to Brahma have been discussed in the preceding sûtras, and in the course of the discussion some of the different attributes of Brahma have been enumerated and explained, and in the course of the explanation

याचा विचार चालू झाला. त्या सव सूत्रें ह्या चारचार जाति आणि गायत्री ही पदें आली आहेत त्या वाक्यांचा जो अर्थ निश्चय करावयाचा आहे त्याच त्या वाक्यांचा विचार ह्या ठिकाणीं आलेला आहे. या वाक्यांचा असा अनुक्रम लावला म्हणजे मग ज्याने ब्रह्म आहे असे सिद्ध होतें. म्हणजे ब्रह्म आहे.

रामानुजाचार्य म्हणतात कीं, इंद्र हा ज्ञानी होता आणि वामदेवाप्रमाणें तो ब्रह्म अशी शंका येईल कारण अशा ज्ञान्यांचे ठिकाणीं आत्मा व ब्रह्म यांचा अभेद असतो. परंतु इंद्रादि जीवांपासून परमात्मा भिन्न आहे आणि तोच मुख्य आहे. परमात्मा तोच मुख्य प्राण या सूत्राचा विचार करतांना जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतर करावयाचें त्या मध्ये कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषदांतील त्या वाक्यांचें सारांश कांहीं वाक्यें घेऊन येथें दिग्दर्शन मात्र केलें आहे. परंतु वास्तविक सर्वच वाक्यांचें अनुसंधान करावयाचें ती त्या अशा कीं 'अरे या प्रतर्दनानामक पुरुष, दिवोदासाचा पुत्र युद्ध करून आणि पराक्रम करून इंद्राच्या प्रिय धामाला गेला + + + इंद्र त्याला म्हणाला जो मला जाणतो, अरे या त्याच्या इष्ट फलाचा नाश कोणत्याहि कर्मानें होत नाहीं. चोरीनें आणि पापानें पाप त्यानें (यान्या इष्ट फलाचा नाश

attention has been specially directed to the refutation of the Sankhyas who identify intelligent and active Brahma with unintelligent and inactive nature (Prakriti). So far as this refutation is concerned the set of the terms ether (Âkâsha) spirit (Prana) and other have been discussed—up to the twenty fourth sûtra. From the twenty fifth sûtra the explanation of the attributes of Brahma as described in the Vedas and Upanishads has been commenced. Thus the point of view is changed and from this new point of view the sense of the terms—light (Jyoti) and Gâyatri—is reconsidered and the interpretation of the Upanishad texts in which they are used is reconsidered. In like manner the Upanishad text in which the term spirit (Prâna) is used is examined in the twenty third as well as in this sutra. Hence the phrase *tathanugamat* signifying according to that way of generalizing is used in the sûtra. The same observations as are made in the twenty fourth sûtra are to be repeated here for proving that spirit (Prana) is Brahma. Shankarâcharya states that spirit (Prâna) is Brahma because Brahma is the substratum of whatever exists. Râmânuja observes that Indra is an embodied soul a well known person and that therefore he might be confounded with Brahma who is the creator of the universe and that the term Prâna can be used in describing Indra rather than any person or being such as Brahma, Purusottama or God but that the Supreme Brahma or God is distinct from such

सूत्राणि.

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् ॥२९॥

पदानि । न, वक्तुः, आत्मन.—उपदेशात्, इति, चेत्, अध्यात्म-सबधभूमा, हि, अस्मिन् ॥

पदार्थः । वक्तुः=कस्य चिदुपदेशकस्य । आत्मोपदेशात्=स्वविषयकवर्णनात्। अस्मिन्=अनुसधास्यमाने प्रकरणे । आत्मानमधिकृत्य यथा तथा=अध्यात्मं । सबंधभूमा=सबंधबाहुल्यं । अध्यात्म संबधभूमा=अध्यात्मसंबधभूमा । हि=यस्मात् ॥

वाक्यार्थः । कश्चिद् वक्ता प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्युपदेशं करोति । तेन प्राणो जीव इत्युक्तं चेन् न । प्राणः परब्रह्म । कथ । अस्मिन् प्रकरणेऽध्यात्मसंबधबाहुल्य वर्तते तस्मात् ॥

भावार्थः । वेदनिरूपिता का चित् कथात्रानुसहिता । इंद्रः प्रतर्दनायावोचत् । मामेव विजानीहि प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति । अत्र प्राणशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्व । उपासनावेलाया चित्तावेशस्थितौ समाधिनिमग्नः प्राणोऽहं ब्रह्माऽस्मीति वक्तुमुत्सहते। तदा उपास्योपासकसंबंधविशेषः प्रादुर्भवति । तस्य संबधस्य निर्देशो वेदे कृत. । तेन प्राणस्य परब्रह्मवाचकत्वं । अत्र तथाऽस्तित्वे च प्राणाना निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेंद्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । जीवब्रह्मणोरैक्य सूचयति च शंकरः ॥ तदेवमध्यात्मसंबधभूम्नोत्र विद्यमानत्वात् परमात्मैवात्रेंद्रप्राणशब्दानिर्दिष्ट इति रामानुजः ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

मामेव विजानीहि । + + त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छ । + + + प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । + + यावद्ध्यस्मिन्छरीरे प्राणो वसति तावदायु. । + + + प्राण एव प्रज्ञात्मेद शरीर परिगृह्योत्थापयति । + + + न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं वि-

त्वात्। + + + तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः + + + स म आत्मेति विद्यात्। कौ० ब्रा० उ० (३,८) ॥ प्राणो वै बलं। बृ० आ० उ० (५,१४,४)॥ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः। बृ० आ० उ० (२,५,१९)॥ अयमात्मा ब्रह्म। बृ० आ० उ० (४,४,५)॥

२९ बोलणारा आपल्या स्वतांविषयी उपदेश करतो म्हणून (प्राण परब्रह्म) नव्हे असें (म्हटलें) तर (प्राण परब्रह्म आहे) कारण ह्या प्रकरणीं अध्यात्म संबंधाची विपुलता (आहे)

29 If (it be said that) because the speaker in the (Upanisad quoted) speaks of himself, (the spirit as mentioned by him is) not (the Supreme Brahma) (The spirit Prâna—is the Supreme Brahma) because in this (description there is) abundance of spiritual relationship

होत नाहीं + + + तो (इन्द्र) म्हणाला, अरे, मी प्राण आहे प्रज्ञात्मा मी आहे. मी अमृत आयुष्य आहे असा माझा उपासना कर. + + + नतर सर्व प्राणच प्रज्ञात्मा या शरीराला धरून उठवितो + + + + वाणीला विशेषें करून जाणूं नये बोलणाराला जाण तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा आनंद (रूप) अजर, अमृत चांगलें कर्म करून तो थोर होत नाहीं वाईट कर्मानें तो लहान होत नाहीं कारण तोच चांगलें कर्म करवितो त्याला (मनुष्याला) त्या लोकांपासून वर न्यावें असें इच्छितो हाच मनुष्याकडून वाईट कर्म करवितो, (आणि) त्या

beings as Indra and that Brahma is pre-eminently the spirit the supreme spirit that is God or Purusottama The Upanisad texts to be quoted in connection with this sûtra are to be translated now Most of them are to be taken from the Kausitaki brahmanopanisad which narrates a story the nature of which can be only indicated here though strictly considered the whole story is to be connected with this sûtra The story is —

Well then a person of the name of Pratardana son of Divodâsa, fought a battle showed much prowess and went to the beloved abode of Indra + + + Indra said to him well the desires of him who knows me are not frustrated by any action of his what-

ला लोकापासून खाली नेऊ इच्छितो. हा लोकपाल, हा लोकाधिपति, हा लोकेश." "त्यालाच जाणून मृत्यूला उतरून जातो (स्वर्गी) जाण्यास दुसरा मार्ग नाही. कार्यकारण ज्यामध्ये पर्यवसान पावते आहे त्या ब्रह्मास (परमेश्वर) पाहिले असता याची सारी कर्मे नाश पावतात."

२९ दिवोदासाचा पुत्र प्रतर्दन या विषयी कौषीतकि-ब्राह्मणोपनिषदातील वर्णन घेतलं आहे. त्या प्रकरणास धरून कोणी पूर्वपक्षकार असे म्हणतो की, "जिला देह आहे" अशा इंद्र देवतेचे त्या प्रकरणी वर्णन आहे. म्हणून परब्रह्माचे वर्णन नाही पूर्वपक्षकार विचारतो, अहो, वेदांतवादी, इंद्र काय म्हणतो तें पहा तो असे म्हणतो की, "त्रिशीर्ष नामक त्वष्ट्याच्या पुत्रास मी मारलें ज्याच्या मुखातून कधी विज्ञान निघत नाही अशा यतीना मी कोल्ह्या पुढें टाकिले" तर ज्याला देह नाही अशा परब्रह्माने हीं कर्मे केली काय? व इंद्र या जीवाने जीं कर्मे केलीं त्याचे कौषीतकि-ब्राह्मणोपनिषदात वर्णन आहे असे पतकरा यावर बादरायणाचार्य उत्तर देतात —पूर्वपक्षकार बाबा तसे नव्हे. पहा, त्या प्रकरणामध्ये अध्यात्म संबंधाचे पुष्कळ वर्णन आहे म्हणजे काय? आत्मा म्हणजे परमात्मा, परब्रह्म, परमेश्वर याचे निरनिराळ्या संबंधाने त्या प्रकरणी पुष्कळ वर्णन आहे म्हणून इंद्र या जीव विशेषाचे त्या प्रकरणी वर्णन आहे

ever—not by theft and not by abortion + + India added—well, I am the spirit (Prána), the soul of wisdom (Prajnátmá), that I (am) nectar and the giver of life worship me as such + + + then, certainly, the spirit—indeed the soul of wisdom—taking hold of this body raises it + + + Let him know the speaker, let him not particularly desire to know (his) speech + + + That this spirit—itself the soul of wisdom, blissful (ánanda) ever young (ajara) and immortal (amrita)—does not become greater by any good work nor, indeed, smaller by any bad work because he, indeed, causes that (person) to do a good work whom he desires to take beyond these regions (our earth), indeed he also causes that (person) to do a bad work whom he desires to take beneath these regions (our earth) he is the protector of the world he is the Supreme Lord of the world: he is the ruler of the world" "Knowing him as such, a person escapes death there is no other way of salvation that far and near, that earlier and later (Brahma or God) being seen, the actions of this person are nullified

29 The story of Pratardana, son of Divodasa, as given in the Koushitaki-brahmanopanisad has already been referred to Upon this story some opponent bases his statement that god Indra who has a human body, is described in it; and that, therefore, the Supreme Spirit is not mentioned The opponent observes —Well Vedântin, see what Indra has to say "He says—I killed the son of Trastri, of the name of

असें म्हणणें योग्य नव्हे इतका सूत्रार्थ झाला. शंकराचार्य सूत्रांतील अध्यात्म शब्दाच्या अर्थावर विशेष कटाक्ष ठेवतात आणि जरा ओढून ताणून केवळ अद्वैत सिद्धांतपर हें सूत्र आहे असें सुचवितात. रामानुज अध्यात्म शब्दाचा यथाश्रुत अर्थ घेऊन प्राण हा जो परमात्मा असें स्पष्ट वर्णन करतात. मध्वाचार्यांनीं या सूत्रावर विशेष व्याख्या केली नाहीं आणि वल्लभाचार्यांनीं या सूत्राचा शंकराचार्यांसारखाच अर्थ केला आहे. जीं उपनिषद्वाक्यें सूत्रार्थ करतांना घेतलीं आहेत त्या उपनिषद्वाक्यांचा अर्थ करावा याचा "मलाच तू जाण + + त्रिशीर्ष नावाचा त्वष्ट्याचा पुत्र मी मारला + + ज्यांच्या तोंडामध्यें विज्ञान विचार नाहीं अशा यतींना मी कोल्ह्यांस अर्पण केलें. मी प्राण आहे, प्रज्ञात्मा (आहे) + + प्राण हाच प्रज्ञात्मा, हें शरीर धरून उठवितो + + वाणीला त्यानें जाणूं नये, बोलणाराला त्यानें जाणावें + + + + तर जशी आऱ्यांवर धांव बसवितात, आणि आरा तुंब्यात बसवितात, तसेंच या भूतमात्रा (विषय) प्रज्ञामात्रांमध्यें (इंद्रियांमध्यें) बसविल्या आहेत आणि प्रज्ञामात्रा (इंद्रियें) प्राणामध्यें बसविल्या आहेत. तो हा प्राणच तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा, आनंदरूप, अजर आणि अमर" "अरे, प्राण (म्हणजे) बल" अर, जो पर्यंत या शरीरांत प्राण असतो ता

Trishirsa I delivered to jackals those *yatis* (ascetics) whose mouths never utter any sentiment of pre-eminent knowledge. Then are these acts committed by the Supreme Brahma which has no body and no tangible form? Therefore admit that the Kousitaki brahmanopanisad gives the description of Indra who has a human body. In reply to this Badarâyana states — Well opponent what you say is not true. See how much spirituality there is in the description referred to by you. What is the significance of this statement? The Supreme Spirit is the Supreme Brahma or the Great God. He is described in the Upanisad quoted in different relationships. Therefore it is not correct to state that Indra who has a human body is described. This is the sense of the sutra itself. Shankarâcharya lays great stress on the term *Adhyatma* (spiritual) as used in the sûtra, and suggests by means of straining the sense of the term that the sûtra inculcates a purely pantheistic doctrine. Râmânuja gives the exact interpretation of the term *adhyâtma* when he states that the spirit (Prâna) is God himself (Paramâtma.) Madhvacharya does not particularly comment on this sûtra. The comments of Vallabhâcharya fall in with those of Shankarâchârya. The Upanisad texts quoted in illustration of this sutra are now to be translated.

Know me alone + + + I killed the Son of Tvastri of the name of Trishirsa + + + I delivered to the jackals those *yatis* or (ascetics) whose mouths do not

सूत्राणि

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

पदार्थः । शास्त्रदृष्ट्या=शास्त्रतात्पर्योद्देशेन । तु=खलु । उपदेश.=अनुसंहितनिरूपणं । वामदेववत्=वामदेवविषयिण्याः कथाया यथा व्यवस्था तथा ॥

वाक्यार्थः । निश्चितमिदं । यथा वामदेवकथानके वचनानां व्यवस्था तथेंद्रकथानके व्यवस्था शास्त्रतात्पर्योद्देशेनात्र कर्तुं शक्यते ॥

भावार्थः । वेदे यथा वामदेवस्य कथा निरूपिता तथेंद्रस्य कथा निरूपिता भवति । वामदेवोऽहंमनुरभवं सूर्य इति ब्रवीति । तथेंद्रोपि प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति ब्रवीति । एतयोर्वाक्ययोर्जीवे पर्यवसानमुत ब्रह्मणीति प्राप्ते शास्त्रतात्पर्योद्देशेन परब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति सिद्धांतः ॥ किं नाम शास्त्रतात्पर्यं का वा शास्त्रदृष्टि. । बादरायणेनोपन्यस्त· सिद्धांतः शास्त्रं । तदत्र योजनीयं । तस्य योजना शास्त्रदृष्टिः । तत्र विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन वचनाना व्यवस्थेति शंकरः ॥ शास्त्रमंतर्यामी । +ततत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुरिति मध्वः ॥ एष + + दिव्यो देव एको नारायण इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरक परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनामहंत्वमादिशब्दानां परमात्मन्येव पर्यवसानमिति रामानुजः ॥ ततः कारणत्र्य एव सर्वभाव. । + + यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिः एवमत्रापीति वल्लभः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च । बृ० उ० (१.४,१०.) ॥ मामेव विजानीहि । + + + तस्य मे तत्र न लोम चनामीयत स यो मां वेद न ह वै तस्य केन चन कर्मणा लोको मीयते । कौ० ब्रा० उ० (३.१.) ॥

३० शास्त्रावर दृष्टि देऊन वामदेवाच्या कथे सारखें खचित हें निरुपण (योजायाचें)

30 Such stories as that of Vâmadeva are certainly to be adjusted from a philosophical point of view (Shâstra dristya)

पर्यंत आयुष्य " "जों तोंच माला आत्मा त्यानें जाणावा" "हा आत्मा सर्वांचा अनुभव घे ।।ता, (हा) ब्रह्म" इत कें सांगितलें ह्मजे पुरे की "अरे प्राण ह्मजे बल ' इत्यादि वाक्यें पूर्वपक्षकार घेऊन आपल्या सिद्धांतास दृढ करु पहातात

३ वामदेवाच्या कथेचा दृष्टांत घेतला आहे बृहदारण्यकोपनिषदामध्यें आणि ऋग्वेदामध्यें वामदेवाचें असें वर्णन केलें आहे कीं, ' वामदेव ऋषि म्हणाला मी मनु झालों, मी सूर्य झालो " या कथेची जशी व्यवस्था केली आहे तशीच कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषदांतील इंद्राची कथा घेऊन तिची व्यवस्था करतां येईल का तर शास्त्र लावण्याची पद्धति अशीच आहे सिद्धांत कसा बांधावा असा विचार करतांना तात्पर्य कडे लक्ष द्यावें लागतें ह्मणून वामदेवाच्या कथेची जशी व्यवस्था तशीच चालू उदाहरणाची ह्मजे इंद्र या कथेची व्यवस्था करावी दोन्हींहि कथेमध्यें का जावाचें वर्णन आहे, का ब्रह्माचें वर्णन आहे? ब्रह्माचें वर्णन आहे असा सिद्धांत निघाला ह्मजे ब्रह्म याचा स्तुति करून या वचनाची व्यवस्था करावी असें शंकराचार्य ह्मणतात 'शास्त्र ह्मजे अंतर्यामी, जें ज्ञान

utter a single sentiment of pre eminent knowledge + + + I am the spirit (Prâna) I am the pre eminent knowledge (Prajnâtmâ) + + + the spirit (being) itself the pre eminent knowledge taking hold of this body raises it + + + Let him not desire to know the speech but let him know the speaker + + + Then as the felly (of a wheel) is fixed into the spokes of a car (and) as the spokes are fixed into the nave so indeed those objects (bhûta mâtrâ) are fixed into that is connected with the senses (Prajnâmâtrâ) and the senses are fixed into or connected with the spirit (Prâna) that this spirit (Prâna) is itself the knowing soul or the soul of wisdom blissful ever young and immortal Well Prana is strength Well as long as the spirit (Prâna) is in this body so long there is life Let him know that is the soul Let him know that that is my soul This soul is Brahma which experiences all things It is sufficient to state that the opponent quotes such texts as—well the spirit is strength—and others to illustrate and support his proposition

30 The story of Vâmadeva is referred to in the sûtra by way of illustration The statement that the *Risi* Vâmadeva said—I became Manu I became the Sun—is made in the *Rig* ve

ते ते विष्णूचें नाम" + असें पद्म पुराणांतील वाक्य घेऊन मध्वाचार्य म्हणतात, विष्णूकडे दृष्टि देऊन वामदेवाची कथा जशी योजतात तशी ही इंद्राची कथा योजायाची. रामानुज सूत्रांतील शास्त्रशब्दाचा अर्थ असा करतात कीं, हा स्वर्गांतील देव एक नारायण आणि म्हणतात कीं, या ज्ञानाच्या योगानें जीवात्मा हेंच ज्याचें शरीर आहे अशा परमात्म्याला ओळखून "मी, तू" असे जीवात्म्याला दाखविणारे जे शब्द त्याचें परमात्म्याचे ठायीं पर्यवसान करावें म्हणजे वामदेव आणि इंद्र या दोघांच्याहि कथेची व्यवस्था नीट होते याचा अर्थ नारायणाला आकार आहे म्हणून इंद्र आणि वामदेव यांच्या कथेनीं त्याचे वर्णन होतें वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं, "कारणामध्ये सर्व पदार्थ जाऊन मिळतातच. असेच सर्व धर्म आहेत." याचा अर्थ कारणाला अवलंबून सर्व धर्म आहेत. तेव्हा कोणा योगी जनास ब्रह्मरूप कारणाच्या ज्ञानाचा आवेश झाला म्हणजे त्याला सर्व धर्म समजूं लागतात त्या प्रमाणेच वामदेवाला आणि इंद्राला ब्रह्मज्ञानाचा आवेश झाला, आणि तेणेकरून आम्ही स्वत ब्रह्म आहों असें ते म्हणूं लागले. अशी त्या कथाची व्यवस्था करावी सूत्रार्थ करताना जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचा अर्थ "तर देव लोकांमध्ये जो जो जागा झाला आहे, त्याला त्याला आत्म्याचे पूर्ण ज्ञान झालें आहे तो तेच (ब्रह्म) झाला

da Sanhitâ and in the Brihadâranyaka-Upanisad As this story is adjusted, so the story of Indra given in the Kousîtaki-brahmanopanisad can be adjusted, because the method of interpreting a philosophical treatise, or the philosophical point of view, necessitates it In order to lay down a general proposition it is absolutely necessary to consider what is essential to the exclusion of what is accidental. Hence as the story of Vâmadeva is interpreted and adjusted, so the story of Indra referred to in the preceding sûtra is to be interpreted and adjusted Shankarâchârya states that such texts as—preeminent knowledge is Brahma are explanatory statements and are to be interpreted as such Madhvâchârya observes that as stated in the Padmapurâna, the term shâstra (used in the sûtra) signifies that whatever name (is conceived) by the mind is the name of Visnu, adding that Visnu is the shâstra referred to in the sûtra, and that in reference to Visnu the story of Indra is to be interpreted and adjusted as the story of Vâmadeva is Râmânuja interprets the term Shâstra as used in the sûtra into the knowledge of Nârâyana, one God in heaven, and states that by means of such knowledge, the personal form having the human spirit is perceived, and that because such words in conversation as I and thou pointing to the human Spirit, ultimately show the Supreme spirit, the stories of Indra and Vâmadeva can be easily interpreted and adjusted By this Râmânuja means that the Supreme

तसेंच ऋषियोगी मध्यें पाला उपाला, + + तसेंच मनुष्य योगीमध्यें उपाला प्याला + + इत्यादि—तेंच हें पाहून वामदेव ऋषानें प्रतिपादन केलें कीं, मी मनु झालों, मी सूर्य झालों" 'मला जाण" तर्से "त्याच माझ्या केसास हि धक्का लागला नाहीं जो मला जाणतो त्याची इष्टसिद्धि कोण त्याहि कर्मानें नाश पावत नाहीं"

Spirit which has the personal form and body can be described by such words as I and thou and by such stories as those of Indra and Vamadeva. Vallabhachárya observes that all phenomena are ultimately to be resolved into the Cause, and that this is the essential nature of all phenomena. The meaning of this is that all phenomena being effects partake of the nature of the Cause Hence when a Yogi in an ecstatic condition of mind perceives Brahma—the cau e he begins to comprehĕnd the nature of all phenomena In like manner Indra and Vâmadeva in an ecstatic condition perceived Brahma—and thus stated that they were Brahma itself Thus these stories are to be adjusted The translation of the Upanisad texts quoted in illustration of the sûtra is — Then whoever among the gods being awakened has complete knowledge of the spirit perceives that he is indeed that (Brahma) the same is indeed true of the *Risis* the same again is indeed true of human beings then perceiving all this indeed the *Risi* Vâmadeva declared—I became Manu and the Sun Know me indeed Then of that myself not even a hair was hurt Well *his* desires who knows me are not indeed frustrated by any of his actions

सूत्राणि.

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ २१ ॥

पदानि । जीव–मुख्य–प्राण–लिंगात् । न । इति । चेत् । न । उपासा–त्रैविध्यात् । आश्रितत्वात् । इह । तद्–योगात् ॥

पदार्थः । जीवः प्रसिद्धः । मुख्यप्राणः=वायुः । जीवमुख्यप्राणलिंगात्=जीवमुख्यप्राणयोर्व्यावर्तकगुणाना निर्देशात् । उपासात्रैविध्यात्=जीवोपासनं प्राणोपासन ब्रह्मोपासनं चेति त्रिविधोपासनं तस्व उपासात्रैविध्य तस्मात् । आश्रितत्वात्=प्रकरणातरस्याश्रितत्वात् । इह=प्रकृतप्रकरणे । तद्योगात्=प्रकरणातर–योजनायाः ॥

वाक्यार्थः । जीवमुख्यप्राणयोर्व्यावर्तकानां गुणविशेषाणां वर्णनाज् जीवे मुख्यप्राणे चानुसहिताना वेदवाक्यानां पर्यवसानं । न तु ब्रह्मणीत्युक्तं चेन् न । प्रकरणांतराश्रितत्वादस्मिन् प्रकरण उपासनात्रैविध्यप्रसक्त्याश्च प्राणादिशब्दानां ब्रह्मण्येव पर्यवसानम् ॥

भावार्थः । इद्रकथायां यः प्राणादिशब्दप्रयोगो दृश्यते तस्य जीवे वा वायौ वा पर्यवसानं । कथं । जीवस्य वायोर्वा धर्मविशेषा निर्दिष्टास्तस्मात् । इद्रकथायां प्राणविषयकाणि यानि वचनानि प्राप्नुवंति तेषु वचनेषु यत् प्राणवर्णन तज् जीव वा वायुं वा स्पष्टं दर्शयति । न तु परब्रह्म । अतस्तैर्वचनैर्जीवो वा वायुर्वा निर्दिष्ट इति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । तन् न । कथ । न तु केवलस्य जीवस्योपासना निर्दिष्टा । न च वायोः । किं तर्हि । उपासना त्रिविधा । जीवोपासना मुख्यप्राणोपासना ब्रह्मोपासना च । जीवप्राणविषयिकयोर्द्वयोरुपासनयोरगीकारेण तृतीयस्यः । कथ परित्याग. । युगपदुपासनात्रयस्य प्रसक्तेः वाक्यभेददोषः प्रसज्येत । ब्रह्मोपासना तु मुख्या । अतस्तस्याः प्रथममेवांगीकार कर्तुं युज्यते । पुनः द्वितीयो हेतु । त्रिविधोपासना प्रकरणातरे नाश्रिता । प्रकरणातरवर्तिना वेद-

ब्रह्मानमिकारायता न तु युज्यते । तस्मात् जीवप्राणयो रूपासना नाङ्गीक्रियते । ब्रह्मपासना परित्यक्तुं न शक्यते च । पुन तृतीयो हेतु । पूर्वेषु सूत्रेषूपन्यस्ते प्राणशब्दार्थो अत्रे प्रश्नप्रकरणे त्रिविधोपासना प्रसक्ता न भवति । किं कारणं । अत्र ब्रह्मनिरूपणं क्रियते । एतैस्त्रिभिर्हेतुभिर्ब्रह्मोपासनाङ्गीकार नतु युज्यते । अत न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणस्तत्त्व मस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिसत्वात् । बुद्ध्याद्युपाधिरत तु विशेष मास्थिय ब्रह्मैव सन जीव कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्यो पाधिकृतविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपत्वमिति शंकर ॥ तत्र परमात्मतत्त्वचिन्त्यचिद्विशेषानरात्मनाऽनुसधान प्रतिपिपाद यिषितमिति । अतोऽत्रैव प्राणश दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूत परमात्मेति सिद्धमिति रामानुज ॥ तस्मात् सदगीरूपत्वात् नामक ब्रह्मेति महाचार्य सिद्ध इति वल्लभ ॥

अनुसंधेयानुसंधानपाद्यानि ॥

तान् वरिष्ठ प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पचधात्मान प्रविभ्येतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि । प्र० उ० (२ ३)॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता वुपाश्रितौ । क० उ० (२ ५,५) ॥ तत् त्वमसि । छा० उ० (६ १८,३) ॥ अहं ब्रह्मास्मि ॥ बृ० आ० उ० (१ ४,१०) ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिदमुपासते । के० उ० (१ ४) ॥ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा त मामायुरमृतमित्युपास्स्व । + + + स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्यो वै प्राण सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण । + + + सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसत सहोत्क्रामतोऽथ यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवति तद् व्याख्यास्याम । वागेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हं तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । + + + प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति । + + + ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्रा

स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किं चन सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा आर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः। कौ० ब्रा० उ० (३.८.)॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः॥

३१. (ज्या वेदवाक्यांचा विचार झाला आहे) त्यामध्यें जीव आणि मुख्य प्राण म्हणजे वायु या शब्दांचें निरूपण झालें आहे, असें कोणी म्हणेल तर (तसें) नव्हे. कारण उपासना तीन प्रकारची मानावी लागेल. कारण वेदांत दुसऱ्या प्रकरणीं असेंच अंगीकारिलें आहे. आणि कारण चालू प्रकरणीं तशीच योजना करायाची.

31. If (an opponent states that in the Upanisad-text already referred to) the significant power (of the terms) of the human spirit and the air or the principal Prâna (is discussed); then (this is) not(true) Because a threefold devotion (will have to be recognized), and because (parts of the Veda) support (similar statements), (and) because the same adjustment (is to be made) with regard to this (subject.)

३१ या सूत्राचीं दोन दळे पडतात प्रथम दळीं कोणी पूर्वपक्षकाराच्या मताचे वर्णन केलें आहे तो असे म्हणतो, अहो, वेदांतवादी, ज्या ज्या वेदवाक्याचें तुम्ही प्रमाण घेतले आहे त्या त्या वेदवाक्यामध्यें जीव आणि वायु याचेच निरूपण झाले आहे. ब्रह्माचे निरूपण काहीं झालें नाहीं असें आमचे म्हणणे आहे यावर वेदांतवादी उत्तर देतात हें सूत्राचे दुसरे दळ या उत्तरामध्यें तीन निरनिराळे

31. This sûtra consists of two parts In the first part some opponent explains his opinion. He observes "Well, Vedântin, the relationship between the human spirit and the air is explained in all those Vedic texts which you have quoted in support of your statement that such terms as Prâna point to Brahma But I have to state that Brahma is not referred to in the Upanisad-text" In the second part of the sûtra Bâdarâyana gives a reply —"Three different reasons are given the first reason

हेतु आले आहेत म्हणून इतकें पहा-यार्चे कीं, ज्या वेदवाक्यार्चे प्रमाण घेतलें आहे त्याच्या अर्थाचा विचार केला पाहिजे. त्यामध्ये जीवाचें, वायूचें आणि परब्रह्माचें वर्णन आहे असें कसें म्हणतां येईल? त्याममध्येंच परब्रह्माचेंच वर्णन आहे. यावर पूर्वपक्षकार म्हणतो—मग एकाच वाक्यामध्यें तिहींचें वर्णन कसें होईल? जर तिहींचें वर्णन एकाच वाक्यांत आहे असें म्हटलें तर एका वाक्याचीं तीन वाक्यें करावीं लागतील. वाक्यभेदरूप दोष प्राप्त होईल. म्हणून तिहींपैकीं एकाचेंच वर्णन त्यांत आलें आहे असें मानलें पाहिजे. मग तिहींपैकीं एक तें कोणतें घ्यायाचें? का जीव का वायु, का परब्रह्म घ्यायाचें? पूर्वपक्षकार, परब्रह्माचें वर्णन त्या वेदवाक्यांत आलें आहे असें म्हणावें. हें जें सूत्रांतील उपासना त्रैविध्यपदाचा विचार पुढें करूं. इतका पहिला हेतु. दुसरा हेतु असा कीं, दुसऱ्या वेदवाक्यांत परब्रह्माचेंच वर्णन मुख्यत्वें करून आलें आहे. मग ज्या रीतीनें दुसरीं वेदवाक्यें लावायाचीं त्याच रीतीनें इन्द्रवामदेवादिविषयांचीं वेदवाक्यें लावलीं पाहिजेत. दुसरें असें आहे कीं, एक ब्रह्माचें निरूपण केलें म्हणजे जीव आणि वायु यांचें निरूपण झालेंच. जीवाला किंवा वायूला आश्रय कशाचा? परब्रह्माचाच, दुसरा कशाचा नाहीं. म्हणून वामदेवादिकांचीं जीं वर्णनें किंवा इन्द्रादिकांच्या ज्या कथा वेदामध्ये आ

is that the Upanisad texts quoted in support of the preceding sûtras is to be considered. How can it be said that they describe the human spirit the air and Brahma? No they describe the Supreme Brahma alone." Against this the opponent observes:—

How can one and the same text describe the three—the human spirit the air and the Supreme Spirit? If it be said that the three are thus described then it will be necessary to divide one and the same sentence into three different sentences. Thus the exegetical defect known as the division of a sentence will ensue. Hence it is necessary to admit that one of the three—the human spirit the air and Brahma—is described in the Upanisad text quoted. Of the three which one is to be taken? Whether the human spirit or air or the Supreme Brahma? The reply is—hence it is proper to admit that the Supreme Brahma is described in the Upanisad text quoted. The meaning of the term Upâsana traividhya or a three fold devotion as used in the sûtra will be examined in the sequel. This is the first reason. The second reason is—that in the Vedic texts other than those quoted the Supreme Brahma is principally described. Hence as these Vedic texts are interpreted so the Vedic texts about Indra and Vamadeva are to be interpreted. Again the examination of the Supreme Brahma necessarily includes that of the human spirit and the air (Prana). What supports the human spirit or the air? Indeed nothing but the Supreme spirit or Brahma. Hence in the stories of Vamadeva

त्या आहेत त्यामध्ये वामदेवादि आणि इंद्रादि जीवाचें वर्णन नाहीं. किंवा वायूचें वर्णन त्यामध्यें नाहीं. त्यामध्ये परब्रह्माचेंच वर्णन आहे अशी योजना त्या वेदवाक्याची करायाची. या सूत्राच्या दुसऱ्या दळांतील पदें बरोबर मांडून वाक्यार्थ करताना अडचण पडते. इतकें सांगणें पुरे की, सूत्रार्थ निरनिराळ्या रीतीनें निरनिराळे आचार्य करतात वामदेवादिकांच्या आणि इंद्रादिकांच्या ज्या कथा वेदांत आल्या आहेत त्या कथामध्यें परब्रह्मावांचून दुसऱ्या कशाचें वर्णन नाहीं असें सिद्ध करण्यावर शंकराचार्यांचा भर आहे मध्वाचार्य त्यामध्यें विष्णूचेंच वर्णन आहे असें दाखवितात रामानुजांनी तीन प्रकारची उपासना आहे असें अंगीकारलेलें दाखविलें आहे ती तीन प्रकारची उपासना कोणती? इंद्रादि जीवाची उपासना किंवा वायु सारख्या देवताची उपासना, किंवा परब्रह्माची उपासना. परंतु परब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम, परमेश्वर तोच मुख्य. आणि प्रथम उपासनीय सर्व चिदात्मक आणि जडात्मक यांचा अंतरात्मा हा असें दाखविण्याचा वेदांचा हेतु आहे. म्हणून मनुष्य, इंद्र, आणि वायु, अशा ज्या जीव कोटी त्यांना आश्रय देणारा पुरुषोत्तम, परमेश्वर, सर्व जगताचे कारण, त्याचीच उपासना योग्य, असें रामानुज म्हणतात जड आणि जीव हीं दोन्हींहि ब्रह्म असें वल्लभाचें मत आहे. आतां ज्या उपनिषद्वाक्याचें प्रमाण घेतलें त्याचा

and Indra narrated in the Veda the spirit of Indra or Vâmadeva is not referred to, nor is the air (Prâ*n*a) described in them but the Supreme Brahma alone is described This is the way in which the Vedic texts already quoted are to be interpreted We find it hard to arrange the different terms of the second part of the sûtra and to fix their relationship Suffice it to state that this sûtra is differently interpreted by the different Âchâryas Shankarâchârya attempts to prove that nothing but the Supreme Brahma is described in the stories of Vâmadeva and Indra narrated in the Veda Madhvâchârya insists upon such term as the spirit (Prâ*n*a) signifying Visnu alone Râmânuja seems to accept a three-fold devotion What are the three kinds of devotion? What Gods are to be adored in three different ways? First, such Gods as Indra having a body and the human spirit, secondly, such god-like beings as the air (Vâyu) and the Supreme Brahma, but the Supreme Brahma is the highest person or the great God, He alone is principal and first to be adored It is the object of the Vedas to point out the inner soul of every thing intelligent and material Hence adds Râmânuja, the adoration of the great God, the hightest Person, the cause of the whole universe He who upholds such beings as man, Indra and the air the adoration of this Supreme Being is proper Vallabha reiterates his doctrine that the material and the spiritual are the two together the same essence—Brahma Now the translation of

अर्थ प्रत्येकाचा ' (आकाश वायु अग्नि, जल, पृथ्वी, वाणी, मन, चक्षु, श्रोत्र) यांना वरिष्ठ प्राण बोलला, तुम्ही मोहांत पडू नका मीच पांच प्रकारें आपला विभाग करून आणि सर्व कार्य कारणास दृढ करून, या कार्यकारण संघास मी धारण करतों ' "प्राणरूप वायूच्या योगानें, अपानरूप वायूच्या योगानें कोणीहि मनुष्य जीवत रहात नाहीं परंतु प्राणरूप किंवा अपानरूप वायूचा जो आश्रय असा जो दुसरा त्याच्या योगानें जीवत रहातात" "तें तूं आहेस" 'मी ब्रह्म आहे" "ज्याचें वाचेच्या योगानें वर्णन होत नाहीं, परंतु ज्याच्या योगानें वाणी प्रवृत्त होते, तें ब्रह्म तूं जाण ज्याची जन उपासना करतात तें ब्रह्म नव्हे" "मी प्राण आहे, (मी) प्रज्ञात्मा (आहे) म्हणजे बुद्धि या नाना तऱ्हांमध्यें ज्याचं प्रतिबिंब पडतें तो (सर्व प्राण्यां) जगाचें कारण अमर असें समजून त्या माझी उपासना कर' "तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा हें शरीर घेऊन त्याला उठवितो म्हणून याच मंत्राचा (उक्थ) उपासना कर तो हि प्राणाच्याच ठायीं सर्व व्याप्ति (सर्व व्याप्ति म्हणजे सर्व इंद्रियें आपआपले विषय घेऊन प्राणास नेऊन अर्पण करतात ते प्राणास प्राप्त होतात) अरे, जो प्राण तो प्रज्ञा, जी प्रज्ञा तो प्राण + + + प्रज्ञा आणि प्राण हे दोघे मिळून या शरीरामध्यें रहातात, दोघे मिळून या शरीरांतून निघून जातात पुढें या प्रज्ञेकरिता

the Upanisad texts quoted in support of the sûtra The highest spirit (Prana) spoke to them—(air æther fire water earth speech, mind sight hearing) oh you do not get into a delusion dividing in myself into five (the five Prânas) and upholding this succession of causes and effects (Prana) I alone support (all) this No human being lives by means either of the air breathed in (Prana) or of the air sent out downward (apâna) indeed (human beings) live by means of another (spirit) in which these (two spirits) abide Thou art that I am Brahma That which is not described by the tongue but that which describes the tongue—Oh thou know that indeed to be Brahma; not this which the people adore I am the spirit (Prana) the soul of wisdom (Prajnatma) worship me as that immortal life or the life giver or the cause of life and the nectar or the immortal + + that this spirit (Prâna)—the soul of wisdom itself—taking hold of this body raises it therefore let him worship that who is himself a song (Uktha) This well known development—relationship—ultimates in the spirit that who is indeed the spirit is wisdom that indeed who is the wisdom is the spirit + + Therefore these two abide together in this body and then leave it together We will explain the way in which all the objects are presented (become one) to this wisdom or the soul of wisdom (Prâjna) Speech itself is referred to this (Prajnâ) (being its) one limb or form (Anga) unto it (Prajna indeed the objects

सर्व भूते एक कशीं होतात हे आम्ही व्याख्यान करतों." "वाणीनें हिच्या एका अगाचे दूध काढले (म्हणजे वाणीने प्रज्ञेचें एक अग स्वाधीन करून घेतले) म्हणजे तिच्या पासून पुढे भूतमात्राचीं नावे पडलीं + + + प्रज्ञेच्या योगाने वाणीवर स्वार होऊन वाणीच्या योगानें पुरुषास सर्व नामाचे ज्ञान होतें. + + + त्या ह्या दहाच भूतमात्रा ज्ञानेंद्रियावर अधिकार करून राहतात. आणि दहा प्रज्ञामात्रा भूतावर अधिकार करून असतात. कारण जर भूतमात्रा नाहीत तर प्रज्ञामात्रा नाहीत अथवा जर प्रज्ञामात्रा नाहीत तर भूतमात्रा नाहीत. कारण परस्परावाचून काहीच रूप सिद्ध व्हावयाचे नाही खचित हे भिन्न नाहींत यास दृष्टात रथाची धाव आऱ्यामध्ये बसवलेली आणि आरे तुंब्यामध्यें बसविलेले, असेच भूतमात्रा (विषय) यामध्ये आडकिवलेल्या आहेत. प्रज्ञामात्रा (इंद्रियें) प्राणामध्ये आडकिवलेल्या आहेत तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा. सुखी, अजर, आणि अमर"

afterwards are re-described + + + The Prâna or the spirit by means of wisdom, intelligence or understanding having mounted speech obtains all the names by means of speech indeed these objects are ten in relation to the understanding the senses are ten in relation to the objects If these objects did not exist, the senses would not exist Because no form whatever would be made out by means of æther (the objects of the sense) This is not varied or *unconnected*, because as a felly is fixed into the spokes of a car (and) the spokes are fixed into the nave, so indeed these objects are related to the senses and the senses are related to the spirit (Prâna) This well-known spirit is indeed the soul of wisdom or the essence of understanding, blissful, ever young and immortal"

उपसंहार

बादरायण सूत्राचे चार अध्याय आहेत हें पूर्वीं आम्हीं वर्णन केलें आहे आणि त्या चार अध्यायांतील विषय काय आहेत हें सांगितलें आहे. प्रथम अध्यायामध्यें ब्रह्माचें निरूपण कसें वेदांत केलें आहे हें दाखविलें आहे. दुसऱ्या अध्यायामध्यें सांख्य पंडितांच्या पक्षाचें खंडन केलें आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्यें ब्रह्मविचाराचीं वैराग्यादि साधनें कोणतीं हें दाखविलें आहे आणि चवथ्यामध्यें मुक्ति कशी प्राप्त होते याचा विचार केला आहे. अस्तु. हें ब्रह्मसूत्र कोणी लिहिलें आणि केव्हां लिहिलें अशी ग्रंथकार निर्णयाचीं आणि काल निर्णयाचीं साधनें आम्हांस याच्यापुढें एकदम मांडतां येत नाहींत. कारण ऐतिहासिक प्रमाणें दोन प्रकारचीं आहेत एक अंतरंग आणि दुसरें बहिरंग. वैदिक आर्यजनांच्या इतिहासविचारास बहिरंग प्रमाणें लागू पडत नाहींत म्हणून अंतरंग प्रमाणांवरच सारा भार टाकावा लागतो. म्हणून अंतरंग प्रमाणांची योग्यता मोठी आहे. परंतु अंतरंग प्रमाणांस जीं साधनें लागतात तीं साधनें ब्रह्मसूत्राचा जसा जसा विचार होईल तशीं तशीं उत्पन्न होतील. म्हणून सध्या ब्रह्मसूत्रकार कोण आणि केव्हां झाला हा विचार करतां येत नाहीं.

या ब्रह्मसूत्राची योग्यता मोठी आहे हें आम्हांस सांगावयास नको. सिंधु

SUMMARY

We have already stated that the Vedântic system of Bâdarayana consists of four books (Adhyayas) and have pointed out what subjects are explained in them. The first Adhyaya discusses how Brahma or the Supreme Spirit is propounded in the Veda; the second Adhyaya examines and refutes the doctrines of such schools of philosophy as that of the Sânkhyas, the third Adhyâya enumerates and enunciates the means of realizing Brahma or the presence of the Supreme Spirit such as self abnegation (Vairâgya) the fourth Adhyaya explains the nature of the salvation of man and how it is to be accomplished. We cannot at once and at this stage of our studies, place before our readers our conclusions as to who the author of the Brahma sûtra really is and when he flourished because of the two systems of evidence—the one being based on external and the other on internal evidence the former can seldom apply to the writings of the Vedic Âryas internal evidence is therefore availed of as much as possible and therefore it is specially important. But as we progress in the explanation of the system itself internal evidence will develop and we shall carefully lay it before our readers so that they may verify it and examine it for themselves.

We need not state that the importance of the Brahma sutra is great. The religious thought and spiritual aspirations of all the people of India from the Himâlayas to the cape Comorin are

नदीवरील अटके पासून तो थेट कन्याकुमारी पर्यंत सर्व भरत खंडभर ब्रह्मसूत्राच्या धोरणाने सर्व लोक विचार करतात पुरुषार्थ म्हणजे काय हे नीट समजणें आवश्यक आहे भरतखंडामध्यें जरी सर्व जनाचा अभिलाष ऐहिक सुखप्राप्ति व्हावी असा आहे आणि ती साधण्याकरिता जरी ते रात्र दिवस झटतात तरी त्यांना विचारलें कीं पुरुषार्थ तो कोणता म्हणजे ते उत्तर देतात कीं, सर्वसंगपरित्याग, आम्हास तुमच्या ऐहिक सुखप्राप्तीचीं साधनें नकोत, आम्हास सामाजिक सुखाचीं साधनें नकोत, आम्हास परदेशाशीं सग्रामप्रसग नको, आम्हास व्यापार नको, आम्हास कलाकौशल्य नको, आम्हास शेतकी सारखा उद्दीम नको, कर्माचा क्षय व्हावा म्हणून आम्ही एथे प्रपचांत सुख दु ख भोगीत आहो, उपाय नाहीं म्हणून उदरनिर्वाहकरिता उद्योग करीत आहों, परतु ससार माया, प्रपच व्यर्थ, आणि सर्व जें काहीं आहे तें मिथ्या अशी मनाची पक्की खातरजमा करणें हाच कायतो परम पुरुषार्थ. हा साधण्याकरिता धर्म करावा, धर्म आचरावा, द्रव्य संपादन करावें किंवा आपल्या इच्छा पूर्ण कराव्यात. परतु धर्मार्थ काम हा मिथ्या पुरुषार्थ सत्य पुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष हे विचार आर्यजनांच्या मनात इतके दृढ बिंबले आहेत कीं, त्यावाचून त्यांना चैन पडत नाहीं. आणि या विचाराचें प्राबल्य एवढें आहे कीं, जे मुसलमान लो-

regulated by the Brahma sûtra, it is essential to know what is considered to be *the* Summum Bonum of life by the people Though the people of India are as worldly-minded as possible, and though they always think of nothing but of the means of the pleasures of this life, yet when asked what is the highest end of life, they invariably point to self-abnegation and the abdication of the *world*, and declare we ought not to seek the pleasures of domestic life, or of social life, war with other neighbouring nations, the development of commerce, or of arts, we cannot follow any industry such as agriculture, we are quietly suffering pain or enjoying pleasure that the accumulated effect of our actions in the previous lives may be annihilated we follow some pursuit for our daily bread, because we cannot help it. But we know what our highest duty is—to convince ourselves that the pursuits of the world are vain, and that whatever, exists and is perceived, is a mere delusion To accomplish this, alms are to be given, purity of conduct is to be attended to, wealth is to be acquired, and human desires are to be gratified But attention to religious duties, the gratification of desires or the acquisition of wealth is only a delusive object of pursuit The real object to be sought and secured is salvation These sentiments are so thoroughly ingrained in the minds of the people of India that they can hardly be at ease for a moment without indulging them The power of these sentiments is so great that the Mohammedans,

यातारो निवाण, नहीं मुमारिता प्र ारे आणि पराचाम वें हढ गुतलेले त्याहि थी(पुपायों मनें बदली, आणि ते भसगार वर लाल ते आप त्या श्यनात सोपा असें वाटू लाग- ले आणि प्रस चिंतन कर लागले

अता हा विलक्षण प्रर्मासिद्धात उत्पन्न कसा झाला याचा थोडा विचार आम्ही पूर्वी प्रस्तावनेत केला आहे इतिहासदृष्ट्या हा शाध लावणें आव श्यक आहे या विषयीं स्वतंत्र वि चार केला पाहिजे इतकें सागणे एवें पुरे की, खरा वेदांतसिद्धांत म्हणजे बौद्ध पंडिताचा म्हणून मध्वाचार्यादि शंकराचार्यांस प्रच्छन्न बौद्ध म्हणजे उपलला बौद्ध असें म्हण तात वेदांताचे निरनिराळे चार प्रकार भरतखडामध्यें अढळतात कोणी शास्त्र आहेत म्हणजे ब्रह्म मात्र सत्य बाकी सर्व मिथ्या असें मानतात हे अद्वैतवादी दुसरे माध्व आहेत परमे श्वर आहे तो जगत्कर्ता आणि जगन्नियंता आहे जगत् सत्य आहे संसार सत्य आहे, आणि परमेश्वराचा आणि जीवाचा सेव्यसेवक संबंध आहे हे द्वैतवादी पंडित रामानुज असें म्हणतात की, पुरुषोत्तम, नारायण, लक्ष्मीपति यानें जगत् उत्पन्न केलें आणि जीव उत्पन्न केले आणि मुक्ति कालीं या जीवास परमेश्वराला जितका आनंद होतो तितका आनंद होतो, आणि त्याचे सर्व गुण त्याला प्राप्त होतात परंतु जगत्कर्तृत्व आणि ल

—bent as they were on warfare fired as they were by religious fanaticism and carried away as they were by worldly pursuits and worldly glory—were early influenced by Pantheistic transcendentalism and began to indulge the melancholy thought of the vanity of this life and to cultivate the philosophy which particularly fosters it They assumed the name of Soophis and discussed the nature of Brahma.

We have already proposed the problem of the origin of such a system of philosophy in the introduction to this system It is historically important and necessary to investigate this subject but it requires independent inquiry Suffice it to remark in this place that the true and earnest Vedântins were the Buddhists and that hence the followers of Madhvâchârya characterize Shankarachâryaas a concealed Buddhist Four systems of Vedânta philosophy predominate in India. Some adopt the non dualistic system and declare that Brahma—the spirit—alone exists and that all else is a mere delusion—a vanity Some follow the doctrines of Madhvâchârya and declare that there is a Personal God that He is the Creator and the Governor of the universe that the world and this life are real that the duty of man is to worship his Maker These are dualists. The followers of Ramanuja state that the Highest Person is Narayana that the lord of Lakshmi Nârâyana the Highest Person created the universe, and human souls and in the state of emancipation or salvation these souls are as capable of happiness

क्ष्मीपतित्व हें ऐश्वर्य जीवास कधीं प्राप्त होत नाहीं. हे विशिष्टाद्वैतवादी पंडित. शुद्धाद्वैतवादी वाल्लभ असें म्हणतात कीं, परब्रह्म, जीव, आणि जड, यामध्ये भेद मुळींच नाही. भेद जो दिसतो तो केवळ परिणामामुळे. जड हा चैतन्याचाच परिणाम आहे जीव हा जडाचा परिणाम आहे निरंतर जगताची रहाटी चालली आहे, काही एक नवें उत्पन्न होत नाही, कशाचाहि नाश होत नाही एखाद्या पदार्थाचा नाश झालासा वाटतो म्हणजे तो पदार्थ दृष्टी आड जातो म्हणजे त्याचा तिरोभाव होतो एखादा पदार्थ उत्पन्न होतो म्हणजे तो मात्र दृष्टीसमोर येतो म्हणजे त्याचा आविर्भाव मात्र होतो. असें या चार वेदांतवादी पंडितांच्या सिद्धांतांनीं सर्व भरतखंड आकळून टाकलें आहे. म्हणून याविषयीं विचार करणें आवश्यक आहे. या चार सिद्धांतांच्या प्रक्रियेचे विशेष निरूपण आम्ही पुढे करूं. या चारी हि सिद्धांताचे मूळ म्हटलें म्हणजे बादरायणकृत ब्रह्मसूत्र. आणि चौघांसहि वेद प्रमाण आहेत. मग एका ब्रह्मसूत्रापासून हे चार सिद्धांत कसे उत्पन्न होतात ही गोष्ट मोठी विचार करण्या जोगी आहे. त्या सूत्रानें या ब्रह्मसूत्राच्या पहिल्या अध्यायामध्यें वेदांतील आणि उपनिषदांतील निरनिराळीं वाक्यें घेऊन त्याच्या अर्थाचें पर्यवसान परब्रह्माचे निरूपणावर आहे असें बादरायण दाखवितात या पर-

as God or Nârâyan himself, and of acquiring all his attributes and powers except the power of creating the world or of possessing Laksmî for wife These are known as Vishistâdvaita-vâdins The followers of Vallabha style themselves pure non-dualists and declare that there is no distinction between the Supreme Spirit, the human soul, and matter, that whatever distinction is perceived springs merely from the one being transformed into the other, that matter is only the spirit transformed, that the universe is eternally worked, that nothing new is created, and that nothing already existing is destroyed, that what appears to be destroyed is merely concealed from human sight, it disappears—it undergoes *Tirobhâva*, that what appears to be created merely presents itself to human sight, it reappears, it undergoes *Âvirbhâva* These four systems of religious thought in one way or other regulate the life of all the people in India It is, therefore, necessary to discuss and examine these systems We will explain their distinctive features in the sequel

But the only source of all these four systems is the work of Bâdarâyana known as the Brahmasûtra which recognizes the Veda as authoritative The question is interesting and important how are such discordant systems as those of the Dvaitas and Advaitas derived from the same philosophical work? When Bâdarâyana quotes merely from the Veda and Upanisads, and shows that all his quotations directly point to the Supreme Spirit, Shankarâchârya declares that the Supreme Spirit,

ब्रह्माचा अथ नारायणाच आत्म्याचा
मताने अनुसरून आहे असें म्हणतात
मध्वाचार्य असें म्हणतात की, परमात्मा
म्हणजे वैकुंठ लोकीचा श्रीहरि विष्णु
रामानुज म्हणतात परमात्मा म्हणजे
पुरुषोत्तम, नारायण, लक्ष्मीपति व
ल्लभ म्हणतात की, चिदचिदात्मक
म्हणजे जो जीव आणि जो जड परंतु
मात्र परब्रह्माचा परिणाम आहे या चारी
या भिन्नमतांचा ब्रह्मसूत्रांवर
या चौघांनाहि आपआपल्या मताप्रमाणे
कलम करणें सुलभ पडतें परंतु
कांहीं कांहीं सूत्रांची व्यवस्था करण्या
मध्ये या चौघांनाहि अडचण पडते
असा प्रसंगीं आपआपल्या मताकडे ओढ
घेऊन सूत्रांची ओढाताण करावी
लागते याचें उदा. (१ १ १७)
हे सूत्र आहे पुढें या चौघांना दुसरी
अडचण येते ती येणेंप्रमाणें कांहीं वे
दवाक्यें द्वैत सिद्धांतास पोषक आहेत
कांहीं अद्वैत सिद्धांतास पोषक आहेत
त्यांची व्यवस्था करावी कशी याविषयीं वे
दान्त्यांच्या संप्रदायांमध्ये परिणाम
ध्यें मोठा वाद उत्पन्न होतो त्या
वादाचा विस्तार अनुसरून वेदान्तवादी जी
व्यवस्था करतात तिचें दिग्दर्शन फक्त
आम्ही येथें विरोधी वेदवाक्यांची एक
वाक्यता कशी होते ते दाखवून आणि
मग हा उपसंहार पुरा करूं

ब्रह्मसूत्राच्या या पहिल्या भागांत जीं
सूत्रें गेलीं आहेत त्यावर चारहि भाष्यांचा
वेदांतवाद बसविता येतो परंतु कांहीं
सूत्रें अशीं आहेत कीं तीं द्वैतावाच

(Paramatma) of Bâdarâyana is the pantheistic Brahma itself. Madhvâchârya on the contrary observes that the Supreme Spirit is Visnu—Personal God whose seat is in the Vaikuntha loka. Râmânuja interprets the Supreme Spirit mentioned by Bâdarâyana into the Highest Person Nârâyana the Lord of Laksmi. Vallabha holds on the authority of Bâdarâyana that whatever is spiritual and material is the same Spirit transformed. All these four interpreters find it equally easy to graft their systems on the Brahmasûtra the general style of which seems at first sight to admit of different interpretations. But all these Âchâryas find it hard to offer consistent interpretation of some sûtras. Under these circumstances, they are compelled to overstrain and to propose far-fetched interpretations for making Bâdarâyana conform to their doctrines. This statement is illustrated by such sûtras as (I 1 17). These Âchâryas have also to face a difficulty. It is this. Some Vedic texts directly support the doctrines of Dualists, the followers of Madhvâchârya while others the doctrines of non-dualists or of Shankarâchârya. The question is—how is this interpretation to be adjusted? In answering this question an intricate and obstinate controversy is developed between different schools of Vedântins. We will only indicate the nature of the adjustments and interpretations which Vedântins propose each in favour of his own doctrines and point out how conflicting Vedic texts bear on the same subject and

साधक होतात. आणि त्या ठिकाणीं अद्वैतवाद्यास पचाईत पडते. ती पचाईत दूर करण्याकरिता शंकराचार्यादि अद्वैतवाद्यांनीं बौद्धसमदायाची सामाजिक व्यवस्था स्वीकारली. ती व्यवस्था अशी कीं, कोणत्याहि सिद्धांताचें रहस्य, म्हणजे त्याचें गुह्य सर्व लोकांस समजून घेण्याची योग्यता नाहीं. या गोष्टींविषयीं सामान्य सारे जन अनधिकारी. ज्यांना ते गुह्य समजून घेण्याची योग्यता आहे असे थोडे पंडितजन अधिकारी हे वरल्या कोटीस पोहोचलेले अनधिकारी जन केवळ उपासक अशी सामाजिक व्यवस्था अंगिकारून शंकराचार्य असे म्हणतात कीं, ज्या सूत्रामध्ये परमात्मा आणि जीवात्मा भिन्न असे वर्णन आलें आहे त्या सूत्राचा तसा अर्थ समजायाचा नाहीं कारण तो त्या सूत्राचा वास्तविक अर्थ नव्हे वास्तविक अर्थ असाच कीं, जीवात्मा आणि परमात्मा एक मग जीवात्म्याचा आणि परमात्म्याचा अभेद असता सूत्रामध्ये भेद का वर्णिला आहे? या शंकेचें समाधान हे कीं, केवळ उपासक बुद्धीनें जड असतात, जीवात्म्याच्या आणि परमात्म्याच्या ऐक्याविषयीं सिद्धांत गूढ. तो ज्यांना अधिकार आहे त्यांनीच समजून घ्यायाचा. म्हणून प्रपंचाची रहाटी चालवीत असता उपासकांनी परमात्मा जीवात्म्यापासून भिन्न असेच समजावें परमात्मा म्हणजे परमेश्वर त्याची पूजा करावी भक्तिमार्ग आचरावा परमेश्वराची प्राणप्र-

harmonize with one another, before we conclude this summary Though the sûtras of the first chapter (Pâda) equally support all the four systems of Vedânta, yet there are some sûtras which are directly favourable to the Dualists, and cause a great difficulty to the Non-dualists To remove such a difficulty, the Non-dualist thinkers accept the special arrangements of the Buddhists who divide society into two sections—esoteric and exoteric—the latter not being qualified to be admitted to the secrets of their doctrines—society as a whole being ignorant and incompetent to grasp doctrines explained to it, and there being only a few persons competent to understand the lessons given to them The last constitutes the esoteric section—a superior class The mass of society constitutes mere disciples—laymen Shankarâchârya bases his system upon such a distinction and declares that those sûtras which enunciate a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit, really inculcate the identity of the two, because a distinction is not really explained in the sûtras, and that the sûtras really support the doctrine of identity The question now is if the Supreme Spirit and human spirit be identical, why do the sûtras directly speak of a distinction between the two? Laymen are naturally slow of apprehension, while the doctrine of the identity of the two spirits human and Supreme is mysterious—a doctrine which a few can comprehend Hence laymen, while engaged in this worldly life, ought to recognize a dis-

[illegible]

[illegible] that [illegible] are Veda and Upanishad texts [illegible] These are [illegible] by which he hears a sound, by which he knows a smell or by which he gives name to objects—that the heart or spirit is the [illegible] of the pre-eminent knowledge. The pre-eminent knowledge being the Supreme Spirit. I am Brahma (the Supreme Spirit). He who knows this—Svetaketu, that Brahma thou art. This [illegible] is Brahma. These [illegible] texts which occur [illegible] in the Upanishads of the four Vedas are characterized by non-Dualists or Pantheists as important (Mahavakyas). Similar texts also occur though rarely in the Sanhitas as well as Brahmanas

त सिद्धांताचे स्थापन होते असे अद्वैतवादी म्हणतात. हे अद्वैतवाद्याचे म्हणणे ऐकिलें, आणि हीं महावाक्यें पाहिलीं, म्हणजे द्वैतवाद्याचा सारा धर सुटतो. त्यास कांहीं सुचेनासें होतें. तथापि ते धैर्य धरून या वाक्याचा आपल्या सिद्धांतास जुळेल असा अर्थ करू पहातात परंतु असा अर्थ करताना त्यास पुष्कळ झटापट्या खाव्या लागतात, आणि ओढाताण करावी लागते आणि इतकें करून त्यांनी केलेला अर्थ पाहिला म्हणजे त्यांत कांहीं सामर्थ्य नाहीं, पण उगीच गडबड आहे असें दिसते. आता पुढे करायाचें कसें? वेदामध्यें थोडीं वचनें अद्वैत सिद्धांतास साधक अशीं आहेत. बाकी सर्व वचनें द्वैत सिद्धांतास साधक आहेत. जोवर या थोड्या वचनांची व्यवस्था झाली नाहीं तोवर द्वैतसिद्धांताचे ग्रहण करता येत नाही. या थोडया वचनांची द्वैतवादी जी व्यवस्था करतात ती आम्हास मान्य नाहीं, तथापि या महावाक्यांचें आम्हास भय वाटत नाहीं. अद्वैतवादी या वाक्यांचा जसा अर्थ करतात तसा अर्थ केला असता हीं वाक्यें द्वैतवादास साधक आहेत असें आम्हास वाटते हे कसें? द्वैतसिद्धांताचें रहस्य म्हटले म्हणजे भक्ति भक्ति करीत असताना चित्तवृत्ति दोन प्रकारच्या होतात एक नुस्तें भजना-याच्या सेवेवर लक्ष त्यास जे जे प्रिय ते तें सांधायाचें, त्यास जे जे इष्ट ते ते अर्पण करायाचें, त्याची जी जी आज्ञा ती ती पाळायाची. अशा प्रकारे

texts of the four Vedas—texts which directly propound the identity of the human and the Supreme Spirits How are these Vedic texts to be explained and adjusted? The non-Dualists or Pantheists, therefore, declare that the Vedas and Upanisads directly inculcate Pantheism. In view of these texts and of the propositions based upon them by the Pantheists, the Indian Theists or Dualists are necessarily confounded they feel at a loss what to propose against the texts they attempt to propose some interpretation and to harmonize the texts with their own doctrines they are compelled to make strenuous efforts to establish their interpretation, and to overstrain the sense of the texts Notwithstanding all this, the interpretation which the Dvaitas propose cannot bear an examination, because the texts evidently do not admit of it all they say is simply beside the mark What is to be done? There are doubtless a few texts in the Veda which support Pantheistic views Most, however, support the Theistic principles But so long as Pantheistic texts are not explained, the proposition that the Vedas do not teach Pantheism cannot be accepted Again, the adjustment and interpretation of these proposed by the Theists can not be accepted, because of their being far fetched and forced But we do not see how the few Pantheistic texts come in the way of Theism, because we believe that though they be interpreted as the Pantheists do, yet they support Theism How can this be? The essence of the Dualistic doctrine

पुत्र माता पितरांस प्रसन्न करतात आहे. अशा प्रकारे परमेश्वर भक्तांस प्रसन्न आहे. या अशा प्रकारच्या भक्तीमध्ये नवविध प्रकारच्या भक्तीचा अंतर्भाव होतो. १ परमेश्वराचे गुणानुवाद एकसारखे ऐकत बसावें, २ त्याच्याच गुणांचें कीर्तन करावें, ३ त्याच्याच गुणांचें स्मरण करावें, ४ त्याच्या पायांचें सेवन करावें, ५ त्याचेंच अर्चन करावें, ६ त्यालाच वंदन करावें, ७ त्याचेंच दास्य करावें, ८ त्याच्याशींच सख्य ठेवावें आणि ९ सुखदुःख त्यालाच सांगावीं. हीं नऊ प्रकारची भागवतांत वर्णिलेली भक्ति. परंतु याच भक्तीचा दुसरा प्रकार आहे. तो अनन्य भक्तीची उत्कृष्ट स्थिति होय. या उत्कट चित्तवृत्तीचा प्रकार दृष्टांतावांचून समजणार नाहीं. मुलाचें आणि आईचें वात्सल्य कसें असतें याचा विचार करावा. एखादें तान्हें मूल किंवा आई लाडामध्यें आली म्हणजे त्याची किंवा तिची जी चित्तवृत्ति होते ती सांगता येत नाहीं. तिच्या किंवा त्याच्या तोंडातून जे उद्गार निघतात ते वाचकांनींच ऐकले पाहिजेत. आई मुलास म्हणते—"अरे, माझ्या सोन्याच्या तुकड्या, अरे माझ्या प्राणा अरे माझ्या जीवा, तुला खाऊ कारे? अशा प्रसंगीं आईस मुलगा आपल्यापासून निराळा असें भान नसतें किंवा मुलास आई आपल्यापासून निराळी असें भान नसतें. हा उत्कट चित्तवृत्तीचा प्रकार. हा भक्तीचा दुसरा प्रकार. अशा उत्कट

is *adoration* (bhakti). While engaged in adoration the mind discovers two states—the one consisting in being intent upon serving the Lord in doing that which He approves in offering to Him the best things one has and in obeying His commands. Thus as good parents are to be served by a child in the same manner God is to be served and worshiped by his servants. This kind of worship includes all the nine sorts of adoration mentioned in the Bhāgavata Purāṇa. 1 Exclusively listening to the praises of God 2 exclusively singing His praises 3 remembering and constantly thinking of them 4 falling at His feet 5 worshipping Him 6 His adoration 7 exclusive devotion to Him 8 constant association with Him 9 laying one's sorrow or happiness before Him. *But there is a special feature of* such adoration—a feature not included in any of these. It is the ecstatic condition of the spirit—a condition which can neither be explained nor understood without an illustration. Let the reader realize the love a mother has for her child. A mother or her child sometimes experiences a state of mind—an indescribable state. That which either of them expresses can alone convey an idea of their feelings when they are in the ecstatic condition. The mother directly addresses the child thus — Oh my piece of gold—oh my soul oh my life—can I eat you up? Under these circumstances the *mother* forgets that her body is different from that of her child which experiences the same feeling. Such an identity is the

चित्तवृत्ति योग्याची होते. म्हणून योगी महान भक्त आहेत. येशू खिस्ताच्या कथेचे अनुसधान या ठिकाणीं करावे. योहान (१४.२०) पहा ते असे — "त्या दिवशीं तुम्ही जाणाल कीं, मी माझ्या बापा (परमेश्वरा) मध्ये आहे, आणि तुम्ही मजमध्ये आहा, आणि मी तुम्हामध्यें आहे." येशूखिस्त पूर्ण द्वैतवादी असून त्याची अशा प्रकारचीं वचनें आहेत भक्ताच्या उत्थित चित्तवृत्तीचा प्रकार समजला म्हणजे त्याची व्यवस्था सहज होते म्हणून वेदात आणि उपनिषदात अद्वैत सिद्धाताचे निरूपण नाहीं पुन ब्रह्मसूत्रात हि अद्वैत सिद्धात वर्णिला नाहीं वैदिक परपरेचा आणि अद्वैत सिद्धाताचा विरोध आहे. जसा जसा ब्रह्म सूत्राचा पुढे विचार होईल तसा तसा अद्वैत सिद्धात, म्हणजे बौद्ध सिद्धात आहे, किंवा लोकायतिक सिद्धात आहे असे वाचकाच्या लक्षात येईल याविषयीं विचार पुढे करू

योग सूत्रामध्ये ज्या अध्यात्म शक्तीचे वर्णन केले आहे, ती अध्यात्म शक्ति तशी आहे असे वेदान्तशास्त्रास मान्य आहे आणि हेंच वेदाताचें मुख्य अंग आहे शिस्तवार पुढील सिद्धात योगशास्त्रात केले आहेत परमेश्वर किंवा परमात्मा याचा जीवात्म्याशीं सबध आहे. जीवात्म्याच्या अंगीं विशेष शक्ति आहेत मनुष्यानें आपल्या आचरणात विशेष साधनें योजलीं असता त्याच्या अंगीं ज्या शक्ति आहेत त्या प्रकट होतात आणि त्यास खरोखर भूत आणि भविष्य कळू लागतें. आणि जो जीवात्मा देहावस्थेपासून मुक्त होतो तो, एक प्रकारे परमात्म्यामध्यें जाऊन मिळतो वेदान्तशास्त्रास योग शास्त्राचा मुख्य आधार आहे योग म्हणजे हिंदुस्थानातील अध्यात्म ज्ञान असे मा-

form of the ecstatic condition of the mind This is a special feature of adoration This sort of ecstatic identity the Yogis feel Hence there are such worshippers The life of Jesus Christ can be referred to in this place as described in (14 20) of the Gospel of John It is this "At that day ye shall know that I am in my father, and ye in me, and I in you" Though a thorough Dualist or Dvaita, Jesus expressed himself in this way His utterances can be easily explained when this ecstatic condition of mind is understood Hence in the Vedas and in the Upanisads, the Pantheistic doctrine of the identity of the human and Supreme Spirits if enunciated is enunciated in this way Again, the Brahma sutra of Bâdarâyana does not inculcate it The Vedic polity properly so called conflicts with the Pantheistic polity which will be proved to be based partly on the Buddhistic polity and partly on that of the Loukâyatikas or ancient Indian Secularists As our explanation of the system of Bâdarâyana develops, this statement will be fully examined again

The characteristic feature of the Indian Vedânta is its recognition of spirit-power as it is explained in the Yoga-sûtras which systematically lay down the following propositions—that the Supreme Spirit or God is related to the *human* spirit, that the human spirit has very great potential powers, that if certain methods of living be adopted, it can call out its powers, and become actually able to know the past and the future, and that the human

नल्यास चिंता नाहीं योग शास्त्रा या अर्थाविषयीं आम्ही पुढें चिंतनिका करता करता योग्य वेळीं विचार करूं एव्हां इतकेंच सांगितलें पाहिजे कीं, जों पर्यंत योग शास्त्राचे सिद्धांत नीट समजले नाहींत, तों पर्यंत शंकराचार्याचें आणि वल्लभाचार्यां चें म्हणणें काय हें नीट लक्षात येणार नाहीं आत्म्याच्या अंगीं विशेष शक्ति आहेत आणि त्या शक्ति विशेष प्रकट होतात असे योग शास्त्राचे सिद्धांत आहेत त्याकडे या सबबानें विशेष लक्ष दिलें पाहिजे या विषयाकडे आम्हीं पुष्कळ काळ खर्च केला आहे आणि जपून आणि शास्त्रीय दृष्ट्या छाननी करून ज्या ज्या अध्यात्म गोष्टी आमच्या दृष्टीस पडल्या त्याची त्याची आम्ही परीक्षा करीत आहों जडवस्तु विज्ञानाचे जे सिद्धांत आहेत ते लागू केले असतांहि कांहीं एक परिशेष राहतो आणि त्या परिशेषाचें स्वरूप जडवस्तु विज्ञान शास्त्राच्या आधारे कळत नाहीं तो परिशेष कोणता? कांहीं मनुष्याच्या अंगीं विशेष अध्यात्म शक्ति असते आणि त्यानीं पुष्कळ अभ्यास केला म्हणजे त्याच्या अंगीं अशा कांहीं विभूति प्रकट होतात कीं त्यांची जडवस्तु विज्ञानाच्या योगानें उपपत्ति करता येत नाहीं आधि भौतिक असोत किंवा आधिभौतिक असोत बाह्य असोत किंवा अंतरंग असोत, विषयासंबंधीं असोत किंवा विषयी संबंधीं असोत, ज्या वस्तु आहेत त्याविषयीं विवेचन आणि अनुगम शास्त्रास कर्तव्य आहेत म्हणून योगशास्त्राची शास्त्रीय दृष्ट्या परीक्षा होणें योग्य आहे परंतु आमच्या वाचकास आमच्या परीक्षेचें फळ सादर करण्याकरिता आम्हास कांहीं वेळ पर्यंत थांबलें पाहिजे

spirit disenthralled from the flesh is ultimately in one sense absorbed into the Supreme Spirit The Yoga system is properly the back bone of Vedânta. It is properly to be characterized as Indian spiritualism which essentially differs from modern European spiritualism We will enter on its interpretation in the due course of our studies In the mean time it must be stated that the interpretation of Shankaracharya or Vallabhacharya is better appreciated if the propositions laid down by Yoga are thoroughly comprehended With regard to the potential powers of the spirit and their development the doctrines of the Yoga system deserve attention in this connection We have already given ample time to this subject and carefully and from a scientific point of view crucially have been examining such psychical phenomena as we can observe Their analysis after elimination of all that can be explained by principles in physics leaves a residual phenomenon that some human beings already endowed with great spirit power after a long preparation acquire such powers of mental vision as cannot be easily explained on the known principles of physics Science seeks facts whether psychical or physical Hence the Yoga system deserves a scientific examination But we must wait before we can lay the results of our examination before our readers

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

पदार्थः । सर्वत्र=सर्वेषु वाक्येषु ॥

भावार्थः । प्रथमपादे ब्रह्मस्वरूपं निर्णीतं तद्विषयाणि वेदवाक्यानि व्याख्यातानि च । द्वितीये यान्यस्पष्टतया ब्रह्मस्वरूप निरूपयति तानि विचार्यंत इति ग्रंथसंगतिः । सूत्रार्थस्तु सर्वेषु स्थलेषु प्रसिद्धतयोपदिष्ट ब्रह्मोपासनीयमिति । तेन वेदवाक्यार्थप्रसगे सर्वाणि वाक्यानि ब्रह्मणि पर्यवस्यंति । तेषामर्थं स्वस्वमतानुसारेण शकराचार्यादयो व्यवस्थापयति । तत्र सर्वं खल्विद ब्रह्म तज्जलानित्येकस्मिन् वाक्ये तज्जलानिति पदस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । तज्जानि च तल्लानि च तदानि चेति । ब्रह्मणो जातानि तज्जानि । ब्रह्मणि लीनानि तल्लानि । ब्रह्मशक्त्या प्राप्तप्राणनानि तदानि । तेन तज्जलानिति पदेन जगन्निर्दिश्यते ॥ शकरः जीवब्रह्मणोरैक्यं जगन्मिथ्यात्वं च प्रतिपादयति ॥ रामानुजस्तु जीवब्रह्मणोः सर्वथैक्याभावेन ब्रह्मस्वरूपस्य नारायणस्य जगत्कर्तृत्वं लक्ष्मीपतित्वं च जीवो न कदापि प्राप्नोतीति ॥ मध्वस्तु जीवब्रह्मणोः सर्वथा भेदएव सेव्यसेवकसंबधश्चेति ॥ वल्लभस्तु तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्या त्रिविधइति मन्यते । तेन जीवजडयोर्ब्रह्मपरिणामत्वेनैक्य । आविर्भावतिरोभावाभ्या नानात्वाभासश्चेति ॥ इति वेदातसिद्धातचतुष्टयनिष्कर्षः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वं खल्विद ब्रह्म तज्जलानिति शात उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतु कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीर. । छां० उ० (३.१४,१.) ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । मुं० उ० (२.१, २.) ॥

पहिल्या अध्यायाचा दुसरा पाद

THE SECOND CHAPTER OF THE FIRST ADHYÂYA

१ (वेदामध्यें आणि उपनिषदामध्यें) प्रसिद्ध उपदेश असल्यामुळें सर्व ठिकाणीं (ब्रह्माची उपासना करावी) असें वर्णिलें आहे)

1 And because of the direct injunctions (of the Veda it is plain) that the worship of Brahma is described in every place (of the Veda.)

---

१ पहिल्या पाद व आणि दुसऱ्या पादात ज [illegible] आले आहेत त्यामध्यें भेद काय ? पहिल्या पादामध्यें वेदांतल आणि उपनिषदांतल वाक्यें घेऊन त्या वा [illegible] त्या वाक्यांचा अर्थ काय, असा [illegible] त्याचा विचार केला अर्थात वाक्यें घेऊन असाच [illegible] देऊन आणि अर्थाचा जर विचार दुसऱ्या पादांत केला असता तर पहिल्या आणि दुसऱ्या पादांत अंतर नाहीं मग दुसऱ्या [illegible] पाद ज्या वाक्यांत स्पष्ट ब्रह्मोपासनेचें निरूपण केलें आहे तीं वाक्यें प्रथम पादांत घेतलीं आहेत दुसऱ्या पादामध्यें स्पष्ट पण त्याचा [illegible] नाहीं अशीं जीं वाक्यें दिसतात तीं वाक्यें घेतलीं आहेत अशी दोन्ही पादांची प्रथमगति आहे [illegible] शंकराचार्यादिक आपापल्या मताच्या अनुरोधानें केवळ सूत्रांचा अर्थ करितात इतकेंच नाहीं परंतु वेदांतील आणि उपनिषदांतील वाक्यांचा अर्थहि आपल्या

1 What is the distinction between the subjects treated of in the first and second chapters? In the first chapter all those texts of the Upanishads which are connected with Brahma are collated and their bearing investigated. There could be no distinction between the two chapters if Upanishad texts be similarly collated and their bearing similarly investigated in the second chapter also. Thus all the disquisition in the second chapter would be useless. But those Upanishad texts which directly mention Brahma are examined in the first chapter while in the second those which indirectly bear on Brahma are taken up. This is the connection between the two chapters. It is necessary to state that commentators like Shankarâchârya and others do not only interpret the sûtras of Bâdarâyana in conformity with their own opinions but alter the meaning of Upanishad texts so as to suit it to their systems. We have already indicated the distinctive features of the systems of Shankarâchârya Madhvâchâ

पताला जुळेल असा फिरवतात. शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज, आणि वल्लभ, यांची मतें काय यांचे आम्ही पूर्वी दिग्दर्शन केलें आहे. पुनः एक वेळ संक्षेपाने अनुवाद केला म्हणजे ठीक पडेल. ब्रह्म आणि जीव एक आणि जगत् सारें मिथ्या असे शंकराचार्य प्रतिपादन करतात. हा अद्वैत सिद्धांत. मध्वाचार्य असे म्हणतात कीं, परब्रह्म म्हणजे विष्णु. त्याच्यामध्ये आणि जीवामध्यें सर्वथैव भेद आहे. जीवाने विष्णूची सेवा करावी. विष्णु सर्वथैव पूजनीय आहे. हे द्वैत मत. ह्या दोन्ही द्वैताद्वैत मतांची छाया रामानुजाच्या मतामध्ये आहे. कांहीं अंशीं जीव आणि ब्रह्म यांचा भेद, आणि कांहीं अंशीं जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य, असें त्यांचे मत आहे. परब्रह्म म्हणजे नारायण. तो जगताचा कर्ता. तो लक्ष्मीचा पति. हे दोन गुण जीवास कधीं प्राप्त व्हावयाचे नाहींत. बाकी नारायणाचे सर्व गुण जीवास प्राप्त होतात. हा सर्व विचार जीव मुक्त झाला म्हणजे त्या वेळचा आहे. वल्लभ म्हणतात कीं, अर्थच दोन प्रकारचे आहेत. एक जीव आणि दुसरा जडात्मक. हे दोन्ही भिन्न भिन्न घेतले म्हणजे दोन प्रकार झाले. दोन्ही मिसळले म्हणजे तिसरा प्रकार उत्पन्न होतो. नुसतें चैतन्य, नुसतें जड, आणि चैतन्य आणि जड यांचें मिश्रण असा तीन प्रकारें अर्थ आढळतो. परंतु जीव आणि जड हे दोन्ही ही ब्रह्माचे परिणाम आहेत. तरी

rya, Râmânuja and Vallabhâchârya. Yet it would be better to reproduce in this place briefly the same. Shankarâchârya maintains that the human spirit and the Supreme Spirit (Brahma) are one, and the universe or the phenomenal existence is all a delusion. This is the Advaita-system. Madhvâchârya holds that Personal God is the Supreme Spirit, and is called Visnu, that the human spirit is distinct from the latter, that Personal God or Visnu alone under all circumstances is to be worshipped. This is the Dvaita-system. Râmânuja combines the two systems, Dvaita and Advaita, and holds that the human spirit and the Supreme Spirit are one as well as different, that the former is like the latter in some respects, and different from it in other respects, and that Personal God known as Nârâyana is the Supreme Spirit—Creator of the world and the Lord of the female deity named Laksmî. These two powers that of creating the world and of owning Laksmî as a spouse, can never be acquired by the human spirit, though it is capable of acquiring all other attributes of Nârâyana. Some of these powers are possessed by the human spirit when in the state of final emancipation. Vallabha holds that the essential substance is seen in two forms spiritual and material, that these two may be conceived as distinct, or that, when mixed, the two forms may constitute a third form. These are—pure spirit, pure matter, and the mixture of spirit and matter. All phenomenal existence is either of these. But the spirit or

जगतामध्यें अथ तर नाना दिसतात हें कसें ? अर्थ उघडपणे येतात आणि जातात इ. व. फक्त त्याचा आविर्भाव आणि तिरोभाव मात्र होतो त्याची उत्पत्ति किंवा नाश याप्रकारें होत नाहीं याप्रमाणे वेदान्त सिद्धांताचा इतकी हा विचार सारणा लक्षात ठेविला म्हणजे वाचकास सूत्र याचा किंवा वेदवाक्यार्थाचा विचार करण्यास अडचण पडणार नाहीं यावरील सूत्र चारीहि सिद्धांतास लागू अनुकूल आहे दा सूत्राचा विचार करतांना ज्या ज्या उपनिषद्वाक्याचे अनुसंधान ठेवा त्या त्या उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर येणें प्रमाणे झालें 'सर्व हें सारं ब्रह्म हा जगाची उत्पत्ति स्थिति, आणि लयस्थान आहे म्हणून (मनुष्यानें) शांत होऊन त्याची उपासना करावी आणि खरोखर ज्ञानमय किंवा कर्ममय पुरुष आहे ज्याप्रकारें इहलोकीं ज्ञान किंवा कर्म (क्रतु) याचें अवलंबन मनुष्य करतो त्याप्रमाणें तो मल्यावर (एथून गेल्यावर) होतो (म्हणून) त्यानें ज्ञान किंवा कर्म संपादावें प्राण-शरीर धारण करणारा मनोमय हा आत्मा आहे ' हें वाक्य छा उ (३ १४,१) या ठिकाणी येतें "प्राणरहित मनरहित, शुभ्र, तो चैतन्य पुरुष" हें वाक्य मु उ (२ १,२) या ठिकाणीं आलें आहे या दोन्ही वाक्यामध्ये प्राण आणि मन या दोन्ही शब्दांचा उपयोग केला आहे तेणेंकरून त्याचा अर्थ उपनिषग-

matter is only either the essential substance or Brahma as modified. Again phenomenal existences are many and varied while the essential substance is only one yet it is to be conceived in three different forms. Phenomena appear (Âvirbhâva) and disappear (Tirobhâva) But they are never created or destroyed. This is the gist of Vallabha's system of Vedanta When these distinctive features of the four systems of Vedanta are attended to the reader will find it easy to examine the interpretation offered either of the sûtra or of the Upanishad text The first sûtra of the second chapter thus introduced equally supports the four systems of Vedanta The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra. Indeed this whole Brahma (essential substance) is the cause of the creation stability and destruction of the world Man therefore becoming calm is to worship Him And indeed (that) Person is either full of intellectuality or of activity As man seeks and depends upon either intellectuality or activity in this world so he becomes after death Therefore he ought to acquire either intellectuality or activity This spirit (Âtmâ) when affected by thought and feeling (Manomaya) supports and holds the airy body or envelop Five envelops are mentioned—the material (Annamaya) the airy (Prânamaya) the envelop of thought and feeling (Manomaya) the envelop of pure intellectuality (Vijnânamaya) and the envelop of pure

सूत्राणि.

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

भावार्थः । विवक्षितानां गुणानामुपपत्त्याऽनुसंधास्यमानानां वाक्यानां परब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति सामान्यसूत्रार्थः । तत्र के विवक्षितगुणा इति विचारः । यथा अपौरुषेये वेदेऽपि पौरुषेयत्वेन तस्य निरूपणानि तथैतेषां गुणानां व्यवस्थेति शंकराचार्य. ॥ वक्ष्यमाणा गुणाश्च परमात्मन्येवोपपद्यंत इति रामानुज· ॥ विवक्षितगुणोपेतस्तु विष्णुरिति मध्वः ॥ विवक्षिता लोकांतरे तादृशरूपप्राप्ति· सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते । भगवत्सरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वेति वल्लभ. ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आत्माऽपहतपाप्मा + सत्यकामः सत्यसंकल्पः । छा० उ० (८.७,३.) ॥ आकाशात्मा । छां० उ० (३.१४,२.) ॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दंडेन वंचयसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः । श्वे० उ० (४.३.) ॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । श्वे० उ० (३.१६.) ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । मु० उ० (२.१,२.) ॥

सर्थ्य कसा समजायाचा, हे वाचकास सहज कळेल. "सर्व जगताचा कर्ता आणि दोषरहित सर्व त्याचे संकेत" छा० उ० (३ १४,२.) "जवाच्या दाण्यापेक्षा किंवा तांदुळाच्या दाण्यापेक्षा सूक्ष्म, माझ्या हृदयामध्ये हा (आत्मा) आहे. - पृथ्वीपेक्षां अंतरिक्षापेक्षा आणि आकाशापेक्षा मोठा असा हा माझ्या हृदयात आहे." छा० उ० (३ १४,३)

pleasure (Ânandamaya) In the above Upanisad-texts only two are referred to The text occurs in the Chhândogya-Upanisad (III 14, 1) "The Spiritual Person (is) white, without thought or feeling and without the airy envelop" This text occurs in the Mundaka-Upanisad (II 1, 2) In these texts the terms prâna (breath) and mana (mind) are used They refer to the envelops we have already explained "Creator of the whole world—his

२ (वेद आणि उपनिषद्वाक्यांमध्यें ब्रह्माचें निरूपण आहे) कारण ज्या गुणाचें वर्णन इष्ट आहे त्यांची उपपत्ति करतां येते

2 Brahma is described in Vedic and Upanisad texts, because the attributes of Brahma sought to be described, can be adequately ex explained

२ मूळ संस्कृत सूत्रांत य विवक्षित गुण असा शब्द आहे त्याचा चार वेदांतांचे चार संप्रदायांचे अर्थ करतात तो असा शंकराचार्य म्हणतात कीं, वेद अपौरुषेय म्हणजे कोणा पुरुषानें केलेले नसून, ते पौरुषेय म्हणजे कोणा पुरुषानें केले आहेत असा जो व्यवहार होतो याच नांव विवक्षित गुण जें नाहीं तें आहे असें केवळ सोयीकरिता वर्णन केलें असतें हा न्याय ब्रह्माचे वर्णनास लावावा हा शंकराचार्यांचा अभिप्राय रामानुज म्हणतात कीं ज्या गुणाचें वर्णन येणार आहे, जे गुण आम्हास इष्ट आहेत, ते गुण परमात्म्याचे, असें म्हटल्यानें त्याचा जुळणी नीट बसत, त्याची उपपत्ति होते मध्वाचार्य म्हणतात कीं ज्या ज्या गुणाचें वर्णन करावें म्हणून आमच्या मनांत येतें त्या त्या गुणानें संपन्न विष्णुच वल्लभ म्हणतात कीं परलोकीं जें रूप इष्ट आहे, जें रूप आम्हास तेथें प्राप्त होणार आहे तें रूप कसें आहे हें इहलोकीं नाम समजून सांगता येतें कारणें भगवत्स्वरूपाचा लाभ होतो भगवतासारखें रूप प्राप्त होतें जीं उपनिषद्वाक्य ईं सूत्र लावतांना घेतात त्याचं

plans are without any fault see the Chhândogya Upanisad (III 14 2) This spirit is in my heart finer than a grain of rice or of barley and larger than the firmament and the heavens See the Chhândogya Upanisad (III 14 3)

2 In the original Sanskrit sûtra the term *Vivaksita guna* (attributes sought to be described) is used It is explained in four different ways by the four different schools of Vedânta philosophy Shankarâchârya states —that though the Vedas are not revealed by any Personal God (Apouruseya) yet in common conversation it is a practice to consider them to be revealed by Personal God This is what is meant by Vivaksita guna What does not really exist is stated to exist merely for offering a convenient explanation This principle applies to the description of Brahma Râmânuja observes —that *Vivaksita guna* includes those attributes which are yet to be described and which we see are to be found in the Supreme Spirit Such a position enables a thinker to offer an adequate explanation of Vedic and Upanisad texts Madhvâchârya states that Visnu alone possesses those qualities which we are naturally prompted to esteem, and

सूत्राणि.

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

आचार्थः । अनुपपत्तिप्रसंगाच्छारीरो नाम जीवो नोपासनीयः । कथमनुपपत्तिप्रसंगः । ज्यायान् पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीरे आंजस्येनोपपद्यंत इति शंकरः ॥ तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खद्योतकल्पस्य शरीरसंबधनिबंधनापरिमितदुःखसंबंधयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थस्य जीवस्य प्रस्तुतगुणलेशसंबंधोपि नोपपद्यत इति रामानुजः ॥ एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरिति मध्वः ॥ न च प्राणशरीररूपो जीवो भवति। तिरोहितानंदत्वेन विकारत्वादिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सत्यसंकल्प आकाशात्मा + + अवाक्यनादरः । + + + ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात् । छां० उ० (३.१४,३.) ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ॥

आपातर एणेप्रमाणें. "ज्यानें पापरूप पुरुषाचें हनन केलें आहे, ज्याच्या इच्छे-प्रमाणें सर्व घडतें, ज्याचा संकल्प सत्य आहे, तो आत्मा हुडकायाचा." छां० उ० (८ ७,३.) "आकाशात्मा (ज्ञा-न्याच्या हृदयामध्यें आहे)" छां० उ० (३ १४,२) "तू स्त्री, तू पुरुष आहेस, तू कुमार किंवा कुमारी, तू म्हातारा होऊन काठी घेऊन फशिवतोस, तू जन्मून चोहोंकडे तुझें मुख आहे असा होतोस" श्वे० उ० (४ ३.) "चोहोंकडून त्याला हात पाय, चोहोंकडून डोळे, मुख आणि मस्तक चोहोंकडून त्याला कान, असें सर्वांला व्यापून या प्रपचामध्यें राहिलें आहे." श्वे० उ० (३.१६.)

describe Vallabha observes that we obtain here that form which we seek to obtain in heaven, and, therefore, we are able to offer an adequate explanation of it We obtain the form of Brahma We become like Brahma The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in connection with this sûtra "That spirit is to be sougtht, whose design is truth, whose wheel regulates everything in this universe, - and who has destroyed Personal Sin"—(Chhândogya-Upanisad (VIII 7, 3) "The ethereal spirit is in the heart of knowledge" (Chhândogya-Upanisad, II 14, 2) "Being a woman or being a man, being a boy or being a girl, being an old man, thou deceivest, leaning on a

३ पुन, जीव (उपासनीय) नाहीं कारण (उपनिषद् आणि वेदवाक्यांतील निरूपणाची) उपपत्ति करतां येत नाहीं

3 Again the human spirit is not to be worshipped because the Upanisad and Vedic texts (if referred to the human spirit) can not be adequately explained

"प्राणरहित मनरहित, शुभ्र तो चैतन्य पुरुष" मु उ (२ १,२)

१ पुढें जीं उपनिषदांतील वाक्यें घेतलीं आहेत, त्यामध्यें पृथ्वीपेक्षा मोठा आकाशापेक्षा मोठा, असें आत्म्याचें वर्णन केलें आहे तें वर्णन शरीरातील जिवास लागू पडत नाहीं असें शंकराचार्यांचें म्हणणें रामानुज म्हणतात कीं दुःखानें या अनेक जीव व्यापलेला आहे शरीर संबंधानें त्याला अनेक क्लेश भोगावे लागतात ज्याअर्थी गुणाचा लेशही नाहीं असा जीव कोणीकडे आणि गुणाकर परमात्मा कोणीकडे? मध्वाचार्य म्हणतात एकच जीव सर्व शरीरामध्यें आहे असें नसें समजलें वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं प्राणाशीं आणि शरीराशीं ज्याचा संबंध आहे तो जीव परब्रह्म नव्हे कारण आनंदाचा तिरोभाव होऊन विकार झाला आहे वल्लभाचें हें वचन विशेष लक्ष देण्याजोगें आहे, कारण यांनी ब्रह्मवादाचें स्वरूप यावरून कळतें उपनिषद् वाक्याचें भाषान्तर करतांना "याला सत्यस्वरूप असा आकाशात्मा + + त्याला गंधादि अवयव नाहींत आणि मोह नाहीं पक्षा

walking stick (the world) Being born thou facest all directions (Shve-Up IV 3) 'He has hands and feet on all sides he has his eyes face and head on all sides he has beard on all sides thus occupying all he is seen in this world (Shve-Up III 16) Without breath white is that Personal Spirituality Mun Up II 1 2)

1 The Upanisad texts quoted in this connection state that the Spirit is larger than this earth and larger than the heavens Such a description can not apply to the human spirit This is the way Shankaracharya interprets the sûtra Râmânuja observes that the human spirit is engrossed by much sorrow and has to suffer much pain on account of its connection with the material body It has not got a particle of any good quality Such a human spirit can not be compared to the Supreme Spirit Madhvâcharya states that it is not possible to believe that the same spirit pervades all bodies Vallabhacharya observes that the spirit which connects life and human bodies is not the Supreme Brahma because happiness being concealed is modified in the case of the human spirit This statement of Vallabhâcharya deserves particular attention because it throws light upon his

सूत्राणि.

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

भावार्थः । ब्रह्मणः कर्मत्वेन जीवस्य कर्तृत्वेनाऽनुसंधास्यमानेषु वेदवाक्येषु व्यवहाराद् जीवो ब्रह्मणो भिद्यते । तेन न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः । उपास्योपासकभावेऽपि भेदाधिष्ठान एवेति शङ्करः ॥ प्राप्ता जीव उपासकः प्राप्य परं ब्रह्मोपास्यमिति रामानुज. ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एतमितः प्रेत्याऽभिसंभवितास्मि ॥ छा० उ० (३.१४,४) ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

भावार्थः । शब्दविशेषैर्जीवब्रह्मणोर्भेदोऽधिगम्यते । रामानुज इत्थं निरूपयति । एष म आत्माऽन्तर्हृदये इति शारीरः षष्ठ्या निर्दिष्टः । उपास्यस्तु प्रथमयेति ॥ उपक्रमबलीयस्त्वे जीव उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति । यत्रैकस्याऽन्यपरत्वेनैकार्थता संभवति तद्बलीयस्त्वमिति न्यायेन जीवब्रह्मणोर्भेदं व्यवस्थापयति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमंतरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः । श० ब्रा० (१०.४,६,२.) ॥

पेक्षा मोठा आणि आकाशापेक्षा मोठा" छा० उ० (३ १४,३) "आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणी असणारा नित्य आहे."

doctrine Parinâmavâda or the doctrine of transformation The following is the translation of the Upanisad-texts connected with this sûtra "That ethereal Spirit whose design is truth He has no body and is free from all delusion He is larger than the earth, and He is larger than the heavens" (Chhân-Up-III. 14, 3)" "Like æther He pervades all space"

४ (उपनिषद् वाक्यामध्ये परब्रह्म) कर्म (आणि जीव) कर्ता असा प्रकार आढळतो म्हणून (जीव उपासनीय नाहीं)

4 The grammatical construction of an Upanisad text shows that Brahma is in the objective case, and the human spirit is in the case expressing an agent Therefore, the human spirit is not to be worshipped

५ विशेष शब्दाची योजना केली आहे म्हणून (जीव उपासनीय नाहीं)

5 (The human spirit is not to be worshipped), because of a particular statement (in the Upanisad text)

४ ज्या उपनिषद्वाक्यावर हें सूत्र बसविलें आहे, तें उपनिषद्वाक्य हें आहे ' इतून [illegible] ([illegible]) मी (जीव) त्याला ([illegible]) प्राप्त होईन " [illegible] उ (३ १४ ४) या वाक्यामध्ये ब्रह्म हें कर्म आहे जीव [illegible] आहे या [illegible] अनुरूप न जीव भिन्न आणि परब्रह्म भिन्न असें वर्णन सूत्रकारानें केलें आहे उपासक जीव आणि उपास्य ब्रह्म [illegible] मध्यें आणि [illegible] जो उपास्य उपासक संबंध आहे तेवढाच काय तो दोहोंतील भेदाचा आधार असा या सूत्राचा शंकराचार्यानीं व्याख्या केला आहे रामानुज [illegible] कीं जीव ब्रह्मप्राप्ति [illegible]—उपासक, आणि जें प्राप्त [illegible] तें ब्रह्म उपास्य नाना ठिकाणीं बादरायण जीव आणि ब्रह्म यांचा भेद आहे असें वर्णन करतात त्या भेदाची व्यवस्था शंकराचार्य कशी करतात हें एक दोन वेळ पूर्वी

4 The Upanisad text referred to in the sûtra is this Going away from this place (after death) I (the human spirit) will attend to that (Brahma) (Chhan Up III 14 4) In this text the word Brahma is in the objective case, and the human spirit is in the nominative case expressing an agent Referring to this text the sûtra states that the human spirit is different from the Supreme Spirit The former is the worshipper and the latter is to be worshipped This difference between the human spirit and the Supreme Spirit is all the difference between the two as to their nature This is the way Shankaracharya interprets the sûtra Ramanuja observes —that the human spirit has to attain to Brahma and [illegible] its worshipper and that [illegible] ma which is to be attained to is to be worshipped Bâdarayana in the different sûtras distinctly points out the difference between the human spirit and the Supreme Spirit (Brahma) It has already been twice pointed out, how Shankarachârya

सूत्राणि.

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

भावार्थः। स्मृतिगतवाक्यान्यपि जीवब्रह्मणोर्भेदं प्रतिपादयंति ॥ तत्र यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्। तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्। गृहीते त्वात्मैकत्वे बंधमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यादिति शंकरः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया। भ० गी० (१८.६१.) ॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता। बृ० आ० उ० (३.७,२१.) ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। भ० गी० (१३.२.) ॥ तत् त्वमसि। छां० उ० (६.१३,३.) ॥

आम्ही दाखविले आहे. त्याचा वाचकांनी विचार करावा

५ ती विशेष योजना कशी केली आहे? रामानुज असे म्हणतात की उपनिषद्वाक्यामध्यें उपासक जीवाची षष्ठी विभक्ति आहे. आणि उपास्य जे ब्रह्म त्याची प्रथमा विभक्ति. म्हणून ब्रह्म निराळे आणि जीव निराळा असा भेद आहे. ते उपनिषद्वाक्य कोणते? "हा आत्मा माझ्या अंतर्हृदयात आहे." अस्तु. जीव निराळा आणि ब्रह्म निराळे असा सिद्धांत वल्लभाचार्यांस पतकरत नाही. ते आपणास शुद्ध अद्वैतवादी असे म्हणवितात. त्यांनी या सूत्राची व्यवस्था कशी केली आहे? ते असे म्हणतात की

adjusts the interpretation of these sûtras and attempts to prove his doctrine of the identity of the human spirit and the Supreme Spirit His statement about exoteric and isoteric modes of belief deserves attention

5 How is this particular statement made? Râmânuja observes —the human spirit, which is the worshipper, is in the genitive case in the Upanisad-text, and that the Supreme Spirit which is to be worshipped, is in the nominative case, and infers that the human spirit is different and distinct from the Supreme Spirit Such a statement is too much for Vallabhâchârya to bear, who is a pure and thorough non-dualist The particular statement referred to in the sûtra

६ स्मृतिश्चयावचनं हि (जीव आणि ब्रह्म भिन्न असें सिद्ध होतें)

म.. हा पुरुषी जीव भिन्न आणि ब्रह्म भिन्न असे दर्शन घडून, या रीतीने आगा मिळोन प्रमाणे गोष्टी रैसा आहे करून उत्तम आणि प्रमाणरीतीने इसा देऊन सूत्राय केला पहिजे हा एण हा तपतत जे उपनिषदांत येतात ते त्यांमधील " आत्मामें तांदुळा एवढा किंवा जवा एवढा किंवा स..म्या दाण्या एवढा आत्मा पाचेडावी तेजोमय पुरुष आहे " श० ब्रा० (१ ४ ६ २)

६ स्मृति म्हणजे कोणते ? या दरायण सूत्रावर भाष्य करताना शंकराचार्य महाभारत हे स्मृति मानतात मध्वाचार्य अठरावि पुराणांचे अनुसंधान करतात सामान्यपणे आणि जीवाचे भेद आहे असे ... शंकराचार्यास कधी पटत नाही बादरायण या आत्म्या सर्वांत अद्वैत प्रतिपादन करतात हे त्यांचे शंकराचार्य याची व्यवस्था करतात ती अशी जिज्ञासू व्यक्तीमध्ये घोटलेले आकाश बाहेरच्या आकाशापासून भिन्न वाटते परंतु वास्तविक दोन्ही एकच आहेत तसा वास्तविक ब्रह्म आणि जीव एकच आहे केवळ उपाधिमुळे भेद वाटतो ब्रह्मज्ञान होऊन मनाची पूर्ण पटेपर्यंत असा भेद मानणें हें योग्य आहे " सर्व भूतांच्या हृदयात राहीं, हे अर्जुन, ईश्वर

6 Again (it can be shown) from smritis (that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit)

is this — This spirit (âtma) is in my inner heart. Vallabhâchârya adjusts this sûtra in the following way At the beginning of his sûtra Bâdarâyana states that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit, and thus gradually paves the way for his final statements at the end of the sûtras about the identity of the two Hence in thus interpreting sûtras the beginning and the end of the system of sûtras ought to be carefully examined The following is the translation of the Upanisad text bearing on this subject. There is a person full of light in the inner spirit as small as a colonnum grain or as a barley corn or a rice-grain" (Shatapatha-Brahmana X 4 6 2)

6 What are these Smritibooks? In interpreting the sûtras of Bâdarâyana, Shankarâchârya mentions such works as *the Mahabhârata to be the Smritis* Madhvâchârya quotes all the eighteen Purânas Shankarâchârya can never admit for a moment that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit He adjusts the distinction in this way To a novice in Pantheistic philosophy the æther shut up in a vessel appears to be distinct from the universal æther about us But really speaking both are identical as to their nature Thus really is the human spirit identical with the Supreme Spi

सूत्राणि.

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वा-
देवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

पदार्थः । अर्भकं—अल्पमोकः-स्थानं यस्य तत्त्वं अर्भकौकस्त्वं=अणीयस्त्व । निचाय्यत्वात्—हृदये ज्ञातुं शक्यत्वात् ॥

भावार्थः । अणीयस्त्वेनात्मनो वेदे व्यवहृतत्वादात्मनो न ब्रह्मवाचकत्वमित्युक्तं चेन् न । आत्मा तु सर्वव्यापी व्योमवत् । मननिदिध्यासनार्थमणीयस्त्वेनात्मनो वर्णनं । आत्मा तु विष्णुरिति मध्वः ॥ स परब्रह्मेत्यन्ये ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदये । छां० उ० (३.१४,३.) ॥ व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो वैवमयमंतरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः । श० ब्रा० (१०.४,६,२.) ॥ ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः । छां० उ० (३.१४,३.) ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः । छां० उ० (३.१४,२.) ॥

वास करतो. जणों यत्रावर चढवून आपल्या मायेच्या योगाने सर्व भूताना फिरवतो" भ० गी० (१८.६१) यावाचून दुसरा पाहणारा नाही. "यावाचून दुसरा ऐकणारा नाही" बृ० उ० (३ ७,२१.) " सर्व शरीरामध्य जीव म्हणून मी, असे. हे अर्जुन, जाण" भ० गी० (१३.२) "ते तू आहेस" छां० उ० (६ १३,३) या वाक्याचे या सूत्री अनुसधान केले आहे.

rit There is seemingly a distinction on account of an intervening element such as the vessel Such a distinction ought to be recognized so long as the nature of the Supreme Spirit (Brahma) is not perfectly perceived The following is the translation of the Smriti-texts —"Oh Arjuna, God dwells in the hearts of all beings, and turns them by means of his delusions as if (they) were mounted upon a wheel" (Bha. Gi XVIII 61) "None

७ परमाणुसारखा लहान आत्मा आहे, असें वेदामध्यें निरूपण असल्यामुळें आत्मा ब्रह्म नव्हे असें कोणी म्हणेल तर तसें नव्हे. कारण आकाशाप्रमाणें आत्मा असून हृदयामध्यें त्याचें ध्यान करतां येतें.

7 If it be stated on account of the description in the Vedas that the spirit is as small as a particle—that it is not Brahma then this is wrong because the spirit is (as universal) as the heavens, and is capable of being contemplated (in the recesses of) the human mind.

७ या सूत्रीं आत्मा अतिसूक्ष्म तम आहे आणि विभु तसा आहे, हें बादरायणानीं मान्य केलें आहे. आकाशाप्रमाणें आत्मा सर्वव्यापी आहे तथापि ध्यान करतां येतें असा शास्त्र तो हृदयस्थहि आहे म्हणून वेदामध्यें आत्म्याचें एकदेश गतत्व वर्णन नाहीं. आत्मा अतिसूक्ष्म आणि विभु आहे तो हृदयांत असून व्यापक आहे म्हणून आत्मा तेंच ब्रह्म असा सिद्धांत याचा पाहिजे आहे. तोच शांकरभाष्य स्वीकारतात. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, आत्मा म्हणजे विष्णु. दुसरे भाष्यकार म्हणतात कीं आत्मा म्हणजे परब्रह्म. या सूत्राच्या संबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतर "हा माझा आत्मा हृदयांत आहे" छा० उ० (३ १४, ३) "अंतरात्म्यामध्यें तेजोमय पुरुष आहे तो भाताच्या तांदुळा एवढा किंवा जवा एवढा किंवा सांव्याच्या तांदुळा एवढा." श० ब्रा० (१० ३,६,२)

else but he sees None else but he hears. (Bra. Up. III 7 31) Oh Arjuna, know I am the spirit in all bodies (human.) (Bha Gi. XIII 2) Thou art he (Chhan Up. VI 13 3)

7 In this sûtra Bâdarâyana admits that the spirit is at once extremely small and immensely large and that though it is as universal as the heavens yet it is capable of being contemplated, and that it abides in the human heart. The conclusion from these statements is that the description of the spirit in the Vedas is not the same-being at once extremely small and immensely large at once abiding in the heart and universal. The spirit is thus essential Brahma. Such is the statement made by Bâdarâyana in the sûtra and accepted by Shankarâchârya in his commentary. Upon this Madhvâchârya observes that the spirit is Visnu. Other commentators simply remark that the spirit is the Supreme Brahma. The following is the translation of the Upanisad texts bearing on this sûtra. This my spirit is in the heart (Chhan Up. III 14 3) In the inner spirit there

सूत्राणि.

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

पदार्थः । विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्माद्वैशेष्यात् ॥

भावार्थः । ब्रह्मणोऽणीयस्त्वेन हृदयस्थितावंगीकृतायां तस्य सुखदुःखादिप्राप्तिः प्रसज्येतेत्युक्तं चेन् न । किं कारणं । विशेषो वर्तते । कः स विशेषः ॥ विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः । सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वं । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगंधोपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुमिति शंकरः ॥ सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे । सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तितः । स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां संभोगो नेशजीवयोरिति न समानभोगप्राप्तिरिति मध्वः ॥ हेतुवैशेष्यात् । न हि शरीरांतर्वर्तित्वमेवसुखदुःखोपभोगहेतुः । अपि तु पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वं । तत्त्वपहतपाप्मनः परमात्मनो न संभवतीति रामानुजः ॥ वैशेष्यात् । विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानंदरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषः तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते न जीव इति जीवस्यैव भोगो न ब्रह्मण इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

नान्योतोऽस्ति विज्ञाता । बृ० आ० उ० (३.७,२३.) ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मु० उ० (३.१,१.) ॥

तो पृथ्वीपेक्षा मोठा, तो अंतरिक्षापेक्षा मोठा, तो आकाशापेक्षा मोठा, तो ह्या सार्‍या लोकांपेक्षा मोठा आहे. (ज्यापासून ब्रह्मांडाची) उत्पत्ति, स्थिति, आणि लय, ते सारें हे ब्रह्म. शांत होऊन त्याची उपासना करावी. पुढें खरोखर जीव निश्चयात्मक आहे जसा

is a person full of light He is as small as a rice grain or as a barley-corn or husk of colonum or as a grain of colonum" (Sha Brâ X 4, 6, 2) "He is larger than the earth, larger than the firmament, larger than the heavens, larger than all the regions (Loka) (From what proceed the creation), the stability, and

८ सुखदु खे त्याला आहेत असें म्हटले तर नव्हे कारण विशेष आहे

निश्चय करून पुरुष इहलोकीं वागतो, त्याप्रमाणें मेल्यावर तो पुढें होतो म्हणून त्यानें निश्चय करावा (क्रतु शब्दाचा आम्ही निश्चय असा अर्थ केला तो मूळ संस्कृत शब्द क्रतु आहे) तो आत्मा कसा आहे ? निश्चय करणारा, प्राण ज्याचें शरीर आहे हणजे लिंग देहात राहणारा प्रकाशरूप, सत्यसंकल्प, आकाशा सारखा सर्वव्यापी आत्मा, सर्व करणारा, सर्वांनीं ज्याची इच्छा करावी तो, सर्वगंध त्याचे सामर्थ्ये आहेत, सर्व रस त्याच्या मध्ये आहेत, हें सारें व्यापणारा, वाणी सारखीं इंद्रियें ज्याला नाहींत, ज्याला संभ्रम नाहीं " छा० उ (३ १४,३)

८ मनुष्याच्या हृदयामध्यें आत्मा राहतो असें म्हटल्यानें सुखदु खें त्याला असावींत असा प्रकार लागेल तर तसें नव्हे असें सिद्ध करण्यास बादरायण ज्या प्रमाणांत त्यांचा विचार केला पाहिजे ते असें म्हणतात कीं परमात्मामध्यें आणि जीवामध्यें भेद आहे ह्या भेदाचे निरनिराळे भाष्यकार निरनिराळ्या रीतीनें वर्णन करतात शंकराचार्य असें म्हणतात कीं सुखदु खाचें कारण अज्ञान आहे आणि ह्या ज्ञानाचे दोन प्रकार आहेत एक मिथ्याज्ञान आणि एक सत्यज्ञान मिथ्याज्ञाना

8 If it be said that he has his pleasures and pains, then this is not so because of his distinctiveness

the destruction of the world? He is all spirit (Brahma) Becoming calm, one ought to worship it then indeed the human spirit is essentially discriminated According as he conducts himself in this world and carries out his resolutions so in the next world he obtains the fruit He therefore ought to discriminate and resolve. We have interpreted the word *Kratu* in the original Sanskrit sūtra into resolution What is the nature of the spirit? Discrimination and resolution 'Breath is his body that is he dwells in the fine body (Linga deha) its form is light its desires are truth and it is as universal as the sky such is the Spirit Creator of all to be sought by all the seat of all fragrance of all flavour occupying all these he has not got the organs like the tongue and is free from all delusion (Chhan Up III 14 3)

8 When it is stated that the Spirit abides in the human heart the plain conclusion then is that it is capable of pleasure and pain But such a conclusion is not to be accepted The evidence which Bâdarayana produces in this connection deserves to be examined He states that there is a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit. This distinction is explained in different ways by different commentators Shanka

सूत्राणि.

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

भावार्थः । परमात्मा अत्ता नाम भक्षयिता । किं भक्षयति । सर्वं चराचरं । चराचरस्य भक्षयितव्यत्वेन निरूपणादात्मन एवात्तृत्वं न तु जीवस्येति पूर्वपक्षसमाधानं । कः पूर्वपक्षः । यदि पूर्वसूत्रेण संभोक्तृत्वं नास्तीति निरूपितं कथं तर्हि वेदवाक्येष्वात्मनोऽत्तृत्वेन निरूपण । यतः परमात्मा न सामान्यानि सुखादीनि भुंक्तेऽपि तु चराचरमत्ति नामोपसंहरतीति सूत्ररहस्यं । मृत्युसंबंधमात्रेण भगवति भोक्तरि प्रवेशार्थं योग्यरूपत्वमेवादनं च प्राणानां तत्रैव समवलयाद् मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्ता भगवानेवेतिसिद्धमिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः । क० व० (२.२५.) ॥ अग्निरन्नाद । (तै० ब्रा० २.५,७,३.) तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मु० उ० (३.१,१.) ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

भावार्थः । पुनः वेदवाक्यानां परमात्मन्येव पर्यवसानमिति प्रकरणात् सिध्यति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चित् । क० व० (२.१८.) ॥

ऱ्या योगाने उपभोगाविषयी नाना प्रकारचे तरंग मनामध्ये उठतात. अशी प्रवृत्ति जीवाची आहे. कारण जीवाच्या पाठीमागे मिथ्या ज्ञान लागले आहे. परंतु परमेश्वरापासून मिथ्या ज्ञान दूर

râchârya states that knowledge is the cause of pleasure and pain, and that knowledge is of two kinds—false and real The false knowledge produces a variety of fancies about enjoyments in the mind. This is the condi-

९ [illegible] (हें [illegible] मेश्वरास [illegible] आहे) [illegible] [illegible] वर्णन केलें आहे

९ (God is described as) an eater because the description applies to what is transient and what is permanent

१० आणि (असेंच) [illegible] (सिद्ध होतें)

10 And (the statement in the last sûtra is established) by means of (the examination of) the *context* (of the *Upanisad* texts)

[illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] परमेश्वराचा आणि [illegible] जीवात्मा [illegible] रामानुज [illegible] विशेष [illegible] समजावें [illegible] [illegible] [illegible] शरीरातील [illegible] हें [illegible] [illegible] आहे [illegible] आणि [illegible] [illegible] आणि हें [illegible] (८—५)

ti n of the human spirits because it is constantly chased by false knowledge which carries away man further from the Supreme Spirit or God. The Supreme Spirit (God) is free even from the shadow of pleasure or pain. Moreover—there is a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit as to their powers. The Supreme Spirit is independent, but the human spirit is dependent. The Supreme Spirit is omniscient while the human spirit knows a little. The Supreme Spirit is omnipotent while the human spirit has a little power. Consequently the happiness of God is distinct from that of man. Râmânuja states that the term *hetu* as used in the sûtra signifies a distinctive cause. It is not proper to state that the spirit is capable of pleasure or pain because it is encased in a corporeal body; the spirit dwelling in a body is not the cause of pleasure or pain. The cause is different. Pleasure or pain is the effect of righteousness or sin and the Supreme Spirit or God

ब्रह्माला आहे. आणि अशी योग्यता जीवाची नाही. मग हाच जीवामध्ये आणि ब्रह्मामध्ये भेद आहे मग सहजच जीवाच्या मागे भोग लागले. परब्रह्मास भोग नाहींत. ह्या सूत्राचा विचार करताना जीं उपनिषद्वाक्ये घेतलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे "दुसरा विशेष जाणणारा नाही." बृ० आ० (३.७,३१.) "त्या दोहोंमधून एक गोड विषय-सुख अनुभवतो. दुसरा न खातां चकचकतो." मु० उ० (३ १, १.) आणि ऋ० स० (१.१६४,२.) हा मंत्र अध्यात्म विद्येचे संबधाने वाचकानीं विशेष विचार करण्याजोगा आहे.

९. कोणी पूर्वपक्षकार असे म्हणतो कीं परमेश्वराला सुखदुःख आणि उपभोग नाहीत, असे तुम्ही वेदान्तवादी वर्णन करीत असतां वेदामध्ये परमेश्वर भक्षण करणारा असे वर्णन केले आहे. मग वेदांत आणि वेदान्तामध्ये विरोध आहे. त्यावर वेदान्तवादी उत्तर देतात कीं ज्या संबधाने परब्रह्माचे भक्षण करणार असे वर्णन केले आहे त्या संबधाचा विचार केला पाहिजे. परमेश्वर ह्या चराचर सृष्टीचा उपसंहार करतो. म्हणून त्यास चराचराचा भक्षण करणारा असे म्हटले आहे. ह्या सूत्रावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात कीं सारे प्राण ब्रह्माच्याठायीं जाऊन मिळतात. तसाच मृत्यु देखील जन्ममरणापासून सुटावे म्हणून परब्रह्माच्या ठायी प्रवेश करतो. अशा अभिप्रायाने चराचराचे भक्षण

is above all sin, and necessarily He is not capable of pain. Vallabhâchârya observes that all phenomena are forms of the Supreme Spirit. Happiness is also a form of the Supreme Spirit. But Brahma can create all things, while the human spirit can not create anything. Hence this is the distinction between the human and the Supreme Spirits. Hence necessarily the human spirit alone is liable to suffer pain or to enjoy pleasure, while the Supreme Spirit is above them both. The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in this connection. "There is none else that knows" (Bra. Up. III. 7, 31.) One of the two experiences sweet pleasures of this life the other shines without eating anything." (Mun-Up. III. 1, 1.) (Rik-Sanhitâ 1. 164,2.). This passage, as bearing on psychology, deserves the attention of the reader.

9. Some opponent argues that while the Vedântins emphatically state that God is above pleasure and pain or all enjoyments and sufferings, the Veda describes Him as an *eater*. Thus the Vedânta-doctrine and the Veda conflict. In reply to this the Vedântins state that the connection in which God is described as an eater, deserves to be examined. He is not described as an eater of mere ordinary food. He is an eater, because He destroyes what is transient and permanent. Vallabhâchârya states that all spirits whatever in the universe ultimately join Brahma. Even God-Death, in order to be released from birth and death, joins the Supreme

पदार्थ मन आणि वन ... ला ... प्रकरणात ... ... आणि ... आणि ... जाणि ... आणि मृत्यु ... ... " ... उ० (२ २५) " अग्नि अन्न ... आहे " ... (१४ ...) ... ... आणि ... मु उ० (३ १,१) आणि ... (१ १६४,२)

१ ... अर्थानिरूपी ... आहे ... ... आहे ... ... आहे ... ... आत्मा उत्पन्न होत नाही आणि मरत नाही " क उ (२ १)

Brahma. This is the signification of the Vedic expression ... ... an ... of what is transient and what is permanent. ... following is the translation of the Upanisad text quoted in connection with the sûtra. The Brâhmanas and the Kshatriyas are His (food) boiled rice and Death is His sauce. Who knows where such a spirit is? (Ka. Up. II ...) Agni is an eater of food (Taittiriya—Brahmana II 6 3). One of the two experiences sweet pleasures of this life the other shines without eating anything. (Mun. Up. III 1 1) Ri Sanhita (1 164 2)

10. The context of those Upanisad texts which are under examination supports the statement made in the last sûtra. The following is the translation of the Upanisad texts quoted in support of this sûtra. The intelligent omniscient spirit is not born and does not die. (Ka. Up. II 3).

सूत्राणि.

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

भावार्थः । आत्मानौ गुहां प्रविष्टावित्युपनिषद्वाक्यं निरूपयति । तेन केषां चिद्वेदवाक्यानां परमात्मनि पर्यवसानं सिध्यति । तत्र ऋतं पिबन्तावित्युपनिषद्वाक्यमुद्दिश्य ब्रवीति शंकराचार्यः । छत्रिणो गच्छंतीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबंतावुच्येयातां । यद्वा जीवस्तावत् पिबति । ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यत इति । पुनः सुकृतस्य लोके इति यदुक्तं तदुपपादयति च । सुकृतस्य लोके इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तत इति ॥ अनेन प्रकारेण स्वस्वमतानुरोधेन वेदांतिनः सूत्रार्थं निरूपयंति । तत्र मध्वः । आत्मांऽतरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजमिति बृहत्संहिताश्लोकमुदाहरति ॥ वल्लभस्तु ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपामृतपातारौ । सुकृतमपि ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति श्रुतेः । स एव लोकः । उपचारात् षष्ठी । अक्षरं वा । परमे परार्द्धे उपरि । तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वात् छाया प्रतिसारूप्यं सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि तथात्वात् । ततोपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानंदत्वादिति ॥ सूत्रमिदं प्रकर्षेण द्वैतसिद्धांतमुपोद्बलयतीति मन्यामहे ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः । क० व० (१.३, १.) ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः । क० व० (१.१,२०) ॥

अपत्र धमादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद । क० व० (१२, १४) ॥ आश्मनगोऽपि याव ह्येति । मु० उ० (३ १,१) ॥ न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयात् । बृ० आ० उ० (३ २,२८) ॥ गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं । क० व० (१२, १२) ॥ यो वेद निहितं गुहायां । परमे व्योमन् । त० शि० (१) ॥ आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्ट ॥

११ उपनिषद्वाक्यांचें ब्रह्माचे पर्यवसान आहे कारण दोन आत्मे हृदयामध्यें प्रविष्ट झाले आहेत असें त्या (वेदा) मध्यें वर्णन आहे

11 The Upanishad texts refer to the Supreme Spirit, because the Vedas describe that two spirits have entered the human heart

११ मागील सूत्रांत जो विचार झाला तोच विचार पुढें चालू आहे त्या विचारास बळकटी यावी म्हणून या सूत्रांत उपनिषदाचा प्रथम भाग सूत्रांत घेतला आहे हा विषय नीट समजावा म्हणून त्या उपनिषद्वाक्याचें विवरण करितों त्याचें भाषांतर आतां असें करतो " ब्रह्मवादी (म्हणजे कर्म पाशापासून सुटलेले) म्हणतात की उन्हा आणि छाया जसे, तसे या शरीरीं बुद्धिमध्यें आत्मा आणि जीव दोन जण शिरून सुकृताचें फळ भोगीत बसले आहेत आणि ज्यांनीं पंचाग्नि साधन केलें आहे असे गृहस्थ तसेंच ... " क० व० (१ ३ १) यांतील ... मनुष्य मस्तकांत आत्मा मात्र राहतो योगी म्हणतात तो

11 The examination of the same subject is continued in this sûtra In order to develop the argument and support the statements already made the first part of an Upanishad text is directly quoted in the sûtra itself In order that the nature of this controversy may be clearly understood we first place before our readers the translation of the Upanishad text quoted in this connection Those who know the Brahma (that is those who are emancipated from the trammels of activity) state — that (possessed of contrary qualities) like heat and shade the Supreme Spirit (âtmâ) and the human spirit enter the understanding and sit in the heaven of the heart enjoying the fruits of good actions and those householders who have maintained in their houses five fires and those who have performed a Chayana

मागें रहात नाहीं. असा हा संशय आहे. म्हणून (नाचिकेता मृत्युस म्हणाला कीं,) तुझ्यापासून शिकून हे मी जाणावें, असा ह्या वरांपैकीं हा तिसरा वर " क० व० (१.१,२०.) " धर्मास सोडून, अधर्मास सोडून, केलेले कर्म सोडून, न केलेलें कर्म सोडून, जे झालेले ते सोडून, जे होणारे ते सोडून, मग जे तुला दिसते ते सांग " क० व० (१.२,१४) " कशाचा उपभोग न करता दुसरा (नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाव आत्मा) प्रेरणा करून अवलोकन करीत बसतो " मु० उ० (३.१,१.) " जो कर्मे करून मोठा होत नाहीं (आणि लहान होत नाहीं. " बृ० आ० उ० (४.२,२८.) " तो बुद्धीच्या ठायीं वास करणारा, सहज न दिसणारा, पुराण तो आत्मा " क० व० (१.२,१२.) " बुद्धिरूप उत्तम आकाशाच्याठायीं वास करणाऱ्याला जो जाणतो " ब्र० वि० (१) " बुद्धिमध्यें वास करणाऱ्या आत्म्याला शोध " (× ×) ह्या वाक्यांतील मुख्यत्वें करून प्रथम वाक्य घेऊन वेदान्तवादी ब्रह्म-विचार करतात. शंकराचार्य म्हणतात कीं जीवात्मा आणि परमात्मा सेवन करतात असें उपनिषद्वाक्यांत आलें आहे ती केवळ लक्षणा. एकटा जीव कर्मफळाचें सेवन करीत असतां दोघे सेवन करतात असें उगीच वर्णन झालें आहे. जीव सेवन करणारा आणि ईश्वर सेवन करविणारा असा अर्थ होतो. पुन चांगलें केलेल्याचें ह्या शरीरीं असें जें उपनिषदांत वर्णन आहे तेणेंकरून ते

sacrifice thrice also state the same thing " "Some declare that after the death of the human being, this soul is left behind Others declare that it (soul) is not left behind Such a doubt exists Therefore Nâchiketâ said to Death that out of the boons I ask, this is the third boon, I may know this by learning it from you " "Other than righteousness, other than unrighteousness, other than works already performed, other than works not already performed, other than the past, other than the future, tell me what you see" "Without eating anything, He (pure, knowing, naturally emancipated, the Supreme Spirit) looks on, moving the human spirit." He who is neither magnified and humiliated by works" "Abiding in the understanding, ancient and not easily seen (that Supreme Spirit)" "He knows Him who dwells in the highest heaven of the understanding" "Seek for the soul dwelling in the understanding" The word for *understanding* in the original Upanisad-texts is Guhâ which literally means a cave or that which is hidden The Vedântins generally take up the first Upanisad-text and search for Brahma Shankarâchârya states that two spirits are spoken of as "enjoying the fruit" in the Upanisad-texts by way of metonymy It is not a real description when the human spirit alone enjoys the fruit of good actions. The correct interpretation of the text is—the human spirit enjoys the fruit of good actions and the Supreme Spirit enables him to do so Again such statements as—*good deeds*

इत्म आत्मा जीवांचे ठायीं प्रवेश करितो, धर्मांचे फळ भोगितो, पुण्य व पाप कर्मे करितो इत्यादि संबंधी म्हटलें आहे. परमात्मा आणि जीवात्मा असे दोघे हृदय-गुहेत प्रवेश करितो "गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्" या उपनिषद्वाक्याचा अर्थ वल्लभाचार्य भिन्न रीतीने करितात. उपनिषदांत ऋतम् हा शब्द आहे त्याचा अर्थ सत्य असा आहे. आणि त्यावरून ब्रह्म व जीव दोघे आपल्या स्वरूपांत असलेले अमृत पितात असे ते म्हणतात. सुकृत व लोक (पुण्याचे फळ) हे शब्द ब्रह्मवाचक आहेत. जीव ब्रह्माशी एकरूप होतो. जीवात्मा व परमात्मा यांतील भेद असा आहे की जीवाला सतत आनंद मिळतो परंतु परमात्म्याचा आनंद कधी कधी गुप्त असतो. हे सूत्र अद्वैतवादापेक्षा ईश्वरवादाचे आहे.

...*rmed* and *while alive* (live alive in the body)—apply partially to the human spirit because the Supreme Spirit is not capable of good deeds and bad deeds and of having a body. Madhvâchârya states that Vishnu dwells in the forms of the Supreme Spirit and the inner spirit and entering the human heart enjoys for ever the fruit of good deeds. Vallabhâchârya interprets the same Upanishad texts in a different way. The term *ritam* used in an Upanishad text means the truth and the eternal spirit. Arguing this way Vallabhâchârya states that the human spirit and the Supreme Spirit drink the nectar consisting in their own form. The terms *Sukritam* and *Lokah* (righteousness and a region) and like other terms signify the Supreme Brahma. Thus the human spirit enters into communion with Brahma. The distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is that the former enjoys happiness eternally while the happiness of the latter is concealed at times. Suffice it to remark that this sûtra is more theistic than pantheistic.

सूत्राणि.

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

भाष्यार्थः । विशेषणविचारेणाऽनुसंधास्यमानानां वेदवाक्यानां परमात्मन्येव पर्यवसानं । न तु जीवे ॥ तत्र शंकरः । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं सत्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्पते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति । अचेतनत्वात् सत्वस्य । अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्वस्य सुतरां न संभवतीति ब्रवीति । मध्वस्तु सत्य आत्मा सत्यजीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा । मैवारुण्यो मैवारुण्यो मैवारुण्योरिति पैंगीश्रुतिः । आत्मा हि परमः स्वतंत्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वतंत्रोऽवर इति भाल्लव्ये श्रुतिरिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आत्मान ँ रथिनं विद्धि शरीर ँ रथमेव तु । ++ + सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं । क० व० (१.३,३.) ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं । अध्यात्मयोगाऽधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । क० व० (१.२, १२.) ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया । + तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । + समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । मु० उ० (३.१,२.) ॥ तत्वमसि । छा० उ० (६.८,७.) ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि । भ० गी० (१३) ॥ न ह वा एवंविदि किंचन रज आगच्छते ॥ यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्राऽन्योऽन्यत् पश्येत् । बृ० आ० उ० (४.३,२४.) ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत तत्केन कं पश्येत् । बृ० आ० उ० (२.४,१६.) ॥

१२ पुनः विशेषणाच्छनाहि (उपनिषद्वाक्यांचें पर्यवसान ब्रह्मावर आहे)

१२ प्रथम उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर केलें म्हणजे सूत्रार्थाचें विवरण करावा स सोपें पडेल ती उपनिषद्वाक्यें असी "आत्मा रथ चालविणारा शरीर रथच असें जाण तो रस्त्याच्या पार जातो तें विष्णूचें परम पद" क० उ० (१ ३,९) "ज्ञानी पुरुष अध्यात्मयोग करून देवाला जाणून हर्ष शोक सोडून देतो (तो देव गहन) दर्शन होण्यास कठीण, गूढ, बुद्धिमध्ये शिरून राहिलेला, अगा खोल गुहेंत राहणारा आणि पुराण" क० उ० (१ २,१२) "दोन जणी पक्षी परस्पर सख्यांनी जोडीनें राहणारे त्यांतील एक गोड फल खातो + + एकाच वृक्षावर (शरीरामध्ये) पुरुष (जीवात्मा संसारांत) निमग्न होऊन आणि मोहामध्यें पडून दीनपणी शोक करतो (योग्यांनीं सेवन केलेला) दुसरा ईश्वर, त्याचा महिमा जेव्हां पहातो तेव्हां शोकापासून मुक्त होतो" मु० उ० (३ १,२) "तें तू आहेस" छां० उ० (६ ८,७) "मीच जीवात्मा असें जाण" भ गी (१३) "अशा ज्ञान्याचा पापप्रवृत्ति कांहींच नाश करीत नाहीं" "जेथें जणों दुसरेंच असेल, तेथें दुसरा दुसरेंच पाहील" बृ० आ० उ० (४ ३,२१) "जेथें झाला सर्व आत्माच

12 Because of the epithets used, (the Upanisad texts point to Brahma)

12 The translation of the Upanisad texts, quoted in connection with this sûtra, will facilitate its elucidation The texts are — know that the Soul is the charioteer and that the human body is the chariot indeed —He attains to the end of the road that is the highest seat of the Visnu Practising the principles for the control of his mind (Adhyâtma Yoga) and knowing the Supreme Spirit, a sage abandons both pleasure and pain—the Supreme Spirit inscrutable and hard to be realized dwelling in the understanding so deep that he is not easily discovered (and) the Ancient One As if two birds related to each other and dwelling in a pair One of them eats the sweet fruit On the same tree (in the body) the human spirit as engrossed (in worldliness) and being deluded sorrows because of his helplessness and is freed from sorrow when he sees the other (Supreme Spirit) the Lord and His glory (as He is worshipped or served (by devotees or yogis) That thou art And know me indeed (to be) the human spirit. In one who knows this the tendency to sin does not cause any ruin Or where something else may exist there another may see something different Where every thing has become the Supreme Spirit (Brahma) there who is to see whom These Upanisad texts describe God. In

सूत्राणि.

अंतर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्येष्वंतरपदेन य उपदिश्यते स न तु प्रतिबिंबात्मा विज्ञानात्मा अथवेंद्रियस्याधिष्ठाता देवतात्मा अपि तु परमेश्वरः । किं कारण । तेषां वाक्यानां सम्यगुपपत्तिः कर्तुं शक्यते ॥ प्रतिबिंबमात्रस्य च न पुरुषत्वनियमः । तस्माद् विरोधाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेवेति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छति । + एतं ह् हि सर्वाणि वामान्यभिसयति + । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । + एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति । छा० उ० (४.१५,४.) ॥ स आत्मा तत् त्वमसि । छा० उ० (६.८,७.) ॥ रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः । बृ० आ० उ० (५.६,२.) ॥

झाला, तेथे कोणी कोणास पाहवे." बृ० आ० उ० (४ ३,२५.) ह्या वरील वाक्यावरून उपनिषदामध्ये परमेश्वराचे निरूपण चालले आहे असें सिद्ध होतें. ह्यावर शंकराचार्य म्हणतात की जीवात्मा आणि परमात्मा ह्या दोघांसहि सुख दुःख होते असे म्हणणे संभवत नाही. मग जीव तोच परमात्मा, कर्ता, भोक्ता आहे असे आम्हीं वर्णन कसे करतों? प्रकृति करणारी आणि भोगणारी .असे म्हटलें असता चालणार नाहीं. कारण प्रकृति बोलून चालून जड. जीवाला विकार होतो असे तरी कसे म्हणावे? सुखदुःखादि भोगाचे कारण अविद्या आहे. म्हणून

connection with them, Shankarâchârya observes that it is not possible that the human spirit and the Supreme Spirit are capable of sorrow and happiness Hence we cannot state that the human spirit and the Supreme Spirit do any thing and enjoy any thing It cannot be said that the material form (Prakriti) does any thing and enjoys any thing Therefore, ignorance alone is the cause of sorrow and happiness, and that the human spirit only appears to be subject to them By its very nature, the Supreme Spirit has not even the shadow of ignorance It cannot, therefore, be subject to pleasure or pain Madhvâchârya quotes two additional texts from what he calls Paingi Shruti and Bhâllavi-

१३ (उपनिषद्वाक्यांमध्यें) आंतला (अंतर) (असें ज्याचें वर्णन आहे तो परमात्मा), कारण उपपत्ति करितां येते

13 (The person that is spoken of in the Upanishad as) inside (the eye is) the Supreme Spirit, because (a consistent) explanation (of the Upanishad texts can be thus offered)

जीवास सुख दुःख प्राप्त होतें यावें ... सत्य परमात्मा अविद्या नव्हे नाहीं, मग परम हास सुखदुःख कोठलें? मध्वाचार्य दोन वाक्यें प्रमाणे देतात तीं हीं आत्मा सत्य आहे, जीव सत्य आहे, भेद सत्य भेद सत्य, मैत्रावरुण, मैत्रावरुण, मैत्रावरुण (?) या दोन वाक्यांशी पैंगी श्रुति आहे आत्मा उत्तम स्वतंत्र, आणि गुणांचें स्थान जीव मात्र या प्रतीचा जीवाची शक्ति अल्प आणि तो परतंत्र अशी मायावी श्रुति आहे रामानुजाच्या आड हें सूत्र येत नाहीं पण मध्वाचा या जोर शंकराचार्या सारखा आहे

१३ ज्या उपनिषद्वाक्यांच्या आधारानें हें सूत्र रचलें आहे, तीं उपनिषद्वाक्यें हीं "हा जो डोळ्यामध्यें पुरुष दिसतो, तो आत्मा, असें रे तो बोलला अमृत आणि अभय हें ब्रह्म म्हणून तूप किंवा पाणी जरी त्यांत (डोळ्यांत) कोणी टाकतो, (तें) दोन्ही बाजूंस जातें कारण सर्व सुंदर पदार्थांचा त्याशीं संबंध घडतो हाच रे या पुण्य नेणारा, कारण सर्व पुण्यफलें आत्म्यास नेऊन पोहोंचवितो हाच रे या प्रकाशणारा, कारण हा सर्व लोकांच्या ठायीं प्रका

Shruti in support of his doctrine The texts are — The Soul is real the human spirit is real the distinction is real the distinction between the two is real Maitrâvaruna Maitrâvaruna Maitrâvaruna (?) 'The Soul is Supreme, independent and the seat of good qualities the human spirit is of lower order the power of the human spirit is limited and it is dependent. The sûtra does not conflict with the doctrines of Râmanuja Vallabha is disposed to interpret this sûtra in the same way as Shankarâchârya

13 The following is the translation of the Upanishad texts upon which the sûtra is based The person that is seen inside the eye is the soul This he said well this is the *immortal* and fearless Brahma. Whatever *ghee* or water is sprinkled on it goes indeed, to the two sides because all good things go into it Well he carries all the good (righteousness) because he takes to the Soul the fruits of righteousness Well he indeed shines in all the *regions*. That Soul thou art 'Shedding light by means of his rays this (sun) abides in the eye The *interpretation of these texts is* given by the different schools of

सूत्राणि.

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

भावार्थः । स्थानादीनां यत् निरूपणं तेन परब्रह्मनिर्देशः सिध्यति ॥ न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते । किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते ।+ निर्गुणमपि सद् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थमितिशंकरः ॥ तत एव दृश्यत इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यत इति रामानुजः ॥ तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मैवेति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति स त आत्मांऽतर्याम्यमृतः । बृ० आ० उ० (३.७,७.) ॥

शतो." "तो आत्मा. तें तू आहेस." "किरणांनीं प्रकाश करून ह्यामध्ये (नेत्रेंद्रियामध्ये) हा (सूर्य) राहिला आहे." हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन निरनिराळे वेदांतवादी आपआपल्या मताच्या अनुरोधानें त्याचा अर्थ बसवितात प्रथम उपनिषद्वाक्यांतील 'डोळ्यामध्ये' या पदास उद्देशून सूत्रामध्ये 'अंतर' हें पद घातलें आहे. त्या पदानें कोणाचें वर्णन झालें आहे? जीवाचें वर्णन झालें नाहीं. प्रतिबिंबाचें वर्णन झालें नाहीं. इंद्रियाची चालक देवता तिचें वर्णन झालें नाहीं. तर कोणाचें? परमेश्वराचें वर्णन झालें आहे कसें? या रीतीनें तीं उपनिषद्वाक्यें सारीं लागतात,

Vedântins each according to his own system The term *antar* a used in the sûtra points to the phrase *inside the eye* in the Upanisad-texts Who is described in this phrase? The human spirit is not described, the reflection in the eye is not described, the god who presides over the sense of sight is not described, who then is described? The Supreme Spirit How is this? Because the Upanisad texts quoted can be properly interpreted and the interpretation can be rationally explained, when the Supreme Spirit is referred to Vallabha says that a consistent interpretation and a rational explanation of the Upanisad-texts can be offered, when Brahma is meant.

१४ तो परमेश्वर, कारण अमक्या स्थळीं अमक्या स्थळीं तो आहे, असें उपनिषदांत वर्णन आहे

14 And (He is the Supreme Spirit,) because a place and other circumstances are mentioned.

आणि त्याच्या अर्थाची उपपत्ति नीट करितां येते एवढेंच प्रतिबिंबरूप असें ह्मणतां येत नाहीं आणि अशी उपपत्ति करतांना विरोध येत नाहीं सबब त्या वाक्यामध्यें अ ह्मणें निश्चय आहे असें सिद्धान्ताचें ह्मणणें आहे

१४ या सूत्राच्या संबंधानें पुढील उपनिषद्वाक्य घेतलें आहे "जो पृथ्वी मध्यें आहे, पृथ्वीच्या आंत असून त्याला पृथ्वी जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर पृथ्वी, आणि आंत असून जो पृथ्वीला नियतो, तो तुझा अंतर्यामी आत्मा अमर" या उपनिषद्वाक्यावरून शंकराचार्य ह्मणतात कीं 'पृथ्वीमध्यें आत्मा आहे' अशा प्रकारचें वर्णन परमात्म्याचेंच असें सिद्ध होतें परमात्म्याचें अमुक स्थान असें ह्मणणें उचित नाहीं कारण परमात्मा सर्व व्यापी आहे तसेंच परमात्म्याचें अमुक रूप आणि अमुक नाम असें ह्मणणेंहि उचित नाहीं परन्तु जरी निर्गुण आहे, तरी उपासनेच्या वेळीं तें सगुण आहे असें समजलेंच पाहिजे त्याला नामरूप आहे आणि तें सगुण आहे असें न ह्मटल्यावांचून उपासना करतां येत नाहीं रामानुजानीं अशा प्रकारच्या उपनिषद्वाक्याची निराळ्याच रीती

14 The following is the translation of the Upanisad text quoted in connection with this sûtra

Who is in the earth, being in the earth whom the earth knows not, whose body is the earth and being inside who controls the earth he is your inner power (antaryâmi) the immortal soul. Shankarâchârya takes this Upanisad text and makes the following remarks that he who is described as in the earth, is indeed proved to be the Supreme Spirit. It is not proper to speak of the Supreme Spirit as dwelling in a particular place because it is omnipresent It is also not proper to speak of the Supreme Spirit as having a name or form Though the Supreme Spirit is without any quality (Nirguna), yet it is necessary to know him as possessed of qualities when you worship him because no worship is possible without conceiving some qualities or rather attributes. Râmanuja adjusts the interpretation of the Upanisad text in a different way It is right he says to say that God abides in a particular place and that he has a name because his presence can be realized and because the yogis see him Vallabha thinks that such Upanisad texts do not come in the way of his doctrines

सूत्राणि.

सुखविशिष्टाऽभिधानादेव च ॥ १५ ॥

भावार्थः । सुखविशेषस्य निरूपणं कृतं तेन ब्रह्मैव निर्दिश्यते ॥ तत्र शंकरः इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयत इति ब्रवीति । रामाऽनुजस्तु अतः क ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यत्रापरिछिन्नसुख ब्रह्म प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मैव तत्र प्रकृतं तदेव चाक्ष्याधारतयाऽभिधीयत इत्यक्ष्याधारः परमात्मेति ॥ वल्लभः अतः सुखविशिष्टाऽभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमित्येषा मुख्योपपत्तिरित्येवकार इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं । छां० उ० (४.१०,५.) ॥ एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्ता । + + + यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंत एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते । + य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । छां० उ० (४.१५,१.) ॥

ने व्यवस्था केली आहे. ते असें म्हणतात—ईश्वर अमुक स्थानीं आहे आणि त्यास नाव रूप आहे, कारण ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. आणि योग्याच्या दृष्टीस ईश्वर पडतो. वल्लभमतें अशा प्रकारच्या उपनिषद्वाक्याचो आपणास मुळीच अडचण येत नाहीं.

१५ आणि परब्रह्मालाच सुख-विशेष आहे असें निरूपण असल्याकारणानें

१५ उपनिषद्वाक्यामध्यें लोकोत्तर सुखाचें निरूपण आहे तेणेंकरून तें निरूपण ब्रह्माचेंच असें सिद्ध होतें इतका सामान्य सूत्रार्थ झाला या सूत्राचा विशेष अर्थ निरनिराळे वेदान्तवादी करतात तो नीट समजण्याकरितां उपनिषद्वाक्यांचा अर्थ मनांत आणला पाहिजे तीं उपनिषद्वाक्यें अशीं "प्राण ब्रह्म, सुख ब्रह्म, आकाश ब्रह्म असे" "तो बरें म्हणाला आत्मा ब्रह्म हें मी जाणतों, सुख ब्रह्म, आकाश ब्रह्म हें मी जाणत नाहीं ते म्हणाले—अरे या जें सुख तेंच आकाश, आणि जें आकाश तेंच सुख" "हे सोम्य, ही आमची विद्या (अग्नि-विद्या) तुला सांगतात, आणि ही आत्मविद्या आणि तुझी गति काय, हें आचार्य सांगेल + + जसें पद्मपत्राच्या पानामध्यें पाणी चिकटून राहात नाहीं, तसें अशा प्रकार जाणणाऱ्यामध्यें पाप कर्म चिकटून राहात नाहीं + + तो म्हणाला, अरे, जो पुरुष या डोळ्यामध्यें दिसतो तो आत्माच" हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन शंकराचार्य म्हणतात सुखाचेंच नुसतें वर्णन करावयाचें असून उपनिषद्वाक्यामध्यें सुखवाचक दोन शब्दांचा उपयोग केला आहे ते एकापेक्षा एक चढे सुख असें दाखवितात म्हणजे हें आकाश मनांत येऊं नये म्हणून सुखरूप आकाश घेत

15 He is indeed the Supreme Spirit, because of the description of special happiness

15 The Upanisad texts speak of an extraordinary happiness and therefore they refer to the Supreme Spirit. This is the general sense of the sûtra. But its particular interpretation is different in the case of each Vedânta school. The translation of the Upanisad text renders it easy to understand the doctrines of the different Vedântins in connection with this sûtra. Life is the Supreme Spirit happiness is the Supreme Spirit space is the Supreme Spirit. He said—well I know that the soul is the Supreme Spirit but I do not know that happiness is the Supreme Spirit and that space is the Supreme Spirit. They said—that happiness is space and that space is happiness. 'Oh Somya this our wisdom (the science of fire) they explain to you and this is the science of the soul and the Âchârya will explain to you what your condition hereafter will be. As water does not adhere to the leaf of a lotus plant so no sinful act can stick to him who knows this + + he said—well, the person seen inside the eye is indeed the Supreme Spirit. Shankaracharya refers to these texts and states —when only happiness is to be described two terms which signify it are used in the Upanisad texts. They express transcendental happiness. To exclude the idea of the space about us, space in the form of

सूत्राणि.

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

पदार्थः । श्रुतोपनिषत्कनाम श्रुतं वेदरहस्यं येन स श्रुतोपनिषत्कः तस्य ॥

भावार्थः । येन वेदरहस्यं श्रुत तस्य मृत्योरनंतरं याऽवस्था भवति साऽनुसंधास्यमानेषूपनिषद्वाक्येषु निरूपिता । तन्निरूपणात् सिध्यति तत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति । सर्ववेदांतैमिरक्षिपुरुषः परमाप्नोति स्थापितं ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयंते । एतद् वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्माद् न पुनरावर्तंते । प्र० उ० (१.१०.) ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायण । तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । भ० गी० (८.२४.) ॥ अथ यदु चैवास्मिन् छव्यं कुर्वंति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवंति + + + आदित्याच्चंद्रमस चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥ स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तंते । छा० उ० (४.१५,६.) ॥

लें, आणि त्याचा अर्थ अपरिमित असा केला. आणि हे लौकिक सुख वाचकांच्या मनांत येऊं नये, म्हणून त्यास आकाशाचे विशेषण दिले म्हणजे ते लोकोत्तर सुख आहे. असे जें सुख तेच ब्रह्म, असा उपनिषद्वाक्याचा अर्थ होतो. रामानुज या उपनिषद्वाक्याची दुसऱ्या रीतीने व्यवस्था करतात. ते म्हणतात की सुख म्हणजे ब्रम्ह, आकाश म्हणजे ब्रम्ह, असे जे उपनिषदामध्ये वर्णन आहे, त्याचा अर्थ 'ज्याच्या सुखास प्रमाण नाहीं असें ब्रम्ह आहे,

happiness is mentioned Because space is unbounded, and to exclude the idea of human happiness, it is qualified by the notion of space, that is to say, the happiness mentioned is extraordinary, and such happiness is the Supreme Spirit Râmânuja adjusts the interpretation of the Upanisad-texts in a different way He states that the phrases—happiness is the Supreme Spirit as used in the Upanisads signify that the happiness of God is unbounded, and that the subject of the Upanisad-texts is the Supreme Spirit himself, and that the description

१६ ज्यानें उपनिषदाचें रहस्य काय हे ऐकिलें आहे, त्याच्या गतीचें वर्णन असल्या वरून डोळ्यातील पुरुष ब्रह्म आहे असें सिद्ध होतें

16 Because the description of his condition, who has known the secret of the Upanisads, is given, (it is plain that the Supreme Spirit inside the eye is referred to)

आणि परब्रह्म हा त्या उपनिषद्वाक्याचा विषय आहे, आणि त्याचें निरूपण चाल्यास आधार ज्या पुरुषाला आहे त्याच्या योगानें चलें आहे म्हणजे परमात्मा डोळ्यामध्यें वास करतो असा उपनिषद्वाक्याचा अर्थ होतो वल्लभ म्हणतात कीं विशेष सुखाचें वर्णन आहे ना? तेंच ब्रह्माचें वर्णन आणि जें आकाश तें सुख, असा जो उपनिषद्वाक्यात प्रकार घातला आहे, तो ब्रह्म एक प्रधान मुख्य असें निश्चय पावलें आहे

of this Supreme Spirit is given by referring to a person inside the eye and this is the sense of the sūtra Vallabha observes —is not special happiness described? That is the description of the Supreme Spirit The Sanskrit term *cha* signifying *and* includes the statement that space itself is happiness—a statement which shows that the description of the Supreme Spirit is principal

१६ उपनिषद्वाक्याचा अर्थ समजल्यावांचून सूत्रार्थ नीट ध्यानांत येणार नाहीं तीं उपनिषद्वाक्यें हीं 'पुढ जे उत्तर मार्गानें चालतात, जे तप, ब्रह्मचर्य श्रद्धा विद्या यांच्या योगानें आत्म्याचा शोध करून सूर्यमंडळास जाऊन पोहोंचतात हेंच रे या प्राणांचें स्थान हें अमृत, हें अभय हें उत्तम स्थान या पासून पुन परत यावयाचें नाहीं" 'अग्निरूप देवता, ज्योतिरूप देवता दिवसरूप देवता शुक्लपक्षरूप देवता आणि साहा महिन्याचो उत्तरायणरूप देवता (या निरनिराळ्या कालमानाच्या अभिमानिनी ज्या देवता, त्याचा जो मार्ग) त्या मार्गानें जे निघाले ते ब्रह्म जाणणारे

16 The sense of this sūtra cannot be explained without the translation of the Upanisad texts referred to in it The following is the translation Then those, who walk in the northern path who practising austerities, and (living) a life of celibacy in faith and knowledge search after the Spirit attain to the region of the Sun This is the seat of breath where there is no death, no fear, this is the highest seat there is no returning from it The god of fire the god of light the god of day the god of the bright fortnight the god presiding over the six months, when the Sun is in the northern solstice—those, who start on the path of these gods and know the Supreme Spirit attain to the Supreme Spirit "Whether the obsequies of these persons are performed or not performed, they attain to the god presiding over

(१०—५)

सूत्राणि.

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

भावार्थः। अक्षिपुरुषादिः परमात्मनो नेतरः। किं कारणं। सर्वदैवाऽक्षणि पुरुषो न दृश्यते। पुनः। अनुसंधास्यमानानां वाक्यानामर्थोपि न संभवति। तस्मात् तत्र निर्दिष्टपुरुषः परमात्मा ॥ अत्र शंकरः। ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबंधः। समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवः। यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव। तथाप्यविद्याकामकर्मकृत तस्मिन् मर्त्यत्वमध्यारोपितमिति ॥ वल्लभः तस्मादक्षिस्थाने सहज एव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतद् वाक्यमिति सिद्धं। व्यापकसर्वगतस्य सर्वतःपाणिपादांतत्वादानंदमूर्तिर्भगवानेव ब्रह्मवादे त्वेवैव मर्यादा। सगुणवादो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ मध्वः जीवस्य जीवांतरनियामकत्वेऽनवस्थितेः साम्यादसंभवाच्च न जीव इति ॥ रामानुजस्तु प्रतिबिंबादीनामक्षणि नियमेनाऽनवस्थानादमृतत्वादीनां च निरुपाधिकानां तेष्वसंभवान् न परमात्मन इतरः छायादिरक्षिपुरुषो भवितुमर्हति। + + + तस्यापींद्रियाधिष्ठानोपपत्तेः। न चक्षुष्यवस्थानं। सर्वेषामेवैषां निरुपाधिकाऽमृतत्वादयो न संभवत्येव। तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा स्थानादिव्यपदेशाच्चेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य एषोऽक्षणि पुरुषः। छां० उ० (४.१५,१.) ॥ अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति। छां० उ० (८.९,१.) ॥ रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः। बृ० आ० उ० (५.६,२.) ॥ भीषास्माद् वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च। मृत्युर्धावति पंचम इति। ब्र० वि० (८.) ॥

१७ (डोळ्यामध्यें पुरुषाचें रूप) कधीं केधीं दिसत नाहीं, आणि उपनिषद्वाक्याची उपपत्ति संभवत नाहीं, म्हणून तो दुसरा नव्हे

17 The form of a person inside the eye is sometimes not seen, and the Upanisad texts cannot be satisfactorily explained, therefore, he is none else

जन प्रकाश जाऊन पोहोंचतात " पुढें जे अशा पुरुषांची मेल्यावर क्रिया करितात किंवा न करतात, ते तेजोऽभिमानी देवतेस पोहोंचतात × × × सूर्याला पासून चंद्रलोकास आणि चंद्रलोका पासू न विद्युत् लोकास कोणी अमानव पुरुष नेऊन त्यांना ब्रह्मलोकास पोहोंचवितो तो देवमार्ग तो ब्रह्ममार्ग, या मार्गानें जा णारे संसाराच्या भोंवऱ्यात पुन रावृत्त नाहीत " या उपनिषद्वाक्याचा निरनिराळे वेदांतवादी सारखाच अर्थ करतात या उपनिषद्वाक्यावरून असें सिद्ध होतें कीं ज्या पुरुषानें तप ब्रह्मचर्य, श्रद्धा विद्या हीं संपादन केलीं आहेत, तो पुरुष मेल्यावर मुक्त होतो म्हणून डोळ्यामध्यें जो पुरुष दिसतो तो आदित्यरूप परमात्मा आहे

light Some super-human being taking them over from the region of the Sun to the region of the Moon and from the region of the Moon to the region of lighten

Those who go by this path escape for ever the vortex of this world Different schools of Vedanta interpret these Upanisad texts in the same way These Upanisad texts show that a person who practises austerities lives a life of celibacy and has faith and knowledge is emancipated after death and attains to the seat of the Supreme Spirit and that the person inside the eye described in the Upanisads and referred to in the sûtra is the Supreme Spirit in the form of the Sun

१७ या सूत्राच्या संबंधानें पुढील उपनिषद्वाक्य येतात ' पुरुष प्रतिबिंब आत्मा, विज्ञान-आत्मा देवता आत्मा, डोळ्यामध्ये असणारा पुरुष आहे " जो हा डोळ्यातील पुरुष " ह्याच शरीराच्या नाशाच्या मागून तो निघून जातो ' 'किरणांच्या योगानें प्रकाश करून, हा एथें स्थित आहे " याच्या भयानें

17 The following are the Upanisad texts which explain this sutra. ' The person inside the eye is the spirit as reflected in the eye the spirit of pre-eminent knowledge the Divine Spirit This person in the inside of the eye ' After the destruction of this body the soul goes off Shedding light by means of his rays he stands here By his fear the wind blows the Sun rises and fire and the Moon—these

वारा वाहतो. याच्या भयानें सूर्य उगव-तो, याच्याच भयानें अग्नि, चंद्र हे चार आणि पाचवा मृत्यु हे धावतात." या उपनिषद्वाक्यावरून काय निष्पन्न होतें ? डोळ्यामध्ये दिसणारा पुरुष तो परमात्मा, दुसरा नव्हे. कसें? सर्वदा डोळ्यामध्ये पुरुष दिसण्यांत येत नाहीं तेव्हां या पुरुषाची ही अनवस्थिति झाली. म्हणजे तो डोळ्यातील पुरुष योग्याच्या मात्र दृ-ष्टीस पडतो. पुन. असा या उपनिष-द्वाक्याचा अर्थ न केला असता, दुसरा कसा अर्थ करावयाचा? दुसरा अर्थ संभ-वतच नाहीं. डोळ्यामध्यें एक पुरुष आहे. ज्याच्या सामर्थ्यानें मनुष्यमात्रास दिसतें, तो जोपर्यंत आहे तोपर्यंत मनुष्यास दि-सतें, आणि तो पुरुष गेला की मनुष्य-मात्रास दिसण्याचें बंद होतें. असा जो डोळ्यामधील पुरुष तो परमात्म्यावाचून दुसरा कोण? इतका एकंदर सूत्रार्थ झाला.

यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की जरी ब्रह्म सर्वव्यापि आहे, तरी हृ-दय, डोळा अशा देशविशेषाशीं त्याचा संबंध मानून, उपासनेच्या योगानें देव प्राप्त करून घ्यायाचा. विज्ञान-आत्म्या-च्या ठिकाणीं अमृतत्वादि गुण मुळीच नाहींत हाहि तसाच प्रकार. म्हणजे वि-ज्ञान-आत्मा आणि परमात्मा यांमध्यें जरी भेद नाहीं, तथापि अज्ञान, काम, कर्म, यापासून जे जे झालेलें ते सर्व मर-णमूळ विज्ञान-आत्म्यावर ढकलायाचें, हा केवळ आक्षेप आहे वल्लभाचार्य असे म्हणतात की डोळ्यामध्ये जो पुरुष दिस-तो, तो भगवान्. आणि त्या भगवाना-

four—and the fifth, Death, run." What do these Upanisad-texts prove? The person inside the eye is the Supreme Spirit, and none else, because the person inside the eye is not always seen This is the instability (anavasthiti) mentioned in the sûtra This person is seen only by the Yogis If the Upanisad-texts are not interpreted in this way, what other interpretation can they bear? No other interpretation is possible There is inside the eye a person who enables human beings to see. So long as he is in the eye, human beings see, as soon as he disappears, human beings cease to see Who else can such a person be? He is the Supreme Spirit. This is the general sense of the sûtra. Shankarâchârya states that though the Supreme Spirit pervades all space, yet for the purpose of worshiping it and realizing it, it is necessary to say that it dwells in particular places such as the heart or the eye In the Spirit which is pre-eminent knowledge itself (Vijnânâtmâ) such attributes, as immortality and others are not seen It is supposed to exist as the Supreme Spirit is supposed to exist in a tangible form, and for the same reasons Properly speaking, there is no distinction between the Supreme Spirit and the Spirit of pre-eminent knowledge—Vijnânâtmâ—which is the human spirit enlightened But for the purpose of accomplishing objects of human desires or on account of ignorance or on account of an inherent tendency to sin, whatever takes place—whatever leads to death, is superinduced and fixed upon the Vijnânâtmâ. Vallabha

विपयीं हे उपनिषद्वाक्य आहे तो भगवान् सर्वव्यापक सर्व ठिकाणीं असणारा, चाहीकडे त्याचे हातपाय. म्हणून तो आनंदमूर्ती भगवान् असें म्हटलें या ब्रह्मवा, मुटलें हा ब्रह्मवादानी परम सीमा होय हा सद्धवाद परतात. तें सबवाद स्ता नाहीं म्हणून मध्या चाय यावर असें म्हणतात की सूत्रातील 'अनवस्थिते' या पदा ॥ जेथे अनवस्था प्रसंग असा परावा म्हणजे एका जाणा दुसऱ्या जीवाना आधार आणि दुसऱ्या जीवाला तिसऱ्या जीवा ॥ आधार, त्यापेक्षा सान्या जीवाला एका परमात्म्याचा आधार असें म्हणणें बरें आणि असा अनवस्थाप्रसंग आल्यानें उपनिषद्वाक्याचा अर्थ बरोबर बसत नाहीं म्हणून डोळ्यातील पुरुष जीव आणि ता आमच्या जीवाचा आधार असें म्हणणें योग्य नाहीं डोळ्यातला पुरुष तो परमेश्वर

रामानुज म्हणतात कीं प्रतिबिंब नियमानें डोळ्यामध्यें असतें असें नाहीं आणि अमृतत्वादि दुसरे जे गुण आहेत ते निरुपाधिक असल्यामुळे ते डोळ्यातील पुरुषात आहेत असें समजत नाहीं तथापि डोळ्यातील प्रतिबिंबरूप पुरुष परमात्म्याहून दुसरा आहे असें म्हणणें योग्य नाहीं हें कसें? तर इंद्रियांच्या अधिष्ठानी ता आहे असें म्हटल्यानें उपपत्ति होते डोळ्यामध्यें तो रहातो असें नाहीं तर नेत्राची परमात्मा देवता आहे आणि त्या संबधानें स्थानादिकांचें वर्णन करून याचा व्यवहार आहे पुन सर्वांच्या संबधानें अमृतत्व आणि दुसरे

states that the person in the human eye is God and that of this God the Upanisad text treats. "This God is *omnipresent* and has his feet and hands everywhere. When it is said that He is the image of happiness the *Ne plus ultra* of philosophy is reached. Yes this is the last limit of spiritual philosophy. People talk of Material god because they are ignorant. Madhva states that the word *anavasthite* used in the sūtra is a case of non-adjustment that is if the person in the eye is supported and prompted by a spirit and this by another spirit, still this chain of spirits *may extend ad infinitum*. Instead of this *reductio ad absurdum* it is rational to believe that the person in the eye is the Supreme Spirit which supports and prompts the *human spirit*. Rāmānuja states that the reflection in the eye is not necessarily stable and that such attributes as immortality being essential it is not proper to state that the person in the eye possesses them. Still it is not proper to state that the person in the eye is not the Supreme Spirit. How is this? The person in the eye is the god who supports and prompts the sense of sight. Such a statement explains satisfactorily the Upanisad texts. The Supreme Spirit does not dwell in the eye yet he is the god of the sense of sight and in this way His deeds are mentioned in the Upanisad. It is not proper to state that in the case of all gods such attributes as immortality are essential.

सूत्राणि.

अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

भावार्थः । यः पृथिव्यादिष्वंतः स्थित्वाऽखिलं ब्रह्मांड यमयति सोंतर्यामी स एवानुसंधास्यमानवाक्येषु निर्दिष्टः । किमत्र प्रमाणं । तस्यैव धर्माणां तत्र निरूपणात् ॥ अत्र शंकरः । स किमधिदेवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित् । किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद् योगी किंवा परमात्मा किंवाऽर्थांतरं किंचिदित्यपूर्वसज्ञादर्शनात् संशयः। + + + सिद्धांतस्तु तस्मात् परमात्मैवांतर्यामीति ब्रवीति ॥ रामानुजः तदेतत् सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि सर्वाणि च दैवतानि सर्वान् वेदान्त्सर्वांश्च यज्ञानंतः प्रविश्य सर्वप्रकारनियमनं सर्वशरीरतया सर्वस्यात्मत्व च सर्वज्ञात् सत्यसंकल्पात् पुरुषोत्तमादन्यस्य न संभवतीति ॥ मध्वस्तु विष्णुरेवांतर्यामीति ॥ वल्लभः अंतर्याम्यधिदैवादिषु भगवानेव नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति ॥

अनुसंधेयानि उपनिषद्वाक्यानि ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अतरो य पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर यः पृथिवीमतरो यमयति स त आत्मातर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योंतरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरंतरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीर योऽग्निमंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादतरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीर य आकाशमतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ॥ १० ॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरंतरो य वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमंतरो यम० ॥ ११ ॥ य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीर य आदित्यमंतरो यम० ॥ १२ ॥ यश्चंद्रतारके तिष्ठन् । चंद्रतारकादंतरो य चंद्रतारकं न वेद यस्य चंद्रतारकं शरीर यश्चंद्रतारकमतरो यम० ॥ १३ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दि-

भ्यो॑ऽन्तरो य॑ दि॒शो न॒ वि॒दुर्यस्य॑ दि॒शः॒ शरी॑रं॒ यो दि॒शो॑ऽन्तरो य॒मु०॥ ॥ १४॥ यो वि॒द्युति॒ तिष्ठ॑न्। वि॒द्युतो॑ऽन्तरो य॒ वि॒द्युन्न वेद॒ यस्य॑ वि॒द्युच्छरी॑रं॒ यो वि॒द्युतमन्तरो य॒मु० ॥ १५ ॥ यः स्त॑नयि॒त्नौ ति॒ष्ठन्। स्त॑नयि॒त्नोरन्त॑रो यः स्त॑नयि॒त्नुर्न वेद॒ यस्य॑ स्त॑नयि॒त्नुः शरी॑रं॒ यः स्त॑नयि॒त्नुमन्त॑रो य॒मय॑ति स॒ त आ॒त्मान्त॑र्या॒म्यमृ॑त इत्य॑धिदैवतमथाधिलोकं ॥१६॥ यः सर्वे॑षु लोके॒षु ति॒ष्ठन्। स॒र्वेभ्यो लोके॒भ्यो॑ऽन्तरो यं॒ सर्वे॒ लोका न वि॒दुर्यस्य॑ सर्वे॒ लोकाः शरी॑रं॒ यः सर्वा॒ल्लोका॒नन्त॑रो य॒मय॑ति स॒ त आ॒त्मान्त॑र्या॒म्यमृ॑त इत्यु॒ एवाधिलोकमथाधिवेदं ॥ १७ ॥ यः स॒र्वेषु वेदे॒षु ति॒ष्ठन्। स॒र्वेभ्यो वेदे॒भ्यो॑ऽन्तरो० इत्यु॒ एवाधिवेदमथाधियज्ञं ॥ १८ ॥ यः स॒र्वेषु य॒ज्ञेषु ति॒ष्ठन्। स॒र्वेभ्यो य॒ज्ञेभ्यो॑ऽन्तरो० इत्यु॒ एवाधियज्ञमथाधिभूतं ॥ १९ ॥ यः स॒र्वेषु भू॒तेषु ति॒ष्ठन्। स॒र्वेभ्यो भू॒तेभ्यो॑ऽन्तरो यं॒ स॒र्वाणि भू॒तानि न वि॒दुर्यस्य॑ स॒र्वाणि भू॒तानि शरी॑रं॒ यः स॒र्वाणि भू॒तान्यन्त॑रो य॒मय॑ति स॒ त आ॒त्मान्त॑र्या॒म्यमृ॑त इत्यु॒ एवाधिभूतमथाध्यात्मं ॥२०॥ यः प्रा॒णे ति॒ष्ठन्। प्रा॒णाद॒न्तरो यं॒ प्रा॒णो न वेद॒ यस्य॑ प्रा॒णः शरी॑रं॒ यः प्रा॒णमन्त॑रो य॒मय॑ति स॒ त आ॒त्मान्त॑र्या॒म्यमृ॑तः ॥ २१ ॥ यो वा॒चि ति॒ष्ठन्। वा॒चो॑ऽन्तरो० ॥ २२ ॥ यश्चक्षु॑षि ति॒ष्ठन्। चक्षु॑षो॑ऽन्तरो० ॥२३॥ यः श्रो॒त्रे ति॒ष्ठन्। श्रोत्रा॒दन्त॑रो० ॥ २४ ॥ यो म॒नसि ति॒ष्ठन्। म॒नसो॑ऽन्तरो० ॥ २५ ॥ यस्त्व॒चि ति॒ष्ठन्। त्व॒चो॑ऽन्तरो० ॥ २६ ॥ यस्तेज॑सि ति॒ष्ठन्। तेज॑सो॑ऽन्तरो० ॥ २७ ॥ यस्तम॑सि ति॒ष्ठन्। तम॑सो॑ऽन्तरो० ॥ २८ ॥ यो रेत॑सि ति॒ष्ठन्। रेत॑सो॑ऽन्तरो० ॥ २९ ॥ य आ॒त्मनि॒ ति॒ष्ठन्। आत्म॒नो॑ऽन्तरो० ॥३०॥ अ॒दृष्टो द्र॒ष्टाऽश्रु॑तः श्रो॒ता। अम॑तो म॒न्ताऽवि॑ज्ञातो वि॒ज्ञा॒ता नान्यो॑ऽस्ति द्र॒ष्टा नान्यो॑ऽस्ति श्रो॒ता नान्यो॑ऽस्ति म॒न्ता नान्यो॑ऽस्ति वि॒ज्ञा॒तैष॒ त आ॒त्मान्त॑र्या॒म्यमृ॒तोऽतो॑ऽन्यदार्तं त॒तो होद्दाल॒क आरु॑णिरु॒परराम ॥ ३१॥ बृ० आ० उ० (३ ८,७)॥ ईश्वरेण यदधिष्ठितं तदेव सर्वं ज्योतिः ॥

१८. (उपनिषद्वाक्यामध्यें) आधिदेवादिकांचें निरूपण (केलें आहे.) तेथें अंतर्यामी (परमात्मा) वर्णिला आहे; कारण त्याच्या गुणांचें निरूपण केलें आहे.

18. (In the Upanisad-text) presiding deities (are mentioned). There the inner ruler (Supreme Spirit) is described, because his attributes are explained.

गुण निरुपाधिक आहेत असे म्हणणे संभवत नाही.

१८. पृथ्व्यादिकाच्या आत राहून सर्व ब्रह्मांडाचे जो नियमन करतो तो अंतर्यामी परमात्मा. कारण अशा परमात्म्याच्या गुणाचे उपनिषद्वाक्यांत निरूपण झाले आहे. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असे ह्मणतात की तो अंतर्यामी कोणी इंद्रियाची अभिमानी देवता समजावी, किंवा अणिमादि विभूतीचे ऐश्वर्य ज्याला प्राप्त झाले आहे, असा कोणी योगी समजावा, किंवा तो परमात्मा समजावा, किंवा दुसरे कांही समजावे, अशी उपनिषद्वाक्यात अंतर्यामी ही अपूर्वसंज्ञा असल्यामुळे संशय पडतो परंतु असा संशय घेणे योग्य नाही. म्हणून अंतर्यामी म्हणजे परमात्मा असा सिद्धांत करावा। रामानुज म्हणतात की सर्व लोकामध्ये, सर्व भूतामध्यें, सर्व देवतामध्ये, सर्व वेदामध्यें, सर्व यज्ञामध्ये प्रवेश करून, आणि सर्व प्रकारचे शरीर धारण करून सर्वांचे सर्व प्रकारे नियमन करतो; आणि सर्वज्ञ आणि सत्यसंकल्प असल्यामुळे तो पुरुषोत्तमच नारायण मध्व ह्मणतात तो अंतर्यामी विष्णु. ह्मणून अंतर्यामी संबधी जो शतपथ-

18 He who abides in the earth and rules over the whole universe, is the inner ruler, the Supreme Spirit, because the attributes of such a ruler are mentioned in the Upanisad-texts This is the general gist of the sûtra Shankarâchârya observes I cannot decide whether this inner ruler (Antaryâmî) is a presiding deity of a human sense or some Yogi who has attained to super-human powers— such powers as unlocalized spirits possess, or he is the Supreme Spirit itself or something else, because such an extraordinary term, as the inner ruler or Antaryâmî, is used in the Upanisad-text But it is not proper to entertain such a doubt. It is rational to state that the inner ruler is the Supreme Spirit, Râmânuja observes the inner ruler is the Supreme Spirit Nârâyana, because he abides in all regions, in all existences, in all gods, in all the Vedas, in all the sacrifices and assuming a tangible body, regulates all things in different ways. Madhva observes the inner ruler is Visnu, and, therefore, in the Shatapatha-Brâhmana the presiding deities are mentioned along with him This description, therefore, points to Personal God and none else. Valla-

आत्मगमेय आहे, त्यामध्ये अविद्या दिसत अर्ज्ञान आहे त्या पदार्थाच्या संबंधानें अंतर्यामी म्हणजे भगवानाच्या महात्म्या दुसरा कोणी नाहीं. प्रत्येक पदार्थाचे ठायीं ब्रह्मांडांतर्गत जें सामर्थ्य दिसून येतें तें स्वत: त्रिगुणांच्या वस्तूंच्या अंगीं नाहीं. तें केवळ कार्य आहे त्याचें कारण परमात्मा. म्हणून परमात्म्याच्या अंगीं गुण आहेत. या प्रश्नाच्या संबंधानें या उपनिषदांत येतात त्यांचा अर्थ. जो पृथ्वीमध्ये आहे जो पृथ्वीच्या आंत असून ज्याला पृथ्वी जाणत नाहीं, पृथ्वी ज्याचें शरीर, पृथ्वीच्या आंत असून जो पृथ्वीचें नियमन करतो तो तुझा अमर आत्मा—अंतर्यामी. जो जलांमध्यें आहे, जो जलांच्या आंत असून ज्याला जलें जाणत नाहींत, जलें ज्याचें शरीर जो आंत असून जलांचें नियमन करतो, तो तुझा अमर आत्मा—अंतर्यामी. जो अग्निमध्ये आहे, अग्नीच्या आंत असून ज्याला अग्नि जाणत नाहीं, अग्नि ज्याचें शरीर, जो आंत असून अग्नीचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. जो आकाशांत आहे, जो आकाशाच्या आंत असून आकाश ज्याला जाणत नाहीं, आकाश ज्याचें शरीर, जो आंत असून आकाशाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. जो वायूच्या आंत आहे, वायूच्या आंत असून ज्याला वायु जाणत नाहीं, वायु ज्याचें शरीर, जो आंत असून वायूचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. जो सूर्याच्या

ble observes:—whatever power is observed in the universe does not really belong to anything in the universe. It is merely an effect the cause of which is the Supreme Spirit, which possesses the real powers. The following is the translation of the Upanishad text quoted in connection with this sûtra: 'Who abides in the earth, being in the earth, whom the earth knows not, whose body is the earth, being in the earth who regulates the earth, that is thy immortal soul the inner ruler. Who abides in waters, being in waters, whom the waters know not, whose body is waters, being in waters who regulates waters, that is thy immortal soul the inner ruler. Who is in fire, being in fire whom the fire knows not, whose body is fire, being in fire who regulates fire, that is thy immortal soul the inner ruler. Who is in space, being in space whom the space knows not, whose body is space, being in space who regulates space, that is thy immortal soul the inner ruler. Who is in the air, being in the air whom the air knows not, whose body is air, being in the air who regulates air, that is thy immortal soul the inner ruler. Who is in the Sun, being in the Sun, whom the Sun knows not, whose body is the Sun, being in the Sun, who regulates the Sun, that is thy immortal soul the inner ruler. Who is in the Moon and in the stars, being in the Moon and in the stars, whom the Moon and the stars know not, whose body is the Moon and the stars, being in the Moon and in the stars who regulates the Moon and the stars,

आत आहे; सूर्याच्या आंत असून ज्यास सूर्य जाणत नाही, सूर्य ज्याचें शरीर; जो आत असून सूर्याचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा अतर्यामी. जो चद्रताऱ्याच्या आत आहे; चद्रताऱ्याच्या आत असून ज्यास चद्रतारे जाणत नाहीत; चद्रतारे ज्याचे शरीर; जो आत असून चद्रताऱ्याचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा अतर्यामी. जो दिशाच्या आत आहे; दिशाच्या आत असून ज्यास दिशा जाणत नाहीत; दिशा ज्याचे शरीर; जो आत असून दिशाचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा अतर्यामी. जो विद्युल्लतेच्या आत आहे; विद्युल्लतेच्या आत असून ज्यास विद्युल्लता जाणत नाही, विद्युल्लता ज्याचे शरीर; जो आत असून विद्युल्लतेचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो मेघाच्या आत आहे; मेघाच्या आत असून ज्यास मेघ जाणत नाहीत; मेघ ज्याचे शरीर, जो आत असून मेघाचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा अतर्यामी जो सर्व लोकाच्या ठायी आहे; सर्व लोकाचे ठायी असून सर्व लोक ज्यास जाणत नाहीत; सर्व लोक ज्याचे शरीर; जो आत असून, सर्व लोकाचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी इतके हे लोकसबधाने जो वेदामध्ये आहे; वेदाच्या आत असून ज्यास वेद जाणत नाहीत; वेद ज्याचे शरीर; जो आत असून वेदाचे नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा अतर्यामी. इतके हे वेदसबधाने जो सर्व यज्ञामध्ये आहे,

that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the directions, being in the directions, whom the directions know not, whose body is directions, being in the directions, who regulates directions, that is thy immortal soul, the inner ruler. Who is in the lightening, being in the lightening, whom the lightening knows not, whose body is the lightening, being in the lightening, who regulates the lightening, that is thy immortal soul, the inner ruler. Who is in a cloud, being in a cloud, whom the cloud knows not, whose body is a cloud, being in a cloud, who regulates the cloud, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in all regions, being in all regions, whom the regions know not, whose body is all regions, being in all regions, who regulates all regions, that is thy immortal soul, the inner ruler This much about regions Who is in the Vedas, being in the Vedas, whom the Vedas know not, whose body is the Vedas, being in the Vedas, who regulates the Vedas, that is thy immortal soul, the inner ruler This much about the Vedas Who is in all sacrifices, being in all sacrifices, whom the sacrifices know not, whose body is all sacrifices, being in all sacrifices, who regulates sacrifices, that is thy immortal soul, the inner ruler This much about sacrifices. Who is in all existences, being in all existences, whom the existences know not, whose body is all existences, being in all existences, who regulates all existences, that is thy immortal soul, the inner ruler. This much about all existences Who is in life, being in the life,

सर्व वेदांमध्ये असून ज्याला सर्व वेद जाणत नाहीत, सर्व वेद ज्याचें शरीर, आंत असून जो सर्व वेदांचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी इतकें हें सर्ववेदसंबंधानें जो सर्व भूतांमध्यें आहे सर्व भूतांमध्यें असून ज्याला सर्व भूतें जाणत नाहीत सर्व भूतें ज्याचें शरीर आंत असून जो सर्व भूतांचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी इतकें हें भूतांच्या संबंधानें, जो प्राणांमध्यें आहे, प्राणांमध्यें असून ज्यास प्राण जाणत नाहीत प्राण ज्याचें शरीर आंत असून जो प्राणांचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो वाणीमध्यें आहे वाणीमध्यें असून ज्यास वाणी जाणत नाहीं, वाणी ज्याचें शरीर आंत असून जो वाणीचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो डोळ्यांमध्यें आहे डोळ्यांमध्यें असून ज्यास डोळे जाणत नाहीत डोळे ज्याचें शरीर आंत असून जो डोळ्यांचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो श्रोत्रेंद्रियामध्यें आहे श्रोत्रेंद्रियामध्यें असून ज्यास श्रोत्रेंद्रिय जाणत नाहीं श्रोत्रेंद्रिय ज्याचें शरीर, आंत असून जो श्रोत्रेंद्रियाचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो मनामध्यें आहे मनामध्यें असून मन ज्यास जाणत नाहीं मन ज्याचें शरीर आंत असून जो मनाचें नियमन करतो, तो तुझा अमर आत्मा—अंतर्यामी जो त्वगिंद्रियांत आहे त्वगिंद्रियांत असून ज्यास त्वगिंद्रिय जा

whom the life knows not whose body is life being in life who regulates life that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the speech being in the speech whom the speech knows not whose body is speech, being in the speech who regulates speech that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the eyes being in the eyes whom the eyes know not whose body is eyes, being in the eyes who regulate eyes that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the sense of hearing being in the sense of hearing whom the sense of hearing knows not whose body is the sense of hearing being in the sense of hearing who regulates the sense of hearing that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the mind being in the mind whom the mind knows not whose body is the mind being in the mind who regulates the mind that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the sense of touch being in the sense of touch whom the sense of touch knows not, whose body is the sense of touch being in the sense of touch who regulates the sense of touch that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the light being in the light whom the light knows not whose body is light, being in light who regulates light that is thy immortal soul the inner ruler Who is in darkness, being in the darkness whom the darkness knows not whose body is darkness being in the darkness who regulates darkness that is thy immortal soul the inner ruler Who is in semen, being in semen whom the

सूत्राणि.

न च स्मार्तमतद्धर्माऽभिलापात् ॥ १९ ॥

भावार्थः । स्मार्तं न तु सांख्यसिद्धांताभिमतं प्रधानं । किं तर्हि ब्रह्मैव । किं कारणं । प्रधानस्य रजःसत्त्वतमोरूपत्वात् । ब्रह्म अतत् तस्य धर्माः । तस्मादतद्धर्मनिरूपणाद् ब्रह्मैव निर्दिश्यते ॥ यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याऽचेतनत्वेनेति शंकरः ॥ यथा स्मार्तमचेतनं सर्वज्ञत्वसर्वनियंतृत्वसर्वात्मत्वादिकं नार्हतीति रामानुजः ॥ त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमतर्यामीति मध्वः ॥ ननु ब्रह्मवादेऽतर्यामी न प्रसिद्धः जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । अतोंऽतर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेदिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः । म० स्मृ० (१.५.) ॥ अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता । अमतो मताऽविज्ञातो विज्ञाता । बृ० आ० उ० (३.७,२१.) ॥ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः । बृ० आ० उ० (३.४,२.) ॥

णत नाही, त्वगिंद्रिय ज्याचे शरीर, आत असून जो त्वगिंद्रियाचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा अतर्यामी जो तेजाच्या आत आहे, तेजामध्ये असून ज्यास तेज जाणत नाही, तेज ज्याचें शरीर, आत असून जो तेजाचे नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा अंतर्यामी. जो अंधकाराच्या आत आहे, अधकाराच्या आत असून ज्यास अंध-

semen knows not, whose body is semen, being in semen, who regulates semen, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the soul, being in the soul, whom the soul knows not, whose body is soul, being in the soul, who regulates the soul, that is thy immortal soul, the inner ruler. Not being seen, He sees all things, not being heard, He hears all things, not being conceived, He conceives all things, not being

१९ त्याचे धर्म वर्णिले असल्यामुळे, प्रधान तें ब्रह्म नव्हे

कार जाणत नाही, अक्षर ज्याचे शरीर, आत असून अक्षराचें जो नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो रेताच्या ठायीं आहे, रेतामध्यें असून ज्यास रेत जाणत नाहीं रेत ज्याचें शरीर आत असून जो रेताचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो आत्म्याच्या ठायीं आहे, आत्म्याच्याठायीं असून आत्मा ज्यास जाणत नाही, आत्मा ज्याचें शरीर, आत असून आत्म्याचें जो नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी (कोणाला) न दिसता सर्वाला (पहाणारा), (कोणाच्या ऐकण्यांत न येता सर्व ऐकणारा) (कोणाच्या) मननांत न येता सर्व मनन करणारा, (कोणास) न समजता सर्वास जाणणारा त्यावाचून दुसरा पहाणारा नाहीं, त्यावाचून दुसरा ऐकणारा नाही त्यावाचून दुसरा मनन करणारा नाहीं त्यावाचून दुसरा जाणणारा नाही, हा अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी याशिवाय दुसरे (सर्व) पीडित पुढें की उद्दालक अरुणि थांबला' या वाक्यांतील 'अंतर्यामी' शब्दाच्या अर्थाचा विचार सूत्रांत झाला आहे

१९ सूत्रामध्यें 'अतत्' आणि 'स्मार्त' असे दोन शब्द आले आहेत भाष्यकार अतत् या शब्दाचा अर्थ तें

19 Its properties being described, (the Pradhâna of the Sânkhyas or) of the Smritis is not (Brahma)

known, He knows all things none but He sees none but He hears, none but He conceives, none but He knows this is thy immortal soul the inner ruler Except Him everything else is distressed well then, Uddâlaka Aruni ceased his discourse The meaning of the term Antaryâmi as used in this text is adjusted in this sutra

19 The terms *atat* and *smârta* are used in the sutra The commentators interpret the term *atat* into *not that* that is not that which is Pradhana or the Prakriti or the motive power of the Sankhyas *Atat*, therefore is Brahma The term *Smârta* is again interpreted into that which is described by Sankhyas whose system was known as a Smriti—a fact useful for fixing the chronology of the system itself According to the Sankhya system the Prakriti is the principal entity The Prakriti is defined to be the combination of the Satva Tamas and Rajas qualities in a state of equilibrium The Prakriti is really material, and wants intelligence, while Brahma is intelligent and spiritual It is for this reason that Brahma is described Described where? In the following texts of the Upanisads The Manu Smriti states— "that which is inscrutable which cannot be particularly known which is, as it were, overtaken on all sides by sound sleep—that is Bra

नव्हे म्हणजे ब्रह्म असा करतात, आणि स्मार्त म्हणजे प्रधान सांख्यातील प्रकृति. स्मृतिमध्यें वर्णिलेले ते स्मार्त. स्मृति अशी सांख्य शास्त्राची प्रसिद्धि झाली होती. ही गोष्ट कालक्रम बसविण्याच्या उपयोगी पडेल. सांख्य सिद्धांताप्रमाणे प्रकृतिच मुख्य आहे सत्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण या तिन्हींची समतोल अवस्था जेव्हां असते तेव्हां त्यास प्रकृति असे म्हणतात. ही प्रकृति वास्तविक जड आहे. आणि ब्रह्म जड नाही, सचेतन आहे. या कारणामुळे ब्रह्माचे निरूपण झाले आहे कोठे वर्णन झालें आहे? उपनिषदांतील पुढील वाक्यामध्ये. मनुस्मृतींत असे म्हटले आहे की ज्याचा तर्क करतां येत नाही, जे विशेष जाणतां येत नाही, जे जणु चोहोंकडून गाढ झोप लागल्यासारखे ते ब्रह्म. ईश्वर कसा आहे हे बृह० उपनिषदांत वर्णिले आहे. "तो (स्वत) अदृष्ट असून पाहणारा. (स्वतः) ऐकण्यांत न आलेला असून ऐकणारा. (स्वत) मनन करण्यांत न आला असून मनन करणारा. विशेष जाणण्यांत न येतां विशेष जाणणारा" "पुन (ह्या) दृष्टीच्या पाहणाऱ्यास न पाहावयाचा." या उपनिषद्वाक्याचा विचार केला असतां यामध्ये दोन प्रकारचें वर्णन आले आहे. एक न पाहण्यांत येणारा, आणि दुसरें, पाहणारा. शंकराचार्य असे म्हणतात की, एकपरी पहिले वर्णन सांख्य प्रकृतीस लागू पडेल पण दुसरे वर्णन कधीहि लागू पडणार नाही. आणि उपनिषद्वाक्यांत वर्णन तर असें आहे की हे ब्रह्माचे गुण म्ह-

hadâranyaka describes God in the following way "(Himself) unseen, he sees (himself) unheard, he hears (himself) not (adequately) meditated, he meditates (himself) not particularly known, he knows " "Again he may not see Him, who sees the sight." When these Upanisad-texts are examined, they discover two kinds of statements The first is that God is not seen, the second is that He sees. Shankarâchârya observes that in one sense the first description may apply to Sânkhya-Prakriti, but the second description can never apply to it, while the Upanisad distinctly states that they are the properties of Brahma itself They are, therefore, not the properties of Sânkhya-Prakriti, it being material About this Râmânuja observes Prakriti, as described in the Sânkhya-system, is material, is not omniscient, does not govern the universe, and is not its spirit It is not, therefore, Brahma Madhvâchârya observes that the Supreme Spirit, which moves our spirit, it is distinct from the Prakriti of the Sânkhyas, because in connection with the Supreme Spirit, the qualities—Satva, Tamas and Rajas—are not mentioned. Vallabha observes —" Let us raise a doubt. In the spiritual system or the Brahma Vidyâ, the inner controller is not known. The human spirit, the Supreme Spirit, and matter are, indeed, well-known The qualities described in the Sânkhya-system are to be found in the *Antaryâmî* or the inner controller What is the good then of identifying the Supreme Brahma with the Antar-

पून सांख्य शास्त्रांतील प्रकृति ब्रह्म नव्हे हेंच प्रकृति अचेतन आहे. यावर रामानुजांचें म्हणणें असें पडतें की सांख्य स्मृतीमध्यें वर्णिलेली जी प्रकृति तिला चेतना नाहीं, स्वरूप नाहीं, सर्वविषयत्व नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा ती नव्हे म्हणून ती ब्रह्म नव्हे. मध्वाचार्यांचें म्हणणें असें पडतें कीं अंतर्यामी आमच्या आत्म्यास प्रत्यक्ष परमात्मा तो भिन्न आणि सांख्यशास्त्रांतील प्रकृति ही भिन्न आहे. सत्त्व, तम, रज आदि गुणांनें यांचें ज्ञान नाहीं. पद्मम्हणतात या पूर्वपक्षमें या वाक्यामध्यें अंतर्यामी शब्दानें प्रसिद्ध नाहीं जर ब्रह्म जड त्यांचा प्रसिद्धि आहे सांख्य स्मृतींत प्रकृति गुण अंतर्यामि धर्म आहेत मग तर ज्ञान असें मानून काय उपयोग? पण असें नाहीं. अंतर्यामी तर ब्रह्म या संबंधानें आम्ही यांस लेख अंतर्यामी ब्राह्मण पहावा. मागील सूत्रीं पुन्हा सूत्रांतील शारीर हें पद रामानुजांनीं यात सूत्रांत घातलें आहे. आणि शारीर म्हणजे जीव हें ब्रह्म नव्हे असें घेतलें आहे. याची संगति पुढील सूत्रावरून नीट समजेल.

yami? But they are identical—the Antaryami and Brahma. See in this connection the Antaryami Brahmana quoted under the preceding sûtra. Râmânuja amalgamates the term *shârira* of the next sûtra with this sûtra and interprets it into—*it is not Brahma*. The connection of this statement will be seen from the note on the next sutra.

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

भावार्थः । नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरो जीवः सोऽतर्यामिणो भिन्नः । उभये माध्यंदिनाः काण्वाश्च । इत्थमेनमतर्यामिणमामनंति ॥ तत्र शंकरो भेदनिरूपणं व्यवस्थापयति । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवंति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वाद् न स कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वंतरवस्थातुं नियंतुं च शक्नोतीति ॥ रामानुजः अतोऽतर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहतपाप्मा परमात्मा नारायण इति सिद्धमिति ॥ मध्वस्तु शीर्यते नित्यमेवास्माद् विष्णोस्तु जगदीदृशं । रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तद् जगदिति वचनाद् न शरीरत्वविरोध इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यो विज्ञाने तिष्ठन् । + यस्य विज्ञानं शरीरं । बृ० आ० उ० (३.७,२२.) ॥ य आत्मनि तिष्ठन् + नान्योऽस्ति द्रष्टा । बृ० आ० उ० (३.७,३१.) ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतर पश्यति । + + + यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । बृ० आ० उ० (२.४,१६.) ॥

२० जीव ब्रह्म नव्हे, कारण खास दोघेहि भेद आहे असें निरूपण करतात

२० आठव्या सूत्रातून अंतर्यामी पदाची अनुवृत्ति आली आहे अंतर्यामी म्हणजे ब्रह्म नाहीं या पदाची अनुवृत्ति एकोणिसाव्या सूत्रावरून आली आहे माध्यंदिन शाखेंतील आणि काण्व शाखेंतील जन जीव भिन्न आणि अंतर्यामी म्हणजे ब्रह्म भिन्न असें वर्णन करतात ते असें काण्व म्हणतात जो विज्ञानामध्ये म्हणजे जीवामध्ये राहत आहे" माध्यंदिन म्हणतात 'जो आत्म्याच्याठायीं राहत आहे" या दोन वाक्यामध्यें ब्रह्म भिन्न आणि जीव भिन्न असें वर्णन आहे असें सिद्ध होतें हें शंकराचार्यास पसंत नसल्यानें ते हा भेद नाहीं असें सिद्ध करण्यास झटतात ते असें म्हणतात की जीवाच्या अंगी पाहणें आणि दुसरे धर्म आहेत तथापि जीव उपाधीच्या स्वाधीन सांपडला असल्यामुळें आकाश जसें एखाद्या भांड्यांत कोंडावें तशी त्याची स्थिति झाली आहे त्याच्या शक्तीचा संकोच झाला आहे म्हणून सर्व पृथ्वी आणि आकाश यास व्यापून त्याचें नियमन करण्यास आज तो समर्थ नाहीं पण उपाधींतून सुटला म्हणजे जीव जें पाहिजे तें करण्यास सिद्ध होतो जीव तेंच ब्रह्म सूत्रामध्यें जीव ब्रह्म नाहीं असें स्पष्ट वर्णन आहे या स्पष्ट वर्णनाची व्यवस्था करून जीव तेंच ब्रह्म असें शंक

20 The human spirit is not Brahma, because both state that there is a distinction between the two

20 The term *Intaryâmi* comes from the preceding sutra by way of *Anuvritti* Antaryâmi is Brahma The term *not* also comes down from the nineteenth sûtra by way of *anuvritti* The followers of Madhyandina and Kânva shâkhas or Vedic recensions state that the Antaryami or Brahma is distinct from the human spirit How is this? The kânvas state —He who abides in pro-

Âtmâ. Thus these two texts state that the human spirit or *Jiva* is distinct from the Supreme Spirit or Brahma This Shankaracharya can not relish and therefore seeks to establish that the two are identical He observes —though the human spirit possesses the power of seeing and other properties of the Supreme Spirit yet because it is in the power of *Upâdhi* or an enveloping condition it is like æther which a small vessel holds Thus æther is identical with universal æther and appears to be distinct from it on account of its being confined in a small vessel The human spirit is not now able to engross the whole universe the earth and the heavens and to regulate it because its power is contracted by Upâdhi or the enveloping condition from which when delivered, the human spirit will be able

राचार्य कसे दाखवितात हे समजत नाही कोणी अद्वैतवादी उपासनेकरिताच हा भेद वर्णिलेला आहे, वास्तविक भेद नाही, असे म्हणतात. कोणी हे पूर्वपक्षसूत्र आहे असे म्हणतात. या सूत्राच्या योगाने अद्वैतवाद्यास अडचण उत्पन्न होते इतके तरी सिद्ध होते. रामानुज असे म्हणतात की अंतर्यामी म्हणजे परमेश्वर तो निराळा, तो विलक्षण आणि जीव निराळा तो विलक्षण अंतर्यामी म्हणजे नारायण, ह्याने पाप्मा नावाच्या पुरुषास निर्दाळून टाकले आहे रामानुजाच्या मतामध्यें जितका द्वैतवाद आहे, तितक्यापुरतें हे सूत्र त्यास साधक आहे मध्वाचार्यांनी एक वाक्य घेतले आहे, आणि त्या वाक्यावरून या सूत्राचा अर्थ बसवितात त्याचा प्रसंग असा "ज्याचें विज्ञान म्हणजे जीव हे शरीर," असे बृहदारण्यकामध्यें अंतर्यामीचें किंवा ब्रह्माचे निरूपण आहे. या उपनिषद्वाक्याची व्यवस्था मध्वाचार्य पुराणातील वाक्य घेऊन करतात त्या वाक्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे "ह्या विष्णूच्या हातून नित्यच ह्या जगताचा नाश होतो, आणि तो पर म्हणजे ईश्वर यामध्यें रमतो; म्हणून जगत हे त्याचें शरीर." अशा रीतीने उपनिषदातील शारीर या पदाचा अर्थ मध्वाचार्यांनी केला आहे वल्लभाचार्य अद्वैतपर हे सूत्र लावतात सूत्रार्थ इतकाच आहे की जीव ब्रह्म नव्हे, कारण माध्यंदिन आणि काण्व हे भेद आहे असे अध्ययन करतात यासंबंधी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे.

to accomplish any thing and every thing Hence the human spirit is the Supreme Spirit The sûtra, however, distinctly states that the human spirit or *jîva* is not the Supreme Spirit or Brahma We cannot see on what grounds this distinct statement is ignored by Shankarâchârya, and a new adjustment of the sûtra is proposed Some Advaitas or Pantheists state that a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is inculcated in the sûtra merely to enable human beings to worship the Supreme Spirit, but that there is no real distinction between the two Others state that this is merely an opponent's statement or Pûrva-paksa It is plain, however, that this sûtra comes in the way of Pantheism Râmânuja states the Antaryâmî or God is distinct and different from the human spirit. The Antaryâmî is Nârâya*n*a, who has destroyed personal Sin or Pâpmâ This sûtra supports the dualism of Râmânuja so far as it is recognized by him Madhvâchârya quotes a text and adjusts the interpretation of this sutra in his way The text is taken from the Bri*h*adâra*n*yaka. "He, whose body is knowledge or the human spirit" To interpret this text, a text from a Purâ*n*a is quoted. "This Vis*n*u continually washes away this universe, and he continually and joyfully abides in it, therefore, the universe is his body" The term *Shârîra* used in the sûtra is cut up by Madhvâchârya and interpreted as in the text of the Purâ*n*a Vallabhâchârya interprets the sûtra as entirely supporting his Pantheistic

सूत्राणि

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

भावार्थ । अदृश्यत्वादिगुणकः किं प्रधानमुत जीव उत परब्रह्म परमेश्वर इति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु परब्रह्मधर्मनिरूपणात् परब्रह्मैव॥ तत्र शंकरो विद्याद्वय व्यवस्थापयति । सा च ब्रह्म विद्या समाप्या । तदधिगम्यस्याक्षरस्याऽब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थे इति ॥ रामानुजः तस्मात् परतः च समष्टिपुरुषस्यैव प्रसिद्धं । तदधिष्ठितं च प्रधानं महदादिविशेष पर्यंतं विकारजातं प्रसूत इति ॥ मध्वः अथ परा यया स हरिर्वेदितव्यो योसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मेत्यादिना तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्याविषयत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणक इति ॥ वल्लभः अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात् । तत एव विद्याया अपि परत्वं । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वं पुरुषस्यापि तयोः परापरभावेऽभेदश्च । एतादृश एव हि ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । तथाक्षरात् संभवतीह विश्वमिति ॥ पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमेव । ईषदानंदतिरोभावेन ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानंदः पुरुष इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत् तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वं । मु० उ० (१ १,७)॥ अक्षरात् परतः परः । मु०

उ० (२.१,२.) ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते । मुं० उ० (१.१,९.) ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां । मुं० उ० (१.२,१३.) ॥ कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । मुं० उ० (१.१,३.) ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । मुं० उ० (१.१,१.) ॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यंति । मुं० उ० (१.२,७.) ॥ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि गच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । मुं० उ० (१.२;१२.) ॥

२१. न दिसणें इत्यादि गुण ब्रह्माचे; कारण अशा धर्माचें निरूपण आहे.

" जो विज्ञान म्हणजे जीवामध्ये राहतो, ++ विज्ञान ज्याचे शरीर " " जो आत्म्याच्याठायी राहतो × दुसरा पाहणारा नाही." " कारण जेथे द्वैतभावासारखे असते, तेथें एक (दुसरा) दुसऱ्याला पाहतो. आणि जेथे त्याला सर्वत्र आत्मा होऊन राहते, तेथे (कोणी) कोणास पहावे?" हीं वाक्ये बृहदारण्यक-उपनिषदात येतात

२१. पुढील उपनिषद्वाक्याची व्यवस्था करायाची आहे त्यामध्ये ज्या धर्मांचे निरूपण केले आहे, ते धर्म ब्रह्माचे इतकाच सूत्रात सिद्धांत आहे. आता जे धर्म वर्णिले आहेत, ते का प्रकृतीचे, का जीवाचे, की परब्रह्माचे असे पूर्वपक्ष क-

21. Invisibility and other properties (the Supreme Spirit or Brahma possesses), because they are (so) described.

system The sense of the sûtra is simply this The Antaryâmî is not Brahma, because the Mádhyandinas and the Kânavas both *learn* a distinction The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in this connection "He, who abides in pre-eminent knowledge (human spirit), whose body is pre-eminent knowledge " "He who abides in the soul (Âtmâ), + + there is none else that sees " " Because where there is the sense of duality, there one sees another, and where every thing has become to him the soul, there who is to see whom?" All these texts occur in the Brihadâranyaka

21 The following Upanisad-texts are to be interpreted and adjusted. The sûtra simply states

रतात पण सिद्धांत असा की परब्रह्मा चे ते गुण या विषयास अनुसरून शंकराचार्य असें म्हणतात कीं विद्या दोन प्रकारच्या, एक ब्रह्मविद्या आणि एक कर्मविद्या ब्रह्मविद्येमध्यें ब्रह्मानें निरूपण आले आहे असा या व्युत्पत्तीच्या धारे [illegible] न ब्रह्मविद्येची व्यवस्था करतात जयें ब्रह्मानें निरूप । नाहीं ती ब्रह्मविद्या न व्हे ऋग्वेदादि ज ग्रंथ आहेत त्यामध्ये कर्मविद्येचा [illegible] पास केला आहे कारण ब्रह्मविद्येची स्तुति होऊन तिचा उपक्रम व्हावा असें निरूपण शं[illegible] चार्य करतात, त्याचा वाचकांनीं विचार करावा रामानुज असें म्हणतात कीं सृष्टीमध्ये दोन प्रकारचे आकार दिसून येतात एक उत्कृष्ट म्हणजे पर आणि दुसरा निकृष्ट म्हणजे अपर पर म्हणजे समष्टि म्हणजे पुरुष असें प्रसिद्ध आहे त्याचा आधार घेऊन प्रकृति दुसऱ्या पदार्थास उत्पन्न करते अशा सांख्य शास्त्राची परिभाषा पेकन त असे सिद्ध करतात कीं प्रकृतिपासून पुरुष भिन्न, आणि त्या दोहोंचेंहि वर्णन उपनिषदांमध्यें नाहीं एक पुरुषाचेंच वर्णन आहे मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं परा विद्या एक आणि अपरा विद्या दुसरी परा उत्तम, आणि अपरा म्हणजे निकृष्ट ह्या उत्तम विद्येनें हरिच जाणायाचा या हरीच्या अंगीं निर्गुणत्व अदृश्यत्व परमात्मत्व, श्रेष्ठत्व हे गुण आहेत आणि याच्या योगानें हरि ओळखण्यास यतो परा विद्येचा हाच विषय आणि हे सारे गुण विष्णूचे वल्लभाचार्य म्हणतात का अदृश्यत्वादि गुण

that Brahma possesses the qualities described in the Upanishad texts An opponent asks—are they the qualities of the human spirit or of the Sankhya prakriti or of the Supreme Spirit? The conclusion is that they are the qualities of the Supreme Spirit In this connection Shankaracharya observes —there are two systems—the spiritual system (Brahma-vidyâ) and the sacrificial system (Karma vidya) That is the spiritual system where Brahma or the Supreme Spirit is described that is not the spiritual system in which it is not described The sacrificial system or Karma vidyâ is treated of in works like the Rig veda so that the spiritual system (Brahma vidyâ) may be commended and introduced The reader can examine for himself this explanation of Shankaracharya. Upon this sutra Râmanuja remarks—two forms are seen in this universe—the highest and the lowest The highest is the universal unlocalized Spirit (Samasti) or the Person (Purusa) This is well known Supported by Him the Prakriti produces phenomena This is the way the Sânkhyas state the relationship between the two Hence the Upanisads do not describe both—Prakriti and Purusa or the material noumenal essence and spiritual God head the one being distinct from the other They describe only the spiritual God head Madhvâcharya observes —the highest knowledge is distinct from the lowest knowledge Hari or God is to be known by means of the former Hari is unqualified invisible, Supreme Spirit, and he

परमात्म्याचे. परमात्मा म्हणजे परब्रह्म. परब्रह्माचें ज्ञान झालें की दुसऱ्या सर्व विषयाचें ज्ञान होतें. अशा रीतीनें ब्रह्म श्रेष्ठ आहे. म्हणूनच तत्संबंधी विद्या ही श्रेष्ठ आहे आणि अक्षर म्हणजे ब्रह्म, आणि पुरुष म्हणजे जीव अशा रीतीनें त्या दोघामध्यें, म्हणजे जीव आणि ब्रह्म यामध्ये श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असें तारतम्य असून दोन्ही एकच आहेत. याचें नाव ब्रह्मवाद. आता अक्षर म्हणजे जीव, ब्रह्म कसें? त्याच्या अंगीं अदृश्यत्वादि गुण आहेत म्हणून ते परमात्माच, कारण या सूत्रानें परमात्म्याचे धर्म वर्णिले आहेत. जसें अक्षरापासून विश्व उत्पन्न होतें. याप्रमाणें पुरुष म्हणजे भगवान आणि जीव म्हणजे ब्रह्मच; दोहोंमध्यें भेद इतकाच की जीवातील सारा आनंद प्रकट नसतो. त्याचा पुष्कळ आनंद दाबून गेलेला असतो. ईश्वराचा सारा आनंद प्रकट असतो. अक्षर म्हणजे जीव, पुरुष म्हणजे परमात्मा. या सूत्रानें जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "नंतर जिच्या योगानें तें अक्षर (ब्रह्म) समजतें, ती परविद्या. पंडित ते पूर्ण पहातात. अदृश्य, अग्राह्य, ज्याला गोत्र नाही, ज्याला ब्राह्मणादि वर्ण नाहीं, ज्याला डोळे आणि कान नाहीत, ज्याला हात पाय नाहीत, तें नित्य, तें प्रभु, सर्व स्थळीं वास करणारें, तें अतिसूक्ष्म, तें कमी जास्त होत नाही. सर्व भूतांचें तें कारण" "जसा कोष्टी नावाचा किडा उत्पन्न करतो आणि उपसंहार करतो, जशा पृथ्वीमध्यें वनस्पति उत्पन्न होता-

is to be known by these qualities. The highest knowledge explains this; and Vyasa possesses these qualities. Vallabhāchārya states that the Supreme Spirit possesses such qualities, e.g., invisibility. The Supreme Spirit being known, all other things are known. Thus the Supreme Spirit is the highest, and, therefore, the system of knowledge about him is the highest. The term *Akṣara* used in the Upanishad texts refers to the Supreme Spirit and the term, Puruṣa, to the human spirit. Thus though there is an apparent distinction between the two—one being the highest and the other being the lowest,—yet both are really united. This is styled the Brahmavāda or the system of Brahma. How is the *Akṣara* (or Brahma) the human spirit? Because it possesses such qualities as invisibility, it is Brahma or the Supreme Spirit because the qualities of the Supreme Spirit are described in this connection. For instance, the universe issues from the Akṣara. Thus [illegible] God (Puruṣa) and the human spirit (*Jīva*) are both identical with the Supreme Spirit—the distinction between the two being that the human spirit is not able to enjoy all the happiness it is capable of, most of its happiness lies dormant, on account of its being subject to Upādhi or the condition of mundane existence; while God enjoys all the happiness possible. The term Akṣara in the sutra signifies the human spirit, and the term, Purusa, the Supreme Spirit. The following is the translation of the Upanisad texts connected with this sūtra "Then that learning by means

त, ज्यी जीत मन ीवर पशा आणि ेरा उत्पन्न होत तसें अक्षर (ब्रह्म)-पासून हें वि श्व उत्पन्न होतें अक्षर (ब्रह्मापासून) पलिकडे जो पुरुष ' जो सर्व सामान्येंकरून जा । तो, जो सर्व विशेषेंकरून जा । तो, ज्याचें ज्ञानमय तप त्यापासून हें ब्रह्म (स्थूल ब्रह्म) आणि नामरूप आणि अन्न उत्पन्न होत ज्या ज्ञानानें अक्षर पुरुष आहे असें जा णता तरी ती ब्रह्मविद्या तत्त्वज्ञान सांगता झाला हें भगवान् ज्यानें जाग ल्यानें हें सर्व जा ।लें जातें जी सर्व वि द्येची मुख्यस्थान ती ब्रह्मविद्या ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्व त्यास तो सांगता झाला ' " हे नाश होणार (हे) अदृढ अठ-राज । (सोळा ऋत्विज यजमान आणि त्याची भार्या) ज्यांनी ह्यास परता त त्याहाल (ज) यांचे कर्म (तें) हें श्रेष्ठ, असें मानून आनंद पावतात त मूर्ख पुनरपि जरा मृत्यूस पावतात " ' कर्मकरून उत्पन्न झालेल्या लोकांना परीक्षा करून ब्राह्मणाने वैराग्य प्याव र्ज करून नाहीं स्थानें तें (मिळ-त) नाहीं ते विशेष समजण्याकरिता हातामध्ये समिधा घेऊन त्यानें उपाध्यायाकडे जावें (तो) गुरु श्रोत्रिय आणि ब्रह्म निष्ठ ' या उपनिषदांच्यामध्ये अक्षर या पदाच्या अर्थाविषयीं गोंधळ आहे त्याचा वाचकानीं विचार करावा

of which the Akshara (Brahma) is known as the highest. Pandits see this fully That is eternal which is invisible, which is incomprehensible which has no relation of consanguinity (Gotra) without any distinction of colour such as that of a Brahmana, which has neither eyes nor ears, which has neither feet nor hands It is the power It abides in all places It is highly ethereal which never increases nor decreases and which is the cause of all existence (Bhûta) As a spider creates and destroys its cobweb as plants spring up upon the face of the earth as hair and down grow on a living man so this universe emanates from the Akshara (Brahma) The Highest known is beyond this Akshara (Brahma) From Him who knows all things generally and who knows all things particularly whose austerity consists in knowledge —from Him this Brahma (shabda Brahma or gross Brahma) these names and forms and food proceed He indeed explains the spiritual system (Brahma vidya) by means of his vision of essences by which he knows that Akshara (Brahma) is the Person Lord what when known is all known? He explains to Atharva his eldest son that spiritual system (Brahma vidya) which is the foundation of all knowledge This is destructible incapable —eighteen persons (sixteen officiating priests a sacrificer and his wife) appear in the form of a sacrifice and enjoy themselves believing the lowest ... The

सूत्राणि.

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

भावार्थः । अनुसंहितानुसंधास्यमानेषु वाक्येषु विशेषणैर्भेदव्यवहारेण च यो निर्दिष्टः स परमात्मा न शारीरो जीवो न वा प्रकृतिः। उपनिषद्वाक्यानि गृहीत्वा प्रकृतिर्निर्दिष्टेति सांख्या वदति ॥ लौकायतिकाश्च शारीरो जीव इति । तदप्यसत् । किं कारण । विशेषणानां भेदव्यवहारस्य चान्यथा व्यवस्था न भवेत् ॥ तत्रऽपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिः जडरूपा । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया । तामक्षरं पर प्राहुः परतः परमक्षरं । हरिरेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितमिति स्कांदे इति मध्वः ॥ अक्षरादव्याकृतात् परो यः पुरुषस्तस्मादपि परभूतोदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दाऽभिहितः परमात्मेत्यर्थ इति रामानुजः ॥ ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि नित्यं सदैकरूपमविक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वं ब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्मा इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः । मु० उ० (२.१,२.) ॥

ought to accept asceticism after examining all the regions produced by sacrificial activity (karma), what is not fashioned (krita) is not obtained by means of that which is fashioned Taking sacrificial fuel in his hands, one should go to his teacher to know this particularly a teacher well-versed in the Vedic lore (shrotriya) and devoted to the con-

२२ पुन विशेषणें आणि भेद निरूपण यांच्या योगानें दोन्हीं नव्हे

22 By means of epithets and the enumeration of a distinction, (it is) not both

२१ उपनिषदांतील ... यांचा अर्थ ... पुरुष दिव्य (आणि) अमूर्त (जड नाहीं) आणि तो आंत आहे, तो बाहेर आहे तो अजन्य ... ज्याला प्राण नाहीं ... (तो) अक्षर ... या ... श्रुति आहेत त्यांचा ... प्रकृति परब्रह्म नव्हे ... आणि पुरुष ... भेद ... आहे ... परब्रह्म नव्हे असें सिद्ध होतें आहे ... आणि ... उपनिषदांचा आधार आहे असें म्हणू ... सांख्य आणि ... सांख्यमतामध्यें सृष्टि उत्पन्न करण्याचें मुख्य काम प्रकृतीचें असून, पुरुष किंवा परमेश्वर फक्त आपल्या ज्ञानानें साहाय्य करतो ... प्रकृतीला ... शक्ति आहे पण ती आंधळी, म्हणजे ज्ञान नाहीं पुरुष ... आहे, पण त्याला हात पाय नाहींत हीं दोन्हीं मिळून सृष्टिक्रम चालवितात हीं दोन्हीं अनादि ... आपल्या स्वतास ... असें म्हणवीत ते ए

templation of Brahma (Brahmanishtha) The reader is to mark that the term Akshara is used in different senses in the Upanishad texts.

The translation of the Upanishad texts quoted in connection with this sutra will easily explain the text of the sutra itself Because that Person is divine and immaterial He is inside outside and is uncreated He does not breathe, has no mind and being beyond the white Akshara is the highest This text is quoted by Vedantins and it is stated that the epithets used in it show that the Supreme Spirit (Parabrahma) is neither the Prakriti of the Sankhyas nor the human spirit and that the same text marks a distinction between Akshara and Purusha—a distinction which also proves that neither the human spirit nor the Prakriti of the Sankhyas is the Supreme Brahma What is the bearing of these remarks? After Buddhism began to predominate the Sankhyas and the Materialists fell back upon the established Upanishads and quoted them in support of their statements What are these *Sankhyas and Materialists?* According to the former the function of creating and sustaining the universe is performed by the material entity called Prakriti while God or Person (Purusha) aids it simply by means of His intelligence This double operation is expressed by a

हिक तितके सर्व खरे, बाकी सर्व खोटे असे मानणारे लौकायतिकाचे आणि सांख्य पंडिताचे असे म्हणणे पडले की, उपनिषदामध्ये सांख्य आणि लौकायतिक मते वर्णिली आहेत त्याचे खंडन करण्याकरितां बादरायणाचार्य म्हणतात.—उपनिषदामध्ये जीव परब्रह्म नव्हे असे वर्णिले आहे. कारण उपनिषदात पुरुषास (परब्रह्मास) जी विशेषणें दिली आहेत ती जीवास लागू होत नाहीत किंवा प्रकृतीस लागू होत नाहीत प्रकृति जड आहे, पुरुष जड नाही पुन जीव आत बाहेर सारखा भरलेला नाही परब्रह्म आत बाहेर सारखे भरलेले आहे अक्षर म्हणजेच परब्रह्म असें म्हणता येत नाही. कारण उपनिषदात असे वर्णिले आहे की अक्षराच्या पलिकडे उत्कृष्ट. तेव्हा अक्षरामध्ये आणि परब्रह्मामध्ये भेद आहे, या स्थळी अक्षर हे नाव प्रकृतीचे किंवा जीवाचे म्हटले असता साजेल. परंतु अक्षर तेच परब्रह्म असे म्हणता येत नाही. अशा रीतीने शंकराचार्यांनी या सूत्राची व्यवस्था केली आहे. यावर मध्वाचार्य इतकेच म्हणतात की अक्षर ते दुसरे; जी प्रकृति ती जड आहे, जी अव्यक्त प्रकृति ती श्री. ही श्री सचेतन आहे, ही विष्णूचा आश्रय धरून राहते. ही जी श्री हिला पराक्षर हे नाव आहे. याच्या पलीकडे सर्वगुणसंपन्न हरि. अक्षर शब्दाचे असे तीन अर्थ आहेत एक विष्णु म्हणजे परमात्मा एक सचेतन श्री ती विष्णुपत्नी; आणि एक जड प्रकृति. रामानुज असे म्हणतात की "अ-

maxim known as the *Andha-pangu-nyâya.* That is, the Prakriti is able to move and work, but is blind, that is, possesses no intelligence whatever. But the Person (Purusa), though possessing eyes, that is, intelligence, has no feet and hands, that is, is not able to move and work These two together create and regulate the universe. They have had no beginning. The Materialists (Chârvâkas) called themselves *Louhâyatika*, because they recognized this world to be real and ignored every thing else The Sânkhyas and the Materialists state that their doctrines have a foundation in the Upanisads. To refute them, Bâdarâyana observes in the above sûtra the Upanisads describe that the human spirit is not the Supreme Spirit, because the descriptive epithets, used in referrence to the Supreme Spirit, apply neither to the human spirit nor to the Prakriti of the Sânkhyas The Supreme Spirit is immaterial, while Prakriti is material. Again the human spirit does not pervade every thing inside and out-side, while the Supreme Spirit so pervades the universe. It can not be stated that what is called Aksara is the Supreme Spirit, because the Upanisad distinctly states that the highest (Supreme Spirit) is beyond the Aksara. Then there is a distinction between the Aksara and the Supreme Spirit (Brahma) Hence in this connection, the Aksara may well signify either the Prakriti of the Sânkhyas or the human spirit. But it can not be stated for a moment that the Aksara is the Supreme Spirit.

"क्षराच्या पलीकडे उत्कृष्ट" या उपनि-
षद्वाक्याचे तीन भाग पडतात. प्रथम
भागामध्ये अव्यक्त जड प्रकृतीचे वर्णन
आहे ती अक्षर हा पहिला भाग दुस-
ऱ्या भागामध्यें परिकल्प्याचें वर्णन आहे,
त समष्टिरूप पुरुष किंवा शबलब्रह्म, आणि
उत्कृष्ट तो परमात्मा. अदृश्यत्व आणि
दुसरे गुण त्याच्या अंगी आहेत. अक्षर
शब्दाचा परमात्मा असाहि अर्थ आहे.
तेव्हा रामानुजमतें अक्षर म्हणजे परब्रह्म
अक्षर म्हणजे शबलब्रह्म, अक्षर म्हणजे
अव्यक्त प्रकृति. वल्लभाचार्य म्हणतात की
या ब्रह्मवादामध्यें अडचण आहे. ब्रह्मा-
मध्येंच सर्व ब्रह्मांड बनून राहण्याचे सा-
मर्थ्य आहे, असें म्हटलें असतां विरोध
येतो येतोसा वाटतो पण तसा विरोध
नाहीं. जें नित्य आहे, ज्यामध्यें एकरूप
आहे, आणि ज्यामध्यें फेरफार नाहीं—
असें सारें ब्रह्मांड बनू शकत नाहीं. ब्रह्म
व ब्रह्मांड बनलें खरें परंतु त्या दोहों-
मध्यें भेद आहे. ब्रह्मच ब्रह्मांड आहे
असें ब्रह्मवादानी म्हटलें की ते पार
झाले परब्रह्म सर्वज्ञ आहे, दिव्य आहे,
इत्यादि धर्म परब्रह्माचे असें म्हणणें साज-
तें हे धर्म प्रकृतीचे न हेत

In this way Shankarâcharya interprets this sûtra. About this sûtra Madhvacharya only observes —that the Aksara is something else than the Prakriti *is material, and that noumenal* Prakriti (Avyakta) is *Shri*. Shri is intelligent. She abides under the protection of Visnu and is called Parâksara or higher Aksara. Beyond this Paraksara is Hari possessed of all attributes. Thus *the term Aksara* has three different senses. First it signifies Visnu *or the* Supreme Spirit, secondly Shri *the spouse of Visnu and thirdly,* the material entity called Prakriti. Ramanuja *observes — the highest beyond the Aksara* is an Upanisad text consisting of three parts. The first part is *Aksara* which refers to the non manifested material Prakriti. *Beyond* is the second part and refers to the unlocalized Person or gross Brahma (shabala Brahma) and the third part is *the highest* which refers to the Supreme Spirit which possesses such attributes as invisibility and others. The term Aksara also signifies the Supreme Spirit. *To sum up the statements of* Râmânuja the term Aksara in the Upanisad text refers to the Supreme Spiritual Essence (Para brahma) to the gross spiritual essence (shabala brahma) and to the non manifested material entity (Avyakta prakriti). About this sûtra Vallabhacharya *observes* —there is considerable difficulty in this spiritual system. The Brahma itself has the power of becoming and subsisting in the form of the universe. Such a statement can be made without

सूत्राणि.

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

भावार्थः। अनुसंहिताऽनुसंधास्यमानेषु वाक्येषु यद् रूपं वर्णितं तेन परमात्मा निर्दिष्टः। न तु शारीरो जीवो न प्रधानं वा ॥ तत्र तच्च परमेश्वरस्यैवोचित । सर्वविकारकारणत्वाद् न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्याऽयं रूपोपन्यासः संभवतीति शंकरः ॥ अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषीत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य संभवति। ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद् रूपमिति वल्लभः ॥ एको नारायण आसीन् न ब्रह्मा न च शंकरः। स मुनिर्भूत्वा समचिंतयत् तत एते व्यजायंत। विश्वे हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेंद्रा इति। तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति मध्वः। ईदृश रूपं सर्वभूतांतरात्मनः परमात्मन एव संभवति। अतश्च परमात्मेति रामानुजः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदय विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा। मु० उ० (२.१,४.) ॥ एतस्मादधीत्य एष वेदवेदांगपारगः ॥ अहमन्नमहमन्नमहमन्नादः ॥ एतस्माज् जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी। मुं० उ० (२.१,३.) ॥ तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः। मुं० उ० (२.१,५.) ॥ अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च +। पुरुष एवेदं विश्वं कर्म। मु० उ० (२.१,९.) ॥ हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त॒ताग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ आसीत्। ऋ० स० (१०.१२१,१.) ॥ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥

२३ आणि रूपाचा उपन्यास केला आहे म्हणून अंतर्यामी परमात्मा

२३ पुढील उपनिषद्वाक्यांमध्यें रूपाचें वर्णन केलें आहे. त्यावरून लोकायतिक पंडित असें म्हणतात कीं जीवच मुख्य असें वर्णन उपनिषद्वाक्यांत केलें आहे. सांख्य पंडित असें म्हणतात कीं प्रकृतीचें वर्णन उपनिषद्वाक्यांत केलें आहे. यावर आचार्य असें म्हणतात कीं त्या सर्व विकारांचें कारण असें तत्त्व आहे म्हणून तें म्हणजे परमात्मा. कारण सर्वज्ञत्व, महिमा इत्यादि परमात्म्याचे रूप असें म्हणणें शक्य नाहीं. ज्याचें मस्तक अग्नि आहे, ज्याचे डोळे सूर्य चंद्र आहेत, इत्यादि जें उपनिषदांत वर्णन आहे तें प्रधान जें जड त्याचें वर्णन शक्य नाहीं. आहे त्याला स्वतः लागूं पडणें शक्य नाहीं. जीवाला लागूं होत नाहीं. ब्रह्मानंद यांनी त्या प्रकारचें विवरण अशीं वाक्यें उद्धृत केलीं आहेत. मध्ये ते असें म्हणतात कीं एकदा नारायण होता. ब्रह्मदेव आणि शंकर न होते. तो मुनि होऊन विचार करता झाला. त्यापासून हे उत्पन्न झाले. हे कोण? हे सारे—ब्रह्मदेव, अग्नि, यम, वरुण, रुद्र, इंद्र, अहो असा या परब्रह्माचीं, नारायणाचीं चार रूपें—एक पांढरें, एक तांबडें, एक पिवळें, एक काळें असें म्हणतात. कीं सर्व भूतांचा अंतरात्मा जो परमात्मा त्याचें असें रूप म्हणणें संभवतें. दुसऱ्याचें असें रूप म्हणणें संभवत नाहीं म्हणून

23 And because the form is described, the inner controller is this Supreme Spirit.

any objection though at first sight some exception may be taken to such a statement. What is eternal must have but one form incapable of change and there cannot possibly be a universe having one form and incapable of change. Though it is true that the Supreme Spirit (Brahma) has itself become the universe, yet there is a distinction between the two. When the Brahmavādins see the identity of the two they are emancipated. The attributes—omniscience, divinity and others—can be well stated to be those of the Supreme Spirit (I am brahma). These can not be the attributes of the Prakriti of the Sankhyas.

23 Because in the following Upanisad texts a form is described, the Materialists (Loukāyatikas) assert that the human spirit is principal and that this statement is supported by the Upanisad literature, and the Sankhyas state that the Upanisad texts describe the material essence called the Prakriti. About this Shankaracharya observes:—a form of the cause of phenomenal modifications is described and the cause is the Supreme Spirit, because neither the human spirit nor the Sankhya-Prakriti is capable of manifesting such a form. See what the description is:—He whose head is fire;—He whose eyes are the Sun and the Moon, &c. Such a description can be true of " Spirit who

तो परमात्मा. या सूत्राच्या संबंधानें जी उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्याचें भाषांतर पुढेंप्रमाणे. "(ज्याचे) मस्तक अग्नि, (ज्याचे) डोळे चंद्र आणि सूर्य, (ज्याचे) कान दिशा, आणि विस्तीर्ण वेद (ज्याची) वाणी, (ज्याचे) प्राण वायु, (ज्याचे) हृदय विश्व, (ज्या) याच्या पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. अरे, हा (सर्व) भूतांचा अंतरात्मा" "ह्यापासून शिक. हा वेद आणि वेदांगे यांतून पार जाणारा. मी अन्न, मी अन्न, मी अन्न खाणारा. यापासून प्राण उत्पन्न होतो, मन (उत्पन्न होतें) आणि सर्व इंद्रिये (उत्पन्न होतात). आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी, (ही) सर्व विश्वाला धारण करणारी." "म्हणून ज्याचा पेटविणारा अग्नि, सूर्य." "सोमरसापासून पर्जन्य पडतो आणि (पर्जन्यापासून) पृथ्वीवर ओषधी उत्पन्न होतात. आणि ह्यापासून सर्व वनस्पति आणि रस निघतो या प्रकारचें सर्व (जें अग्निहोत्रादि) कर्म (ते तो) पुरुष." "तेज ज्याचा गर्भ (सूर्य) हा सर्व भूतांच्या पूर्वी होता, आणि त्याचा एक पति होऊन राहिला, त्याने ही पृथ्वी आणि आकाश धारण केले. कोणत्या देवाला हवि घेऊन यज्ञ अर्पू?" "अरे तो प्रथम शरीर धारण करणारा, अरे त्याला पुरुष म्हणायाचे. भूतांचा तो आदिकर्ता, ब्रह्मदेव पूर्वी होता."

has developed into the universe, and not of the human spirit or Sânkhya-Prakriti. Vallabha states —the Supreme Spirit has become the universe, therefore, he is called the Vishva-kâya—one whose body is the universe. Madhvâchârya states —at first, there was only Nârâyana Brahmadeva and Shankara then did not exist Nârâyana became a *muni* and thought From him these were produced. Who are these? All the following. Brahmadeva, Agni, Yama, Varuna, Rudra, and Indra Well, thus these are the forms of the Supreme Spirit, Nârâyana—white, red, yellow, and black Râmânuja observes that the form, described in the Upanisad-texts, is possible only of the inner soul of all existences, and not of any other being The inner soul is, therefore, the Supreme Spirit. The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in connection with this sûtra "He whose head is Agni, whose eyes are the Sun and Moon, whose ears are directions, and whose speech is the extensive Veda, whose breath is the air, whose heart is the universe, and from whose feet the earth, that is, whose foot-stool is the earth Well, this is the inner soul of all existences" "Learn from him. He has traversed beyond the Vedas and their ancillaries. I am food, I am food, I am the eater of food from him breath is produced and the mind is produced in all the senses Æther, air, light, water, and earth—all these support the universe Therefore, the fire that kindles them is the Sun" "Rain comes from the Soma-juice,

सूत्राणि

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

भावार्थ । वैश्वानरशब्देन परमात्मा निर्दिश्यते । किं कारणं । यद्यपि वैश्वानरशब्दः साधारणः । तस्याग्न्यात्मादिनिष्पन्नत्वात् । तथाप्युक्तधारवाने तस्ये विशेषो वर्तते । तेन वैश्वानरः परमेश्वर इति सिध्यति । न तु जठराग्निर्वा भूताग्निर्वा तदभिमानिनी देवता न वा जीवः ॥ वैश्वानरो विष्णुरेवेति मध्वः ॥ अत्रात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात् सर्वात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायत इति रामानुजः ॥ यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव न हिरण्यगर्भस्येति प्रकृतत्वात् तस्य । विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद् देवतात्वेचेति विश्वानरौ तौ नितान्तौ यस्येति तस्य विवाल इत्यण् । तेन परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद् वैश्वानरः परमात्मेति वल्लभः ॥

अत्रसाधेया ब्रुपनिषद्वाक्यानि ॥

को न आत्मा किं ब्रह्मेति + + + आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति । छा० उ० (५ ११,६) ॥ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः । छा० उ० (५ १८,२) ॥ अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते । बृ० आ० उ० (५ ९,१) ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् । ऋ० सं० (१०.८८,१२.) ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । ऋ० सं० (१.९८,१.) ॥ एव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते । छां० उ० (५.२४,३.) ॥

२४. साधारण शब्दांमध्यें विशेष असल्यामुळें, वैश्वानर ह्मणजे अंतर्यामी (परमात्मा).

24. Because there is a special sense of ordinary words, the term Vaishvânara (signifies the Supreme Spirit)

२४. वैश्वानरशब्दाचा जठराग्नि असा अर्थ होतो पंचभूतांतील जो अग्नि तो, त्या अग्नीविषयी अभिमान बाळगणारी देवता असाहि अर्थ होतो यापेकी घ्यायाचा कोणता? वैश्वानर शब्द तर साधारण आहे त्याचा अर्थ अग्नि असा होतो आत्मा असाहि होतो; तथापि हा साधारण अर्थ घ्यायाचा नाही पुढील उपनिषद्वाक्यावरून असे सिद्ध होते की विशेष अर्थी वैश्वानरशब्दाचा प्रयोग केला आहे. तो विशेष अर्थ हा, परमेश्वर अशा रीतीने शंकराचार्यांनी या सूत्राची व्याख्या केली आहे वैश्वानर ह्मणजे विष्णु असे मध्वाचार्य ह्मणतात रामानुज असे ह्मणतात की उपनिषदांमध्ये आरंभ करतांना आत्मा आणि ब्रह्म या शब्दांचा प्रयोग केला आहे. पुढे सर्वस्थळी आत्मा आणि वैश्वानर या शब्दांची योजना केली आहे. ह्मणून ब्रह्म शब्दाच्या ठिकाणी वैश्वानर शब्द समजायाचा. वैश्वानर शब्दाचा अर्थ ब्रह्मच. असे स्पष्ट समजते. वल्लभाचार्य ह्मणतात की जे जे आपल्या पुढे दिसणारे (लोकात्मक)

and by rain plants grow upon the earth All the herbs and juice come from it Therefore, all the activity, such as that of maintaining a sacred fire (Agnihotra) is the Person" "He, whose marrow is light, was before all elements and lorded it over them all He sustained this earth and æther unto what God can I make an offering?" "Well, he was the first who assumed a form. Well, he is to be called Person He is the first creater of all elements Brahma-deva first existed."

24 The ordinary sense of the term *Vaishvânara* is gastric fire It also signifies the god who presides over fire—one of the five elements Of these two which sense is to be taken? As it means fire, so it means the soul. None of these ordinary senses is to be taken The following Upanisad text shows that the term Vaishvânara is used in a special sense —He is the God-head itself This is the way Shankarâchârya comments on this sûtra Madhvâchârya observes -Vaishvânara is Visnu himself. Râmânuja states that at the beginning of

स्थूल रूपाने त्याच्या त त रूपें भगवानाविर हिरण्यगर्भाच्या नाहे पण । प्रजापति (हिरण्यगर्भ) पुरुष आहे वैश्वानर या शब्दाने दोन भाग घ्यावात एक विश्व म्हणजे सर्व हा जड संसार आणि दुसरा नर म्हणजे जीव दोघांमध्ये भगवंताचा अंश आहे म्हणून दोघांमध्ये व्यापक आहे म्हणून संस्कृत व्याकरणनियमाप्रमाणें द्वंद्वसमास सिद्ध झाला, आणि विश्वानरच्या ठायीं पण विश्वानर म्हणजे जड संसार आणि जीव हे दोघे या मध्यें व्यापक तो वैश्वानर असा वैश्वानर शब्द सिद्ध झाला म्हणून वैश्वानर म्हणजे परमेश्वर, दुसरा कोणी नाही सर्वांमध्यें ईश्वराचा अंश आहे म्हणून दुसऱ्या ठिकाणी लाक्षणिक या शब्दाचा प्रयोग होतो परंतु तो वास्तविक नाही म्हणून वैश्वानर म्हणजे परमात्माच परिणामवादाचा या स्थळीं थोडा निरूपण केलें पाहिजे त्यात परब्रह्म अनादि नित्य प्रत्यानंद असा आहे संसारकोटीमध्ये जें जें आहे ते ते त्याचाच परिणाम त्याचाच अंश परंतु तितका आनंदी मात्र नाही असे विनाशरूप असता संसारात त्याचे त्यांना आनंद झाकून गेला आहे संसारकोटीत आहेत कोण कोण ? पशु भूत, जीव देवता ह्या निरनिराळ्या लोकीं वास करणारे यांना आनंद कमी जास्ती आहे पण तो कमी जास्त झाकला गेला आहे म्हणून हे तारतम्य समजायाचें हा वल्लभाच्या मताची प्रक्रिया या सूत्राच्या संबंधानें जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर पुढें प्रमाणें आम्हा

the Upanisad the terms *soul* and *Brahma* are used But through out the Upanisad the terms *soul* and *Vaishvánara* occur Therefore Vaishvánara stands in the place of Brahma. It is distinctly seen that Vaishvánara is Brahma itself Vallabhacharya observes — whatever region we see before us —the material phenomenon—is the form of the Supreme Spirit

Vaishvanara consists of two parts — the one is *Vishva* which signifies all the material phenomena and the other *nara* the human spirit and in them both the Supreme Spirit partially subsists, and therefore both have a spiritual element in them And, therefore according to the rules of Sanskrit grammar Vaishvánara is a Dvandva-compound which simply signifies the co-existence of material phenomena and the human spirit and Vaishvánara therefore is one who subsists in both The term Vaishvanara being thus formed it is the Supreme Spirit itself and none else Because the Supreme Spirit subsists partially in every thing the term Vaishvanara in its transferred sense applies to all objects But that is not its real sense Hence Vaishvánara is pre eminently the Supreme Spirit Vallabha expounds what is called the doctrine of transformation (Parinamavada) It is necessary to explain its features According to it the Supreme Spirit is without beginning and eternally manifests happiness Whatever is seen in the state of non emancipation (Sansara) is its transfor

आत्मा कोण, ब्रह्म काय, असी महाश्रोत्रियानी मीमासा केली. हा वैश्वानर आत्माच असे तू ठीक जाणतोस. "आम्हाला समजून सांग." असे ऐकून कोणी (म्हणतो) "हाच शास्त्रात स्पष्ट वर्णिला आहे आणि प्रत्यक्ष तो जगत् जाणतो, आणि आत्मा ज्याचे रूप अशा वैश्वानराची जो उपासना करतो तो सर्व (आकाशादि) लोकातील, सर्व भूतातील (शरीरातील), सर्व आत्म्यामधील (जीवातील) सर्वाचा योग्य उपभोग करतो. त्या ह्या आत्मरूप वैश्वानराचे वा मस्तकच द्युलोक (सुतेजा), डोळा सूर्य (विश्वरूप), प्राण वायु (पृथग्वर्त्मात्मा); ज्याच्या देहाचा मध्यभाग आकाश, ज्याचे मूत्रस्थान जले, पृथ्वीच ज्याचे पाय, ज्याचे उरच वेदि, आणि अगावरची लव ही वहिदर्भ ज्याचे हृदय गार्हपत्याग्नि, ज्याचे मन दक्षिणाग्नि, ज्याचे मुख आहवनीय अग्नि." "जो हा पुरुषाच्या आत असतो आणि जेणेकरून जें खाण्यात येतें ते पचतें; तो हा अग्नि वैश्वानरच" "सर्व जगताचे हित करणारा जो अग्नि त्याला सर्व भुवनासाठी दिवस दाखविणारा देवानी केला." ऋ. स० (१०. ८८, १२.) "सर्व जगताला व्यापणारा जो अग्नि त्याचे कृपेमध्ये आम्ही असावें; कारण सर्व भुवनाचा तो राजा सुखाने पूजनीय आहे. या प्रकारेच वा ह्याची (मनुष्याची) सर्व पापे नष्ट होतात."

mation (Parinama), is its part The question then is why does not every thing eternally manifest complete happiness? The reply is—the happiness of every thing is over-clouded by *Upâdhi* What does *every thing*, stated in this proposition, include? All the five elements (earth, water light, air, and æther) the human spirit and all the gods, as they abide in different regions. The degree of their happiness is great or small, according to the region in which each abides–because their happiness is more or less overclouded by *Upâdhi*. The mundane existence (sansâra) is real This is a brief analysis of the doctrine of Vallabha The following is the translation of the Upanisad texts, quoted in connection with this sûtra. "The Mahâ-shrotriyas excogitated and asked· what is our spirit and what is Brahma? Thou well knowest that the Vaishvânara is the spirit Explain this to us." Upon this some one (observes) that he is distinctly described in a system of philosophy (shâstra), and that he properly enjoys every thing connected with the human spirit, every thing connected with the body, every thing connected with all elements, every thing connected with all regions—he, who worships that Vaishvânara whose form is the spirit, and who directly knows the whole universe Of this spiritual Vaishvânara the head is the æthereal firmament (Dyu-loka) whose eye is the Sun, whose breath is the air, the middle part of whose body is æther, whose urine is water, whose feet are the earth, whose chest is the sacrifi-

सूत्राणि

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

भावार्थ । स्मर्यमाणं नाम प्रत्यभिज्ञायमानं । अनुमानं नाम लिंगं । इति-शब्दः प्रकारवचनः । इत्थंभूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यादिति रामानुजः ॥ यत् स्मृतिनिरूपितं तत् श्रुत्याधारं विना न भवेत् । तस्मात् स्मृतिरनुमेयेति नष्टशाखानुमेयत्वं सूचयन् शंकराचार्यो ब्रवीति ॥ तत् स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थे । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः इति शंकरः ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवो यत इत्यरथाऽनुमापक समाख्यानात् । इतिशब्दः समाख्याप्रदर्शक इति मध्वः ॥ केचित् स्वदेहे हृदयाकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसतं । चतुर्भुजं कंजरथांगशंखगदाधरं धारणया स्मरतीति स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे इति वल्लभः ॥

अनुसंधेया युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदंति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिंत्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा । मुं० उ० (२ १,४) ॥

cial altar (Vedi) the down on whose body is the sacrificial grass known as *Barhi* whose heart is the Garhapatya sacrifi

सूत्राणि.

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान् नेति चेन् न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

भावार्थः । वैश्वानरहृदयगार्हपत्यादिशब्दैर्वैश्वानरस्य जठरांतः प्रतिष्ठानं प्रतिपादितं । तेन न वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं चेन् न तथा । किं कारणं । वैश्वानरस्य परमेश्वररूपतया वर्णनमनुसधास्यमानवाक्येपु प्रत्यक्षं । तद्वर्णनं शुद्धजाठराग्नौ विनियुक्तं चेत् तदनर्थकं भवेत् । तस्माद् दृष्ट्युपदेशादसंभवाच्च वैश्वानरः परमात्मैव ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

मूर्द्धैव सुतेजाः । छां० उ० (५.१८,२.) ॥ यो भानुना पृथिवी द्यामुतेमामाततान रोदसी अंतरिक्षं । ऋ० सं० (१०.८८,३.) ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ॥ छां० उ० (३.१८,१.) ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः । छां० उ० (३.१४,२.) ॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति । श० ब्रा० (१०.६,१,११.) ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

भावार्थः । पूर्वसूत्रेपूक्तहेतुभिर्वैश्वानरो न देवताविशेषो भूताग्निश्च । अपि तु परमात्मैव ॥

---

whose head is the firmament "Oh, *That* is the inner soul of all elements from whose feet the earth has come, whose heart is the universe, whose breath is the air, whose speech is the extensive Veda, whose ears are the directions, and whose eyes are the Sun and Moon, and whose head is the fire."

२६ जर [illegible] वगैरे वर्णन पो-गाने आले आहे म्हणून (वैश्वानर परमात्मा नाही) असे जर कोणी म्हणेल (तर) तसे नव्हे, कारण प्रत्यक्ष उपदेश आहे (आणि) असंभव येईल म्हणून हा पुरुष असे आचार्य सांगतात

२७ म्हणूनच देवता किंवा (पंचभूतांपैकी एक) भूत वैश्वानर नव्हे

२६ [illegible] [illegible]

26 If any body objects that because such descriptions—as he abides in etc and others—lead to the conclusion that he (Vaishvanara) is not the Supreme Spirit then the conclusion is wrong, because the Acharyas state that there is a direct precept that there would be absurdity, and that, therefore Vaishvanara is the Person (Supreme Spirit)

27 Therefore, indeed any element or God is not the Supreme Spirit

26 This sutra consists of two parts. The first part describes an objection raised by some opponent. The second part gives a reply. The objection is—the term Vaishvanara and such phrases as the heart is the Garhapatya fire are used in the Upanishad text. When these are examined they mean that Vaishvanara is the gastric fire in human beings and therefore is not the Supreme Spirit. To this objection Badarayana replies in this sutra in this way. In the following Upanishad text and in the Rik Samhita it is directly described that Vaishvanara is the Supreme Spirit. This is one reason. The second reason is—that if the term Vaishvanara used in these texts be interpreted into gastric fire it would be absurd because it would be impossible to interpret these

सूत्राणि.

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

भावार्थः । अनुसंहितवाक्येषु जाठराग्नित्वेन वैश्वानराग्नित्वेन च यत् परमात्मनो निरूपणं कृतं तद् न विरुध्यते । कुतः । साक्षादपि परमेश्वरस्य केवलं साक्षिरूपत्वमिति जैमिनिर्व्यवस्थां करोति ॥ आकाशवद् व्यापकं सर्वतः पाणिपादांत ब्रह्म । अत एव साक्षात्कारत्वमनंतमूर्तित्व ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया वा स्वभावतश्च विभक्तमिव त्रयोपि नियतपरिणामाः । अनियतपरिणामास्तु आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः । + + + तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानंदरूपेणैव प्रादेशमात्रत्व न विरुध्यते । अतः साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धात इति वल्लभः ॥ विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वेषां वाऽयं नरः विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात् विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थे इति शंकरः ॥

त्या वाक्याचा कांहीच अर्थ होत नाही प्रत्यक्ष वर्णन आहे आणि वाक्याच्या अर्थाचा असभव प्राप्त होतो म्हणून वैश्वानरशब्दाचा अर्थ परमात्मा करावा हे योग्य या सबधाने जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. "ज्याचे द्युलोकच मस्तक" "जो वैश्वानर (आपल्या) तेजाने पृथ्वी आणि हा द्युलोक याचा विस्तार करतो." "द्यावापृथ्वीचा आणि अंतरिक्षाचा." "मन ब्रह्म असे समजून उपासना कर." "मनोमय, प्राण ज्याचे शरीर, तेज ज्याचे रूप असा पुरुष." "तो हा अग्नि वैश्वानर म्हणून वा रे; ह्याच वैश्वानर अग्नीला एक

texts in any way, they would not admit of any interpretation. And because there is a direct precept, and because any other interpretation whatever is impossible, the term Vaishvânara can not but signify the Supreme Spirit The following is the translation of the Upanisad-texts connected with this sutra "Whose head is the firmament" "That Vaishvânara who by his light extends the earth and the heavens." "The earth and the heavens, and the firmament" 'Worship, knowing that mind is the Brahma." "The person whose form is light, whose body is the air, and who is all mind' "He overcomes accidental death

२८ जैमिनीचें मत असें कीं साक्षात्च (असे म्हटलें असता) विरोध नाहीं

28 The opinion of Jaimini is —the statement—that the Supreme Spirit is directly to be worshipped—does not conflict (with any text)

प्रादेश मात्र पुरुष पुरुषाच्या आत वास करणारा असा जो पुरुष जा ताो तो अप रूपृ न जिस्ता"

२७ मागाल्या सूत्रात वैश्वानरपदा च्या अर्थाविषयीं जें निरूपण केलें त्या स उपसंहार या सूत्रात केला आहे तो असा कीं वैश्वानर म्हणजे कोणी देवता विशेष नव्हे किंवा व्यवहारातील अग्नि नव्हे वैश्वानर म्हणजे परमात्मा असा सिद्धांत

२८ जो मीमांसक तोच जैमिनि हा असे मताप प्रदर्शन करून वैश्वानर, जाठराग्नि अशा नाना उपाधि धरून ईश्वराची उपासना करण्याची जरूर नाहीं साक्षात् उपासना करता येते मग ईश्वरा ला हात आहेत, पाय आहेत तो पुरु षाच्या आत आहे या अशा नानाविध वर्णनाची व्यवस्था काय? जैमिनि म्हण तो कीं या वर्णनाचा यांगांत सिद्धांतास मुळीच विरोध येत नाहीं हें कसें? ए कंदर वर्णन वाचले म्हणजे परमात्मा रूप लक्षामध्यें येतें आणि हातपायाचें वर्णन आहे म्हणून त्याविषयीं संशय पडत नाहीं विश्व आणि हा नर, किंवा सर्वांचा हा नेता, किंवा सगळे नर ज्याचे, अशा प्र कारची व्युत्पत्ति विश्वानर पदाची होते आणि विश्वानर या शब्दापासून वैश्वान

he who knows that Vaishvanara is a person abiding in the inside of human beings. Well, that fire Vaishvanara is this

27 This sûtra simply sums up the explanation given in the preceding sûtras as to the signification of the term Vaishvanara. Vaishvanara is not some particular God or culinary fire. The final statement is Vaishvanara is the Supreme Spirit

28 The exposition of the sûtra shows that Jaimini mentioned in the sûtra is the same with the author of the Pûrva Mîmânsâ. It is not necessary to worship the Supreme Spirit as he is manifested in the gastric fire or under conditions of physical existence. He can be directly worshipped. What is the interpretation and adjustment of such texts as describe the hands and feet of the Supreme Spirit and state that he abides in the inside of human beings? Jaimini states that such descriptions do not conflict with the proposition—that God is directly to be worshipped. When the whole description is read and examined a form of the Supreme Spirit is perceived—a form before which the description of his hands and feet disappears from the mind, and no doubt exists. The term *Vaishvânara* is derived from *Vishva*

सूत्राणि.

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

भावार्थः । प्रादेशमात्रशब्देन यत् परमात्मनो निरूपणं कृत तत् तस्य प्रकटनमात्रं बोधयतीत्याश्मरथ्यस्याचार्यस्य व्यवस्थेति शंकरः ॥ अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वाद् न स्वाभाविकत्वं तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानंदरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यत इति वल्लभः ॥

र शब्द उत्पन्न झाला आहे. असे या सूत्राच्या अर्थाविषयी शंकराचार्यांचे म्हणणे पडले परंतु शंकराचार्यांचा अर्थ पतकरला असता जैमिनीच्या मतास अरुचि येते. ती कशी? यज्ञरूप साक्षात् परमात्मा असे जैमिनीचे स्पष्ट मत आहे वल्लभाचार्यांनी या सूत्राचा जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ केला असता अरुचि उडते, आणि सूत्रार्थास स्वारस्य उत्पन्न होते तो वल्लभाचा अर्थ असा आकाशासारखे व्यापक ब्रह्म, चोहोंकडून त्याला हात पाय आहेत, असे वर्णन आहे म्हणून ब्रह्म साकार आहे किंवा अनंतमूर्ति आहे. हे ब्रह्म स्वताच्या इच्छेने, दुसऱ्याच्या इच्छेने, किंवा स्वभावत तिन्ही प्रकारेकरून कसे पाहिजे तसे, किंवा अमुक रीतीने परिणाम पावते. त्याचे नानारंग आकाशाच्या रंगासारखे आहेत. म्हणून वैश्वानर साकार पुरुष आहे आणि सत्, चित्, आणि आनंद, ही तिन्ही रूपे ब्रह्माची असल्यामुळे त्याचे प्रादेशप्रमाण आहे असे म्हणण्यास विरोध येत नाही. म्हणून ब्रह्म सा-

and *nara* and signifies the leader of all, or all belong to him The term Vaishvânara is derived from Vishvânara This is the way Shankarâchârya comm[en]ts upon this sûtra But if interpretation of Shankarâchâ[rya] be accepted, the proposition [of] Jaimini can not be relished How is this? Jaimini directly states that the Supreme Spirit is a sacrifice itself The interpretation of Vallabha harmonizes with the proposition of Jaimini and causes it to be relished and appreciated This is the way Vallabha interprets the sûtra. The Supreme Spirit pervades the sky, and has hands and feet on all sides, and the Supreme Spirit has, therefore, a visible form (Sâkâra,) and is infinite This Supreme Spirit by its own will or by the volition of others or from nature itself, is capable of being transformed in any way or in a particular way, its different manifestations being like the hues of the sky, and, therefore, Vaishvânara is a visible (sâkâra) person, and because existence (sat), intelligence, and happiness are the forms of the Supreme

२९ स्पष्ट होण्याकरतां (तीं साकार वर्णनें) असें आ श्मरथ्याचार्यांचें मत आहे

29 The opinion of Ashmarathy Achārya is (that a description of a visible form is given) for manifesting (the Supreme Spirit)

गार आहे असा जैमिनीचा सिद्धांत ... सच्चिदानंद व साकार ब्रह्म मा ... असे वाचकांस सांगण्यास नको

२९ हा आश्मरथ्याचार्य कोण व याचा ग्रंथ काय आहे ही माहिती मिळ ... ण्याविषयी शोध ... आहे तैत्तिरी य ... संहिता, ब्राह्मण ... आरण्यक ... यांत याचें नांव आढळत नाहीं परंतु पाणिनीनें आपल्या व्याकरणाच्या (४ १ १०५) या सूत्रांत हा शब्द साधला आहे या वरून ... आश्मरथ्य हा एक प्रसिद्ध आचार्य आहे अस्तु तो ... श्वानर" ... पाय आहेत हात आहेत" अशीं जीं वेदादिकांमध्ये वर्णनें आहेत तीं या प्राकृत अग्नीचा किंवा कोणी जड पुरुषाचा न हेत तीं परमेश्वराचीं वर्णनें आहेत कारण परमेश्वराचें स्वरूप स्पष्ट समजावें म्हणून अशी वर्णनें केलीं आहेत परमेश्वर ... आहे असें म्हटल्यानें त्याची अभिव्यक्ति होते या ... असाच अर्थ शंकराचार्य अंगीकारतात अस्तु वल्लभाचार्य म्हणतात ब्रह्मास माया बिलकुल चिकटली नाहीं, म्हणून मनुष्यमात्राचें जसें साकारत्व आहे तसें ब्रह्माचें साकारत्व नाहीं तर ब्रह्म साकार कसें आहे? सत्‌चिदानंदरूपानें तें साकार आहे असें आश्मरथ्याचार्य मानतात या सू...

Spirit the statement that he is as small as a span does not conflict with any text. The proposition of Jaimini therefore is that the Supreme Spirit is visible. We need not state to the reader that the doctrine of Vallabha is—the Supreme Spirit is visible and is material (sat) intellectual (chit) and emotional (Ānanda).

29 Who this Ashmarathyacharya was and what his works are is not known. The subject is under investigation. His name does not occur in the Taittiriya Sanhita, Brahmana or Aranyaka. Panini however explains the formation of the name in connection with his sūtra (IV 1 105). Hence the conclusion that he was a distinguished Āchārya. According to him the Supreme Spirit is the Vaishvanara. He has hands and feet. Such descriptions in the Upanisads do not refer to the culinary fire or to any material being. They are the descriptions of the Supreme Spirit because they manifest his forms distinctly and therefore, they are given ...

... charya accepts this interpretation of the Sutra. Vallabha states that the Supreme Spirit is entirely free from any condition and that therefore, he has not the same form (Sakāratva) as

सूत्राणि.

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

भावार्थः । प्रादेशमात्रत्वेन यद् वेदे परमात्मनो निरूपणं तदनुस्मरणार्थमेवेति बादरेरभिप्रायः ॥ प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यत इति शंकरः॥ बादरिः केवलयौक्तिकः + + + युक्त्यनुरोधेन ब्रह्मवादोप्यन्यथा नेय इति मन्यते इति वल्लभः ॥ जैमिन्याश्मरथ्यबादरीणामाचार्याणां च यद् विचारतारतम्यं वल्लभेन निरूपित तद् रमणीय । तत् तु तत्र केवल शब्दविचारका आचार्याः । शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्मरथ्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको बादरिरिति ॥

त्यावर रामानुजानी आणि मध्वाचार्यांनी विशेष व्याख्या केली नाही

human beings. Then what is his form? It consists of material essence (sat), intelligence, and happiness And this is the statement of Âshmarathyâchârya Râmânuja and Madhva do not offer any special comments on this sûtra

३० बादरीचें मत असें पडलें कीं लक्षात (परमेश्वर) यावा म्हणून (त्याचें प्रमाण टिचभर आहे असें म्हटलें आहे)

३० मनाला आर न त्याची नीट यावा म्हणून परम र टिचभर आहे तो हृदयाच्या आत आहे त्याला हातपाय आहेत अशी वर्णनें वेदादिकात आहेत असें बादरीचें मत, अशी व्यवस्था या सूत्राची शांकरभाष्यांत केली आहे आचार्य म्हणतात कीं बादरी हा आचार्य श्रुति वाद करणारा युक्तीच्या धोरणानें चालणारा होता हा व्यवस्था दुसऱ्या प्रकारें करतो, असें हा बादरी मानतो यापर पहिले आचार्य जैमिनि आश्मरथ्य, आणि बादरी या आचार्यांची विभागणी केली आहे, हे दाखविलें आहे हा एक वल्लभाचार्यांचा रमणीय आहे आचार्य ते कोण ? प्राचीनकाळीं निरनिराळे आचार्य एका ठिकाणीं मिळून मीमांसा करीत निरनिराळ्या विषयांवर विचार मिळून एक सिद्धांत होईल तो सर्व आचार्यांचें मत अशीं मतें आचार्यांचीं मतें या नावानें ग्रंथांतरीं प्रसिद्ध आहेत अशीं आचार्यांचीं मतें सत्ताविसाव्या सूत्रापर्यंत आली आहेत हा एक आचार्यवर्ग हे स्वतः शब्दांचा विचार करणारे असे वल्लभाचार्य म्हणतात शब्द आणि अर्थ या दोहोंचा विचार करणारा जैमिनि आचार्य मागील पुढील विशेषण

30 The opinion of Bâdari is (that the statement that the Supreme Spirit is as big as a span, is made) that his form may be conceived

30 In order that the form of the Supreme Spirit may be conceived the descriptions that he is as big as a span, that he is in the heart that he has hands and feet are given in the Upanishads and Shankaracharya states that this is the opinion of Badari Vallabhâcharya observes that Badari adjusts the interpretation of texts and believes that preference should be given to arguments Vallabha distinguishes in the following way these Âcharyas according to their method of treating a subject His remarks are agreeable The Âchâryas are —Jaimini Âshmarathya and Bâdari In ancient times different Âchâryas assembled in a place and investigated a subject The opinions accepted by them all are stated as their common opinions. The phrase—in the opinion of the Âcharyas—is well known in ancient Sanskrit-literature Such opinions are stated in the first twenty-seven sûtras This is a class of the Âchâryas by themselves These examine words as such while Jaimini examines words in relation to their senses and Âshmarathyacharya investigates the relationship between the qualified and the qualifying words—as constituting their senses Badari takes up the sen

सूत्राणि.

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

भावार्थः । प्रादेशमात्रश्रुत्या परमात्मनो निरूपणं क्रियते । कुतः । तया परमेश्वरस्य संपत्तिनिमित्तप्रतिपादनात् । सूत्रस्थतथापदेन प्रादेशमात्रश्रुतिर्निर्दिष्टा । हिपद समुच्चयार्थकं । इतिर्हेत्वर्थकः ॥ तत्र शकरः सपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते इति ब्रवीति ॥ यद् रामानुजः अस्य परमात्मन एव वैश्वानरस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यंतशरीरस्य समाराधनभूताया उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसपादनायायमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति । तद् रुचिर ॥ सूत्रस्थसपत्तेरितिपदस्यानुसधास्यमानवाक्यस्थसंपादयिष्यामीति पदेन यः सबधो वल्लभाचार्येण दर्शित. स प्रौढः ॥ मध्वः तं यथायथोपासते तदेव भवतीति दर्शयतीति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा तु व एनान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसपादयिष्यामीति ॥ स होवाच । मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुततेजा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति छुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । श० ब्रा० (१०.६,१,११.) ॥

आणि विशेष्य शब्द घेऊन अर्थाचा विचार करणारा आश्मरथ्याचार्य. केवळ अर्थाचाच विचार करून युक्तिवाद करणारा बादरि.

ses of words and argues as to their bearing and relationship

३१ परमेश्वराचें ऐश्वर्य कळावें म्हणून तशी (तीं वर्णनें आहेत.) असें जैमिन्याचार्य दाखवितात

३१ संस्कृत सूत्रामध्यें 'हि' असें पद आहे त्याचा कोणी 'कारण' असा अर्थ करितात कोणी 'समुच्चय' असा अर्थ करितात 'तथा' (तथा) हें पद सूत्रांत आलें आहे मागें जीं सांगितलीं परमेश्वराचीं वर्णनें आहेत तीं परमेश्वराचें ऐश्वर्य दाखवितात, असें जैमिनि म्हणतात असा याचा अर्थ शंकराचार्य करितात. रामानुज म्हणतात कीं जैमिनि अग्निहोत्राच्या उपनिषदांत सांगितलेल्या अर्थानें हें सूत्र लावितात मग आत्मा यजमान, श्रद्धा पत्नी शरीर हा समिधेचा जुडगा, उर वेदी, अंगावरचे लव दर्भ, शिखा म्हणजे वेद नांवाची यज्ञसंबंधी दर्भमुष्टि, हृदय तो यूपस्तंभ, इच्छा हें आज्य कोप हा पशु आणि तप हा अग्नि आणि दम हा पशु मारणारा असा प्रकार नित्य नित्य जो होम होतो त्या होमास उद्देशून तीं ईश्वराचीं वर्णनें आहेत तदनंतर परमात्म्याचें ऐश्वर्य समजतें "तो वैश्वानर आहे सूर्यचंद्र त्याचे डोळे" अशा प्रकार या वर्णनाची व्यवस्था नीट होते

या सूत्राच्या अर्थाची व्यवस्था करताना व्यासाचार्य म्हणतात कीं उपनिषद्वाक्यामध्यें संपादन करीन (संपादयि

31 Jaimini shows that

of God

31 The term *hi* is used in the sanskrit sutra Some interpret it into a reason and others into a collection The term *tathá* (tatha) also occurs in the sútra Jaimini simply states that the descriptions of the form of the Supreme Spirit are given in the Upanishads to show His Majesty (sampatti) This is the way Shankaracharya interprets this sutra Ramanuja states that Jaimini adapts the interpretation of this sutra to the Upanishad text which spiritualizes the Agnihotra rite and thus explains the description of the form of the Supreme Spirit Then the following is properly interpreted 'The Supreme Spirit is the sacrificer faith is his wife the body is the bundle of sacrificial fuel the chest is the altar the down on the human body is the Barhi the tuft of hair on the head is the Veda or the bundle of grass *the heart is the sacrificial pillar*, a desire is the clarified butter a passion is the sacrificial animal the spirit of austerities is the sacrificial fire the power of subduing passions is the priest, who kills the animal The descriptions of the form of the Supreme Spirit refer to the performance of such permanent sacrifice They discover his perfection The interpretation of such texts as He is the Vaishvanara, his eyes are the Sun and Moon, is thus ad

सूत्राणि.

आमनंति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

भावार्थः । चकारः समुच्चयार्थः । सर्वं पर्यालोच्य बादरायणाचार्यः स्वमत सिद्धांतयति । किं तत् । अस्मिन् नामाऽनुसधास्यमान-वाक्ये परब्रह्मरूपं परमात्मानमामनंतीति वल्लभाचार्यः ॥ इद सूत्रस्वारस्यं तन्निरूपित ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणाया नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति सर्वानिंद्रियकृतान् दोषान् वारयतीति तेन वरणा सर्वाणींद्रियकृतानि पापानि नाशयतीति तेन नाशी भवतीति कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च सधिर्भवति ॥ जा० उ० (२.) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ष्यामि) असे जे पद आले आहे, त्यास धरून सूत्रामध्ये ऐश्वर्य (सपत्ति) या शब्दाचा उपयोग केला आहे मध्वाचार्य म्हणतात की सूत्रार्थ इतकाच की जशी जशी ज्याची उपासना तसा तसा त्याला देव. या सबधाने जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे " अरे बा, ज्याना विदित आहे अशा देवाना सर्व विश्वरूपीच (प्रादेशमात्र) जणों प्राप्त झाला " " विश्वरूपी ज्या प्र-कारे मला कळतो तसे मी रे, त्याना (ई-श्वराच्या अवयवाना) वर्णीन, ' मस्तकाला हात लावून हा वैश्वानर वरती आहे (भू भुव. स्व: याना मागे टाकून या-

justed In interpreting this sûtra Vallabhâchârya observes —that the term *Sampatti* (perfection) refers to the verb *will accomplish* (Sampâdayisyâmi) in an Upanisad-text Madhvâchârya states that God is unto His worshippers according to the spirit in which he is worshipped The following is the translation of the Upanisad-texts connected with this sûtra "Those gods, who know it, see the Supreme Spirit pervading the whole universe (Prâdeshamâtra)" "I will explain the different attributes of the universal Spirit as they are known to me" "Putting his hand upon his head, he said that the Supreme Spirit is on high,

३२ आणि हाच पै ते त्याला वेदद्वारा वर्णितात

[illegible] डोळे) (असे अर्थ [illegible] (डोळे) [illegible] दाखवून हा सूर्य [illegible] (प्राण) [illegible] नाकाकडे दाखवून हा वायु वैश्वानर [illegible] मुखातील आकाश दाखवून हे आकाश वैश्वानर [illegible] दाखवून हा [illegible] वैश्वानर.' 'हनुवटी दाखवून ही स्थान (पृथ्वी) वैश्वानर ' असा शरीराच्या अवयवांची आणि वैश्वानराची [illegible] [illegible] [illegible] आहे ही [illegible] [illegible] आहे [illegible] सूत्रात [illegible] हे पद [illegible] आहे [illegible] [illegible] स्पष्ट होतो

३२ पुढे उपनिषद्वाक्य [illegible] आहे त्यास उद्देशून या सूत्रात 'अस्मिन्' हे पद घातले आहे सूत्रांतील ते [illegible] [illegible] [illegible] भाष्यकारांनी [illegible] [illegible] आहे [illegible] या [illegible] [illegible] आहे त्याचा [illegible] [illegible] आपला मत [illegible] [illegible] करितात ते असे की परब्रह्म म्हणजे परमात्मा [illegible] स्वरूप [illegible] हे या सूत्रात सांगितले आहे उपनिषद्वाक्याचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'जो हा अनंत अव्यक्त आत्मा, तो हा मुक्त न [illegible] आहे म्हणून तो मुक्त

(४—५)

32 And in this they describe him by means of the Veda

pointing to his eyes he said that the Sun is the Supreme Spirit pointing to his nose he said that the air is the Supreme Spirit pointing to the space in his mouth he said that this universal space is Vaishvanara pointing to the waters in his mouth he said all substance is Vaishvanara pointing to his chin he said that this earth is Vaishvanara This is the way the Shatapatha Brahmana in harmonising the different descriptions of the members of the human body and of Vaishvanara uses the term *will accomplish* and in reference to it the term perfection (Sampatti) is used in the sutra Hence the sutra is explained by this Upanishad text

32 The term *in this* used in [illegible] has a reference to an Upanishad text to be translated The term *they* in the sûtra refers to the Âchâryas Of all the different commentators on this sûtra Vallabha shows well what the spirit of the sûtra is Bâdarâyana after the examination of the Veda states his opinion It is this The Supreme Brahma or essence is the Supreme Spirit This sutra explains what its form is The translation of the text quoted in connection with this sutra will elucidate it 'This infinite and unmanifested soul exists in those who are not emancipated and therefore it is not emancipated If asked where does it abide? Then (it abides) in the Varana and in the Nâshi (Of them) which is the

झाला नाही कशामध्ये तो आहे असे (विचारल्यास) वरणा आणि नाशी यामध्ये तो आहे असे (उत्तर.) त्यामधील कोणती वरणा आणि कोणती नाशी? असे विचारल्यास सर्व इंद्रियांनीं केलेल्या पापाचे जी वारण करते ती वरणा, सर्व इंद्रियानी केलेल्या पापाचे जी नाशन करते ती नाशी आणि ह्याचे स्थान त्यातील कोणते? असे विचारल्यास भोवयाच्या आणि नाकाच्या मधील जो सांधा तो हा द्युलोकाचा आणि ब्रह्मलोकाचा सांधा." अत्रीने याज्ञवल्क्यास प्रश्न केले, आणि याज्ञवल्क्यानी वरील उत्तरे दिली. असा वर्णनाचा पूर्वापरीसंबध आहे हे वर्णन जाबाल उपनिषदात आलें आहे.

Varaná and which is the Nâshi? That is Varaná, which wards off the sins committed by all the senses That is the Nâshi which destroys the sins committed by all the senses What is its seat? Then that junction of the nose and the eye-brows, which is the junction of the firmament and heaven."

उपसंहार

आपणाविषयीं बादरायणाच्या सूत्रांचा संबंध काय याचा विचार केला पाहिजे फार। सूत्रार्थ नीट समजण्याकरितां त्यांचा पूर्वापरभाव लक्षात आला पाहिजे उपनिषदांतील सिद्धांतांचें अनुगम बादरायण आपल्या सूत्रांत करितात उपनिषदें आणि संहिताब्राह्मणादि ग्रंथ यांचा परस्पर संबंध काय आहे ? संहिता आणि ब्राह्मणें यामध्यें विशेषतः कर्मयागाचें विवेचन आहे उपनिषदांमध्यें ज्ञानकांडाचें आणि उपासनेचें दोन्ही वर्णन आहे अशी परंपरा चालत आलेली आहे परंतु हे सारे ग्रंथ एकाच वेळीं उत्पन्न झाले असें दाखवितां येत नाहीं असो इतिहासदृष्ट्या उपनिषदांची परीक्षा केली असतां त्यांमध्यें स्पष्ट असा अदृष्ट की वैदिकपरंपरेस दोष दिलेला असतो वैदिकपरंपरा ती कोणती ? वैदिकपरंपरेप्रमाणें यज्ञ मुख्य ब्राह्मणादिजातिव्यवस्था मुख्य आर्यांचें वर्चस्व मुख्य अनार्य नीच अशी समजूत मुख्य ऐहिक सुख मुख्य तसा पारमार्थिक सुख म्हणजे स्वर्गवास मुख्य संहिता ब्राह्मण हे वेदग्रंथ मुख्य या गोष्टींच्या विरुद्ध संहिता किंवा ब्राह्मण यामध्यें एकहि वचन सापडावयाचें नाहीं परंतु उपनिषदांमध्यें या गोष्टींच्या विरुद्ध वचनें आढळतात पुढील उपनिषद्वाक्य या संबंधानें विचार करण्याजोगें आहे "अदृश्य अग्राह्य ज्याला गोत्र नाहीं, ज्याला ब्राह्मणादि वर्ण नाहीं, ज्याला

SUMMARY

The question now to be answered is—what is the relation between the Uttara Mimānsa sūtras and the Vedic literature? To answer this question, it is necessary that the antecedents of the sutras should be known and that they should be adequately interpreted. The Upanisad literature had grown before Bādarāyana who generalizes its statements and doctrines. What is the relationship again between the Upanisad literature and the Sanhita and the Brahmana works? The latter are devoted to the explanation of the arrangement of sacrifices while the former discuss philosophical questions about the destiny of man and propose solutions condemning indirectly the Vedic polity itself—the polity of exclusion based upon the prestige and the superiority of the conquering Āryas. The tradition about the Sanhita Brahmana and Upanisad works is that the first two prescribe principles of devotion and sacrifice and the last the higher principle of divine knowledge sometimes referring to principles of devotion. But the tradition is based upon the assumption which can not be accepted that all these works were composed or revealed at the same time. Suffice it to remark that when the Upanisads are examined from an historical point of view it appears that they condemn often the Vedic polity which is thus to be distinguished. The Vedic polity considers sacrifice to be principal, caste to be important, maintenance of the prestige of the Āryas

डोळे आणि कान नाहीत, ज्याला हात-पाय नाहीत, ते नित्य." यामध्ये ब्रह्मास गोत्र नाही, आणि वर्ण नाही असे निरूपण केले आहे. पुन पुढील उपनिषद्वाक्य विचार करण्याजोगे आहे "हे नाश होणारे, (हे) अशक्त, अठराजण (सोळा ऋत्विज, यजमान आणि त्याची बायको) यज्ञरूपाने दृष्टीस पडतात त्यातील जे कनिष्ठ कर्म ते हे श्रेष्ठ असे मानून आनंद पावतात. ते मूर्ख पुनरपि जरामृत्यूप्रत पावतात" या वाक्यामध्ये यज्ञाची निंदा केली आहे अशा प्रकारची अनेक वाक्ये दाखविता येतील. म्हणून उपनिषदाच्या वेळी जे आचार्य विचार करीत असत त्याचा कटाक्ष सत्य काय हे शोधण्यावर असे ते वैदिकपरंपरेस जुमानीत नसत. ह्या आचार्यांच्या वेळी अनार्य लोक प्रबळ झाले होते. निषादादि लोक आपणास राजे म्हणवून यज्ञ करू लागले होते. उपकृष्ट म्हणून एक आर्य आणि अनार्यांची मिश्रित जात उत्पन्न झाली होती हे एकजातीचे संस्कृत बोलू लागले होते. पूर्वीसारखी शुद्ध संस्कृत भाषा बोलण्यात येत नव्हती. अस्तु. हे असे लोक प्रबळ होऊन वैदिकपरंपरेविषयी वाद करू लागले होते त्या वेळी वैदिकपरंपरेस अनुसरणारे आचार्यहि स्वस्थ बसले नाहीत अनेक प्रकारच्या विषयावर आचार्य सभा करून विचार करू लागले. अशा विचाराचे वर्णन उपनिषदात केले आहे. छा० उ० (५.११,१.) एथे असे वर्णिले आहे की प्राचीनशाल औपमन्यव,

essential, the non-Âryas to be inferior, and the happiness of this life to be an object of desire, it recommends heaven as a reward, and esteems the Sanhitâ and the Brâhmana works as a revelation Against these not a word is to be found in the Sanhitâ and the Brâhmana works, while in the Upanisads direct texts occur which condemn the pretensions of the conquering Âryas The following Upanisad-texts deserve an examination in this connection "What is invisible, what is incomprehensible, what is *above the Gotra-distinctions*, what has not *the colour of the Brâhmana*, what has not ears and eyes, what has not hands and feet—that is *permanent*" This text states that Brahma or the Supreme Spirit, has neither a *Gotra* nor *colour* Take other Upanisad-text of the same kind "This is destructible, (this is) feeble—eighteen persons (sixteen officiating priests, the sacrificer and his wife) are seen in the form of a sacrifice, and enjoy themselves believing *what is low to be high They are fools* Again they subject themselves to the miseries *of old age* and *death*" (The Italics are ours) This text directly condemns sacrifices. Such texts can be multiplied The conclusion is that the Âryas at the time of the Upanisads were more devoted to search after truth than to the advocacy of their prestige They did not care for the Vedic polity We have elsewhere characterized this period as the times of the Âchâryas. Now the influence of the non-Âryas predominated. Such abori-

सत्यकाम जाबालि, इंद्रद्युम्न भाल्लवेय, जन शार्कराक्ष्य, बुडिल आश्वतराश्वि या नावाचे मोठे विद्वान् आणि श्रोत्रिय सभा करून विचार करीत. ब्रह्म काय आत्मा काय? या चर्चेला लौकायतिक लोक-हि प्रबळ होते असें वाटतें. पाणिनीनें नास्तिक वगैरे केलें आहे. भारतादि ग्रंथांत नास्तिकवाद वारंवार पुष्कळ आढळतो. लौकायतिक पंडितांचा मुख्य सिद्धांत असा की जेवढें म्हणून या लोकासंबंधी आहे तेवढें मुख्य आणि विचार करण्याजोगें. प्रत्यक्ष प्रमाण काय तें मात्र; बाकी प्रमाणें मान्य नाहींत. हें कसें? लौकायतिक लोक अनुमान, उपमान, शब्द मानीत नव्हते की काय? हीं प्रमाणें ते मानतात परंतु या प्रमाणांस स्वतंत्र नाहीं, हीं सारीं प्रत्यक्षमूलक अशी ते व्यवस्था करतात. तसेंच सांख्य मत प्रबळ होतें. प्रकृति आणि पुरुष या दोहोंपासून सर्व जगत् उत्पन्न झालें. पुरुषास ज्ञान आहे, प्रकृतीस मुळींच ज्ञान नाहीं. दोहोंच्या योगानें जगताची प्रवृत्ति होते. यास ते अंधपंगु न्याय म्हणतात. प्रकृति आंधळी पण तीस चालतां येतें. पुरुष डोळस पण त्यास पाय नाहींत. प्रकृतीच्या खांद्यावर पुरुष बसला म्हणजे तो जसा मार्ग दाखवील तसें प्रकृतीस चालतां येतें. असो. प्रकृति दोन प्रकारची आहे. एक व्यक्त आणि दुसरी अव्यक्त. प्रकृति सर्वथैव जड आहे. राजकीय व्यवस्थेवरून या सिद्धांताची व्यवस्था केली असतां दोहोंमध्यें साम्य दिसतें. आहे हें पहा. राजा ज्ञानी असतां व

ginal tribes as the Nishadas assumed the distinction of beings princes and aspired after the performance of sacrifices. A mixed class originating in the intermarriages of the Âryas with the non-Âryas was known by the name of Upakrushta. They spoke a kind of inferior Sanskrit. They could not thoroughly master the classical Sanskrit of the Vedic Âryas. They discussed the bearings of the Vedic polity, the followers of which could not be quiet at such a crisis. The Vedic Âcharyas then often held meetings and thought about their position discussing a variety of questions. This fact is mentioned in an Upanisad. The Chhândogya Upanisad (V. 11. 1) states—Prachinashâla Oupamanyava, Satyayajna Poulusi, Indradyumna Bhallaveya, Jana Shârkaraksa, Budila Ashvatarashvi—these learned Âcharyas and Shrotriyas met and investigated the questions—what is Brahma and what is soul? Secularists or Loukâyatikas we have grounds to believe, possessed influence at this time. Panini mentions Atheists, Fatalists and Sceptics. The Mahâbhârata abounds with discussions between them and pious Âryas. The main proposition of these Loukâyatikas is that whatever appertains to this world and its happiness exclusively deserves attention. The only proof admissible is sensuous perception. The other methods of proof are inadmissible. How is this? Did not Loukâyatikas admit inference, analogy and testimony as proofs? These methods of proof they could not

आज्ञा त्याच्या स्वाधीन असते. लोकास त्याला वागविता येते. परंतु इतकेहि असता तो चारचक्षु राजमंडळाच्या स्वाधीन राजमंडळ काही विचार गुप्त रीतीने करतात, आणि काही विचार उघड रीतीने करतात पुन त्या वेळचा सामाजिक स्थितीशीहि या सिद्धांताचा संबंध आहे तो असा.- संसारात पुरुष डोळस आणि जाणता, पण त्यास संसार करता येत नाही. वायको अज्ञान, पण संसार चालवायाचे काम तिचे. तिच्या मनातील सारे पुरुषास कळत नाही

उत्तर मीमांसेची सरणी कशी आहे याचें थोडे निरूपण केले पाहिजे. लौकायतिक, सांख्य, किंवा दुसऱ्या नास्तिक सिद्धांताचा कोणी पूर्वपक्षकार उपन्यास करीत आणि आपल्या मतास उपनिषदादि ग्रंथात आधार आहे असे पूर्वपक्षकार म्हणत यावरून वाद होताना दोन गोष्टी निष्पन्न होत एक वेदान्त सिद्धांताचा आणि त्याच्या उलट नास्तिक सिद्धांताचा उपन्यास आणि दुसरें दोन्हीहि मताप्रमाणे उपनिषद्वाक्याचा अर्थ प्रत्येक उपनिषदामध्यें पूर्वपक्ष आणि त्याचें समाधान आहेच सांख्य मतातील प्रधान म्हणजे प्रकृतीचे उपनिषदामध्ये वर्णन झाले आहे, किंवा जीवाचे, किंवा पुरुष म्हणजे परमेश्वराचे किंवा अग्नीचे, किंवा अंतःकरणाच्या ठायी प्रतिबिंबित जे ब्रह्म त्याचे, किंवा कोणी अंतर्यामी आहे त्याचे, किंवा इंद्रियचालक देवताचे असा वाद उत्पन्न झाला यासंबंधी जी जी उपनिषद्वाक्यें पूर्वपक्षकारांनी काढली

but recognize. They recognized these proofs only so far as they are based on direct sensuous perception This was the way they adjusted their methods of proof The Sânkhya system of philosophy existed, in one form or other, before the sûtras of Bâdarâyana Its main doctrine is—a material essence known as Prakriti, and a spiritual essence known as Purusa—these two together form and regulate the universe The Purusa is intelligent, the Prakriti has no intelligence whatever. It is simply material. The co-operation of these two is characterized as the Andha-pangu-nyâya The Prakriti, though material and, therefore, blind, can move, because it possesses the power of motion The Purusa, though he has eyes and intelligence, cannot move, because he has no legs The Purusa, therefore, mounts the shoulders of the Prakriti and leads her as he pleases The Prakriti exists in two conditions—manifested and not manifested. Notwithstanding all this, it is always material Between the political system of the time and this philosophical system, there is much analogy The prince is intelligent and has the power of putting the political machinery into motion. He can lead the people as he pleases Notwithstanding this, he can not personally move in any matter He must depend upon his ministers and followers Some of the principles of these ministers and followers are known and others, concealed Suffice it to remark that there is considerable analogy again between the domestic

ताणा भय ना.(५५ गर्नी टाकून त्या सर्वांच्या दरबारात जिच्या शर्त आहे औौ निद कार्ये परंतु मृहवासिनीचा प्रमाणे परब्रह्म ते जिव्हा इत्यादिकांना प्रमाणे परब्रह्म ते जिवे अंधानुसारि कातासमान परब्रह्म ते जिवा आणि वन्मनिदितानानणा परब्रह्म ते निवा एकान सूत्राचा भार दिली; परंतु अरा तपावादि पद्धतिवात आणि सूत्राच्या सर्वथा; आपल्या मताचा उपयोग करतात या रात मार्गाचा ... नार पूर्ण निर्णय आली पर्ण आहे परंतु या पादातील २८–३२ पर्यंत सूत्र पहाविल म्हणजे ... इत्यादि, बा दरि आणि आत्रेय इत्यादि आचा र्यांचा मत भाव होती तो स्पष्ट देतात आणि पाठार्थी प्रमाणपादांचा ... आहे आणि या भागा याँचा मता ... वर्णिले आहे ते अवलोकन करण्याजोगे आहे

exist in and this system of philosophy. A husband is intelligent and can lead his family. But the wife though ignorant, can move. The co-operation of both works a family. But some of the plans of the wife are known and others concealed from the family circle. It is necessary to point out the method of discussion in the Uttara Mimansa. The Lokâyatika, the Sânkhyas and Atheists are referred to and their statements are brought forward in the form of objections, and the opponent bases his objections upon Upanishad texts. Badarâyana makes a reply in his sûtras. Thus the question of interpretation is raised. In this connection a doctrine of the Vedânta system is expounded and both the opponent and Badarâyana offer two interpretations of the Upanishad texts. Both the objections and a reply are given in a sûtra itself. The subject of discussion in this chapter is—whether Upanishad texts describe the Prakriti of the Sankhya system or the human spirit or Personal God or Fire or the spiritual essence in the human heart or a Power abiding in the heart or some god, who controls the human senses as the essence of whatever exists or Brahma. All the texts which the opponent produces are interpreted by Badarâyana and applied to the Supreme Spirit. But the Supreme Spirit is differently described by the Advaitas by the Dvaitas by the Vishistâdvaitas and by the Shuddhâdvaitas or by Shankarâchârya Madhvâchârya Râmânuja and Vallabha. Each of these interprets the same sûtra, so as to

conform it to his own system. The nature of this interpretation, the distinctive doctrine of each system, and the bearing of the Upanishad texts connected with the sûtras are fully explained in foot notes. The sûtras from 2[illegible]–32 disclose the doctrine of such Âchâryas as Jaimini, Bâdari, and Ashmarathya and the description of Vallabha, pointing out the distinctive features of their methods, is already given as it deserves the special attention of the reader.

सूत्राणि

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

भावार्थ । द्यौश्च भूश्च आदी येषां ते द्युभ्वादयः । तेषामायतनं द्युभ्वाद्यायतनं । तच्च परब्रह्म । किं कारणं । आयतनशब्दस्य संबंधेनोपनिषद्वाक्येष्वात्मशब्दस्य प्रयोगः । किं पुनः । तदायतनं वायुः प्रधानं जीवो वेति पूर्वपक्षे कृते सिद्धांतस्तु तद् परब्रह्मैवेति शंकरः ॥ आत्मशब्दाद् द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेवेति मध्वः ॥ कारणे हि कार्यमोतं भवति सेतुत्वं च युज्यते तज्ज्ञानेनाऽमृतप्राप्तेः । अभेदेपि ब्रह्मविदाप्नोति परमितिवद्धे । तस्मादध्याधितार्थत्वाद् लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैवेति वल्लभः ॥ मनःप्रभृति जीवोपकरणाधारत्वं च सर्वाधारस्य परस्यैवोपपद्यते । इतश्च परमपुरुष इति रामानुजः ॥ एतेषां चतुर्णां सिद्धांतानां पूर्वमेवाऽस्माभिर्यो भेदो दर्शितस्तमनुसंधाय सूत्रार्थः करणीयः । तृतीयपादस्थानां सूत्राणां विषयस्तु द्यौर्भुवश्चान्येषां च य आधारस्तत् परब्रह्म । द्वितीयपादे तेषां यदाधेयं तत् परब्रह्मेति विचारितमिति पादसंगतिः । क्वचिद् वाक्यसमन्वयेन क्वचिद् लक्षणया क्वचिदुपमानोपमेयत्वसंबंधेन वा व्यवस्थाप्यते उपनिषद्वाक्यानि । तेषां च ब्रह्मपरत्वं निर्णीयते ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथ अमृतस्यैष सेतुः । मु० उ० (२ २,५) ॥ वायुर्वै गौतम तत् सूत्रं । वायुना वै गौतम सूत्रेणाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंति । बृ०
(५—५)

आ० उ० (३.७,६.) ॥ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । छां० उ० (६.८,४.) ॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतं । मुं० उ० (२.१,१०.) ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं । मुं० उ० (२.२,११.) ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । क० व० (४.१०.) ॥ स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेव वा अर इदं महद्भूतमनंतमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानैघन एव । बृ० आ० उ० (४.३,१३.) ॥

तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि सर्ववेदांतवाक्यानि त्रिविधानि । मतांतरनिराकरणं च । तत्र स्वरूपे विचारिते मतांतरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूपनिर्णयः । तदनु मतांतरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यंते । तानि द्विविधानि । संदिग्धानि निःसंदिग्धानि च । तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः। संदिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यंतर्यामिप्रतिपादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेति वल्लभो ब्रवीति ॥

पहिल्या अध्यायाचा तिसरा पाद.

१ उपनिषदांमध्यें आत्मा शब्दाचा प्रयोग केला आहे सांस्तव पृथ्वी, आकाश, इत्यादिकांचें स्थान परब्रह्म

१ या शास्त्रा पहिल्या अध्यायामध्ये उपनिषद्वाक्यांत परब्रह्माचें वर्णन केलें आहे हा विचार चालला आहे त्यांत मागील पादांमध्यें आधेय या रीतें ज्या उपनिषद्वाक्यांत जी वाक्यें आहेत त्यांचा विचार करून अमुक विषयामध्यें परब्रह्म आहे अशा रीतीनें परब्रह्म आधेय, आणि ते विषय त्याचा आधार या पादामध्यें परब्रह्म दुसऱ्याचा आधार आहे, असें वर्णन ज्या उपनिषद्वाक्यांत आहे आहे त्यांचा विचार केला आहे अशी तिन्हीं पादांची संगति आहे एकंदर शास्त्रा अध्यायामध्यें उपनिषद्वाक्यांत परब्रह्मांचें वर्णन केलें आहे आणि त्या उपनिषद्वाक्यांची व्यवस्था कशी करावयाची, त्यांच्यातील विरोधाची उपपत्ति कशी करावयाची आणि त्यांची एकवाक्यता कशी करावयाची असा विचार चालला आहे पाठ पाठ निरनिराळ्या उपनिषद्वाक्यांचा समन्वय करून पाठ कोठें लक्षणा करून, पाठ कोठें उपमानोपमेयत्वसंबंध करून उपनिषद्वा

THE THIRD CHAPTER OF THE FIRST ADHYAYA

1 The term Âtmâ being (used in the Upanishads), the earth, the heavens and others are the seat of the Supreme Spirit

1 The term used in the sutra is *svat* which stands for Âtmâ or the soul In the first book of the system of Bâdarâyana the attributes of the Supreme Spirit described in the Upanishads are examined In the preceding chapters the Upanishad texts which describe it as *abiding* (Âdheya) are examined Certain objects are the seat or Âdhâra of the Supreme Spirit and the Supreme Spirit it elf abides in them In this chapter the Supreme Spirit as the seat of other objects is examined This is the connection between the different chapters of this book which quotes Upanishad texts describing the Supreme Spirit adjusts them explains what appears to be discrepant and shows how the different texts harmonize with one another The methods employed for this purpose are—collation of passages, explanation by means of metonymy and the determination of the bearing of passages by means of analogy

The purport of the above sûtra is—the Supreme Spirit is the seat of such objects as the earth

क्याची व्यवस्था करायाची आणि त्याचा कटाक्ष परब्रह्मावर आहे असा निर्णय करायाचा

वरील सूत्रामध्ये आकाशाचा जो आधार ते परब्रह्म. पृथ्वीचा जो आधार ते परब्रह्म आकाश आणि पृथ्वी याशिवाय दुसऱ्याचाहि आधार परब्रह्म. हे कशावरून सिद्ध होते? पुढे जी उपनिषद्वाक्ये घेतली आहेत त्यामध्ये आकाशाच्या आधाराचे जें वर्णन त्यामध्ये आत्मा शब्द आढळतो. म्हणून आधार ते परब्रह्म सांख्य मतातील प्रकृति तो आधार नव्हे, किंवा वायु नव्हे, किंवा जीव नव्हे इतकाच अर्थ शंकराचार्यांनी ह्या सूत्राचा केला आहे. मध्वाचार्य असें म्हणतात की विष्णुच पृथ्वीचा किंवा आकाशाचा आधार वल्लभाचार्यांचे मत विचार करण्याजोगें आहे. कारणामध्येच कार्य आहे, त्यास सोडून नाही, असे म्हटल्याने अमृताचा सेतु ते आहे, असे जे वर्णन आहे त्याची उपपत्ति करता येते. कारण सेतूच्या ज्ञानाने अमृताची प्राप्ति म्हणून कार्यामध्ये आणि कारणामध्ये भेद नाही. असे असताहि जो ब्रह्म जाणतो तो उत्तम पद पावतो, इत्यादि वाक्यांमध्ये जसा भेद उगीच मानायाचा तसा भेद मानून परब्रह्म कार्य आणि कारण दोन्हीहि आहे अशा सिद्धांताचा बोध होतो. पुन. परब्रह्म सर्वव्यापी आहे म्हणून तें आकाशाचा आधार असेंहि म्हणता येतें. रामानुज असे म्हणतात की जीव, लिंगदेह, आणि त्याचीं सारी साधने या सर्वांचा आधार परमपुरुषच.

आपआपल्या मताचे अनुरोधाने नि-

and the heavens, as also of other objects How is this proved? The Upanisad-texts to be quoted state that in connection with the description of the seat or the support of the heavens, the term Âtmâ (soul) is used Hence the seat is the Supreme Spirit, and not the Prakriti of the Sânkhyas, nor air, nor the human spirit This is the commentary, Shankarâchârya offers on this sûtra Madhvâchârya states that Visnu alone is the support of the earth and the heavens The interpretation of Vallabhâchârya deserves close attention The effect is identical with the cause, or the effect is in the cause The one cannot be separated from the other Such a proposition alone can explain the statement that the Supreme Spirit is the bridge of immortality, because the knowledge of the bridge secures immortality Hence there is no distinction between the Supreme Spirit (cause) and phenomena (its effects) Though such is the case, a distinction between the cause and its effects is merely supposed for explaining such passages as "He, who knows the Supreme Spirit, attains to the highest seat, and for enabling man to conceive the relationship between the first cause and its effects Again, because the Supreme Spirit is omnipresent, the statement that it is the seat of the heavens, is reasonable Râmânuja states that the highest person is the support of the human spirit, the peri-spirit, and all its means

We have often stated that different commentators interpret the same sûtra in different ways

रहित [illegible]

[illegible]

[illegible] आकाश, पृथ्वी, [illegible] (और) [illegible] (अपि) [illegible]

[illegible] (अग्निहोत्रादि) [illegible] अमृत, [illegible] ब्रह्म, दक्षिण [illegible] ब्रह्म, उत्तर [illegible] ब्रह्म, [illegible] ब्रह्म, [illegible] ब्रह्म, ब्रह्म [illegible]

[illegible]

so as to adapt it to their systems. The Vedanta philosophy depends upon the sutras of Badarayana and the sutras of Badarayana depend upon the Upanishad texts. Hence the examination of the latter is necessary.

The following is the translation of the Upanishad texts [illegible] upon this sutra. "Know that one to be the soul in which the [illegible] and all that [illegible] the earth, the firmament and the heavens are woven. Leave all other things [illegible]. This is the [illegible] of immortality. Oh Gautama, that thread is air by which this region, the other region and all the great elements are held together." "Oh Somya, the existent (sat) is the origin of all these creatures, the sat sustains all these creatures and at the time of the universal destruction the sat is the seat of all these creatures. The whole of this universe is in the person. In him is all activity (like the Agnihotra sacrifice), in him is the knowledge and therefore immortal is the Supreme Spirit."

The Supreme Spirit (Brahma) the immortal is indeed in front or in the east, the Supreme Spirit is behind or in the west, the Supreme Spirit is in the south and in the north, the Supreme Spirit is above and below, it is spread on all sides, it is universal, it is highest. He who sees a variety instead of unity dies again and again. As a crystal of salt is one juice inside and outside without any distinction, so the Supreme Spirit is all essence of knowledge, infinite, boundless, this great existence— one juice inside and outside

सूत्राणि.

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

भावार्थः । यो मुक्तस्तेन ब्रह्मोपगम्यमित्युपनिषद्वाक्येषु निरूपणाद् द्युभ्वाद्यायतनं परब्रह्मेति सिद्धांतः ॥ के मुक्ताः । देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या । ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ च द्वेषः । तदुच्छेददर्शनाद् भयं मोहश्चेत्येवमयमनंतभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेणाऽविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्ताः । तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवतीति शंकरः ॥ मुक्तोपसृप्यं न वायुर्न प्रधानं न जीवो वा. ॥ वाग्विमोक एव न वस्तुविमोको वस्तुनो ब्रह्मत्वाद् वाचारंभणमात्रत्वाद् विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानबाध इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यते सर्वसंशयाः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराऽवरे । मु० उ० (२.२,८.) ॥ तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यं । मुं० उ० (३.२,८.) ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते । क० व० (६.१४.) तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नाऽनुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति । बृ० आ० उ० (४.२,२३.) ॥

२ (पृथ्वीचा आधार, आकाशाचा आधार तें परब्रह्म), कारण असें वर्णन आहे की जो मुक्त त्याला ब्रह्म प्राप्त होणार

2 The Supreme Spirit is the seat of the earth and the heavens, because of the statement—he, who is emancipated, will attain to the Supreme Spirit

२ मुक्त कोण? अवघा जड जो हा देह तोच मी अशी जी बुद्धि ती अविद्या आम्हां सर्वांना ठाऊक आहे की या जड देहाच्या ठायीं आम्ही आसक्त असतो त्याच्या ठिकाणीं आम्हांमध्ये पूज्यबुद्धि असते, प्रीति असते त्याचा कोणी उपमर्द केला असतां द्वेष उत्पन्न होतो याचा नाश होईल की काय असा नेहमीं संदेह उत्पन्न होतो, आणि भय उत्पन्न होतें असे हे अविद्येचे प्रकार या अविद्येच्या प्रकारांत जो सांपडला तो बद्ध अविद्या, राग द्वेष या दोषांपासून जो सुटला तो मुक्त जे मुक्त ते मात्र परब्रह्मास प्राप्त होण्यास योग्य, आणि हें परब्रह्म पृथ्वीचा आधार, आकाशाचा आधार असा या सूत्रावर श्रीशंकराचार्यांनीं व्याख्या केली आहे या व्याख्येच्या विरुद्ध मध्वाचार्य किंवा रामानुजांनीं कांहीं लिहिलें नाहीं परंतु वल्लभाचार्य म्हणतात याच्या विरुद्ध पहिलें मागील उपनिषद्वाक्यामध्ये दुसऱ्या गोष्टी सोडून दे असें वर्णन आलें आहे दुसऱ्या गोष्टीनें दुसऱ्या वस्तु सोडून द्यावयाच्या नाहींत वस्तु तथापि सर्व एकच ब्रह्म तें एकच, कार्य असो किंवा कारण असो त्याचे विकार नाना म्हणून त्यांचीं नांवें

2 Who is emancipated? Ignorance is the consciousness that this heavy material body is my self We are all aware of the fact that we are attached to this body that we esteem it and that we love it We feel enmity towards those who injure it in any way and often deludingly ask whether it will be destroyed or not, and are moved by fear Such are the different forms of ignorance And he who is entangled in any one of these forms is tied down and he who is above such ignorance, attachment or aversion is emancipated Those who are emancipated, are alone qualified to attain to the Supreme Spirit and this Supreme Spirit is the seat of the heavens and of the earth This is the commentary Shankaráchárya offers on this sútra and against it nothing is said either by Rámánuja or Madhvacharya, but Vallabháchárya combats it The text—leave all things aside—quoted under the preceding sútra, does not refer to other objects nor are other objects to be given up

pears in the form of a cause or an effect Because its modifications are varied only its names are varied These varied names are

सूत्राणि.

नाऽनुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

भावार्थः । अनुमानप्रमाणेनोपनिषद्वाक्यानां सांख्यप्रधानपरत्वं न सिध्यति । कुतः । उपनिषद्वाक्येषु प्रधानवाचकशब्दस्याऽभावात् ॥ तस्याऽचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दो अतच्छब्द इति शंकरः ॥ कोऽपि शब्दो निःसंदिग्धस्तन्मतख्यापको नास्ति । ब्रह्मवादख्यापकास्तु बहवः सति आत्मसर्वज्ञानंदरूपादिशब्दाः। अतः संदिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तमिति वल्लभः॥ अनुमीयत इत्यनुमानं परोक्तं प्रधानमुच्यत इति रामानुजः ॥ मध्वस्तु पुराणवाक्यानि गृहीत्वा वेदेषु स पुराणेषु गीयते पुरूषोत्तम इति ब्रवीति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् । मुं० उ० (१.१,९.) ॥

नाना नाना नावे मात्र सोडायाची, परंतु हे जे अनंत ब्रह्मांड दिसते ते सोडायाचे नाही हे नाना वस्तूचे जे ज्ञान त्याचा बाध करायाचा नाही ते मिथ्या असे मानायाचे नाही वल्लभाचार्यांच्या या प्रतिपादनाचा कटाक्ष काय, हें वाचकाच्या सहज लक्षात येईल. वल्लभ परिणामवादी आहेत, हे पुनः पुन सांगण्यास नको

या सूत्राच्या संबधाने जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचें भाषांतर पुणेप्रमाणें "कार्यकारणात्मक ते परब्रह्म (परावर) पाहिले असता त्याच्या (म-

to be given up But this infinite phenomenal universe is not to be given up, nor is the knowledge of varied phenomena or objects to be condemned It is not a delusion. The reader will easily perceive the bearing of the commentary of Vallabha Vallabha is a Parinâmavâdi—one who propounds the doctrine of the transformation of the Supreme Spirit into the phenomenal universe

The following is the translation of the Upanisad texts bearing upon this sûtra "The knot in the heart of man (consisting of ignorance and the desire it produces), is untied, all doubts

३ तद्वाचक शब्द नसल्यामुळें अनुमान (करतां येत) नाहीं

3 There can be no inference because there is no term expressive of it

नुज्याच्या) स्वभावाने मिथि (अविद्या आणि निजसत्या हागान्या पाश) तुटतात सारे संशय जातात आणि सारीं कर्मे नष्ट होतात ' ' तसें ज्ञानी पुरुष नामरूपापासून मुक्त होतो आणि उत्तराच्या पलीकडील जो उत्तम दिव्यपुरुष त्याप्रत पावतो ' ' जो पर म्हणजे अपर म्हणजे माया तिच्या पलीकडील " असाहि परात्पर या पदाचा अर्थ करता आहे ज्याच्या ठायी सामर्थ्य असणारे जे काम ह्रदयांतील ते जेव्हा सारे सुटतात तेव्हा हा मृत्यूपासून सुटून अमर होतो आणि येथें ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेतो " त्याला म्हणजे आत्म्याला ज्ञानी जाणून ब्राह्मणाने प्रज्ञा करावी याविषयीं बुद्धि धरावी नानाप्रकारच्या शब्दांनीं (नाना रूपानें ध्यान करून) उपयोग नाहीं तसें करणें हें वाणीस दमविणें आहे '

pass away (the effect of) acts is nullified He who knows that is emancipated from (the delusive power of) form and names and attains to the highest Divine Person beyond the highest (conceivable) The term *Parâtpara* is used in the texts and is also interpreted into that which is beyond delusion (Mâyâ) or Akshara or Para He experiences the happiness of Brahma (Brahmânanda) emancipated from the power of death when he rises superior to the desires of his heart Knowing it (human spirit) a Brahmana ought to seek to know the Supreme Spirit There is no use in contemplating it by its varied names. Doing so is only wearying the tongue

३ संस्कृत सूत्रात "अतच्छब्दात्" हें पद आलें आहे त्याचा अर्थ— तत्' म्हणजे सांख्य शास्त्रामधील प्रधान त्याचा जें वाचक नाहीं ते अतत् शब्द उपनिषदांमध्यें प्रधानवाचक शब्द नाहींत मग उपनिषदांमध्यें ज जें व्याख्यान आहे त्यामध्यें सांख्य मतातील प्रकृतीचें वर्णन आहे असें अनुमान करतां येत नाहीं मुळीं जर सांख्यमताच्या प्रकृतीचें नावच उपनिषदांत नाहीं तर त्या प्रकृतीचें वर्णन उपनिषदांमध्य

3 In the sûtra the term *Atatshabdât* is used and means *not what expresses that that* standing for the Prakriti of the Sânkhyas There is nothing in the Upanisads expressive of the Prakriti of the Sânkhyas and *the inference therefore cannot* be drawn that the Prakriti of the Sânkhyas is described in the Upanisads When the name of Prakriti itself is not mentioned in the Upanisads how can the inference be drawn that the Prakriti is described in the Upanisads? This is the commentary of Shankarâchârya on this sûtra Vallabhacharya states that there is doubtless not a single term in the Upanisads about the Prakriti of the Sankhyas, while

सूत्राणि.

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

भावार्थः । प्राणभृज् जीवो न द्युभ्वाद्यायतनं । कुतः । अतच्छब्दात् । पूर्वसूत्राद् न अतच्छब्दादिति द्वे पदे अनुवर्त्येते । तृतीयं चतुर्थं सूत्र चैकमेवेति केचिन् मन्यंते । शंकराचार्यादिभिस्तयोः पृथक्त्वेन निरूपण कृत । रामानुजेन त्वेकत्वेन ॥ एतैरेव हेतुभिर्न जीवो वायुश्च द्युभ्वाद्यायतनं । तत् तु परमात्मेति मध्वः ॥ केचन जडधर्माश्चापरे सर्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावान् जीवधर्मा इति । तस्मान् जडजीवविशिष्टसांख्यवाद एव युक्त इति चेन् नेति वल्लभः ॥

आहे, असे अनुमान कसे काढता येते? अशी शंकराचार्यांची या सूत्रावर व्याख्या आहे या सूत्रावर वल्लभाचार्यांचे असे म्हणणे आहे की निःसंशय सांख्यमताचा उपन्यास करणारा शब्दच मुळी उपनिषदात आढळत नाही उलटे ब्रह्माचे निरूपण करणारे अनेक शब्द आहेत. उदाहरणार्थ,– आत्मा सर्वज्ञ, आनंदरूप इत्यादि म्हणून असे म्हणणे योग्य आहे की, जड प्रकृतीचे असे वाटणारे आणि उपनिषदात वर्णिलेले जे धर्म ते सारे ब्रह्माचे धर्म. हे वल्लभाचार्यांचे मत लक्ष देण्याजोगे आहे. कारण की, जडात्मक आणि चिदात्मक जें जे ते सारे ब्रह्माचा परिणाम, असे ते मानतात या सूत्राचा अर्थ लावताना रामानुज असे म्हणतात की, ज्याविषयी अनुमान करायाचे त्यासहि अनुमान अशी संज्ञा सूत्रात दिली आहे. अनुमान म्हणजे सांख्यमतात व-

there are, on the contrary, many terms in the Upanisad-texts descriptive of the Supreme Spirit For instance, *soul*, *omniscient*, *whose form-is-happiness* Hence the statement is reasonable that all the qualities, which appear at first sight to describe the Prakriti, really belong to the Supreme Spirit This statement of Vallabhâchârya is important, because he maintains that all that is material and spiritual is the modification of the Supreme Spirit In commenting upon this sûtra, Râmânuja observes that the term *Anumâna* used in the sûtra means *inference* and also *that* about which the inference is made It, therefore, refers to the Prakriti of the Sânkhyas, and because there is no reference to this Prakriti in the Upanisads, it cannot be proved to be described in them Madhvâchârya, as is usual with him, quotes texts from the Purânas to support his interpretation of the Upanisads

४ पुन प्राणभृत् (म्हणजे जीव किंवा वायु पृथ्वी आकाशादिकांचा आधार न हे कारण तद्वाचक शब्द नाहींत)

4 Again the Prânabhrit, (signifying the human spirit or air, is not the seat of the earth, the heavens and others because there is no term expressive of it.)

(म्हटलें प्रधान प्रधानतावाचक पद उपनिषदांत नाहीं म्हणून प्रधान हें भ्वादिकांचें आयतन. परिशेषप्रमाणें पुरुषाचें उपनिषद् वाक्यांना घेतात हें सूत्र सांगतांना जें पुराणांतील वाक्य घेतलें आहे त्याचा अर्थ असा— "वेदामध्यें आणि पुराणामध्यें त्या पुरुषोत्तमाचें वर्णन आहे" या संबंधानें जें उपनिषद्वाक्य घेतलें आहे तें हें— "जो सामान्य व विशेष सर्व जाणतो तो विशेषज्ञ सर्व जाणता"

४ या सूत्रामध्यें फक्त "पुन प्राणभृत्" हीं पद आलीं आहेत बाकी सर्व पद मागील सूत्रांतील अनुवृत्तीच्या योगानें या सूत्रांत येतात प्राणभृत् शब्दाचे दोन अर्थ आहेत एक जीव, आणि दुसरा वायु प्राणभृत् शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ इतकाच कीं, ज्याच्या योगानें प्राणांचें धारण होतें तो अस्तु उपनिषदांमध्यें वायु किंवा जीव पृथ्वी किंवा आकाश यांचा आधार हे व मागचें सूत्र एकच असें कांहीं म्हणतात यापैकीं रामानुज आहेत शंकराचार्यांचें म्हणणें असें आहे कीं हीं दोन सूत्रें पृथक् आहेत मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं मागें ज्या ज्या हेतूंचें वर्णन केलें आहे त्या त्या

The following is the translation of the texts he quotes: "The Highest Person is described (sung) in the Vedas and in the Puranas." The following passage is also quoted in this connection: "Who knows the general, who knows the particulars."

4 The sutra employs only two terms—Puna Prânabhrit. The rest of the terms of the sutra are borrowed from the preceding sutra by way of Anuvritti and the term Prânabhrit means either the human spirit or air. Etymologically it only means that which holds Prana or breath. Some commentators maintain that this and the preceding sutras constitute only one sutra. Ramanuja is one of them. Shankaracharya on the contrary states that the two sutras are distinct. Madhvacharya observes for reasons already given that either the human spirit or air is not the support of the earth and the heavens. The Supreme Spirit is their support. Vallabha observes — the human spirit by the practice of Yoga acquires such powers as omniscience or the properties of matter and therefore the Sânkhya Prakriti can possess the properties both of matter and of the human spirit. Such state

सूत्राणि.

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्येषु भेदनिरूपणाज् जीवो ब्रह्मणो भिद्यते । ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनत्वेन । जीवो ज्ञाता । प्राणभृत्पद पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुसंधास्यमानानि वाक्यानि जीवब्रह्मणो-र्भेद प्रदर्शयति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तमेवैकं जानथ आत्मानं । मु० उ० (२.२,५.) ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

भावार्थः । मुण्डकोपनिषदारंभे ब्रह्मणः प्रकरणं । तस्मात् प्रकरण-प्रमाणबलात् तत्र यद् यद् निरूपितं तत् तत् परमात्मनि ब्रह्मणि पर्यवस्यति न तु जीवे ॥ ब्रह्मैवेदममृत पुरस्तादित्या-दिभिर्विस्पष्टं ब्रह्मवादः प्रतीयते इति वल्लभः ॥ इतरेषां तु न विशेषः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवति । मुं०उ०(१.१,३.)॥

हेतूवरून जीव किंवा वायु हा पृथ्वी आकाश इत्यादिकाचा आधार नव्हे. तो आधार परमात्मा वल्लभाचे म्हणणे या सूत्रावर असे आहे की, जे काही धर्म जडाचे, किंवा सर्वज्ञत्वादि दुसरे जे धर्म, ते सारे योगाभ्यासाच्या बळाने जीवाच्या अंगी येतात म्हणून जडाचे आणि जीवाचे दोन्हीहि धर्म प्रकृतीचे अंगी आहेत; अशा रीतीने सांख्य मतातील प्रकृतीचे निरूपण करू म्हटले तर चालणार नाही.

ments can not be made about the Prakriti.

५ भेदाच्या विशेष नि रूपणावरून जीव नव्हे

६ प्रकरणावरून (तें ब्र ह्माचें निरूपण)

५ निरनिराळ्या वेदांतमतांस वि रोध आ। ।रें सूत्र असताहि त्यावर नि रनिराळ्या व्याख्यात्यानीं टीका केला नाहींत असतु पण शं। ।चार्यांनीं म्ह णन असें आहे की उपनिषदामध्ये ज निरूप। आहे त्यावरून ब्रह्म निराळे आणि जीव निराळा असें सिद्ध होतें पृथ्वी आकाश इत्यादिकांचा आधार ब्रह्म असें समजायानें आणि असं हें समज णारा जीव प्राणभृत् पदाची मागाल सू त्रापासून अनुवृत्ति केला आहे आणि पुढें जा उपनिषदांतील वाक्य पतली आहेत त्या। न ब्रह्म निराळें आणि जीव निराळा असें सिद्ध होतें शंकराचार्यांच्या मताप्रमाण संसार-अवस्थेमध्यें मात्र जी वाचा आणि ब्रह्मा। ।। भद मुक्त।वस्थे मध्यें दो हीं एकच आहेत या सवधानें जें उपनिषद्वाक्य आलं आहे तं अस ' त्यास एका आत्म्याला जाणा "

६ मुंडक उपनिष।च्या प्रारंभा त ब्रह्माचें निरूपण घालें आहे त एक प्रक र।।चंप्रकर।। आहे म्हणून त्या स्वल्पा ज जें वर्णिल आह त्या त्या सर्वांचा संबंध ब्रह्माशी आहे त्या प्रकर। ।मध्य जीवाचें निरूप। नाहीं ह पुढें अमृत ब्रह्मच ' इत्यादि स्पष्ट वर्णन असल्यामुळ

5 Because of a parti cular statement of a dis tinction, (the human spirit is not the Supreme Spirit)

6 From the context (it is the description of the Supreme Spirit)

5 Though this sûtra seems to conflict with the doctrines of the different schools of Vedantins yet different commentators do not offer any remarks upon it Shankaracharya, however observes —from the descriptions given in the Upanisads it is plain that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit The latter is to be understood to be the support of the earth and the heavens And this the human spirit understands The term

... human spirit is distinct from the Supreme Spirit though made in the Upanisads is to be adjusted in a particular way In the condition of mundane existence Brahma is to be considered dis tinct from the human spirit but they are identical in the condi tion of emancipation The Upa nisad text bearing upon this sûtra is— know that one soul

6 At the beginning of the Mundaka Upanisad Brahma is described It is a chapter by it self and has the same context and therefore whatever is said in this connection refers to Brahma In this place there is no reference whatever to the human spirit Whatever is in front or in the east is immortal

सूत्राणि.

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

भावार्थः । ऋक्संहितामंत्रस्य मुंडकोपनिषदि व्याख्यानं विद्यते द्वा सुपर्णा इत्यादिवाक्ये । तत्रैकः परमात्मा ब्रह्म । अपरो जीवः। पुनः पैंग्युपनिषदि तयोः सत्वक्षेत्रज्ञत्वेन व्याख्यानं । अतो मुंडकोपनिषद्व्याख्यायाः पैंग्युपनिषद्व्याख्यायाश्च विरोधः प्राप्नोति । तद्विरोधनिराकरणाय यथा घटाकाशस्य विभ्वाकाशस्य च भेदस्तथा जीवब्रह्मणोर्भेदः । यो जीवः स एवोपाधिभिर्मुक्तः सन् ब्रह्म भवतीति व्यवस्थापयति शंकराचार्यः । ऋक्संहितामंत्रस्तु द्वैतवादिनां सिद्धांतसाधकः । तस्मात् तैर्विशेषव्याख्यानं न कृत । शुद्धाद्वैतवादी वल्लभः पैंग्युपनिषद्वाक्यस्यान्यथा व्यवस्थां करोति । तथाहि । यद्यपि पैंग्युपनिषदि द्वासुपर्णेत्यस्याऽन्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति तदृचां प्रदेशविशेषेऽन्यथा व्याख्यानं न दोषाय । तत्र सत्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्मणी व्याख्येयौ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मुं० उ० (३.१,१.) ॥

तो ब्रह्मविचार अशी या सूत्रावर वल्लभाचार्यांची व्याख्या आहे दुसऱ्या आचार्यांनी या सूत्रावर विशेष व्याख्या केली नाही यासबवी जे उपनिषद्वाक्य आले आहे तें असे-“ हे भगवान्, काय समजले म्हणजे हे सारे समजलेसे होतें ?”

Brahma" Upanisad-texts like this distinctly describe Brahma. This is the statement of Vallabha on this sûtra, on which other Âchâryas do not offer any comment The following is the Upanisad-text quoted "Oh Lord, what is it, which being known, all is known"

७ पुन राहतो आणि खातो, असें वर्णन असल्यामुळें

7 Again, because of the statements—"he dwells" and he eats,' (the human spirit is distinct from the Supreme Spirit)

७ उपनिषदांतील जे वाक्य या सूत्राला संबंधानें ... त्या वाक्याचा अर्थाचा विचार केला म्हणजे सूत्राचा सहज उलगडा होतो. ऋग्वेद संहितेंत हें वाक्य सांगत आहे. दोन पक्षी सहा (मित्र) ... वृक्षावर राहतात. त्यांतून एक आपल्या कर्मापासून उत्पन्न होणारें जें गोड फळ तें खातो, दुसरा कांहींएक न खातां (उगाच) पहात असतो" या वाक्याचा मुंडक उपनिषदांमध्यें व्याख्या आहे. त्यांतील एक जीव आणि एक ब्रह्म असा मुद्दा उपनिषदामध्यें व्याख्या केली आहे. पुढें उपनिषदामध्यें याच मंत्राची जी व्याख्या आहे, तिजमध्यें एक जीव आणि दुसरा बुद्धि असा प्रकार आहे. एका उपनिषदामध्यें दोन पक्षी म्हणजे ब्रह्म आणि जीव आणि दुसऱ्या उपनिषदामध्यें तर दोन पक्षी म्हणजे बुद्धि आणि जीव, असें वर्णन असल्यामुळें त्या दोन उपनिषदांत परस्पर विरोध आहे असें निष्पन्न होतें. परंतु हा विरोध वास्तविक नाहीं, असें सिद्ध करण्याकरितां शंकराचार्य व्यवस्था करतात ती अशी— आकाश दोन प्रकारें आहे असें दिसतें. एक विस्तीर्ण आकाश, आणि एक ताम्यामध्यें व्यापलेलें आकाश. वास्तविक आकाश तेथून एक तन पण दोन आकाश आहेत असा

The sense of the sûtra will be easily understood if the Upanishad texts quoted in connection with it be examined. The following text occurs in the Rik Sanhita Two birds are close companions They both dwell in the same tree One of them eats the fruit derived from its acts The other looks on without eating anything A commentary is offered upon this text in the Mundaka Upanishad It states that one of them is the human spirit and the other is the Supreme Spirit Again in interpreting the same text the Paingi Upanishad states that one of them is the human spirit and the other the intellect Thus while according to one Upanishad the two birds represent the human spirit and the Supreme Spirit according to the other Upanishad, the birds represent the human spirit and the intellect The two Upanisads therefore conflict with one another Shankaracharya however, attempts to harmonise the two Upanisads in the following way Æther or Âkâsha is seen in two conditions—universal æther and æther enclosed in a vessel Thus apparently one may believe that there are two æthers but really there is only one In like manner the human spirit and the Supreme Spirit appear to be two but really they are one when the human spirit is emancipated Though the Vedic text quoted in

सूत्राणि.

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

पदार्थः। संप्रसादः= सुषुप्त्यवस्था। अध्युपदेशः= उत्कर्षेणोपदेशः॥

भावार्थः। छांदोग्योपनिषत्स्थं भूमेति पद विद्यते। तस्य ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धांतः। प्रकरणवशात् प्राणपरत्व भातीति संशयः। तत्राऽनुसधास्यमानवाक्ये सत्येनातिवदतीत्युक्त। तस्य कोऽर्थः। सत्यं तु प्राणात् पर। छादोग्योपनिषदि या प्रश्नप्रतिवचनपरपरा तया प्राणात् किंचिदपि यत् सत्यं तद् ब्रह्मेति सिध्यति। प्रकरणात् श्रुतिर्बलीयसीति न्यायः सिद्धांतदार्ढ्याय। अन्यानि श्रुत्यंतरवाक्यानि सिद्धांतमुपोद्बलयंति॥ सप्रसादात् पूर्णसुखरूपत्वादध्युपदेशात्सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमेति मध्वः॥ भूमा भगवानेव। कुतः। सप्रसादादध्युपदेशात्। संप्रसादः सुषुप्तिः तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात्। यद्यपि. नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं तथापि स एवाऽधस्तादित्यादिना तु ततोप्यधिकधर्मा उच्यते। न हि सुषुप्तेः सर्वत्वादिधर्माः सभवति। आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भवति। भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः। तस्माद् भूमा भगवानेवेति वल्लभः॥ ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्ताऽतिवादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूत ब्रह्मोपासनं सत्यं + + + निरतिशयविपुलमेव सुख परमपुरुषार्थरूपं ब्रह्मणो लक्षणं + + + अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूतस्य सत्यशब्दाऽभिधेयस्य ब्रह्मणो भूमेत्युपदेशाद् भूमा पर ब्रह्मेति रामानुजः॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति। यत्र

नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा अथ यत्रा न्यत् पश्यत्य न्यच्छृणोत्यन्यद् विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृत। छां०उ०(७ २४,१)॥ श्रुत ह्येव मे भगवद्दृशे भ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगव शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु +++ अस्ति भगवो नाम्नो भूय ++। वाग् वाव नाम्नो भूयसी ++'+। अस्ति भगवो वाचो भूय ++। मनो वाव वाचो भूय +++। प्राणो वा आशाया भूयान् यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पित +++ प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राण स्वसा प्राण आचार्य प्राणो ब्राह्मण। +++ अतिवादयसीत्यति वादास्मीति ब्रूयान् नापह्नुवीत। एष तु वा अतिवदति य सत्येनाऽति वदति सोऽहं भगव सत्येनातिवदानि +++ यो वै भूमा तत् सुख +++ स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि +++ तस्मै मृदितकषायाय तमस पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमार। छां० उ० (७ २६,२)॥ न शृणोति न पश्यति +++। प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति। +++ अत्रैष देव स्वप्नान् न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत् सुखं भवति। प्र० उ० (४ ६)॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म। ब्र० वि० (१)॥ नान्य पंथा विद्यतेऽयनाय। श्वे० उ० (३ ८)॥

भास मात्र होतो तसा जीव भिन्न आणि त्याहून भिन्न असा भास मात्र होतो उपाधी तून सूत्र ८ म्हणजे जीव आणि ब्रह्म एकच या सूत्राच्या संबंधाने जो मंत्र घेतला आहे तो द्वैतवाद्यास साधक आहे म्हणून ते या सूत्रावर विशेष व्याख्या करीत नाहीं त पण्णी उपनिषदांत जी ऋग्मंत्राची व्याख्या केली आहे तिची दुसऱ्या रीतीने वल्लभाचार्य व्यवस्था करतात ती अशी जरी पण्णी उपनिषदातील द्वा सुपर्णा इ त्यादि वाक्यांत विरुद्ध व्याख्यान आहे

(७—५)

connection with this sûtra supports the doctrines of dualists yet they offer no comment upon it. Vallabhâchârya explains away that commentary on the *Rik* Mantra which the Paingi Upanisad offers. It is this. Though the comment of the Paingi Upanisad appears to conflict with those of the *Mundaka* Upanisad yet the conflict does not come in the way of the Vedânta-doctrine. In particular places the *Rik* Samhitâ makes apparently conflicting statements. The adjustment is—the intellect (Satva)

८. पूर्णनिद्रेचें वर्णन असून विशेष वर्णन असल्यामुळें भूमा (म्हणजे ब्रह्म).

असे भासते, तथापि त्या विरुद्ध व्याख्यानात दोष नाही आणि ऋग्मंत्रामध्ये स्थलविशेषी अशा विरुद्ध व्याख्यानाची व्यवस्था अशी करावी की बुद्धि (सत्व) आणि जीव (क्षेत्रज्ञ) हे ब्रह्म आणि जीव.

८ छांदोग्य उपनिषदामध्ये वर्णन आहे त्यामध्ये 'भूमा' हे पद आले आहे त्याच्या अर्थाचा विचार या सूत्री चालला आहे पूर्वपक्षकार म्हणतात: भूमा शब्दाचा अर्थ प्राण असा करावा कारण, प्राण असा अर्थ केल्याने साऱ्या प्रकरणाचा अर्थ नीट बसतो. आणि त्या प्रकरणामध्ये प्राणाचे निरूपण आहे. यावर सिद्धांती असे म्हणतात की, त्याच प्रकरणामध्ये प्राणाच्यापेक्षा पलीकडे सत्य आहे, आणि प्रकरणामध्ये प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे आली आहेत ती सारी एकदर पाहिली म्हणजे सत्य हेच ब्रह्म असे सिद्ध होते सत्य म्हणजे ब्रह्म असे प्रतिपदोक्त वर्णन आले आहे. पूर्वमीमांसासिद्धांताप्रमाणे प्रकरणापेक्षा प्रतिपदोक्त वर्णनाची योग्यता मोठी आहे. इतकेच काय? दुसरी उपनिषद्वाक्ये आहेत त्याच्या योगाने सत्य म्हणजे ब्रह्म असा सिद्धांत ठरतो. या सूत्रावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की, संप्रसाद म्हणून जो सूत्रात शब्द आला आहे, त्याचा अर्थ पूर्ण निद्रा असा करू नये. पूर्ण सुख

8 Bhûmâ is the Supreme Spirit, because of a particular description of complete sleep

and the human spirit (Ksetrajna) are the Supreme Spirit and the human spirit

8 The term Bhûmâ is used in a description given by the Chhândogya-Upanisad The meaning of the term is examined in this sûtra Some opponent observes —Bhûmâ signifies breath (Prâna), because such an interpretation adequately adjusts the sense of the whole context, which describes breath or Prâna Against this the Vedântins observe that the same context states that there is truth beyond breath, and that when all the questions and replies given in the context are examined, it is plain that truth is the Supreme Spirit itself Again, it is definitely and distinctly stated in the same context that truth is the Supreme Spirit And according to the Pûrva Mîmânsâ, a direct and distinct statement is to be preferred to an inference. This is not all There are other Upanisad texts which prove that truth is the Supreme Spirit. Upon this sûtra Madhvâchârya observes that the term Samprasâda, used in the sûtra, signifies complete happiness, and not complete sleep And the term *Adhyupadesha* used in the sûtra signifies *that* which exceeds every thing else Whose happiness, then, exceeds the happiness of every body else? The happiness of Visnu alone The term Bhûmâ, therefore, means Visnu Vallabhâchârya observes —Bhû-

अगा त्यावा आणि अभ्युपदेश असें पद उनात आले आहे त्याचा अर्थ स र्वोपेक्षा अधिक असा करावा मग भगवान अधिक सुख तो होतो ते विष्णू च होय. भूमा पदाचा अर्थ विष्णु यावर प्राणालाच भूमा असे आहे की भूमा म्हणजे भगवान् सुषुप्ति शब्दाचा अर्थ पूर्ण निद्रा धाता पूर्ण निद्रेच्या पलीकडे हि वर्णन आहे म्हणून हे वर्णन भगवानाला लागू पडते पण पूर्ण निद्रेच्या पलीकडील विषयावर त्या वर्णनाचा पर्यवसान करें करावें? कारण पूर्ण निद्रेच्या अवस्थेमध्ये असतां दुसरें कांहीं पाहत नाहीं असाहि वर्णन आहे म्हणून असे सर्व हे वर्णन जितकें भगवानास लागू पडते तितकें जीवासहि लागू पडतें तथापि त्या प्रकरणीं अधिक धर्मांचे वर्णन आलें आहे ते असें तोच खालीं तोच वर तोच पश्चिमेस तोच पूर्वेस, तोच दक्षिणेस, तोच उत्तरेस तोच हें सारें तर भूमा म्हणजे प्राण असे कसें म्हणता येईल? पूर्णनिद्रेच्या संबंधानें 'हें सारें' असे वर्णन कसें करता येईल? म्हणून पूर्ण निद्रेच्या पलीकडे भगवान् आहे असें स्पष्ट आहे त्या प्रकरणामध्ये आत्मा म्हणून जो शब्द आला आहे त्याचा अर्थ सुख असा करावा आणि जें कांहीं आहे त्यामध्यें सर्व आहे असें म्हणता येतें कारण कीं परब्रह्माचा परिणाम सर्व जगत् आहे आणि तें परब्रह्माच्या आधारानें राहत आहे म्हणून भूमा शब्दाचा अर्थ भगवान् असाच करावा

ma means the *Lord* and that *Suṣupti* means complete sleep. The Upaniṣad describes, however, that there is something beyond complete sleep and this description applies to the Lord. There is an objection however to such an application of the Upaniṣad text. There is another Upaniṣad text which states that when in the condition of complete sleep he sees nothing. From this the conclusion is that the Upaniṣad text applies as well to *the human spirit as to the* Supreme Lord. The reply to this objection is—the additional attributes mentioned in the same context do not admit of such an application. He is indeed, below, he is indeed above, he is indeed in the west and in the east, he is indeed in the south and in the north, he is indeed all this universe. How can Bhûmâ which is so described refer to Breath (Prâṇa)? and how can all this universe be mentioned in reference to complete sleep? It is plain therefore that the Lord is beyond complete sleep. Again the term soul or Âtmâ used in the same context signifies happiness and whatever is comprises the universe or all, because the universe is the Supreme Spirit transformed and the universe exists in the Supreme Spirit or *is supported by it and therefore*, the term Bhûmâ signifies the Lord. On this Râmânuja observes —the Supreme Brahma is said to be beyond truth in order that it may be directly seen in a vision. If there were such a description how could the Brahma be comprehended? How could it be seen face to face?

यावर रामानुज असे म्हणतात की, ब्रह्माचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून अमर्त्याच्या पलीकडे ते असे वर्णन केले आहे असे जर वर्णन नसले तर ब्रह्म कसे कळटाळावे? आता ब्रह्माचा साक्षात्कार कसा करून घ्यायाचा? सत्यरूप ब्रह्माची उपासना करावी, हाच ब्रह्मसाक्षात्काराचा उपाय ब्रह्माचे लक्षण तरी काय? ज्यापेक्षा काहीच अधिक नाही, अतिशयापेक्षा अतिशय, सर्वांपेक्षा विपुल जे सुख, असा जो परमपुरुष तेच ब्रह्म म्हणून प्राण अशी त्यास संज्ञा दिली आहे कारण, प्राण हा सर्वांच्या अंतर्यामी असतो. त्याच्या पलीकडेहि सत्य आणि सत्य हे ब्रह्माचे रूप असे वर्णन असल्यामुळे भूमा म्हणजे परब्रह्मच. या रामानुजाच्या उपन्यासाचा कटाक्ष असा की, नारायण म्हणून परम पुरुष आहे त्याचा जीवास साक्षात्कार होतो, आणि त्याचे गुण जीवाच्या अंगी येतात आणि अशा रीतीने नारायणाचा आणि जीवाचा अद्वैतभाव आहे. या सबधाने जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषान्तर पुढे प्रमाणे "भूमा जो तोच जाणण्याची इच्छा करावी. म्हणून भगवान्, भूमा जाणण्यास मी इच्छितो ज्या स्थितीमध्ये दुसरे काही पहात नाही, दुसरे काही ऐकू येत नाही, दुसरे काही विशेष समजण्यात येत नाही, तोच भूमा आणि ज्या स्थितीमध्ये दुसरे दिसते, दुसरे ऐकू येते, दुसरे जाणता येते, दुसरे समजण्यात येते ते अल्प अरे, जो भूमा तेच अमृत" "भगवाना

Brahma in the form of truth ought to be worshipped This is the means of obtaining its direct sight (Sâksâtkâra) What is the definition of Brahma? That which nothing exceeds, exceeding excess itself Excessive and most immense happiness, such highest person is Brahma Hence it is called Prâna (breath) because Prâna pervades the hearts of all Truth is beyond Prâna, and truth is the form of Brahma, and, therefore, Brahma is called Bhûmâ (abundance) The bearing of these remarks made by Râmânuja is—Nârâyana is the highest person He is directly seen by the human spirit, which can acquire most of his attributes, and thus be identified with Him The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in connection with this sûtra "Abundance (Bhûmâ) is, indeed, to be desired to be known I, therefore, oh Lord, desire to know Bhûmâ That is abundance (Bhûmâ) which seen, he sees nothing else, he hears nothing else, he desires to know nothing else That is small (Alpa) which seen, he sees something else, he hears something else, and he knows something else That which is Bhûmâ, is indeed immortal" "I have heard from some like yourselves that he, who knows the spirit, gets over sorrow Then, Oh Lord, here I sorrow, Lord, take me to the other end of sorrow Lord, what exceeds a name? The tongue, indeed, exceeds a name + + + Lord, what exceeds the tongue? + + + The mind is greater than the tongue

As the spokes of a wheel are fixed in a nave, so in the breath

सारख्याच्या प्राणानें शरीराच्या पार आत्मा जाणणारा जाता असें मी एकिलें आहे आणि भगवान् जसा मला त्यारे प्राप्त झाला आहे म्हणून भगवान् त्याच्या पार आपण मला न्यावें + + + भगवान् नामापेक्षा मोठें काय ? + + नामापेक्षा वाणी मोठी + + वाणीपेक्षा भगवान्, मोठें काय ? वाणीपेक्षा मन मोठें आहे + + + अरे आशेपेक्षा प्राण मोठा अरे गाडीच आर जसे तु सामर्थ्ये वसविलें असतात, तसें ह्या प्राणामध्यें सर्व वसविलें आहे प्राण बाप प्राण आई प्राण भाऊ प्राण बहीण प्राण आचार्य प्राण ब्राह्मण + + + प्राण, आशा, इत्यादि सर्व सोडून त्याच्या पलीकडे नाहीं आहे असें म्हणणारा तू आहेस होय मी असा आहें असें म्हणावें दडवूं नये अरे अमें जो कोणी म्हणतो तो सत्यावर अवलंबन करून म्हणतो तो मी अहो भगवान् सत्यावर अवलंबन करून असें म्हणतो + + + अरे जो भूमा तें सुख भगवान् तें सुख कशामध्ये राहतें ? अरे तें सुख स्वताच्या महिम्या मध्ये राहतें ज्याच्या सान्या वासना सुटल्या आहेत त्याला भगवान् सनत्कुमार अंधकाराच्या पलीकडे तार दाखविता " ' एरत नाहीं पहात नाहीं प्राण हे अग्नि या पुराच्याठायीं जागृत असतात + + + या ठिकाणीं या देवास स्वप्न पडत नाहीत म्हणून या शरीरामध्ये हें सुख होतें ' सत्य ज्ञान अनंत असें ब्रह्म ' मुक्त होण्यास दुसरा मार्ग नाहीं

(Brahma) all is fixed The breath, indeed is the father the breath is the mother the breath is the brother the breath is the sister the breath is the teacher the breath is the Brahmana and the breath is greater than a desire You assert that leaving off all these desires and breath there is something beyond them Yes state that you are so do not conceal this He who states this depends upon truth depending upon truth Oh Lord I say this That which is the greatest is happiness Where does this happiness dwell ? It dwells in its own greatness Lord Sanat-kumâra shows the other bank of darkness to him who has broken the (trammels of) desires. He dose not hear he does not see The fires of breath are there blazing in that town (in the body) Here the God sees no dreams Hence in this body he obtains happiness Truth and knowledge and infinitude—this (is) Brahma There is no other way of salvation

सूत्राणि.

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

भावार्थः। सत्यत्व स्वमहिमप्रतिष्ठितत्व सर्वगतत्व सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः (आम्नाताः) परमात्मन्येवोपपद्यते नान्यत्र। तस्माद् भूमा परमात्मेति सिद्धमिति शंकरः॥ अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहग्रहोपासन कर्तव्य तस्माद् भूमगुणविशिष्टः परमात्मेतिसिद्धमिति रामानुज. ॥ अन्यमतोपन्यासस्तु साधारणः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यो वै भूमा तत् सुख नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख + +। यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा + + यो वै भूमा तदमृतं। छां० उ० (७.२४,१.) ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्। तत् केन कं पश्येत्। बृ० आ० उ०। (४.३,२९.) ॥ एषोऽस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्याऽन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति। बृ० आ० उ० (४.१,३१.) ॥ अतोऽन्यदार्त। बृ० आ० उ० (३.५,१.)॥

९ पुन धर्मांची उपपत्ति होते म्हणून

९ त्यागच्या धर्मांची उपपत्ति होते ? त मग आह तें आपल्या महिम्याच ठायीं राहिले आह त सर्वांच्या ठायीं आह तें सर्व आत्मा " असा या धर्मांचे निरूपण उपनिषदांमध्यें आल आह त्यांची परमात्म्याच्या ठायीं यांजना केल्यानें उपपत्ति यांच होते दुसऱ्या त्यांची योजना करू नये म्हणून भूमा म्हणजे परब्रह्म असा या सूत्राचा शंकराचार्यांनीं अर्थ केला आह रामानुज या सबधानें असें म्हणतात कीं, प्रत्येक जीवाच्या ठायीं परमात्मा आहेच आह हें ज्ञान दृढ व्हावें म्हणून मी पर ब्रह्म असा उपासना करावी म्हणजे भूमा हा गुण परमात्म्याचा आहे असें सिद्ध होतें दुसऱ्या भाष्यकारांनी यावर विशेष उपन्यास केला नाहीं या सबधानें पुढील उपनिषद्वाक्य आली आहेत जो भूमा त सुख अल्पाच्या ठायीं सुख नाहीं भूमा तच सुख " जेथ दुसरें दिसत नाहीं दुसरें ऐकूं यत नाहीं, दुसर जाणता यत नाहीं तो भूमा " जेथ याला सर्व आत्मानें होऊन गेलें मग कोणी कोणाला पहावें।" याला हा परमानंद या परमानंदाच्या जो अंश (मात्रा) त्यावर दुसरी भूतें अवलंबतात " म्हणून दुसरें (सार) पीडित आह "

9 Again, because the attributes are explained, (Bhuma is Brahma)

9 What attributes are explained? It is truth It abides in its own greatness It pervades every thing It is all soul These attributes are described in the Upanishads When they are referred to the Supreme Spirit they are adequately explained They cannot be otherwise explained Greatness (Bhûma) therefore is Brahma This is the way Shankaracharya comments upon this sutra Ramanuja observes —there is the Supreme Spirit in every human spirit To strengthen and confirm this knowledge one may worship the human spirit as the Supreme Spirit Then the attribute of greatness (Bhûma) is proved to belong to the Supreme Spirit Other commentators say nothing upon this sûtra The following Upanishad texts bear upon it

That who is greatness is happiness There is no happiness in what is small Therefore greatness (Bhûma) is happiness

Which seen he sees nothing else he hears nothing else he knows nothing else that is Bhûma What is Bhumâ is immortal When it is seen every thing has become unto him the spirit then by means of what what can he see? To him this is the highest happiness obtaining only a portion of this happiness other elements exist Therefore every thing else is distressed

सूत्राणि.

अक्षरमंबरांतधृतेः ॥ १० ॥

भावार्थः । बृहदारण्योपनिषदि यद् वाक्यं तस्मिन्ननुसधास्यमाने वाक्येऽक्षरपदस्य परब्रह्मपरत्व । न जीवपरत्व न वर्णपरत्व न प्रधानपरत्वं वा । कथं । अंत्ररांताना पृथ्व्यादीनां विधारकः परमात्मैव । चतुर्भिर्वेदांतवादिभिरस्य सूत्रस्याऽयमेवार्थो गृहीतः । आगमिष्यद्भ्यां द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सूत्रार्थं दृढयत्याचार्यः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आकाश एव तदोत च प्रोत चेति कस्मिन् न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाच । एतद् वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदत्यस्थूलमनणु । बृ० आ० उ० (३.८,८.) ॥ अक्षरसमाम्नायः। म० भा० (१.१,२,४३)॥ ॐकारएवेद्ँसर्वं । छां० उ० (२.२३,४.) ॥ एतद् वै तदक्षर गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । बृ० आ० उ० (३.८,११.) ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

भावार्थः । सा चांबरातधृतिर्नाम धारण परमेश्वरस्य कर्म । पूर्वस्मिन् सूत्रे यदुक्त तद्दाढ्यायाऽस्मिन् सूत्रे हेतुर्निरूपितः । परमात्मा पृथिव्यादीन् प्रशास्तीति । वल्लभादिभिः स्वसिद्धाताऽनुसारेण विशेषतः सूत्र न निरूपित ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । बृ० आ० उ० (३.८,९) ॥

१० अक्षर म्हणजे पर ब्रह्म, कारण आकाशापर्यंत तें सर्व धारण करतें

११ पुन तें (धारण) त्या-च्या आज्ञेवरून होतें

१ उपनिषद्वाक्याच्या अर्थाविषयीं विचार चालला आहे त्यात शंका पूर्वपक्षकार असें म्हणता की, या पुढील वाक्यामध्ये अक्षरपदाचा अर्थ वर्ण असा घ्यावा, ब्रह्म असा घेऊं नये तीं वाक्यें हीं आकाशामध्येंच तें ओतप्रोत भरलें आहे बरें, आकाश ओतप्रोत कशा मध्ये भरलें आहे? तो म्हणाला हें रे तें अक्षर गार्गि ब्राह्मण असें म्हणता त कीं तें स्थूल नाहीं आणि तें अणु नाहीं" अक्षराचा समुदाय" ॐकार म्हणजे हे सर्व आहे" ज्यामध्ये आकाश ओतप्रोत भरलें आहे त हें अक्षर गार्गि ' पूर्वपक्षकार असें म्हणतो कीं, या वाक्यामध्ये अक्षर म्हणजे वर्णाचा समुदाय, ॐकार म्हणजे ॐकाररूप वर्ण असा वर्णविषयक कटाक्ष असल्यामुळे अक्षर म्हणजे वर्ण असा अर्थ करावा यावर शंकराचार्य म्हणतात – असें नव्हे अक्षर म्हणजे परब्रह्म कारण पृथ्वीपासून तों आकाशापर्यंत सर्वांस धारण करणारें अक्षर आहे असें वर्णन असल्यामुळे वर्ण असा अर्थ करता येत नाहीं कारण, वर्णाकडून पृथ्वीचें आकाशाचें धारण कसें संभवेल? पुन अक्षर म्हणजे जीव नव्हे,

10 The term Aksara signifies the Supreme Spirit because it holds all including the heavens

11 Again, the universe is held together by the command of the Supreme Spirit

10 The sense of Upanisad texts is discussed An opponent states that the term Aksara used in these texts signifies a letter and not the Supreme Spirit The Upanisad texts referred to are — that completely fills the heavens Well what do the heavens completely fill? He said well this well-known Aksara Oh Gârgi. The Brâhmanas state—it is not gross it is not fine "The Veda is an assemblage of letters (aksara)' ' This is all in the form of the syllable *om* That is this Aksara Gargi, which the heavens fill The opponent bases upon these texts his proposition and argues that the word Aksara used in reference to the mystic syllable *om* or in reference to the Veda as an assemblage of letters cannot but signify a letter Against this Shankarâchârya observes —that the term Aksara refers to the Supreme Spirit because a letter as such cannot be said to hold all the universe from the earth to the heavens Such a statement is simply absurd Again the term Aksara does not refer to the human spirit nor to the active power characterized by the Sânkhyas as Prakriti Other schools of Vedantins do not offer any particular comment upon this sutra

सूत्राणि.

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

भावार्थः। अक्षरं न जीवो न प्रधानं न वा वर्णः । एतेषामन्येषां पदार्थानामत्राऽक्षरशब्दवाच्यत्वं व्यावर्त्यते दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिधर्मैः । एते धर्मा अचेतनप्रधानादिषु न संभवंति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः। + + + तद्वा एतदक्षरं गार्गि। अदृष्टं द्रष्टृश्रुतꣳ श्रोत्रमत मंत्रविज्ञातं विज्ञातृ नाऽन्यदस्ति द्रष्टृ नाऽन्यदस्ति श्रोतृ नाऽन्यदस्ति मंतृ नाऽन्यदस्ति विज्ञातृ। बृ० आ० उ० (३.८, ११.)॥

अक्षर म्हणजे सांख्यमतातील प्रधान नव्हे. या सूत्रावर दुसरे वेदांतवादी विशेष व्याख्या करीत नाहीत.

११ मागील सूत्री जे निरूपण केले आहे त्यास बळकटी यावी म्हणून हें सूत्र रचिले आहे; आणि प्रमाणाकरता दुसरे उपनिषद्वाक्य घेतले आहे ते हे. "अरे गार्गि, ह्या अक्षराच्या आज्ञेवरून सूर्य आणि चंद्र (आपआपली ठिकाणे दृढ धरून राहतात)" आज्ञा म्हटली ह्मणजे त्यामध्ये पाहणे, ऐकणे, मनन करणे, आणि विचार करणे ह्या साऱ्या शक्ति असल्याच पाहिजेत. ह्या शक्ति ज्यामध्ये नाहीत त्याला आज्ञा कशी करता येईल ? किंवा तो आज्ञा करतो असे म्हणणे कसे संभवेल ? ह्मणून अक्षर म्हणजे परब्रह्मच, असे म्हणणे योग्य आहे. आपआपल्या मताच्या अनुरोधाने अक्षरपदाचा अर्थ वेदांत-वादी करतात. शंकराचार्य म्हणतात अक्षर म्हणजे परब्रह्म. रामानुज म्ह-

11 This sûtra strengthens the statement made in the preceding sûtra An additional text from the Upanisad is adduced in its support. The text is "Oh Gârgi, by the command of the Supreme Spirit, the Sun and the Moon stand firm" The notion of a command involves inspection, audience, meditation, and consideration He, that does not possess these powers, cannot give a command The term Aksara, therefore, cannot signify a letter. It, therefore, signifies the Supreme Spirit The Vedântins interpret the term Aksara into Visnu or Nârâyana to suit their system Shankarâchârya states that Aksara is the Supreme Spirit Râmânuja, the highest Person Nârâyana Madhvâchârya interprets Aksara into Visnu, and Vallabha, into that spirit which is at once the cause and the effect or the spirit itself or the material universe.

१२ पुन, दुसरे धर्माचें व्यावर्तन केलें आहे म्हणून

पतात अक्षर म्हणजे प्र ानम नारायण मध्या ा म ाता । अक्षर म्हणजे विष्णु यन्मा ाव म्हणात अक्षर म्हणजे पाय-पारात्म्य म्हणा

१२ अक्षर म्हणजे ाव्य हेंच ठर वि पा ाता ह सूत्र राम्भ आह आणि प्रमाणारसना दुसरा उपनिषद्वाक्य घतलं आहे ती हा नाञा नउ नाही, ना । ात्र नाहीं त्याला नाऽ नाहीं त्याला मन नाहीं, तें र हें अक्षर गार्गि ज दुसऱ्या । दिसत नाहीं पण जें दुस ऱ्याञा पहा ार दुसऱ्याच्या श्रवणात यत नाहीं, पण जें दुसऱ्यांचें श्रवण करतें, ज्याच मनन परता यत नाहीं पण जें दुसऱ्यांचें मनन परतें, ज्याचं विज्ञान दु सऱ्यास होत नाहीं, पण ज्या ा दुसऱ्याचं विज्ञान स्पष्ट आहे, त्यावा ून दुसरा प हाणारा नाहा, त्याा ून दुसरा एर णारा नाहीं त्यावाचून दुसरा मनन पर णारा नाहीं, त्यावाचून दुसरें पाणास वि ान हात नाहीं" या वाक्यामध्य दुस-ऱ्याच्या गु ान व्यावर्तन केलं आहे म्ह णजे दुसऱ्याच्या अंगीं अमुक गुण नाहीत, आणि तच गुण पर ाच्या ठायी आ हेत ते गुण तरी पाणत ? दर्शन श्रवण, मनन विज्ञान ह गुण प्रधाना ून दुस ऱ्याच्या अगा असणं संभवत नाहीं सा ख्यमतामध्य प्रकृति म्हणून ज्या शक्तीच वर्णन केलं आहे तिच्या अगा स्वत काहींच करण्याचें सामर्थ्य नाहा ती ज

12 Again, because of the exclusion of other properties

12 This sutra supports the statement—that Aksara is the Supreme Spirit—and adduces additional Upanisad texts It has no eyes it has no ears it has no speech it has no mind that is this Aksara, Oh Gārgi Though it cannot be seen by others yet it sees others. Though it cannot be heard by others it hears others Though it cannot be meditated on by others yet it meditates on others Though it cannot be comprehended by others it comprehends others It alone sees it alone hears it alone meditates it alone comprehends This text excludes the properties of others It states that other existences do not possess certain properties which the Supreme Spirit possesses These properties are attributes of intelligence sight hearing meditation and comprehension It is not possible for any existence except Brahma to possess these attributes The active power called Prakriti by the Sankhyas is material and cannot move of itself It therefore, cannot possess these attributes The human spirit also cannot possess these attributes. How can then a mere letter or a syllable like *om* possess them? Hence the term Aksara does not signify either the Prakriti of the Sankhyas or the human spirit or the mystic syllable *om*, but the Supreme Spirit

सूत्राणि.

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

भावार्थः । अनुसधास्यमानस्य प्रथमवाक्यस्य यः पूर्वपक्षकारेणाऽर्थः कृतः सः । जीवो ब्रह्मणो भिद्यते ब्रह्म ब्रह्मलोकाद् भिद्यते चेति । द्वितीयवाक्येन समादधात्याचार्यः । तत्र परः पुरुषस्तु ब्रह्म । तत् तु पुरिशयं जीव ईक्षते । यो जीवघन उपाधिरहितानां जीवनां सघातः स ब्रह्मलोकः । तस्मात् पर ब्रह्म । ब्रह्म द्विविधं । यत् पर तच्छुद्ध ब्रह्म । यदपरं तज् जीवघनात्मक । परं ब्रह्म पुरुष इत्युच्यते । काष्ठा परा गतिश्च । यद्यप्योकारपदेन परं चाऽपर च ब्रह्म निर्दिश्यते तथाप्यभिध्यानार्हं परब्रह्मैवेति । अनुसधास्यमानानां वाक्यानामेकवाक्यतया क्रममुक्तिनिर्देशेन च पराऽपरब्रह्मणोर्व्यवस्थेति शकरः ॥ रामानुजस्तु सूत्रस्य पदार्थ दर्शयित्वा जीवधनपद व्याख्याय च क्रममुक्तिप्रकारं दर्शयति । तथा हि ईक्षतिकर्म स परमात्मा । कुतः । व्यपदेशात् । + + + परमात्मन एव व्यपदेशो न चतुर्मुखस्य । तस्याऽपि जीवघनशब्दगृहीतत्वात् । यस्य हि कर्मनिमित्त देहित्वं स जीवघन इत्युच्यते । + + + यदपरं कार्य ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यैकमात्र प्रणवमुपासीनानामैहिकमनुष्यलोकावाप्तिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमंतरिक्षशब्दोपलक्षित फल चाभिधाय त्रिमात्रेण परब्रह्मवाचिना प्रणवेन परमपुरुषं ध्यायतां परमेव ब्रह्म प्राप्यतयोपदिशतीति सर्व समजसमिति ॥ मध्वस्तु तदैक्षत बहुः स्यामित्याद्युपनिषद्वाक्य गृहीत्वा वादांतरमुत्थाप्य स एव विष्णुरिति ब्रवीति ॥ वल्लभः जीवघनात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशात् । उभयोः कर्मणोरेकमपर त्रिमात्रपर्यंत

निष्प्य पर ह्यग्रे निष्पपति । तत्र श्लोकौ तिस्रो मात्रा इत्यादि । अभिध्यानस्य हि साक्षात्कार फल । अत फल्र्य ध्यानस्य विषयत्वात् परपुरुष परमात्मैवेति ॥

अनुसंधेया उपनिषद्वाक्यानि ॥

एतद् वै सत्यकाम पर चाऽपर च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद् विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरम वेति । + + + य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाऽक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्न । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एव ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक । स एतस्मान् जीवघनात् परात् पर पुरिशय पुरुषमीक्षते । प्र० उ० (५ ५) ॥ पुरुषान् न पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गति । क० व० (३ ११) ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । छा०उ०(६ २ ३)॥

चेतन आहे मग निष्प्रमाण्य दर्शन य या, मनन विज्ञान हे गुण असतों कसें संभवर ? मनन्याच्या जीवाच्या अंगीं तरी हे गुण आहेत असें यसे सम वड ? पुन ॐकाराच्यासारख्या व र्णाच्या अंगीं हे धम आहेत असें म्हणणें कसें संभवेल ? म्हणून अक्षर शब्दाचा अर्थ सांख्यमतातील प्रकृति किंवा मनु ष्याचा जीव किंवा ॐकारासारखा वर्ण असा नव्हे तर अक्षर म्हणजे परब्रह्म

१३. तो परमात्मा; कारण पाहणें या धातूचें कर्म तो, असें निरूपण आहे.

13 That is the Supreme Spirit, because he is described as the object of the verb *sees* used in an Upanisad

१३ या सूत्रावर निरनिराळ्या भाष्यकारानी जी टीका केली आहे ती अवलोकन करण्याजोगी आहे या सूत्राच्या संबधाने उपनिषद्वाक्यें घेऊन जीव, परमात्मा, ब्रह्मलोक जीवघन इत्यादिकाची व्यवस्था केली आहे. ती उपनिषद्वाक्याच्या अर्थावरून लक्षात येईल "अरे सत्यकाम, हे ब्रह्म उत्तम आणि कनिष्ठ असे दोन प्रकारचे आहे तेच ॐकार. म्हणून विद्वान् जन त्यातून एकाचा आश्रय करून एकाच्याच मागे लागतो. + + पुनः जो पुरुष त्रिमात्रक ॐकारपद उच्चारून या उत्तम पुरुषाचे ध्यान करील तो सूर्यरूप तेजाच्या ठायी मिळेल जसा सर्प आपली कात टाकतो तसा हा पापपुरुषापासून मुक्त होऊन याला ॐकाररूप सामगाणी ब्रह्मलोकास नेतात ह्या जीवघनाच्या पलीकडे आणि सर्व प्राणिमात्राच्या शरीरामध्ये वास करणारा जो उत्तम पुरुष त्याला असा हा ब्रह्मलोकास पोहोचलेला प्राणी पाहतो" "पुरुषापेक्षा उत्तम दुसरे काही नाही ती पराकाष्ठा, ती उत्तम गति" "आपण पुष्कळ होऊन प्रजा उत्पन्न करावी असे त्यास वाटले" या उपनिषद्वाक्याची निरनिराळ्या भाष्यकारानी निरनिराळी व्यवस्था केली आहे ती अशी या वाक्यावरून कोणी पूर्वपक्षकार असे म्हणतो

13 The remarks made upon this sûtra by different commentators deserve attention In the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra, the terms—the human spirit, the Supreme Spirit, the region of Brahma or heaven, and Jîva ghana—occur The relationship between these is to be adjusted The bearing of this relationship will be plain from the translation of the Upanisad text "Oh Satyakâma, the spirit (Brahma) is either high or low It is, indeed, the mystic syllable *Om* Therefore, a wise man seeks shelter from one of them and follows it Again, a person, who pronounces the mystic syllable *Om* consisting of three moras and contemplates the highest person, will be absorbed in the Sun As the serpent casts its skin, so a person, delivered from the power of sin, is taken to the Brahma-loka or heaven, while the psalms, consisting in the mystic syllable *Om*, are sung The human spirit thus attaining to heaven or Brahma-loka, sees the Supreme Spirit who abides in all creatures, and who is beyond the Jîva-ghana" "There is nothing higher than the Supreme Spirit or the Person He is the last limit He is the highest condition" "He thought that he should procreate and multiply" The interpretation of these Upanisad-texts is adjusted by different commentators in differ-

गी, जार भिन्न ब्रह्म भिन्न, आणि ब्रह्मगार भिन्न तीन वाक्ये पकार प दाताराहा त्यांत रामाप्रमान परतात त्या वाक्यामध्ये पर म्नाज उत्तम अत्त शाद आ १ आहे त्याने अर्थ पुरुष तार ब्रह्म प्रकार आर आत्मा हाया तं यान परतें आणि जार त्यात अ (१.१ न प रता जायरन मनात याय ? जीत रि दपाति आणि मायारि अनाता उपाधि द्राय आता ता ता समदाय तात ब्रह्म लाग या ब्रह्म ११५८ तब ब्रह्म दोन प्रकारचे एक उत्तम आणि एक नित्र एक पर आणि एक अपर जे पर तें शुद्ध जे अपर तं जीव १ ११५८ पर- ब्रह्मार नाव १ पुरुष हा पुरुष हीच या यता १ ५१ १ हीच उनम गति ॐकार पदा ॥ अथ परब्रह्म आणि अपरब्रह्म अशा दोन्हीहि होतो परतु ध्यान ज्यानें करावया तें परब्रह्मर आता उपनिष द्वाक्याची एकवाक्यता करण झाल्यास ब्रह्म पर आहे आणि ब्रह्म अपर आहे अशा व्यवस्था पाला पाहिजे मुक्ति क्रमाक्रमान होत जाते या मुक्तीच निरूप १ भगवद्गीतेमध्ये आणि छांदोग्य उपनिषदामध्ये केल आहे तें असें तेज, दिवस शुक्लपक्ष उत्तरायण, संवत्सर सूर्य चद्रमा विद्युत्— प्राणोत्क्रमण १ पा त्यानंतर इतक्या स्थळा जीव जाऊन पुढें यार्णी अमानव पुरुष त्याला ब्रह्मलोकीं घेऊन जाता असा हा स्वरूपाचा क्रम आहे याच नाव क्रममुक्ति अशा प्रकारें या उपनिषद्वाक्याची श्रव सूत्राचार्यांनीं व्य वस्था केली आहे यावर रामानुजहि

cut way Some exponent l is a statement upon these texts that the Supreme Spirit is distinct and different from the human spirit and both from the Brahma loka or heaven The Vedantins quote these texts and argue against the exponent The term *I am* or *I pi* used in the Upanishad texts signifies the Supreme Spirit or the Person It is the Brahma It abides in every soul or Âtma and the human spirit sees it What is the sense of the term *Jiva ghana*? The human spirit is either enslaved by material conditions (Sopadhi) or is free from them The assemblage of human spirits free from the power of material conditions constitutes Brahma loka beyond which and higher than which is Brahma which is seen in two forms—high (Para) and low (Apara) The former is pure Brahma and the latter is *Jiva ghana* The Supreme Spirit is called the Person who is the last limit the highest condition (of existence) The term *Om* includes both the higher and lower forms of the Supreme Spirit But the former alone is to be contemplated The recognition of these two forms of Brahma alone can adjust the Upanisad texts and harmonize them The human spirit is gradually delivered from the trammels of material conditions This gradual deliverance is described in the Chhandogya Upanisad and in the Bhagavad gita It is thus Light day bright fortnight the summer solstice the year the Sun the Moon lightening—after death the human spirit passes through each of these till some person not

जीवघन क्रममुक्ति याची व्याख्या करतात जीव-घन म्हणजे ब्रह्मदेव, चतुर्मुख त्याला कर्म केल्यामुळे देह आहे मुक्तीचा क्रम कसा ? तर ब्रह्म दोन प्रकारचे आहे हे कार्यब्रह्म, कारण-ब्रह्म नव्हे हे कार्यब्रह्म दोन प्रकारचे आहे—ऐहिक आणि पारलौकिक. ॐकारात तीन मात्रा आहेत एक मात्रेच्या योगाने ॐकाराची उपासना केली असता ऐहिक मनुष्य-लोकरूप जे ब्रह्म त्याचे प्राप्तिरूप फल होते दोन मात्रा उच्चारून ॐकाराची उपासना केली असता अंतरिक्ष लोकाची प्राप्ति होते, त्रिमात्रक जो ॐकार तेच परब्रह्म त्याची उपासना केली असता परब्रह्माची उपासना केली असे होते, तेणेकरून परब्रह्म प्राप्त होते. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की, "आपण पुष्कळ व्हावे आणि प्रजा उत्पन्न करावी" असे उपनिषद्वाक्य आहे हे मुख्य वाक्य. बाकी सर्व वाक्याची या वाक्याशी एकवाक्यता करून, निराळाच वाद उत्पन्न करून परब्रह्म म्हणजे विष्णु असा सिद्धांत करतात यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की, जीवघन म्हणजे आधारभूत ब्रह्मलोक ते निराळे आणि परब्रह्म निराळे. हे परब्रह्म जीव पहातो ज्या उपनिषद्वाक्यात त्रिमात्रक ॐकाराचे वर्णन केले आहे त्याची व्यवस्था अशी करायाची. ब्रह्म पर आहे आणि अपर आहे. त्या उपनिषद्वाक्यामध्ये अपर ब्रह्माचे निरूपण प्रथम करून पुढे परब्रह्माचें निरूपण केले आहे याविषयी प्रश्नोपनिषदात असे वर्णन आहे. "ॐकारात तीन मात्रा आहेत. त्या मर-

human, takes it to the Brahma-loka This is the way the human spirit is gradually delivered This is the way Shankarâchârya adjusts the interpretation of these Upanisad-texts Râmânuja also adjusts the signification of Jîva-ghana and gradual deliverance Jîva-ghana is the four-faced Brahmadeva Because of his activity (Karma) he has got a material body What is the form of gradual deliverance? The Supreme Spirit or Brahma is seen in two forms—as the cause and its effects The former is not identical with the latter The latter is of two kinds—terrestrial and celestial. The mystic syllable O*m* consists of three moras One mora of the mystic syllable being contemplated and worshipped, the spirit attains to this world When two moras are contemplated and worshipped, the spirit attains to the firmament (Antariksa) The mystic syllable consisting of three moras is the Supreme Spirit itself When it is contemplated, the Supreme Spirit itself is contemplated, and the Supreme Spirit is attained About these Upanisad-texts, Madhvâchârya observes —the text "I may procreate and multiply"—is the principal and most important All other Upanisad-texts quoted harmonize with this He makes this observation and concludes that the Supreme Spirit is Vis*nu* Vallabhâchârya argues —Jîva-ghana simply signifies heaven or Brahma-loka, a sort of support to the emancipated spirits The Jîva-ghana is thus distinct from the Supreme Spirit, which the human spirit sees The Gradual deliverance described in the Upa-

ग्न्मा अशा योजना आहत ता पर ... आसत आहत ताणा परस्प राशी संबंध आहे ता आपआपल्या प एक विषयांमध्ये ...लेल्या आहत तो यीं बाह्य, आभ्यंतर आणि मध्यम अशी तीन आहत ता ता त्यांमध्ये हे ... पाहून पहिन द ... ... राह तो पडत नाहीं ? या प्रमाणें अप रब्रह्म रस आहे हे यांचिस आहे त मृ त्युमय आहे अशा या ब्रह्माचें ध्यान ... ब्रह्माचा साक्षा... होतो आ णि असा साक्षात्कार होतो म्हणून त परब्रह्म ज्ञानाविषय आहे ... जीव त्याला पहातो असे उपनिषदांतील व चन आहे आणि म्हणून त्याला परपु रुष, परब्रह्म अशीं नावें दिलीं आहत

ment is explained by Vallabhā chārya Brahma is either high or low First the latter is described in the Upaniṣad to pave the way fo the explanation of the former

The Praśnopaniṣad states that the mystic syllable *Om* consists of three moras which are liable to death— + + + dependent upon and related to one another each of them is engrossed by the objects of its own activity Their activity is either external in ternal or middl Seeing them thus engaged the wise man stands firm is not moved This quota tion explains what the lower Bra hma is When it is contemplated the human spirit realizes the higher Brahma and because the higher Brahma is so realized it is an object of knowledge and therefore the statement of the Upaniṣad that the human spirit sees the Supreme Spirit is explained and therefore it is called the high Person (Para puruṣa or Parabrahma)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमानं प्रथम वाक्य गृहीत्वा तत्र दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमुपनिषत्सूत्तरेभ्यो वाक्येभ्यः सिध्यतीति सूत्रार्थः । तत्रोपमानोपमेयभावेन स्वस्वामिभावेनोपनिषत्स्थप्रतिसमाधानवचनेन वाक्यभेदभयेन वाक्यशेषेणोपक्रमोपसंहाराभ्यां चोपनिषद्वाक्यानामेकवाक्यतायां क्रियमाणायां दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमेव सिध्यति न तु विज्ञानात्मत्वं भूताकाशत्व वेति शंकराचार्यः सूत्रार्थं व्यवस्थापयति ॥ तदिद गुणाष्टक तत्तद्विशिष्ट दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं चाऽविदुषामेतद्व्यतिरिक्तभोग्यकर्मसिद्धये च कर्म कुर्वतामतवत्त्वफलावाप्तिमसत्यसंकल्पतां चाभिधाय + + + उदारगुणसागरस्य तस्य परमपुरुषस्य प्रसादादेव सर्वकामाऽवाप्तिः + अतो दहराकाशः पर ब्रह्मेति रामानुजः ॥ सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहरो विष्णुरेवेति मध्वः ॥ दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः उत्तरवक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्त । जीवो नाम भगवदंशो न भगवानेवेत्यग्रे वक्ष्यते । अंशो नाना व्यपदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्र । इदमप्यग्रे वक्ष्यते अधिकं तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिद प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापर किं तु ब्रह्मवाक्यमेवेति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद् वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

त चेद् ब्रूयुः + किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद् वाव विजिज्ञासितव्य-

मिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते + + + एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम: सत्यसंकल्प: । + + + तद् यथेह कर्मजितो लोक: क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोक: क्षीयते + + + अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । छां० उ० (८ १,६) ॥ स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । प्र० उ० (५ ५) । स वा अयं पुरुष: सर्वासु पूर्षु पुरिशय: । बृ० आ० उ० (२ ५,१८) ॥

१४ पुढल्या हेतूंवरून द-हर शब्दाचा अर्थ ब्रह्म

१४ या सूत्रांतील ज्या वाक्यांचा विचार आहे तीं छांदोग्य उपनिषदांत (८ १ ६) सांगितलेलीं आहेत. या वाक्यांच्या अर्थाचा ज्यांस्था करावयाची आहे ती अशी. प्रथम वाक्यांत जो दहर शब्द आला आहे त्याचा अर्थ ब्रह्म आहे. कारण दुसऱ्या वाक्यांमध्ये ब्रह्म वर्णन केलें आहे. असा या सूत्राचा भावार्थ आहे. शंकराचार्य म्हणतात की उपमा, स्वामित्वसंबंध, शंकासमाधान, वाक्यभेद टाळणें, आणि ग्रंथाचा आरंभ आणि ग्रंथाची समाप्ति यांवरून उपक्रमोपसंहारवाक्यता या कारणांवरून दहर शब्दाचा अर्थ विज्ञान आत्मा किंवा भूताकाश असा होत नाहीं दहर याचा अर्थ ब्रह्म असाच होतो. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं,

14 Because of the latter reasons the word *Dahara* signifies Brahma

14 The Upanisad-texts that bear on this subject occur in (VIII 1 6) of the Chhândogya Upanisad—texts the interpretation of which is to be adjusted. The term Dahara used in the first text signifies Brahma, because it is described in the other texts. This is the sense of the sûtra. Shankaracharya observes —the term *Dahara* does not mean either the enlightened human spirit or the sky because its sense is to be determined either by analogy or by the relationship of ownership or by the system consisting in raising and removing doubts or by the principle of avoiding the division of a sentence or by the examination of the commencement and the conclusion of a work. The term *Dahara* therefore means Brahma. Râmânuja observes —that the Highest Person possesses eight attributes, which are described in

परमपुरुषाच्या अंगी आठ गुण आहेत. ते असे छांदोग्यात वर्णिले आहेतः—“ ज्याने पाप्मारूप पुरुषाचा नाश केला आहे, ज्याला जरा नाही, ज्याला मृत्यु नाही, ज्याला शोक नाही, ज्याला खाण्याची इच्छा नाही, ज्याला पिण्याची इच्छा नाही, जो सत्यकाम, जो सत्यसंकल्प, असा हा आत्मा दहर-शब्दाने अशा आत्म्याचे वर्णन केले आहे अशा आत्म्याला न ओळखता कर्मठ लोक जे कर्म करीत बसतात त्या-कर्मांपासून नित्यफल तर होत नाहीच, पण उलटा त्याचा संकल्प खोटा. इत्यादि वर्णन करून उदार गुणाचा सागर जो परम पुरुष त्याच्या प्रसादापासूनच सर्व कामना पूर्ण होतात म्हणून दहर-आकाश शब्दाचा अर्थ परब्रह्म. मध्वाचार्य असें निरूपण करतात तो जो जो संकल्प करतो तो तो पूर्ण होतो तो हुडकायाचा, त्याला जाणायाचे, इत्यादि गुणाचे उपनिषदात पुढे जें वर्णन केले आहें तेणेकरून दहर म्हणजे विष्णुच. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की दहर म्हणजे परमात्मा, जीव नव्हे यास प्रमाण हे की पुढे पुढे उपनिषदात जी कारणे दिली आहेत त्या कारणाची उपपत्ति दहर-शब्दाचा अर्थ परमात्मा असा केला म्हणजे होते जीव म्हणजे परमात्मा नव्हे, परमात्म्याचा अंश, असे बादरायणाने पुढे वर्णिले आहे; परंतु केवळ जीव म्हणजे परमात्मा नव्हे असेहि पुढे बादरायणाने वर्णिले आहे म्हणून जे प्रकरण चालले आहे त्यामध्ये ब्रह्म आणि जीव यांच्या संबधाचा विचार केला नाही. केवळ ब्रह्माचाच विचार

the Chhândogya in the following way “He, who has destroyed personal sin, who is above old age, death, sorrow, hunger, and thirst, and whose desires and volitions never fail, is, indeed, the spirit.” The term Dahara signifies such a spirit Those, who do not know such a spirit, and who devote their time to the performance of mere ceremonial acts, do not obtain the eternal fruit, but on the contrary, seek what is merely fleeting By the grace of the Highest Person, who possesses these eight attributes, all human desires are fulfilled Madhvâchârya observes “He, who fulfills whatever man desires, is to be sought, is to be known” Such a description is given in the Upanisad The term *Dahara*, therefore, signifies Visnu Vallabhâchârya observes —the term Dahara means the Supreme Spirit, and not the human spirit, because all the statements made in the Upanisad are explained when the term Dahara is interpreted into the Supreme Spirit The human spirit is not the Supreme Spirit but only a portion of it This is what Bâdarâyana states in his sûtra Because Bâdarâyana states that the human spirit itself is not the Supreme Spirit, the relationship between them is not the subject of the text under consideration The Supreme Spirit alone is described The *following are the Upanisad-texts* quoted in connection with this sûtra “Then there is an abode of the form of a lotus in the human body and in that abode there is æthereal space, that is Dahara. What is in this æthereal space is to be searched and is to be

पासून आहे या संबंधानें जी उपनि षद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एथें प्रमाणें पुढें ज ह रा दहराकाशमध्य (हृदयाकाशाच्या) मध्य आहे त्यामध्यें आत आहे तें ... या आकाशाच्या आत काय आहे तें शोधून काढावें, तें जाणावें ... असें जें म्हणतोस तर ... यानें विचार आहे तें हें काय आहे? तो म्हणतो जसें हें (बाह्य) आकाश तेवढेंच हृदयाच्या आत आकाश आहे या आकाशामध्यें पृथ्वी आणि आकाश दोन्हीं आत मावलीं आहेत + + + हा आत्मा कसा? ज्यानें पापपुण्यांचें निरसन केलें आहे ज्याला जरा नाहीं ज्याला मृत्यु नाहीं ज्याला शोक नाहीं ज्याला क्षुधा इच्छा नाहीं पि ण्याची इच्छा नाहीं जो सत्यसंकल्प + + + तसाच मृत्युलोकीं कर्में करून एकवास प्राप्त केल्या लोकाचा जसा क्षय होतो तसा स्वर्गलोका पुण्यवान् लोकाचा क्षय होतो + + + म्हणून इ हलोकीं जे आत्म्याला प्राप्त करून पर लोकीं जातात आणि जे सत्यकामादि अष्टगुणसंपन्न होऊन स्वर्गास जातात त्यास सर्व लोकांच्या ठिकाणीं यथेच्छ फिरतां येतें' छां० उ (८ १ ६) 'या जीवघनापासून पलीकडील शरी राच्या ठिकाणीं वास करणाऱ्या पुरुषाला तो पहातो पुरिशय असें त्याला का म्हणतात? अरे तो हा पुरुष सर्व श रीररूप पुरामध्यें राहतो म्हणून पुरिशय

known They then asked—what is the nature of that which is to be searched and known? He says the ethereal space in the Dahara is as large as this ethereal space and contains this earth and the heavens + + + well what is the nature of this spirit? He who has destroyed personal sin who is above old age death sorrow thirst and hunger and whose desires and volitions never fail + + + The righteous in heaven decay as those who have obtained prosperity in this world by means of their acts decay Hence those alone are able to go about in all the worlds who find the Supreme spirit in this world and possessed of the eight qualities ascend into heaven He sees the Person abiding in the body which is beyond the *Jiva ghana* (Why is he called the Purishaya?) Well this Person abides in all bodies and is therefore called Purishaya—*Sarvesu Pursu* (*sh te*) This is Purishaya

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ १५ ॥

भावार्थः । छांदोग्योपनिषत्स्थं गच्छंतिपदप्रयोगं प्रतिपदोक्तवचनं च गृहीत्वा ताभ्यां यदनुमीयते तेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमेवोदाहरणबलात् सिध्यतीति सूत्रार्थः ॥ पूर्वस्मिन् सूत्रे दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्त । त एवोत्तरे हेतव इदानी प्रपच्यंते इति शंकरः ॥ अहरहः सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानंतीनां गतिरस्य पर ब्रह्मभावे लिंगं । इतश्च दहराकाशः पर ब्रह्मेति रामानुजः ॥ मध्वस्तु पुराणवाक्याद् लिंगं दर्शयति ॥ वल्लभः पृथ्वीशरावबदेव जीवब्रह्मविभागो न त्वज्ञानकृत इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति । छां० उ० (८.३,२.) ॥ सता सोम्य तदा संपन्नो भवति । छां० उ० (६.८,१.) ॥

१५ तसेंच, जाणें या धातूच्या प्रयोगावरून आणि प्रतिपदोक्त वचनावरून अनुमान निघतें

१५. या संबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांच्या अर्थावरून सूत्रार्थ सहज लक्षात येईल. ह्या साऱ्या प्रजा दररोज ब्रह्मलोकास जातात (पण) त्यांना ब्रह्मलोक मिळत नाहीं. तेव्हां अरे सौम्य सद्रूपाशीं तो मिळून जातो. पहिल्या वाक्यामध्यें जाणें या धातूचा प्रयोग केला आहे हें स्पष्ट लक्षात येतें त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं दहर शब्दाचा अर्थ ब्रह्म. पुनः दुसऱ्या वाक्यामध्यें सद्रूपी ब्रह्मास जीव मिळून जातो असें प्रतिपदोक्त वचन आहे त्यावरूनहि दहर शब्दाचा अर्थ आकाश असें सिद्ध होतें. हें सिद्ध करण्याकरितां सूत्रामध्यें श्रुतिप्रमाण लागू केलें आहे. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं पुढें येणाऱ्या कारणामुळें दहर आकाश म्हणजे ब्रह्म असें पूर्वीच्या सूत्रीं सिद्ध झालें त्याच कारणाचें विस्तारपूर्वक आतां निरूपण करावयाचें. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं अज्ञान ह्या ज्या साऱ्या प्रजा त्या नित्य जातात असें जें निरूपण आहे तें निरूपणच अनुमान करण्यास कारण आहे आणि त्यावरून दहर आकाश म्हणजे परब्रह्म असें सिद्ध होतें. यावर मध्वाचार्य पुराणांतील वाक्य धरून प्रमाण

15 Again in the same way an inference can be drawn from the use of the term *to go* and from a direct statement

15 The sense of the sûtra will be plain from the Upanisad texts on which it is based All these people go every day to the region of Brahma but they do not obtain it Well Somya he is then united with the existant In the first text the term *go* is directly used and thus gives grounds to infer that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit The second text directly states that the human spirit is united with the Supreme spirit Thus the method of proof called a direct statement by the Mîmânsakas (shruti) applies This is the sense of the sûtra. About this Shankarachârya observes — in the former sutra it is proved that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit because of the reasons to be given These are now enlarged upon Râmânuja observes —the inference, that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit is based upon the statement that all these ignorant people every day go to the region of Brahma Madhvâchârya quotes texts from the Purânas in support of the same proposition Vallabhâchârya observes —the distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is like the distinction between the solid earth and a vessel made out of it and it is a delusion to maintain it

धृतेश्च महिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

भावार्थः । पूर्वेषु सूत्रेषु यद् दहराकाशस्य परब्रह्मत्वं निरूपितं तद्दाढ्यार्थ सूत्रमिदं । अत्र धृतिरूप एको हेतुः । स च सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामित्याद्युपनिषद्वाक्ये दर्शितः । तेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वं न तु जीवत्वं न वा भूताकाशत्वं । धृतिर्नाम धारकः । धारकत्वेन यो महिमा तस्योपनिषद्वाक्यांतरप्राह्यां दहरे एव पर्यवसानमिति सूत्रार्थः॥ यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नाना लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायाऽसंकरायेति शंकरः॥ स चाऽयं परस्य ब्रह्मणो धृत्याख्यो महिमा अस्मिन् दहराकाश उपलभ्यते । अतो दहराकाशः परं ब्रह्मेति रामाऽनुजः॥ स हि सर्वाधिपतिः स हि सर्वपालः स ईशः स विष्णुरिति मध्वः ॥ अस्यैतादृशविरुद्धधर्माश्रयमाहात्म्यस्याऽस्मिन् भगवत्येवोपलब्धेः । ज्यायानाकाशाद् यावान् वा अयमाकाशः अणुः स्थूल इति वल्लभः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

दहरोऽस्मिन्नतराकाशः । + + + अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय । छा० उ० (८.४,१.) ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । बृ० आ० उ०(३.८,९,)॥ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय । बृ० आ० उ० (४.४,२२.) ॥

१६ (विश्वाचें) धारण करणारा असा जो हा महिमा तो परमात्म्याचे ठिकाणीं ज दिसतो म्हणून

दहराकाशांत परमात्मा राहतो असें म्हणतात कीं याणें पृथ्वी आणि स्वर्ग आपल्या ठिकाणीं धारण केले आहेत, हा आदि मध्य व अंत यांना भेद होऊं नये आणि जग यामध्यें असंबद्ध मानतात ते याचें संरक्षण करितो, यास्तव ईश्वराचें तसें नाव आहे.

१६ यांत दहर आकाशाचा अर्थ परब्रह्म असा ज निरूपण केलें आहे त्यास पुढील कारणें आहेत: छांदोग्य उपनिषदांतील पुढील वाक्य आठ आठ म्हणजे प्रत्येक... म्हणजे आत्मा ताप... हा अर्थ होऊन तो धारण करितो.... या वाक्यावरून दहर-आकाश म्हणजे प्रत्यगात्मा असें सिद्ध होतें. दहर-आकाश म्हणजे जीव नव्हे. दहर-आकाश म्हणजे दिसत हें भूताकाशहि नव्हे. तो या सर्व ब्रह्मांडास धारण करतो हा केवढा त्याचा महिमा? असा तो जर न धारण करता तर हे निरनिराळे लोक सुटून एका ठिकाणीं न राहते इतका प्रताप. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, व्यवहारामध्यें पाण्यावर जसा पूल बांधला असतो आणि त्याच्या योगानें निरनिराळी जमीन जशी जोडली जाते तसाच अध्यात्म विद्यामध्यें भेद पडूं नये जे निरनिराळे लोक,

(१०—५)

16 Because the glory of upholding the (universe) is met with in the Supreme Spirit.

16 The sûtra supports the statement that Dahara means the Supreme Spirit. A text from the Chhândogya Upanishad elucidates this sûtra. Then he who is the Supreme Spirit is a causeway. He upholds this universe that it may not be broken up. This text proves that the term *Dahara* denotes the Supreme Spirit and not the human spirit nor the small heavens. How great is his glory that he upholds the universe! If he did not so uphold it all these regions would fall asunder. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes:—as in common life a causeway is built to connect different parts of the land, so the Supreme Spirit is a causeway and he keeps together the different systems that there may be no difference in spiritual knowledge, that the different regions may not fall asunder and that the different stages of life may be passed in harmony and that there may not ensue a confusion of races. Râmânuja observes:—why should the word Dahara be interpreted into the Supreme Spirit? Because the glory of the Supreme Spirit is met with in him who is described by the term Dahara. The glory is—he upholds all the regions. Madhva observes:—Vishnu himself is the Supreme Spirit. He protects all. He is the Lord of all. Vallabha ob-

सूत्राणि.

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

भावार्थः । उपनिषत्सु परमेश्वरे आकाशशब्दः प्रसिद्धः । तस्याः प्रसिद्धेर्दहराकाशो ब्रह्म ॥ भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान् न ग्रहीतव्य इति शंकरः ॥ अपहतपाप्मत्वादिगुणतनाया प्रसिद्धिर्भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीयसीत्यभिप्रायः । एवं तावद् दहराकाशस्य भूताकाशत्वं प्रतिक्षिप्तमिति रामानुजः ॥ दहरं गगनं विशोकं तस्मिन् यदंतरस्तदुपासितव्यमिति प्रसिद्धेश्चेति मध्वः ॥ प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्येव न जीवे संभवत्यतोऽपि भगवानेव दहर इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः । छां० उ० (८.१,१.) ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । छां० उ० (८.१४,१.) ॥ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यते । छां० उ० (१.९,१.) ॥

हे जे निरनिराळे वर्णाश्रम, हे तुटून मोडून पडू नयेत, आणि वर्णसंकर होऊ नये, म्हणून हा आत्मा सेतुच आहे, हा त्या सर्वांना धारण करतो यावर रामानुज असे म्हणतात की दहर-आकाशाचा अर्थ परब्रह्म असा का करावा? तर दहर-आकाश असे ज्याचे वर्णन केले आहे, त्याच्या ठायीच परब्रह्माचा महिमा आढळतो तो महिमा असा की साऱ्या लोकाचा धारण करणारा तो. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात की विष्णुच परमेश्वर. तोच सर्वांचे पालन करणारा तोच सर्वांचा अधिपति आहे यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात

serves —The Supreme Spirit is as subtile as an atom and is as large as the heavens, nay, it is larger than the heavens How great is his glory who combines such opposite attributes! All his glory is seen in the Supreme Spirit The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "He is Dahara, that is, there is æther in him, then he, who is the Supreme Spirit, is a cause-way, and he upholds the regions that they may not fall asunder" "Well, the Sun and the Moon keep their places according as the Supreme Spirit (Aksara) commands them" "He is the Lord of all, he is the Lord

१७ आणि असें प्रसिद्ध असल्यामुळें

की, ब्रह्म परमाणूसारखें सूक्ष्म असून या आकाशाहून मोठें आहे आकाशापेक्षा मोठें आहे असे हे विरुद्ध धर्म त्याच्या ठायी आहेत त्याचा केवढा महिमा? हा सारा महिमा ब्रह्माच्या ठायी असतो या वृत्ताच्या संबंधानें जी उपनिषद्वाक्य आलीं आहेत त्यानें भाषांतर एणप्रमाणें ' दहर म्हणजे ह्यामध्यें आकाश आहे +++ पुढें हा जो आत्मा तो सेतु आहे आणि हे लोक भिन्न होऊन पडूं नयेत म्हणून तो त्यांचें धारण करतो आहे ' अरे ह्या अक्षराच्या आज्ञेमार्गें सूर्य आणि चंद्र आपआपल्या ठिकाणीं राहतात हा सर्वेश्वर हा भूताधिपति हा भूतपाल हा सेतु निरनिराळ्या लोकांचा भेद होऊं नये म्हणून त्यानें हा धारण करतो '

१७ उपनिषदामध्यें आकाश म्हणजे परमेश्वर असें प्रसिद्ध आहे त्या प्रसिद्धीवरून दहर-आकाश म्हणजे परब्रह्म हें स्पष्ट आहे यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की आकाश शब्दाचा हा भूताकाश असाहि अर्थ होतो आणि परब्रह्म असाहि अर्थ होतो या दोहींचा उपमानोपमेय संबंध कसा बसविता येईल? हें स्पष्ट आहे की ब्रह्मावरून भूताकाशाविषयीं समजूत करून घ्यावयाची यावर रामानुज असें म्हणतात की दहर आकाश म्हणजे परब्रह्म यावरून त्यास भूताकाश म्हणता येत नाहीं का?

17 And because it is well known

of all the regions he is the protector of all beings he is the cause way he upholds these that they may work in harmony

17 It is well known in the Upanisad texts that ather represents the Supreme Spirit It is plain therefore that the æther known as Dahara also represents the Supreme Spirit About this Shankaráchárya observes —the term æther which signifies the heavens signifies also the Supreme Spirit How can the relationship of the parts of a comparison be established between them? It is plain that because the Supreme Spirit is known the visible heavens are known Ramanuja observes —the æther known as Dahara signifies the Supreme Spirit It therefore cannot be interpreted into the visible heavens The Supreme Spirit has annihilated sin These attributes of the Supreme Spirit are well known and the importance of this knowledge is greater than that of the knowledge of the visible heavens Madhváchárya observes —Dahara is heaven and there is no sorrowing there and it is well known that he who dwells there is to be worshipped The term Dahara therefore signifies Visnu Vallabha observes —from the description and the context all those attributes are possessed by the Supreme Spirit and not by the human spirit and therefore Dahara is indeed the Supreme Spirit. The following is the

सूत्राणि.

इतरपरामर्शात् स इति चेन् नाऽसंभवात् ॥ १८ ॥

भावार्थः । जीवसत्वविधिवाक्यशेषेऽनुमानं । तेन दहराकाशो जीवो भवेदित्युक्त चेन् न । कुतः । असभवात् । कथमसभवः । ये धर्मा दहराकाशस्योपनिषत्सु निरूपितास्ते जीवसत्वेन नोपपद्यंते न संभवति च ॥ प्रपचित चैतत् प्रथमे सूत्रे । अतिरेकाशकापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तमिति शकर: ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ य एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच । छां० उ० (८.३,४.)॥
आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । छां० उ० (८.१४,१.) ॥

ब्रह्मानें पापपुरुषाचे हनन केलें आहे असे त्याचे गुण प्रसिद्ध आहेत आणि या प्रसिद्धीची योग्यता भूताकाशाच्या प्रसिद्धी-पेक्षा विशेष यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की दहर म्हणजे गगन त्या ठिकाणी शोक नाही त्याच्या आत जें आहे त्याची उपासना करावी असें प्रसिद्ध आहे म्हणून दहर-आकाश म्हणजे विष्णु. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की, प्रकरणावरून ज्या ज्या धर्माचे निरूपण झालें आहे त्या त्या वरून ते सारे धर्म परब्रह्माचेच, ते धर्म जीवाचे नव्हेत. म्हणून दहर-आकाश म्हणजे ब्रह्मच असे खरे या सबधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचें भाषातर एणेंप्रमाणे “ दहर हे आत आकाश आहे.” “ नाम आणि रूप ही आकाशावरच तरगतात त्याचा आश्रय आकाश ” “ अरे, ही

translation of the Upanisad texts quoted “Then that which is in the pen-spirit the abode—the lotus—the Dahara” In it again there is an inner space, which is also Dahara” “Name and form float upon the æther—it is then support” “Well, all these existences spring from æther itself”

१८ इतर म्हणजे जीव, त्याचा (वाक्यशेषामध्ये) विचार येतो म्हणून तो जीव (वर्णिला आहे) असे म्हणाल तर तसें नव्हे, कारण असंभव प्राप्त होतो

[illegible]
होतात "

१८ [illegible] दहर आकाशाचे [illegible] उपनिषदांमध्ये [illegible] आहे [illegible] जीवात्म्याच्या ठायीं आहेत. म्हणून दहर आकाश म्हणजे जीव असें [illegible] म्हणतात. परंतु [illegible] उपनिषदांत [illegible] आकाशाचे [illegible] धर्म जीवाच्या ठायीं [illegible] म्हणता येत नाहीं. म्हणून दहर आकाश म्हणजे परब्रह्म असा सिद्धांत. हा सिद्धांत प्रथम सूत्रांत केला आहे. परंतु आणखी [illegible] निराकरण झालें पाहिजे म्हणून या सिद्धांताचा पुनः उपन्यास केला आहे असें शंकराचार्य म्हणतात. या सूत्रामध्ये जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढें [illegible] जो हा सुषुप्ति अवस्था भोगतो (आहे) तो जीव. तो या शरीरापासून जागा होऊन परंज्योतीप्रत प्राप्त होऊन आपल्या रूपास मिळतो. तो हा आत्मा असें तो म्हणाला. 'आकाशांत नामरूपास वाहतें'"

18 If it be said that the human spirit (is described), because its consideration accrues (by way of filling in the ellipsis) then not so because (it involves) impossibility

18 Properties of the *æther* (Dahara Âkâsha) are described in the Upanishads and some of them are found in the human spirit. Hence some philosophers contend that *æther* signifies the human Spirit. This contention is upset when it is remembered that some of the properties of the *æther* are not to be found in the human spirit. Hence the *æther* is not the human spirit because it is impossible that the properties which the Supreme Spirit has should be possessed by the human spirit. The æther (Dahara Âkâsha) signifies the Supreme Spirit. This is the sense of the sûtra. This proposition is laid down in the first sûtra. Shankarâchârya says that this sûtra seeks to remove such objections as may be raised against the proposition. The following is the translation of the Upanisad texts quoted. Then he who enjoys complete sleep is the human spirit who unites with the bright flame his own form after he is awakend from this world. Then he said this is that spirit. Well indeed on the *æther* name and form float.

सूत्राणि.

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

भावार्थः। छांदोग्योपनिषदोऽष्टमेऽध्याये यः प्रजापतिसंवादस्तत्र जीवधर्माः परब्रह्मधर्माश्च निरूपिता इति यद् भाति तत् तु न परमार्थतः। किं तर्हि। जीवो निरूपितः। स च न शारीरो जीव उपाधिविशिष्टः। कस्तर्हि। उपाधिरहित इति सूत्रार्थः॥ तत्र शंकरः एन शरीरात्मताया व्युत्थाप्यैतं त्वेव त इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण पर ज्योतिरूपसपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिक स्वरूपं पर ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीव व्याचष्टे न जैवेन रूपेण + + + अस्मच्छरीराद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति + तदेव चास्य पारमार्थिक स्वरूपं + + + प्राग् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति। यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग् विवेकग्रहणाद् रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति। प्रमाणजनितविवेकग्रहणात् तूत्तरकालवर्ती पराचीनस्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव स्यात् + + + एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नाऽन्यो विज्ञानधातुरस्तीति॥ रामाऽनुजस्तु पूर्वमनृततिरोहिताऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वस्वरूपः पश्चाद् विमुक्तकर्मबंधः शरीरात् समुत्थितः पर ज्योतिरुपसपन्न आविर्भूतस्वरूपः सन्नपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽभिधीयते इति॥ वल्लभः तत्र हि दिव्ये चक्षुषि

मनोरूपे प्रतीयमानो जीव एवाऽमृताऽभयरूपो निरूपित । तस्योदशरावे नाम्नसाक्षित्वं तदनु स्वप्नसाक्षित्वं तदनु सुषुप्तिसाक्षित्वं निरूप्य तथैव तस्याऽमृतरूपत्वमेव निरूप्याऽन्ते ज्ञानादिमतानिरीक्षत्वयुक्ता समाध्यवस्थायां भाति तमेव जीवं ताल्पर्यतः प्रतिपादयतीति ॥ मध्ये तत्र हि परमेश्वरप्रसादाद् निर्भूतरूपो मुक्त उच्यते । यत्प्रसादात् स मुक्तो भवति स भगवान् पूर्वोक्त इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा + + + य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति + + + एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । + + य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । + + + तद् यत्रैतत् सुप्त समस्त संप्रसन्न स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति + + नाह खल्वयमेव संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि । + + + मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीर + + + एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तम पुरुष । छा० उ० (८ १२,३) ॥ स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ॥ अशरीरं शरीरेषु । क० व० (२ २२)॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते । भ० गी० (१३ ३१)॥

१९. पुढल्या वाक्यावरून आविर्भूतस्वरूप ह्मणजे आत्मज्ञान झालेला जीव समजावा असें ह्मटलें तर तसें नव्हे.

१९ 'तसे नव्हे' ही पदे मागील सूत्रातून अनुवृत्ति करून आणली आहेत छांदोग्य उपनिषदातील आठव्या अध्यायामध्ये प्रजापतीशी जो संवाद झाला आहे तो आला आहे त्या स्थळी जीवाच्या धर्मांचे आणि परब्रह्माच्या धर्मांचे निरूपण झाले आहे असे जे वाटते ते खरे नव्हे तर पुढे जीवाचेच निरूपण झाले आहे असे म्हणावे तो जीव उपाधीत सांपडलेला नव्हे तर कोणता? उपाधीमधून सुटलेला परब्रह्मरूपी म्हणजे परब्रह्मच इतका हा सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की, "शरीरापासून भिन्न असा (जो) याविषयीं पुढे उपपादन करून तुला दाखवितो" असे उपनिषद्वाक्य आहे त्याचा अर्थ असा की पुनःपुन त्या जीवाचेंच व्याख्यान करायाचे असे धरून स्वप्न, सुषुप्ति, याचा उपन्यास करून पुढे असे वर्णन आहे की, परंज्योतिरुपाप्रत प्राप्त होऊन आपल्या स्वताच्यात्र रूपाने ब्रह्मच होऊन रहातो. असे जे वर्णन आहे या सर्वांचा अर्थ असा की खरोखरच जे स्वरूप ते परब्रह्म असे समजूनच परब्रह्माच्या रूपाच्या धोरणाने जीवाचे निरूपण उपनिषदात झाले आहे; परंतु जीवाच्या धर्मांचे निरूपण करायाचे

19 If it be said from the latter Upanisad-texts, that he, in whom true knowledge has appeared, is the human spirit, which has obtained spiritual insight, *then no.*

19 The terms *then no* are brought from the preceding sûtra by way of Anuvritti The discourse given by Prajâpati is noticed and re-produced in the Eighth Adhyâya of the Chhândogya-Upanisad in which the attributes of the human spirit and the Supreme Spirit appear to be explained But really it is not so In the latter part the human spirit is dwelt upon—the human spirit not in the trammels of this life What human spirit then? The human spirit which has broken through the trammels of this world and has attained to the form of the Supreme Spirit—yea the Supreme Spirit itself. This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes — there is an Upanisad text–"I will explain to you and demonstrate him, who has left behind him the trammels of this life" The sense of this text is that the attributes *of the human spirit are to be ex*plained again and again Upon this basis the conditions of a dream and of a sound sleep are described, and then the statement is made that having attained to the highest light (Param-jyotih), he himself becomes the Supreme Spirit in his own form The sum and substance of all these statements is that this is really the form of the Supreme Spirit In the

असा उपनिषदांत पदार्थ नाहीं या शरीराचा आणि संसाराचा अभिमान सुटून तो जीवात्मा निर्विकार नित्यवस्तूचें अवलोकन करतो आत्मस्वरूप जाणतो परमात्माच हें त्याचें वास्तविक रूप विवेकज्ञान उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी हें शरीर हीं इंद्रियें, हें मन ही बुद्धि हे विषय हें ज्ञान अशा या उपाधींत जीव सापडला असतो मग जीव बहिर्मुख होऊन रहातो याम दृष्टांत शुद्ध स्फटिकाच्या अंगीं शुभ्रता स्वच्छता असते, पण त्याचे खरें स्वरूप कळण्यापूर्वी तावडा नाच तो आहे असें उपाधिमुळें वाटतें पण नंतर परीक्षा करून ज्ञान उत्पन्न झालें म्हणजे तोच पहिला निळा तावडा स्फटिक स्वतः स्वभावतः शुभ्र आणि स्वच्छ आहे असें कळू लागतें आणि मग पहिला हि स्फटिक असाच असावा असा सिद्धांत होतो याप्रमाणेंच विकाररहित नित्य विज्ञान धातु असा जो परमेश्वर तो अविद्यारूप माया जीवास झाल्यामुळे नानाप्रकारचा मायावी आहे असें वाटू लागतें परंतु विज्ञान धातु म्हणजे परमात्मा तो एकच यावर रामानुज असें म्हणतात की पापांचा नाश झाला आहे इत्यादि जे गुण आणि जीवाचें स्वतःचें जें स्वरूप तें असत्याच्या योगानें पूर्वी झाकलेलें असतें पुढें तेच असत्य सुटून सारी कर्में सुटून शापापासून मुक्त होऊन उत्तम ज्योतीप्रत प्राप्त होऊन आपल्या स्वतःचें रूप त्यास कळून पापापासून मुक्त होऊन जीव राहतो

course of describing the Supreme Spirit the human spirit is referred to in the Upanisad which does not seek directly to describe the human spirit itself When the human spirit is above all attachment to this life and to this body and when it is not affected in any way and when it looks on that only which is eternal and when it knows the spiritual form then it is the Supreme Spirit itself This is its real form Before the human spirit obtains the power of discrimination it is entangled in the trammels of objective existence consisting of the knowledge of external existence of thought of sensuous perception and of the requirements of the human body Under these circumstances the human spirit is able to look out upon the external world only An illustration will explain this A genuine crystal is brilliant and white But modified But when it is examined its real nature is known and of its genuine form one is convinced In like manner one believes that because the human spirit is modified by external influences and influenced by ignorance the Supreme Spirit which is without any modification which is eternal and which is essential knowledge itself appears to assume a variety of forms But this is a delusion The Supreme Spirit is always the same Râmânuja observes —the Supreme Spirit is one which has annihilated all sin and possesses other attributes and the real form of the human spirit is concealed by ignorance

सूत्राणि.

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

भावार्थः । तत्र छांदोग्योपनिषदष्टमाऽध्याये यो जीवपरामर्शः कृतः स परमेश्वराश्रयेण । यः परमेश्वराश्रयः स अन्यार्थ इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः अयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तु परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायीति ॥ रामाऽनुजः दहराकाशस्यैवाऽपहतपाप्मत्वजराद्यधरणत्वादिवन्मुक्तस्य तदुपसपत्याऽपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणविशिष्टस्वाभाविकरूपप्राप्तिकथनेन तद्धेतुत्वरूपं परमपुरुषाऽसाधारण गुणमुपदेष्टु प्रजापतिवाक्योक्तस्य जीवस्याऽत्र परामर्शः । + + + सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्चकामान् स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्नित्यादिकं प्रजापतिवाक्ये कीर्त्यमानं फलमपि दहरविद्याफलमेवेति ॥ वल्लभः अन्य एवाऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्माद् यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्ग लोकमेति स्वस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपपद्युज्येत । भगवतश्च तदाविर्भावो भवतीति चकारार्थ इति ॥ मध्वः यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्यते स एष आत्मेति परमार्थश्च परामर्श इति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ य एष संप्रसादः । छां० उ० (८.३,४.) ॥

ह्याच जीवाचे उपनिषदामध्ये वर्णन झाले आहे यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की, ज्या पुरुषाचे मन दिव्यचक्षु झाले आहे त्याला ज्या जीवाचे ज्ञान होते, तो जीव अमृत, अभय असाच वर्णिला आहे. परंतु पाण्याच्या भांड्यामध्ये जसे नानारंग दिसतात तसेच प्रथम जागृति, मग स्वप्न, आणि मग सुषुप्ति; ह्या सर्व अवस्था जीवास प्राप्त होतात. ह्या सर्व अवस्था खऱ्या नव्हेत; समाधि लावली म्हणजे मनामध्ये जीवाचे अमृतरूप भासते.

But when this ignorance disappears, when all activity ceases, when the trammels of this body are left behind, then the human spirit is delivered from sin, sees its own form and remains united with the highest light Vallabha observes —the person, who has obtained a spiritual insight, sees that human spirit which is immortal and above fear This is what is described in the Upanisad As water shows different colours which are not its own, so the human spirit is seen in the conditions of wakefulness, dream,

२० (जीवाविपर्याच्या) विचाराचा दुसरा अर्थ आहे

20 There is another interpretation of the discourse (upon the human spirit)

अशा या जीवाचे निरूपण उपनिषदांत पुष्कळ आहे यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात कीं ईश्वराचा अनुग्रह प्रथम होतो, मग जीव मुक्त होतो यावरून आविर्भूतस्वरूप असें म्हणतात ज्याच्या अनुग्रहानें जीव मुक्त होतो तो परमेश्वर या संबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत ती आहेत त्यांचें भाषांतर पुढें येणेंप्रमाणे " पापाचा ज्यानें नाश केला आहे असा हा आत्मा + + जो हा पुरुष डोळ्यांमध्यें दिसून येतो तो हा आत्मा + + + पुढें तुला मी याचें पुन्हा निरूपण करून सांगणार आहें + + + हा जो स्वप्नामध्यें प्रसन्नमान होऊन फिरतो तो हा आत्मा + + + सुषुप्तावस्थामध्यें गर्भगतीनें प्रसन्न होऊन स्वप्नाच्या घोटाळ्यांत आत्मा सांपडत नाहीं असा जो पाहिजे तोच रे बा हें अमृत अभय ब्रह्म असें तो म्हणाला " अरे मी हा आहे असें तो आपल्यास जाणत नाहीं आणि हीं बाहेर जीं पंचभूतें दिसतात तीं हीं (जाणत नाहीं)

हे इंद्र अरे हें शरीर नाशवंत + + + सुषुप्तावस्थेमध्यें असणारा जो जीव या शरीरांतून उठून परज्योतिप्रत प्राप्त होतो त्याच स्वरूप त्यास कळूं लागतें तो (हा) उत्तम पुरुष ' जो या परब्रह्माला जाणतो तो परब्रह्म होतो नाडीप्रवेशमध्यें असून त्याला शरीर

or sound sleep But these are not the essential conditions They are mere accidents. In the state of contemplation the mind sees the immortal form of the Spirit and such spirit is described in the Upanishad text. Madhvâchârya observes —God shows His grace first and then the human spirit is saved This is the form that appears This is what is called Avirbhuta-svarupa. He by whose grace the spirit is saved is God The following is the translation of the Upanishad texts quoted He who has annihilated sin is the spirit + + + The person who is seen in the eye is the spirit + + + I am shortly to enlarge upon this subject for you ++ He who shines and goes about in a dream is the spirit ++ He said well that is this immortal fearless Brahma that which is not involved in the confusion of a dream but pleased in various ways it exists in the condition of a sound sleep Well I am yes he knew not this is the spirit and these objective five existences O Indra this body is liable to decay The spirit in the condition of complete sleep springs out of the trammels of this life and attains to the highest light He begins to see his (of the Supreme Spirit) form This is the highest Person He who knows the Supreme Spirit becomes him

सूत्राणि.

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तं ॥ २१ ॥

भावार्थः । छांदोग्योपनिषदंतराकाशे दहराकाश इत्युक्तं । अंतराकाशस्य हृदयत्वाद् दहराकाशस्य तदतःस्थितत्वाद् दहराकाशो नितरामल्पः। कथं तर्हि तद् ब्रह्म स्यादिति शंकायाः(१.२,७.) सूत्रे पूर्वमेव समाधानं कृतमिति सूत्रार्थः ॥ परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति शंकरः ॥ अतो दहराकाशोऽनाघ्राताऽविद्यादिदोषगंधः स्वाभाविकनिरतिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पुरुषोत्तम एवेति रामानुजः ॥ अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा युक्ता इति मध्वः॥ विरोधस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि नाशकनीय इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय आकाशः । छां० उ० (८.१,३.) ॥

नाहीं" "शरीरामध्ये जरी असला तरी, हे कौंतेय, तो कांहीं करीत नाहीं, त्याला फळ लागत नाहीं, म्हणजे तो अलिप्त असतो"

२० छांदोग्य-उपनिषदाच्या आठव्या अध्यायीं जीवाविषयीं जो विचार केला आहे तो परमेश्वराच्या गुणाच्या धोरणानें केला आहे. म्हणून तो वास्तविक जीवाविषयीं नाहीं. त्याचा अर्थ दुसऱ्या रीतीनें लावावाना तो परमेश्वराविषयींच विचार आहे यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, छांदोग्य-उपनिषदांतील आठव्या अध्यायांतील जें निरूपण त्याचें पर्यवसान जीवस्वरूपावर नाहीं.

does nothing. It is never influenced and polluted, that is, it is pure and above being stained"

20 In the Eighth Adhyâya of the Chhândogya-Upanisad that which describes the human spirit, describes the attributes of God or of the Supreme Spirit Therefore, it does not describe the human spirit From this point of view, it is to be interpreted in another way When thus interpreted, it has a reference to God Shankarâchârya observes —the description given in the Eighth Adhyâya of the Chhândogya-Upanisad does not bear upon the human spirit but upon the Supreme Spirit Râmânuja observes .—such attributes as the

२१ ल्हान आहे असें वर्णन आहे असें म्हटलें तर त्याचें समाधान पूर्वीच केलें आहे

21 If it be said that it is described as small then this objection is already removed

वर्तविर प्रश्नसा . . . अट आहे पारट . . . ज्ञानाचा, दहर आ . . . उपनिषदांत वर्णन आहे . . . असा जो . . . निराकर . . . आहे . . . पार . . . दहर . . . आहे . . . आत्मज्ञान . . . उपनिषदांत . . . आहे . . . दहर . . . आहे . . . आहे . . . होता . . . होतात, आणि . . . आत्मस्वरूप . . . होतो . . . परमात्मा . . . आहे . . . आहे . . . आणि आत्म्याला . . . असा . . . असल्यामुळे त्या ज्ञानाच्या . . . अनुभव होतो, आणि . . . आविर्भाव होतो म्हणजे भग . . . त्याच्या . . . पडतो . . . मध्वाचार्य पारर असें म्हणतात की . . .

[illegible] referral [illegible] the small [illegible] in reference to [illegible] who [illegible] being. They are however [illegible] of the [illegible] in [illegible]. The relation of the human spirit is [illegible] because the human spirit which is saved while [illegible] them. It is therefore that the Chhandogya [illegible] describe the human spirit. Now the question is — what purpose does the knowledge of [illegible] in this connection serve? The purpose is [illegible] in the following text: [illegible] all [illegible] desires are fulfilled and the human spirit in enjoyment of the pleasures of [illegible] sports. Madhvacharya observes — the term [illegible] in the sutra [illegible] purpose. He whose mind is permanently set upon truth goes to heaven and experiences the happiness characterized as Brahmanand by means of that knowledge of Brahma or the Supreme Spirit which he seeks and longs for. Under these circumstances the Supreme Spirit assumes a form and is seen by a devotee. Madhvacharya observes — when one knows what the form of Visnu is he knows himself. Such Visnu is the spirit itself. This is what is stated in the sûtra. The following is the translation of the Upanisad text

सूत्राणि.

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

भावार्थः । तस्य ब्रह्मणोऽनुकरणमुपपद्यते । तस्मात् सूर्यादीनां तेजोधातूनामुपनिषत्सु निरूपणं न । कस्य तर्हि ज्योतिष्ट्वेन ब्रह्मण एव निरूपणमिति सूत्रार्थः ॥ किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवाऽस्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्तेति शंकरः ॥ तदनुकारस्तत्साम्यं । तथा हि । प्रत्यगात्मनोऽपि मुक्तस्य परब्रह्माऽनुकारः श्रूयते । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति रामानुजः ॥ कश्चित् तेजोविशेष एव वाक्यार्थं इत्येवं प्राप्त उच्यते + + + सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव घटवत् । भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थं इति वल्लभः ॥ नारायणभासा हि सर्वं भातीति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० व० (५.१५.)॥ तद् देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । बृ०आ०उ०(४.४,१०.)॥ भारूपः सत्यसंकल्पः । छां० उ० (३.१४,२.) ॥ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं । मु० उ० (२,२,५.) ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः । मु० उ० (२.२,९.) ॥ आत्मनैवाऽयं ज्योतिषास्ते । बृ० आ० उ० (४.३,६.) ॥ अगृह्यो न हि गृह्यते । बृ० आ० उ० (४.२,२७.)॥

ज्ञान झाले की जीवाला आपल्या स्वताचे ज्ञान झाले असा जो विष्णु तोच आत्मा. हाच सूत्रातील वास्तविक विचार.

quoted "The human spirit, in the condition of a sound sleep, is the pure Supreme Spirit "

21 It is stated in the Chhân-

२२ न्याय्या भासपें दुसरे पदार्थ आहेत असें नि० पण आहे त्याची उपपत्ति करता येते

यासंबंधी न उपनिषदांत आ आहे तार्थ मानाम्न ए ''नार' ' हा जा सुद्ध्यवर्पेंठाउ मीर तेर हृह इता स्वरूप '

२१ ... उपनिषदामध्यें अशी प्रकार आहे की अतर आकाशाच्या आंत दहर-आकाश आहे अतर आकाश म्हणजे हृदय मग हृदयापेक्षां दहर-आकाश लहान असा सिद्ध झाले मग दहर आकाश म्हणजे ब्रह्म असें कसें म्हणतां येईल या शंकेचें समाधान (१ २ ७) सूत्रामध्यें आहे त्याचा भावार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं पाहिजे तर लहान हो किंवा पाहिजे तर मोठें होणें हें ईश्वराच्या स्वाधीन आहे यावर रामानुज असें म्हणतात की दहर-आकाशाच्या ठायीं अविद्यादि दोष मुळींच नाहींत म्हणून स्वाभाविक अतिशय ज्ञान, बळ, ऐश्वर्य, वीर्य शक्ति तेज इत्यादि अपरिमित उदार गुणांचा सागर परमेश्वर छांदोग्य-उपनिषदामध्यें प्रजापतिवाक्य म्हणून प्रकार आलें आहे त्यांत याचें निरूपण आहे यावर मध्व असें म्हणतात कीं तें अदृश्य आहे इत्यादि गुणांचें जें वर्णन केलें आहे तें परमेश्वरावांचून असंभवनीय वल्लभ असें म्हणतात — ब्रह्माला जें पाहिजे तें

22 The statement—that there are objects like it—can be explained

d ...yal panized that the ... her called Dahara is in the hea l of the inner ... which is the human heart. It is plain therefore that Dahara is smaller than the human heart How can Dahara then be the Supreme Spirit? This objection is removed in the sūtra (I 2 7) This is the sense of the sūtra. About this Shankarāchārya observes —it is in the power of God to be small or large as he pleases Rāmānuja observes — the ... called Dahara is entirely free from such defects as ignorance Therefore God is the ocean of such infinite beneficent qualities as light power force glory strength and transcendent knowledge This is described in what is called the discourse of Prajāpati in the Chhandogya Upanisad Madhvachārya observes —such qualities as invisibility really belong to God alone Vallabha observes —the Supreme Spirit can assume any form whatever The objection raised in the sūtra is not therefore tenable The following is the translation of the Upanisad text quoted There is æther in the human heart Well it is as extensive as the visible æther or the heavens

22 The description of large masses of light given in the Upanisads does not refer to such objects as the Sun It is the description of the Supreme Spirit

सूत्राणि.

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

भावार्थः । भगवद्गीतादिस्मृतिग्रंथेषु यद् निरूपण तत् तु पूर्वसूत्रसिद्धांतदार्ढ्याय ॥ ससारिणामपि मुक्तावस्थायां परमसाम्यापत्तिलक्षणः परब्रह्माऽनुकारः स्मर्यत इति रामाऽनुजः ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न तद् भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः । यद् गत्वा न निवर्तंते तद् धाम परम मम ॥ ६ ॥ + + + यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिल । यच् चंद्रमसि यच् चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकं । भ० गी० (१५.१२.) ॥

रूप घेण्याचे सामर्थ्य आहे, म्हणून सूत्रात जी शका काढली आहे ती शकाच काढू नये, यासबधी जे उपनिषद्वाक्य आले आहे त्याचे भाषातर एणेंप्रमाणे. "या हृदयाच्या आत आकाश आहे ते, वा, जेवढे हे बाहेरचे आकाश तेवढे मोठे आहे"

२२ उपनिषदामध्ये तेज पुज पदार्थांचे जे निरूपण आहे ते सूर्यादिकाचे निरुपण नव्हे तें ब्रम्हाचेच निरूपण, इतका सूत्रार्थ यावर शकराचार्य असे म्हणतात की ' हे सारे " असे सामान्य वर्णन उपनिषदात आहे हें सारे म्हणजे काय? जे जे काही दिसते, ज्याला काही नाम आहे, ज्याला काही रूप आहे, अशी जी काही अभिव्यक्ति तीच्या ब्रह्मजोती असण्यामुळे यावर रामानुज असे म्हणतात की परब्रह्माचें साम्य जीवास प्राप्त होते जीव मुक्त

This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —a general description by such terms as *all this*, is given in the Upanisads What is *all this*? Whatever is seen, whatever can be named, whatever has a form, whatever is manifested is due to the existence of the light of the Supreme Spirit Râmânuja observes the human spirit becomes like the Supreme Spirit when it is saved, and this is described in the Upanisads "A wise man sees a person—Brahma—who is the creator of the world and has the appearance of gold He attains to the likeness of such a person, being delivered from all trammels and from the power of sin and righteousness" Vallabha observes —material light is not described in the Upanisads, because such objects as the Sun do not possess a light of their own They derive their light from God. Madhvâchârya observes '—what-

२३ आणखी स्मृति ज्या ची संज्ञा त्या ग्रंथांनाहि असेंच आहे

साल म्हणत ता ई यसारसा ' अग उपनिषदात म्हन आहे की असें ' सूर्य त्याला जाळूं शकत नाही इसर- अशा नक्षत्रांपैकि कुणाचा शक्ति पा हतो मग ता आगीचा पाडूं शकत नाही पुण ६।० । उपनिषदात मुण हाच ता पुरुषाने उत्पन्न झाले (पान ' पारर यद्म असं म्हणतात की नाही तर्कारि शास्त्र पदार्थाव नाव उपनिषदात आहे असें म्हणत तर तस न ह पृथ्वादि मूर्व्यान स्वप्रकाश नाहींत ई वराचा नक्ष त्रा या गहान त्यांच्या अंगा प यात आहे यज्ञाचाय याचे असें म्हण तात की ।।।५ ।।च्या प्रकाशाच्या याग पण्न हे सर्व प्रकाशमान हात आहे या संबंधी जी उपनिषदातं आगीं आहेत त्यांचे भाषांतर पणप्रमाणे प्रत्याचर पू र्याचा प्रकाश पडत नाही चंद्राचा, ता ऱ्याचा प्रकाश पडत नाहीं, विजाचा प्र काश पडत नाही मग या अग्नीचा प्रतिष्ठा काय ? त प्रकाशमान झाला म्हणजे सूर्य, चंद्रादि प्रकाशमान होतात त्या च्या प्रकाशाच्या योगाने हे सर्व प्रकाश- ते ' देव त्याची उपासना कर तात तो असा सर्व प्रकाशक पदार्थांना प्रकाशक करणार सर्वांचे जीवन व अमृत सत्यस्वरूप आणि प्रकाशरूप तो " त्याच्या ठायी ही पृथ्वी हे अत रिक्ष, हे आकाश आवून ठरले आहे (१२—५)

23 Again in works called the Smritis (the same) is found

ever shines derives its light from Narayana The f llowing is the trnslation cf the text quoted The Sun loes not shed his light upon the Supreme Spirit neither the moon nor the stars, nor the lightning He fre s th ref re out of question When the Sup reme Spirit shines then the Sun and the Moon and other bodies shine by means of the light cf the Supreme Spirit all this shines. This is the way gods worship him He causes all shining bodies to shine He is the lif of all he is the immortal essence" It is the true thought and light "This earth this firmament and the heavens are woven in him" The Supreme Spirit is in the she th cf light it is not tainted by ignorance It has no limbs, that is it neither increases nor decreases It is white and causes all shining bodies to shine The wise men recognize him The human spirit als is in light it elf The Supreme Spirit is incompre hensible and cannot be grasped

" तेजोमय उत्तम जो कोश त्यामध्ये ब्रह्म आहे, ते अविद्येने लिप्त नाही, ते अवयवरहित आहे म्हणजे जे कमी जास्त होत नाही, ते शुभ्र, सान्या प्रकाशक पदार्थांना प्रकाशमान करणारें, त्यालाच ब्रह्मज्ञानी ओळखतात " " ज्योतिरूपच जीव होऊन राहतो " ' तो परमेश्वर अग्राह्य आहे त्याचे ग्रहण होत नाही "

२३ मागील सूत्रांत जे निरूपण केले आहे तेच दृढ व्हावे म्हणून हे सूत्र रचले आहे यावर रामानुज असे म्हणतात की परब्रह्माचे रूप जीवास प्राप्त होते ससारी जे जन आहेत तेच जेव्हा मुक्त अवस्थेमध्ये असतात तेव्हा त्यांच्या जीवाचे आणि ब्रह्माचे परम साम्य होते त्याचेच नाव अनुकार याचा उल्लेख मागील सूत्री केला आहे या सबधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत ती अशी " सूर्य त्याला (ब्रह्माला) प्रकाशित करीत नाही (त्याला) चद्र (प्रकाशित करीत) नाही (त्याला) अग्नि (प्रकाशित करीत) नाही " " ज्याप्रत गेले असता (जीव) माघारी येत नाहीत. तेच माझे उत्तम धाम," " जे तेज सान्या जगताला प्रकाशित करतें असे जे सूर्याचे तेज, जे चद्राचे तेज, जे अग्नीचे तेज ते माझे तेज असे जाण "

23 The Bhagvat-gita is quoted as a Smriti-work This sûtra supports the proposition laid down in the preceding sûtra About this Râmânuja observes — the human spirit obtains the powers of the Supreme Spirit Living human beings, when saved, attain almost to an equality to God This is stated as Anukâra which is explained in the preceding sûtra The following is the translation of the Upanisad texts quoted " The Sun does not illuminate the Supreme Spirit, nor the Moon, nor Fire " " Having attained to it, the human spirits do not return, that is my highest abode " " Know that the light which illuminates the Sun, the Moon, and the Fire, is thy own light "

सूत्राणि

शब्दादेव प्रमित ॥ २४ ॥

भावार्थ । अंगुष्ठमात्रादि ब्रह्मपरिमाण श्रुतिप्रमाणेनाऽवकल्पते । तेन ब्रह्मणो निरूपण न तु जीवस्य ॥ परमात्मैवाऽयमगुष्ठमात्रपरिमित पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् शब्दात् । ईशानो भूतभव्यस्येति शकर ॥ शब्दादेव प्रकर्षेण विमानाद् यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्व तथाऽगुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वमिति वल्लभ ॥ अंगुष्ठमात्रप्रमित परमात्मा । कुत । ईशानो भूतभव्यस्येति शब्दादेव । न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्व कर्मवश्यस्य जीवस्योपपद्यत इति रामानुज ॥ वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमित । न हि श्रुतेर्लिंग बलवत् । श्रुतिर्लिंग समाख्या च वाक्य प्रकरण तथा । पूर्वं पूर्व बलीय स्यादेव मागमनिर्णय इति स्कान्द इति मध्व ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अंगुष्ठमात्र पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । + अंगुष्ठमात्र पुरुषो ज्योतिरिवाऽधूमक । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाऽद्य स उ श्व । एतद् वै तत् । क० व० (४ १३) ॥ तत सत्यवत कायात् पाशबद्ध वशगत । अंगुष्ठमात्र पुरुष निश्चकर्ष यमो बलात् । भा० व० (२९७ १७)॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्माद् अन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद । क० व० (२ १४) ॥

२४. अमुक प्रमाण असें ज्याचें प्रतिपदोक्त वर्णन आहे तें ब्रह्म.

२४ अंगुष्ठमात्र ते आहे असे स्पष्ट पुढील उपनिषद्वाक्यात वर्णन आहे. त्याची व्यवस्था या सूत्री करायाची आहे याविषयी शंकराचार्य असे म्हणतात की हे ब्रह्माचे निरूपण आहे आणि जीवाचे निरूपण नव्हे अंगुष्ठमात्र ज्याचे प्रमाण असा जो पुरुष तो परमात्मा यास प्रमाण हें उपनिषद्वाक्य. ' जे झाले आणि जे पुढे होणार त्याचा ईश " यावर वल्लभ असे म्हणतात की प्रमितशब्द सूत्रात आला आहे त्याचा अर्थ ज्याचे विशेष प्रमाण तो दहर-आकाशाचें वर्णन करताना जसें सूक्ष्म तेंच व्यापक असें वर्णन केलें आहे, तसे जो अंगुष्ठमात्र तोच ईश यावर रामानुज असे म्हणतात की जे झाले आहे आणि जे पुढे होणार आहे त्या सर्वांचा ईश असें प्रतिपदोक्त वर्णन आहे जे झाले आहे आणि जे होणारे त्याचा ईश असे हे वर्णन ते जीवाचे असे म्हटले तर साजत नाही. कारण जीव कर्माच्या स्वाधीन आहे म्हणून अंगुष्ठमात्र विशेष असे ज्याचे प्रमाण तो परमात्मा यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात की वामन या नावाने ज्याचें प्रतिपदोक्त वर्णन केलें आहे तो विष्णु त्याचे हे विशेष प्रमाण आहे. श्रुतीपेक्षा लिंग-प्रमाणाची योग्यता मोठी नाही. श्रुति, लिंग, समाख्या, वाक्य, प्रकरण यामध्ये पूर्वी पूर्वीचे जें

24 That, the magnitude of which is directly mentioned, is the Supreme Spirit.

24 The following Upanisad text directly states that the Supreme Spirit is as big as a thumb. The interpretation of this text is adjusted by this sûtra About this Shankarâchârya observes the text describes the human spirit and not the Supreme Spirit He, who is like a thumb, is the Supreme Spirit The following Upanisad text bears this out. "He is the lord of the past and the future " Vallabha observes —the word *Pramita* is used in the sûtra, and it means that which has got a special magnitude In describing the Dahara-Âkâsha, it is stated that it is at once subtile and gross, that it has the magnitude of a thumb; that it is the Supreme Spirit. Râmânuja observes —the Supreme Spirit is described as the lord of the past and of the future, and the human spirit cannot be said to lord it over the future, because it is in the power of its acts (Karma) Hence he, who is described as having the magnitude of a thumb, is the Supreme Spirit About this Madhvâchârya observes —he, who is directly described as Vâmana, is Visnu himself His special magnitude is mentioned by the term Angusta-mâtra A direct statement is more powerful than an inference. The Skandha-Purâna states that of all the methods of proofs, such as a direct statement, an infer-

सूत्राणि

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याऽधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

भावार्थ । मनुष्याणामेव वर्णाश्रमाऽधिकार । तस्मात् तेषां हृदये परमात्मनोऽवस्थिति । तस्या तापेक्षत्वेन ब्रह्मोऽगुष्ठमात्र । न तु वास्तविकं तत् परिमाणमिति भावार्थ ॥ शाख पशिनिमत्तनपि मनुष्यानेवाऽधिकरोति । शाकरा दर्शितादपर्युक्तत्वादुपपन्नादिशाखाद्येति । + + + द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्ति । क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा । क्वचिद् विज्ञानात्मन परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तद । विज्ञानात्मन परमात्मनैक्यमुपदिश्यते नाऽगुष्ठमात्रत्वं कस्य चिदिति शकर ॥ जीवस्याऽप्यगुष्ठप्रमितत्त्व हृदयावस्थितत्वात् तदपेक्षमेवेति रामाऽनुज ॥ मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार इत्युक्त । तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तमिति मध्व ॥ केन हेतुना अपेक्षया ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीतिस्मृते । + + + तस्मादगुष्ठमात्रस्यैव सवधर्मरक्षकत्वादगुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धमिति वल्लभ ॥

अनुसंधेया युपनिषद्वाक्यानि ॥

स आत्मा तत् त्वमसि । छा० उ० (६ ८,७) ॥ अगुष्ठमात्र पुरुषोऽतरात्मा सदा जनाना हृदये सनिविष्ट । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत् मुञ्जादिवेषीका धैर्येण । त विद्याच्छुक्रममृत । क० उ० (६ १७) ॥

त्यात यो पर्वा माठा असा हा आगम निर्णय आहे हें वर्णन स्वरूपात आहे या सवर्षा जा उपनिषद्वाक्य आहीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढीलमा । 'आर पाच्या मध्यमागी अगुष्ठमात्र पुरुष

ence etymological analysis and a sentence the preceding one is more powerful than the following one This is a rule laid down by Āgama The following is the translation of the Upanisad texts quoted 'In the spirit there is a

२५. पुनः मनुष्याला अधिकार आहे ह्मणून साच्या हृदयाशीं सापेक्ष संबंध ठेवून (ते निरूपण केलें आहे).

25 And because man has a title, (this statement is made) in relation to his heart

आहे अंगुष्ठमात्र पुरुष ज्योतिसारखा धूमरहित आहे; जे झालें आणि जे होणारें त्याचा तो ईश आहे. तो आज आहे आणि तो उद्या आहे तेच हे " " यमाने जोराने सत्यवताच्या कायेतून पाशानी बांधलेला आणि आपल्या स्वाधीन करून घेतलेला अंगुष्ठमात्र पुरुष ओढला" " धर्मापासून निराळा, अधर्मापासून निराळा, कारणापासून निराळा, कार्यापासून निराळा, जे होऊन गेले त्यापासून निराळा, जे होणारें त्यापासून निराळा, असे जें तू पाहतोस ते मला सांग "

२५ मनुष्यानाच ब्रह्म-विचार करण्याचा अधिकार आहे ह्मणून त्याच्या हृदयी परमात्मा राहतो याप्रमाणे परमात्म्याचा आणि हृदयाचा सापेक्ष संबंध आहे हा संबंध समजावा ह्मणून परमात्मा अंगुष्ठमात्र आहे असे निरूपण केले आहे. परंतु त्याचे वास्तविक परिमाण ते नाही इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे ह्मणतात की शास्त्र अमक्याने आचरावें असा जरी विशेष सिद्धांत नाही; तथापि अधिकार मनुष्यालाच आहे; कारण मनुष्यालाच शक्ति आहे मनुष्यालाच ते पाहिजे आहे आणि पर्युदासरूप प्रतिषेध केल्यावाचून मनुष्यालाच ते लागू पडते उपनयनादि विधि मनुष्यासच

person as big as a thumb This person is a flame without any smoke He is the lord of the past and the future He (is the same) to-day and to-morrow This is, indeed, that whom Yama forcibly drew out of the body of Satyavân—a person as big as a thumb—subdued or brought under control and tied with meshes" "He is other than piety or religious law, other than impiety, other than this activity and inactivity, other than the past and the future, say that the person you see is such "

25 Man alone is entitled to the contemplation of the Supreme Spirit, and, therefore, the Supreme Spirit abides in his heart Thus there is correlation between the Supreme Spirit and the human heart That this relationship may be understood, a magnitude such as that of a thumb is imputed to the Supreme Spirit But really that is not its magnitude This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes though a special rule is not laid down that certain beings alone are entitled to act according to a code, yet, because man has power, he alone is entitled Man alone requires a code (Shâstra) So long as it is not prohibited to him, it applies to him Such ceremonies as the investiture of the sacred thread are prescribed for man A-

[illegible] दिल [illegible] पुन [illegible] दोन प्रकारें [illegible] जीव [illegible] परमात्म्याला [illegible] आणि [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] अनुमान [illegible] आहे, [illegible] अनुमात्र [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] आणि [illegible] आहे [illegible] आणि [illegible] नाहीं [illegible] परिणाम [illegible] हे अटल आहे अङ्गुष्ठमात्र [illegible] म्हणून [illegible] आहे जो अ[illegible]मात्र [illegible] सिद्ध [illegible] सर्वथा उपनिषदांत आलीं आहेत त्यां [illegible] भाषांतर पुढीलप्रमाणें [illegible] तो आत्मा तो तू आहेस' 'अङ्गुष्ठमात्र पुरुष अंतर आत्मा सदा जनाच्या हृदयांत [illegible] वास करतो आपल्या शरीरापासून त्याला भिन्न न [illegible] समज जसा [illegible]

[illegible] of the Vedanta [illegible] then [illegible] is explained [illegible] between the Supreme spirit and the [illegible] human spirit [illegible] the [illegible] of the [illegible] spirit and [illegible] spirit [illegible] the [illegible] of a thumb [illegible] in the heart [illegible] as a thumb [illegible] human [illegible] [illegible] what is the nature [illegible] and what is its effect? The effect produced by [illegible] the effect. There [illegible] with [illegible] there [illegible] distinction between the two. A cause transform[illegible] is an effect.

The lord of all existence abides in the human heart, oh Arjuna. [illegible] human spirit as big as a thumb performs every thing and therefore it is [illegible] and therefore it is proved that he who is as big as a thumb is the lord himself. The following is the translation of the Upanishad texts quoted: "That spirit thou art indeed, that." "The inner spirit, the person as big as a thumb, always abides in the hearts of human beings. Know him without any mistake to be distinct from the material body just as

सूत्राणि.

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

भावार्थः। मनुष्याणामुपरि ये देवादयः तेषामपि ब्रह्मविचारेऽधिकारोऽस्ति । कुतः। संभवादिति सूत्रार्थः ॥ तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति । मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्तितः । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वादिति शंकरः ॥ संकीर्णब्राह्मणमंत्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु ब्रह्मादीनां देवाऽसुरप्रभृतीनां देहेंद्रियादयः स्वभावभेदाः स्थानानि भोगाः कल्पानि च इत्येवमादयः सुव्यक्ताः प्रतिपाद्यंते । अतो विग्रहादिमत्वाद् देवादीनामप्यधिकारोऽस्त्येवेति रामानुजः ॥ तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति स्वनामग्रहणं विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यंतं शतानंदिनामधिकारं मन्यते बादरायण इति वल्लभः ॥ तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि । संभवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभवात् तिर्यगादीनां तदभावादभाव इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

इंद्रो हैव देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हाऽसंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः । छां० उ० (८.७,३.) ॥ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । भृ० उ० (१.) ॥ एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास ॥

असते तशी. तो शुक्र, तो अमृत असा त्याला जाण ”

a straw is distinct from the grass ” ‘ Know him to be white and immortal ”

२६ ... मनुष्यों ... देवता ... अधिकार ...

28. In th opinion of Badarayana there are be ngs above man who have a title to the contemplation of Brahma becau e this is p ssible.

... The same ... Spirit ... the gods ... the investiture of a sacred thread ... their title to the contemplation of the Supreme Spirit ... That can ... the Vedas ... the investiture ... The Vedas ... on the minds of gods ... Upanishads ... gods have bodies and have a title to the contemplation of the supreme spirit because the following arguments prove this: The ... Brahmana ... the system of rites ... tradition—all these prove that gods like Brahma ... and Asuras have bodies and sons that their natures are different that their bodies are different that their enjoyments are different, and that their activities are different. Vallabha observes—why does Badarayana mention his

(१—५)

धर्मशास्त्रे, इतिहास, पुराणे यामध्ये असें वर्णन आहे. यावर वल्लभाचार्य असे ह्मणतात की बादरायणानी आपले नाव स्वसूत्रात का घेतले ? त्यावरून असे दिसते की जैमिनि आणि दुसऱ्या आचार्यांची या गोष्टीस समति नाही. तीन वर्णाचे जे लोक आणि ज्यावर सस्कार झाले आहेत अशा लोकास धरून प्रजापतिपर्यंत ब्रह्मविचाराचा अधिकार आणि ब्रह्मानंदाचा अधिकार हा सर्वास आहे असे बादरायणाचे मत आहे यावर मध्वाचार्य असे ह्मणतात कीं सज्जनाना देवादिकाची योग्यता येते; कारण त्याच्या अंगी विशेष बुद्धि आहे. पशूना विशेष बुद्धि नाही. ह्मणून मनुष्याना अधिकार आहे; पशूना अधिकार नाही. या सबधी जी उपनिषद् वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. " देवाकडील इद्र बाहेर पडला; आणि असुराकडील विरोचन (बाहेर पडला) हे दोघे एकमेकास न ओळखता हातामध्ये समिधा घेऊन प्रजापतीजवळ गेले त्या दोघानी बत्तीस वर्षे ब्रह्मचर्य केले " " वरुणाचा मुलगा भृगु आपला पिता वरुण याजवळ गेला; (आणि ह्मणाला) भगवन्, ब्रह्म मला शिकीव." " शभर वर्षेपर्यंत इद्राने प्रजापतीजवळ ब्रह्मचर्य केले "

own name in his own sûtra? This shows that he differs from Jaimini and other Âchâryas He believes that from all the three higher castes upon whom Vedic ceremonies are performed, up to Prajâpati, all are entitled to the contemplation of the Supreme Spirit and to the enjoyment of the happiness characterized as Brahmânanda Madhvâchârya observes good men attain to the dignity of gods, because they possess special intelligence which the lower animals lack. Man is, therefore, entitled to the contemplation of Brahma, while lower animals are not The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "Indra, on the side of the gods, abandoned the world. Virochana, on the side of the Asuras, abandoned the world. Not knowing each other, and holding bits of sacrificial fuel in their hands they approached the god Prajâpati, both of them had studied the Veda and lived a life of celibacy for thirty-two years" "The son of Varu*n*a, Bh*r*igu, approached his father Varu*n*a and said—lord, teach me about the Supreme Spirit" "Indra lived a life of celibacy for a hundred years and studied"

सूत्राणि

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

भावार्थः । विग्रहवत्त्वे [illegible] तदा [illegible] विग्रहवत्त्वे [illegible] विरोध [illegible] । [illegible] यज्ञेषु देवतानामनेकत्रा [illegible] इति चेन्न [illegible] ॥ [illegible] [illegible] युगपदनेकशरीरयोग [illegible] । [illegible] देवानाम् । अनेक [illegible] प्रतिपत्ति [illegible] बहुधा [illegible] प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपद् [illegible] । [illegible] दृश्यतेऽणिमादिशक्तियोगात्तदुपपद्यत इति [illegible] ॥ [illegible] हि योगिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेकशरीर [illegible] ॥ तत्र यदि [illegible] देवादयो भवन्ति । [illegible] देवताऽभावाद् [illegible] इति चेन्न । अनेकासां देवतानाम् [illegible] ॥ [illegible] प्रतिपत्ति- [illegible] । [illegible] कर्मणि [illegible] । + + + अथ वा सर्वपदार्थानामनेकप्रतिपत्तिदर्शनात् [illegible] इति वक्तव्यम् ॥

[illegible] ॥

कति देवा + + त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति + + + कतमे ते + + । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा + + + कतम एको देव इति प्राण इति । बृ० आ० उ० (३ ९,९) ॥ आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । कुर्याद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयात् विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥ स्मृ० ॥

२७. यज्ञकर्मसंबंधानें विरोध येईल असें ह्मटलें तर तसें नव्हे; कारण असें स्पष्ट आहे कीं (देवांना) नानारूपें धारण करतां येतात.

27. If it be said that in the case of sacrifices there is an absurdity, then no, because it is distinctly stated that (gods) can assume different forms.

२७. शरीरधारी होऊन देवानी ब्रह्माची उपासना करावी असे मागील सूत्रावरून निष्पन्न झाले त्याच रीतीने निरनिराळे यज्ञ होत असताना देव आपआपले यज्ञभाग घेतात हें कसे? सर्व ठिकाणी ते देव एकदम जातात, असे घडत नाही असा विरोध आला. याचे निराकरण असे की देवाना निरनिराळी शरीरे धारण करण्याचे सामर्थ्य आहे म्हणून निरनिराळे यज्ञ चालले असताना त्यामध्ये देवास असता येते. इतका सूत्रार्थ झाला. यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की स्मृत्यादिकामध्ये स्पष्ट वर्णन आहे की ज्या योग्याना अणिमा, गरिमा, लघिमा इत्यादि विभूतिऐश्वर्य प्राप्त झाले आहे त्याचे अंगी एके समयी निरनिराळी शरीरे धारण करण्याची शक्ति असते मग देवांच्या अंगी अशी शक्ति सहजच आहे, यात संशय काय? ते जन्मापासून सिद्धच आणि अशी उपपत्ति करता येते की नानारूपे धारण करून एकच देवता निरनिराळ्या यज्ञामध्ये एके समयी प्राप्त होते तिच्या अंगी अंतर्धान करण्याची शक्ति असते म्हणून ती दुसऱ्यास दिसत नाही यावर रामानुज असे

27 The former sutra proves that assuming different bodies gods can worship the Supreme Spirit In the same manner in the case of different sacrifices performed at the same time, when the gods have to take their seats, one and the same god cannot be present at different sacrifices This is an absurdity and how is it to be removed? Gods can assume different bodies at the same time, and when the same sacrifice is performed at the same time in different places, one and the same god can be present in them all This is the sense of the Sûtra. About this Shankarâchârya observes —it is distinctly stated in the Smritis that a Yogi possesses such powers as subtility, magnitude, and others, and thus can assume different forms at the same time If a Yogi can do this, gods can, of course, do it Because gods are powerful and accomplished from the time of their birth, assuming different bodies, one and the same god can be present at different sacrifices at the same time, and because he possesses the power of being invisible, he is not seen Râmânuja observes —great men like Soubhari assumed different bodies at the same time The story of Soubhari is given in the Bhâgavata Madhvâchârya observes —if it

म्हणतात की सौभरीसारख प्रतापी एक समयी अनेक रूप धारण करीत असत (सौभरीची कथा भागवतात आहे) यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की प्रथम मनुष्ये असून तीच पुढे देव होतात असे जर आहे तर देव होण्याच्या पूर्वी ज्या मनुष्यांनी प्रथम यज्ञ केले त्याचे देव कोण? असें म्हटल तर तसें नाही कारण मनुष्य जे देव झाले तेवढेच देव नाहीत त्याशिवाय दुसरेहि देव पुष्कळ आहेत यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की सूत्रातील अनेक प्रतिपत्ति या शब्दाचा अर्थ असा आहे की एकच रूप पुष्कळ घेतात किंवा असे वेदा मध्यें आढळतें की एकाच पदार्थाचा अनेक प्रकार उपयोग होतो या सब धानें जी उपनिषद् वाक्यें आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें देव किती? तीन तीनशे किंवा तीन हजार आणि तीन + + + ही देवांचा रूप हा त्याचा महिमा पण मुख्य देव तेहतीस त+++ एक देव तो कोणता? तो प्राण" हे भरतर्षभ योगी आपलीं हजारों रूप घेतो, आणि त्याला बल प्राप्त होतें म्हणून या हजारो रूपांनी पृथ्वीवर संचार कर तो काही रूपांनी विषय प्राप्त करून घेतो, आणि काही रूपांनी उग्र तपाचें आचरण करतो तो ती सारी रूपें आव रून घेतो, जसा सूर्य आपलीं किरण आवरून घेतो'

be true that human beings become gods then who were the gods at the sacrifices when no human being in the beginning had become a god? The reply is—there are gods besides the gods which the human beings become Vallabha observes —the term Aneka pratipatti in the sûtra is to be interpreted in the following way A form is assumed by many or an object is used in a variety of ways The following is the translation of the Upanisad texts quoted How many gods are there? Three three hundred or three thousand and three All these possess the greatness of gods but real gods are thirty three What are these thirty three gods from? Who is the one God? Breath Oh prince of the Bharatas a Yogi assumes a thousand forms and he possesses a great power And by means of these thousand forms he goes about the world By means of one body he enjoys the pleasure of the world and by means of another body he practises austerities He draws within himself all these forms or bodies just as the Sun draws within himself all his rays

सूत्राणि.

शब्द इति चेन् नाऽतः प्रभवात् प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

पदार्थः । प्रत्यक्षं नाम निरपेक्षस्वात्मिका वेदरूपा श्रुतिः । अनुमानं नाम स्मृतिसंज्ञको ग्रंथः ॥

भावार्थः । पूर्वमीमांसका वदंति शब्दो नित्य इति । तत्र यदि देवादयो विग्रहवतस्तर्हि जननमरणवत्त्वादनित्यास्ते । यदि देवादयो वैदिकशब्दानामर्था अनित्यास्तर्ह्यनित्या वैदिकशब्दाः। तेन पूर्वमीमांसासिद्धांतविरोधः स्यादिति चेन् न । नित्याः शब्दा इति पूर्वमीमांसाऽधिकरणे (१.१,१८.) सूत्रे अस्माभिः प्रपंचितं । शब्दाद् देवादिजगदुत्पत्तिरिति वेदस्मृतिभ्या सिध्यतीति सूत्रार्थः । वेदस्य निमित्तकारणत्वं। ब्रह्मणो विवर्तोपादनकारणत्वमित्यत्र व्यवस्था ॥ तत्र न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सबधो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानंत्यात् सबंधग्रहणाऽनुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान् न गवादिशब्देषु कश्चिद् विरोधो दृश्यते । + + + तस्मान् नित्याच् छब्दात् स्फोटरूपादभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूत प्रभवतीति । + + + सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने सयोगविभागव्यग्यत्वाद् वर्णानामभिव्यजकवैचित्र्यनिमित्तोऽय वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । + + + अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालंबनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याऽभ्युपगम्यत्वाद् या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्य. शब्देभ्यो

दयादि पक्षीनां प्रभा इत्यविरुद्धमिति शंकर ॥ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ++ । अतो देवादीनां नित्यत्वेपि न वैदिकशब्दानामानर्थक्यं वेदस्यादिमत्त्वं च प्रसज्यत इति रामानुज ॥ वेदोक्ताः सर्वे एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषापेक्षभूताः सर्वानुकारित्वाद् भगवत । अतो नामप्रपंचो वेदात्मको भिन्न एवांगीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपंचस्य भिन्नत्वान् न विरोधः शब्दे इति वल्लभ ॥ महता प्रत्यक्षात् । यथेदानीं तथोपर्यपि देवा भविष्यतीतीतरेषामनुमानाच्चेति मध्व ॥

अनुगवेषणीयानि वाक्यानि ॥

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजताऽसृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄस्तिर पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्या प्रजा ॥ स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् । बृ० आ० उ० (१ २,४) ॥ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे । म० स्मृ० (१ २१) ॥ स भूरिति व्याहरत् । स भूमिमसृजत । तै० ब्रा० (२ २,४,२) ॥

२८. शब्द म्हणजे वेद अनित्य असें म्हटले तर तसें नव्हे; कारण वेदापासूनच देवादिकांची उत्पत्ति असें श्रुतिलिंग, या प्रमाणावरून सिद्ध होतें.

२८ सूत्रातील प्रत्यक्ष शब्दाचा अर्थ प्रतिपदोक्तवचन यास पूर्वमीमांसक श्रुति असे म्हणतात सूत्रातील अनुमान शब्दाचा अर्थ स्मृतिरूप ग्रंथ. पूर्वमीमांसक असे म्हणतात की वेदरूप शब्द नित्य आहे. जर देवादिकाना शरीरे आहेत तर जनन मरण त्याच्या पाठी लागले. आणि देवादिक हे अनित्य ठरले. वेदामध्ये देवादिकाचेंच निरूपण आहे. देव जर अनित्य तर वेदहि अनित्य. परंतु पूर्वमीमांसेप्रमाणे वेद नित्य मग या दोन सिद्धांतात विरोध आला याविषयी आम्ही षड्दर्शन चिंतनिकेमध्ये पूर्वमीमांसा सवधाने पान ३० या ठिकाणी विचार केला आहे तो पाहावा. आधी वेद, आणि त्याच्या पासून देव आणि जगत् याची उत्पत्ति असें प्रत्यक्ष आणि अनुमान या प्रमाणाच्या योगाने सिद्ध होतें. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की वेद हे निमित्तकारण आहेत. ब्रह्म हे विवर्त-उपादान कारण आहे. गायी म्हणजे व्यक्ति उत्पन्न होतात असे म्हटले तर किंवा गायी म्हणजे ज्या आकृति त्या उत्पन्न होतात असें म्हटले तर

28 If (it be said that) that the Veda (is transient), then (this is) not (true), because by ocular demonstration and inference (it is proved that gods and others have their) origin from it

28 The term *ocular-demonstration* (Pratyaksa), used in the Sûtra, signifies a direct statement—a statement that actually occurs in the Veda, and is characterized as Shruti in the Pûrva-Mîmânsâ The term *inference*, used in the Sûtra, refers to sacred works called Smritis The Pûrva-mîmânsaka holds that the word in the form of the Veda is eternal The argument is—if the gods have bodies, then they cannot escape birth and death. They are, therefore, transient The gods are described in the Veda. If the gods are transient, the Veda is transient But according to the Pûrva-mîmânsâ, the Veda is eternal Thus then these two statements conflict This subject has been fully discussed in the *Sid*darshana-chintanikâ see page (30) In the beginning was the Eternal Veda, from which the gods and all the universe have proceeded, and this is established by ocular demonstration and inference This is the sense of the Sûtra Upon this, Shankarâchârya observes — the Veda is the efficient cause, Brahma under delusion is the material cause (Upâdâna) It cannot be asserted that individual cows or universal forms of cows are produced. In the universe,

। -र नाही श, ता पण हाव इ अताना भस्त्वान दोन हा भा भावाचा एक जाति आणि एक आहति इस्ताने आहेतच सपष्ट आहे, स्यपी भी तर्ने, पुल्नान नाही त्याचा संबंध इटेना अ ना विशिष्ट हाणार नाही जाति हटला म्हणजे दृष्टी उत्पात्ती क्षणी वगैरे पाहिल्या व्यक्ति समजावी ? द्वायोचा भेद दाखविण्यासी अशा आहेत एकच असत शब्द उच्चारल्याने हा आहति पुर्ण यत आणि लोकान व्या अयाने हा हाते व्याशी हा आहति ता निग ती उत्पन्न होत नाही आणि तिचा नाश होत नाही व्यक्ति उत्पन्न होतात, आणि त्याचा नाश होतो +++ असा या आह शिष्ट नित्य शब्द, स्फोटरूप निषादन स्यापासन क्रिया त्या क्रियेची साधने आणि ति फळ अशा प्रकारचा जगत् स्प आहति उत्पन्न होत +++ हो प्रकारे आहेत एक व्यक्ति आणि एक आहति व्यक्ति दिसली म्हणजे आहतीची आठवण होऊन आहति पुढे आणि त्या ज्ञानी मनामध्ये दुसऱ्या आहतीचा संपर्क पडून किंवा वियोग पडून एक नवीन रंग उत्पन्न होतो आणि त्या ज्ञानाच्या योगाने मनामध्ये तरंग उठतात तेणेकरून जो शब्दार्थ कळला आहे त्यातून भिन्न भिन्न होऊन एक प्रकारचे सान्निध्य उत्पन्न होते हा सारा प्रकार वर्णाच्या उच्चारापासून घडतो, असे वाटते परंतु ती शक्ति वर्णरूप शब्दाच्या योगाने राहत नाही वास्तविक

(२—५)

one seen either matter or a quality or an action and that these are seen in two conditions, either as individualities or as forms. A word is related to a form and not to an individuality. It can *not be stated that* a word is connected with an individuality because there are thousands of individual objects and which one of these is to be understood when a word is pronounced? A form —which exactly corresponds to the sense which a word conveys —is always one and when a word is pronounced this form is presented to the mind, and through it the sense of the word is *perceived*. Such a form is eternal; it is not produced; it is not destroyed. Individual objects are produced and destroyed. From this formal eternal word characterized as *sphota* or eternal sound proceed an action, *its means* and *its fruit*. But all these three constitute the formal existence. Again words are of two kinds—either *individual* or formal; individual is perceived, the form under which it is included is *thought of*. *This form* by its association or dissociation with other forms acts upon the human mind *and tinges it* in a strange way. Numberless ideas crowd upon it. As soon as the sense of a word is perceived it calls up reminiscences and suggests a variety of ideas and thus the mind is led into a panorama of shifting ideas and *dissolving* scenes. We believe that syllables or words as they are pronounced move the mind. *But* this is not true. Individual syllables do not possess such a power—a power which a form as such

आकृतिमध्ये असे सामर्थ्य आहे व्यक्तीपासून जो असा अर्थ उत्पन्न होतो ते वास्तविक त्याचे सामर्थ्य नव्हे. + + + ओळख पटल्यानतर आकृतीच्या आगी ते सामर्थ्य आहे असे समजावे एतावता सिद्धांत असा की विशेष वर्णानुसार एकित्यापासून जें ज्ञान उत्पन्न होतें, तें सामर्थ्य विशेष वर्णाचे नव्हे; तें सामर्थ्य आकृतीचे आहे. वर्णाची आकृति नित्य म्हणजे शब्द नित्य म्हणजे वेद नित्य अशा या नित्य वेदापासून देव आणि जगत् उत्पन्न झालें यावर रामानुज असे म्हणतात की परमेश्वराने वेदाच्या योगाने पूर्वी साऱ्या देवाना निरनिराळी नावे दिली, आणि त्याना निरनिराळी कर्में लावून दिली. म्हणून देवादिकाना शरीरे आहेत असे म्हटले असता वेदास दोष किंवा विरोध येत नाही वेदादि अनादि ते अनादिच वल्लभाचार्य म्हणतात — वेदामध्ये जे जे आधिदैविक पदार्थ सांगितले आहेत ते ते ईश्वराचे अवयवच; कारण भगवानाला निरनिराळीं रूपे धारण करता येतात वेद म्हटले म्हणजे केवळ नावाचा विस्तार तो केवळ शब्दानीच समजणारा आहे. भगवद्गीतेत असे आहे "साऱ्या वेदाच्या योगाने मलाच जाणायाचे" म्हणून वेद निराळे आणि देव निराळे म्हणून विरोध नाही. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की या ठिकाणी योगी आहेत. एथे जशी स्थिती आहे तसे वरती देवहि असतील. याप्रमाणे त्या विषयी अनुमान काढता येते या संबंधी जी उपनिषद्वाक्ये

possesses The sense which an individual word conveys to the mind, is not really its own sense When an object is presented to the mind, its form is perceived, and the power of causing such a perception is in the form itself. To sum up, the knowledge, which individual words produce when they are pronounced, is caused not by the power of individual words, but by formal words The form of words is eternal, the word is eternal the Veda is eternal From this eternal Veda, the gods and the universe have proceeded Upon this, Râmânuja observes —before the Vedas the great God gave names to all the gods and assigned to them their duties Hence it is correct to say that gods have bodies—a statement which does not conflict with the Veda in any way. The Veda, after all, is eternal Upon this Vallabhâchârya observes — all those heavenly substances, which are described in the Veda, are portions of the Supreme Spirit, because the Supreme Spirit can assume all forms The Veda really abounds in names, and is known by means of words A text of the Bhagvatgîtâ states "I (the Supreme Spirit) am to be known by means of all the Vedas" Thus then the Vedas are different from the gods, and, therefore, there is no conflict whatever between the Vedas and the prior existence of gods Upon this Madhvâchârya observes — there are in this world Yogis or ascetics whose spirits are universalized by contemplation In like manner, there are gods in heaven Such an inference can be drawn The

आली आहेत त्यांचें भाषांतर पुढेंप्रमाणें ऋ० सं० (९. ६२. १) या मंत्रामध्यें हीं पदें आहेत 'एते (या) असृग्रं (सोमाचे) बिंदु शोधन तोरर सारी सौभाग्यदायक धनें' या मंत्रातील प्रत्येक प्रत्येक पद म्हणून प्रजापतीनें सृष्टि उत्पन्न केली 'ए' असें म्हणून प्रजापतीनें देव उत्पन्न केले 'असृग्रम्' हें पद म्हणून मनुष्यें उत्पन्न केलीं 'इंदु' असें म्हणून पितर उत्पन्न केले 'तिरः पवित्र' असें पद म्हणून ग्रह उत्पन्न केले 'आशवः' असें म्हणून स्तोत्र उत्पन्न केलें 'सारी' असें म्हणून शास्त्र उत्पन्न केलें 'सौभाग्यदायक' असें म्हणून दुसऱ्या प्रजा उत्पन्न केल्या मन आणि वाक् असें जोडपें तो उत्पन्न झाला' 'अनादि अनंत, नित्य अशी वाणी स्वयंभूनें उच्चारली प्रथम ती वेदमयी आणि दिव्य आणि तिजपासून सर्व्यां प्रवृत्ति' 'भूतांचीं नावें रूप आणि कर्म आणि यांच वेदशब्दांपासून आधीं हीं महेश्वर उत्पन्न करता झाला' 'सर्वांचीं निरनिराळीं नामें आणि कर्में आणि निरनिराळ्या स्थिति वेदशब्दांपासून आधीं हा त्यानें उत्पन्न केलीं" 'भू' असें म्हणून त्यानें भूमि उत्पन्न केली"

following is the translation of the Upanishad texts quoted in connection with this sûtra. The following words occur in the Rik sanhita (IX 62 1) These drops I made (of Soma juice) the filter quick all beneficent riches (Reciting the terms of this mantra in order, Prajapati produced the universe) Reciting *These* (etc) Prajâpati made gods reciting *made* (Asrigra) he made men reciting *drops* (Indavah) he made the manes reciting the term *filter* (Tirah pavitra) he made jars (of Soma) reciting the term *quick* (Ashavah) he made the musical chant (Stotra) reciting *all* (Vishvam) he made the prose-chant (Shastra) reciting the term *beneficent* (Saubhaga) he made other beings He became the twin—the mind and the tongue The self existent pronounced the speech—eternal infinite and without a beginning. First the self-existent made the celestial (language) fraught with Veda, from which all activities proceed The great God first produced these from the Veda—their names their forms and their actions He made before the Veda and in the beginning the names of all and the acts of all and their conditions

Pronouncing the term Bhûh he created the earth

सूत्राणि.

अत एव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

भावार्थः । पूर्वोक्तकारणात् छब्दस्य नित्यत्व ॥ अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद् वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यमिति शंकरः ॥ मन्त्रकृता महर्षीणामाकृतिशक्त्यादिकं परामृश्य तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुतांश्च सृष्ट्वा प्रजापतिस्तानेव तत्तन्मन्त्रादिस्मरणे नियुक्ते । ते च प्रजापतिनाहितशक्तयस्तत्तदनुगुणं तपस्तप्त्वा वीर्यसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिसृष्टांस्तानेव मन्त्रादीननधीत्यैव स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान् पश्यतीति रामानुजः ॥ निःश्वसितवचनाच्च तस्याप्यय प्राणभूतो नित्य इत्यर्थः । प्राधान्याद् ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपचभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यवहारभेदो । तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वमिति वल्लभः ॥ अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्व युक्तमिति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविंदन्नृषिषु प्रविष्टा । ऋ० सं० (१०.७१.३.) ॥

२९ पुन, म्हणून नित्यत्व आहे

२९ पूर्वी जीं कारणें सांगितलीं आहेत त्यांवरून वेद नित्य आहेत असें या सूत्रांत सिद्धांत केला आहे. या सिद्धांताची व्यवस्था निरनिराळ्या प्रकारें निरनिराळ्या टीकाकारांनी केली आहे. शंकराचार्य "म्हणून" या पदावर भर देऊन असें म्हणतात कीं देवादिकांचें हें जगत् त्यांचे आकृति नित्य आहे आणि त्यांचें कारण वेद आहे. व वेद हेहि नित्य आहेत असें जाणावें (वेद म्हणजे संहिता, ब्राह्मण, उपनिषदें). यावर रामानुजाचें मत असें आहे कीं मंत्र उच्चारणारे जे महर्षि त्यांची आकृति व त्यांचें सामर्थ्य असें प्रजापतीनें विचार केला, आणि त्या त्या आकाराचे, आणि त्या त्या शक्तीचे पुरुष प्रजापतीनें उत्पन्न केले आणि ते ते मंत्र उच्चारण्याच्या कामीं त्यांस योजलें. ज्यांच्या अंगीं अशी शक्ति प्रजापतीनें ठेवली त्या पुरुषांनी मंत्र उच्चारणाला आणि उपयुक्त असे तप केलें. तेव्हां पूर्वीं वसिष्ठादि ऋषींनीं उच्चारल्याप्रमाणें त्यांस मंत्रांचें जरी अध्ययन केलें नव्हतें तरी आपल्या वीर्यबलानें एक वर्ण किंवा स्वर न चुकतां त्यांस मंत्रांचें अवलोकन त्यांनी केलें. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात – वेदामध्यें असें वर्णन आहे कीं महेश्वराच्या श्वासापासून मंत्र उत्पन्न झाले. म्ह

29 Again therefore, the eternity (is proved)

29 By the reasons already given it is proved that the Vedas is eternal and this is stated in the sûtra. Different interpretations of this sûtra are given by different commentators. Laying stress upon the term *Therefore* Shankaracharya observes — the form of this world and of the regions of gods is eternal and the cause of this is—it has proceeded from the Veda, and the Veda itself is eternal (by the Veda Shankaracharya means the Sanhita, the Brâhmanas and the Upanishads). Upon this Ramânuja observes.—Prajâpati first thought as to what form the great *Risis* should have who pronounced the mantras and what power they should have and then he created persons possessing that form and that power and employed them in pronouncing particular mantras. The persons whom Prajâpati had endowed with that power performed austerities (Tapa) necessary for pronouncing the mantras. They therefore by their power saw those mantras without missing a letter or a syllable exactly as they were once pronounced by such *Risis* as Vashista and others, though they had never studied them. Upon this Vallabhachârya observes — the Veda describes that the mantras proceeded from the breath of the great God. A mantra therefore is the breath itself of the great God and it is therefore eternal. The knowledge of Brahma is of the highest importance because

सूत्राणि.

समाननामरूपत्वाच्च चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥३०॥

भावार्थः । अस्य सूत्रस्य का भूमिका । शब्दनित्यत्वे विरोधाभावः सिद्धांतितः । तेन ससारोऽनादिर्नित्यश्च । तर्हि प्रतिकल्पं त्रैलोक्यमुत्पद्यते निरुध्यते चेति वेदादिष्वभिधीयते तत् कथं। समानानि नामानि रूपाणि चावर्तंते । तेन प्रतिकल्प प्रवाहरूपेण तानि न भिद्यंते । तस्माच्छब्दस्य ससारस्य च नित्यत्वे दोषो नास्तीति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिध्यति ॥ अत्र शकराचार्यो विशेषव्यवस्थां करोति । तथा हि । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवता परमेश्वराऽनुगृहीताना सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पांतरव्यवहाराऽनुसधानोपपत्तिः + + + प्रलीयमानमपि चेद जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथा आकस्मिकत्वप्रसगादिति शंकरः ॥ कृत्स्नोपसहारे जगदुत्पत्त्यावृत्तावपि पूर्वोक्तात् समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद् विरोधः । तथा हि । स भगवान् पुरुषोत्तमः प्रलयावसानसमये पूर्वसस्थानं जगत् स्मरन् वहुः स्यामिति सकल्प्य भोग्यभोक्तृजात स्वस्मिन् शक्तिमात्रावशेष प्रलीन विभज्य महदादि ब्रह्मांड हिरण्यगर्भपर्यंत यथापूर्वं सृष्ट्वा वेदांश्च पूर्वानुपूर्व्यविशेषसस्थितानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य पूर्ववदेव देवाद्याकारजगत्सर्गे त नियुज्य स्वयमपि तदंतरात्मतयाऽवतस्थे इति रामानुजः ॥ एव शब्दनित्यविचारेण वेदप्रमाणस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपंचो ह्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । + + + वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैव तथात्वान्नावृत्तिशकापि । तथापि लोकबुद्ध्यनुसारेणाऽवृत्तावपि समाननामरूपत्वात् समुद्रे जल-

प्रक्षेपवत् पुनरुत्पादने तदेवेति निश्चयाऽभावेपि नामरूपयो
स्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याऽभावात् नानित्यसंयोगविरोध ।
+++अतोर्थव्यभिचारेपि पदार्थाना नित्यत्वात् न वेदस्याऽ
नित्यसंबंध इति वल्लभ ॥ अतीताऽनागताना देवाना समान-
नामरूपत्वात् प्रतिपदाना मुक्तयावृत्तावप्यविरोध इति मध्व ॥
अनुसधेया श्रुपनिषद्वाक्यानि ॥

यत्रैतत् पुरुष सुप्त स्वप्न न क चन पश्यत्यथाऽस्मिन् प्राण एवै
कधा भवति तदेन वाक् सर्वैर्नामभि सहाऽप्येति चक्षु सर्वैरूपै सहा
प्येति श्रोत्र सर्वै शब्दै सहाऽप्येति मन सर्वैर्ध्यानै सहाऽप्येति स यदा
प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलत सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मा
दात्मन प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका ।
कौ० ब्रा० उ० (३ ३) ॥ यो ब्रह्माण विदधाति पूर्व यो वै वेदाश्च
प्रहिणोति तस्मै । तन्ह देवमात्मबुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये ।
श्वे० उ० (६ १८) ॥ मधुच्छंद प्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा ।
स्मृ० ॥ यो ह वा अविदितार्षेयच्छदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वा
ध्यापयति वा स्थाणु वर्च्छति गर्त वा प्रपद्यते + + + तस्मादेतानि मंत्रे
मंत्रे विद्यात् ॥ तेषा ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्या प्रतिपेदिरे । तान्येव
ते प्रपद्यते सृज्यमाना पुन पुन ॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृताऽ
नृते । तद्भाविता प्रपद्यते तस्मात् तत् तस्य रोचते । स्मृ० ॥ सूर्याच
द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिव च पृथिवीं चातरिक्षमथो स्व ।
ऋ० स० (१० १९०,३) ॥ अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवाना॑
स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्य पुरोडाशमष्टाकपाल निरवपत् । तै०
ब्रा० (३ १,४,१) ॥ ऋषीणा नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टय । श
र्वर्यते प्रसूताना ता येवेभ्यो ददात्यज ॥ यथर्तावृतुलिंगानि नानारूपाणि
पर्यये । दृश्यते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाऽभिमानि-
नोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥

३०. नामआणि रूप सारखें असल्यामुळे त्यांची आवृत्ति झाली असतां विरोध येत नाहीं; कारण श्रुतिस्मृतीमध्यें असें वर्णन आहे.

30 There is no discrepancy even though there be a recurrence, because the names and forms are alike; and because the Shrutis and Smritis state this.

णून मंत्र हा परमेश्वराचा प्राणच आहे, म्हणून तो नित्य आहे मूळ आहे म्हणून ब्रह्मविद्या तीच श्रेष्ठ विद्या. त्याच ब्रह्माचा प्रपच झाल्यामुळे लौकिक, वैदिक असा शब्दाचा व्यवहार झाला आहे; आणि भेद-बुद्धि उत्पन्न झाली आहे म्हणून देवादिकाचा विचार ज्यामध्ये आहे तो वेद नित्य इतके वल्लभाचे म्हणणे झाले यावर आमची अशी सूचना आहे की वल्लभानी आपल्या भाष्यामध्ये प्राण, प्रधान, प्रपच हे शब्द योजिले आहेत त्याच्या अगी जो व्यग्यार्थ आहे तो मनोरजक आहे. सूत्रातील 'म्हणून' या पदावर कटाक्ष ठेऊन मध्वाचार्य असे म्हणतात की वेद नित्य; आणि म्हणून देवप्रवाह नित्य या सूत्रामध्ये वेद नित्य कसे, आणि त्याचा आणि वसिष्ठादि महर्षि आणि इन्द्रादि देव यांचा सवध काय हे वर्णिले आहे. या सवधी उपनिषद्वाक्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. "यज्ञाच्या योगेकरून (वेद) वाणीच्या मार्गाला पडितजन पावले. आणि ऋषीमध्ये वास करणारी जी ती तो त्याना प्राप्त झाली" ऋ० स० (१०७१, ३.)

३०. या सूत्राच्या भूमिकेचा थोडा

it is the root of the mantra The development of Brahma has resulted in all the profane and sacred words, and we thus see a difference where there is none But the Veda which explains different things about gods is eternal This is what Vallabha says upon this sûtra, and we have to observe about his comments that the terms used by him—breath, principal, and development or Prâna, Pradhâna, and Prapancha—are suggestive and interesting Laying stress upon the term *therefore* in the sûtra, Madhvâchârya observes the Veda is eternal, and, therefore, the continual flow of gods is eternal To sum up the statements of different commentators—the sûtra states that the Veda is eternal and points out the relationship between the Veda and such gods as Indra and others, and such great *Risis* as Vashista and others The following is the translation of the Upanisad-text bearing upon this sûtra "The sages got into the way of the Veda by means of sacrifice and obtained it as it dwelt among the *Risis*"

30 The ground-basis of this sûtra, when explained, will elucidate the sûtra It is already proved that the Veda is eternal, and so far as this proposition

विचार करणें पाहिजे. वेद नित्य असा सिद्धांत होता, परिवर्तन आणि याहीं एक विरुद्ध पाहिलें नाहीं. याचें असें म्हणणें सिद्ध होतें की संसारहि अनादि आणि नित्य. परंतु वेदादिक ग्रंथ असें म्हणतात कीं या जगास उत्पत्ति आणि लय आहे. असें म्हटलें तर संसार अनादि आणि नित्य आहे, आणि संसार अनादि आणि नित्य नाहीं असा विरोध आला. या विरोधाचा निरास या सूत्रानें केला आहे. या संसारामध्ये नामरूप जीं होतीं आणि नामरूप हीं जशीं होतीं तशीं पुन्हा पुन्हा उत्पन्न होतात. त्यांत बदल नाहीं. एक कल्पामागून दुसरा कल्प असा प्रवाह चालू आहे. म्हणून वेदहि नित्य, आणि संसारहि नित्य. असें वेदाच्या आणि स्मृतीच्या आधारानें सिद्ध होतें. या सूत्रावर शंकराचार्य विशेष व्यवस्था करतात ती अशी:—अनेक कल्पांमध्यें ज्यांनीं उत्तम ज्ञान संपादन केलें, ज्यांनीं श्रेष्ठ आणि उत्तम कर्में केलीं असे प्रजापति आणि देव होऊन गेले. त्यावर परमेश्वराचा अनुग्रह झाल्यामुळें या कल्पामध्यें पुन्हा ते उत्पन्न झाले. जसा मनुष्य निजतो आणि जागा होतो तसा एक कल्प सुरू होतो आणि एक कल्प उत्पन्न होतो. असें हें कल्प-कल्पांतराचें चक्र नेहमीं चालू आहे. अशी कल्पांची व्यवस्था समजावी. जगताचा प्रलय होत असतांहि त्याच्या अंगीं

(३—४)

goes there is no difficulty. The natural consequence of this proposition is that this world is eternal and without a beginning. The Veda, however, states that this world has a beginning and an end. The conclusion that the Veda is eternal and without a beginning and the statement that it has a beginning and an end conflict, and this sûtra explains away this conflict. The variety of names and forms in this world recur as they once were. They never change. Their stream continually flows on from age to age, from cycle to cycle. Thus then the Veda is eternal and this world is eternal, and this is proved by statements of the Veda and of the Smritis. This is the sense of the sûtra. Shankarâchârya thus adjusts this sûtra in a particular way. In the course of various mundane revolutions called *kalpas* gods and Prajâpati who had acquired excellent knowledge and who had performed excellent acts had come into existence and passed away, and because of the grace of God they are born in this mundane revolution or *kalpa*. As if one sleeps and is awakened, mundane revolution succeeds mundane revolution, and thus the wheel of these revolutions continually revolves. These mundane revolutions or existences are to be explained. The world when undergoing a process of destruction retains some power and when the world is produced it possesses this power of development. At the time of destruction, this power remains dormant. Possessed of this power the world is reproduced. If

कांहीं शक्ति राहते. अशी कांहीं शक्ती आहे असें जग उत्पन्न होतें प्रलया-च्या वेळीं शक्ति अवशिष्ट राहते आणि तीच शक्ति घेऊन पुनः जगत् उत्पन्न होतें असें जर न मानलें तर कांहीं नसतां जगत् उत्पन्न झालें असें मानावें लागेल. आणि असा हा आकस्मिकत्व-प्रसंग पंडितांस इष्ट नाहीं. यावर रामानुज अशा रीतीनें व्यवस्था करतात कीं सर्व जें हें ब्रह्मांड याचा उपसंहार झाला म्हणजे जगताची पुनः पुनः उत्पत्ति होते असें झालें असतां पूर्वींच्या सारखींच नामें आणि रूपें उत्पन्न होतात म्हणून वेदवचनांत विरोध येण्यास अवकाश नाहीं. पुरुषोत्तम जो भगवान् त्याच्या मनामध्यें [illegible] करण्याने आणि [illegible] पूर्वी [illegible] होतें तशाच जगतांचें स्मरण करून मी [illegible] (बहु स्याम्) असा संकल्प करतो. आ-पल्या शरीरामध्यें हें भोग्य भोक्तृ [illegible] जगत् [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

these processes be not admitted, we shall have to admit that this world is made out of nothing a proposition which is opposed to all sense, and is characterized by the Pandits as *Âkasmikatva-Prasanga* × × × Râmânuja thus explains the sûtra The whole of this universe is destroyed, and is reproduced from time to time. Under these circumstances, the same forms and names recur. There is, therefore, no discrepancy about the statements of the Veda The great God forms a resolve in his mind—may I become many (Bahu syâm)—and thinks of the world as it once existed, when he seeks to make a world or rather to call it out from its state of non-existence (Pralaya) He arranges, ar[illegible] and adjusts the whole of the universe from an ant to the god Prajâpati, dividing material nature from intelligence—the universe, which po[illegible] the power of development, and which lie dormant with all the forms of that which is to be enjoyed and which enjoys The great God instructs Prajâpati in the Veda, following the same order as the Veda had po[illegible] the one. He orders Prajâpati to create gods and men of the same forms as they had in the former [illegible] revolution—the great God [illegible] in the [illegible] of Prajâpati [illegible] [illegible]

करतां यावर पक्षाचें मत असें आहे कीं कल्पांत विचार केला असतां वेद प्रमाण आहेत असें सिद्ध होत नाहीं कारण देवादि लोक भिन्न आहेत आणि त्यांचाहि नाश संहार काळीं होत आहे असें सर्व सिद्ध आहे + + + परंतु वास्तविक म्हटलें असतां देवादिकांचा महाप्रलय उत्पत्ति होऊन त्यांचा नाश होतो आणि ते पुनः उत्पन्न होतात असें म्हणणें बरें नाहीं. परमात्म्याचा अंगीं आविर्भाव तिरोभाव करण्याची शक्ति आहे तिच्या योगानें जगत्प्रपंच पसरावा पाहिजे तेव्हां मांडला जातो आणि पाहिजे तेव्हां आवरला जातो असें म्हणणें बरें. तथापि वेद नित्य असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. लोकांची बुद्धि इतकीच पटते कीं एक इंद्र, एक विष्णु गेला आणि दुसरा इंद्र दुसरा विष्णु आला अशा रीतीनें हें प्रलयोत्पत्तीचें रहाटगाडगें चाललेंच आहे. त्यांत साऱ्या इंद्रांचें नाव इंद्र आणि साऱ्या विष्णूंचें रूप सारखेंच असें जरी म्हटलें तरी होतें काय? एक तांब्याभर पाणी घेतलें आणि तें समुद्रांत टाकलें आणि पुनः समुद्रांतून एक तांब्याभर पाणी घेतलें तर पहिलेंच तें पाणी हें असें म्हणण्यास आधार नाहीं. परंतु आविर्भाव, तिरोभाव मानल्यानें ही सारी खटपट दूर होते. त्या विष्णूसारखें या विष्णूचें रूप आणि त्या विष्णूचें जें नाव तें या विष्णूचें नाव असें म्हणून पाहिलें असतां तो विष्णु निराळा आणि हा विष्णु निराळा, तो इंद्र निराळा आणि हा इंद्र निराळा,

worldly affairs. But really it is not correct to state that on the occasion of each destruction of the world the gods are destroyed and that on the occasion of its re-creation they are re-created. The Supreme Spirit possesses the power of manifestation or disappearance. Hence he spreads out these worlds when he pleases and draws them in when he pleases. Yet it is right to say that the Veda is eternal. The people are capable of understanding this much only that this Persian wheel of destruction and re-creation is constantly turning so that one Indra and Visnu pass away and another Indra and Visnu take their places, yet the form of all Indras is exactly alike. The forms of all the gods are ever the same. What does this reasoning amount to? A vessel ful of water is thrown into the sea and a vessel ful of water is again taken from the sea. There is no ground to believe that the second vessel of water is the same as the first one. But the reasoning of commentators like Shankaracharya involves thinkers in these absurdities which are at once removed *by admitting that the Supreme Spirit manifests himself and draws himself within himself.* When the name and form of one Visnu are exactly like those of another, there is no ground to believe that one Visnu is different from another Visnu and that one Indra is different from another Indra. To sum up it cannot be stated that the Veda is not eternal. This inference is based upon the adjustment of the Vedic texts bearing upon

इंद्रियांच्या देवता आपआपल्या ठिकाणी उभ्या राहतात. आणि मग या देवतापासून हे सर्व विषय आपआपल्या ठिकाणी उभे राहतात. यास दृष्टांत. जळणाऱ्या अग्नीपासून जशा ठिणग्या सर्व दिशेभर जातात तसे." "जो पूर्वी ब्रह्मदेवाला उत्पन्न करतो आणि जो रे त्याच्या स्वाधीन वेदाला करतो, असा जो आपल्या ज्ञानानेंच प्रकाशमान होणारा त्याला वा मी, मोक्षाची इच्छा करणारा शरण जातो" "मधुच्छंदादिक जे ऋषि त्यांनी दशमंडळांतल्या साऱ्या ऋचा पाहिल्या" "ज्या मंत्राचा ऋषि कोण, छंद कोण, देवता कोण, ब्राह्मण ह्मणजे विधि काय हे समजले नाही, असा मंत्र घेऊन जो लोकांकडून यज्ञ किंवा अध्ययन करवितो तो स्थाव होऊन बसतो किंवा खळग्यात पडतो + + म्हणून मंत्रामंत्राच्या सवधाने ही सर्व जाणली पाहिजेत" "त्यापैकी ज्यानीं जी कर्मे पूर्वीच्या सृष्टीमध्यें केली त्याना तीच कर्मे पुन पुन जन्म घेऊन करावी लागतात. हिंसा आणि अहिंसा, मृदुता आणि क्रूरता, धर्म आणि अधर्म, सत्य आणि असत्य त्यांतील निरनिराळ्या भावना अंगी चिकटल्याच आहेत असे ते जन्मास येतात म्हणून ती ती भावना त्यास आवडते" "सूर्य आणि चंद्र याना पूर्वीप्रमाणे धात्याने उत्पन्न केले, आणि सुखविशिष्ट आकाश, पृथ्वी, आणि अंतरिक्ष (उत्पन्न केले)" "अग्निनावाच्या मनुष्याला असे, अशी कामना उत्पन्न झाली की देवामध्ये बसून आपण

him the Veda" "The *Rik*s in the Ten Mandalas of the *Rik*-Sanhitâ were seen by the *Risis* Madhuchhandas and others" "He falls into a pit or becomes a post (a lump of dead matter) who either teaches or causes others to sacrifice by means of a Mantra—he, who does not understand what the Brâhmana or statement of the Mantra is, who its god is, what its metre is, and who its *Risi* is × × Therefore, these ought to be known in the case of every Mantra Being born in the former creations, men have to perform some of these acts, the same acts they have to perform again and again in every life Injuring others (Hinsâ) and abstaining from it (Ahinsâ) softness and sternness, piety and impiety, truth and falsehood, most of these different volitions cling to human beings, and when they are born they delight in them" "Dhâtâ (Brahmadeva) created the Sun and the Moon as they once existed and the sky abounding in pleasure, the earth and the firmament" "A man of the name of Agni desired that he might eat in the company of gods He offered unto Agni and Krittikâ together a Purodâsha-cake baked upon eight potsherds" "The god Brahmadeva, after the destruction of the world is completed, gives unto the *Risis* who are re-created, the names of the former *Risis* and the power of seeing the Vedas." "This is the illustration—in a season certain signs and certain forms appear On the re-appearance of the same season, the same signs and the same forms re-appear, even as in the case of a Persian

अत्र भगण फरवें त्यानें अरीडा आणि
छनिफाना मिळून आठ कपालावर भाज
केला पुरोडाश अर्पण केला ' ब्रह्मदेव
मर्व त्समानि आल्यावर उत्पन्न झालेल्या
कर्त्याला पूर्व कल्पांतीं नावें आणि यदपि
पप दगि हीं देतो पात स्मृत जशी
एता ऋतुमध्ये जी जीं काही ऋतुचिन्हें
होतात, जीं जीं नानारूपें दृष्टीस पडतात
तींच तीं रूपें आणि ऋतुचिन्हें पाहा ॥
ह यायमा तो ऋतु आला म्हणजे पुन
प्राप्त होतात तसाच प्रकार युगयुगांत
ही पडतो " मी इंद्र, मी अग्नि मी
विष्णु असा अभिमान बाळगणारे देव जे
पूर्वी होऊन गेले आणि त्यांचीं जीं पू
र्वीचीं नामें आणि रूप होतीं हीं त्यांचीं
आणि आतांचे जे देव त्यांचीं जीं नाम
रूपें हीं दोन्हीं सारखीं आहेत "

wheel (the same vessel re-appears after it is gone down) even such is the case in different mundane revolutions. 'The names and forms of gods who exist now, and the names and forms of gods who once existed are alike, the gods who boasted thus—I am Indra I am Agni, I am Visnu

सूत्राणि.

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

भावार्थः । छांदोग्योपनिषद्वाक्यं गृहीत्वादित्यादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति प्रतिपादयति जैमिन्याचार्यः । तद् वाक्यं तु असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । ये मनुष्या आदित्यमुपासते त आदित्यरूपं मधु प्राप्नुवंति । यद्यादित्य स्वोपासनं कुर्यात् तर्हि कथं स स्वयं प्राप्नुयादित्यसंभवः । तस्मादसंभवाद् देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्तीति पूर्वपक्षः ॥ तत्र तथेमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसंबंधेषूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति कुतश्चन देवादीनामधिकार इति शंकरः ॥ न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयोऽन्ये संभवंति । न च वस्वादीनां सतां वस्वादित्वं प्राप्यं भवति प्राप्तत्वादिति रामानुजः॥ प्राप्तपदानां देवानां मध्वादिष्वनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति मध्वः ॥ अतस्तेषामुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यतिरेकेण कस्य चित् प्रवृत्तिः संभवति । मोक्षस्याप्यधिकारनिवृत्तावुत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धिरिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु । + + + स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेन तदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशति । छां० उ० (३.६,३.) ॥ अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः । + + + आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः । छां० उ० (३.१९,१.) ॥ वायुर्वाव संवर्गः । छां० उ० (४.३,१.) ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोयं कश्यपो वागेवाऽत्रिः । बृ० आ० उ० (२.२,६.) ॥

३१ गोड रूप प्राप्ति इत्यादिकाचें वर्णन संभवत नाहीं, म्हणून देवांना (ब्रह्मविद्येचा) अधिकार नाहीं असें जैमिनीचें मत आहे

31 It is the opinion of Jaimini that gods have no title to the knowledge of Brahma, because the acquisition of a sweet form and the rest is not possible

३१ छांदोग्य उपनिषदामध्यें एक वाक्य आहे तें अशा प्रकारें आहे हा जो आदित्य हा देवाचा मध ध्याचा जे उपासना करतात ते आदित्यरूप प्राप्त होतात " हे वाक्य धरून जैमिनि असें म्हणतो की जे कोणी आदित्याची उपासना करतात त्यांना आदित्याचें रूप प्राप्त होते मनुष्याच्या संबंधाने हें ठीक आहे परंतु देवांच्या संबंधानें हें ठीक नाहीं, कारण आदित्यानें जर आदित्याची उपासना केली तर त्याला आपल्या स्वतानें रूप प्राप्त होतें असें म्हणण्यात अर्थ काय? जें रूप पूर्वी आहे तें पुन प्राप्त होतें असें होणें संभव नाहीं म्हणून देवांनीं आदित्याची उपासना करायाची नाहीं म्हणजे देवाना हें छांदोग्य उपनिषदांतील वाक्य लागू होत नाहीं म्हणून देवांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही असें या वाक्यावरून सिद्ध होतें असें जैमिनीचें मत पडलें ते पूर्वपक्षाटीमध्यें बादरायणानें घातलें आहे म्हणून बादरायण आणि जैमिनि यांचा विरोध या सूत्रसंबंधानें शंकराचार्य म्हणतात — बृ आ० उ० (२ २, ४) या स्थळीं दोन कान, दोन

31 There is the following text in the Chhândogya Upanisad "Well this Sun is the honey of god He who worships him obtains and enters his form" Upon this text Jaimini bases his proposition that those who worship the Sun obtain his form—a proposition that applies to human beings but it cannot apply to gods, because there is no sense in stating that the Sun obtains his own form if he worships himself It is not possible that the form already possessed should be acquired again. Hence the conclusion is—gods do not worship the Sun and that the text in the Chhândogya-Upanisad does not apply to them and that therefore the gods have no title to the knowledge of the Supreme Spirit This was the opinion of Jaimini—an opinion which Bâdarâyana considers to be an objection against his system Thus Bâdarâyana and Jaimini are opposed to each other Upon this Shankarâchârya observes —the following text from the Brihadâranyaka Upanisad (II 2 4) states that the two ears the two eyes and the two nostrils and the tongue are so many *Risis* It is this—these two are Goutama and Bhardvâja. This Goutama this Bharadvâja these two are Vis'hvamitra, and Jamadagni this Vis'h

नेत्र, दोन नाकपुड्या आणि वाणी इतकी घेऊन ही ऋषि आहेत असें वर्णन केलें आहे ते असें. "हीं दोन गौतम आणि भरद्वाज हा गौतम, हा भरद्वाज. हीं दोन विश्वामित्र, आणि जमदग्नि. हा विश्वामित्र, हा जमदग्नि. हीं दोन वशिष्ठ आणि कश्यप. हा वशिष्ठ, हा कश्यप वाणी ही अत्रि" अशा रीतीनें जो उपासना करतो त्याला सर्वच अन्न होऊन वसते इत्यादि वर्णन आहे. या ऋषीची उपासना मनुष्यानें करावी हे योग्य. पण ऋषीची उपासना ऋषीनीच करावी हे सभवत नाही मग देवाची उपासना देवानी करावी ही गोष्ट तर लांबच राहिली. यामुळे देवांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही, हें जैमिनीचें ह्मणणें योग्य यावर रामानुज ह्मणतात.– आदित्यानी आणि वसूनीं ज्याची उपासना करायाची असे आदित्य आणि वसु दुसरे असले पाहिजेत ही गोष्ट सभवत नाही. वरे आदित्यानी किंवा वसूनी आपले रूप आपणच प्राप्त करून घ्यावयाचे असेहि म्हणणें सभवत नाही. यावर मध्वाचार्य असे ह्मणतात – देवाना पूर्वीच पद प्राप्त झाले आहे. ह्मणून या उपासनेचा त्याना अधिकार नाही असे जैमिनीचें मत आहे. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात – देव जे आहेत ते उपासना करून घेण्यास योग्य आहेत, आणि ते कृतार्थेहि आहेत म्हणून त्यानी दुसरे कोणाची उपासना करू नये हे योग्य कारण नसता उगीच कोणाची प्रवृत्ति होईल ? देव जोपर्यंत

vâmitra, this Jamadagni, these two are Vashis*ta* and Kashyapa, this Vashis*ta* and this Kashyapa, the tongue is this Atri He, who worships in this spirit, finds that every thing is to him food." It is but just that human beings should worship these *R*isis But it is not possible that *R*isis should worship *R*isis. Hence it is totally impossible that a god should worship a god Hence the gods have no title to the knowledge of the Supreme Spirit This is the opinion of Jaimini. Upon this Râmânuja observes —those Suns and Vasus, which are to be worshipped by the (recognized) Suns and Vasus, ought to be different and others. But such a proposition is every way unreasonable Again, it is not reasonable to state that the Suns and Vasus desire to acquire their own forms, the forms which they already possess Upon this Madhvâchârya observes —gods have already obtained a high position, and therefore, in the opinion of Jaimini, they have no title to the worship of gods Upon this Vallabhâchârya observes —gods deserve to be worshipped. But it is reasonable that they should not worship any body else, because they have accomplished a purpose of their existence Without any reason there can be no activity The gods discharge their duties to which they are appointed, and when they cease to do this, they remain in the Northern Path, and, therefore, their salvation is accomplished What the Northern Path is, is described in connection with the Uttara Mîmânsâ on page 231 of the fourth Volume of the *Saddar*-

आरंभाच्या अधिकारावर आहेत तात्पर्य त अधिकार नाहींत त्यांचा अधिकार गेल्या नंतर ते उत्तर मार्गा पर असतात म्हणून त्यांना लाभ सिद्ध आहे षड्दर्शन चिंतनिका पुस्तक ४ अंक ८ पृष्ठे उत्तर मीमांसेंत २,१ पर्यंत उत्तर भाग ... यांत हें आहे या सूत्रसंबंधी उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर पुढें प्रमाणें "अरे हा आदित्य देवांचा मध + × असा जाणतो त्याला हें अमृत जाणतो तो आपण वसु या नांवाचा देव होऊन अग्निच्या द्वारें अमृत अवलोकन करून तृप्त होतो।" "अग्नि (हा) पाद, वायु (हा) पाद आदित्य (हा) पाद (आणि सर्व) दिशा (हा एक) पाद + + + आदित्य हें ब्रह्म हा उपदेश" "अरे वायु हा संवर्ग आहे (छांदोग्य उपनिषदामध्यें संवर्गविद्या म्हणून (४ ३, १) या ठिकाणीं निरूपण आहे अग्नि सूर्य, चंद्र आणि उदक हे वायूमध्यें जाऊन मिळतात याचें नांव संवर्गविद्या)" "हे दोघे गौतम, भरद्वाज हा गौतम आणि हा भरद्वाज"

shana Chintanikâ. The following is the translation of the Upanishad texts quoted. "Well this Sun is the honey of gods. He who knows the nectar thus—having himself become a god of the name of Vasu and through the god of fire having seen this nectar—is satisfied." "Agni (fire) is a foot, the air a foot, the Sun, a foot and (all these) directions a foot × × × the Sun is the Supreme Spirit. This is a lesson." "Well the air is the Sanvarga."—(a system of knowledge called Sanvarga is explained in (IV 3 1) of the Chhândogya. Sanvarga signifies union. The essence of this system of knowledge is that Fire the Sun the Moon and Water join and are absorbed in the Air.) "These two are Goutama and Bharadvâja, this Goutama, this Bharadvâja."

सूत्राणि.

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भावार्थः । आदित्यादीनां देवानां ज्योतीरूपत्वात् तेषां चैतन्यं नास्ति । तेन ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति पूर्वपक्षः ॥ आदित्यः सूर्यश्चंद्रः शुक्रोऽगारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिंडेषु प्रयोगस्य भावात्-सत्वाद्-न विग्रहवान् देवः कश्चिदस्तीत्यानंदगिरिः ॥ रामानुजस्तु सूत्रार्थमन्यथा करोति । तथाहि । ज्योतिषि परस्मिन् ब्रह्मणि उपासनं देवानां श्रूयत इति ॥ वल्लभस्तु किं च तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यत इति ॥ ज्योतिषि सर्वज्ञत्वे भावाच्च । आदित्यप्रकाशेंऽतर्भाववत् तद्भावे सर्ववस्तूनामतर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाद् विद्यानामिति मध्वः ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

भावार्थः । आदित्यादिदेवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तीति बादरायणाचार्यो मन्यते । पूर्वयोर्द्वयोः सूत्रयोर्यः पूर्वपक्षः कृतः स तुपदेनाऽस्मिन् सूत्रे निराकृतः ॥ तत्र श्रुतिस्मृतिभ्यां देवताविग्रहप्रकाशनसामर्थ्यप्रतिपादनेन सर्वं चेतनावदिति स्वसिद्धांतसमर्थनेन प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावाऽसद्भावयोः कारणमित्युपन्यासेन विधिगुणार्थवादादीनामेकवाक्यतया पूर्वमीमांसाशास्त्राऽवलंबनेन मध्वादीतरविद्यायामादित्यादीनामधिकार इति नियमनेन वर्णाश्रमधर्मादीनां प्राचीनव्यवस्थानां सार्थक्यदर्शनेन योगबलाभ्युपगमेन च ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यते इति शंकरः ॥ तदेव कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मोपासीनः कल्पांतरे वस्वादित्व प्राप्य तदते कारणं पर ब्रह्मैवाप्नोति । न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद् दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषद

वेदेति श्रुत्याया मधुविद्याया ब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणाद् ब्रह्मप्राप्तिपर्यंत वस्वादित्वफलस्य श्रवणाच्च वस्वादिभोग्यभूताऽदित्यांशस्य विधीयमानमुपासन तदवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यत इति रामानुज ॥ यावत् सेवा परे तत्वे तावत् सुखविशेषता। संभवाच्चाऽप्रकाशस्य परमेकभूते हरिं ॥ तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासन । सच विधीयते नित्य सर्वयज्ञादि कर्म चेति स्कांद इति मध्व ॥ एते हि वसव आधिदैविकभगवदवयवभूता अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोध । यद् वसूनां प्रात सवनमित्यादिवत् । नहि जीवविशेषदृष्टचादत्य । तस्मादिद ब्रह्मप्रकरणमेव । योपि देवोपासनवत् प्रतीयते सोपि भगवदश एवाधिदैविक इति वल्लभ ॥

अनुसंधेया ह्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणां । बृ० आ० उ० (१ ४,१०) ॥ ते होचुर्हंत तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितींद्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा । छां०उ०(८ ७,२)॥ मेधातिथेर्मेष । तै० आ० (१ १२,३) ॥ मेधातिथिं ह काण्वायन इंद्रो मेषो भूत्वा जहारेति ॥ आदित्य पुरुषो भूत्वा कुंतीमुपजगाम ॥ स्मृ० ॥ मृदब्रवीत् ॥ आपोऽब्रुवन् ॥ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति । तै० सं० (२ १,१,१,) ॥ यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात् तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन् । ऐ० ब्रा० (३ ८) ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोग ॥ स्मृ० ॥ पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न दु ख प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीर । श्वे० उ० (२ १२) ॥

३२. पुनः, कारण (ते) ज्योति आहेत.

३३. तसें नव्हे; कारण बादरायणाच्या मतें अधिकार आहे. म्हणून (सूर्यादिकाला उपासना) आहे.

३२ आदित्य आणि दुसरे देव हे ज्योतिरूप आहेत म्हणून त्याना चैतन्य नाही. आणि चैतन्य नाही म्हणून ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही. इतका हा सूत्रार्थ हें सूत्रहि बादरायणानी पूर्वपक्षकोटींत घातलें आहे यावर आनदगिरी असें म्हणतात की सूर्य, चद्र, शुक्र, आणि मगळ इत्यादि हे तेज पुज जड पदार्थ आहेत. असाच त्याचा अर्थ लोक नेहमी समजतात. म्हणून त्याना शरीर नाही, आणि म्हणून चैतन्य नाही, म्हणून ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही. रामानुज या सूत्राचा अर्थ निराळ्या रीतीने लावतात. सूत्रातील ज्योति म्हणजे परब्रह्म. परब्रह्माची उपासना देवानीं करावी. आणि दुसरे कोणाची करूं नये. म्हणून देवानी देवाची उपासना करू नये, हे जैमिनीचें म्हणणे योग्य. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात की देवाना देवाची उपासना करण्याचा अधिकार नाही. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात की ज्योतिशब्दाचा अर्थ सर्वज्ञ भगवान् सूर्याचा जो प्रकाश त्यामध्ये जसा सर्व प्रकाश मोडतो तसा देव म्हटलें म्हणजे पदार्थमात्र आले. हे कसें? देवाना विद्या

32. Again, because (they) are flames

33 Not so; because in the opinion of Bâdarâyana, (the gods have) a title, and, therefore, (the gods like the Sun ought to worship)

32 The Sun and other gods have the form of flames They are, therefore, not spiritual, and because they are not spiritual, they have no title to the knowledge of the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra. Bâdarâyana considers this sûtra as raising an objection against his system Upon this Anandagiri observes —the Sun, Moon, Venus and Mars, and others are dead material masses of light, and the people know them as such They have, therefore, no bodies, and have, therefore, no spirits, and have, therefore, no title to the worship of the Supreme Spirit Râmânuja interprets this sûtra in another way. The term *Jyoti* in the sutra signifies the Supreme Spirit The gods ought to worship the Supreme Spirit and none else Hence that gods ought to worship other gods is the opinion of Jaimini and this is reasonable. Upon this, Vallabhâchârya observes —gods cannot worship other gods Upon this Madhvâchârya observes —the term *Jyoti* in the sûtra means the omniscient Lord As the light of the Sun comprehends all light whatever, so the term deity comprehends all objects whatever. How is this? The gods know dif-

नित्य यत असतात. मध्वाचार्यांच्या भा ष्यांतील हा पंक्ति लावण्यास थोडी अ डचण पडते.

३३ सूर्य चंद्र इत्यादि देवांना ब्रह्म विद्येचें अध्ययन केलें पाहिजे. असें करण्यास त्यांना अंगी सामर्थ्य आहे. त्यांना शरीर आहेत. त्यांना चेतना आहे. त्यांनी ब्रह्माची उपासना करावी आणि इतर देवतांची उपासना क रावी. इतका हा सूत्रार्थ. मागील दोन सूत्रांमध्यें पूर्वपक्ष केला आहे. त्या पूर्व पक्षाचें या सूत्रानें निराकरण आहे. यावर शंकराचार्य म्हणतात–वेदामध्यें आणि स्मृतीमध्यें वर्णन केलें आहे त्यावरून देवतांच्या अंगीं नाना तऱ्हेचे देह धारण करण्याचें सामर्थ्य आहे. हें एक कारण. पदार्थमात्राच्या अंगीं चेतना म्हणून आहेत. असा या ग्रंथाच्या सिद्धांताची मांडणी केली. हें दुसरें कारण आहे. याला अनुभव कारण नाहीं याला अनु भव कारण असें म्हटलें पाहिजे. हें तिसरें कारण. पूर्वमीमांसा शास्त्रामध्यें विधि गुण, अपवाद इत्यादिक मानून एकवाक्यता करण्याचा जो प्रकार आहे, तो प्रकार योजावा. हें चवथें कारण.

छांदोग्य उपनिषदामध्यें मधुविद्या, संवर्गविद्या इत्यादिकामध्यें सूर्यादि देव तांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे असें ठरविलें आहे. हें पांचवें कारण. वर्णा श्रमाचे निरनिराळे धर्म आहेत. अशी प्राचीन व्यवस्था आहे. त्या व्यवस्थेचें साधर्म्य व्हावें. हें साहावें कारण. योगबलाच्या योगेंकरून अणिमा, गरिमा

ferent sciences eternally. We have found it rather hard to construe this passage in the commentary of Madhvâchârya.

33 The gods like the Sun and the Moon ought to study the spiritual system of the Vedânta. They possess the power to do so. They have bodies. They have spirits. They ought to worship the Supreme Spirit and other gods. This is the sense of the sûtra. The preceding two sutras raise objections against the system of Badarâyana which he refutes in this sûtra. Upon this Shankarâchârya observes — The Veda and Smriti state it distinctly that it is in the power of gods to assume any form they like. This is one argument. All substance whatever is animated. This is the way the system is based. This is the second argument. To say that a thing is or is not is determined by experience. This is [illegible]

original statements subordinate statements and re statements is to be adopted. This is the f urth argument. It is autho i a tively stated in the Chhandogya Upanisad in what is called Madhuvidyâ Sanvargavidyâ and others that the gods like the Sun have a title to the knowledge of the Supreme Spirit. This is the fifth argument. The duties of different stages of life and of different castes were adjusted in ancient times. These duties should not be neglected. This is the sixth argument. By means of occult contemplation, certain

अशा सिद्धि प्राप्त होतात. हे सातवें कारण. आम्हाला ब्रह्मविद्या असावी असे देवास वाटणे संभवते. हे आठवें कारण. या सर्व कारणामुळे देवादिकाला ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, अशी उपपत्ति करता येते. आणि याच रीतीनें क्रममुक्तीचीहि उपपत्ति करता येते. यावर रामानुज असें म्हणतात की ब्रह्म दोन्ही हि अवस्थेमध्ये आहे असे अढळते. एक कारणरूपी, आणि कार्यरूपी. अशा ब्रह्माची उपासना करणारास कल्पांतरी वसु, आदित्य इत्यादिकाचे रूप प्राप्त होते. पुढे कारणरूप जे परब्रह्म त्याचे रूप त्यास प्राप्त होते "अरे बा, हे ब्रह्मोपनिषद् जो जाणतो त्याला रे नेहमी उजेडच. कधीहि उदय किंवा अस्त नाही" छा० उ० (३. ११, ३.) अशा ह्या साऱ्या मधुविद्येला ब्रह्मोपनिषद् असे नाव आहे. म्हणून आणि त्यामध्येच ब्रह्मप्राप्ति होईपर्यंत वसु, आदित्य याचें रूप प्राप्त होते असें वर्णन आहे म्हणून वसु, आदित्य इत्यादिकाना पुढे प्राप्त व्हायाचे जे आदित्याचें रूप त्याचे वर्णन केले आहे. आणि त्या रूपाची उपासना करावी असेहि सांगितले आहे ती उपासना अशा प्रकारच्या ब्रह्माची आहे असे समजतें या रामानुजाच्या ... आमचे म्हणणे असे आहे की प्रकृतीचे सा... मते दोन प्रकार आहेत. एक ... आणि एक अव्यक्त अव्यक्त ती ..., आणि व्यक्त ती अनित्य. प्रकृति ब्रह्माची अवस्था ही कार्यावस्था पर ब्रह्म म्हणजे कारण. तोच पुरुषोत्तम.

persons obtain the powers of assuming either a large or small form This is the seventh argument The gods are likely to aspire after the knowledge of the Supreme Spirit. This is the eighth argument It can be, therefore, stated with propriety that the gods have a title to the knowledge of the Supreme Spirit, and that there are different stages of salvation Upon this Râmânuja observes :—Brahma or the Supreme Spirit is seen in two conditions, that of cause and that of effect He, who worships it as both cause and effect, obtains after some revolutions of time, known as mundane revolutions, the form of the Sun, Vasu and others. Then they obtain the form of the Supreme Spirit which is the cause He, who knows this Brahmopanisad, is always in the light, unto him either a rise or darkness is not known. All this knowledge of the Supreme Spirit, known as Madhuvidyâ, Sanvarga-vidyâ, is Brahmopanisad, and till the Supreme Spirit is attained to, the form of the Sun and Vasus is obtained, and till this form is obtained, and in the mean time, who is to be worshipped? All this is explained The worship thus referred to is the worship of the Supreme Spirit both as cause and effect. We have to remark that Prakriti or essence of matter is described by the Sânkhya-philosophers as existing in two conditions—manifest and non-manifest or noumenal and phenomenal The one is eternal and the other, transient This Prakriti is one condition of the Supreme Spirit. This is its effect.

सर्वो [illegible] म्हणून रामानुजांचा मत
[illegible] या सूत्रात वरें पद आल्या
नंतरच्या परिशिष्टांमध्ये म्हणतात
आपल्या सिद्धांतास पुष्टि आधार
देतात या मताचा श्रीमद्भागवतातील
वाक्य घेत आहे ते असे: 'या-
जे ब्रह्म परमेश्वर त्याची जितकी जि
तकी सेवा करावी तितके तितके सुख
प्राप्त होते. विष्णु शिवाय बाकीचे अ-
ज्ञान म्हणजे अंधार यांनी व्याप्त
आहेत आणि देवादिकांच्या अंगी सा-
मर्थ्य आहे म्हणून त्या देवादिकांची
उपासना किंवा यज्ञादि कर्म करणे वि-
हित असे लिहिले आहे.' या मता
विषयी आम्हांस असे म्हणावयाचे आहे
की विष्णु याने परमेश्वर. इत्यादि ते
मनुष्याच्या वरील दर्जाचे त्यांना
ज्ञान विशेष आहे सामर्थ्य विशेष आहे
तर, तथापि अज्ञान होण्याचा संभव
आहे म्हणून त्यांनी यज्ञयागादि कर्मे
आणि उपासना करावी. या मतानुसार
परमेश्वराचा अवतार होतो. या मतां
आणि रोमन कॅथलिक मताचें साम्य
आहे त्याचा वाचकांनी विचार करावा.
यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की वसु
हे जे देव ते परब्रह्माचे अवयव आहेत
त्यांना भक्षणादि नाहीत. वरें असे नव्हे
म्हटले तर विरोध येतो. तो कसा?
वसूंना प्रातःसवन अर्पण करावे याचा
अर्थ देवांना व प्रातःसवन अर्पण करावे
म्हणजे यज्ञपुरुष परमेश्वराला ते अर्पण
करावे मग वसु वगैरे जातिविशेष आहेत
असे म्हणून कसे चालेल? या कारणामुळे

The Supreme Spirit is always the supreme and first cause. It is the Highest Person. After this explanation we believe that the statements of Râmânuja will be easily understood. Madhvâchârya, as is usual with him, quotes Purânas in support of his statements. On this occasion he refers to the Skanda-purâna, the text from which is—the more *one worships the Highest Spirit* the more happiness he obtains. But all except Vishnu are likely to be affected by darkness or ignorance. Gods and others possess power; therefore they should worship other gods and perform sacrifices as well. This is an injunction. About this statement of Râmânuja we have to observe that by Vishnu the Highest Person is meant. The gods are only beings higher than *man, and though they possess* special knowledge and special power, yet they are likely to be affected by ignorance or to fall. Hence it is their duty to perform sacrifices or to worship. According to this school the Highest Personal God becomes incarnate. The reader may well compare these doctrines with those of the Roman Catholics, because there is considerable analogy between them. Upon this Vallabhâchârya observes:—gods like the Vasus are so many parts of the Supreme Spirit. They are above food. A contradiction to this involves us in an absurdity. To say that the morning libation should be offered to Vasus is to *say that it should be offered to* God—to Personal sacrifice. Then it would not do to say that Vasus are higher celestial beings

हें जे छांदोग्य उपनिषदांतील वाक्य घेतलें आहे त्यामध्ये ब्रह्मविचारच आहे देवासारखी ज्याची उपासना करावयाची तो परब्रह्माचा अंग आहे. तो आधिदैविक आहे वसु म्हणजे कोण ? निरनिराळ्या ग्रंथामध्ये याचीं निरनिराळी नावे आढळतात. सागर, (आप) ध्रुवनक्षत्र, वायु, अग्नि, प्रातःकाल (उषा), आणि तेज. या वल्लभाच्या मतावर आमचे असे म्हणणे आहे. वल्लभमते परब्रह्म म्हणजे शुद्ध आनंदराशि, प्रलयसमयी हे परब्रह्मच शुद्ध अवशिष्ट राहतें. उत्पत्ति होऊ लागली म्हणजे त्याची तीन रूपे प्रकाशमान होतात या तिहींमध्येहि साक्षात् ब्रह्मानंद आहे. प्रथम शुद्ध ब्रह्म, याच्या खाली देव-कोटी त्यामध्ये आनंद आणि दुसरी ऐश्वर्यें कमी आहेत कारण जीवच ते. याच्या खाली मनुष्य-कोटी. मनुष्यामध्ये आनंद अतिशय कमी, आणि तो क्षणात कमी जास्ती होतो इतका हा परब्रह्म आणि मनुष्य यामधील आनंदाच्या तारतम्याविषयी विचार आता परब्रह्म म्हणजे आनंद, सत्, आणि चित्, म्हणजे सच्चिदानंद तेव्हा सत् आणि चित्, या दोन अंशाचा वल्लभमते विचार व्हावयाचा आहे. सत् म्हणजे प्रकृति आणि चित् म्हणजे पुरुष. मग पुरुष आणि प्रकृति एणेकरून जगत् आविर्भूत झाले जगत् नित्य ही सारी देवादि सृष्टि नित्य. हा सारा ब्रह्मपरिणाम ब्रह्मपरिणामाचा तिरोभाव झाला की ब्रह्मप्रलय होतो आणि ब्रह्माचा परिणाम झाला की ब्रह्म-आविर्भाव होतो म्हणजे

The consequence of this is then that all statements made in the Chhândogya-Upanisad in the course of the Brahmopanisad refer to the Supreme Spirit, direct parts of which are the gods to be worshipped—yes—the parts in which the Supreme Spirit predominates (Adhidaivika) Who are these gods called Vasus ? In different works they are differently enumerated,—the Ocean (waters), the Polar Star, Air, Agni, Morning (Usâ), and Light Upon this statement of Vallabhâchârya, we have to observe that according to him, the Supreme Spirit is a mass of pure delight When everything else is destroyed on the occasion of a mundane revolution, the Supreme Spirit, pure and simple, remains On the occasion of the re-creation of the world it manifests itself in three forms, in which delight is directly to be seen The first and the highest is the Supreme Spirit, abounding in pure delight, below it are the gods, who have delight and powers inferior to that of the Supreme Spirit, because they are mere beings created or manifested, below them are human beings, who possess little delight capable of decrease or increase in a moment This is the comparative scale of the degrees of delight as it is possessed by the Supreme Spirit, by gods, and by human beings Now the Supreme Spirit is delight (Ânanda), existence (Sat), and knowledge (Chit) He is Sachchidânanda The Supreme Spirit as Delight is already explained. The Existent and the Knowing,—these two attributes of the Supreme Spirit are to be

जगत् उत्पन्न होतें या सूत्रप्रधानें जो उपनिषद्वाक्य आला आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें 'पुढें देवांमधून ज्यानें ज्यानें तें ओळखलें तें तो झाला, तसेंच ऋषीमधून (ज्यानें ज्यानें तें ओळखलें तें तो झाला) तसेंच मनुष्यामधून" 'अरे तो म्हणाले हहहा ! तो आत्मा म्हणजे काय हें आम्हांस पहावें अशी इच्छा आहे ज्या आत्म्याला जाणल्यापासून जावास सर्व लोक प्राप्त होतात, त्याच्या सर्व कामना परिपूर्ण होतात, असें म्हणून देवांमधील इंद्र आणि असुरांमधील विरोचन हे दोघेजण बाहेर पडले" 'हे मेधातिथीच्या मेंढ्या (म्हणजे हे इंद्रा असें संबोधन त्यास कां दिलें ? (कोणी एका प्रसंगी) कण्वाचा नातु ज्याचें नाव मेधातिथि त्या मेधातिथीला इंद्रानें मेंढा होऊन उचलून नेलें " आदित्य पुरुष होऊन त्यानें कुंतीशीं समागम केला' माता बोलली," जल बोलले।'

वायुदेवतेस अर्पण करावयाचा पांढरा बोकड त्यानें मारावा (त्यानें म्हणजे कोणी ?) ज्याला ऐश्वर्याची इच्छा आहे त्यानें वायु हा अतिशय जलद देवता आहे म्हणून यजमान घेऊन वायूजवळ धावत (तो) जातो आणि तो वायु याला ऐश्वर्याप्रत पोहोंचवितो '' ज्या देवतेस उद्देशून हवि होतामध्यें घतला असेल, तिचें ध्यान वषट्कार म्हणून त्या देवतेचें ध्यान करावें'

स्वाध्यायाचें अध्ययन केलें असतां इष्ट देवता प्राप्त होते " पृथ्वी आप तेज वायु आणि आकाश या पांचांची धारणा (शरीराच्या पांच भागीं) केली

explained according to Vallabhâchârya The (*Sat*) or the Existent is the Prakriti or the essence of matter and *Chit* or the Knowing is the Person Thus the Prakriti and the Purusa together manifest the world The world or the universe is eternal All the gods above are eternal These are all the Supreme Spirit transformed When the Supreme Spirit draws itself into itself the whole universe or the phenomenal existence disappears By a transformation of the Supreme Spirit it manifests itself and the universe or the phenomenal existence appears The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection

Out of the gods he that knew it became it himself In like manner out of the *Risis* (he that knew it became it himself) In *like manner out of the human* beings" Ah ! they said—we desire to know what the soul is From knowing the soul or the spirit the human spirit attains to all regions and has all his desires fulfilled—so saying Indra from among the gods and Virochana from among the Asuras set out Oh thou ram of Medhâtithi (this is the way Indra was once addressed and the cause of this is—once) the grandson of Kanva named Medhâtithi was carried away by Indra in the form of a ram The Sun assumed the form of man and joined Kunti in conjugal love The earth stated The waters stated He who desires prosperity ought to kill a white goat to be offered to the god Vayu 'Well Vâyu is an extremely swift deity He, there

असता अणिमादि ऐश्वर्य प्राप्त होऊन त्या योग्याला रोग होत नाही, म्हातारपण येत नाही, दुःख प्राप्त होत नाही, योगापासून प्राप्त झालेले शरीर त्याला मिळालेले असते म्हणून ” (पूर्वी वर्णिलेले शरीराचे पाच भाग ते कोणते ? तळव्यापासून गुडघ्यापर्यंत हा एक भाग, गुडघ्यापासून बेंबीपर्यंत दुसरा भाग, बेंबीपासून मानेपर्यंत तिसरा भाग, मानेपासून केसापर्यंत चवथा भाग, आणि त्यापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत पाचवा भाग

fore, runs to Vâyu with a sacrificial portion, and this Vâyu grants him prosperity" "He ought to contemplate that Deity for whom he holds an oblation in his hand, and to whom he pronounces the sacrificial form Vasat" "One sees the desired deity by studying the Svâdhyâya" "The earth, the waters, the light, the air, and æther when these are steadily contemplated in reference to the five parts of the human body, the Yogi obtains the powers of becoming gross or subtle and is not affected by any disease, does not become old, does not become sorry, because he has a body, which Yoga-contemplation secures (What are the five parts of the human body already referred to? The one part is from the sole of the foot to the knees, another part is from the knees to the navel, the third part is from the navel to the neck, the fourth part is from the neck to the hair, and the fifth part is from the hair to the *Brahmarandhra,* the spiritual aperture in the crown of the head)"

सूत्राणि

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

भावार्थ । कश्चित् पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यदि सर्वथा मनुष्याणां देवानां च ब्रह्मविद्यायामधिकारस्तर्हि मनुष्यात पातित्वाच्छूद्राणामधिकारः स्यादिति प्राप्ते बादरायणो ब्रवीति । जानश्रुतेराख्यायिकायां शूद्रशब्दस्य यः प्रयोगः कृतः स तु योगतो न रूढितः । शुक् शोकः । जानश्रुतेः शोकः स्वानादरोक्त्या । तया च स दुद्राव । तेन शूद्रपदं सिध्यति । एतादृशं शूद्रपदं जानश्रुतिमुद्दिश्य ऋषिः प्रयुक्तवान् । वस्तुतस्तु जानश्रुतिर्न शूद्र इति छांदोग्योपनिषदाख्यायिकायां व्यवस्था ॥ तत्र तदाद्रवणाच् शुचमभिदुद्राव शुचा वाऽभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसंभवाद् रूढार्थस्य चाऽसंभवादिति शंकरः ॥ अतः शूद्रशब्देन विद्योपदेशयोग्यताख्यापनार्थं शोक एवाऽस्य सूचितो न चतुर्थवर्णत्वमिति रामानुजः ॥ तस्माच्छुच प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो न जातिशूद्रवाचीति वल्लभः ॥ शुगू द्र एव शूद्रो रूद्र इतिवदिति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः । तै० सं० (७ १,१,६) ॥ क वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति । + + + अह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति । छा० उ० (४ २,३) ॥

३४. त्याचा अनादर वर्णिला आहे आणि त्याचें पलायन (वर्णिलें) आहे; ह्मणून ह्याचा शोक असें निष्पन्न होतें.

34. His sorrow is suggested, because of the description of disrespect to him, and because of his flight.

३४. कोणी पूर्वपक्षकार असे म्हणतो की सर्व मनुष्याना आणि देवाना जर ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, तर मनुष्य म्हटले कीं त्यामध्ये शूद्रहि आले. मग शूद्रालाहि अधिकार आहे असे प्राप्त झालें. या पूर्वपक्षाचें बादरायण या सूत्री खंडन करतात असे भाष्यकार म्हणतात. आणि या धोरणानेच या सूत्रावर व्याख्या करतात. परंतु चारीहि भाष्यकाराचे म्हणणे आम्हास प्रामाणिक दिसत नाही. ज्याला आपली आत्मस्थिति पाहून शोक झाला, ज्याला संसाराविषयी अनादर उत्पन्न झाला आहे, आणि ज्याने संसारापासून पलायन केलें आहे, त्याला अधिकार, असें मागे जें निरूपण झाले आहे त्यावरून शूद्राधिकार सुचविला जातो 'हि' पद सूत्रात आहे. त्याचा अर्थ 'यावरून' असा करावा मागील सूत्रात जो वादविवाद झाला आहे त्या वादविवादाचा उपसंहार या सूत्रात केला आहे. आणि अशा रीतीने सूत्र लावण्यास अडचण कोणतीच नाही कारण अलीकडे चोखामेळ्यासारखे ब्रह्मज्ञानी होऊन सतमालिकेमध्ये शोभताहेत. ब्राह्मण्याचा उत्कर्ष करावा आणि बौद्धाचे खंडन करावे अशा प्रसंगी जी व्यवस्था करावी

34 An opponent states — if all men and gods are entitled to the knowledge of the Supreme Spirit, then Shûdras, being men, are necessarily included The conclusion is—the Shûdra is entitled to the knowledge of the Supreme Spirit. These statements of the opponent, Bâdarâyana seeks to refute in this sûtra Commentators develop this refutation But we find it difficult to accept the conclusion of all the four commentators He, who was distressed at the condition of his soul, in whom disregard for the world was produced, and who fled from the world, has a title. All this is suggested by what has already been stated The term *hi* is used in the sûtra It means *because* The sûtra under examination gives the summary of the controversy in the preceding sûtras Thus the sûtra can be properly interpreted and adjusted, because good men like Chokhâme*l*â knew the secret of the knowledge of Brahma, and are known to be saints The social adjustments, made at the time of the Brahmanical revival and of the decline of the Buddhists, are not now recognized throughout India On the contrary, it is now established that all castes have a title to the

...ता पद्धता आत गा भरत संदर्भ जगात पटत नाही प्रथम याचा अधिकार सांगत आहे अशीच सर्व जनांचा समजूत आहे आपल्या वेदांतावरील भाष्यकारांचे आहेत भाष्यांचा प्रमाण आहे निरनिराळे करतो यावर चेतपाचा असे म्हणतात की छांदोग्य उपनिषदामध्ये जानश्रुतीची गोष्ट आहे ती कथा अनुरोधाने या सूत्रात दिली आहे ती कथा अशी । उन्हाळ्यामध्ये जानश्रुति नांवाचा राजा गच्चीवर निजला होता त्याने अन्नदानपुण्य फार केलें होतें म्हणून ऋषिनी हंसरूप होऊन हंसांचें रूप धारण करून त्याच्या जवळ राहील (कल्याण) करावें म्हणून त्या ... पासून बसून त्याच्या मागें जो हंस होता तो त्याच्या पुढचा हंसास म्हणाला —अरे तूं पहात नाहीस या जानश्रुतीचें तेज स्वर्गास व्यापून अजून राहिलें आहे ? तें तुला जाळून टाकील पुढें जाऊ नको त्याला तो पुढला हंस उत्तर दिलें की याला पण विजाहीन, नीच असा जो हा जानश्रुति राजा त्याला गाडीपाशीं निजलेल्या जो रैक त्याची उपमा कशी देतोस ? आणि हें काय बोलतोस ? रैक जो आत्मज्ञानी त्याचें असें तेज, या आत्मज्ञानहीन राजाचें तें तेज कोठलें ? असें त्या हंसानें म्हण ... अभिप्राय काय ? हा राजा त्या गाडीपाशीं रैकाला शोधून काढील आणि त्याच्या पाशीं जाईल मग राजा पुढें जागा झाला आणि त्यानें द्वारपालास म्हटलें, अरे गड्या, ए हुजऱ्या

Knowledge of the Supreme Spirit (Brahmavidyâ). At least this is universally believed. As is usual with us we shall lay before the reader explanations of this sûtra by all commentators. Shankar's bhâshya observes—there is the story of Jânashruti in the Chhândogya Upanishad. The story is referred to in the sûtra. It is as follows. On a day in summer a king of the name of Jânashruti slept in his turret. Because he had dispensed large quantities of food to the poor the Rishis assumed the form of swans and appeared on the first story that the king might be benefited. A swan in the rear addressed a swan in the van " Why do you not see how the glory of Jânashruti fills heaven itself and it is not yet exhausted? Take care lest you be consumed by it. Do not approach him." The swan in the van thus replied " How do you compare King Janashruti ignorant and low to Rainka lying near a cart and what do you say? Rainka has such a glory—Rainka, who possesses spiritual knowledge; Janashruti who is innocent of all spiritual knowledge cannot possess it." What is the purpose of this speech of the swan? That the king may go to the cart, finds out Saint Rainka and approach him. (All this is heard by the king in a dream) When awakened he called to a warder.

"Well who is this Rainka so famous? Go and find him out." The warder searched for him but could not find him. He returned and said to the king that he could not find him. Upon this the king told him to search

मोठा हा रैक कोण आहे? जा, त्याला हुडकून काढ इकडे तिकडे द्वारपालाने शोध केला परतु रैक त्याला सापडला नाही. मग मला रैक सापडत नाही म्हणून तो राजास म्हणू लागला. पुनः ज्या ठिकाणी ब्राह्मण वास करतात त्या ठिकाणी याचा शोध कर मग पुन द्वारपालाने शोध केला आणि त्याला रैक भेटला. तो रैक आपला गाडीला आग खाजवीत बसला होता. मग का हो तुम्हीच रैक का असे द्वारपालाने त्यास विचारले तो म्हणाला होय मीच रैक मग रैकाचा शोध लागला असे राजापाशी येऊन द्वारपालाने सागितले पुढे राजाने तो दरिद्री आहे असे समजून पुष्कळ द्रव्य, पुष्कळ गायी, आणि एक खेचराची गाडी इतकी घेतली आणि राजा रेकास देण्याकरता गेला; आणि म्हणाला, हे रैक, हे सारे द्रव्य घे, आणि ज्या देवतेची तू उपासना करतोस ती देवता कोण हे मला साग. त्याला रैकाने उत्तर दिले, अरे शूद्रा, ह्या गायी तुझ्या तुजपाशी असू दे पुन पुष्कळ द्रव्य घेऊन, अधिक गायी घेऊन, तीच खेचराची गाडी घेऊन, आणि आपली एक मुलगी घेऊन राजा रैकाकडे गेला आणि त्याला म्हणाला हे द्रव्य, ह्या गायी, ही गाडी, आणि ही मुलगी आणि ज्यात वसला आहेस तो गाव, ही सारी घे आणि मला ती विद्या शिकीव पुढे त्या रैकाने ते द्रव्य स्वीकारले, आणि राजकन्येच्या मुखास हात लाविला आणि म्हणाला हे शूद्र, ह्या मुखाने तू मजशी बोलशील.

for Rainka in a place where Brâhmanas generally resided. Upon this, the warder made a search and found Rainka—Rainka, who was scratching his back against the cart. The warder asked him if he was Rainka Rainka said that he was he The warder returned to the king and said that Rainka was discovered The king knew that Rainka was extremely poor, and taking with him for gifts to Rainka an immense quantity of money, thousands of cows and a cart to which mules were yoked, approached him, and said to him oh Rainka, take all this wealth, and tell me who the god is whom you worship Rainka replied—oh Shûdra, let these cows remain with you as they are The king went to Rainka the second time with more money, with more cows, the same cart to which mules were yoked, and with one of his daughters and said—Oh Rainka, teach me that science, take all this money, these cows, this cart, this daughter, and even the village in which you are Rainka, upon this, accepted the gifts, and touching the face of the daughter of the king said "oh Shûdra, you will talk with me through this mouth" The places, where all this happened, are still known as Rainka Parna They are situated in a country called Mahâvrisa The science, which Rainka thus explained to Jânashruti, is known as Samvarga-vidyâ, the essence of which is that air is principal among the gods, and breath is principal among the senses The question is—was Jânashruti a real Shûdra or is he referred to in the story

ज्या स्थळीं ही वार्ता घडली त्या स्थला ची अद्यून रैक्व अशी प्रसिद्धि आहे आणि तें स्थळ महावृषदेशामध्यें आहे। या रथा रैक्व ज्या जानश्रुति राजास जी विद्या सांगितली तिचं नाव संवर्ग विद्या तिचें मुख्य तत्त्व इतकेंच की दैवामध्यें वायु मुख्य आणि इंद्रियांमध्यें प्राण मुख्य हा कथा घडून द्विज मध्यें जो शूद्र शब्दाचा प्रयोग केला आहे तो केवळ लाक्षणिक आहे शूद्र म्हणजे खरा शूद्र-जातीचा मनुष्य नव्हे, शूद्र म्हणजे ज्याला शोक झाला (शुक्) आणि म्हणून जो धावला (द्र) असा तो जानश्रुति, म्हणून रैक्व त्याला शूद्र असे म्हणाला. वास्तविक जानश्रुति शूद्र न होता अशा रीतीनें या कथेची शंकराचार्य व्यवस्था करतात रामानुज या कथेची अशी व्यवस्था करतात की शूद्र शब्दाचा अर्थ इतकाच अर्थ की तो राजा अज्ञान होता आणि विज्ञान प्राप्त होण्याकरता जो शोक लागतो तो त्याच्या अगीं होता म्हणून शूद्र म्हणजे खरोखर शूद्र नव्हे यावर वल्लभ असें म्हणतात की शोक झाला आणि पळाला असा शूद्र शब्दाचा अर्थ शूद्र म्हणजे शूद्र-जाति नव्हे मध्वाचार्य म्हणतात —रुद्र शब्दाची जशी व्युत्पत्ति तशीच शुद् आणि द्र यापासून शूद्र याची व्युत्पत्ति या संबंधीं उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर एणप्रमाणें 'म्हणून शूद्राची यज्ञामध्यें योजना नाहीं ' अरे गाडीपाशीं बसलेल्या रैक्वाची उपमा देऊन आणि ह्या विषया असे बोलतात + + + गायी (४—४)

merely by way of metonymy? The Shudra is not a real Shûdra but one who is afflicted (shuk) and who fled (dra) (Shuk+dra=Shudra) Such was Jânashruti and therefore Rainka addressed him as Shudra while he was not a real Shûdra This is the way Shankarachârya explains away this story Râmânuja observes —the term *Shûdra* used in the story simply signifies that the king was ignorant and felt that mental pain which precedes the acquisition of knowledge. Hence a real Shûdra is not meant in the story Vallabha remarks —the term *Shûdra* consisting of *Shuk* and *dra* means one afflicted and flying and not Shûdra by caste Madhvachârya observes —Shudra is to be derived as the word Rudra is derived The following is the translation of the Upanishad texts quoted Hence a Shûdra is not employed in a sacrifice"

Well comparing to Rainka sitting near a cart do you say this about him? + + + He said—oh Shûdra let these cows and this wealth remain with you. This story of Rainka or Raikka is given in the Chhândogya-Upanishad (IV 1 1) The examination of the story will show to the reader how it fits in with the sûtra

सूत्राणि.

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् ॥ ३५ ॥

भावार्थः । जानश्रुतेः क्षत्रियत्व सिध्यति । तेन न स शूद्रः । कथं सिध्यति । आख्यायिकायामुत्तरत्र चैत्ररथेन समं जानश्रुतेर्वर्णनात् । आख्यायिकायां यथा चैत्ररथस्तथा जानश्रुतिरिति निरूपणाद् जानश्रुतिर्न शूद्रः ॥ तत्र समानाऽन्वययाजिनां च प्रायेण समानाऽन्वया याजका भवंति । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रजातित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्याऽवगंतव्यमिति शंकरः ॥ रामानुजस्तु सूत्रं विभज्योपक्रमोपसंहाराभ्यां जानश्रुतेः क्षत्रियत्व स्थापयति ॥ तेन प्रकृतेप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान् न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारीति वल्लभः ॥ यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नो रथ इति च ब्रह्मवैवर्ते इति मध्वः ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे । छां० उ० (४.३,५.) ॥ एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन् ॥ तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत ॥

आणि द्रव्य, हे शूद्र, तुझे तुला असो असे म्हणाला." ही सारी रैकाची किंवा रैकाची कथा छा. उ. (४. १ १,) या ठिकाणी आहे. सा-या कथेचें चिंतन केल्यावर सूत्राथींची आणि तिची कशी जुळणी बसते हे वाचकाच्या लक्षात येईल.

३५ कारण (जानश्रुति) क्षत्रिय असें कळतें, कारण (गोष्टीमध्यें) पुढें चैत्ररथावरून असें सिद्ध होतें

३५. जानश्रुतीची जशी गोष्ट उपनिषदांत आली आहे, तशीच आम्ही वरील सूत्रीं सांगितली आहे. त्या गोष्टी वरून जानश्रुति क्षत्रिय होता आणि शूद्र न होता, असें सिद्ध होतें शां०भा०. जानश्रुतीचें आणि चैत्ररथाचें मिळून वर्णन झालें आहे. ज्या संबंधानें जानश्रुतीचें वर्णन झालें आहे त्याच संबंधानें चैत्ररथाचें वर्णन झालें आहे. या वर्णनास शंकराचार्यांनीं एक न्याय लावला आहे तो असा: दोन पुरुषांचे आजे जर एककालीन असून—एक यज्ञ करणारा आणि एक यज्ञ करविणारा—तर त्या दोन पुरुषांचे नातूहि एककालीन असतात आणि त्यामध्यें एक यज्ञ करणारा आणि एक यज्ञ करविणारा असा संबंध असतो. चैत्ररथ क्षत्रिय होता, शां०भा०. वर्णन असें आहे कीं चैत्ररथि नांवाचा एक क्षत्रिय उत्पन्न झाला. चैत्ररथि क्षत्रिय म्हणून जानश्रुतिहि क्षत्रिय. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, या सूत्राचे दोन भाग करावेत आणि उपक्रम आणि उपसंहार यांकडे लक्ष दिलें असतां जानश्रुति क्षत्रिय होता असें सिद्ध होतें, शां०भा०. तो आपल्या सारथ्याशीं बोलला, त्याच्या पाशीं पुष्कळ द्रव्य होतें पुष्कळ गायी होत्या,' अशा

35 Because it is seen that (Jânashruti was) a Ksatriya because of there being in the latter place an inference from Chaitraratha

35 We have already narrated the story of Jânashruti as it is given in the Upanisad. It shows that Jânashruti was a Ksatriya and not a Shûdra because Jânashruti and Chaitraratha are mentioned together, and this in the same relationship. Shankarâchârya tests their description by a maxim. It is this—if the grand fathers of two persons be contemporary, one a sacrificer and the other assisting at a sacrifice, their grand-children also are contemporary, one a sacrificer and the other assisting at a sacrifice. Thus the relationship between the two is not changed. Chaitraratha was a Ksatriya because Chaitraratha, a grandson of Chaitraratha, is mentioned as Ksatriya because Chaitrarathi is a Ksatriya. Janashruti is a Ksatriya. Râmânuja observes:—the sûtra consists of two parts; the commencement and the end of the book being considered, Jânashruti was a Ksatriya, because he is said to have a coachman whom he addressed and because he is described to have possessed immense wealth and many cows. Vallabhâchârya observes:—the story of Janashruti shows that Rainka was a Brahmana and that Jânashruti was a Ksatriya. The conclusion is—a Shûdra by caste has no title to the knowledge of Sanvargavidyâ already described

सूत्राणि.

संस्कारपरामर्शात् तदभावाऽभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

भावार्थः । विद्यासंबधेनोपनयनादिसंस्कारा विहिताः । शूद्रसंबंधेन तेषां निषेधः । तस्माच्छूद्रस्य न ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ तत्र न शूद्रस्याऽधिकारो यद् विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यंते । + + + शूद्रस्य च संस्काराऽभावोऽभिलप्यते इति शंकरः॥ मध्ववल्लभरामानुजैर्विशेषतः सूत्रं न निरूपितं ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

(तं होपनिन्ये) अधीहि भगव इति होपाससाद । छां० उ० (७.१,१.) ॥ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबधी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्माऽन्वेषमाणा एष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवंत पिप्पलादमुपसन्नाः । प्र० उ० (१.१.) ॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः ॥ स्मृ० ॥ न शूद्रे पातकं किंचिन् न च सस्कारमर्हति ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

भावार्थः । यद्यपि जाबालः स्वगोत्राऽनभिज्ञः तथापि तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिदेश । एतस्माद् गौतमाचरणाद् ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याऽनधिकारो निश्चीयते ॥ तत्र यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाऽभावे निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृत इति शकरः ॥ इतरेषां मत तु समानं ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिध सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्याद्गाः । छां० उ० (४.४,४.) ॥

३६ कारण (ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांच्या संबंधानें) संस्कार सांगितले आहेत, आणि (शूद्राला) संस्कार नाहींत, असें सांगितलें आहे

३७ शूद्र नव्हे असा निश्चय आचरणावरून होतो

36 Because observances are prescribed in the case of a Brahman, Kshatriya and Vaishya, and not in the case of a Shûdra

37 (That he was) not a Shûdra is determined by the conduct (of Goutama)

ब्राह्मण होता क्षत्रिय आहे, म्हणून हा क्षत्रिय होता असें सिद्ध होतें यावर माध्वाचार्य अर्थ करितात की जानश्रुती च्या गोत्राचा न्याय ब्राह्मण होता आणि जानश्रुति क्षत्रिय होता असें सिद्ध होतें म्हणून आतिदक्ष । वेदा-विद्या अधिकार नाहीं यावर मध्वाचार्यांनी ब्रह्मवैवर्त पुराणांतील वाक्य घातलें आहे तें असें "ज्याला वेदाचा अधिकार त्याला यज्ञाचा अधिकार ज्याला वेदाचा अधिकार नाहीं त्याला यज्ञाचा अधिकार नाहीं" या संबंधी उपनिषद्वाक्यांचें पुढील भाषांतर पुरें, "कपि-गोत्रांतील शौनक आणि कक्षसेन यांचा मुलगा अभिप्रतारी यांनी यांस वाढलें आहेत तों एक ब्रह्मचारी भिक्षा मागत आला" "कपि-गोत्रांतील जे ब्राह्मण त्यांनी चैत्ररथाकडून हा यज्ञ करविला" म्हणून चैत्ररथ नांवाचा एक क्षत्रपति उत्पन्न झाला"

३८ ज्याला वेदादि विद्या संपादन करण्याची आहे त्याजवर उपनयनादि

Madhvacharya quotes a text from the Brahma vaivarta purâna. It is this He who has a title to the Veda, has a title to a sacrifice He who has no title to the Veda has no title to a sacrifice The following is the translation of the Upanisad texts quoted Well then Shounaka belonging to the Gotra Kapi and Abhipratari son of Kakshasena, were about to sit to dinner when a celibate came and asked for alms. 'The Brahmanas belonging to the clan (Gotra) Kapi caused Chaitraratha to perform a sacrifice Therefore Chaitra-ratha lord of a Kshatra (kshatra pati or satrap) was born

38 He who has to acquire the knowledge of the Veda, must be invested with the sacred thread and it is distinctly prescribed that such operations as the investiture of the sacred thread must not be performed upon a Shûdra A Shûdra, therefore, has no title to the knowledge of Brahma This is the sense of the sûtra Upon this Shankaracharya observes —

संस्कार केले पाहिजेत. आणि असे उपनयनादि संस्कार शूद्रावर करू नयेत असा निषेध आहे, म्हणून शूद्रास ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही. इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य म्हणतात – ज्या विद्येला उपनयनादि संस्कार लागतात, त्या विद्येचा शूद्राला अधिकार नाही. आणि शूद्रावर संस्कार करू नयेत असा निषेध आहे. रामानुज, वल्लभ, आणि मध्व, या सूत्रावर विशेष लिहीत नाहीत. या संबंधी उपनिषद्वाक्याचे पुढील भाषांतर. " त्याचे उपनयन केले, आणि हे भगवान्, आम्हास शिकीव म्हणून तो जवळ जाऊन बसला. " " सुकेश नावाचा आणि भारद्वाज-गोत्राचा, सत्यकाम नावाचा आणि शिबि-गोत्राचा, सौर्यायणी नावाचा आणि गर्ग-गोत्राचा, कौशल्य नावाचा आणि आश्वल गोत्राचा, भृगुचा मुलगा आणि विदर्भ देशात राहणारा, कबधीनावाचा आणि कताच्या गोत्राचा, अशी ऋषि मंडळी ब्रह्मपर, ब्रह्मनिष्ठ, परब्रह्माचा शोध लावणारी, अरे, हा सर्व आम्हास सांगेल अशी म्हणाली आणि हातात समिधा घेऊन भगवान् " पिप्पलाद याकडे गेली " " शूद्र हा चवथा वर्ण आहे आणि ही एक जाति आहे. (हिला उपनयन नाही.)" " शूद्राला पाप म्हणून नाही. आणि शूद्राला संस्काराचा अधिकार नाही. "

३७. या सूत्राच्या संबधाने जाबालाच्या गोष्टीचे अनुसधान केले आहे. ती गोष्ट अशी " सत्यकाम नावाचा जाबाल असा कोणीएक पुरुष होता. त्याची आई

Shûdras are not entitled to that knowledge which requires the previous investiture of the sacred thread, and it is distinctly stated that such operations should not be performed upon a Shûdra Râmânuja, Vallabha, and Madhva do not offer special comments on this sûtra The following is the translation of the Upanisad texts quoted. " He was invested with the sacred thread and he sat down near (a preceptor), saying oh lord, teach me " Sukesha of the clan of Bhâradvâja, Satyakâma of the clan of Shibi, Souryâyanî of the clan of Garga, Koushalya of the clan of Âshvala, a son of Bhrigu residing in the country of Vidarbha, Kabandhî of the clan of Kata— these *Risis* saying well, this (teacher) will explain all to us—approached lord Pippalâda with sacred fuel (Samidha) in their hands, inquiring about Brahma, devoted to Brahma, intent upon Brahma " "The Shûdra is the fourth colour and is a caste by itself (not entitled to the investiture of the sacred thread) A Shûdra knows no sin, a Shûdra is not entitled to religious observances

37 The story of Jâbâla is referred to in this sûtra There was a man of the name of Satyakâma, because his mother was called Jabâlâ, he was called Jâbâla. Jâbâla approached his mother and said—mother, entering into the state of Brahmacharya, I will stay with a preceptor , then tell me what my clan is She replied—I do not know your clan. You were born, when I was young, and had to serve many persons, and to perform much busi-

जाबाला म्हणून त्याला गौतम म्हणत असत अपल्या आईस आज्ञा विचारले। त्यावर मा म्हणाली माझें तरुण असतांना पुष्कळांची सेवा करतांना. म्हणून माझें गोत्र काय तें मला ठाऊक नाहीं म्हणाली,—अरे तुझें गोत्र काय हें मला ठाऊक नाहीं तरुण मी असतांना पुष्कळांची सेवा करतांना आणि पुष्कळांची करतांना, ला पैदा तूं झाला म्हणून तुझें गोत्र काय, हें मला ठाऊक नाहीं माझें नांव जबाला आणि तुझें नांव सत्यकाम असें। जाबाल मा असा अर्थ म्हणे हरिद्रुमाचा पुत्र गौतम याजकडे तो गेला आणि म्हणाला आपणापाशीं राहून मी ब्रह्मचर्य करीन आपणापाशीं मला राहूं द्या तो गौतम त्याला म्हणाला अरे बाबा तुझें गोत्र काय? तो जाबाल म्हणाला अहो, माझें गोत्र काय हें मला ठाऊक नाहीं मी आईला विचारले तों मला असें उत्तर दिलें की तरुण मी असतांना पुष्कळांची सेवा करणारी आणि पुष्कळांची सेवा करणारी त्या वेळेला तू झालास म्हणून तुझें गोत्र काय हें मला ठाऊक नाहीं माझें नाव जबाला आणि तुझें नांव सत्यकाम म्हणून आहे, सत्यकाम मी जबालेचा पुत्र आहे म्हणून गौतम त्याला म्हणाला जो ब्राह्मण तो असें बोलत नाहीं अरे बाबा तूं सत्यापासून सुटला नाहीस म्हणून तूं समिधा आण मी तुझा उपनयन करतो असें म्हणून त्याचें उपनयन करून आणि त्याच्या स्वाधीन चो

ness I therefore do not know what your clan is. My name is Jābālā and your name is Satyakāma. Go and say then that you are Satyakāma son of Jabālā. He then went to Goutama son of Haridruman and said—I will stay with you and practise *Brahmacharya (I will study)*. Let me stay with you. Goutama said to Jābāla—Boy what is your clan? Jābāla replied—I do not know what my Gotra is. I asked my mother about it and she then replied— *when young I had* much to roam and to serve many persons you were born then. I do not know what your clan is. I am named Jabālā and you are named Satyakāma. I am therefore Satyakāma son of Jabālā. Then Goutama said to him—he who is not a Brāhmana, does not talk in this way. you have not fallen from truth therefore bring sacrificial fuel (Samidha) and I will invest you with the sacred thread. This said, he was invested with the sacred thread. Being put in charge of four hundred lean cows he was told to tend them. When the cows were about to go out he was told not to return home to the hermitage till the cows had multiplied and become a thousand. For some years Jābāla stayed in the forest and the cows had become a thousand. Then his preceptor explained to him the Brahmavidyā. This is the story on *which the sūtra is based. Though* Jabāla did not know his clan, yet Goutama explained to him the Brahma-vidyā. This conduct of Goutama proves that the Shūdras have no title to the knowledge of Brahma vidyā. Shankara

सूत्राणि.

श्रवणाऽध्ययनाऽर्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

भावार्थः । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थविचारश्च शूद्रैर्न करणीयः । कुतः । स्मृतौ प्रतिषेधादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः पूर्वकृतसंस्कारवशाद् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं । ज्ञानस्यैकांतिकफलत्वात् । श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाऽधिगमे चातुर्वर्ण्याऽधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितमिति शंकरः ॥ भवभयभीतानां सांख्यादय एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वस्तुनिरूपणं कुर्वंतः प्रत्यक्षाऽनुमानवृत्तबुभुत्सां जनयति। बुभुत्सायां जातायां प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्यां नित्यशुद्धस्वप्रकाशाऽद्वितीयकूटस्थचैतन्यमेव सदन्यत् सर्वं तस्मिन्नध्यस्तमिति सुविवेचनं । + + + यथोक्तया नीत्या शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते इति रामानुजः ॥ स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणवशेन शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्म जातिशूद्राणां । तस्मान् नास्ति वैदिके क्वचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितमिति वल्लभः ॥ विदुरादीनां तूत्पन्नज्ञानत्वान् न कश्चिद् विशेष इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथाऽस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणं ॥ पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाऽध्येतव्य ॥ भवति चोच्चारणे जिव्हाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ॥ न शूद्राय मतिं दद्यात् ॥ द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति ॥ श्रावयेच्चतुरो वर्णान् ॥

३८ कारण स्मृतीमध्यें (वेदाचें) श्रवण, अध्ययन, अर्थ (करण्याचा शूद्राना) निषेध आहे

38 In the Smritis the right of hearing and studying the Vedas is denied to the Shûdras

दस्या चारश गायी वस्या आणि त्याला म्हणाले या गायी वन नाहेर गायी जहा पडू लागल्या तहा ता त्याला म्ह णाला–हजार झाल्या वांचून तूं परत येऊ नकोस नाही तोपर्यंत जाबा लान प्रवास केला आणि त्या गाया हजार झाल्या पुढें गुरुन त्याला ब्रह्मविद्या शिकविला " या गाथेचा अनुसंधान क रून वरील सूत्र रचलें आहे जरी जा बालाला आपल गोत्र ठाऊक नव्हत तरी गुरुनें त्याला ब्रह्मविद्या शिकविली इ त्यादि कथ गौतमानें आचरण त्यावरून असें सिद्ध होतें की शूद्राना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाहीं यावर शंकराचार्य अस म्हणतात कीं जाबाल सत्य बोलला म्ह णून ता शूद्र नव्हे म्हणून गौतमानं जाबालाचें उपनयन केल आणि त्यास शिकवि यास प्रवृत्त झाला दुसऱ्या भा ष्यकारांचीं मतें अशींच आहेत वरील कथेंतील मुख्य मुद्याच वाक्य पुढील आहे, आणि त्यावर भाष्यकाराचा क टाक्ष आहे तें वाक्य असं म्हणून गौ तम त्याला म्हणाला की जो अब्राह्मण तो असें बोलत नाहीं अरे बाबा तू स त्यापासून ढळला नाहीस म्हणून तू स मिधा आण मी तुझें उपनयन करीन "

३८ स्मृति म्हणून जे प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत त्यामध्यें शूद्रानी वेदाचें अध्ययन

charya observes —Jâbala spoke the truth and therefore he was not a Shûdra and therefore Goutama invested him with the sacred thread and made up his mind to instruct him All the commentators offer similar remarks on this sûtra. The Upanishad text on which all commentators lay stress is the following, Therefore Goutama said to him—he who is not a Brâhmana does not thus speak Boy thou hast not fallen from truth then bring me sacrificial fuel and I will invest you with the sacred thread

38 The works called Smritis are well known They declare that the Shûdra should not study the Vedas should not hear them and should not think of what they teach because he has no title to their knowledge This is the sense of the sûtra On this Shankarâchârya observes — great men like Vidura and Dharma-vyadha acquired knowledge and knowledge produced its own fruit because the fruit of knowledge invariably follows it. It is not proper to state that men like Vidura and Dharma-vyadha acquired knowledge and thus attained to Brahma But the knowledge that they obtained was itself a fruit of what they had done and the influences brought to bear upon them in their former lives But the Itihasa

करू नये, श्रवण करू नये, अर्थविचार करू नये, असा निषेध आहे. म्हणून शूद्राना वेदाचा अधिकार नाही इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की विदुर, धर्मव्याध, या मंडळीला ज्ञान प्राप्त झाले. आणि ज्ञानापासून जे फळ निष्पन्न होते ते झालेच पाहिजे जेथे जेथे ज्ञान तेथे तेथे त्याचे फळ अशी व्याप्ति आहे. विदुर, धर्मव्याध, या मंडळीला या जन्मी ज्ञान प्राप्त झालें आणि त्याचे फळहि झाले, असे म्हणणे सयुक्तिक नाही. विदुर, धर्मव्याध, यांच्यावर जन्मांतरी जे संस्कार झाले होते, त्यामुळे त्यास ज्ञान प्राप्त झाले; असें कारण आहे. वरे, इतिहासपुराणामध्ये चारीहि वर्णास शिकवावे असे निरूपण आहे. म्हणून चारीहि वर्णास अधिकार आहे हा अधिकार इतिहासपुराण-श्रवण करण्याचा, आणि वेदाध्ययनाचा नव्हे. यावर रामानुज असे म्हणतात की ज्याना संसाराचे भय वाटले आहे त्याच्याकरता सांख्य, योगादि शास्त्रानी उपाय रचून ठेविला आहे. तो उपाय असा. प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही प्रमाणें घेऊन सद्वस्तूचे ज्ञान होते ते कसे? प्रत्यक्ष आणि अनुमान याच्या योगाने ज्ञानाचा बोध व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न होते. ती इच्छा उत्पन्न झाली की प्रत्यक्ष शोध जिज्ञासु करू लागतो प्रत्यक्ष प्रमाणाची तऱ्हा निराळी, आणि अनुमानाची तऱ्हा निराळी. याच्या योगाने असे कळते की चैतन्य म्हणून काही आहे. ते नित्य आहे ते शुद्ध आहे. ते स्वयंप्रकाश

and the Purâna declare that all the four castes ought to be instructed But this permission includes not the study of the Vedas, but a title merely to hear the Itihâsa or the Purâna read or explained On this Râmânuja observes —those, who have become world-weary, have a remedy provided for them by the Sânkhya and Yoga systems of philosophy. The remedy is this—direct observation and inference produce the knowledge of that which really exists How is this? Direct observation and inference produce a desire for knowledge When such a desire is produced, the enquirer comes to know that there is such a substance as Chaitanya or Spirit, because he finds that the method of direct observation, though it differs from inference, leads to the same result The Spirit is eternal, pure, and self-resplendent, unequalled and unaffected It is the substratum of all that exists All, without this Spirit, does not really exist, but seems to exist, because of its connection with the Spirit All this explanation is in its place, and to such knowledge the Shûdra has a title But he has no title to that knowledge which follows the investiture of the sacred thread, and the study of the Vedas On this Vallabha observes —great men among the Shûdras successfully acquired a special knowledge of the Smritis and of the Purânas, yet the Shûdra by caste has no title to the performance of sacrificial rites He has, therefore, no title to the acquisition of the knowledge, which follows the study of the

आहे तें अग्नीच आहे आणि तें निर्विकार असून सर्वांचें अधिष्ठान आहे त्याच्या शिवाय बाकी जें जें राहिलें तें तें त्याच्या योगानें भासतें अशा प्रकारें जें शिकविलें आहे तें दहर असा एक प्रकार आहे अशा प्रकारची उपासनें उपनिषदांतून सांगितलीं परंतु वेदपूर्वक उपनयन करून, त्यांनीच अधिकार शूद्रास नाहीं यावर कित्येक असें म्हणतात कीं, स्मृति पुराणें यांचें ज्ञान मिळवून प्रकार ते शूद्र मिळवितात पुष्कळ होऊन गेले त्यांत विशेष फारसें प्रकार नाहीं तर सर्व तथापि जातिशूद्रांना वेदाचा अधिकार नाहीं म्हणून वेदाचें अध्ययन कर- ण्याचा त्यास अधिकार नाहीं यावर मध्वाचार्य म्हणतात – विदुर आणि दुसरे जे यासारखे झाले त्यांच्या ठिकाणीं सहज ज्ञान उत्पन्न होऊन गेलें होतें म्हणून या गोष्टीसंबंधानें कांहीं विशेष नाहीं या संबंधीं उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर ए- णेंप्रमाणें पुढें हा जर शूद्र वेद ऐकेल तर त्याच्या कानामध्यें शिसें शिसा लाख ओतावी अरे, शूद्र हा चालतें स्मशान आहे म्हणून त्याच्या जवळ वेदाध्ययन करूं नये शूद्रानें वेदो- च्चारण केलें असतां जिव्हा कापावी अ- ध्ययन केलें असतां शरीर तोडावें ' शूद्रास ज्ञान देऊं नये ' ' ज्यांनें उपनयन होतें त्यांनाच अध्ययनाचा, य- ज्ञकरण्याचा दानाचा अधिकार आहे " चारी वर्णानीं हें ऐकावें '

Vedas On this Madhvacharya observes —men like Vidura and others naturally obtained the knowledge of Brahma and there fore there is nothing particular about this The following is the translation of the Upanishad texts quoted The ears of the Shûdra, hearing the Veda explained are then to be filled with lead and lac Well the Shûdra is a moving burning ground and therefore the Veda is not to be studied when he is near The tongue of the Shûdra is to be cut if he pronounces the Veda If he studies it his body is to be cut Never teach a Shûdra.

He who is invested with the sacred thread has alone a title to the study of the Veda to the performance of sacrifices and to receiving gifts. Let the four castes hear it

सूत्राणि.

कंपनात् ॥ ३९ ॥

भावार्थः । प्रसंगाद् देवादीनामधिकारविचारे कृते वाक्यसमन्वयमाचार्यः पुनः करोति । अनुसधास्यमानोपनिषद्वाक्ये एजतिधातुः प्रयुक्तः । तस्य कोऽर्थः । एजति नाम कंपते । सर्वं जगत् कंपते । कदा । सति प्राणे । तेन प्राणस्य कंपनकारित्वात् प्राणो न तु वायुर्न वाऽशनिः । प्राणस्तु परमेश्वरः। अन्येषामुपनिषद्वाक्यानामेकवाक्यतया तदुपनिषद्वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां च वायुः परमेश्वर इति सिध्यति ॥ तत्र शंकरः। पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रंथभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादंतराले वायु निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहीति ॥ रामाऽनुजस्तु कृत्स्नस्य जगतोऽग्निसूर्यादीनां चाऽस्मिन्नंगुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निःसृतानां तस्मात् सजातमहद्भयनिमित्तमेजनं कंपनं श्रूयते । + + + परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैवंविधैश्वर्यावगतेरितश्चांगुष्ठप्रमितः पुरुषोत्तम इति ॥ वल्लभः अविशेषेण सर्वजगत्कंपनं भगवद्धेतुकमेव भवतीति ॥ मध्वः एजतीति कंपवचनादुद्यतवज्रो भगवानिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न प्राणेन नाऽपानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ । क० व० (९.९.) ॥ तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । + यदिदं किंच जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं । महद्भय वज्रमुद्यत य एतद् विदुरमृतास्ते भवंति । भयादस्याऽग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः । भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः । क० व० (६.३.) ॥ भीषाऽस्माद् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च । मृत्युर्धावति पंचम

इति । ब्र० ति० (८)॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद । क० ना० (२ १४)॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पंथा विद्यतेऽयनाय । श्वे० उ० (३ ८)॥ तस्माद् वायुरेव व्यष्टिर्वायु समष्टिरप पुनर्मृत्यु जयति य एवं वेद । बृ० आ० उ० (३ ३,२)॥

३९ कारण कंपन आहे

३९ उपनिषद्वाक्यामध्यें कंपनार्थ धातूचा प्रयोग केला आहे प्राण असता म्हणजे सर्व जगतांत कंपन होतें अ साहि सबब त्यात वाक्यामध्यें अढळता म्हणून प्राणशब्दा॥ अथ वायु किंवा वज्र असा घेऊ नये प्राण म्हणजे परमेश्वरच त्या उपनिषद्वाक्यांची एक वाक्यता केली आणि उपक्रम उपसंहार पाहिले म्हणजे वायु शब्दाचा अर्थ परमेश्वर असा होतो यावर श कराचार्य असें म्हणतात कीं उपनिषदादि मध्यांत पूर्व किंवा अपर भाग पाहिला असता जिकडे तिकडे ब्रह्मनिर्देश आहे असें आढळतें म्हणून एखाद्या वाक्यात मध्येंच वायूचें निरूपण आहे असे म्हणणें असमंजस आहे रामानुज यावर असें म्हणतात – सर्व जगत् आणि अग्नि सूर्यादि देवता अंगुष्ठ मात्र पुरुषाच्याठायी वास करीत आहेत या अंगुष्ठमात्र पुरुषाचा प्राणशब्दानें निर्देश केला आहे तसेंच सर्व जगत् आणि देवादि त्या पुरुषापासून निघाले आहेत, आणि निघतांना त्यास मोठें भय वाटलें, म्हणून वेदांतिकामध्यें कंपनाचें निरूपण केलें

39 Because of (the root *eja* which means) to shake

39 In a text of the Upanisad a verb which means to shake is used and the same text shows that the whole world shakes when it can breathe that is when there is the Prana. The Prâna, therefore is connected with the action of speaking and must mean either wind or thunderbolt But this is not the case Prana means the Great God When the different Upanisad texts are made to harmonize and when their commencement and end are examined it is plain that the term Vâyu signifies the Great God Upon this Shankarâchârya observes —when the first or the last part of the Upanisads is examined it is plain that they abound with references to the Supreme Spirit and therefore, it is simply puerile to state that a particular text occurring among other texts has a reference to Vayu or air Upon this Ramanuja observes —the whole world and the gods like Fire and the Sun abide in the Person who is as small as a thumb and by the term Prana a reference to such a person is made The whole world and such gods as Agni or Fire Surya or the Sun and others have proceeded from the

आहे परब्रह्म जो पुरुषोत्तम त्याचेच एव्हढे ऐश्वर्य असे आम्हास ठाऊक आहे म्हणून अंगुष्ठमात्र जो पुरुष तोच पुरुषोत्तम यावर वल्लभ असे म्हणतात की काही विशेष नसतां सर्व जगताचे कंपन झाले ते भगवानानेच केले. मध्वाचार्य असे म्हणतात की कंपनाचे जेव्हा वर्णन केले आहे तेव्हा वज्र उभारून भगवान् राहिला आहे. असे त्याचे वर्णन आहे यासंबंधी उपनिषद्वाक्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "ज्याचा त्या दोघांनी आश्रय केला आहे असा दुसरा कोणी आहे त्याच्या योगाने सर्व प्राणी जीवत आहेत (ह्या) प्राण आणि अपान याच्या योगानें मनुष्य जीवत राहत नाही" "तेच शुद्ध ज्योति, तेच ब्रह्म, तेच अमृत, असें वर्णन आहे त्याच्या ठायी सर्व लोक आश्रय धरून राहिले आहेत आणि कोणीहि त्याचा अतिक्रम करीत नाहीत जे जे हे काही जगत् आहे ते ते प्राणापासून उत्पन्न होऊन प्राण असतां कंपन पावते उचललेले हे खड्ग महा-भयंकर असे जे जाणतात ते अमर होतात याच्या भयापासून अग्नि ताप करतो, याच्या भयापासून सूर्य तापतो; भयापासूनच इन्द्र आणि वायु (धावतात); आणि पांचवा जो मृत्यु तो धावतो" "याच्या भीतीने वायु चालतो (याच्या) भीतीने सूर्य उगवतो याच्या भीतीने अग्नि आणि इन्द्र हे (धावतात,) आणि पांचवा मृत्यु धावतो." "धर्म सोडून अधर्म सोडून, सचित सोडून आणि असचित सोडून, जे होऊन गेले आहे तें सोडून जे निराळें

Supreme Spirit, and while thus proceeding, a great fear was produced, and hence the gods are described in the Veda as shaking We know that the Supreme Spirit alone possesses this power. Hence the Person as small as a thumb spoken of in the Upanisads, is the Highest Person On this Vallabha observes —the whole world shook without any cause, and this shake was caused by God himself Madhvâchârya observes —when the shaking of the whole world is described, God is also described as standing with thunderbolt in hand The following is the translation of the Upanisad-texts quoted 'Man does not live in them two, but all live in Him (who is) other (than they two) and on whom the lower and higher breaths depend for their existence" "It alone is white It is Brahma It alone is called nectar In it all these regions stand, and none can transgress it All this world has proceeded from the breath (Prâna) and shakes till it has Prâna Those, who know this thunderbolt raised and extremely dreadful, become immortal From his fear fire burns, from his fear the Sun causes heat, from his fear the gods, Indra and Vâyu, run, and the fifth God Death (also runs)" "From his fear the god Vâyu moves, from his fear the Sun rises, from his fear Agni, Indra and fifth Death run" "Other than piety, other than impiety, other than what is done, other than what is not done, other than the past, and other than the future, tell me whatever thou seest" "Knowing it alone, one

त तुग दिसत त मार ' "त्याला जाणल्यानेत मृत्युपासून सुटका मुर होण्याला दुसरा मार्ग नाही ' "त्या पासून वायु ही व्यष्टि आहे त्यापासून वायुहि समष्टि आहे म्हणून असे जो जाणतो तो अपमृत्यु जिंकतो ' समष्टि आणि व्यष्टि या दोन शब्दांचा अर्थ एथून मार्ग सूत्राचा आणि या सूत्राचा संबंध ना उप मार्ग पाहा करतो एक व्यक्ति म्हणजे व्यष्टि, दोघी एक पदार्थ स मष्टि म्हणजे सर्व ब्रह्मांड मिळून जो एक आकार होतो तो मनुष्यांची सारी जाति मिळून म्हणजे मनुष्य हा समष्टि एक कोणी मनुष्य घेतला म्हणजे तो व्यष्टि पंचवीस सूत्रांपर्यंत ज्या निरनिराळ्या न वांचा प्रयोग उपनिषदांत येतो आहे त्या सर्वांचा अर्थ परब्रह्म होतो असे बा दरायण दाखवितात आणि हाच क्रम पु ढे एकोण चाळीसाव्या सूत्रापासून घेतात म्हणून पंचवीस सूत्रांचा आणि एकोण चाळीस सूत्रांचा संगति लागत पण मध्ये जी सूत्रे आली आहेत त्यामध्ये दोन वि षयांवर वाद केला आहे एक देवादि कांनीं ब्रह्मोपासना करावी किंवा नाही ? आणि शूद्रादिकांना ब्रह्मोपासना कर ण्याचा अधिकार आहे किंवा नाही ? या संबंधाने उपनिषदांत वर्णिलेल्या जा बाल आणि रैक यांच्या कथा आल्या आहेत या कथांचे पुष्कळ घडामोड करून शूद्रास अधिकार नाही असा भा ष्यकारांनीं पंचवीसपासून एकोणचाळीस सूत्रांत सिद्धांत केला आहे या सिद्धांता

ence mentioneth There is no oth r way for salvation From Him the g l Vayu t universality from Him the g l Vayu is individuali ty therefore he that knows this escapes premature death The terms *universality* and *individual ality* being explained the re lation hip between this and the preceding sûtras will be pointed out Individuality is opposed to universality When one object is referred to the object itself being one and being known as one and as unconnected with other objects causes the notion of individuality (Vyashti) Uni versality on the contrary is the notion of the whole universe as forming a connected whole When the whole of the humanity is spoken of it is a notion of universality (Samashti) When a particular person is referred to, it is the notion of individuality Badarayana shows in the first twenty five sutras that all the different important terms used in the Upanisads refer to the Sup reme Spirit He takes up the same subject from the thirty ninth sûtra Thus the twenty fifth and the thirty-ninth sûtras are connected In the interven ing sûtras two different subjects are discussed The one is—whe ther the gods have a title to the worship of the Supreme Spirit and the second subject is—whether the Shûdras have a title to the worship of the Supreme Spirit In this connection the stories of Jâbâla and Raink a are narrated These stories are twisted by commentators of the sûtras be tween the twenty fifth and the thirty ninth to prove that the Shûdra has no title to the know

सूत्राणि.

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्यदर्शनाज् ज्योतिःशब्देन ब्रह्म निर्दिश्यते ॥ तत्र शंकरः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्द । कस्माद् दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यत इति ॥ अतोऽङ्गुष्ठप्रमितः पर ब्रह्मेति रामानुजः ॥ वल्लभस्तु ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र दर्शनं न्याय इति यावदिति ॥ मध्वः विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेवात्मा विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवाऽनंद इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेवेति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरूपसपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पूरुषः । छां० उ० (८.१२,३.) ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते । + + + य आत्माऽपहतपाप्मा + + + एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि + + + अशरीर वाव सतं न प्रियाऽप्रिये स्पृशतः । छां० उ० (८.१२,१.) ॥

विषयी आमचे काय म्हणणे आहे ते उपसंहारात आम्ही वाचकापुढे माडू

ledge of the Supreme Spirit. We will lay our views before the reader in the summary to this Chapter.

४० ज्योति (म्हणजे ब्रह्म), कारण असें अढळतें

४० ज्योति म्हणजे ब्रह्म असें उपनिषदांमध्यें वर्णन केलें आहे इतका हा सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं ज्योति या शब्दाचा अर्थ परब्रह्म यास हेतु असा कीं जें प्रकरण चाललें आहे त्यामध्यें ब्रह्माचेंच निरूपण होत आलें आहे, असें स्पष्ट अढळतें यावर रामानुज असें म्हणतात कीं या कारणामुळें परब्रह्म अंगुष्ठमात्र आहे असें निरूपण केलें आहे वल्लभ म्हणतात कीं ज्योति म्हणजे ब्रह्मच, कारण असें स्पष्ट दृष्टीस पडतें, आणि जें दृष्टीस पडतें तें प्रमाण आहे यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं विष्णु म्हणजे ज्योति विष्णु म्हणजे ब्रह्म, विष्णु म्हणजे आत्मा, विष्णु म्हणजे बल, विष्णु म्हणजे यश, विष्णु म्हणजे आनंद, असें अढळतें आणि चतुर्वेद-शिखा म्हणजे उपनिषद् या ग्रंथांत ज्योति म्हणजे विष्णु असें नि[illegible] आहे यासंबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर येणेंप्रमाणें 'हा जीव या शरीरांतून उठून उत्तम ज्योतीप्रत पावून त्याला आपलेंच रूप प्राप्त होतें तो उत्तम पुरुष आहे' 'मग जेव्हां या शरीरापासून तो निघून जातो, तेव्हां (नाड्यांमध्यें जीं किरणें आहेत) त्या किरणांस धरून जीव वरता निघून जातो + + + जो आत्मा ज्यानें पापाचें खंडन केलें आहे + + + ह्याचेंच निरूपण, वा,

40 (The word) flame signifies Brahma because it is seen (to be so described)

40 The Upanishads describe that flame is the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra. On this Shankarâchârya observes —the term *flame* signifies the Supreme Spirit because the context in which it is used refers to it as it is directly seen. Râmânuja observes —it is for this reason that the Supreme Spirit is described to be as small as a thumb Vallabha remarks that the term *flame* indeed signifies Brahma because it is distinctly seen and because what is distinctly seen is credible Madhvâchârya observes — flame represents Visnu Visnu is Brahma Visnu is the Spirit Visnu is power Visnu is glory Visnu is joy All this is directly described and an Upanisad or the Chaturveda shikhâ declares that Visnu is flame 'The following is the translation of the Upanisad texts quoted This soul leaving this body attaining to the highest flame abides in its own form This is the highest spirit + + + Then where he departs from this body there the soul laying hold of the rays in the nerves moves upwards I again explain to you this soul that has destroyed the sin + + + Anything neither worldly nor unworldly touches it, delivered from the body or without any material body

सूत्राणि.

आकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

भावार्थः । आकाशः परं ब्रह्म । कुतः । तस्य रूढ्यर्थत्यागेनाऽर्थांतरं विनाऽनुसंधास्यमानोपनिषद्वाक्यार्थो न संभवति ॥ तत्र शंकरः अर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् । ते यदंतरा तद् ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थांतरभूतमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यन् नामरूपाभ्यामर्थांतरं संभवतीति ॥ आकाशशब्दस्य मुक्तात्मपरत्वं वा परब्रह्मपरत्वमिति कृते पूर्वपक्षे रामानुजो ब्रवीति। अतोऽत्राकाशः परं ब्रह्म । अथ तस्मात् प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरमेव नास्ति । ऐक्योपदेशाद् द्वैतप्रतिषेधाच्च । शुद्धाऽवस्थात्मा बहिःप्रत्यगात्मा परमात्मा परं ब्रह्म परमेश्वर इति व्यपदिश्यत इति ॥ वल्लभः अर्थापत्तिसूचकस्त्वयमेव न्याय इति । तस्माद् यत्रैवैतद् धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धमिति ॥ मध्वस्तु ते यदंतरा तद् ब्रह्मेत्यर्थांतरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरेवेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद् ब्रह्म तदमृतꣳस आत्मा । छां० उ० (८.१४,१.) ॥ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । छां० उ० (६.३,२.) ॥

तुला पुन्हा करून दाखवितो. + + + शरीरापासून मुक्त जो झाला, जो अशरीर, त्याला प्रिय अमुक आणि अप्रिय अमुक हा स्पर्श मुळीच नाही.”

४१ रूढ अर्थाचा त्याग करून आकाश शब्दाचा अर्थ समजावा लागतो, म्हणून आकाश (म्हणजे परब्रह्म)

४१ जें उपनिषद्वाक्य पुढें घेतलें आहे त्याचा अर्थ करावयाचा आहे. त्यामध्यें आकाश शब्द आला आहे. प्रत्यक्ष जें दिसतें तें आकाश असा आकाश शब्दाचा रूढ अर्थ आहे. हा अर्थ घेतला असतां उपनिषद्वाक्याचा अर्थ बसत नाहीं. हा अर्थ सोडून आकाश म्हणजे परब्रह्म असा अर्थ घेतला असतां उपनिषद् सुसंगत लागतें. म्हणून आकाश म्हणजे परब्रह्म असा अर्थ करावयाचा. हा सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य म्हणतात — अर्थांतर करावें लागतें. नामरूप ज्याच्या ठायीं नाहींत तें ब्रह्म. तेव्हां नामरूपानिरपेक्ष असें आकाश या शब्दानें समजलें पाहिजे. ब्रह्मावांचून दुसऱ्या कशाहि नामरूपांपासून निराळें असणें ज्याला संभव नाहीं. म्हणून आकाश म्हणजे परब्रह्म. यावर रामानुज असें म्हणतात — आकाश म्हणजे मुक्त झालेला जीवात्मा कीं परमात्मा? दोहींतील कोणतें समजावयाचें असा प्रश्न केला असतां असें समजावयाचें कीं आकाश म्हणजे परब्रह्म. म्हणून आकाश शब्द जीवात्म्यास लागू होत नाहीं. असें कां? जीवात्मा आणि परमात्मा या दोहींचें ऐक्य असें निरूपण आहे. आणि दोघे भिन्न नाहींत असा निर्णयहि आहे. ज्या आत्म्याची शुद्धावस्था आहे जो

41 The term *Ākâsha*, when interpreted in a sense other than popular, signifies the Supreme Spirit

41 The following Upanisad text is to be interpreted—a text in which the term *Ākâsha* is used. The term in its popular sense signifies the sky which is directly seen. According to this sense the Upanisad text cannot be interpreted. This sense being given up and another sense being adopted the Upanisad text is consistently interpreted. Hence the term *Ākâsha* means the Supreme Spirit. This is the sense of the sûtra. Upon this Shankarâchârya observes:—a change of sense is necessary. That in which names and forms abide is the Supreme Spirit. By the term *Ākâsha* is meant that which is independent of names and forms. Nothing else is capable except Brahma—except the Supreme Spirit—of being independent of names and forms. Hence the term *Ākâsha* signifies the Supreme Spirit. Upon this Râmânuja observes:—does Âkâsha signify the human spirit or the Supreme spirit? The reply is—it signifies the Supreme Spirit. It does not refer to the human spirit. How is this? It is stated that the human spirit and the Supreme Spirit are one and the same. It is also stated that they are not different. The spirit—which exists in a condition of absolute purity and which being outside abides in the soul of every human being—is

सूत्राणि.

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमानेषूपनिषद्वाक्येषु जीवस्योत परमात्मनो निरूपणमिति प्रश्नः । सुषुप्त्यवस्थायामुत्क्रमणाऽवस्थायां च जीवात् परमात्मनो भेदेन निरूपणादनुसंधास्यमानवाक्यानां ब्रह्मणि पर्यवसानमिति सूत्रार्थः ॥ तत्र किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकता विवक्षति । यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरग्रंथप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेपि यथोपक्रममेवोपसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवाऽस्माभिः प्रतिपादित इति शंकरः ॥ क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतयाऽनुभवति । तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव सुषुप्तं चतुर्थं जीवस्य तु मोक्षोपि । तत्राऽस्मिन् लोके जीवस्याऽनीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धं । मोक्षे त्वेकथं । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । + + + अथो खल्विति भगवतो न जाग्रति न स्वप्नभेदोऽस्तीति पक्षः । परं स्वयं ज्योतिष्ट्वं तत्र स्पष्टं + + + स्वप्नानंदो भगवद्रूपः परमालोकः । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् । आश्रयज्ञानाऽभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः । शारीरः प्राज्ञः । + + + अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते अभिधीयते । ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुषुप्तावुत्क्रमणेच जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशादाकाशवद् ब्रह्मनिर्धार एव युक्त इति वल्लभः ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशात् प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूतः परमात्माऽस्त्येवेति रामानुजः ॥ भेदवचनान्

न जीवः परमेवास्ति । रामादिरुद्रान्त सर्वेऽस्माद् त
स्वैरं युज्यते इति मध्वः ॥

अनुपपेयादुर्गापदशापाति ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः । बृ० आ० उ० (४ ३,७) ॥ स वा एष महानज आत्मा । बृ० आ० उ० (४ ४,२२) ॥ अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । बृ० आ० उ० (४ ३ २१) ॥ अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति । बृ० आ० उ० (४ ३,३५) ॥ अनन्वागतं पुण्येनाऽनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति । बृ० आ० उ० (४ ३,२२) ॥ असंगो ह्ययं पुरुषः । बृ० आ० उ० (४ ३,१५) ॥

४२ सुषुप्ति आणि मरण समय या अवस्थेमध्यें भेदाचें निरूपण असल्यामुळें

आकाश शब्दानें प्रसिद्ध जीवात्म्या च्या ठायीं आहे तो परमात्मा, पर मेश्वर परब्रह्म, हीं सारी एकच यावर वल्लभ असें म्हणतात की अर्थांतर करणें आणि अर्थापत्ति यासाठीं यांचियां हा पुरावा न्याय आहे ज्या स्थळीं ब्रह्माचा गुण । निरूपण चाललें आहे त्या ठिका णीं ज्या ज्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे, त्या त्या सर्वांचा अर्थ परब्रह्म च होय हें सिद्ध मध्वाचार्य म्हणतात –आकाश म्ह णजे हरि च ? नामरूपावांचून जें वेगळें तें ब्रह्म अशा अर्थांतराचें उप निषदामध्यें निरूपण झालें आहे या संबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर येणेंप्रमाणें " नामरूपांचें

42 Because of a distinction being made at the time of a sound sleep and death

described by referring to the sky the Highest Lord the highest Brahma these are all one and the same Vallabha observes — a change of sense and reasoning based upon enthymeme is justified by the following maxim In a place of a Vedic work where the Supreme Spirit is explained any word whatever refers to it. Madhvâcharya observes –the term *Akâśa* indeed signifies Hari, because whatever is independent of names and forms, is Brahma Such a change of sense is explained in the Upanishad The following is the translation of the Upanishad texts quoted There indeed is that which conveys names and forms That in which they two abide is Brahma that is nectar, that is the Spirit ' 1

वहन आकाशामुळे होते हेच खरें म्हणून जे त्यापासून वेगळे ते ब्रह्म, ते अमृत; तो आत्मा." "हा जो चैतन्यरूप जीव, त्याच्या योगाने प्रवेश करून मी नामरूपे प्रकट करतो"

४२ ज्या उपनिषद्वाक्यावर कटाक्ष ठेवून हे सूत्र रचले आहे त्या उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर केले म्हणजे सूत्रार्थ सहज लक्षात येईल. ते असे "आत्मा तो कोण ? हा जो विज्ञानमय पुरुष, प्राण, आणि हृदय यामध्ये ज्योतिरूपाने आहे (तो)." "अरे, तो हा महान् अज आत्मा" "शरीरात्मा, ज्याला परमात्म्यानें (प्राज्ञेन आत्मना) मिठी घातली आहे, (मग) काही बाहेरचे आणि काही आतले जाणत नाही" "शरीरात्म्यावर परमात्मा चढतो, मग शरीरात्मा देहत्याग करून जातो" "पापापासून सुटला, पुण्यापासून सुटला, आणि हृदयाच्या सर्व शोकातून निघून गेला असा आत्मा होतो" "हा पुरुष कशात आसक्त नाही" ह्या उपनिषद्वाक्यामध्ये जीवात्म्याचे निरूपण आहे की परमात्म्याचे निरूपण आहे हा विचार. परमात्म्याचे निरूपण आहे, कारण सुषुप्ति अवस्थेमध्ये आणि प्राणोत्क्रमण अवस्थेमध्ये जीव निराळा आणि परमेश्वर निराळा असे निरूपण झाले आहे इतका सूत्रार्थ

यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की उपनिषदामध्ये जीवाचे स्वरूपाचा अनुवाद करून परब्रह्माचे आणि त्याचे ऐक्य केले आहे; असे निरूपण करण्याचा उ-

manifest names and forms, entering the human spirit"

42 The sense of the sûtra will be easily understood, if the Upanisad-texts, on which it is based, be translated "What is the soul? It is the person dwelling in the form of a flame in the breath and in the heart" "Well that this is the great Aja (unborn)" "The human spirit, when hugged by the Supreme Spirit, knows neither what is inside nor what is outside" "The Supreme Spirit *mounts* the human spirit and then the human spirit, leaving the body, departs" "The spirit becomes then free from all grief of the heart, from sin, and from righteousness" "This person then is attached to nothing" The question is do these Upanisad-texts describe the human spirit or the Supreme Spirit? They describe the Supreme Spirit, because the human spirit is stated to be distinct from the Supreme Spirit during a sound sleep and at the time of death. This is the sense of the sûtra Upon this Shankarâchârya observes —the Upanisads describe the human spirit and point out its identity with the Supreme Spirit Hence in the Bṛihadâraṇyaka it is stated that when the mind is engaged in contemplation, the spirit merely appears to be engaged in contemplation, and when the mind is distracted, the spirit merely appears to be distracted This statement is made in the latter part of the Upanisad Hence it applies not to the human spirit, but to the Supreme Spirit Hence from the examination of the commencement and the conclusion of

१ असा जो बृहदारण्यक उप
निषद् प्रकार करतो, त्यांत ज्याला प्राण
म्हणतात आणि बुद्धि चेतन आणि अ
हर्ता जो जीवात्मा चेतन त्याचा अध
वा आत्मा अग्नि आहे असे
नन मानावा जीवात्मा प्राण जिवंत
नाहीं असा नर प्रत्यक्षानिष्ट
वेदान्तशास्त्र सिद्धान्त आहे म्हणून
उपनिषद् आणि उपसंहार करून एक
होते असे परब्रह्म। जिवंत आहे
असा सिद्धांत असे, तो हा मरण
जन्मरहित आत्मा जो हा विज्ञा
नमय अशा प्राणांत हार्दी ज्योतिः
पाणी आहे ' जो हा विज्ञानमय
प्राणांमध्ये हृदयांत आहे तो हा
धान ज्याचा भाग होता तोच हा जरा
मरणरहित आत्मा परब्रह्म असे आहे
प्रतिपादन केले आहे यावरून आपण
म्हणतात —ब्रह्माचा संबंध पाहून तीन
स्थितीचा म्हणजे जागृति सुषुप्ति आणि
स्वप्न यांचा परमात्मा अनुभव घेतो
म्हणून स्वप्न हे खोटे, बाकी अवस्था
राहिल्या दोन—एक जागृति आणि एक
सुषुप्ति पुढे जीवात्मा सुषुप्ति-अवस्था,
तुर्यावस्था आणि मोक्ष यांत एक हा
ज्ञात म्हणून जितकी कार्यें जीव करितो
करतो तितक्या क्रियेचा आधार परब्र
ह्माचा, म्हणून परमात्म्याचा हि चार अव
स्था असतात या संसारांत कार्यें जी
वाला स्वातंत्र्य नाहीं हे तर प्रत्यक्ष सिद्ध
आहे मोक्ष जे हा होता तेव्हां जीव
आणि परब्रह्म एक तद्वत् तुर्यावस्थे
मध्ये ब्रह्म आणि जीव एक होत

the Upanishad the proposition can be laid down that the Brihadaranyaka Upanishad describes the Supreme Spirit. Who he is this great Spirit above age and above death dwelling in the human breaths in the form of flame and being pure knowledge itself. Such spirit is the Supreme Spirit itself because he alone is above age and death. Upon these grounds therefore our statements about it are based. Upon this Vallabhâcharya observes —identifying itself with the human spirit, the Supreme Spirit experiences the conditions of wakefulness a sound sleep and a dream—of these conditions a dream is known to be totally false. What about the wakefulness and a sound sleep then? The human spirit experiences not only wakefulness but a sound sleep that condition in which when looking in upon itself it is absorbed in contemplating itself (Turyâvasthâ) and the condition of salvation. Thus the Supreme Spirit supports the human spirit in all its activities. To sum up the Supreme Spirit also experiences the four conditions. We see it in this life that the human spirit has no independent activity of its own. The human spirit and the Supreme Spirit are identical in the condition of salvation. Hence they are identical in the condition of contemplation (Turyavasthâ). This is itself salvation. Now three conditions only remain to be examined—wakefulness a sound sleep and a dream. Of these a dream is totally false. Two conditions therefore —wakefulness and a sound sleep —remain to be examined in relation to the Supreme Spirit. Hence

सूत्राणि.

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

भावार्थः। पतिवशीशानाऽधिपतिशब्दानां प्रयोगेणोपनिषत्सु परब्रह्म निर्दिष्टमिति सूत्रार्थः॥ तत्र शंकरः यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवतीति॥ रामानुजः एते च पतित्वजगद्विधरणसर्वेश्वरत्वादयः प्रत्यगात्मनि मुक्तावस्थेपि न कथं चित् संभवति। अतो मुक्तात्मनोऽर्थांतरभूतो नामरूपयोर्निर्वहिताकाशः। ऐक्योपदेशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वायत्त इति॥ वल्लभः किं च सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति। मध्वः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वस्येशानः स वा एष नेति नेतीत्यादिशब्देभ्यो नित्यमहिमा विष्णुरेव॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि॥

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः ++ स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवाऽसाधुना कनीयान्। बृ० आ० उ० (४.२,२४.)॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः॥

मोक्ष. बाकी अवस्था तीन राहिल्या— जागृति, सुषुप्ति, आणि स्वप्न. त्यांतून स्वप्न मिथ्या तेव्हां फक्त दोन अवस्थेचा परमात्म्याच्या संबधाने विचार करायाचा राहिला एक जागृति आणि एक सुषुप्ति म्हणून ईश्वराला जागृति स्थिति आणि स्वप्न स्थिति हा भेद कोठून? ईश्वर स्वतः ज्योतिरूप आहे हे स्पष्ट स्वप्नातील आनंद म्हणजे परम प्रकाश हे भगवानाचे रूपच. सुषुप्तिअवस्था कशी? भगवानाला काही इच्छा

the distinction between wakefulness and a dream does not exist in the case of the Supreme Spirit God is himself flame Joy experienced in a dream is the joy of the Supreme Spirit manifested This is the form of the Supreme Spirit How is the Supreme Spirit ever in a condition of a sound sleep? The Supreme Spirit never feels a desire, and in a sound sleep nothing whatever is felt In this way the four conditions are described in the Upanisads and a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is

४३ पति आणि दुसऱ्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे म्हणून ब्रह्माचें निरूपण आहे

नाहीं, आणि सुषुप्त्यवस्थेत जीवात्मा प्रकाशित होत नाहीं अशा प्रकारें यांत हि अवस्थेंतील भेदानें जीव आणि परमात्मा यांच्या भेदाचें निरूपण उपनिषदांत आहे या भेदावरून जीवात्मा ठरून त्याच्या उपनिषदांमध्यें जीवाचें निरूपण आहे असें म्हणतात पण तसें नव्हे, कारण ब्रह्माचें प्रकरण चाललें आहे सुषुप्ति अवस्थेमध्यें किंवा जीवात्मा उत्क्रमणसमयीं जीव आणि परब्रह्म यांमध्यें भेद आहे तो भेद ध्यानांत ठेऊन ब्रह्मनिरूपण आहे असा सिद्धांत करण्याचा याजवर रामानुज म्हणतात –सुषुप्ति आणि उत्क्रमण या स्थितींत असलेल्या जीवात्म्याशीं दून अर्थांतर करून परमात्म्याचें निरूपण केलें आहे म्हणून परमात्मा भिन्न आणि जीवात्मा भिन्न याजवर मध्वाचार्य म्हणतात –भेदाचें निरूपण आहे म्हणून जीव आणि परमात्मा एक न हेत परमात्मा सर्वज्ञ आहे म्हणून निरनिराळ्या अवस्थेंचें अवलोकन करणें हें त्या मध्य त्याचें

४३ पति वशी इशान अधिपति इत्यादि शब्दांचा उपनिषदांमध्यें प्रयोग झाला आहे म्हणून परब्रह्माचाच निर्देश झाला आहे इतका सूत्रार्थ याजवर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं हे जे शब्द आहेत त्यांनीं परब्रह्मानेंच प्रतिपादन

(१—४)

43 Such terms as *Lord* and others are used, therefore, the Supreme Spirit is described

made for the purpose. Laying stress upon such a distinction some state that the human spirit alone is described in the Upanisad but such a view is not correct because the context refers to Brahma. There is a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit so far as a sound sleep and separation from the human body are concerned This distinction being borne in mind, the conclusion is —the Upanisads describe the Supreme Spirit alone. Upon this Râmânuja observes —referring to the condition of a sound sleep and final separation from the human body the Supreme Spirit is described by a change of sense without a reference to the human spirit Hence then the human spirit is distinct from the Supreme Spirit Upon this Madhvâchârya observes —a distinction is made Hence the human spirit and the Supreme Spirit are not identical The Supreme Spirit or Lord God is omniscient. Hence it is in his power to be cognizant of different conditions

43 In the Upanisads such terms as Lord Powerful an Independent Leader Ruler Lord of lords and others are used Hence they point to the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra Upon this Shankarâchârya observes —all these terms refer to the Supreme Spirit and not to the human spirit Upon this Râmânuja observes —even

झाले आहे. जीवाचे प्रतिपादन झाले नाही. रामानुज यावर असे म्हणतात की जगताचा पति, जगताला धारण करणारा, सर्वेश्वर, असलें सामर्थ्य मुक्त झालेल्या हि जीवाच्या अंगी नाही. म्हणून मुक्त झालेल्या जीवास सोडून अर्थ फिरवून नामरूपाला वाहणारे जे आकाश तें परब्रह्म असा सिद्धांत केला आहे. मग ब्रह्म आणि जीव एक असे जे निरूपण आहे त्याची व्यवस्था काय? सर्व चैतन्य आणि अचैतन्य जे कांही तें सर्व ब्रह्मानेच निर्माण केले आहे. म्हणून त्यामध्ये आणि ब्रह्ममध्ये कार्यकारणसंबंध आला कारणात्मक कार्य असते म्हणून ब्रह्म आणि जीव एक असे निरूपण करतात. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की 'वशी' आहे, 'अधिपति' आहे अशा शब्दाचा प्रयोग केला आहे म्हणून ब्रह्माचे निरूपण आहे हे स्पष्ट मध्वाचार्य असे म्हणतात की सर्वांचा 'अधिपति, सर्वांचा ईश्वर तो वा हा; हे दिसते हे तो नव्हे नव्हे.' अशा शब्दाचा प्रयोग केला आहे म्हणून नित्य ज्याचा महिमा असा विष्णुच तो असे समजावे. या संबंधी उपनिषद्वाक्ये आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "सर्व त्याच्या स्वाधीन, सर्वांचा ईश्वर, सर्वांचा अधिपति; तो चांगले कर्म केल्याने मोठा होत नाही, वाईट कर्म केल्याने लहान होत नाही."

the emancipated soul—the human spirit in the condition of salvation—is not the lord of the universe, and can neither sustain, nor rule over, the universe Hence by a change of sense, æther, described as conveying all names and forms, refers to the Supreme Spirit and not to the human spirit But how is the proposition that the human spirit and the Supreme Spirit are identical—a proposition always laid down in the Upanisads—to be interpreted? All substances, spiritual and material, are created by the Supreme Spirit Hence the relationship between the two is that of cause and effect, and because an effect partakes of the nature and the essence of a cause the Supreme Spirit is often stated to be identical with the human spirit Upon this Vallabhâchârya observes —it is at once evident that such terms, as powerful and independent leader, Lord-of-lords, used in the Upa-nisads, refer to the Supreme Spirit Madhvâchârya observes —such a description as the following occurs in the Upanisads—He is the great lord of all, He is the ruler of all, well then, He is this. Whatever is seen is not He. Hence the conclusion is—Visnu, whose glory is eternal, is described The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "All is in his power, the ruler of all, the lord of all, who is not magnified by performing good works, and who does not suffer by performing evil deeds"

उपसंहार.

यज्ञरूपाचा विचार ब्राह्मणांत केला आहे त्या विचाराचा पद्धत कल्पसूत्रां मध्यें यज्ञ संबंधीं अनुक्रम बांधला आहे तसेंच उपनिषदांमध्यें जो ब्रह्मविचार आहे त्याविषयीं अनुक्रम ब्रह्मसूत्रांत बांधला आहे पूर्वमीमांसाशास्त्रामध्यें प्रवृत्ति मार्गाचा विचार आहे ब्रह्मसूत्रा मध्यें निवृत्तिमार्गाचा विचार आहे असा पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा यांचा संबंध आहे दहा उपनिषदें मुख्य समजण्याचा संप्रदाय आहे तीं हीं छांदोग्य, बृहदारण्यक, ऐतरेय तैत्तिरीय, ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंड आणि मांडूक्य या उपनिषदांचा संबंध चाराहि वेदांशीं आहे अनुक्रमें वेदांशीं असा उपनिषद् हे पुढील प्रमाणावरून समजेल ऋग्वेदाचें १ ऐतरेय, तैत्तिरीय किंवा कृष्ण यजुर् २ तैत्तिरीय, शुक्ल किंवा वाजसनेयाचीं ३ ईश, ४ बृहदारण्यक, आणि ५ कठ, सामवेदाचीं, ६ छांदोग्य आणि ७ केन, आणि अथर्व वेदाचीं ८ प्रश्न ९ मुंड आणि १० मांडूक्य छांदोग्य उपनिषदांतील बहुतेक वाक्यें या पादांत घतलीं आहेत म्हणून छांदोग्य उपनिषदांत काय काय आहे याचें संक्षेपतः थोडें मनन करतों प्रथमतः ॐकाराची उपासना कशी करायाची? साम गातांना जसें ध्रुपदा मध्यें उंच स्वरानें अस्ताई म्हणावी लागते तसा म्हणण्याचा एक तुकडा आहे त्या तुकड्याचें नाव उद्गीथ हें असें म्हणायाचें

SUMMARY

The sacrificial system is explained in the Brâhmana literature These explanations are systematized and generalized in the Kalpa-sûtra-literature In like manner the Vedânta philosophy is explained in the Upanisad literature, and the explanations are systematized and generalized in the Brahma-sûtra. The former constitutes the Purva-Mimânsâ and the latter Uttara-mimânsâ The one inculcates the principles of ethics, social religious and political and thus recognizes active life The other inculcates self-abnegation contemplation and recognizes retirement from the world as the highest duty Such is the relationship between the Purva and Uttara mimânsâ. Ten Upanisads are considered to be principal and authoritative These are—Chhândogya Brihadâranyaka Aitareya Taittiriya, Isha Kena Katha Prashna, Munda and Mândûkya. These Upanisads are connected with all the four Vedas. The sequel will show this connection The Aitareya-Upanisad belongs to the *Rig*-Veda, Taittiriya to the Black Yajur-Veda, Isha Brihadâranyaka and Katha to the White-Yajur Veda Chhandogya and Kena belong to the Sâma Veda Prashna Munda and Mândûkya belong to the Atharva-Veda The Chhândogya Upanisad is largely quoted in the First Chapter of the Brahma sûtra. We will therefore, explain succinctly what its contents are How is the Omkâra to be worshipped? As the first part called Astâi of

आणि याची उपासना कशी करायाची हा विचार. जाता जाता असें सागणे प्रशस्त वाटते की आम्ही जो गान शास्त्राचा शोध केला त्यावरुन असे निष्पन्न झाले की साम म्हणण्याचे तऱ्हेपासूनच ध्रुपद म्हणण्याची तऱ्हा उत्पन्न झाली. शिलक, दाल्भ्य, आणि जैवलि यानी असा सवाद करून ठरविलें की आकाश हे एक ब्रह्मच आहे. उषस्ति हा कोणी एक दरिद्री ब्राह्मण होता तो दारिद्र्याने पीडित होऊन हस्तिपाल नावाच्या राजाकडे गेला होता. तेथे यज्ञ चालला होता. जे लोक गान करीत होते त्यास तत्व समजत नाही असे दाखवून प्रस्ताव, उद्गीथ, आणि प्रतिहार म्हणजे काय हें दाखवून त्याचा–प्राण, आदित्य, आणि अन्न–याशी कसा सबध आहे हें उषस्तीनें वर्णिलें. कुत्र्यानी उद्गीथ उपासना म्हणजे काय हें सागून सामाच्या निरनिराळ्या भागाची उपासना अशी करायाची हें सागितलें आहे. इतका हा पहिला अध्याय.

पुढें निरनिराळ्या दृष्टीनें पचविध सामाची उपासना कशी करायाची? पचविध साम म्हणजे ज्यामध्ये हिंकार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार, आणि निधन ही पाच अगे असतात. निरनिराळ्या दृष्टीने म्हणजे कसे? साधूच्या दृष्टीने समस्त सामाची उपासना करायाची. लोकदृष्ट्या, वृष्टिदृष्ट्या जलदृष्ट्या, ऋतुदृष्ट्या, पशुदृष्ट्या, प्राणदृष्ट्या, पचविध सामाची उपासना करायाची. म्हणजे विचाराचा प्रबोध करून, चित्ताचा सं-

a popular system of music known as Dhruvapada is sung in a higher key, so in Sâma-music a piece is sung in a higher key—a piece which is called Udgîtha How this udgîtha is to be sung and to be propitiated or adored is explained By the way it is necessary to state that all our examination of Indian music, ancient and modern, tends to prove that the system of music called Dhruvapada has originated in the Vedic system of music known as Sâma-Veda The Chhândogya-Upanisad proceeds to state that the Âchâryas—Shilaka, Dâlbhya, and Jaibali—discussed the subject and came to the conclusion that aether is Brahma or the Supreme Spirit There was an indigent Brâhmana of the name of Usasti Pressed by poverty, he went to the king of the name of Hastipâla, who was engaged in performing a sacrifice Usasti pointed out that the Sâma-singers at the sacrifice did not understand the essence of music, and that the three parts of a Sâma-song, called in order Prastâva (beginning), Udgîtha (high key), and Pratihâra (conclusion), are connected respectively with Breath (Prâna) with the Sun (Âditya), and with Food (Anna). Dogs, the Chhândogya states, explained how the different parts of the Sâma such as the Udgîtha, were to be propitiated This is the first Adhyâya of the Chhândogya-Upanisad

From different points of view, the adoration of Panchavidha-sâma is explained—the Panchavidha-sâma consisting of Hinkâra, Prastâva, Udgîtha, Pratihâra, and Nidhana. What are the

घेऊन मोहून टाकून, चित्तवृत्ति पावन प्रसन्न व उदार करावी हे सामज्ञ्याचा प्र यत्न करावा. सप्तविध सामांची उपासना करावी. सप्तविध साम म्हणजे काय? ज्यामध्यें हिंकार, प्रस्ताव, आदि, उद्गीथ प्रतिहार उपद्रव, निधन, हीं सात असतात. आदित्यरूपानें सप्त विध सामाची उपासना करावी. असा प्रकार ब्रह्मोपासनेचा. विचार करून गायत्र साम रथंतर साम, वामदेव्य साम, वैरूप्य साम, वैराज साम या ज्या गाण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हा यांना प्राण, पर्जन्य ऋतु यांच्याशीं संबंध लावून यांची उपासना कशी करावयाची इत्यादि विषय दुसऱ्या अध्यायामध्यें आहेत. आदित्य दक्षिण दिशा, उत्तर दिशा, पूर्वदिशा इत्यादिकांमध्यें मध आहे असें चित्तामध्यें नीट बिंबवून घेऊन ब्रह्माची ओळख करून घ्यावयाची.

ही ब्रह्माची ओळख करून घेण्याची पद्धति अशी आहे. जो विषय आपणास पक्का विदित आहे तो विषय घेऊन हळू हळू दृष्टि पसरून, सर्वव्यापि निष्कलंक असें जें ब्रह्म त्याचें आकलन करण्याची चित्तास शक्ति आणावयाची. जें ज्ञात त्याच्या धोरणानें अज्ञातांचें आकलन करणें. ज्ञातावांचून अज्ञात कधींहि समजावयाचें नाहीं. ब्रह्मांडामधील विषयांचे दोनच प्रकार आहेत एक ज्ञात आणि दुसरा अज्ञात. असा हळू हळू चित्ताचा प्रसार करून नाना तऱ्हेनें त्याची दृष्टी फांकून त्यापुढें शाण्डिल्य-विद्या सांगितली ती अशी कीं जीवात्मा तोच परमात्मा

different points of view? The whole system of Sâma music is to be adored because it is good. The Panchavidha Sâma system is to be adored, being considered as the people, as rain, as water, as seasons, as breath. That is the power of reflection is to be cultivated, the feelings are to be restrained and to be enlarged and thus an attempt is to be made to comprehend the form of Brahma or the Supreme Spirit. The Saptavidha Sâma is to be adored—the Saptavidha-Sâma consisting of Hinkara, Prastâva, Âdi, Udgîtha, Pratihâra, Upadrava and Nidhana. The Saptavidha-Sâma being considered as the Sun is to be adored. Suffice it to remark that in like manner the different kinds of Sâma-music such as Gayatra, Rathantara, Vâmadevya, Vairupya, Vairaja, are to be connected with Breath, Rain and Seasons and are to be adored. It is to be carefully impressed upon the mind that there is honey in the Sun, in the south, in the north, and in the east that Brahma or the Supreme Spirit may be known. This is the second Adhyâya.

What is the method of knowing Brahma? The mind is gradually to be enabled to comprehend Brahma stainless and universal by enlarging the mental vision directing it to the unknown by means of the known. This is what is grasping the unknown through the known. Of course the unknown cannot be known but through the known. All objects in nature are to be divided into two classes—either known or unknown. Thus the Shândilya system of knowledge,

यज्ञाची आणि आत्ममीमांसेची एक वाक्यता करून आंगिरसानें देवकीपुत्र जो कृष्ण त्यास उपदेश केला. आणि अमुक आधिदैविक, अमुक आध्यात्मिक, अमुक आधिभौतिक असा ब्रह्मांडातील विषयाचा विभाग करून ब्रह्माची उपासना कशी करावी याचा उपदेश केला. इतका हा तिसरा अध्याय.

जानश्रुति म्हणून कोणी एक राजा होता. त्याला हंसानीं दूषण दिले. त्यावरून तो जागृत होऊन रैक नावाच्या ब्राह्मणाकडे गेला तो ब्राह्मण अति दरिद्री होता. त्याची जानश्रुतीनें नानातऱ्हेने अर्जवे केली. आणि त्यापासून संवर्गविद्या संपादन केली. संवर्गविद्या म्हणजे काय? जें काही आहे ते सर्व वायुच. जाबाल नावाचा कोणी एक मुलगा होता. त्याला आपले गोत्र काय हें ठाऊक नव्हते. इतकेच काय, पण आपली जाति काय हेहि त्यास ठाऊक नव्हतें. असें असता तो गौतम नावाच्या ब्राह्मणाकडे गेला. गौतमानें त्याचे उपनयन करून त्यास विद्या शिकविली चारशें रोडक्या गायी गौतमाने त्याच्या स्वाधीन केल्या, आणि त्याला सांगितले की हजार झाल्या म्हणजे तू परत ये; म्हणजे मी तुला ब्रह्म म्हणजे काय हें सांगेन तो गायी चारीत असता बैलाने, अग्नीने, हंसाने, आणि जलचराने म्हणजे वायु, अग्नि, सूर्य, आणि प्राण यानी जाबालाला ब्रह्म म्हणजे काय याचे थोडे निरूपण केले मग तो गुरुकुली परत आला आणि गौतमाने त्यास ब्रह्मविद्या शिकविली.

or the system of knowledge inculcated by Shândilya is placed before the mind, gradually awakening it and enlarging its vision Shândilya inculcated that the human spirit is the Supreme Spirit Angirasa taught Krisna, son of Devaki, harmonizing the sacrificial and Vedânta-systems of philosophy, and explaining the distinction between the physical, psychical, and theological elements of knowledge, and the method of adoring the Supreme Spirit This is the third Chapter.

There was a prince of the name of Jânashruti While asleep, he was found fault with by swans. Being awakend, he went to the Brâhmana of the name of Rainka, who was extremely poor Jânashruti served him in various ways, and learnt from him what is called the Sanvarga-system of knowledge What is it? That whatever exists is air, is the fundamental principle of the Sanvarga-vidyâ. There was a boy of the name of Jâbâla, who did not know what his clan (Gotra) was, and to what caste he belonged He went, however to a Brâhmana of the name of Goutama Goutama invested him with the sacred thread and received him as a pupil He entrusted him with four hundred lean cows, and told him to return, when they had become one thousand, adding that Brahma would be explained to him then While grazing the cows, a bullock, Agni, a Swan, and an aquatic animal, that is, air, fire, the Sun, and breath hinted to Jâbâla what Brahma was Then he returned to the house of Goutama, his preceptor, and Goutama explained to him Brahma.

पुढें जाबालाचा शिष्य उपकोसल या नांवाचा होता त्याला जाबालानें आत्मविद्येविषयीं उपदेश केला. त्यामध्यें गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि आणि आहवनीय यांचा आणि अग्निविद्येचा संबंध दाखविला. पुढें डोळ्यामध्यें जी आकृति दिसते, ती काय आहे यानें निरूपण करून आणि शरीर आणि यज्ञ यांचा संबंध दाखविला. असा हा चवथा अध्याय.

एक इंद्रिय म्हणतें मी मोठें, दुसरें म्हणतें मी मोठें असा इंद्रियांचा संवाद झाला. प्राणाचें अन्न काय आणि प्राण कोठें राहतो असा वाद उत्पन्न झाला. पुढें श्वेतकेतु आणि प्रवाहण यांमध्यें पंचाग्निविद्या कोणती याविषयीं संवाद झाला. लोक, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष, नारी हा निरनिराळ्या अग्नींचीं रूपें सांगितलीं, परंतु जें सामर्थ्य अग्नीत आहे, वास्तविक म्हटलें म्हणजे आत्मविद्या काय ती श्रेष्ठ; कर्म श्रेष्ठ नव्हे. औपमन्यव, सत्ययज्ञ, इंद्रद्युम्न, जनक, बुडिल आणि उद्दालक यांनीं निरनिराळ्या रीतीनें कैकेयाशीं संवाद केला आणि त्या संवादामध्यें आत्मा कोण, ब्रह्म काय, हें ठरविण्याविषयीं ते प्रवृत्त झाले. या संबंधानें त्या सर्वांचा एक मोठा वाद झाला आणि शरीराच्या निरनिराळ्या शक्तींशीं संबंध लावून जें अग्निहोत्र कल्पिलें आहे त्याचें उपपादन केलें आणि महाराष्ट्र ब्राह्मण जेवावयास बसावयाच्या वेळीं प्राणाहुति ज्या घेतात त्यांचा या आध्यात्मिक अग्निहोत्राशीं संबंध आहे, असें दाखविलें आहे. या

Jâbala had a disciple called Upakosala whom he instructed in spiritual knowledge pointing out the relationship between knowledge of fire (Agni vidya) and the sacrificial fires—Gârhapatya, Dakṣiṇâgni and Âhavanîya, explaining the nature of the figure seen in the human eye and establishing a relationship between the human body and a sacrifice. This is the Fourth Adhyâya.

All the human senses disputed—each asserting its own superiority. The questions raised were—what is the food of breath (Prâṇa)? and where does it dwell? Shvetaketu and Pravâhana discussed what is the Panchâgni vidya. The people, rain, the earth, man and woman—these were stated to be the five forms of Agni (fire) but really speaking *Agni (fire)* essentially dwells in them. Thus then spiritual knowledge is superior and not sacrificial activity. Oupamanyava, Satya-yajna, Indra dyumna, Janaka, Budila, and Uddâlaka disputed in different ways with Kaikaya and sought to determine—what is the soul and what is Brahma. Thus a controversy *took* place among them and they explained away the Agnihotra sacrifice referring its different parts to the powers of the human body. Mahârâstra Brâhmanas take small morsels when they begin to take a meal. These morsels are called Prana-hutis (oblations to breath) and are connected with spiritual Agnihotra-sacrifice which *is described* in the Nârâyana-Upanisad. The small morsels which the Maharastra Brahmanas take are

अध्यात्म अग्नीहोत्राचे वर्णन तैत्तिरीय शाखेसंबंधी नारायण उपनिषदात केले आहे. ब्राह्मण जेवायास बसते वेळी प्रथम भाताचे लहान लहान घास घेतात, त्या आहुति आहेत अशी कल्पना करतात त्या आहुति या— प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा इतका हा पाचवा अध्याय.

आरुणि श्वेतकेतूला उपदेश करतो. त्या उपदेशामध्ये प्रपंच काय, सृष्टीचे तत्त्व काय, सूक्ष्म म्हणजे काय, स्थूल म्हणजे काय, याचे निरूपण करून या साऱ्या ब्रह्मांडामध्ये सत्यवस्तु म्हणून एकच आहे; असे दाखविण्याकरता आरुणि उपपादन करू लागला ते असे अन्न, पाणी, आणि तेज, ही मनुष्य सेवन करतो. अन्नापासून त्याचें मन उत्पन्न होते हे कसे? खाल्लेल्या अन्नाचे शोधन होऊन होऊन त्यास अतिसूक्ष्म जो तवंग येतो तेच मन. अशाच रीतीने पाण्याचा तवंग तो प्राण, आणि तेजाचा तवंग ती वाक्शक्ति. पुरुषामध्ये सोळा निरनिराळ्या कला असतात. असा एक सिद्धांत करून मग गाढ झोप जी मनुष्यास लागते ती काय, स्वप्ने जी मनुष्यास पडतात ती काय, याविषयी उपपादन करताना आत्मा हा अतिसूक्ष्म आहे, सर्व ब्रह्मांडातील वस्तुमात्र आत्मस्वरूप आहे असे निरूपण केले आहे हे निरूपण करताना तत् त्वमसि म्हणजे ते तू आहेस या महावाक्याचा उच्चार दाहा पाच वेळ झाला

considered to be oblations to the different forms of the air in the human body The following are the terms used. "Prânâya svâhâ, (Svâhâ to the air in the heart), Apânâya Svâhâ (Svâhâ to the lower air), Vyânâya svâhâ (Svâhâ to the air which pervades the whole human body) Udânâya-svâhâ (Svâhâ to the upper air), and Samânâya-svâhâ (Svâhâ to the central air)" This is the Fifth Adhyâya.

Âruni instructed Shvetaketu, explaining the nature of active life, the essence of creation, its subtle power, and its gross power, and asserting that there is only one essentially true substance in the whole universe He explained this in the following way Man consumes food, water, and light. The food he takes forms his mind. How is this? The food, he takes, is purified, and by the processes which it undergoes during digestion, it produces a thin film which is the mind A thin film similarly produced is a vital air, and a thin film similarly produced by light is the power of speech The proposition that there are sixteen phases of human beings is laid down, and the questions are raised—'what is a soundsleep? what is a dream?' In answering these questions it is stated that the human spirit is an extremely subtle substance, and all things in nature partake of it In the course of this explanation the important text "that thou art" (Tattvamasi)—is pronounced about ten times Âruni offers a number of illustrations to establish his proposition These are as follow The first, of a river, the second, of the fruits of a tree, the third, the fruit

आहे आणि हा सिद्धांत स्पष्ट करण्या करतां आरुणीनें निरनिराळे दृष्टांत दिले आहेत ते असे एक नदीचा दुसरा, आंब्याच्या फळाचा तिसरा वडाच्या फळाचा, चवथा पाणी आणि मीठ मिळविण्याचा पाचवा गंधारदेशाहून आलेल्या एका पुरुषाचा, सहावा मरणास टेकलेल्या पुरुषाचा आणि सातवा चोर दिव्य करतो त्याचा यांतील एका दृष्टांताचें विवेचन केलें म्हणजे सगळ्या दृष्टांतांचें स्वरूप कळेल. थोडें मीठ घेऊन पुष्कळ पाण्यामध्यें मीठ टाकलें, मग तें पाण्याशीं मिसळून गेलें मग अति सूक्ष्म एक पाण्याचा बिंदु घेतला त्याच्यामध्यें मीठ आहे की नाहीं हें पाहूं गेलें असतां कांहीं दिसत नाहीं परंतु अतिसूक्ष्म बिंदु तोंडांत घातला असतां तो खारट लागतो असा हा अणिमा आहे हें त्याचें स्वरूप हें आत्मस्वरूप. येणें प्रमाणें हा साहावा अध्याय.

सातव्या अध्यायामध्यें सनत्कुमारानें नारदास उपदेश केला आहे नामापेक्षां वाणी व्यापक, वाणीपेक्षां मन व्यापक मनापेक्षां संकल्प व्यापक संकल्पापेक्षां चित्त व्यापक, चित्तापेक्षां ध्यान व्यापक ध्यानापेक्षां विज्ञान व्यापक विज्ञानापेक्षां बळ व्यापक, बळापेक्षां अन्न व्यापक, अन्नापेक्षां उदक व्यापक, उदकापेक्षां तेज व्यापक तेजापेक्षां आकाश व्यापक, आकाशापेक्षां स्मरण व्यापक, स्मरणापेक्षां आशा व्यापक आशेपेक्षां प्राण व्यापक असें सारें धोरण आणून माणावर लावलें आहे पुढें सत्य म्हणजे

of a tree called the Indian fig tree the fourth of water and salt mixed up, the fifth of a person who has arrived from a country called Gandhâra (Kandahar), the sixth of a person on the point of death and the seventh of a thief performing an ordeal The nature of all these illustrations will be easily understood if only one of them is explained A little salt is taken and is put in a large quantity of water A drop of water is then taken On examination one does not see any salt in the minutest drop of water Yet when it is put into the mouth, one feels the taste of salt. Thus the salt mixed up with water is divided into most minute parts This is what is called subtle minuteness This is the form of the spirit. These are the contents of the Sixth Adhyâya.

In the Seventh Adhyâya Sanatkumâra instructs Nârada Speech pervades more space than a name Mind is more pervading than speech The will is more pervading than the mind Thought is more pervading than the will Contemplation is more pervading than thought. Pre-eminent knowledge is more pervading than contemplation Power is more pervading than pre-eminent knowledge Food is more pervading than power Water is more pervading than food Light is more pervading than water Æther is more pervading than light Memory is more pervading than æther A desire is more pervading than memory A vital air is more pervading than a desire Thus all the explanation is brought to bear up

काय, विज्ञान म्हणजे काय, मति म्हणजे काय, श्रद्धा म्हणजे काय, निष्ठा म्हणजे काय, कृति म्हणजे काय, सुख म्हणजे काय, सर्व ब्रह्माण्डव्यापक वस्तु विशेष आहे ते काय, असे निरूपण करून अन्तर्मुख होऊन ध्यानस्थ झाले असता आपणामध्येच तो सर्वव्यापक आत्मा आहे असा साक्षात्कार होतो. एवढेच नाही, तर सर्वत्र तो आहे असा साक्षात्कार होतो. इतका सातवा अध्याय.

हृदय-आकाशामध्यें ब्रह्म आहे, ब्रह्माचें स्वरूपच हृदय-आकाश आहे, असत्य हा उपाधि सत्याच्या पाठीमागे लागला आहे तो ओळखून सत्याची उपासना करायाची; नामाची उपासना करायाची. आत्मा हा सर्व ब्रह्माण्डाचा सेतु आहे, असे समजून त्याची उपासना करायाची. यज्ञ, सत्रायण, मौन, उपाशी राहणे, अरण्यात जाणे ही निरनिराळी ब्रह्मचर्यें आहेत. हृदयामध्यें नाडी आहे तीच सूर्याची किरणे असे समजून चित्त फाकून टाकायाचे. आणि चित्ताची उन्नति करायाची. इन्द्र आणि बलीचा बाप विरोचन हे दोघेहि प्रजापतीकडे गेले. पाण्याच्या पात्रामध्ये आत्मसाक्षात्कार झाला. शरीरच आत्मा असे समजून विरोचन स्वस्थ राहिला. इन्द्रास संशय उत्पन्न झाल्यामुळे तो प्रजापतीकडे पुन. पुन आला. स्वप्न म्हणजे काय, आणि त्यामध्ये आत्म्याची अवस्था काय, गाढ निद्रा लागली असता आत्म्याची अवस्था काय, हे शरीर मर्त्य आहे, आत्मा शाश्वत आहे, काळ्याचे

on a vital air Next the following questions are answered. What is truth? What is pre-eminent knowledge? What is thought? What is faith? What is devotion? What is an act? What is happiness? What particular substance pervades the whole universe? Then one directly sees the all pervading spirit in himself, when he contemplates himself by looking in upon himself Not only this but he sees that the spirit pervades the whole universe.

Brahma abides in the *æther* within the heart Nay, the form of Brahma is the *æther* within the heart The counteracting cause which is known as Upâdhi and the form of which is falsehood, constantly besets truth Truth is to be adored after the knowledge of falsehood A name is to be adored. The spirit, as the bridge of the whole universe, is to be adored. The different forms of devotion to knowledge (Brahma charya) are sacrifice, continued sacrificial abstinence (Satrâya*n*a), silence, fasting, and retirement into a forest There is a vessel in the heart The mind is to be enlarged and raised by contemplating it as the rays of the Sun. Indra and Virochana, father of Bali, once went to Prajâpati. They realized the spirit in a vessel of water Virochana thought that the material body was itself the spirit. Indra agitated by doubt frequented Prajâpati Brahmâ instructed Prajâpati, and Prajâpati instructed Manu, and Manu instructed mankind—in the spiritual wisdom which embraces the following points. What is dream?

पांढरें होत पांढऱ्याचें काळें होतें, अशा या अवस्था चपळ क्षणभंगुर आहेत, नामरूपांचा आधार म्हटला म्हणजे आप तें आकाश तें मुख्य कारण, तेंच ब्रह्म असी ही जी ब्रह्मविद्या ती ब्रह्मदेवानें प्रजापतीस सांगितली प्रजापतीनें मनूला सांगितली, आणि मनूपासून सर्व प्रजांस मिळाली इतका हा आठवा अध्याय हे विषय छांदोग्य उपनिषदामध्यें आहेत या विषयांच्या संबंधानें इतिहासदृष्ट्या थोडा विचार केला पाहिजे

छांदोग्य उपनिषदावरून सहज लक्षात येईल की उपनिषदांच्या वेळीं विचारपद्धति समूळ बदलली छांदोग्य उपनिषदामध्यें आठ अध्याय आहेत पहिल्या अध्यायामध्यें ॐकार म्हणजे प्रणव, आणि उद्गीथ म्हणजे काय अशा प्रत्यक्ष अनुभवाच्या विषयाचा विचार केला आहे दृष्टि व्यापक व्हावी म्हणून सूर्याशीं या विषयाचा संबंध जोडून दिला आहे पुढें अध्यात्मविद्येचा उपक्रम केला आहे इतकें हे पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अध्यायांतील विषय चवथ्या आणि पांचव्या अध्यायामध्यें या विषयांचें समर्थन करावें म्हणून निरनिराळ्या दृष्टींनीं संवाद केले आहेत आणि दृष्टांत दिले आहेत सहाव्या अध्यायामध्यें याच गोष्टींचा विशद खोद केलो आहे सातव्या आणि आठव्या अध्यायामध्यें अध्यात्मविद्येची पराकाष्ठा करून जीवात्मा आणि परमात्मा एक असा सिद्धांत केला आहे प्रत्यक्ष अनुभवनाच्या विषयाच्या धोरणानें ब्रह्मविचार करायाचा

What is the condition of the spirit in a dream? What is the condition of the spirit in a sound sleep? The human body is liable to decay, but the spirit is eternal. The condition of colour and of form—yes the white becoming black and the black becoming white—are merely transient. Æther is the substratum of all names and forms It is the chief cause it is Brahma All this is spiritual wisdom This is the Eighth Adhyâya and the conclusion of the Chhandogya Upanisad

The different subjects explained in the Chhândogya-Upanisad are now to be examined from an historical point of view The Chhândogya Upanisad itself will show that the mode and form of thought of the Vedic Âryas had considerably changed The Chhândogya Upanisad consists of eight Adhyayas In the first Adhyâya the nature of *Omkâra* and *Udgîtha* are examined by a reference to actual experience. These subjects are connected with the Sun that the mental vision may be enlarged Then the explanation of spiritual wisdom is entered upon This is the relationship between the topics treated in the *first second and third Adhyâyas* These topics are discussed and illustrated in the fourth and the fifth Adhyâyas In the sixth Adhyâya a fuller explanation of the same subject is offered In the seventh and the eighth Adhyâyas the last limit of spiritual wisdom is reached The identity of the human spirit and the Supreme Spirit is pointed out The essential feature of the method of investigating Brahma at this period is characterized by a

हे ह्या विचारपद्धतीचे स्वरूप. ब्रह्मांडामध्ये सत्यवस्तु एकच आहे या सिद्धांतावर सारी ब्रह्मविद्या रचली आहे. जरी विचारपद्धति भिन्न आहे तरी ज्या विषयाचा लोकांस फार अभ्यास झाला होता, त्या विषयाचा त्याग करावा, आणि त्या विषयाच्या संबधाने जी बोलण्याची तऱ्हा लोकांत बसली होती ती समूळ मोडून टाकावी असें आर्यास योग्य वाटले नाही. म्हणून आचार्य जुने विषयच घेत, आणि त्याविषयीं जी लोकाची बोलण्याची तऱ्हा ती तशीच्या तशीच कायम ठेवीत पण त्याविषयाचा कटाक्ष मात्र फिरवीत, आणि त्यात सारें ब्रह्मनिरूपण आहे असें दाखवीत. मग सहजच अग्निहोत्र करावे हे योग्य आहे पण ते प्रत्यक्ष जे अग्निहोत्र करायाचे तें नव्हे. तर आध्यात्मिक अग्निहोत्र करावे. तसाच आकाश, भूमा, अक्षर, प्रणव, त्रिमात्र, प्रणव, दहर, आत्मा, अंगुष्ठमात्र, परंज्योतिः, इत्यादि शब्दाचा अर्थ वास्तविक न घेता ब्रह्मपर लावला आहे. हे या विचार पद्धति-सबधाने लक्षात ठेवण्याजोगे आहे.

ज्या वेळी ही उपनिषदे लिहिली गेली, त्या वेळी लोकामध्यें मोठे मन्वतर होत होते घर सोडून अरण्यात जावे, तेथेच बसावे, आणि ब्रह्मविचार करावा, हेच काय ते आपले कर्तव्य, हाच काय तो आपला धर्म असे आर्यास वाटू लागले. त्याचे नाव त्यानी अरण्यायन असे ठेविले. पूर्वीं ब्रह्मवाद्याच्या वेळी वेद शिकत बसणे यासच ते ब्रह्मचर्य असे

reference to fact and experience All spiritual wisdom is based upon the proposition that there is only one real substance in the universe Though the method of investigation was changed, yet the Âryan thinkers adhered to the style of expression established among the people, and to the thoughts which the people cherished most. Hence the Âchâryas took up the topics to which the Âryas were accustomed, and attempted to explain them from their own point of view proving that all the literature accumulated before them pointed to the Supreme Spirit, Brahma. They asserted that it was quite right to perform the Agnihotra-sacrifice But they insisted upon the established form of the Agnihotra as unworthy, and spiritualized it away In like manner, they persistently set aside the real significations of the following words,—æther, immensity, syllable, Om, trisyllable Om, Dahara, Spirit, As-big-as-a-thumb, Highest-flame and others. And they interpreted them into Brahma This particular feature of the method of the Âryas of the Upanisad-period deserves attention

Âryan society passed through a revolution at the time when the Upanisads were either pronounced or composed They thought that all that they ought to do was to abandon their homes, to retire into a forest, and to pass time there in contemplating the Supreme Spirit This they named Araṇyâyana At the time of the Brahmavâdins who

म्हणत. आता त्या अरण्यायनास ब्रह्मचर्य म्हणू लागले. हे ब्रह्मचर्य म्हणजे ब्रह्मविद्या संपादन करण्याची ही नवी विद्या प्रथम क्षत्रियांस प्राप्त झाली आणि त्यांपासून ब्राह्मणांस मिळाली, असे छांदोग्यांत स्पष्ट सांगितलें आहे. दृढ संकल्प करून ध्यान करावें आणि त्याच्या योगानें ज्यास पितर भेटण्याची इच्छा असेल त्याच्यापुढें येऊन पितर उभे राहात. ज्यास गंधमाल्य प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल त्याच्या संकल्पाच्या जोरानें गंधमाल्य पुढें येऊन पडत असे. अशा प्रकारची त्या वेळच्या लोकांची पद्धति होती. अशा रीतीनें त्या वेळचे लोक योगाभ्यास करीत.

याच पद्धतीस धरून अलीकडे बंगाल्यामध्यें काहीं ब्राह्मसंप्रदायी लोकांनी आध्यात्मिक यात्रा करण्याचा प्रचार पाडला आहे. या प्रकाराविषयीं आम्हांस काहींएक म्हणणें नाहीं. परंतु हा प्रकार आम्हांस नवीन आहे असें मात्र त्यांनी समजूं नये इतकीच आमची विनंति आहे. अशा रीतीनें योगसंप्रदायाचा उपक्रम झाला आणि आर्य लोक अरण्यायन करतां करतां वानप्रस्थ बनूं लागले. पण एकदां त्यांना त्या ध्यानाचा आणि योगाचा संरंभ त्यास आटोपता येईना. म्हणून हळू हळू ते सर्व परित्याग करून परिव्राजक होऊं लागले आणि यामधूनच संन्यास घेण्याची पद्धति उत्पन्न झाली. हे वानप्रस्थ आणि हा संन्यास ही दोन्ही बौद्धांस अति इष्ट. उपनिषद् आचार्या-

preceded these Âchâryas the Âryas devoted all their time to the study of the Veda. This they named Brahma-charya. Now they gave the name of Brahma charya to Aranyâyana also. This new form of Brahma charya a chieved spiritual wisdom which the Kshatriyas acquired first and from them the Brâhmanas. This statement is distinctly made in the Chhândogya Upanisad. By means of firm resolution followed by contemplation the Âryas could see standing before them face to face their dead ancestors if they desired this. If they de sired fragrance and flowers by means of their firm resolution or firm will they saw fragrant flowers fall before them. This was the mode of thought at this time—a mode according to which Yoga was then practised. Some Brahmos of Bengal have pro bably borrowed this idea of hold ing communion with dead per sons and of performing spiritual pilgrimages. In this connection we have to observe that this side of spiritualism was known to our ancestors centuries ago. Thus the doctrine of Yoga gradually developed and the Âryas while practising Aranyâyana began to live a forest life (Vânaprastha). But they could not control the emotional force which contempla tion (Yoga) engendered. Gradually they abandoned the world and its pleasures and became ascetics and developed the practice of asceticism called Sanyâsa. Forest-life and Sanyâsa were specially cherished by the Buddhists. Till the Upanisads were composed and pronounced, the Âchâryas

नी केली. तोपर्यंत यज्ञसंप्रदाय, धर्मसंप्रदाय, कथा, इतिहास, पुराणें, जी ऋषींमध्ये आणि ब्रह्मवाद्यांमध्ये चालत होती तीच ह्या आचार्यास मान्य होती. बौद्धास हळू हळू ती मान्य होईनातशी झाली. त्यानी आपलीच कथापुराणें हळू हळू पुढे केली. इतकेच कीं या उपनिषदाच्या वेळच्या आचार्यास जे वेद आणि यज्ञ मान्य होते, त्याचा बौद्धानी समूळ त्याग केला. ह्या दृष्टीनें पाहिले असता जैमिनीच्या पूर्वमीमासासिद्धातामध्ये आणि बादरायणाच्या उत्तरमीमासासिद्धातामध्ये मोठा भेद पडतो तो असा. आपल्या कामना सिद्ध व्हाव्या म्हणून इंद्रादि देवाचे आव्हान आर्यलोक करीत. परतु इंद्रादि देव कोणाची उपासना करीत नाहीत असें ते मानीत. बादरायणानें इंद्रादि देवासहि ब्रह्माची उपासना लावून दिली आहे. या सबधानें या तिसऱ्या पादामध्ये मोठी खटपट केली आहे. तसेंच या छादोग्य उपनिषदामध्ये ज्या कथा आहेत त्यावरून असे सिद्ध होतें की शूद्रादिकास उपनयन न करता किंवा उपनयन करून ब्रह्मविद्या क्षत्रिय लोक शिकवीत. अशा ज्या ह्या कथा त्या कथाची व्यवस्था कशी करावी अशी अडचण बादरायणास पडली नसेल असे आम्हास वाटते. कारण अशा रीतीनें व्यधिकरण करून शूद्राच्या अधिकाराची व्यवस्था करण्याची आवश्यकता नाही. आणि छादोग्य उपनिषदात ज्या कथा आहेत त्याची अशा रीतीनें व्यवस्था

recognized the sacrificial system, the religious system, the traditions, the folklore, which the *R*isis and the Brahmavâdins had developed The Buddhists gradually condemned them and substituted in their place their own traditions and folklore to such an extent that they threw the sacrificial system and the Veda over-board.

From this point of view there is a great distinction between the Pûrva-Mîmânsâ-doctrines of Jaimini and the Uttaramîmânsâ doctrines of Bâdarâya*n*a The ancient Âryas invoked their gods like Indra and worshipped them that their desires might be fulfilled But they believed that the God Indra himself was inferior to no other god Bâdarâya*n*a distinctly states that gods like Indra worship the Supreme Spirit The third Chapter, of which this is the summary, reproduces all the points of this controversy. Stories in the Chhândogya-Upanisad show that the Shûdras were invested with the sacred thread and instructed in spiritual wisdom by Ksatriya-teachers These stories appear not to have perplexed the mind of Bâdarâya*n*a, because there is no necessity of adjusting their scope and application by making a digression and raising a controversy, nor can the stories be easily explained away. We believe that the sûtras, in which an attempt to explain away these stories is made, are inter-pollated If the stories are not taken as they are, they lose their interest and appear disconnected The practices of Yoga-philosophy, which

होतहि नाहीं. उपक्रमोपसंहारादि ज्या ग्रंथांच्या धोरणानें व्यवस्था करतात ती पूर्ण स्पष्ट आहेत. नाहींतर त्या ग्रंथांचा रसभंग होतो, उपक्रम आणि उपसंहार यांचा हानि होते, आणि पुढें या योगाचा प्रकार पाहूं लागल्यास पाहिला आहे त्या प्रमाणेंच आणि या छांदोग्य उपनिषदाशीं एकवाक्यता होत नाहीं. निरनिराळ्या उपनिषदांमध्यें या अध्यात्म विद्येचें कसें निरूपण केलें आहे हें पुढें उपसंहारावरून दाखवूं. इंद्र म्हणजे आर्य लोकांचा पुढारी त्यास संशय पडला विरोचन अनात्मवाद्यांचा पुढारी त्याचा निश्चय झाला असें जी कथा वर्णिली आहे ती लक्षांत ठेवली पाहिजे आहे.

are gradually developed fail to harmonize with the teachings of the Chhandogya Upanishad. How spiritual wisdom is explained in the different Upanishads will be in like manner shown to the reader as we proceed. It is to be remembered that Indra the representative of the Âryas doubts and that Virochana is convinced of materialism as the story already narrated shows.

अथ प्रथमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

भावार्थः । एकेषामाचार्याणां मते उपनिषत्सु यन् निर्दिष्टं तत् सांख्यप्रसिद्धाऽव्यक्तप्रकृतिपरमित्यनुभवात् सिध्यतीति चेन् न । तत् तु शरीरधारीत्युपन्यासः । तेन तद् आत्मपरमिति बादरायणो दर्शयति ॥ अत्र शंकरः । न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते + + + । कुतः । प्रकरणात् परिशेषाच्च + + + । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिना आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं । परमार्थतस्तु । परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाऽभावात् । + + + तदेवं पूर्वाऽपरलोचनायां नाऽस्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्याऽवकाश इति ॥ अत्र मध्वः । तस्यैव पारतंत्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाऽव्यक्तशब्देन गृहीत इति ॥ रामानुजस्तु । आत्मैव महानिति विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परं तदायत्तत्वाज् जीवात्मनः सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनां । तस्मादपि परः सर्वांतरात्मभूतोऽतर्यामध्वनः पारभूतः परमपुरुष इति ॥ अत्र वल्लभः बुद्धेरात्मा विज्ञानं तद् ब्रह्मविषयकं महद् भवति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं । भगवत्कृपैव सा तु भगवदधीना न साधनांतराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति ॥ अनुसंधास्यमानान्युपनिषद्वाक्यान्यध्यात्मप्रक्रियां दर्शयंति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान् न

पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गति । क० उ० (३ ११) ॥ आत्मानं रथिन विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मन प्रग्रहमेव च । इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेंद्रिय मनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिण । क० उ० (३ ४) ॥ मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धि ख्यातिरीश्वर । प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते । (स्मृति) ॥ यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै । श्वे० उ० (६ १८) ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि । यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद् यच्छेज् ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद् यच्छेच्छान्त आत्मनि । क० उ० (३ १३) ॥ तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् । ऋ० सं० (१० १२९ ३) ॥ अव्यक्तमचल शान्त निष्कल निष्क्रिय पर । यो वेद हरिमात्मान स भयादनुमुच्यते । (पिप्पलादशाखायां) ॥ अधिष्ठान तथा कर्ता करण च पृथग्विध । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैव चैवात्र पंचमं । भ० गी० (१८ १४) ॥ सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्त स्मृतिर्ज्ञानमपोहन च । भ० गी० (१५ १५) ॥ ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत । भ० गी० (१८ ६२) ॥

पहिल्या अध्यायाचा चवथा पाद.

१. कित्येकांच्या मतें अनुमानावरून असें सिद्ध होतें (कीं तें अव्यक्त प्रकृति), असें ह्मटलें तर तसें नव्हे. शरीराच्या रूपकाचा उपन्यास केला आहे; त्यावरून तें ह्मणजे आत्मा.

१ उपनिषदामध्ये "महान् याच्या पलीकडे अव्यक्त" असे वाक्य आहे या वाक्याचे प्रकरण पुढे जी उपनिषद्वाक्ये एकदम येतील त्यावरून कळेल त्या उपनिषद्वाक्यातील अव्यक्त पदाचा अर्थ काय, हा विचार या सूत्रात करावाचा कोणी आचार्य असे म्हणतात की 'अव्यक्त' म्हणजे सांख्यमतातील अव्यक्त प्रकृति. सांख्य मतात दोन प्रकारची प्रकृति मानली आहे एक व्यक्त, दुसरी अव्यक्त. पञ्चभूतात्मक जे जगत् ती व्यक्तप्रकृति या व्यक्तप्रकृतीचा आधार आणि उत्पत्तिस्थान अव्यक्तप्रकृति. ती सत्वगुण, रजोगुण, आणि तमोगुण याची साम्यावस्था. ही अव्यक्तप्रकृति अव्यक्त पदाने उपनिषदात वर्णिली आहे; असे कित्येक आचार्य मानतात. हे बादरायणास मान्य नाही.

THE FOURTH CHAPTER OF THE FIRST ADHYÂYA.

1. If it be said that according to some, inference proves (that the term *Avyakta* signifies Sânkhya-Prakriti), then no It shows (that it signifies spirit) because it is explained by the illustration of a body.

1 The Upanisad-text—Great (mahân) and beyond it is *Avyakta*—occurs The context of this text will be seen from the Upanisad-texts given at the end of this note The question is—how is this text to be interpreted? Some Âchâryas state that the term *Avyakta* in the text signifies the semi-material noumenon (Prakriti) propounded in the Sânkhya-system, according to which this noumenon is seen in two forms—as expressed and as latent) This phenomenal world is the noumenon expressed The noumenon itself is its basis and origin The noumenon consists of the qualities of darkness, of light, and of truth, in a state of equilibrium This is the Avyakta-Prakriti, and this is referred to by the term *Avyakta* used in the Upanisad-text This statement of some Âchâryas is rejected by Bâdarâyana He states that the

ते असें म्हणतात कीं अव्यक्त म्हणजे शरीररूपानें झालेला पदार्थ. मूळ शांकर सूत्रांत 'शरीररूपक विन्यस्त-गृहीतेः' असें पद आहे. त्याचा अर्थ शरीराचें रूपक करून दाखविलें गेलें आहे. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं अव्यक्त म्हणजे सांख्यमतांतील प्रधान असा अर्थ करतां येणार नाहीं. या उपनिषद्वाक्याचें प्रकरण पाहिलें पाहिजे आणि त्याच ठिकाणीं जें आहे या पुढें मागें असलेलें जें वर्णन केलें आहे तें पाहिलें पाहिजे आणि या दोहोंच्या मागानें अव्यक्त शब्दाचा अर्थ बसविला पाहिजे. कठवल्लीमध्यें सांगितलें आहे कीं अव्यक्ताच्या पलीकडे पुरुष. हा पुरुष हाच परमात्मा. पुन्हा कठवल्लीमध्यें असें वर्णन आहे कीं शरीर हा रथ. जीव हा त्यामध्यें बसणारा रथी. म्हणून जीवात्मा आणि परमात्मा या दोहींचें वर्णन आलें आहे. सकृद्दर्शनीं असें वाटतें कीं हे दोघेहि भिन्न आहेत. तथापि वास्तविक या दोहोंमध्यें भेद नाहीं. मागील पुढील उपनिषद्वाक्यांचा विचार केला असतां आणि दुसरीं उपनिषद्वाक्यें पाहिलीं असतां सांख्यमतांतील अव्यक्त प्रकृति म्हणजे प्रधान म्हणजे जी जड वस्तु आहे तिचें निरूपण उपनिषद्वाक्यांत नाहीं असें सिद्ध होतें. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं जीवात्मा पारतंत्र्य आहे. त्या जीवाविषयीं शरीराचें रूपक करून तो ज्ञात अव्यक्त असें म्हटलें आहे, कारण तो परमात्म्याच्या आधीन आहे. मुख्य व्यक्त तो प

term *Avyakta* signifies the spirit and is illustrated by comparing it to a human being. This is the sense of the sûtra. The term *Sharîra rûpaka vinyasta grihîteh* is used in the sûtra. It signifies—an explanation by means of an exposition of an illustration of the human body. Upon this Shankarâchârya observes :—the term *Avyakta* is not to be interpreted into the Prakriti of the Sankhyas. The context of the Upanisad is to be examined and the statements made in the different parts of the Upanisads are also to be examined and by means of the e the interpretation of the term *Avyakta* is to be adjusted. The Kathavalli Upanisad states that beyond the Avyakta is Person, and this Person himself is the Supreme Spirit. The Katha valli Upanisad again states that the human body is a car and that the human spirit drives in it. Thus the human spirit and the Supreme Spirit are both mentioned. At first sight it appears that they are both distinct. But really speaking there is no distinction between them. The examination of the Upanisad texts, preceding and following the Upanisad texts in which the term *Avyakta* is used and the examination of the Upanisad texts in general prove that the semi material noumenon known in the Sankhya philosophy as Prakriti is not mentioned in the Upanisad texts at all. Upon this Madhvâchârya observes :—the human spirit is dependent. It is compared to a human body. It is known. It is Vyakta and the Supreme Spirit upon whom the hu

आत्माच अव्यक्त तो जीवाचा आधार. म्हणून परंपरेने जीवासहि अव्यक्त असें म्हटले आहे यावर रामानुज म्हणतातः– उपनिषदातील ‘ महान् ’ शब्दाचा अर्थ जीवात्मा. जीवात्म्याच्याहि पलीकडे हें शरीर. याचे नाव अव्यक्त असे उपनिषदात आहे. कारण शरीर हे सर्व पुरुषार्थांचे साधन आहे. आणि अव्यक्ताच्याहि पलीकडे पुरुष म्हणजे परमात्मा. तो सर्वांचा अंतरात्मा आहे आणि तोच संसाररूप मार्गाच्या पार असलेला परमात्मा. यावर वल्लभ असे म्हणतात की उपनिषद्वाक्यातील ‘ बुद्धिपलीकडे आत्मा ’ म्हणजे विज्ञान; तेच ब्रह्मज्ञान झाले म्हणजे त्याचें नाव महान्; आणि अव्यक्त म्हणजे भगवानाची कृपा. ही कृपा भगवानाच्या स्वाधीन आहे. आणि दुसऱ्या कोणाच्या स्वाधीन नाही. यासबधी जी उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. “ इंद्रियाच्या पलीकडे सूक्ष्म तत्त्वे, सूक्ष्म तत्त्वाच्या पलीकडे मन, मनाच्या पलीकडे बुद्धि, बुद्धीच्या पलीकडे महान् आत्मा. या महान्-आत्म्याच्या पलीकडे अव्यक्त, अव्यक्ताच्या पलीकडे पुरुष, आणि त्या पुरुषाच्या पलीकडे काहीएक नाही. हीच सीमा. एथेच धाव खुटली.” “ आत्मा रथात बसणारा असे जाण. शरीर हे रथच बुद्धि ही सारथी. असे जाण मन ही आननी इद्रिये ही घोडी. त्या घोड्याना विषय हे मार्ग पडितजन शरीर,इद्रियें, आणि मन इतक्याला मिळून भोक्ता असें म्हणतात. ” ‘ मन

man spirit depends, and who is its support, is mentioned as Avyakta, and, therefore, the human spirit also in this connection is referred to as Avyakta Upon this Râmânuja observes - the term *Mahân*, used in the Upanisad-text under examination, signifies the human spirit Beyond it is the human body, which is referred to as Avyakta in the Upanisad-text, because the human body is the means of accomplishing the purpose of human life And beyond this Avyakta or the human body is the Person or the Supreme Spirit Upon this Vallabha observes -an Upanisad-text is—the spirit is beyond the intellect By the spirit pre-eminent knowledge is meant, and when this pre eminent knowledge ripens into the knowledge of Brahma, it is named Mahân, and the term Avyakta expresses the grace of God, because he alone and none else can show it The following is the translation of the Upanisad-texts quoted “Beyond the senses are the subtle elements; and beyond the subtle elements, is the mind, and beyond the mind is the intellect, and beyond the intellect is the great—the spirit, beyond the great the spirit is the Avyakta, beyond the Avyakta is the Person, and beyond the Person there is nothing. This is the *ne plus ultra*. This is the last place” “Know that the spirit sits in a car The car is the human body itself. Know that the intellect is a coachman. The mind is the reins The senses are the horses The objects are the (so many) paths The wise men believe that the human body, the senses, and

म्हणजे मननशक्ति मति म्हणजे मानि निश्चय ब्रह्म म्हणजे आत्मा ज्याच्या आश्रयानें तो आधारस्थान बुद्धि म्हणजे तात्कालिक निश्चय ख्याति म्हणजे कीर्ति शक्ति ईश्वर म्हणजे नियमनशक्ति प्रज्ञा म्हणजे वैकालिक निश्चय संवित् म्हणजे प्रकाश करणारी शक्ति, चिति म्हणजे आरोपित ज्ञान आणि स्मृति म्हणजे गतवृत्तांताचें ज्ञान या सर्वांना महान् म्हणजे समष्टि बुद्धि असें नाव आहे' "जो ब्रह्मदेवाला प्रथम उत्पन्न करतो (आणि) अर त्याला जो वेद देतो (तो परमात्मा)' "सर्व भूतांमध्यें गुप्त आत्मा असून तो दिसत नाहीं जे सूक्ष्मदर्शी सूक्ष्म आणि एकाग्रबुद्धि करतात त्यांना दिसतो + + + सर्व इंद्रियें मनाच्याठायीं ज्ञात्यानें घालावीं ते (मन) ज्ञानात्मक बुद्धीमध्यें घालावें तें ज्ञान महत्तत्वरूप बुद्धीमध्यें घालावें तें महत्तत्व शांत आत्म्यामध्यें घालावें" 'तुच्छ जें तम त्यानें (हें) जगत् जेव्हां आच्छादिलेलें होतें' अव्यक्त अचल शांत जो कर्मीजामी होत नाहीं जो निष्क्रिय, जो मोठा असें ज्याला ज्ञान होई आत्मा असें होतें तो भयापासून सुटतो'

शरीर जड स्वभाव अहंकार निरनिराळीं इंद्रियें निरनिराळ्या क्रिया, सर्व प्रेरक अंतर्यामी, (ही कर्माची पांच कारणें)'' सर्वांच्या हृदयाच्याठायीं मी असतों आहें मजपासून स्मृति ज्ञान हीं होतात आणि हीं नाहीशींहि होतात'

सर्व भूतांच्या हृदय देशामध्यें ईश्वर, हे अर्जुन, वास करतो आपल्या मायेच्या

the mind, constitute an agent.' 'Mana—power of thought, mati—reflection Brahma—spirit the 1 th—the substratum of all that is enjoyed or suffered in life the Buddhi—intellect, Khyâti—the power of speech Ishvara—the power of control Prajna—pre eminent knowledge Samvid—the power of perception, Chiti—the power of ignorance and Smriti—memory all these together are called Mahan or the knowledge of totality (samashti)" Well, He is the (Supreme Spirit) who first creates the God Brahma and then grants him the Vedas Being concealed in all the phenomena the spirit is not seen. Those who can see the subtle who can concentrate and focus their mind see Him × × A wise man should direct all the the senses into the mind, and he should direct that into the conscious spirit and should direct that into the great spirit and should direct that into the tranquil spirit When this world was covered over with contemptible darkness He is delivered from fear who knows Him the spirit high, above all change tranquil permanent, and concealed (The five means of activity are)—the all moving inner spirit the different acts, the different senses consciousness and the body I *sit in* the hearts of all From me the

...ing all things mounted upon the machines of their bodies by His power of delusion Seek a refuge in him alone with all thy heart, oh Bharata

सूत्राणि.

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

भावार्थः । कथं स्थूलशरीरस्याऽव्यक्तपदत्वमित्याशंक्याह । सूक्ष्मदेहस्याऽव्यक्तत्त्व युज्यते ॥ अत्र शंकरः । यद्यपि स्थूलमिदं शरीर न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हतीति ॥ मध्वस्तु सूक्ष्ममेवाऽव्यक्तशब्देनोच्यते । तद्धयव्यक्ततामर्हति । सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैव । ++ मुख्ये च विद्यमाने नाऽमुख्य युक्तमिति ॥ अत्र रामानुजः भूतसूक्ष्ममव्याकृत ह्यवस्थाविशेषमापन्न शरीर भवति । तदव्याकृतमिह शरीरावस्थमव्यक्तशब्देनोच्यत इति ॥ अत्र वल्लभः तस्माद् धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपैवाऽव्यक्तवाच्येति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

गोभिः श्रीणीत मत्सर । ऋ० सं० (९.४६,४) ॥ तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत् । बृ० आ० उ० (१.२,१९.) ॥ यत् तत् सूक्ष्मं परम वेदितव्यं नित्यं पद वैष्णवं ह्यामनंति । यत् तल्लोका न विदुर्लोकसारं विदत्येतत् कवयो योगनिष्ठाः । (पिप्पलादशा०) ॥

२ तसे नव्हे, (तें) सूक्ष्म (शरीर,) कारण त्याला (अव्यक्त पद लावणें) हे योग्य आहे

2 Not so it is the subtle body, because it is reasonable (to apply the term *Avyakta*) to it

योगा । शरारम्प पत्रारर पग्विरणी ह्। मूर्ते किरति। या इश्वराजा रा। माचान, हे अढा शरण जा

२ शरीर म्हणज जड स्थूल सालो उपनिषदात अव्यक्त कसे म्हटलें? अशी ..या सहज निघन या ।। । निवारण या पुत्रात रप आहे शरीर शरार दोन प्रकार । एक सूक्ष्म आणि दुसरें स्थूल सूक्ष्म शरारास लिंगदेह असें म्हणतात पुन, पृथ्वी आप, तेज वायु आणि आकाश ही पाच स्थूल्रतें आहेत यांच उत्पत्तिस्थान पाच त मात्रा—गंध रस रूप स्पर्श, आणि शब्द गंध ही पृथ्वी ची त मात्रा, रस ही पाण्याची तन्मात्रा, रूप हा तेजाची तन्मात्रा, स्पर्श ही वायूची त मात्रा, शब्द ही आकाशाची तन्मात्रा या पाच त मात्रा मिळून सूक्ष्म शरार होतें म्हणून या सूक्ष्म त मात्रास अव्यक्त म्हणणें हें योग्य आहे रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण यांची साम्यावस्था असली म्हणजे जा जड वस्तु सिद्ध होते ती शुद्ध अव्यक्त प्रकृति असा सा ख्याचा सिद्धात आहे आणि हा अव्यक्त प्रकृति सर्व ब्रह्मांडाची उत्पत्तिस्थान आहे ही अव्यक्त प्रकृति उपनिषदातील अव्यक्त पदान समजायाची नाहीं लिंगदेह समजायाचा इतका सूत्रार्थ या

The human body is material and gross. The question is how it is called Avyakta in the Upanisad text? This question is answered in this sûtra The human body itself has two forms —gross and subtle The subtle body is called the Lingadeha (Leri pirit) Again the earth, water light air and ather are the five gross elements The T-
a
a
and sound Smell is the Tanmâtrâ of the earth, taste is the Tanmâtra of water, form is the Tanmâtrâ of light touch is the Tanmatra of air and sound is the Tanmâtrâ of ather These five Tanmâtras constitute the subtle body It is reasonable therefore to call the o subtle Tanmatras by the name of Avyakta The semi material existence consisting of the qualities of light darkness and truth in equilibrium is the pure Avyakta Prakriti the origin of all phenomena in the universe This Avyakta-Prakriti of the Sankhyas is not referred to in the Upanisads by the term Avyakta the peri spirit or the Linga-deha is referred to This is the sense of the sutra Upon this Shankaracharya observes — though it is not proper to apply the term *Avyakta* to the gross material human body yet it is quite proper to apply it to the subtle body

सूत्राणि.

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

भावार्थः । यदव्यक्तं तद् ब्रह्मणोऽधीनं । तस्मात् तदव्यक्तं प्रयोजनं साधयति । किं तदव्यक्तं ॥ अत्र शंकरः । जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूप बीजशक्त्यवस्थं + + + परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतंत्रा । सा चाऽवश्यमभ्युपगंतव्या । अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं । एतस्मिन् नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदित । अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन् मायेति सूचितं । मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णादिति ब्रवीति ॥ मध्वः तदधीनत्वाच्चाऽव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाऽव्यक्तत्वपरवत्त्वादिकमर्थवदिति ॥ रामानुजः न हीदमव्यक्तं तत्परिणामविशेषांश्च स्वरूपेण नाऽभ्युपगच्छामः । अपि तु परमपुरुषशरीरतया । तदात्मकत्वेनैवहि प्रकृत्यादयः स्वं स्वं प्रयोजनं साधयंति । + + + परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदांतेषु च गीयत इति ॥ अत्र वल्लभः । एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानंदरूपेण फलत्वमिति तथैवाऽक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः स्वयमपि स्वाधीन इति ॥

अक्षरान्‍येषा सुपनिषद्वाक्यानि ॥

एतस्मिन् उ खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ॥ अक्षरात् परत पर । मु० (२ १,२)॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वर । श्वे० उ० (४ १०) ॥ तद्विष्णो परमं पदं । + + + पुरुषान् न परं किंचित् । क० उ० (३ ११) ॥ भूमिरापोऽनलो वायु खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परा । जीवभूता महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् । एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथा । मत्त परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । भ० गी० (७ ७) ॥

३ ते प्रयोजन साधतें, कारण तें त्याच्या आधीन आहे

वर शकराचार्य असं म्हणतात कीं ज्या या स्थूल जड शरीरास अ १ ७ पद आहे योग्य नाहीं तरी या स्थूल शरीराच्या उत्पत्तिस्थान जे सूक्ष्म शरीर त्यास अव्यक्तपद लावण्यास काही चिंता नाहीं यावर मध्वाचार्य असं म्हणतात -अव्यक्त शब्दाचा अर्थ सूक्ष्म सूक्ष्मालाच अव्यक्त म्हणणं योग्य आहे सूक्ष्म हेंच मुख्य सूक्ष्म हे विष्णूचे पद तेच मुख्य आणि ह्या मुख्य असताना अव्यक्त शब्दाने अव्यक्त प्रकृति घेणे अयोग्य त विष्णूचे पद परम आणि नित्य यावर रामानुज असं म्हणतात -तन्मात्रा ज्या अविकृत आहेत आणि त्यांचीच विशेष जी अवस्था तिलाच शरीर तसेच उपनिषदांमध्ये अशा त्या तन्मात्रास अव्यक्त

3 That accomplishes the purpose because that is in its power

from which this gross body proceeds Upon this Madhvacharya observes — the subtle body is the Avyakta It is proper to apply the word Avyakta to the subtle The subtle is the principal The subtle is the seat of Vishnu and this is principal and this principal existing it is unfair to refer to the Sankhya Prakriti by the term *Avyakta* The seat of Vishnu is highest and eternal Upon this Ramanuja observes — the Tan matras are without any modifications and these Tan matras in a particular condition are named the body and these Tanmatras are called Avyakta in the Upanisads Upon this Vallabhacharya observes —a quality is not distinct from the qualified The subtle is God himself His grace is *Avyakta* The following is the translation of

असे म्हटले आहे यावर वल्लभ असे म्हणतात की धर्म आणि धर्मी यामध्ये भेद नाही. सूक्ष्म म्हणजे भगवान्च त्याची कृपा तेच अव्यक्त यासबधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. "दुधाने सोमाला सस्कार करा." "त्या काली तेच हे अविकृत होते." "हे जे परम (आणि) सूक्ष्म जाणायाचे ते नित्य विष्णूचे पद असे म्हणतात ते लोकाचे सारभूत असून लोक त्याला जाणत नाहीत, योगनिष्ठ कवी त्याला जाणतात"

३ ब्रह्माच्या स्वाधीन ते अव्यक्त आहे म्हणून त्या अव्यक्ताकडून कार्यें होतात. इतका सूत्रार्थ अव्यक्त म्हणजे काय? यावर शकराचार्य म्हणतात — जगत् उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी जी अवस्था ती त्या वेळी नामरूपे नव्हती नामरूपापासून सारा विकार ती नामरूपे सुटली होती. मग केवळ बीजरूपाने उत्पत्ति-शक्ति होती अशी ही ती प्रागवस्था, ही परमेश्वराच्या स्वाधीन म्हणून ही प्रागवस्था स्वतत्र नाही अशी ही प्रागवस्था मानलीच पाहिजे. ह्या अवस्थेच्या धोरणाने परमेश्वर सृष्टि उत्पन्न करतो ही प्रागवस्था स्वतत्र नाही, पण तिच्यावाचून सृष्टि उत्पन्न व्हायाची नाही शक्ति जर नसली तर ईश्वर जगत् उत्पन्न करण्यास प्रवृत्त कसा होणार? जे जीव मुक्त झाले आहेत त्यास पुनरुत्पत्ति नाही; कारण त्या बीज-शक्तीचे ज्ञानाच्या योगाने दहन झाले आहे या बीजशक्तीचे स्वरूप अज्ञान, अविद्या

the Upanisad text quoted "Act upon the Soma-juice with milk" "At that time it was modified. They say that what is subtle and deserving to be known, is the eternal seat of Visnu Though it is the essence of all life, people do not know it The poets, versed in contemplation, know it"

3 *That* in the sûtra refers to the noumenal essence, which is in the power of the Supreme Spirit the Avyakta is in the power of Brahma, and, therefore, the Avyakta performs its functions This is the sense of the sûtra But what is the noumenal essence or the Avyakta? Upon this Shankarâchârya observes —that condition, in which there is neither form nor name, existed before the creation of the world All the phenomena result from form and name And then there was no form or name There was then only the productive power in the condition of a seed This is the first or primordial condition, and it was in the power of God, and, therefore, it was not independent It is necessary to recognize the existence of this primordial condition, which is the basis upon which God builds up His creation Though this primordial condition is not independent, yet without it God cannot create the world If there were no power, how could God be moved to create the world? Those human spirits, which are already saved, are not subject to re-birth, because, by their knowledge, the power of the primordial condition is burnt up, so far as they are concerned The form of this primordial condition or originating power is ignorance—

हि । । अव्यक्त असे म्हणूत आहे ती मायामय, ती महासुषुप्ति ती परमेश्व राचा ठिकाणी पसरून राहते आणि ती असल्यामुळे म्हणजे हीं सारीं मनुष्य इ त्यादि सर्व जीव आपल्या खऱ्या स्वरूपा ला विसरून मोहामध्ये पडतात अशी जी ही बीजशक्ति, जी परमात्म्याच्या स्वाधीन रहते तिला अक्षर असें विशेषण दिलें आहे याविषयी प्रमाण हें उपनिषद्वाक्य आहे गार्गि या अक्षरामध्ये सर्वात आकाश ओतप्रोत भरलें आहे ' या स्थळीं अक्षर हें शब्दानें मूळ अक्षर म्हणजे ब्रह्मच घेतलें जातें कोठें कोठें अक्षर शब्दानें बीजशक्ति पण घेतली जाते कारण उपनिषद्वाक्य असें आहे कीं या अक्षराहून परता परमात्मा आहे. कित्येक ठिकाणी या बीजशक्तीला माया असें म्हणतात याविषयीं प्रमाण उपनिषद्वाक्य आहे "माया ही प्रकृति असें जाणावें या मायेचा धनी हा परमेश्वर" यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं अव्यक्त आणि इतर दुसऱ्या शक्ति त्या हरीच्या स्वाधीन म्हणून त्याच्या द्वारा सर्व कार्यें घडतात या वरून रामानुज असें म्हणतात — अमुक एक अव्यक्त आणि त्याचा अमुक एक परिणाम असें आम्हास स्वरूपतः सांगता येत नाहीं परमपुरुषाचें आणि अव्यक्तादि शक्तीचें शरीर एकच परमपुरुषाच्या शरीराचा आणि या शक्तीचें ता दात्म्य म्हणून या शक्तीच्या द्वारा निर निराळीं कार्यें साधतात सर्वांचा आधार हा परमात्मा पुरुषोत्तम म्हणून विष्णु असें नाव वेदामध्ये आणि वेदांतामध्यें

Avyakta and this is called Avyakta. It is delusive. It causes death-like sleep. It clings to the Supreme Brahma and so long as this is the case all these human beings, all these worldly minded beings forgetting their own real forms have fallen into a delusion. This originating power is controlled by the Supreme Spirit. This originating power is characterized as Avyakta. It is sometimes called ather (Âkâsha). This statement is based on the following Upanishad text. Oh Gârgi the æther fills the imperishable (Akshara) every inch of it. In this text the imperishable (Akshara) expresses the Supreme Spirit. But in some places it signifies the originating power also, because an Upanishad text states that the Supreme Spirit is beyond the imperishable (Akshara). Sometimes the originating power is called delusion or Mâyâ because an Upanishad text states— know that this delusion is the noumenon (Prakriti). The lord of delusion is the Supreme Spirit. Upon this Madhvâchârya observes — the originating power and all other power are controlled by Hari and he therefore creates the world with its phenomena. Upon this Ramanuja observes —we cannot admit that such and such is the form of the originating power and that such and such results follow from it. The Great God and such powers as the Avyakta have one and the same form (Shariha). There is no difference of kind but a mere difference of degree between the power of the Great God and the originating

सूत्राणि.

ज्ञेयत्वाऽवचनाच्च ॥ ४ ॥

भावार्थः । साख्याऽभिमतज्ञेयत्वस्याऽभिधानं नास्तीति सूत्रार्थ
अत्र शंकरः यथा सांख्यैरव्यक्तपदस्याऽर्थो गृह्यते तथ
निषद्वाक्येऽर्थो नास्ति । सांख्यप्रक्रिया तु यदव्यक्तं
ज्ञेय नाम पुरुषाद् भिन्न प्रधानमुपासितव्यं । प्रधानपुरु
दज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति। सा त्वत्र नाऽभिधीयते । उप
षद्वाक्येऽव्यक्तपदेन विष्णोरेव परम पदमिति दर्शयितु
त्रमिद ॥ मध्वरामानुजवल्लभानां विशेषतो व्याख्या नारि

प्रसिद्ध आहे. यावर वल्लभ असे म्हणतात.– ब्रह्म मिळून एकच. सत् म्हणजे अस्तित्व; सत् म्हणजे सूक्ष्म जडाश चित् हे ज्ञान यापासून ब्रह्मच विषय बनले आहे आनद हाहि ब्रह्माचाच त्याच्या योगाने नाना कार्यें सिद्ध होतात. असे सच्चिदानद हे परब्रह्माचे रूप तोच भक्तिलाभ म्हणून अक्षर त्याला म्हणावे, पुरुषोत्तम त्याला म्हणावे ही व्यवस्था बसते त्याचे सत्, चिद्, आणि आनद हे धर्म, हे त्याच्या स्वाधीन आहेत ते ब्रह्म स्वतत्र आहे यासवधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. “ह्या अक्षरामध्यें खास, अरे गार्गि, आकाश ओतप्रोत भरले आहे.” “या अक्षराच्याहि पलीकडे तो परमात्मा” “माया खास प्रकृति असे जाणावे मायेचा धनी महेश्वर” ‘ ते विष्णूचे परमपद + + पुरुषाच्या म्हणजे परमात्म्याच्या पलीकडे काहीएक नाही” “पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश मन,

power This originating po therefore, creates different fo But the Great God—the Hig Person—is the support of t all He is, therefore, know Visnu or all-pervading in Veda and in the Vedânta. U this Vallabhâchârya observe all Brahma or the Supreme S is one whole. *Sat* is the tent *Sat* is subtly mate *Chit* is intelligence By m of these two the Brahma i has become phenomenal and jective Happiness is exclusi the attribute of Brahma different phenomenal deve ments and modifications Brahma assumes on accoun its subtle materiality, its inte tion, and its happiness these three constitute Brahm *Sat-Chit-Ânanda* But happi is pure Brahma, and it is this that faith and devotion tain This Brahma is, theref reasonably called imperish (Aksara), Highest Person, P sottama Brahma posse and controls its attributes

४ पुन , कारण ती (प्रकृति) जाणीव अस वर्णन नाहीं

बुद्धि, आणि अहंकार या आठ प्रकारची माझी प्रकृति आहे ही । हिच्याहून निराळी माझी प्रकृति आहे ती, ती जाणून घ्या जाण (प्रथम प्रकृति जड आणि द्वितीय प्रकृति चेतन) अर्जुना हें जग या प्रकृतिच्या योगानें धारण केलें आहे ही प्रकृति या माया भूतांच्या उत्पत्तिस्थान आहे म्हणून अन्य कोणतें ना माझ्या शिवाय जगतांत प्रभव प्रलय नाहीं आणि माझ्या सत्ता मणिप्रमाणें हें सर्व जग माझ्यामध्ये गोविलें असें आहे एका सूत्रामध्ये जसे मणि ओवावेत तसें हें सर्व (जगत्) माझ्यामध्ये ओवून ठेविलें आहे '

४ प्रकृति जाणावी असें उपनिषदांत पाठ मुळीच नाहीं जें जाणावयास सांगितलें दुसरें कांही नाहीं असे स्पष्ट दिसत आहे इतका ग्रंथ या वर शंकराचार्य असें म्हणतात — अव्यक्त या पदाचा अर्थ सांख्यसिद्धांतांत जसा करतात तसा वेदांतसिद्धांतांत करावयाचा नाहीं सांख्यमतांत असें आहे जी अव्यक्त प्रकृति ती जाणाव म्हणजे ती पुरुषापासून भिन्न आहे त्रिगुणांची जी साम्यावस्था ती । नांव प्रधान होय अव्यक्त प्रकृति ही नित्य हा सांख्य सिद्धांत आहे हिचें ध्यान करून ही प्रकृति भिन्न आणि पुरुष भिन्न

1 Again, because there is no text that the noumenal essence (Prakriti) is to be known

subtle materiality of intellection and of happiness Brahma is entirely independent The following is the translation of the Upanishad texts bearing on this sutra Oh Gargi certainly in the imperishable the æther is filled lengthwise and crosswise— in all directions Beyond the imperishable is the Supreme Spirit Let it be known that delusion is certainly that Illusion—delusion caused by Great God That is the highest seat of Vishnu + + + There is nothing beyond the Person or the Highest Spirit Earth water light air ether mind intellect self consciousness—thus eight fold is my Prakriti This is inferior beyond this is my another Prakriti This is superior Know that this is the spirit (the inferior Prakriti is material and the superior Prakriti is spiritual) Oh long armed Arjuna by means of this spiritual Prakriti the whole of the universe is held together In these Prakritis all the elements originate know this I am the (cause of) the origin and the destruction of the whole universe Oh Dhananjaya nothing other than myself exists As gems are strung together on a thread so all this is woven in me

4 No Upanisad text states that the noumenal essence is to be known All that is sought to be known is the Supreme Spirit and nothing else And even

सूत्राणि.

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्यमव्यक्तपदेन प्रधानं वदतीति चेन्न । कथं । यदुपनिषत्प्रकरणं तेन प्राज्ञो नाम परमात्मा निर्दिश्यत इति सूत्रार्थः । अत्र शंकरः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तत इति ॥ यद्यपि सूत्रमिदं विभज्य मध्वाचार्या व्याख्यां कुर्वंति तथापि विशेषो नास्ति । ते वदंति । सर्वस्मात् परस्य महतोऽपि महत्परत्वं युज्यते विष्णोः । + सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति तस्य ह्येतत् प्रकरणमिति ॥ अत्र रामानुजः । महतः परं ध्रुवमित्यपि बुद्धेरात्मा महान् पर इति पूर्वप्रकृताज्जीवात्मनः परत्वमेव चोच्यत इति ॥ अत्र वल्लभः । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्य इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत् । अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते । क० व० (३.१५.) ॥ पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । + यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञः । क० व० (३.१३.) ॥ अणोरणीयान् महतो महीयान् । तै० आ० (१०.१२,१.) ॥

असे ज्ञान होऊन चित्ताच्या साऱ्या वृत्तीचा निरोध होऊन प्रकृतीस सोडून देऊन आत्मा स्वतःच्या ठायी रत झाला की त्याचेच नाव कैवल्य मोक्ष अशी जी ही प्रकृति तिचे विवेचन उपनिषद्वाक्यात

this is distinctly stated. This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes — the term *Avyakta* is not to be interpreted in the Vedânta-philosophy as it is interpreted in the Sânkhya-philosophy, which dis-

५ (अव्यक्त म्हणजे प्रकृति असें उपनिषद्) वर्णितें असें म्हटलें तर तसें नव्हे, (अव्यक्त म्हणजे) मात्र परमात्मा, कारण प्रकरण असें आहे

5 If (it be said that the Upanisad) explains the Avyakta Prakriti, then not so (the Avyakta is the) intelligent (Supreme Spirit) because of the context

नाहीं अव्यक्त म्हणजे विष्णूचें परम पद असें निश्चित। उपनिषद्वाक्यांत अगून तें जाणील असें सांगितलें आहे मध्व रामानुज आणि वल्लभ यांनीं या सूत्रावर विशेष यांनीं नाहीं

५ उपनिषदांत 'अव्यक्त' पद आलें आहे त्याचा अर्थ काय हा विचार चालला आहे सांख्यमताला अभिमत जी अव्यक्त प्रकृति ती ध्यावी आणि अव्यक्त पदाचा अर्थ त्याचा असे जाणा म्हणाल तर तसें नाहीं, का? उपनिषद्वाक्यांत जें प्रकरण चाललें आहे त्याचा विचार केला पाहिजे त्या प्रकरणावरून परमात्म्याचें विवेचन चाललें आहे असें सिद्ध होतें म्हणून अव्यक्तपदाचा अर्थ परमात्मा असा करावा इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात – जाणीव वाही सांख्यप्रकृति न हे मात्र म्हणजे परमात्मा तोच जाणील, कारण सारें प्रकरणाचा असाच विस्तार आहे या सूत्राचा विभाग करून मध्वाचार्यांनीं निरूपण केलें आहे तरी त्यामध्यें काहीं विशेष नाहीं तें असें म्हणतात – सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ विष्णु जें मोठें त्यापेक्षांहि मोठें तें विष्णूचें पद + + तो ज्ञानी संसारांतून पार जातो तें विष्णूचें परमपद हें प्रकरण चाललें आहे

tinctly states that the noumenal essence or Avyakta Prakriti is independently to be known that is it is independent of the Person or of God It consists of three semi material entities in a condition of equilibrium and is known as principal or Pradhâna This is Avyakta Prakriti or noumenal essence It is eternal it moves the whole world The great goal of human life is to contemplate this noumenal essence as independent of the Person or Purusa influenced by this knowledge of its independence to control all the mental activities and leaving the noumenal essence behind to concentrate and focus the human spirit upon itself so that it may delight in itself this isemanicipation This is what is called Kaivalya Noumenal essence or Avyakta in this sense is neither mentioned nor explained in the Upanisad text The Avyakta is characterized as the highest seat of Visnu in the Upanisad texts and stated to be the thing that ought to be known Madhva Ramânuja and Vallabha do not offer any special comment upon this sûtra

5 The term *Avyakta* is used in the Upanisads How it is to be interpreted is the question Some thinkers state that the

सूत्राणि.

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

भावार्थः । अग्निजीवपरमात्मनां त्रयाणां कठवल्लीषु मृत्युनोपन्यासः कृतः नचिकेतसा प्रश्नश्च कृत इति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकरः । त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रंथे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद् वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । +++ पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्व पृष्टं । उत्तरत्र तु तस्यैवाऽससारित्व पृच्छयत इति । यावद्धयविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्व च न निवर्तते । तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव तत् त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते । +++ सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदाऽपेक्षया योजयितव्य । एकत्वेपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणाऽवस्थायां व्यतिरिक्ताऽस्तित्वमात्रविचिकित्सनात् । कर्तृत्वादिससारस्वभावानपोहनाच्च । पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसकीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यादिति ॥ मध्वस्तु त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयत इति वचनान् न विरोध इति ॥ रामानुजः अस्मिन् प्रकरणेऽप्युपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेव चैवमुपन्यासो ज्ञेयत्वेनोपन्यासस्तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते नाऽन्यस्याऽव्यक्तादेः । तथाहि नचिकेता नाम मुमुक्षुः सन् मृत्युप्रदत्ते प्रत्येकवरत्रये प्रथमेन वरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनीमात्मनि पितुः सुमनस्कतां प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेण मोक्षसाधनभूतां नचिकेता अग्निविद्यां वव्रे । +++ तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्न-

प्रादेशोपवादतम्तस्य तारोपत्ताभ्युपगमादुपपत्तिक्रमाऽनुग्रही तोपातातरं नर्थ न इष्टमिति ॥ पतस्य एवमभिजीवचलणा प्रश्नोत्तरणीति ॥

अनुवृत्तीत उपनिषद्वाक्यानि ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । + + + सोऽजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे । तथा वा । + + + हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते । एतद् वि यानं ... । क० व० (१ २०) ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाऽधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । + + अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मा दन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद । + + + न जायते म्रियते वा विपश्चित् । क० व० (२ १८) ॥ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनाऽनुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । + + + यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । क० व० (४ १०) ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । क० व० (५ ७) ॥

६ *आणि तिहीं विषयींच* असा प्रश्न आणि उपन्यास (आहे)

6 And thus is the question and explanation about the three

यावर रामानुज असें म्हणतात — मो आच्या पर्यायांचे भुग असें वचन आहे आणि दुसरें मद्योच्या पर्यायांचे जा त्मा महान् असें वचन आहे या दो हो वचनांत जोडण असता जात्म्यांचें प्र करण चालू आहे असें सिद्ध होतें आणि

(१—४)

term *Avyakta* signifies the noumenal essence as understood in the Sankhya philosophy and interpret it in the same sense to support their own doctrines But this is not correct because the context of the Upanisad text in which the term *Avyakta* is

त्याच्या पलीकडील जे ते वर्णिले आहे असें सिद्ध होते यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की, प्रकरणावरून नियम बाधायाचा. प्रकरण घेतलेच पाहिजे म्हणजे एकवाक्यता होते दोन जी वाक्ये आली आहेत त्याची एकवाक्यता केली असता प्राज्ञ म्हणजे परमात्मा तोच ज्ञेय असा सिद्धात होतो. यासवधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "शब्द नव्हे, स्पर्श नव्हे, रूप नव्हे, व्यय नाही, तसा रस नव्हे, गध त्याला नाही, नित्य, अनादि, अनत, महताच्या पलीकडील ध्रुव, असे ते जाणून मृत्युमुखापासून जीव सुटतो " "पुरुषाच्या पलीकडे काहीएक नाही तीच सीमा तीच उत्तम गति. सर्व भूताच्या ठायी हा गुप्तरूपाने आहे म्हणून तो दिसत नाही." "ज्ञानी पुरुषाने वाक् म्हणजे सारी इद्रिये मनामध्ये घालावी (ध्यान करताना)" "अतिसूक्ष्मापेक्षा अतिसूक्ष्म, अतिमोठ्यापेक्षा अति मोठा."

६ प्रश्न कोणी केला आणि उपन्यास कोणी केला? हे कळले म्हणजे सूत्रार्थ लक्षात येतो. प्रश्न करणारा नचिकेता, आणि उत्तर देणारा मृत्यु. नचिकेता कोण आणि मृत्यूची त्याची गाठ कशी पडली हे पूर्वी वर्णिले आहे तिहीचा उपन्यास केला असे सूत्रात आहे तीन म्हणजे अग्नि, जीव, आणि परमात्मा इतका सूत्रार्थ. यावर शकराचार्य असें म्हणतात, असे आढळते की कठवल्ली या उपनिषदामध्ये मृत्यूने नचिकेता यास वर

used, when examined, shows that the Supreme Spirit is the subject of explanation The term *Avyakta*, therefore, signifies the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes --that, which ought to be known as independently existing, is not noumenal essence as understood in the Sânkhya-philosophy Pre-eminently intelligent, the Supreme Spirit is to be so known, because the whole context bears on this subject and enlarges upon it Madhvâchârya divides this sûtra into two parts and explains it But there is nothing special about his comment He observes —the highest of all is Visnu The seat of Visnu is higher *than* anything high known + + An intelligent person gets over all worldliness The context of the Upanisad-text is that it is the highest seat of Visnu About this Ramânuja observes —there are two statements. 1 It is stable, and beyond what is high 2 The soul is great—beyond all intellect When these two statements are brought into juxta-position, it is evident that the context bears upon the statement of the Spirit explaining that which is beyond it About this Vallabhâchârya observes —a definite statement is to be based on the context the context cannot be neglected, so that different texts may be harmonized, and when the two statements already mentioned harmonize with one another, pre-eminently intelligent is the Supreme Spirit, and He ought to be known independently. The following is the translation

दिला आहे आणि या विषयाचा विचार करितां आत्मा हा अनादि अनंत आहे आणि आत्मा आणि परमात्मा यांचें ज्ञान झाल्यानें मृत्यूच्या जबड्यांतून सुटका होते असें सांगितलें आहे. परमात्म्याहून पर असें कांहीं नाहीं, तोच परम गति आहे. सर्व भूतांत गूढ असल्यामुळें तो दिसत नाहीं. शहाण्या पुरुषानें आपलीं सर्व इंद्रियें मनांत स्थिर करावीं. तो अतिसूक्ष्म आहे आणि श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ आहे.

६ हें सूत्र कोणी प्रश्न केला आणि कोणी उत्तर दिलें हें कळलें असतां सहज समजेल. नचिकेतानें प्रश्न केला आणि मृत्यूनें त्याचें उत्तर दिलें. नचिकेता कोण आणि तो मृत्यूच्या गांठीं कसा पडला हें आम्ही पूर्वीं सांगितलें आहे. सूत्रांत तिहींविषयीं व्याख्यान सांगितलें आहे ते—अग्नि, जीवात्मा आणि परमात्मा. हा सूत्राचा अर्थ. याविषयीं शंकराचार्य म्हणतात—कठवल्ली उपनिषदावरून असें कळतें कीं मृत्यूनें नचिकेतास वर दिला आणि नंतर त्या विषयावर व्याख्यान केलें. त्या व्याख्यानावरून अग्नि, जीवात्मा आणि परमात्मा यांविषयीं सांगितलें आहे हें स्पष्ट आहे. पहिला प्रश्न असा कीं जीवात्मा शरीराहून भिन्न आहे किंवा नाहीं. मृत्यूनें या विषयीं नचिकेताचें समाधान केलें आणि त्याच्या व्याख्यानापासून पुढील विचार उत्पन्न होतो.

of the Upanishad texts quoted in the sense: (It is) not sound nor touch not form nor ... also not taste not ... without beginning, without end, beyond the great (the intellect) stable —knowing him to be such, the human spirit is delivered from the jaws of Death." There is nothing beyond the Person (God). He is the limit, he is the highest point of access. He is latent in all existences and is therefore not seen. A wise person ought to fix his speech, that is all his senses in the mind (when he contemplates the Supreme Spirit). He is extremely subtle and is the highest of all that is high.

6. This sutra will be easily understood when it is known who raised the question and who offered the explanation. Nachiketas asked the question and a reply to him is given by Death. We have already related who Nachiketas is and how he fell in with Death. The explanation about three is mentioned in the sutra. These are—fire (Agni), the human spirit and the Supreme Spirit. This is the sense of the sutra. About this Shankaracharya observes—it is known from the Kathavalli Upanishad that Death granted a boon to Nachiketas and then made a dissertation upon the subject. From the power of dissertation it is evident that fire, the human spirit and the Supreme Spirit are spoken of. The first question asked is—is the human spirit distinct from the human body or not? Death satisfies Nachiketas on this point and his explanation leads to the following dissertation upon the

आचरण नाही अशा रीतीने व्यवस्था करून अग्नि, जीव, आणि परमात्मा याच्या कल्पनेच्या योगाने उपन्यास केला आहे सांख्य-सिद्धांताभिमत जड प्रकृतीचे निरूपण आहे असा अर्थ लावला असता नचिकेताने प्रश्न केला कसा, आणि मृत्यूने त्याचे समाधान केले कसे, आणि त्यास वर दिला कसा, या सर्व गोष्टींची जुळणी बसत नाही यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की, तीन ते हे एक पूर्ववत् आपल्यावर आपल्या पित्याची कृपा व्हावी आणि त्याचा जो कोप झाला होता तो दूर व्हावा. यास मध्वाचार्य पितृसौमनस्य म्हणतात दुसरे, ज्या अग्निचयनाच्या योगाने स्वर्गप्राप्ति होते त्या अग्निचयनाचे निरूपण व्हावे तिसरे, परमात्मा काय हे समजावे. असे तीन वर नचिकेताने यमापाशी मागितले ते असे पितृसौमनस्य, अग्निज्ञान, आणि परमात्मज्ञान याविषयी नचिकेताने प्रश्न केला आणि मृत्यूने समाधान केले जे ठाऊक नाही, त्याविषयी विचारणे याचे नाव प्रश्न. म्हणून अर्थ लावण्यात विरोध येत नाही यावर रामानुज असे म्हणतात — साध्य, साधन आणि साधक या तिहींविषयी उपन्यास झाला आहे जाणायाचे, या हेतूने जे विषयविवेचन याचे नाव प्रश्न या स्थळी अव्यक्त जी जड प्रकृति तिचें विवेचन नाही म्हणून नचिकेता हा कोणी मुमुक्षु आहे, त्याला मृत्यूने तीन वर दिले. त्यात प्रथम वर असा की, पुरुषार्थ प्राप्त करून घेण्याचे जे सा-

subject Is the human spirit affected by worldliness or not? So long as ignorance attaches to it, the performance of religious acts is incumbent upon it This the human soul cannot escape. It, therefore, cannot escape worldliness itself But when the human spirit realizes its identity with the Supreme Spirit, it is conscious of itself, and then it escapes ignorance The Upanisad-text—"that thou art"—shows this This sûtra is to be interpreted, it being borne in mind, that on account of ignorance, the human spirit, and the Supreme Spirit merely seem different, though really they are identical But in offering an explanation, it is natural to consider the human spirit and the Supreme Spirit as distinct The condition after death distinctly shows that the human spirit is distinct from the human body Yet it is the nature of the human spirit to be involved in worldly life Thus this subject is to be considered from two points of view So long as the human spirit is involved in worldliness, it cannot escape transmigration This is a condition of the human spirit But when it has overcome ignorance, has become self-conscious, and has seen its own identity with the Supreme Spirit, then such a human spirit is above all tendency to worldliness, and is delivered from all activity, and necessity of good acts Upon this adjustment, the illustrative explanation of the three—fire, the human spirit, and the Supreme Spirit is based, and it is so far imaginary If the Upanisad-text be interpreted into the Sânkhya-doctrine of the activity of the

पर पितृसौमनस्य हा पहिला दुसरा वर असा कीं मोक्षाचें साधन जी अग्नि विद्या ती नचिकेताला प्राप्त व्हावी तिसरा वर असा कीं, मोक्षप्राप्तीकरतां साध्य साधन साधक काय? कोणत्या कर्मानें कोणाची म्हणजे उपासना सिद्ध होते? यावर वल्लभ असें म्हणतात कीं, अग्नि विद्या जाणण्याकरितां, आणि ब्रह्मस्वरूपा याविषयीं नचिकेतानें प्रश्न पुसले आणि मृत्यूनें उत्तर दिलें यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर पुढें प्रमाणें त्या तुला, हे मृत्यू स्वर्गाचें साधन जी अग्निविद्या ती पक्की ठाऊक आहे, मला ती सांग + + + लोकांचा आदिकारण जो अग्नि त्याविषयीं (मृत्यूनें) निरूपण करून त्यास सांगितलें ज्या विटा लागतात त्या किती आणि कशा लागतात? मनुष्य मेल्यानंतर स्वतंत्र जीव आहे असें कोणी म्हणतात आणि कोणी नाहीं असें म्हणतात असा संशय पडला तूं मला सांगावें आणि हें मी जाणावें हा वरांतील तिसरा वर" तो सहज न दिसणारा गूढ संसारांत गुंतलेला बुद्धीमध्ये प्रतिबिंब पावलेला नाना उपाधि संकटांमध्ये सांपडलेला पुराणा, योगसाधनानें त्याचें ज्ञान झालें म्हणजे ज्ञानी हर्ष आणि शोक यांचा त्याग करतो + + + धर्मापासून वेगळा अधर्मापासून वेगळा कार्यकारणापासून वेगळा, जें भूत आणि जें भविष्य त्याहून निराळें तें हें जे तूं जाणतोस तें सांग ++ तो ज्ञानी मरत नाहीं आणि पुनर्जन्म

semi material noumenon the different parts of the story of Nachiketa fail to harmonize with one another The different parts are—how Nachiketa asks the question how Death satisfies him and grants him a boon About this Madhvâchârya observes —the three mentioned in the Upanisad are these First, Nachiketa seeks that his father may be appeased that he may be as kind as before This Madhvâchârya characterizes as *Pitrisnehasya* (fatherly affection) Secondly the explanation of that architectural sacrifice (*Agnichayana*) which leads to heaven and thirdly the knowledge of the Supreme Spirit These three boons Nachiketâ asks from Death—Fatherly love knowledge of the sacrificial fire and knowledge of the Supreme Spirit About this Nachiketâ asks Death, and Death satisfies him To seek information about what one does not know is to ask a question When the Upanisad texts about Nachiketâ are thus interpreted all discrepancies disappear About this Râmânuja observes —the three mentioned in the sûtra are—an agent his means and an end sought An explanation about this is given Information sought is a question Thus the semi material noumenon is not the subject of the Upanisad texts Nachiketa is an enquirer seeking salvation and Death grants him three boons The first boon consists in the means of accomplishing the purpose of human life and it is securing the love of the father The second boon consists in securing the means of salvation, and it is the sacrifice The

सूत्राणि.

महद्वच्च ॥ ७ ॥

भावार्थः । यथोपनिषदि महच्छब्द आत्मवाची तथाऽव्यक्तशब्द आत्मवाचीति सूत्रार्थः । अत्र शंकरः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हतीति ॥ मध्वरामानुजवल्लभानामत्र व्याख्याविशेषो नास्ति । यथा साख्यैर्महदव्यक्तादीनि पदानि प्रयुज्यंते तदर्थकानि तान्युपनिषत्सु न प्रयुज्यंते इति निष्कर्षः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

बुद्धेरात्मा महान् परः । क० व० (३.१०) ॥ महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । क० व० (४.४.) ॥ वेदाऽहमेतं पुरुष महांत । श्वे० उ० (३.८.) ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

भावार्थः । यथा वेदवाक्ये चमसपदमर्थांतरे शिरसि प्रयुक्तं तथाऽजादीनि पदान्युपनिषत्स्वर्थांतरे प्रयुक्तानि विशेषनिरूपणाभावादिति सूत्रार्थः ॥ अत्र शकरः । (अनुसंधास्यमानः) न ह्यय मत्रः स्वातन्त्र्येण कं चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्राऽपि यया कया चित् कल्पनयाऽजात्वादिसपादनोपपत्तेः । सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषाऽवधारणकारणाभावाच्चमसवदिति ॥ अत्र रामानुजः । न चाऽस्याः स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्व प्रतीयते । बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेरिति ॥ अत्र वल्लभः । तस्माद् न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यंतरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्य इति ॥ शकरमते आत्मैवाऽस्ति नाऽन्यत् कि चनाऽस्ति । माया वा प्रकृतिर्वा अविद्याश्रयात्मिका परब्रह्मशक्तिश्च । आत्मन आवरणपूर्वक विवर्तात्मकं जगत् । ततस्तेन प्रक-

तेनाविद्या स्वातंत्र्य नास्ति । मायावादमतेऽनुपाधि प्र
कृतिर्ना नित्या परमेश्वरशक्ति । पर तु तयोर्वादात् साङ्ख्य
मतं भिद्यते । तद् यथा । साङ्ख्यमते पुरुषस्य साक्षिमात्र
न आत्मा संकल्पात् प्रकृति संसरति । निरिच्छत्वाद्-
कर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्र । तेन प्रकृते स्वातन्त्र्यमवि
द्यावत्वं च भिद्यते । ब्रह्ममते नग साकार सविशेष
सगुण सच्चिदानन्दरूपं । ब्रह्मपरिणामरूप जगत् । तत्र
सदंशात् जडा प्रकृति । इति शंकरमतरामानुजमतभिन्ना
प्रकृतिविवेक ॥

अनुसंधेयाश्चोपनिषद्भाष्याणि ॥

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य । श्वे०
उ० (४ ५) ॥ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहित
विश्वरूपं । तस्यासत ऋषय सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ।
बृ० आ० (२ २,४) ॥

७ पुन महत् शब्दाप्रमाणें	7 Again, like the word *Mahat*
८ विशेष निरूपण नसल्यामुळें चमस (शब्दाचे जसें अर्थांतर होतें) तसें	8 Because there is not a distinctive statement, (the sense of some terms is to be modified as the sense of the term *Chamasa* is modified

पावत नाही ' ' स्वप्नस्थिति आणि जागृतस्थिति या दोहोंचें ज्ञान ज्याच्या योगान होतें (असा) महान् विभु आत्मा त्याला जाणूनि ज्ञानी दु ख पावत नाही + + + जें एथ आहे तेंच परलोकीं आहे आणि जें परलोकीं आहे तेंच

third boon consists in knowing who the agent is what the means are and what the end is in securing salvation itself and what acts constitute worship (Upanish.) About this Vallabha observes —Nachiketâ asks Death about sacrificial fire, about the

एथे आहे पुन: पुन तो जन्ममरण पावतो, (एक असता) इहलोकी नाना असे जो समजतो " " अरे, तुला गुह्य आणि सनातन ब्रह्म सागतो – मेल्यानंतर आत्म्याची कशी स्थिति होते, हे गौतम, काही जीव शरीर प्राप्त व्हावे म्हणून गर्भधारण करतात ज्यावर जसा संस्कार, आणि ज्याचे जसे कर्म त्याप्रमाणे (काही जीव) स्थावर भावाप्रत पावतात "

७. उपनिषदामध्ये महत् शब्द येतो. त्याचा अर्थ आत्मा करावा असा पूर्वी सिद्धात झालाच आहे त्याप्रमाणेच अव्यक्त पदाचा अर्थहि आत्मा करावा इतकाच सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की, वेदातामध्ये साख्यसिद्धाताभिमत-जड-प्रकृति असा अव्यक्तपदाचा अर्थ करणे योग्य नाही मध्व,रामानुज,आणि वल्लभ यानी या सूत्राची विशेष व्याख्या केली नाही. तात्पर्य इतकेच की साख्य-सिद्धातामध्ये जसा महत् किंवा अव्यक्त पदाचा अर्थ करतात तसा उपनिषदाचे प्रवचन करताना करावयाचा नाही यासबधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. " बुद्धीच्या पलीकडे मोठा (महान्) " " महान् आणि विभु अशा आत्म्याला ओळखून ज्ञानी दु ख पावत नाही " " त्या महान् पुरुषाला मी जाणतो "

८. चमस शब्दाचा मूळ अर्थ सोमरस पिण्याचे पात्र असा आहे तो अर्थ फिरवून वेदार्थ करताना त्याचा अर्थ शीर असा करतात तसाच अजा

nature of the human spirit, and of the Supreme Spirit, and Death replies to him The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection "Oh Death, that thou knowest the means of obtaining heaven the sacrificial fire. I am full of faith, explain it to me + + + Death explains to him the first cause of all existence—the fire, and also the bricks required in building an altar, and how many and of what kind + + + Some state that the human spirit exists after the death of man, and others, that it does not which this is a doubt Being taught by thee, may I know this? This is the third of the boons I seek" "Not to be easily seen, concealed, involved in worldliness, reflected in the intellect, beset with varied conditions, ancient—when such a one is known by means of Yoga-contemplation, a wise man throws off joy and sorrow + + + Other than virtue, other than vice, distinct from both cause and effect, distinct from the past, and the future, which this thou knowest, explain it to me + + + The wise man neither dies nor is reborn" "Having contemplated the great and pervading Spirit by which a dream and the waking state are known, a wise man does not sorrow + + + What is, indeed, here is hereafter, and what is hereafter is, indeed, here. He, who sees here (that one) to be different, is born and dies again" "Well, I explain this Brahma, concealed and ancient, to you, as the human spirit becomes after death, Oh Goutama Some spirits enter the womb for getting a body, some become

आणि दुसऱ्या पदांचा अर्थ फिरवावा, पार विशेष निरूपण नाहीं इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं (ज्याचें भाषांतर पुढें दिले आहे) असा हा मंत्र स्वतन्त्रतेनं विशेषपादास किंवा सिद्धांतास पाहून साह्यरूप होत नाहीं सबब यांतीहि पदांचा कांही अर्थ अजा आणि दुसऱ्या पदाचें अर्थांतर पराव त्यावरून सांख्यसिद्धांत यासंबधीं स्वीकारता येत नाहीं सांख्यसिद्धांतच स्वीकारावा यांविषयीं कारण नाहीं बृहदारण्यकामध्यें चमस शब्द आला आहे त्याचा अर्थ जसा फिरवितात तसा अजा आणि दुसऱ्या पदाचा अर्थ फिरवावा यावर रामानुज असें म्हणतात —स्वतन्त्रपणानें ही अजाशक्ति जगत् उत्पन्न करणारी आहे असें अद्वैत नाहीं पुष्कळ प्रजा उत्पन्न करणारी अशी जी अजा ती ब्रह्म शक्ति ती सांख्यसिद्धांताभिमत जड प्रकृती हून भिन्न असें वल्लभ यावर वल्लभ असें म्हणतात —केवळ एक मंत्र घेऊन वाक्यार्थ करता येत नाहीं चालू प्रकरण काय आहे तें पाहिलें पाहिजे आणि दुसऱ्या वेदवाक्यांशीं जुळणी करून अर्थ ठरविला पाहिजे चार भाष्यकारांची निरनिराळी प्रकृतीविषयीं जी प्रक्रिया तिचें निरूपण थोडक्यांत केलें पाहिजे अद्वैत किंवा शांकरसिद्धांताप्रमाणें जगतांत जें कांही सत्य तें आत्माच, किंवा ब्रह्म किंवा चैतन्यच, दुसरें कांहीएक सत्य नाहीं हा संसार मिथ्या, भ्रमात्मक, अविद्येचा आश्रय करून

fixed matter—according to their former acts and the former influences

7 The term *Mahat* which signifies *great* is used in the Upanisad It has been already determined that it signifies the spirit in the Upanisad where it is used In like manner therefore the term *Avyakta* signifies the spirit. This is the sense of the sûtra About this Shankaracharya observes —in the same way in the Vedanta philosophy the term *Avyakta* cannot signify the semi material noumenon which is accepted by the Sankhya philosophy Madhva Râmânuja and Vallabha do not offer any special comments upon this sûtra The drift of the sûtra is that the term *Mahat* or *Avyakta* do not signify in the Upanisads what they signify in the Sankhya philosophy nor is the interpretation of the Upanisad to be based on the Sankhya philosophy The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection Beyond the understanding is the great (spirit) Knowing the great and universal (spirit) a wise man does not sorrow I know that great Being

8 The primary meaning of the term *Chamasa* is a cup for drinking Soma juice In interpreting the Vedas this sense is modified and the term *Chamasa* means *the head* In like manner the term *Ajâ* and other terms should be modified because there is no distinctive statement This is the sense of the sûtra About this Shankaracharya observes — the Vedic text (the translation of which is given in the sequel)

माया म्हणा किंवा प्रकृति म्हणा ही आत्म्याचे किंवा ब्रह्माचे आवरण करते. ही अविद्या किंवा माया कोण? ही एक परब्रह्माची शक्ति आहे परब्रह्मावर विवर्त म्हणजे भ्रमात्मक जगत् उत्पन्न होते. म्हणून जड प्रकृतीपासून जगत् उत्पन्न होते असा जो सांख्यसिद्धांत तो मान्य करता येत नाही. मूळ जड प्रकृति स्वतंत्र नाहीच. द्वैत आणि विशिष्टाद्वैत सिद्धांताप्रमाणे उपाधि नित्य आहे उपाधि म्हणजे प्रकृतिच. परंतु ही प्रकृति सांख्यसिद्धांताभिमत प्रकृति नव्हे. हें कसे? सांख्य-सिद्धांताप्रमाणे प्रकृति जड आहे प्रकृति आणि पुरुष म्हणजे परमात्मा याचे सान्निध्य मात्र आहे या पलीकडे त्या दोहींचा संबंध नाही पुरुषाच्या संकल्पाप्रमाणे प्रकृति वागत नाही. प्रकृति स्वतंत्र आहे आणि ती स्वतंत्र रीतीने वागते पुरुष निरिच्छ आहे तो काही एक संकल्प करीत नाही तो जगताचा कर्ता नाही प्रकृतीचे आणि त्याचे सान्निध्य आहे म्हणून कर्ता त्यास म्हणण्याचा परिपाठ आहे वास्तविक तो कर्ता नाही कार्य जे करणारी ती प्रकृति. म्हणून ती स्वतंत्र. तिचे अधिष्ठान स्वतंत्र तिची कार्य करण्याची शक्ति स्वतंत्र अस्तु वल्लभमताप्रमाणे ब्रह्म साकार आहे सविशेष आहे सगुण आहे सच्चिदानंद हे त्याचे रूप त्याचा जो सदंश तोच जड प्रकृति. त्याचा जो चिदंश तोच जीव त्याचा जो आनंदांश तो अंतर्यामी अशा रीतीने जग हे ब्रह्माचाच परिणाम असा अद्वैत, द्वैत, विशिष्टा-

does not independently support any special doctrine or position. Whatever hypothesis may be adopted, the sense of *Ajâ* and other terms must be modified. The Sânkhya-doctrine cannot be adopted and upon it the interpretation of the Vedic text cannot be based, because there is no special reason for this The term *Chamasa* is used in the *Brihadâranyaka* in a sense other than its own As its sense is modified, so the senses of *Ajâ* and other terms are to be modified It does not appear that *Ajâ* is considered as an independent power and the cause of the world *Ajâ* which produces the world and the people is a power of Brahma and is distinct from the semi-material noumenon propounded by the Sânkhya-philosophy About this Vallabha observes —a Vedic text cannot be interpreted by itself Its context must be considered, and the interpretation must harmonize with other texts of the Veda bearing on the same subject

We find it necessary in this place to explain the philosophy of Prakriti as propounded by the commentators According to the *Advaita*-system which Shankarâchârya represents, nothing really exists except the spirit or Brahma, or *Chaitanya* Nothing else is real All this world—all the phenomena—is a mere delusion *Mâyâ* or Prakriti, call it by any name, in the form of ignorance, covers the spirit or Brahma What is this ignorance or Mâyâ or delusion? It is a power of the Supreme Spirit From the Supreme Spirit covered by Mâyâ, this world springs up

द्वैत, आणि शुद्धाद्वैत या मतांना धरून तात्विक सिद्धांत आहे पुढील मंत्राचे त्यांनी निर्णय केलेले विशेष आहे सांगितले. तथापि उपनिषदांचा आधार घेऊन सांख्याचा प्रधान मत या पक्षाला सिद्ध होत नाही. (प्रकृति ही अजा आहे) आणि ते आपल्यासारख्या अनेक प्रजांना उत्पन्न करते. (अविनाशी प्रकृती आणि पुरुषाशी संगती घडत) तो अज पुन सर्व भोगांना अनुभव घेऊन या अजेस सोडून देतो' (मुक्त अवस्थेमध्ये प्रकृतीशी आणि पुरुषाशी संगति तुटते) 'सात तोंड आणि वर मुख असा पात्रामध्ये म्हणजे अशा मस्तकामध्ये नानारूप प्राण राहतात त्याच्या सभोवती सात ऋषि म्हणजे सात प्राण म्हणजे दोन डोळे, दोन कान दोन नाकपुड्या आणि रसना आठवी वाणी ही शब्दांचे उच्चारण करते

The two processes are respectively called *Ârarma* and *Ivarta*. But such a world is a delusion. The Sânkhyas state that the world is produced by the material noumenon or Prakriti. This doctrine cannot be accepted because originally the material noumenon is not independent. According to the *Dvaita* and *Vishishtâdvaita* systems *Upâdhi* exists eternally. This *Upâdhi* is Prakriti itself. But this Prakriti is distinct and different from the Prakriti propounded by the Sankhyas. How is this? According to the Sankhyas Prakriti is material. Prakriti and Purusa (Person) simply exist in the proximity of each other. Beyond this they are not connected in any way. The Prakriti does not act as the Purusa *wills*. Prakriti is independent and acts independently. The Person never wills, never desires anything, never feels; he is not the agent of the world. It is customary to call him the agent because he is ever in proximity with the active Prakriti. He is not really the agent. All that is made is made by Prakriti. It is therefore independent. Its substratum is independent. Its power of acting and producing effects is independent. Thus according to the *Dvaita* and *Vishistadvaita* systems which Madhva and Râmânuja represent Prakriti though eternal is a power of the Supreme Spirit subsisting in it and depending upon it. According to Vallabha the Supreme Spirit is a form, has distinctive qualities and has positive attributes. Its form is *Sach chid*

Ânanda. The *Sat* is the Prakriti or rather from the *Sat* proceeds the Prakriti. From the *Chit* proceeds the Person or Purusa or the Spirit. There is a power of fruition in the human heart or in the Universe. This power is called *Antaryâmi* and proceeds from *Ânanda*. *Sat* is material; *Chit* is intellectual; *Ânanda* is pure joyous emotion. Thus the whole phenomenal world is the Supreme Brahma transformed. Thus the philosophy of *Advaita*, *Dvaita*, *Vishistâdvaita* and *Shuddhâdvaita*, bearing upon the doctrine of Prakriti is briefly explained. The following sûtras will throw special light upon it. The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection. "The *Ajâ* is one, her colour is black and white, she has a form, she produces many creatures (Prajâ), Aja is another. This Aja, accepting Ajâ, subsists (on account of ignorance, Prakriti and Purusa coming together.) That the same Aja, having experienced existence, abandons Ajâ (in the condition of salvation Prakriti and Purusa do not co exist)." "Mouth downwards, bottom upwards,—in such a cup (Chamasa), that is, in such a head, varied life is deposited; round about it the seven *Risis* sit, (the seven *Risis* being the two eyes, the two ears, the two nostrils and taste.) Eighth is the power of speech pronouncing a multitude of words."

सूत्राणि

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

भावार्थ । यत् सांख्यैरुच्यते तन्न । तत्रोदाहरणं । एके शाखिनो नाम छंदोगा ज्योतिरादिका नाम तेजोबन्नलक्षणा अजेति वदंति । अत्र शंकर । तयैवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायते । रोहितादिशब्दसामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात् । भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यते । + + + तस्या एवाऽवगमान्न स्वतंत्रा काचित् प्रकृति प्रधानं नामाजामंत्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयो प्रागवस्थानेनाऽपि मंत्रेणाम्नायते इत्युच्यते इति ॥ अत्र मध्व । ज्योतिरादिकर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाऽभिधेयोपि स एवेति ॥ अत्र रामानुज । वाक्याद् नियमिताजा ब्रह्मात्मिका + + परब्रह्मशक्तिरूपाया अजाया अवगते । + + + तस्या एव प्रतीतेर्नाऽस्मिन् मंत्रे तंत्रसिद्धस्वतंत्रप्रकृतिगंध इति ॥ अत्र वल्लभ । अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते यथा ह्यजाऽल्पदोग्ध्री तथैव नश्वरसुखदात्री अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपाद् ब्रह्मणो दंसोत्कचरणरूपा भगवत्कार्यरूपांशत्वात् । + प्रथमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतु उपक्रमादिति ॥

अनुसंधेया उपनिषद्वाक्यानि ॥

यदग्ने रोहितꣳरूपं तेजसस्तद् रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य । छा० उ० (६ ४,१) ॥ ते ध्यानयोगाऽनुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा । श्वे० उ० (१ ३) ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरं । + यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक । श्वे० उ० (४ ११) ॥

९. तसें नव्हे; अजा म्हणजे ज्योति आणि दुसरे पदार्थ असें कांहीं ह्मणतात.

9. Not so; some state that the term *Ajâ* signifies light and other things.

९ सांख्य सिद्धांताभिमत प्रकृति घ्यायाची नाही काही जण म्हणजे सामवेदी लोक. सूत्रांत ज्योतीरुपक्रमा असा शब्द आहे. त्याचा बहुव्रीहि समास करायाचा म्हणजे ज्योतिपासून प्रारंभ करून दुसरे पदार्थ आंत धरायाचे, ते दुसरे पदार्थ पाणी आणि अन्न तेज, पाणी, आणि अन्न इतके मिळून अजा ही शक्ति बनली असे सामवेदी म्हणतात इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे म्हणतात.—हे जे पदार्थ तेज, पाणी, आणि अन्न, याची तांबडे, पांढरे, आणि काळे या रंगाशी एक वाक्यता करायाची. तांबडे, पांढरें, आणि काळे हे सामान्य वर्णन आहे. तेज, पाणी, अन्न हे विशेष वर्णन आहे. लक्षणा अशी की तेज म्हणजे तांबडा रंग, पाणी म्हणजे पांढरा रंग, अन्न म्हणजे काळा रंग. असे लक्षणेच्या योगाने वाकडे वर्णन का केले असे म्हटले तर जे स्पष्ट ठाऊक आहे त्याच्या योगाने संदिग्धाचे वर्णन करावे हे योग्य. ही अजाशक्ति सांख्य-सिद्धांताभिमत जड प्रकृति नव्हे आणि या जड प्रकृतीचे अजा-पद योजून वेदमंत्रात निरूपण केले आहे असे म्हणता येत नाही. प्रकरणाचा विचार केला असता ती अजा एक विशेष-शक्ति आहे. तिला विकार नाही, तिला नाम नाही, तिला रूप नाही. उत्पत्तिकाळी ज्या वेळेस ना-

9 The noumenal existence (*Prakriti*) as expounded in the Sânkhya-philosophy is not to be recognized here Some, mentioned in the *sûtra*, are Sâmavedis The term *Jyotirupakramâ* is used in the sûtra It is a Bahuvrîhi-compound signifying other things of which *Jyoti* or light is the first These other things are water and food The Sâmavedins state that the power called Ajâ consists of light, water, and food This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —These things—light, water, and food—are to be harmonized with the colour—red, white and black These last are general terms, while light, water, and food are specific terms. By means of metonymy it is to be shown that light represents the red colour, water, the white colour, and food, the black colour It may be asked—why is this awkward and indirect metonymy introduced into this explanation? The reply is—what is unknown can be best illustrated by what is known This power called Ajâ is not the semi-material noumenon or Prakriti recognized by Sânkhyas, nor can it be stated that the Vedas explain the material noumenon of the Sânkhyas, when they speak of this power called Ajâ. The context of the Veda distinctly shows that this Ajâ is a specific power It is not capable of modification It is above name, that is, above defini-

मह्टों देखील न ह्तों ता यास ही शक्ति हाती अस पदामर्थ निरूपण आहे या शक्तीला विद्या आणि अविद्या हें आकार ता ब्रह्माची शक्ति सच्चिदानंद, हें ब्रह्मांच रूप चित् म्हणजे ज्ञान त्या ज्ञानाचें आवरण होऊन पुढें चित्तरूप जगत् उत्पन्न झालें अशी अद्वैत प्रक्रिया आहे यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात —ज्योति अप अन्न हीं सारीं प्रसिद्ध विष्णूचीं नांवें हीं नांवें तो त्यांच कारण असें विष्णु हें आदिकारण तो जशी जशीं कार्यें करतो तशीं तशीं नांवें पडतात यावर रामानुज असें म्हणतात —वाक्य प्रमाणावरून नियम करता येतो तो असा अजाशक्ति आणि ब्रह्म हें एकच परमात्म्याच्या शक्तीला अजा हें एक रूप असो अजाशक्ति काय हें यावरून कळतें म्हणून सवयव सांख्य सिद्धांताभिमत जड प्रकृति समजायाची नाहीं यद्भ्रमामध्य त्या जड प्रकृतीर मुळीच निरूपण नाहीं यावर वल्लभ असें म्हणतात — अजा शब्दाचा अर्थ ज्योति असाच करावा जसें अजा म्हणजे थोडें दूध देणारी शेळी त्या शेळी सारखी अजा म्हणजे थोडें सुख देणारी शक्ति अग्नि सूर्य, सोम, आणि वाक्, हे चार ब्रह्माचे चरण असें वर्णन हेतापूर्वक उपनिषदात बोलविलें आहे याच कारण परब्रह्मापासून जी कार्यें होतात तीं दाखवायाची प्रथम जें काय त्यान उत्पन्न केलें त्याच नाव अजा, ही शक्ति आहे सूत्राचीं पदें ज्योति आणि उपक्रमात् अशा वल्लभ पाडतात उपक्रमात् म्हणजे

tion It is above all form This power exist but at that moment, when this universe came into existence—at that moment when there was neither any name nor any form This is what the Vedas states The two forms of this primordial power are knowledge and ignorance This is a power of the Supreme Spirit Existence intellection, and happiness constitute Brahma Intellection is clouded and concealed This first condition is called Âvarana From this condition the phenomenal existences (Vivarta) spring up This is the philosophy of the Advaita school of Vedanta About this Madhvacharya observes —light water and food are the different names of the Supreme God Visnu These different names are given to him, because he is the First Cause He is differently named as He creates different things About this Râmânuja observes —the general drift of a sentence proves that primordial power called Ajâ and the Supreme Spirit are one and the same The power of the Supreme Spirit or rather the omnipotence of the Supreme Spirit in one of its forms represents this primordial power Thus the nature of this primordial power called Ajâ is known Thus then the Sankhya-doctrine of the material primordial noumenon is not supported by the Upanisad texts which speak of the primordial power called Ajâ The Upanisads do not even mention the material noumenon About this Vallabhâchârya observes —the term *Ajâ* is to be interpreted into *light* Ajâ means a she goat who gives a little

जगत् उत्पत्तीच्या प्रारंभीं. असे वर्णन आहे. (छां० ४ ७) द्वैत, विशिष्टाद्वैत, आणि शुद्धाद्वैत या मताप्रमाणें अजा ही एक परब्रह्माची शक्ति आहे ती परब्रह्माच्या स्वाधीन आहे ती जड नाही आणि ती स्वतंत्रहि नाही. सांख्य-सिद्धांताभिमत जी प्रकृति ती स्वतंत्र असून जड आहे सांख्य आणि वेदांत सिद्धांतामध्यें इतका भेद आहे. आणि या भेदाचे निरूपण करण्याकरता हा विचार चालला आहे. यासबंधी जी उपनिषद्वाक्ये घेतात त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "अग्नीचे जे तांबडे रूप तेच तेजाचें रूप, जें पांढरे ते पाण्याचे, जे काळे ते अन्नाचे" "ध्यानरूपयोगाने त्यांनी ब्रह्माची आत्मशक्ति पाहिली (ती कशी?) व्यष्टिरूप गुणयुक्त." "माया हीच प्रकृति आणि मायी हा परमेश्वर. असें जाणावे + निरनिराळ्या योनीमध्ये जो एक आहे."

अद्वैत, द्वैत, विशिष्टाद्वैत, आणि शुद्धाद्वैत हे सर्व वेदांतवादी असे मानतात की, परब्रह्माची शक्ति ही अजा आहे. परंतु चवघाचाहि मानण्याचा प्रकार भिन्न आहे अद्वैत सिद्धांत असा परब्रह्माची विद्या ही शक्ति आहे तिजमध्येंच भ्रंश होतो. तो कसा? परब्रह्म संकल्प करते. जगत् उत्पन्न करू या. मग त्यापासून अविद्या किंवा माया ही उत्पन्न होते. आणि मग जगत्-उत्पत्ति होते. अविद्येचा कलंक परब्रह्मास नाही ब्रह्मांश जो जीव तो अविद्येत सापडतो त्याची अविद्या सुटली की तो मुक्त होतो. परब्रह्माने संकल्प केला की मायेचा नाश

milk Like a she-goat then this Ajâ produces a little happiness. Fire, Sun, Moon, and lightening are the four feet, as it were, of the Supreme Spirit This description is put into the mouth of a swan See the Chhândogya-Upanisad (IV 7) The object of this is to show the effects or modifications which issue from the Supreme Spirit The first effect, that issued, is named Ajâ. It is a primordial power Vallabha divides the term *Jotir upakramâ* into two terms—*Jyotih* and *Upakramât*, the term *Upakramât* signifying *at the beginning of the creation of the universe.* According to the Advaita, Vishistâdvaita, and Shuddhâdvaita doctrines, the primordial Ajâ is a power of the Supreme Spirit, dependent upon Him It is not material, it is not independent. The noumenal power expounded by the Sânkhyas is both material and independent This is the chief distinction between the Sânkhya and Vedânta systems of philosophy, and these sûtras point out this distinction The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "What is the red form of fire is the red form of light What is white is the form of water. What is black is the form of ..." "By means of contemplation those, whose minds were concentrated, saw the power of God Himself—the power overwhelmed by His attributes and universality" "He may know that the delusion is the Prakriti, and that the Greatest Lord is the causer of delusion He alone abides in the substratum, in the substratum."

होतो जगताचा प्रलय होतो, परब्रह्म सदैव शुद्धची शुद्ध परब्रह्मानें संकल्प केला की उत्पत्ति होते आणि या उत्पत्तिमध्यें माया नालर, पराक्रमी परब्रह्मानें संकल्प केला की माया नष्ट होते आपल्या संकल्पानें परब्रह्म मायेपासून सोडून देत आणि तें चक्र त्याच्या धर्माप्रमाणें जीवाच्या माग लागत द्वैत सिद्धान्तामध्यें जीव भिन्न आणि परमेश्वर भिन्न जीव-सृष्टि परमेश्वरानें उत्पन्न केली संकल्प करून परमेश्वराला अविद्येची किंवा मायेची योजना करावी लागत नाही परमेश्वर किंवा विष्णु संकल्प करता आणि तेणेंकरून जीवादि सृष्टि उत्पन्न होते उपाधि नित्य आहे आणि ती जीवाच्या पाठीमागें लागली आहे ज्ञानाच्या योगानें आणि विष्णुभक्तीच्या योगानें जीव तिजपासून सुटतो विशिष्टाद्वैतवादी म्हणतात की अजा ही परब्रह्माची शक्ति आहे आणि या शक्तीच्या योगेंकरून नारायण जगत् उत्पन्न करतो शुद्धाद्वैत असें मानतात कीं ही शक्ति परिणामरूप याय परब्रह्मांत आहे याविषयीं पुढील सूत्रावरून निर्णय होइल

The Advaita the Dvaita the Vishisthadvaita and the Shuddhâ

the Supreme Spirit But the philosophy of each school is distinct The Advaita-doctrine is—knowledge or intellection is a power of the Supreme Spirit This power degenerates or rather slides How is this? The Supreme Spirit intends—let me create let me multiply from this intention ignorance or delusion springs up and then matter is created This ignorance or delusion does not touch the Supreme Spirit The delusion attaches to the human spirit or rather the animal spirit which is a portion or a reflection of the Supreme Spirit When the animal spirit escapes from this delusion

is drawn in— the Supreme Spirit is absolutely pure at all times It is never deluded As soon as He intends a system is created in which delusion plays a part As soon as He intends delusion ceases He himself is never affected by delusion The Dvaita-doctrine is—the human spirit is distinct from the Supreme Spirit The human spirit or the animal spirit is a creation of the Personal God or the Supreme Spirit This Personal God does not let loose the wheel of delusion by means of his intention Visnu the Supreme God intends and the whole universe material and spiritual springs into existence Ignorance nai

सूत्राणि.

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

भावार्थः । यथा आदित्यो देवमध्वित्यादिषु विरोधो नास्ति तथाऽत्र-रूपकनिरूपणाद् विरोधो नास्तीति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकरः । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः । + + मध्वादिवत् । यथादित्यस्याऽमधुनो मधुत्व वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चाऽनग्नीनामग्नित्वमित्येवंजातीयकं कल्प्यते । एवमिदमनजाया अजात्व कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोवन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्येति ॥ मध्वस्तु विशेषतो व्याख्यां न करोति । रामानुजस्तु कल्पनं कृप्तिः सृष्टिः जगत्सृष्ट्युपदेशादित्यर्थः । + + + अनेन कल्पनोपदेशेनाऽस्या. प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणाऽवस्थाद्वयाऽन्वयोऽवगम्यते । सा हि प्रलयवेलायां ब्रह्मतापन्नाऽविभक्तनामरूपाऽव्यक्तादिशब्दवाच्या सूक्ष्मरूपेणाऽवतिष्ठते । सृष्टिवेलायां तूद्भूतसत्वादिगुणविभक्तनामरूपाव्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोऽवन्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकाराऽजाऽवतिष्ठते । अतःकारणाऽवस्थाऽजा कार्याऽवस्था च ज्योतिरुपक्रमेति न विरोध इति ॥ वल्लभः । आद्या सृष्टिः कल्पनयाऽजाशब्देनोच्यते । यथा ह्यजा वर्करसहिता सवत्सा स्वामिसहिता तथेयमित्युपदेशपदात् । + + + योगरूढिव्यतिरेकेणाऽप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिरिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा । श्वे० उ० ६.११.) ॥

१० पुन कल्पनेचें वर्णन आहे, म्हणून विरोध नाहीं यास मधु आणि दुसऱ्या विषयाचा दृष्टांत आहे

१० आदित्य देवांचा मधु म्हणजे मध आहे अशीं जीं वर्णनें आहेत त्यामध्ये विरोध नाहीं तसेंच अजा या शब्दाच्या वर्णनामध्ये विरोध नाहीं त्यापर आहे ह्मणून सूत्राथ यावर आचार्य असें म्हणतात —अजा ही जी शक्ति ती निर्गुण आणि परब्रह्म निराळें असा हा मानणें हें वास्तविक नाहीं वास्तविक एकच परन्तु मिथ्या-ज्ञानाचा उपाधि असल्यामुळें भेद कल्पना उत्पन्न होते यास दृष्टांत सूर्य काहीं वास्तविक मध नाहीं तथापि तो मध असें वर्णन आहे वाणी काहीं वास्तविक धेनु नव्हे तथापि ती धेनु अस वर्णिली आहे द्युलोकादि काहीं अग्नि नव्हेत तथापि ते अग्नि असे कल्पिले आहेत तसेंच अजा ही शक्ति स्वतंत्र नसता अजा म्हणून काहीं एक शक्ति कल्पिली आहे आणि तेज पाणी आणि अन्न हें तिचें स्वरूप आहे असें जें मानलें त्यामध्ये विरोध म्हणून नाहीं यावर मध्वाचार्यांनी विशेष व्याख्या केली नाहीं रामानुज असें म्हणतात कीं सूत्रांतील कल्पना शब्दाचा अर्थ सृष्टि असा करावा ‘‘मग सृष्टिसामर्थ्य यथापूर्वमकल्पयत्’ असें जें पद आहे त्याचा अर्थ जगत् उत्पत्ति वर्णनावरून असा झाला मग प्रकृतीच्या दोन अवस्था

10 A semblance is described, there is, therefore, no discrepancy, as in the case of honey and other things

rowness of vision tendency to be deluded is a permanent condition of the animal spirit From this delusion the human spirit is delivered when it obtains knowledge and perseveres in spiritual devotion and adoration of Visnu The Vishishtadvaita-doctrine is—there is a primordial power of the Supreme Spirit it is called Aja. By means of this power, Nârâyana creates the universe. The Shuddhadvaita-doctrine is—this primordial power is a transformation of the Supreme Spirit The following sûtras will throw more light upon this subject

10 The term *Kalpanâ* is used in the sûtra It means a supposition or a semblance There is no discrepancy in such descriptions as the Sun is the honey of gods So also there is no discrepancy in the description of the power called *Ajâ* The descriptions are mere illustrations This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —the power *Ajâ* is distinct from the Supreme Spirit Such a distinction is however not real Really they are identical because ignorance clings to the spirit the distinction is supposed to exist This is to be illustrated thus Really speaking the Sun is not honey It is, however, described to be honey Really speaking the power of speech is not a cow It is how

v

असे सिद्ध झाले एक कारणरूप, आणि एक कार्यरूप जेव्हा सृष्टीचा प्रलय होतो तेव्हा सारीच प्रकृति ब्रह्माशी जाऊन मिळते मग तिला पृथक् नाम नाही, मग तिचे पृथक् रूप नाही; आणि अशी जी त्या शक्तीची स्थिति तिचे नाव अव्यक्त. हे तिचे कारणरूप तेज, पाणी, आणि अन्न याचे रूप धारण करून ती शक्ति परिणाम पावते तेव्हा तांबडे, पांढरे, आणि काळे असा तिचा आकार. म्हणजे सत्व, रज, तमो-गुणाची ती बनलेली शक्ति हे अजा या शक्तीचे कार्यरूप ज्यावेळेस सृष्टि उत्पन्न होते त्या वेळेस हे तिचे रूप प्रकट होते मग तिचे निराळे नाव, निराळे रूप, अशा स्थितीतील जी ही अजा शक्ति तिला व्यक्त असें म्हणतात कारणरूप जी अजा ती सूक्ष्मरूपाने परब्रह्म जो नारायण त्याच्या ठायी आहेच कार्यरूप जी अजा ती नारायणाच्या इच्छेनुरूप प्रकट होते अशी ही अजा किंवा प्रकृतीविषयी प्रक्रिया आहे. म्हणून सूक्ष्म जी शक्ति, जी कारणात्मिका, ती निराळी, आणि सत्व, रज, तमोगुणरूपा जी कार्यात्मिका ती निराळी, अशी कल्पना केली असता विरोध नाही यावर वल्लभ असे म्हणतात'–आद्य-सृष्टि म्हणून एक मानायाची तीच अजा दृष्टाताने हिच्या रूपाचे निरूपण होते कोणी यजमान आहे. त्याची शेळी त्याजवळ आहे आणि त्या शेळीला करडू आहे. या परपरेमध्ये त्या यजमानाने जी शेळी मिळविली हीच जणो प्रथम सृष्टि ति-

ever, described to be a cow Really speaking such regions as the heavens and others are not fires They are, however, described to be fires In like manner *Ajâ* is described to be an independent power, though really speaking it is not Hence there is no discrepancy in the statement that it is made up of light, water, and food Upon this Madhvâchârya does not offer any special comments Râmânuja observes that the term Kalpanâ used in the sûtra should be interpreted into *creation* Then the term *Kalpanopadeshât* used in the sûtra would signify *on account of the creation of the world* Thus then it would be proved that the Prakriti or noumenon exists in two conditions—that of cause and that of effect When the world is destroyed, the noumenon then is absorbed into the Supreme Spirit, then it has no separate name, then it has no separate form, and such a condition is then characterized to be non-manifest or latent *Avyakta* The power *Ajâ* in the form of cause exists subtly in the Supreme Spirit—*Nârâyana*, and as *Nârâyana* desires, the power *Ajâ* manifests itself This is the philosophy of this noumenal power—*Ajâ*—or Prakriti Hence there is no discrepancy in the arrangement that the noumenal subtle power as cause is distinct from the noumenal subtle power as effect, the latter consisting of the three qualities - light, foulness, and darkness About this Vallabha observes — there are two conditions of the creation itself. The one is primordial This is named *Ajâ*

चार पुढें करणें होऊन प्रपंच वाढला ही प्रत्यक्ष सृष्टि असा या शब्दाचा दृष्टांत घेऊन वर्णन केलें असता अजा म्हणून जी शक्ति आहे तिची व्यवस्था नीट लागते हा जो अजा शब्दाचा उपनिषदांत प्रयोग केला आहे तो या गिकडि नव्हे आणि रूढीप्रमाणेंहि नव्हे

ही जी वेदांत प्रक्रिया तिजविषयीं आम्हास थोडें निरूपण केलें पाहिजे ते असें शंकरमतें ब्रह्माचीं दोन रूपें आहेत समष्टिरूप त्यानें धारण करणें म्हणजे परमेश्वराचें विराट्रूप प्रगट होतें त्यापासून देव मनुष्यादि सृष्टि उत्पन्न होते परब्रह्म तें शुद्ध मुक्त परंतु इच्छा मात्रे न, त्यावर आवरण होतें मग अविद्येचा प्रपंच अविद्येवांचून सृष्टि नाहीं अशी ही अविद्या तिचें रूप भ्रम हा स्वतंत्र परब्रह्माला जडता आणि त्यापासून विवर्तरूपी भ्रमात्मक ही सृष्टि उत्पन्न होते ब्रह्ममात्र सत्य बाकी सर्व असत्य रामानुज कार्यरूपी आणि कारणरूपी शक्ति कशा मानतात याचें विवरण वर झालें आहे रामानुजमतें ब्रह्माचे दोन परिणाम होतात एक विकार आणि एक अविकार. विकार-परिणाम म्हणजे जसें दुधाचें दहि होतें तसें अविकार परिणाम म्हणजे सोन्याचे जसे दागिने करतात तसें स्वच्छ ब्रह्म परिणाम पावत सारीं कार्यें ब्रह्माचा ब्रह्माच्या ठिकाणी पूर्णानंद देव जीव आहेत त्याच्या मध्यें आनंदाचें तारतम्य आहे मनुष्याचा जो जीव त्याच्यामध्यें आनंदांश थोडा

An illustration will explain this proposition There is a householder He possesses a she-goat, and gradually the she goat begets young ones Now in this succession of two facts his getting a she goat is as it were the first creation The she goat begetting young ones the number of goats grows This is, as it were the world as we see it Such an illustration will explain the action of the power called Aja The term *Aja* is used in the Upanishads neither in its etymological nor in its conventional sense

We think it necessary to offer a few remarks upon this philosophy of the Aja power According to the doctrine of Shankaracharya Brahma or the Supreme Spirit assumes two forms When it assumes the universal form known as *Samasti* it manifests its universal form or *Virat rūpa* From it are produced gods human beings and others But the Supreme Spirit is above the activity of creation—pure for ever It is however clouded over when it desires This is the condition of *Āvarana* and is followed by the manifold development of ignorance There can be no creation unless there is ignorance Delusion is the form of ignorance and delusion clings to the Supreme Spirit though it is independent and swayed by its own desires and from the delusion a development as false as the delusion itself comes into existence This development is called *Vivarta* The Supreme Spirit or Brahma is alone real all the rest is false It has

आला आहे. त्याहि आनंदाची स्थिति क्षणिक वरचेवर तो अधिक उणा होतो. दगड धोंडे ही जड द्रव्ये यामध्ये आनंदाचा सर्वथैव तिरोभाव. मनुष्यामध्ये अंतर्यामि अणुमात्र ब्रह्म आहे. त्याच्या योगाने जीवास प्रकाश होतो जीव भोक्ता जगत् सत्य आहे मी माझे हे अविद्येचे फल. ब्रह्म सच्चिदानंदरूप. त्याच्या सदशापासून जड प्रकृति उत्पन्न झाली. आणि चिदशापासून पुरुष उत्पन्न झाला त्यापासून ब्रह्मा, विष्णु, शिव ह्या देवता उत्पन्न झाल्या त्याच्या ठायी साक्षात् ब्रह्मानंद आहे ही आदि सृष्टि यासंबंधी उपनिषद्वाक्य आले आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "एक देव सर्व भूतामध्ये गूढ राहून (वास करीत आहे तो) सर्वव्यापी सर्व भूताचा अंतरात्मा आहे"

already been stated how Râmânuja recognizes the same power to be in two conditions—that of cause and that of effect. Vallabha considers that the Supreme Spirit is transformed According to him there are two kinds of transformations An illustration will explain them Milk is transformed into curds This is one kind Gold is transformed into ornaments This is the other kind The first is transformation with a modification of the original substance, the other is simple transformation without any modification Of its own accord, Brahma undergoes these transformations. All the phenomena are Brahma transformed In Brahma there is perfect beatitude The gods are so many beings, each having his individual life Their joy is comparative In man himself there is little happiness Even that happiness itself is transient Now and then it is susceptible of increase or decrease. In material objects such as stones, joy is not manifested at all It is totally concealed or latent In man there is Brahma as subtle as an atom Brahma in this form is called *Antaryâmî*, and this is the source of light to the human spirit The human spirit, and not the Antaryâmî, enjoys or suffers The world itself is real This is I, this is mine—such thoughts and feelings spring from ignorance or delusion Brahma is existence, intelligence, and happiness From existence, semi-material noumenon sprang, and from intelligence Person (purusa) sprang, and from the Person came forth the gods Brahmâ, Visnu and Shiva,

सूत्राणि

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

भावार्थ । सांख्याना पंचविंशतितत्त्वानामत्राऽनुसधास्यमानेषूपनिषद्वाक्येषु सग्रहो नास्ति । कि कारण । पंचविंशतिसंख्याया समविभक्तानि भूतादिपंचकानि साङ्ख्ये न घटते । अन्यत् कारण च । उपनिषद्वाक्ये पचविंशत्यधिका सख्या आत्माकाशयोग्रहणात् परिगण्यते ॥ अत्र शंकर रूढत्वाऽभिप्रायणेन केचित् पचजना नाम विवक्ष्यते । न साङ्ख्यतत्त्वाऽभिप्रायण । ते कतीत्यस्यामाकाक्षाया पुन पचेति प्रयुज्यते पचजना नाम कचित् । ते च पचेत्यर्थे । सप्तर्षय सप्तेति यथेति ॥ मध्व विशेषतो व्याख्या न करोति ॥ अत्र रामानुज । अ तत्त्व षड्विंशकमित्याहु सप्तविंशकमथाऽपरे इति श्रुतिप्रसिद्ध सर्वतत्त्वाश्रयभूत सर्वेश्वर परमपुरुषोऽत्राऽभिधीयत इति॥ अत्र वल्लभ । सख्येयपरत्वे द्वितीयस्य सख्या वे पचत्वमेव पूर्वेणचेदन्वय विधायकाभावाच्च ॥

अनुसधेया ह्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्मिन् पच पचजना आकाशश्च प्रतिष्ठित । तमेव मन्य आत्मान विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृत । बृ० आ० उ० (४ २,१९) ॥ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिन विकृति पुरुष । सा० का० (३) ॥ पच सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतु ॥ पचाना त्वां पचजनानां यन्त्राय धन्त्राय गृह्णामि । तै० स० (१ ६,१,२) ॥

and these gods have as perfect happiness as that of Brahma This is the primordial creation
The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sutra
One deity (abides) concealed in

११. संख्येच्या उच्चारणावरूनहि तसें नव्हे; कारण निरनिराळीं तत्वें सांगितलीं आहेत, आणि अधिक (संख्या) होते.

११. "पाच पचजन" असे उपनिषदामध्ये आले आहे. याचा अर्थ करायाचा आहे त्याविषयी वेदांती आणि सांख्य पंडित मोठी ओढाताण करतात सांख्यमताभिमानी असे म्हणतात की, "पाच पाच जण" म्हणजे पचवीस जण म्हणजे आमची पचवीस तत्वे. म्हणून उपनिषदामध्ये सांख्यमताचे निरूपण झाले आहे. सांख्यसिद्धातामध्ये पचवीस तत्वाचेच ग्रहण केले आहे यावर वेदांती असें म्हणतात की 'पाच पचजन" या उपनिषदातील तुकड्याचा असा अर्थ करता येत नाही कारण एकेकात पाच अशी पाच पचके सांख्यसिद्धातामध्ये वर्णिली नाहीत त्या सिद्धातामध्यें तत्वाची संख्या निरनिराळी आहे. ती सांख्यतत्वे ही 'पुरुष म्हणजे आत्मा. प्रकृति, बुद्धि, अहकार, मन, पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये, पाच तन्मात्रा. आणि पाच स्थूलभूते मिळून पचवीसाची भरती होते पण या पचवीसाचे पाच पाच असे तुकडे कोठें पाडता येतात? प्रकृति एक स्वतत्रच आहे, बुद्धि एक स्वतन्त्र आहे यामुळे त्या वाक्याचा अर्थ तसा करता येत नाही हे एक कारण दुसरे कारण असे की ज्या उपनिषद्वाक्यामध्ये पाच पचजन

11 Not so, even from the mention of a number; because different elements (are stated,) and because (there is) excess (in number)

all existences—omnipresent and the soul of all existences"

11 An Upanisad-text mentions five *Pancha-janas* This is to be interpreted This text is twisted by the Vedântins and Sânkhyas into interpretations to suit their own systems of philosophy. The Sânkhyas state that five Pancha-janas are five times five Janas; that is, twenty-five Janas, that is, their own twenty-five essential elements, and that, therefore, the Upanisad supports their system of philosophy It need not be stated that the Sânkhyas enumerate twenty-five original elements. Upon this the Vedântins observe that the phrase—*five Pancha-janas*—is not to be interpreted as the Sânkhyas do, because the twenty-five elements of the Sânkhyas cannot be divided into groups, each consisting of five elements There are groups consisting of different numbers The Sânkhya elements are—the person or the soul, noumenon (Prakriti), intellect (Buddhi), mind (Mana), the five senses (Pancha jnânendriya), the five organs of external activity (Pancha Karmendriya), the five subtle bodies (Pancha-tanmâtrâ), the five gross bodies (Pancha-sthûla-bhûta)—all these together number twenty-five. Can these be divided into equal groups, each consisting of five elements? The

असें झालें आहे त्यांत पांच पांच पंच वीस तत्त्वांचें निरूपण कोठें कोठें आहे? त्यामध्यें आकाश आत्मा अशीं अधिक तत्त्वांचें परिगणन झालें आहे हें दुसरें कारण या दोन कारणांमुळें असें म्हणतां येतें कीं सांख्यसिद्धांतांतील पंच-वीस तत्त्वांचें त्या उपनिषद्वाक्यांत निरूपण झालें नाहीं सूत्राचा अर्थ इतकाच कीं पंचवीस तत्त्वांचें उपनिषद्वाक्यांत ग्रहण केलें असतांहि सांख्यसिद्धांताचें निरूपण नाहीं, कारण तत्त्व भिन्नभिन्न सांगितलीं आहेत आणि तीं पंचविसांपेक्षां अधिक भरतात यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं पंचजन म्हणजे पांच जण म्हणजे पांच तत्त्वें असा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं पंचजन हें विशेष नाम आहे ही रूढ संज्ञा आहे असे पंचजन नांवाचे ते कोणते? हें वर्णन करण्याचा उद्देश आहे पंचजन नांवाचे कोणी आहेत ते पांच म्हणजे पांच पंचजन नांवाचे लोक यावरून सांख्य सिद्धांताचें ग्रहण नाहीं यास दृष्टांत सप्तऋषि नांवाचे सात जण या सूत्रावर मध्वाचार्य विशेष व्याख्या करीत नाहीत यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, या उपनिषदामध्यें परमपुरुष जो सर्वेश्वर त्याचें निरूपण आहे तो सर्व तत्त्वांचा आश्रय आहे त्याला कोणी सव्विसावा आणि दुसरे कोणी सत्ताविसावा असें म्हणतात हें उपनिषदामध्यें प्रसिद्ध आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात –संस्कृत व्याकरणाप्रमाणें "पांच पंचजन " असा समासच सिद्ध होत

(४—४)

noumenon is one only the intellect is one only On account of these reasons the Upanisad text already mentioned cannot be interpreted in the way the Sankhyas interpret it Again the Upanisad text which mentions five Pancha janas does not enumerate five times five that is twenty five elements of the Sankhyas It mentions such additional elements as ether (Âkâsha) and soul (Âtmâ) The conclusion is that the Upanisad text already referred to does not mention the twenty five elements of the Sankhyas The sense of the sutra is that though it be admitted that the Upanisad text mentions twenty five elements yet no reference is made to the Sankhya philosophy because different elements are mentioned and these number more than twenty five Upon this Shankaracharya observes —the term *Panchajana* does not mean five *Jana* that is five elements Panchajana is a proper name It is a conventional name Whose name is this? There is an object in describing them in this way There are five classes each being called *Panchajana* that is there are five regions each being called Panchajana Thus then the Sankhya philosophy is not enunciated Take an illustration There are seven Sapta *Risis*. Madhvâchârya does not offer any special comment upon this sûtra About this Ramânuja observes —the Upanisad text mentioning Pancha pancha janâh speaks of the Highest Person the Lord of all He is the substratum of all the elements Some call him twenty-sixth, and others

नाही. पहिले पाच जर विधेय केले आणि दुसरे जे पचजन हे सज्ञावाचक असे म्हटले तर येऊन जाऊन पाचच सिद्ध होतात. पुन', पूर्वीप्रमाणे पहिले "पाच" हे पद सख्यावाचक, आणि दुसरे "पाच" हेहि सख्यावाचक. असे म्हटले तर अन्वय बसत नाही; कारण विधान कोणाचे केले आहे हे कळत नाही. सान्या वादाचा साराश इतकाच की उपनिषदामध्ये सास्यमताचे निरूपण नाही यासवधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "ज्यामध्ये पाच पचजनसज्ञक लोक आणि आकाश आहे, त्याच अमृत, ब्रह्मरूप आत्म्याला मी जाणतो—मी अमर आणि ज्ञानी (पचजन म्हणजे गधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस किंवा निषाद. हे पाच पचजन म्हटले म्हणजे पाचा पाचा पंचवीस तत्वे सास्यवादी मानतात वेदातवादी हे पचजन सज्ञक पाच लोक मानतात) "मूलप्रकृति तिला विकृति नाही. तिजपासून विकृति पावून सात तत्वे उत्पन्न झाली ती ही बुद्धि, अहकार, आणि पाच तन्मात्रा बुद्धि म्हणजे महत् हीच प्रकृति बनून यापासून सोळा तत्वे उत्पन्न झाली. ती ही पच ज्ञानेंद्रिये, पच कर्मेंद्रिये, मन, आणि पाच स्थूल भूते ही केवळ विकाररूपी ही दुसरे कोणाची प्रकृति नव्हेत. पुरुष तो प्रकृति नाही, आणि विकृति नाही." (हा सास्यकारिकेचा अनुवाद सास्यसिद्धात खडनाकरता शंकराचार्यांनी केला आहे म्हणून ती कारिका या ठिकाणी घेतली आहे)

twenty-seventh This is well-known in the Upanisad-literature About this Vallabhâchârya observes —the compound "Pancha-pancha janâh" cannot be formed according to the principles of Sanskrit grammar Though the first five be considered predicative numeral, and the second Pancha janah be considered the subject, yet the sense of the whole compound is not changed It signifies five Panchajanas only If it be said as before that the first five is a predicative numeral, and that the second five in Panchajana is also a predicative numeral, then a compound noun cannot be formed, nor can it be known what the real predicate is. The conclusion of the controversy is that the Upanisad does not refer to the Sânkhya-philosophy The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in this connection

"I know that spirit—the Brahma immortal, in which five five-people (Pancha-janah) and the heavens abide I am immortal and knowing (The five-people or the Pancha-janah are—the Gandharvas, the manes, the gods, the Asuras, the Râksasas or the Nisâdas, the Sânkhyas take the five five-people literally and interpret them into five times five, that is, twenty-five elements The Vedântins consider the Pancha-janah to be the five regions of that name) The primordial noumenon is not modified (This is its one condition) When it is modified, seven elements come into existence These are —intelligence or the great, self-consciousness, and the five subtle elements. These seven, becoming

सूत्राणि

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

भाषार्थ । पंचजना प्राणादय इति वाक्यशेषाद् निर्णीयते । कथ । अनुसंधास्यमानवाक्ये पूर्व पंचजना उक्तास्तदुत्तर प्राणादीना निरूपण । अत पूर्वोत्तरभागयोरेकवाक्यतायां कृतायां ये पंचजनास्ते प्राणादयो न तु सांख्याऽभिमततत्त्वानीति सूत्रार्थ । अत्र शंकर । समासत्वाच्च समुदायस्य रूढत्वमसिद्ध । + + प्रसिद्धार्थसन्निधाने त्वप्रसिद्धार्थे शब्द प्रयुज्यमान समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते + + + तस्याकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते इति ॥ मध्वरामानुजयो विशेषतोऽत्र व्याख्या नास्ति ॥ अत्र वल्लभ । प्राणादय सर्वाशब्दा करणवाचकास्ते ज्ञानरूप वा क्रियारूप वा कार्य जनयति स्वव्यापारेण तत्र तेषा करणांतराऽपेक्षाभावात् । + + अतो बुद्धे पंच वृत्तीर्जनयतीति प्राणादय पचजना । संशयोऽथ विपर्यासो निश्चय स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षण वृत्तित पृथगिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणस्य प्राण । उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्याऽन्न मनसो ये मनो विदु । बृ० आ० उ० (४ २,२१) ॥ ते वा एते पच ब्रह्मपुरुषा । छा० उ० (३ १३,६) ॥ प्राणो ह पिता प्राणो माता । छा० उ० (७ १५,१) ॥ उद्भिदा यजेत ॥ यूप छिनत्ति॥ वेदि करोति । तै० स० (२ ६,४,४) ॥ पाचजन्यया विशे घोषा असृक्षत । ऋ० स० (८ ६३,७) ॥

१२. वाक्य-शेषावरून (पंचजन ह्मणजे) प्राणादि (समजायाचे).

"पाच आणि सात वर्षे पाऊस इद्राने पाडला नाही." (हे वाक्य प्रतिपक्षाने पाच आणि सात मिळून बारा होतात हे दाखविण्याकरता घेतले आहे.) "पचजनसज्ञक जे पाच लोक त्यानी आपआपले व्यापार नियमाने करावे, आणि जगताचे योग्य धारण करावे म्हणून, हे आज्या, मी तुला घेतो."

१२ एकदर वाक्यातील पदाकडे लक्ष देऊन पदे मागे पुढे करून वाक्यार्थाची व्यवस्था करणे असा वाक्यशेष-पदाचा या सूत्री अर्थ आहे. दुसरीकडे वाक्यशेष म्हणजे वाक्यार्थाच्या सामर्थ्यावरून वाक्यातील पदाची भरती करणें, असा अर्थ आहे. वाक्यशेषाच्या योगाने वाक्यार्थाची व्यवस्था केली असता पचजन म्हणजे प्राणादि असा अर्थ होतो, कारण पुढे जी उपनिषद्वाक्ये घेतली आहेत त्यामध्यें पूर्वी पचजनाचे निरूपण केले आहे पुढे प्राणादिकाचे निरूपण केले आहे या पुढल्या मागल्या उपनिषद्वाक्याची एकवाक्यता केली म्हणजे जे पंचजन तेच प्राणादि असे सिद्ध होते म्हणून पचजन म्हणजे साख्यसिद्धातातील तत्वे असे म्हणणे योग्य नाही. यावर शकराचार्य असे म्हणतात – समास-सामर्थ्यावरून समुदायाचा सज्ञार्थ असावा. म्हणजे समासान्त पदाचा अर्थ काही सज्ञा हें स्पष्ट आहे. अप्रसिद्ध श-

12. From syntactical ellipsis (the five Janas are) breaths and others.

the origin, sixteen elements come into existence These are—the five senses, the five powers of activity, mind, and the five gross elements These are pure modifications These in their turn never become the origin of any thing else The Person himself (soul) is neither the origin of anything nor the modification (This is the translation of a Sânkhya-kârikâ which Shankarâchârya reproduces in his comments for confuting it)" "For five and seven years India did not send rain." (This statement is brought in by the opponent to show that five and seven are interpreted into twelve.) "I take thee, oh clarified butter, that the five Janas may regularly discharge their functions and may properly sustain the universe"

12 The term *Vâkya-shesa* is used in the Sanskrit sûtra We have rendered it into English by the term *ellipsis* Commentators explain it, however, in this way. To attend to all the terms in a general statement, to transfer some of the terms backwards and forwards, and to adjust the sense of the statement this is *Vâkya-shesa* Vâkya-shesa, however, is to supply terms as required by the power of a text This is simple ellipsis If the text "Pancha pancha janah' be interpreted by means of an ellipsis, the *Pancha janâh* would signify breaths &c, because the Upanisad-text to be quoted first ex-

त्याचा प्रयोग केला असता त्याचा अर्थ अमुक असें समजण्याहाराला ज्ञान करतें म्हणून वाक्यशेषाची योजना केली आहे. शंकराचार्य "पंचजना" या पदाचा अर्थ प्राणादि असा करतात. ज्याचा अर्थ प्रसिद्ध आहे त्याच्या जोडीं जर ज्याचा अर्थ अप्रसिद्ध असा शब्द असेल तर त्या प्रसिद्ध अर्थावरून अप्रसिद्धाचा अर्थ करता या व्यवस्थेस समभिव्याहार असें म्हणतात. या सूत्राविषयीं मध्व आणि रामानुज यांनी विशेष व्याख्या केली नाहीं. वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं प्राणादिक जे शब्द ते इंद्रियवाचक आहेत आणि त्यांचा अर्थ असा आहे कीं त्यांच्या योगानें ज्ञान किंवा क्रिया उत्पन्न होतें. इंद्रियशब्द पदाचा अर्थ असाच करावयाचा. एका इंद्रियाला दुसऱ्या इंद्रियाची अपेक्षा नाहीं. पंचजन म्हणजे पांच उत्पन्न करणारे (जनयन्तीति जनाः) बुद्धीमध्यें पांच वृत्ति उत्पन्न करतात, म्हणून या इंद्रियांस पंचजन असें म्हणतात. एकंदर परिगणन करतांना आधीं पंचजनांचें निरूपण होऊन पुढें प्राण नेत्र श्रोत्र इत्यादिकांचें निरूपण झालें आहे. म्हणून पंचजनांचा अर्थ प्राणादि करावयाचा हें पुढील उपनिषद्वाक्यावरून स्पष्ट होईल. त्या बुद्धीच्या पांच वृत्ति या — प्रमाण, मिथ्या ज्ञान, निश्चय, स्मृति, आणि निद्रा असे बुद्धीचें वृत्तीवांचून पृथक् ज्ञान होतें. यासंबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांचा अर्थ मागील सूत्रांतील उपनिषद्वाक्याशीं जोडून करावा म्हणजे बृहदारण्यकांतील

plains the Panchajanah and then the breaths &c. When these two parts of the Upanisad text are harmonized it is evident that the Panchajanah signify breaths &c. Hence it is not proper to state that the Panchajanah signify the elements of the Sânkhyas. About this Shankarâchârya observes:—from the power of the Sanskrit compound the Panchajanah is one conventional compound name. It is evident that the compound forms a proper name. An unknown word is used along with a known word. Then the sense of the unknown word is guessed by the power of the known word. This process is called *Samabhivyâhâra*. Hence because the context involves an ellipsis the conventional name *Panchajanah* signifies the breaths &c. An unknown word when used along with a known word easily determines the sense of the latter. Madhva and Râmanuja do not offer any special comment upon this sûtra. About this Vallabhâchârya observes:—that the terms which signify the breaths &c. signify also the five senses; that is, the breaths are the sources of knowledge or of external activity. The term *Indriya* is to be interpreted in the same way. One Indriya or human sense is independent of another.—Panchajanah mean those which produce five from *Jana* to produce and because the Indriyas or the human senses produce five activities in the intellect they are called Panchajanah. In the general explanation the Panchajanah are mentioned first and next the breath, seeing, hearing &c. The Pancha-

सूत्राणि.

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

भावार्थः । अनुसधास्यमाने द्वे उपनिषद्वाक्ये । तत्रैकं माध्यंदिनानामन्यत् तु काण्वानां । तत्र माध्यंदिनवाक्ये पंचसख्या परिपूर्णाऽस्ति । काण्वानां तु पंचजनत्वेन केवलं चतुर्णां निरूपण कृतं । तत्र वाक्यशेषात् ज्योतिःपदसंग्रहेण वाक्यार्थः परिपूर्यते । एतेषां काण्वानां मत्रपाठेऽन्नपदाऽभावेपि ज्योतिःपदेन सख्या पूर्यते इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शकरः । माध्यंदिनानां हि समानमत्रपठितप्राणादिपचजनलाभान् नाऽस्मिन् मत्रांतरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति । तदलाभात् तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मत्रे ज्योतिषो ग्रहणाऽग्रहणे इति ॥ मध्ववल्लभयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति॥ रामानुजस्तु प्राणशब्देन स्पर्शेंद्रिय गृह्यते वायुसबधित्वात् स्पर्शेंद्रियस्य मुख्यप्राणस्य ज्योतिःशब्देन प्रदर्शनायोगात् चक्षुष इति चक्षुरिंद्रियं श्रोत्रस्येति श्रोत्रेंद्रियमन्नस्येति घ्राणरसनयोस्तत्रेणोपादानं । अन्नशब्दोदितपृथिवीसबधित्वाद् घ्राणेंद्रियमनेन गृह्यते । अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेंद्रियमपि गृह्यते । मनस इति मनः पचत्वमप्यविरुद्धमिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद् देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । बृ० आ० उ० (४.४,१६.) ॥

वाक्याचा अर्थ समग्र लक्षात घेऊन या वादविवादाचे स्वरूप सहज समजेल यासवंधी जी वाक्ये घेतली आहेत ती पुढेप्रमाणे "प्राणाचा तो प्राण, चक्षूचा तो चक्षु, श्रोत्राचा तो श्रोत्र, अन्नाचे तो अन्न, मनाचे तो मन, असे जे जाणतात."

janah, therefore, mean the breaths &c The Upanishad text to be quoted will elucidate this. The five activities of the intellect are—doubt, ignorance, resolution, memory, and sleep. Thus by means of these activities, a different signification is given to

१३ जनपद् नसताना कोणा एकान्या वेदशाखेमग ज्योतिषद घालून (पांचांची भरती केली आहे)

'तत्र (पांच पांच) पञ्चजना' 'प्राणस्य प्राणमुत ... उप- ... ' 'तस्य ... ' "यदि ... " 'पञ्च ... ' ...

१ ... उपनिषद्वाक्यांत ... आहे, आणि दुसरे ... आहे ... आणि ... या ... आहे ... आहे ... साक्षात् ... आहेत ... वाक्यांत ... ज्योतिः ... पद आलेले ... भरती केली पाहिजे ... वाक्यातील ... नाहीं ... त्यातील ... मागील वाक्यातील ज्योतिषद भरतात पाहा

13 According to some Vedic recensions the term *Anna*, not being used, the term *Jyotih* (makes up the number five)

the term *Pancha-janah* That the Upanishad texts quoted under this sutra must be read along with the Upanishad text quoted under the preceding sutra, that the sense of the whole text from the Brihad Aranyaka being known, the nature of this controversy may be perceived. The following is the translation of the Upanishad texts quoted: "Those who know that ... is the breath of breath, the sight of (all) sight, the hearing of (all) hearing, the food of food, the mind of mind ... (are) the five Brahman persons. The breath ... is the father, the breath ... is the mother." "He ought to perform the Soma sacrifice called ... He cuts a tree to make a sacrificial post. He prepares an altar." "When the people called the Pancha-janah inhabited India."

13 In connection with this sutra two Upanishad texts are quoted. One of the texts belongs to the Madhyandina recension and the other to that of the Kanvas. According to the Madhyandina recension five elements as expressed by the *Pancha pancha janah* are—breath, sight, hearing, mind and food. The Madhyandina recension is printed and published in Germany. The Kanva recension is printed and published in Calcutta. See Weber's edition of the

याचे इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे म्हणतात —माध्यंदिनाच्या ग्रंथामध्यें एकाच वाक्यामध्ये प्राण, श्रोत्र इत्यादि पाचांचे निरूपण आहे म्हणून दुसऱ्या मंत्रातून ज्योति पद घेऊन भरतीस घालण्याची अपेक्षा नाही अशी पाचांची भरती काण्वशाखेतील वाक्यांत होत नाही म्हणून वाक्यांतरातील ज्योति-पद घ्यावे लागते जशी अपेक्षा असेल त्याप्रमाणे एकाच वाक्यात पाहिजे तर ज्योति-पद घालावे, पाहिजे तर घालू नये. या सूत्रावर मध्वाचार्यांची आणि वल्लभाचार्यांची विशेष व्याख्या नाही. यावर रामानुज असे म्हणतात की, प्राण शब्दाचा अर्थ स्पर्शेंद्रिय असा होतो. कारण स्पर्शेंद्रियाचा आणि वायूचा संबंध आहे. कारण ज्योतिशब्दाने मुख्य प्राणाचे निरूपण होत नाही, म्हणून चक्षूचे चक्षुरिंद्रिय, श्रोत्राचे श्रोत्रेंद्रिय, अन्नाचे घ्राण आणि रसना ही दोन्ही इंद्रिये; कारण अन्नाचा पृथ्वीशी संबंध आहे म्हणून अन्नशब्दाचे दोन्ही अर्थ करायाचे म्हणून घ्राणेंद्रियाचा स्वीकार होतो ज्याच्या योगाने भक्षण (अदन) होते ते अन्न. अशा व्युत्पत्तीवरून अन्नशब्दाचा रसनेंद्रिय असा अर्थ करायाचा घ्राणेंद्रिय आणि रसनेंद्रिय मिळून एक इंद्रिय समजले असता मन पाचवे म्हटल्यास विरोध नाही यासंबंधी जी उपनिषद्वाक्ये आहेत त्यांचे भाषांतर एणेंप्रमाणे. "प्राणाचा प्राण, आणि चक्षूचा चक्षु, आणि श्रोत्राचें श्रोत्र, आणि मनाचे मन. असे जे जाणतात" 'म्हणून देव ज्योतींची ज्योति (जे) आयु (जे) अमृत (त्याची) उपासना करतात."

Brihadâranyaka and the Calcutta-edition The Calcutta-edition of the Brihadâranyaka of the Kânvas distinctly mentions four elements only The number five is then made up by adding by means of ellipsis the term Jyotih or light—the term *Anna* not being used The term Jyotih is brought down from the preceding text as it occurs in the Kânva recension This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —the Mâdhyandinas directly mention the five elements and are not, therefore, under the necessity of putting in the term *Jyotih* by means of ellipsis The Kânvas, though they recognize the five elements, directly mention only four, and are, therefore, under the necessity of bringing in the term Jyotih from the preceding text Thus the same term *Jyotih* is put in or not according to the necessity of the case Madhvâchârya and Vallabhâchârya do not offer any special comment upon this sûtra Râmânuja observes as follows The term *Prâna* means the sense of touch, because the sense of touch is connected with air, and because the term *Jyotih* does not express the universal air, and again because the term *Chaksu* means the sense of sight The term *Shrotra* means the sense of hearing The term *Anna* expresses both the sense of touch and of taste, because *Anna* or food is connected with the earth, and can convey both the senses Thus the sense of smelling is included *Anna* is the means of eating According to this etymology the term signifies the sense of taste; and when

सूत्राणि

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

भाषार्थ । आकाशादीनां ब्रह्मकारणत्वेन निर्देशः । कथं । सर्वेषां वेदांतानां व्यवहारैक्यादिति सूत्रार्थ । तत्र शंकर । सत्यपि प्रतिवेदांतं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद् विगानमस्ति । कुत । यथाव्यपदिष्टोक्ते । यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदांते सर्वज्ञ सर्वेश्वर सर्वात्मकोऽद्वितीय कारणत्वेन व्यपदिष्ट तथाभूत एव वेदांतांतरेष्वपि व्यपदिश्यते । + + + नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदांतेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं अतिप्रसंगादिति ॥ भास्करामानुजयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥ वल्लभस्तु कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधक । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आत्मनं आकाश संभूत । ब्र० वि० (१ १) ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां । प्र० उ० (६ ४) ॥ स इमाँल्लोकानसृजताऽम्भो मरीचीर्मरमाप । ऐ० उ० (१ २)॥ असद् वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । ब्र० वि० (७ १) ॥ असदेवेदमग्र आसीत् तत् सदासीत् तत् समभवत् ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् + तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् + + कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसत सज्जायेतेति । सत् त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीय । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत् तेजोसृजत । छा० (६ २,३) ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन् नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत । बृ० आ० उ० (१ ४,१९)॥ ब्रह्मविदाप्नोति परं । + सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । ब्र० वि० (१ १) ॥ बहु स्यां प्रजायेयेति + इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंचं । ब्र० वि० (५—४)

(६.१,) ॥ आत्मा वा इदमेक एवाऽग्र आसीत् । नाऽन्यत् किं चन मिषत् । स ईक्षत लोकान् नु सृजा इति । ऐ० उ० (१.१.) ॥ सोम्याऽन्नेन शुंगेनापो मूलमन्विच्छाऽद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विछ । छां० उ० (६.८,४.) ॥ मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथं चन । (संप्रदायविदः) ॥ तरति शोकमात्मवित् । छां० उ० (७.१,३.) ॥ तत् त्वमसि । छां० उ० (६.८,७.) ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । श्वे० उ० (३.८.) ॥

१४. तें कारण आहे असें निरूपण असल्यामुळें आकाशादि द्रव्याच्या निरनिराळ्या उत्पत्तिक्रमाच्या वर्णनामध्यें (दोष नाहीं).

१४. आकाश आणि दुसरी जी द्रव्यें त्याचे कारण ब्रह्म आहे असे निरूपण केलें आहे. कसे ? सर्व वेदातामध्यें व्यवहारास उद्देशून निरूपण असते म्हणून यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की प्रत्येक वेदात-सिद्धातामध्यें आकाश आणि दुसऱ्या भूताच्या उत्पत्तिक्रमामध्ये जरी भेद आहे तरी त्यास उत्पन्न करणारे जे ब्रह्म त्यामध्ये भेद नाही, कारण सर्व वेदातामध्ये कारणाचे सारखें निरूपण आहे उत्पन्न करणारा सर्वज्ञ आहे, सर्वांचा धनी आहे, सर्वांचा आत्मा आहे, त्यासारखा दुसरा कोणी नाही, असे ब्रह्म हे कारण हे निरूपण करण्याची जशी एका वेदातसिद्धांतामध्ये परिपाटी आहे, तशीच दुसऱ्या वेदातामध्येंहि आहे. पचभूतादि

14 (There is nothing wrong) in describing, as is the practice, the varied genesis of such elements as æther and others, a cause being the point of view.

it is understood that both these senses—the sense of smell and the sense of taste—form one sense only, then the mind is the fifth element The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "The breath of breaths, and the sight of (all) sights, the hearing of all hearings, and the mind of all minds, (those) who know." "Therefore, the gods worship the flame of all flames, which is life and which is immortal"

14 It is stated that the Supreme Spirit (Brahma) is the cause of such elements as æther and others as described in the Vedânta, which recognizes the general practice of the people. This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes — though each Veda describes

जी कार्यें त्यांचें निरूपण करतांना भेद पडला दिसतो. कारणासंबंधानें भेद पडतो असें मनांत आणतां येत नाहीं, तोंडानें म्हणतां येत नाहीं, कारण असें म्हटलें असतां अतिप्रसंग येतो. या सूत्रावर मध्व, रामानुज, यांचा विशेष व्याख्या नाहीं. वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं निरनिराळी कार्यें करण्यांत भेद दिसून आला म्हणून त्याचें महात्म्य प्रगट होतें. असा हा भेद कांहीं बाधक नाहीं. लोकांमध्यें देखील ज्याची नाना प्रकारची कृति आहे तो मोठा असें समजण्याची परिपाटी आहे. या संबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढें प्रमाणें. "आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें" "त्यानें प्राण उत्पन्न केला, आणि प्राणापासून श्रद्धा उत्पन्न केली" "त्यानें हे लोक उत्पन्न केले— आकाशादिलोक अंतरिक्षलोक मृत्युलोक वरुणलोक" "हें असत् हें पूर्वीं होतें, त्यापासून हें सत् उत्पन्न झालें" "असत् हेंच पूर्वीं होतें मग सत् उत्पन्न झालें तेंच सत्य झालें" "अरे सोम्य सत् हेंच पूर्वीं होतें + + म्हणूनच कोणी म्हणतात असत् हेंच पूर्वीं होतें + + असतापासून सत् उत्पन्न होतें—असें, हे सोम्य खरेंच असें होईल असें तो म्हणाला खचित सत् हेंच सौम्य पूर्वीं होतें एक अद्वितीय त्यानें असें पाहिलें कीं पुष्कळ होऊन प्रजा उत्पन्न करावी मग त्यानें तेज उत्पन्न केलें" म्हणून तर हें अव्यक्त (अव्याकृत) होतें त

differently the genesis of such elements as æther and others yet the cause of all these is one and the same because all the Vedas describe it in the same way The one Veda describes it as omniscient as the lord of all, as the soul of all as not being like any other thing It is Brahma itself It is the practice of the other Vedas to describe it in the same way The effects such as the five elements are differently described This however does not give any ground to suppose that the cause itself is differently described To make the statement that the cause is varied is impossible Madhva and Râmânuja do not offer any special comments on this sûtra Vallabha observes —it is to the glory of the Supreme Spirit that he produces different effects in different ways The varied description of the origin of the elements is therefore no objection Even among the people he is recognized as great who performs a variety of deeds in varied ways The following is the translation of the Upanisad texts quoted ' Æther was produced from the Spirit. *He produced breath and from breath faith* He produced these worlds—the world of æther and others the firmament the world of the mortals and the world of Neptune First only the false existed and from it was produced the real Indeed the false existed first it itself was the real it became the real Oh Somya the real itself existed first and therefore some state that the false existed first He said whence, indeed,

नामरूपाच्या योगानेच व्यक्त (व्याकृत) झाले." "ब्रह्म जाणणारा उत्तमातें पावतो + सत्य, ज्ञान, अनंत ब्रह्म" "पुष्कळ व्हावे आणि प्रजा उत्पन्न करावी म्हणून जें जें काही आहे (तें). हें सर्व त्याने उत्पन्न केलें." "अरे आत्मा हे एकच पूर्वी होतें. दुसरे काहीच प्रवृत्त झालें नाही. त्यानें असें पाहिले की मी लोकास उत्पन्न करावें." "अन्न(रूप) अंकुरानें जलरूप मुळास जाऊन पोहोच. अरे सोम्य, पाणि (रूप) अंकुराने तेजरूप मुळास जाऊन पोहोंच. अरे सोम्य, तेज (रूप) अंकुरानें सत्‌रूप जे मूळ त्यास पोहोच" "माती, लोखंड, आणि फुणग्या इत्यादिकाच्या योगाने ही सृष्टि (बनली) असे प्रकारांतराने वर्णिले आहे. असे संप्रदायाभिज्ञ लोक म्हणतात. ब्रह्मज्ञानाचा तो उपाय. (मूळ) काही भेद नाही." "आत्मज्ञानी शोकाला तरून जातो." "तें तू आहेस" "त्यालाच जाणून मृत्यूच्या पार जातो."

can this be, Oh Somya? How can the real be produced from the false?" "Oh Somya, this real itself existed first, one, without any equal It perceived that it should multiply, and that it should produce. Then it produced light, at first it was unaffected. It became manifest or affected by means of name and form." "He, who knows Brahma, attains to the highest, Brahma is reality, knowledge, and infinitude" "That it might multiply and produce, it created all this, this whatever is" "First, indeed, the soul—this one, indeed, existed. Nothing else acted. It perceived that it should produce the world" "Oh Somya, go to the root of waters by means of off-shoots—food, Oh Somya, go to the root of light by means of the off-shoots water; Oh Somya, go to the root of the real by mean of the offshoots—form." "It is otherwise described that this creation consists of earth, iron, sparks, and other things. Some state that the knowledge of the Supreme Spirit is the means of attaining (to truth,) and there is no difference" "He, who knows the soul, gets over sorrow." "That thou art. By knowing him, indeed, one overcomes death."

सूत्राणि

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

भावार्थ । असद् वा इदमग्र आसीदिति वाक्यं ब्रह्मविदोपनिषदि वर्तते । अस्य वाक्यस्य प्रकारांतरमृग्वेदे छांदोग्योपनिषदि च दृश्यते । अस्य वाक्यस्याऽर्थव्यवस्थाऽस्मिन् सूत्रे क्रियते । तत्र सत्पदसमाकर्षादसत्पदस्याऽपवाद । सदेव ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽस्तित्वं निरूप्यत इति सूत्रार्थ ॥ तत्र शांकर संत मेन ततो विदुरित्यसद्वादाऽपवादेनाऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्माऽन्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोऽकामयतेति तमेव प्रकृत समाकृष्य सप्रपंचां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवतीति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्यसद् वा इदमग्र आसीदिति । + + + क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्याऽसंभवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवाऽयं मंदमतिपरिकल्पितस्याऽसत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति क्ष्वे ५ । + + + अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेपीति गम्यते । दृष्टविपरीतकल्पनाऽनुपपत्ते । श्रुत्यंतरमप्यनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयतीति ॥ अत्र मध्व । परमात्मवाचिन शब्दा अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियते इति ॥ अत्र रामानुज । यदुक्तं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्र प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनाऽभिधीयत इति तन्न नेत्युच्यते । + + + अत प्रविष्टं शास्ता जनानां सर्वात्मेति नियमनार्थत्वादनुप्रवेशस्य प्रधानस्याऽचेतनस्यैवरूपोऽनुप्रवेशो न संभवतीति ॥ अत्र वल्लभ त यथा यथोपासते तथा भवतीति फलज्ञापनार्थं । असन्नेव

स भवतीति यथा कंसादीनां मारकः तद्वै आहुरित्यत्र सर्वप्रपंचवैलक्षण्यं प्रपंचरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यं नासदासीदिति तमस्तदपि ब्रह्म तम आसीदित्यनभिव्यक्तं कर्मणोऽपि भगवत्त्वादिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ब्र० वि० (७.१.) ॥ असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सतमेनं ततो विदुः ॥ असदेवेदमग्र आसीत् । छां० उ० (६.२,१.) ॥ स एष इह प्रविष्टः । आनखाग्रेभ्यः + + + पश्यंश्चक्षुः शृण्वंच्छ्रोत्रं मन्वानो मनः । बृ० आ० उ० (१.२,१७.) ॥ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । छां० उ० (६.३,२.) ॥

१५. समाकर्षावरून (असें सिद्ध होतें).

१५. एक पद घेऊन तें दुसऱ्या पदाच्या जागी योजायाचे आणि मग वाक्यार्थ करायाचा याचे नाव समाकर्ष "अरे, सत् हेच पूर्वी होते." असे वेदांतपर उपनिषद्वाक्य प्रसिद्ध आहे. तथापि "अरे असत् हेच पूर्वी होतें". असें वाक्य ब्रह्मविदा-उपनिषदांत अढळतें. याच वाक्याचे प्रकारांतर ऋग्वेदामध्ये आणि छांदोग्य-उपनिषदामध्ये अढळतें. आतां या वाक्याच्या अर्थाची व्यवस्था या सूत्रीं केली आहे प्रथम दृष्ट्या विरोधसा जो वाटतो तो दूर केला आहे. असें करताना सत्-पदाची योजना असत्-पदाच्या ठिकाणी केली. हाच समाकर्ष झाला तेणेकरून सत्-पदाच्या योगानें असत्-पद निघून गेले.

15. By substitution (this is proved.)

15 Substitution is the process of putting one term for another, and then interpreting a text This is called in Sanskrit Samâkarsa The following Vedânta text is well-known. "Well, the real alone existed first, and again, well, the false existed first," is a text which occurs in the Brahmavidâ-Upanisad The same text occurs slightly varied in the *R*ig-veda and Chhândogya-Upanisad. The interpretation of this text is adjusted in the sûtra. At first sight there appears to be a serious discrepancy between the two texts. But this discrepancy can be easily explained, and in doing so the term *Sat*, which means real, is substituted for the term *Asat* which means false This is called Samâkarsa By it the term real (*Sat*) takes

सत् रूप ब्रह्म असे म्हणून अनि स्थान निरूपण होतें तसा पूर्वपक्षाचा संशय असे म्हणतात कीं ' त जाणतात कीं त्यास्तव हें सत् आहे " या उपनिषद्वाक्यापासून असताचा अप वाद झाला आणि अस्तित्व हेंच ब्रह्माचें लक्षण ठरलें अन्नमय, प्राणमय असे जे निरनिराळे कोश त्यांचा क्रम लावून जीवात्म्याचें स्वरूप ठरवि असें ठरवून ' तो (परमात्मा) इच्छा करिता झाला " या वाक्याचा अर्थ केला; तो सत् सृष्टि करून प्रपंचरूप होऊन राहिला म्हणून या संसाराचें वर्णन करतांना " ते सत् असे ते म्हणतात " हें वाक्य अर्थाला लागतें आहे उपनिषद्वाक्यामध्ये असा क्रम आहे म्हणून केवळ उपचारानें असत् हें नाव दिलें असें उपनिषदामध्यें उपक्रम उपसंहार केला आहे त्या वेळीं असा श्लोक आहे कीं ह्या तऱ्हेचीं वाक्यें त्या अर्थावरून पाहिलें असतां ' जें असत् (होतें) हें सत् पूर्वीं होतें " + + क्रियेच्या विकल्प करतां येतो पण वस्तूचा विकल्प करता येत नाहीं म्हणून उपनिषदामध्ये सत् म्हणून जें वर्णिलें आहे तें दृढ व्हावें आणि मंदबुद्धीच्या लोकांनीं असत् म्हणून जें कांहीं पुढें आणिलें आहे त्याचें निराकरण व्हावें म्हणून असताचा उपन्यास केला आहे पुन ह्या संसारसृष्टीचा अध्यक्ष परमेश्वर आहे तिजमध्यें आज नामरूपावरून जशा निरनिराळ्या व्यक्ति बनल्या आहेत तशा आदि सृष्टीमध्यहि निरनिराळ्या व्यक्ति

the place of the term false (*Asat*) But the real is Brahma itself Thus the existence of Brahma is described This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —' hence they know it to be existing' is an Upanisad text which upsets all that is not existing (*Asat*) and it is proved that existence itself is the definition of Brahma. The sequence of the different envelopments of the spirit such as food enveloping it breath enveloping it is adjusted, and the nature of the human spirit is determined and then the text— Brahma desired—is thus interpreted— the real, being thence transferred is employed in the creation and expansion of this active life Hence the text ' that real is concludes the Upanisad And because of this sequence in the Upanisad text the real (Sat) is metonymically called *Asat* This is the way the Upanisad begins and concludes And the following verse is mentioned in this connection The verse is— the false (Asat) was indeed first the real (Sat) There can be option in the case of acts But there can be no option in the case of things To substantiate that which is real (Sat) and to remove the doubts of the weak minded people as to the power of the false (*Asat*) which is often stated the false itself is expounded Again God presides over the creation Therefore in the original primordial creation the different individual things having their distinctive forms and names existed as they now exist because it is not reasonable to make the supposition which mili

बनल्या असाव्यात असे दिसते; कारण जे दृढ आहे त्या विरुद्ध कल्पना करणे हे सप्रमाण नाही दुसऱ्या वेदामध्येंहि असेच वर्णन आहे. "ह्या जीवात्म्याने (प्रकृतीमध्यें) शिरून मी ही नामरूपे व्यक्त करावी" या वाक्यावरून जगत् जे व्यक्त झाले आणि त्याचा अध्यक्ष आहे असे सिद्ध होते. शंकराचार्यांच्या या साऱ्या उपपादनाचा कटाक्ष असा की ह्या सर्व सृष्टीचा अध्यक्ष-ब्रह्मरूप चैतन्य आहे. म्हणजे ते सृष्टीचा कर्ता, नियता आहे. हे उपपादन सांख्यपंडितास अनुमत नाही. पुरुष म्हणून कोणी आहे असे सांख्यपंडित मानतात. परंतु सृष्टीचा कर्ता आणि नियता तो नाही असे ते मानतात. म्हणून उपनिषदांतील वाक्ये घेऊन "असत् हेच पूर्वी होते." या वाक्याची व्यवस्था वेदांती करतात, आणि निरनिराळ्या उपनिषद्वाक्यामध्यें परस्पर विरोध नाही असें दाखवितात. असो. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की जितके म्हणून शब्द आहेत तितके सारे परमात्मवाचक आहेत. म्हणून त्याचा दुसरीकडे समाकर्ष करता येतो.

यावर रामानुज असे म्हणतात की नामरूपे व्यक्त केली; ती परब्रह्माने केली जगताचे कारण सांख्याभिमत अव्यक्त प्रकृति नव्हे. सगळ्या जनाचा शास्ता जो सर्वात्मा त्याने (प्रकृतीच्या) आंत प्रवेश केला. कारण त्या अव्यक्त प्रकृतीचे नियमन व्हावे, आणि अव्यक्त प्रकृति जड आहे, म्हणून त्याने प्रवेश केला असे

tates with the existing order of things Other texts make the following statement "This human spirit entering the noumenon (thought) that I should manifest names and forms" This text shows that this creation is a manifestation which has its president All this disquisition of Shankarâchârya emphasises that the highest spirit Brahma—is the president of the whole creation, that is, he is the creator, he is the ruler These statements the Sânkhyas cannot accept Though they believe in the Supreme Spirit (Purusa), yet they do not recognize it as the author and the ruler of the universe The Vedântins, therefore, take up the Upanisad-text that "the false, indeed, first existed," and adjust its interpretation to show that different Upanisad-texts do not conflict with one another About this sûtra Madhvâchârya observes that all words are the names of the Supreme Spirit, and that, therefore, the process of Samâkarsa or substitution can be employed. About this Râmânuja observes the Supreme Spirit or Brahma itself manifests names and forms. The cause of all the worlds is not the latent noumenon as stated by the Sânkhyas The ruler of all the worlds, the moving spirit of all, entered the noumenon, that he might regulate it, because the latent noumenon is material, and it is not possible for a material substance to be moving The conclusion, therefore, is that the latent noumenon, as stated by the Sânkhyas, is not the cause of the universe About this Vallabhâchârya observes the Supreme Spirit assumes such

म्हणों शक्यत नाहीं पाहिजे तें स्वरूप विशिष्टाभिमत नट प्रहरीं महण क रता यत नाहीं परंतु उपासकाच्या इच्छेप्रमाणें असें म्हणावें कीं जशी ज्या त्यांची उपासना ध्यान करतात तसें तसें रूप धारण करतो तो रूप घेतो तसा नसताहि तो तसा होतो यास दृष्टांत—कंसादिकांना तो मारता झाला ' तें हें असे ते म्हणतात ' या उपनिषद्वाक्यावरून असें स्पष्ट होतें कीं जगापासून तो वेगळा सर्वथा विलक्षण असता जगाचें रूप तो आहे असा एक पक्ष आहे अव्यक्त जें परब्रह्म तेंच असतासारखें समजावें म्हणून असत् न होतें असें उपनिषदांत सांगितलें आहे म्हणून तें असत् तें तम आणि तम हें ब्रह्म असत् झालें असा निश्चय आहे म्हणून सत् आणि असत् हीं स्पष्ट भिन्न दिसून येत नाहीत, प्रत्येक कर्माच्या अंगा दे-खील ब्रह्म आहे पुढें जीं उपनि षद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यामध्यें असत् पूर्वी असत झालें ' आणि " सत् पूर्वी असतें झालें " इत्यादि प्रथम दर्शनी जी परस्पर विरोधी वाक्यें भासतात ती सारी आलीं आहेत आणि त्यांची एक वाक्यता करण्यास सारे वेदान्ती झटतात त्या उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर एणेंप्र माणें तसा नसतानाहि तो तसा होतो नाहीं ब्रह्म असें म्हटलें तर तें असत् होतें आहे ब्रह्म असें म्हटलें तर तो आहे असें ते जाणतात ' ' असत् हेंच पूर्वी होतें ' ' हा तो या स्थळीं नखांपासून शिरपर्यंत ' पाहणारा तो

a form as is necessary for granting the prayers of his worshippers Though essentially not of a particular form he merely assumes a form as occasion requires The following illustrates this He killed Kansa. They say that this is that. This Upanisad text shows that he is distinct from this world Though distinct from the world in all respects yet he is of the form of the world This is one side of the question The latent Supreme Spirit or Brahma itself to be known to be the non-existent (Asat) Hence an Upanisad states that non existent or false did not exist. Therefore what is non-existent or false is the quality of darkness and darkness was Brahma All these statements are made Hence the existent or the real and the non existent or the false do not seem to be distinct because there is the Brahma in every act we do The Upanisad texts to be quoted include the two texts— the false first existed and 'the real first existed These texts appear to conflict with each other at first sight and all the Vedantins exert themselves to harmonize them The following is the translation of the Upanisad texts quoted Not being so becomes so If non-existent or false be said to be the Brahma it becomes the false They know it to be existent or real when it is said to be real The non-existent or the real alone first existed

That he entered here even to the tips of his nails Because he sees all he is the essence of seeing because he hears (all) he is the essence of hearing because he thinks he is the essence of all

सूत्राणि.

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

भावार्थः । कौषीतकिब्राह्मणे (४.१९.) बालाक्यजातशत्रुसंवादो विद्यते । तत्र बालाकिर्ब्राह्मणोऽजातशत्रुं क्षत्रियमुवाच । अहं ते ब्रह्म ब्रवाणीति । बालाकिना ब्राह्मणेन यदनेकधा निरूपितं तत् सर्वमप्यजातशत्रुणा खण्डितं । ततः स बालाकिर्ब्राह्मणोऽजातशत्रुं क्षत्रियं शरणं जगाम । तदा तेन ब्रह्म निरूपितं । तत्र यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति वाक्यं विद्यते । तत्र एतत्पदं विद्यते तस्य जगद्वाचित्वमिति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकरः तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः तल्लिङ्गाऽनवगमादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । + + + ये बालाकिना ब्रह्मत्वाऽभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानं । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदांतेष्ववधारित इति ॥ अत्र मध्वः जगति व्यवहारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानामिति ॥ अत्र रामानुजः यस्य चैतत् कर्मेत्यत्रैतच्छब्दान्वितस्य कर्मशब्दस्य परमपुरुषकार्यभूतजगद्वाचित्वात् । + + + ये त्वयाऽब्रह्मत्वेन निर्दिष्टाः पुरुषास्तेषां यः कर्ता ते च यत्कार्यभूताः किं विशेष्याऽभिधीयते कृत्स्नं जगद् यस्य कार्यं । उत्कृष्टा अपकृष्टाश्चेतनाश्च सर्वे पदार्था यत्कार्यत्वेन तुल्याः स परमकारणभूतः पुरुषोत्तमो वेदितव्य इति जगदुत्पत्तेर्जीवकर्मनिबंधनत्वेऽपि न जीवः स्वभोग्यभोगोपकरणादेः स्वयमुत्पादकोऽपि तु स्वकर्मानुगु-

ध्यानेनाऽप्युपास्य इति श्रुतेः। अतो न तस्य पुरुषान् प्रति कर्तृत्व मुपपद्यतेति ॥ अत्र ब्रूमः एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते। पुरुषशब्देन च जीव। तज्जनीयतामत्र जगत् मल्लक्षणमिति पूर्व सिद्ध। तदनु रोधेनाऽस्याऽपि तत्परत्वमेवोचितं। न तु सर्वविषयोऽश्रुत पर्वा ॥ न। अत पुरुषाणामपि जन्मन उपपत्तेरभावादेव स र्वेषामिति ज्ञातव्यमिति ॥

अनुसंधेया सूत्रविवरणस्यापि ॥

श्रुता वै राजन्मा संवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य । + + + अथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति + + + श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मा। एतमात्मान श्रुति । कौ० ब्रा० उ० (४ २०) ॥ कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते ॥

१६ कारण (या या पदाचा) जगत् असा अर्थ आहे

आहे म्हणून (पुरुष) हा पहिला एक- नाम हा आहे म्हणून (आत्मा) तो अंतर विचार करणार तो आहे म्हणून ता (मनो) मन" "या जीवात्म्या रूपाने अंतर प्रवेश करून मी नामरूप व्यक्त करावी'

१६ कौषीतकि ब्राह्मणामध्ये बाला कि आणि अजातशत्रु यांचा संवाद आला आहे बालाकि ब्राह्मण आहे, अजातशत्रु क्षत्रिय आहे ब्राह्मण हा क्षत्रियाला म्हणाला ब्रह्म काय ते मला तुला सांग दे' बालाकि ब्राह्मणाने ना

16 Because (this act) signifies the world

thought In the form of this individual spirit entering I may manifest names and forms

16 A conversation between Bālāki and Ajātashatru is given in the Koushitaki Brāhmana Bālāki is a Brahmana and Ajātashatru, a Kshatriya The Brāhmana said to the Kshatriya—let me explain to thee what Brahma is The Brāhmana Bālāki explained the Brahma in various ways and Ajātashatru refuted him Then Brāhmana Bālāki surrendered to the Kshatriya Then the Kshatriya explained what Brahma is In this connection there is the following text in the Koushi

नाप्रकारे ज्याचे निरूपण केले त्या सर्वांचे अजातशत्रूने खडन केले तेव्हा तो वालाकि-ब्राह्मण अजातशत्रु या क्षत्रियास शरण गेला. मग त्या क्षत्रियाने ब्रह्माचे निरूपण केले यासबधाने कौषीतकि-ब्राह्मणामध्ये वाक्य आले आहे. ते हें. "तेथे,अरे वालाकि,जो ह्या पुरुषाचा कर्ता, ज्याचे हे कर्म तो रे जाणायाचा आहे." या वाक्यामध्ये 'हे-कर्म' म्हणून जे पद आलें आहे त्या पदाचा अर्थ हे जगत् असा समजायाचा यावर शकराचार्य असें म्हणतात. कोणी वाद करतात की जीव, किवा मुख्य प्राण, किवा वायु याचे पुढील उपनिषद्वाक्यांत निरूपण झाले आहे. आणि परमेश्वराचे निरूपण नाही. कारण परमेश्वर-वाचक शब्द मिळत नाही. यावर आमचे उत्तर असे आहे की, या सर्व पुरुषाचा कर्ता परमेश्वरच समजायाचा. वालाकीनें असे प्रतिपादन केले की, आकाश आणि दुसरी भूते ही ब्रह्म आहेत. तर ती ब्रह्म नव्हेत असें सिद्ध करण्याकरता विशेष प्रतिपादन केले आहे. या ठिकाणी ब्राह्मणपरिव्राजक-न्याय लागू पडतो. पूर्वी होता ब्राह्मण आणि पुढे झाला श्रमण म्हणजे तापसी म्हणजे परिव्राजक म्हणजे सन्यासी. म्हणजे तो एकच पुरुष सामान्यतः ब्राह्मण, विशेषत सन्यासी तसे तें एकच ब्रह्म सामान्यत आणि विशेषत सर्व जगताचा कर्ता आहे असे समजायाचे. असे उपनिषदामध्ये निरूपण केले आहे सर्व वेदात-सप्रदायामध्ये परमेश्वर जगताचा कर्ता असे स्वीकारले आहे. यावर म-

taki-Brâhmana "Oh Bâlâki, he, who is the author of these persons and whose act this is, is to be known." "This act" is a phrase which occurs in this text, and the phrase signifies this world. About this Shankarâchârya observes —some argue that the human spirit or the air is described in the Upanisad-text to be given, and not the Supreme Spirit, because there is no word in the Upanisad-text signifying the Supreme Spirit In reply to this we have to state that the Upanisad mentions the author of these persons, and that is to be known as the Supreme Spirit Bâlâki states æther and other elements are themselves Brahma But a special explanation is offered to show that they are not the Brahma. The maxim called the Brâhmana-shramana-nyâya applies to this case One was first a Brâhmana, then he became a Shramana. A Shramana is an ascetic, a Parivrâjaka, or a Sanyâsin. That is, the same person is generally a Brâhmana and particularly a Sanyâsin In like manner the Upanisad states that the same Brahma is generally and particularly the author of the whole world All the Vedânta-schools recognize the Supreme Spirit as the author of the world About this Madhvâchârya observes the people do not speak of the Supreme Spirit as they speak of the affairs of the world. Hence words relating to the affairs of this world are well-known This is the sense of the sûtra Yet the words themselves refer to the Supreme Spirit About this Râmânuja observes —"whose this

ज्याचें असें म्हणतात—या जगाचा कर्ता तोच होय ॥ यदि व्यवहार आहे तथा परमात्मवाचित्वा नाहीं म्हणून संसारसंबंधी शब्द प्रसिद्ध फार आहेत असा पूर्वपक्ष. तथापि या सूत्राचा वाक्याचा परमार्थ याप्रमाणें पहिल्या प्रकारें समजावा म्हणतात — 'ज्याचें हें कर्म' असे जे शब्द उपनिषदांत आहेत त्यांचा अर्थ परमपुरुषानें केलें हें जगत्. अरे बालाकि तूं ब्रह्म नाहीं असे जे पुरुष दाखविले त्यांचा तो कर्ता, आणि ते पुरुष त्याचें कर्म, परंतु हेंच मात्र परमेश्वरानें केलें नाहीं त्याचा कर्ता परमेश्वरच सारें जगत् त्याचें कार्य उत्कृष्ट आणि अपकृष्ट, स्थावर आणि जंगम सारे पदार्थ त्यानें म्हणून सारें उत्पन्न केलें आहेत तो पुरुषोत्तम या जगाचें परम कारण आहे जीवात्म्याच्या हातून सारे भोग्य भोग आणि त्यांचीं साधनें हीं उत्पन्न झालीं नाहींत त्यांची उत्पत्ति आणि जीवाची सारी व्यवस्था हीं ईश्वरानें उत्पन्न केली आणि जीव आपल्या कर्माचें फळ पावतो म्हणून उपनिषदांत सांगितलेले पुरुष जीवानें उत्पन्न केले नाहींत असा जीवात्मा आणि परमात्मा यांच्या सत्तामध्यें भेद आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं हे ते पुरुष याचा जो कर्ता आणि हें ज्याचें कर्म असे जे उपनिषदांत वर्णिलें आहे त्यामध्यें जगत् उत्पत्ति सांगितली आहे पुरुष शब्दाचा अर्थ जीवात्मा. हें जड-जीवात्मक जगत् ब्रह्मानें निर्माण केलें

not is" are the words which occur in the Upanisad and they signify that this world is made by the Supreme Person. Oh! I shall you show him to be the author of those persons which are not Brahma. Those persons are made by him but these are not the only beings that the Supreme Spirit has created. He is the creator of the whole world. The whole world is only an effect. The highest and the lowest, the animate and the inanimate, all these are created by the Supreme Spirit. That most excellent person is the first cause of all this world. The individual human spirit has not created the different enjoyments and their means. God has created the world and the environment of the human spirit and the human spirit obtains the fruits of its own deeds. Hence the human spirit has not created the persons mentioned in the Upanisad. This is the distinction between the powers of the Supreme Spirit and the human spirit. About this Vallabhacharya observes — the text which mentions the author of these persons and states that 'this is his act' describes the genesis of the world. The person mentioned in the Upanisad text is the human spirit. It has already been proved that this world consisting of material and immaterial substances is created by Brahma. In like manner in this place it is proper to refer to Brahma itself that there may be no confusion. It is not fair to make a supposition which has no foundation in fact. Hence Brahma is entirely absorbed in the condition of thorough sleep

सूत्राणि.

जीवमुख्यप्राणलिंगान् नेति चेत् तद् व्याख्यातं ॥ १७ ॥

भावार्थः । जीवमुख्यप्राणयोर्नाम जीववाग्वोरुपासना न तु ब्रह्मण इति पूर्वपक्षः कृतः। तस्य निरासः पूर्वमेव कृतः (१.१,३१.) इति सूत्रस्थतद्व्याख्यातपदयोरर्थः । निष्कर्षस्तु कौषीतकिब्राह्मणे येद्रकथा तस्यां जीववाग्वोरुल्लेखः । तत्र या शंका कर्तुं शक्यते सैव बालाक्यजातशत्रुसंवादे उदेति । तस्मात् तस्याः शंकायाः कृतनिरासपूर्वायास्तथैव निराकरणं ॥ तत्र शंकरः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्याऽवगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं । उपसंहारस्याऽपि निरतिशयफलश्रवणाद् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते इति ॥ मध्वस्य विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥ अत्र रामानुजः । ब्रह्मण्येव प्राणशब्दप्रयोगनिश्चयेन च प्राणशरीरब्रह्मोपासनार्थं प्राणसंकीर्तनं लिंगं युज्यत इति ॥ अत्र वल्लभः। सर्वमेव कार्यं भगवत एव नाऽन्यस्मादिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेदेति । कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) ॥ प्राणबंधनं हि सोम्य मनः । छां० उ० (६.८,२.) ॥

आहे असे पूर्वीच सिद्ध होऊन चुकले आहे. म्हणून या ठिकाणी देखील ब्रह्मपरच अर्थ करावा हे योग्य आहे. उगीच सारा घोटाळा करू नये. आणि जे कधी ऐकिले नाही त्याची कल्पनाहि करू नये. म्हणून पूर्ण निद्रारूप जी सुषुप्ति-अवस्था तिजमध्ये ब्रह्माच्याठायीच लय होतो. म्हणून सर्व ब्रह्मच असे जा-

known as *Susupti* -Hence whatever is, is Brahma itself The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "Well, do not argue, indeed, for argument's sake Shall I explain to you what Brahma is? Well Bâlâki, he, who is the author of these persons, and whose act this is, is to be known Next at the time of thorough sleep, the breath

१७ जीव आणि वायु यांचीं लक्षणें आढळतात म्हणून (ब्रह्म) नव्हे, असें म्हटलें तर त्याविषयीं व्याख्यान होऊन चुकलें आहे

... ...

१७ ... ... आहे ... वायु ... ... उपासना ... आणि ब्रह्माची ... ... पूर्वीच ... आहे सूत्र (१.१.३१) पहा

17 If it be said that Brahma is not described, because indications of the human spirit and of air are seen (in the Upanishad text) then this is already explained

... relished in him Just as some ... rel ant ... with all his caste-... or just as the rest men gave a dinner to him, so the human spirit together with the senses has its experiences of the objects, and in like manner the ... present objects to the human spirit" (In the text the term Atm ...) Which is the ... This ... it is ... it is Brahma. Even at the time of the Upanishads the ... gave ... dinners as they do now

17 The term *Mukhya prana* is used in the Sanskrit sûtra It signifies air Some hold that the human spirit and air should be worshipped and not Brahma This position has already been examined and condemned See sûtra (I 1 31) The gist of the sutra is that in the Kaushitaki Brâhmana a story of Indra is told—a story which refers to the human spirit and to air and gives rise to doubts about its interpretation The same doubts in the same connection arise in the course of the conversation between Bâlâki and Ajatashatru as it is given in the Brâhmana-work The doubts in the case of this conversation are to be solved in the same way as they are solved in the case of the story of Indra, and the worship of the human

सूत्राणि.

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

भावार्थः । एके वाजसनेयिनो बालाक्यजातशत्रुसंवादस्य यां योजनां कुर्वंति तां योजनां जैमिनिर्दर्शयति । सैषा । प्रश्नव्याख्यानाभ्यां संवादस्थितस्य जीववाचकस्य विज्ञानमयपदस्याऽन्यार्थत्वं नाम ब्रह्मपरत्वमिति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज् जायत इति वेदांतमर्यादा । + + + अत्र सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरंतीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनंतः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनंतीति गम्यते इति ॥ अत्र मध्वः । परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिरिति ॥ अत्र रामानुजः । तस्मादस्मिन् वाक्ये पुरुषादर्थांतरभूतस्य निखिलजगत्कारणस्य परस्यैव ब्रह्मणो वेदितव्यतयाऽभिधानान् न तत्रसिद्धस्य पुरुषस्य तदधिष्ठितस्य च प्रधानस्य कारणत्वं क्वचिदपि वेदांते प्रतीयत इति ॥ अत्र वल्लभः स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाहेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभूत् कुत एतदागादिति + + + यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति । अथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति + + + एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः । कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागात् + + + य एषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । बृ० आ० (२.१,१७.) ॥ दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः । छां० उ० (८.१,१.) ॥ यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । ऋ० सं० (१.१६४,३९.) ॥

१८ कोणाचें मत असें आहे कीं प्रश्न आणि व्याख्यान या दोहोंवरून जैमिनि दुसरा सिद्धांत करतो

सूत्राधारानें निरूपण करतात कीं याप्रमाणेंच ब्राह्मणामध्यें जी इंद्राची कथा आली आहे त्या कथेमध्यें जीवात्मा आणि वायु यांचा उल्लेख झाला आहे आणि त्याचा संबंध आणि तीच शंका या बालाकि आणि अजातशत्रूच्या संवादांत उत्पन्न झाली आहे इंद्राच्या कथेची पूर्वी व्यवस्था करतांना त्या शंकेचें जसें समाधान केलें तसेंच आताहि जीवात्म्याच्या आणि वायूच्या उपासनेविषयीं समाधान करावयाचें यावर शंकराचार्य असें म्हणतात –उपक्रम आणि उपसंहार या दोहींवरून लक्ष दिलें असतां कौषीतकि ब्राह्मणांतील त्या कथेमध्यें ब्रह्माचेंच निरूपण झालें आहे असें समजतें उपक्रमामध्यें ब्रह्माचें निरूपण आहे व उपसंहारामध्यें अति उत्तम फलाचें निरूपण केलें आहे म्हणून उपसंहारामध्यें ब्रह्माचें निरूपण आहे यावर मध्वाचार्यांची विशेष व्याख्या नाहीं यावर रामानुज असें म्हणतात कीं प्राण शब्दाचा अर्थ निश्चयानें ब्रह्मच म्हणून प्राण शरीररूप जें ब्रह्म त्याची उपासना करावी, म्हणून मुख्य प्राणाचें म्हणजे वायूचें निरूपण केलें आहे तेव्हांवरून वायुरूप ब्रह्माचा उपासना करावी हें योग्य आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं हें सारें कार्य

18 Some hold that Jaimini lays down another proposition because of the question and an explanation

spirit and of air is to be adjusted in the same way About this Shankaracharya observes — Brahma is described in the Koushitaki Brahmana as can be easily seen from the beginning and end of the conversation In the beginning, Brahma is indeed described In the end the highest fruit is mentioned In the end therefore Brahma is described On this Madhvâcharya offers no special comments About this Ramanuja observes —the term *Prana* decidedly signifies Brahma and therefore Brahma the form of which is *Prana* is to be worshipped that is *Mukhya prana* that is air is described. But Mukhya Prana is air It is therefore reasonable to worship Brahma in the form of air About this Vallabhachârya observes —all this has proceeded from the Lord and from none else All is an effect of that cause The following is the translation of the Upanisad texts He who knows this obtains supremacy independence and superiority among all the elements all his sins being destroyed

Oh Somya the tie of the mind is breath (*Prana*)

18 The term *Eke* used in the sûtra signifies some and refers to the *Vajasaneyas* Jaimini accepts the interpretation and adjustment of the conversation between B'laki and Ajâtashatru as

भगवानापासून निघाले आहे आणि दुसरे कोणापासून नाही यासंबंधी जी उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "असे जो जाणतो त्याच्या सर्व पापाचा नाश होऊन सर्व भूतामध्ये गुणाने श्रेष्ठपणा, स्वातन्त्र्य, आणि उत्तम अधिकार ही त्याला प्राप्त होतात" "हे सोम्य, मनाचे बंधन प्राण"

१८ सूत्रामध्ये 'कोणाचे मत' असे म्हटले आहे त्याचा अर्थ वाजसनेय शाखेचे मत असे समजायाचे बालाकि आणि अजातशत्रूच्या संवादाची व्यवस्था वाजसनेय शाखेचे पंडित जशी करतात तशी जैमिनि करतो इतका सूत्रार्थ ती व्यवस्था अशी त्या संवादामध्ये काही प्रश्न केले आहेत आणि काही व्याख्यान केले आहे त्यामध्ये विज्ञानमय-पदाचा प्रयोग केला आहे. जरी या विज्ञानमय पदाचा जीव असा अर्थ आहे तरी त्याचा दुसरा अर्थ म्हणजे ब्रह्मपर अर्थ करायाचा इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की सुषुप्तिकाली परब्रह्माचा आणि जिवाचा ऐक्यभाव होतो परब्रह्मापासूनच प्राणादि सर्व जगत् उत्पन्न होते, हा वेदांताचा सिद्धांत जशा फुणग्या अग्नीपासून निघतात तसे सर्व जीवात्मे परब्रह्मापासून निघतात असे उपनिषद्वाक्य आहे उपाधीमध्यें सापडलेले जीवात्मे दुसरीकडे भ्रमतात असे म्हटल्याने परब्रह्मच कारण आहे असे म्हटलेसे होते. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात —कर्मादिकाची व्यवस्था जी जैमिनीने केली आहे ती पर-

made by the *Vâjasaneyas* This is the sense of the sûtra The adjustment made is as follows In the course of the conversation between Bâlâki and Ajâtashatru some questions are asked, and some explanation is offered The term *Vijnânamaya* is used, and though the term Vijnânamaya usually signifies the human spirit, yet it is to be interpreted into Brahma About this Shankarâchârya observes the highest Brahma and the human spirit are identical at the time of perfect sleep The doctrine of Vedânta is—the whole universe, including air and every thing else, springs from the highest Brahma An Upanisad-text states "as sparks fly off from a fire, so the human spirits come out of the highest Brahma, and the highest Brahma itself is said to be the cause, when it is stated that the human spirits enthralled by accident (Upâdhi) wander to and fro About this Madhvâchârya observes —Jaimini discusses and adjusts questions about human activity to pave the way for the knowledge of the Supreme Spirit About this Râmanuja observes it is clear that the latent noumenon, which depends upon the spirit or person, and the person himself or the Âtmâ, are not the causes, though they are described in the Sânkhya system, of the universe, yet the person described by the Sânkhya-system is different from the highest Brahma, the cause of the universe About this Vallabha observes — Jaimini, who expounds a system of righteous works and of definite righteousness, seeks to refute the Sânkhyas just as much as the

मा नाम्ना हाणारलो पाहट पत्रान्न
मे हन्नार वी निरनमतोत दुष्ट
गिराम आनि मा स्तत्राने वान्न
दान्नम निजम अस निजन नाही
आम्नाने दुष्ट निरनाधान्न वा
दाना तो दुष्ट निजानाने अविरा
रान्न दमा ती या अनाग दाथि ही
दृष्टीति न. ने गान न दत भग
रान मपद ! गान पन्नाणा अस
दृष्टान नी देहांस को आत्मा हि
... नाना हाणोन नाहीं दरजात
हाय निजम तर झणात नहीं
संज्ञानाने गहन झणा अस पुदाम
आह दासवी ते उपनिषदांचे
आणि आहेत नाने ,पोरट प दवारो
ह चालाति हा जीवात्मा अस पाट
निजला ? (न्याय) यार ना ? ना
(जात्मा)वर (हा) पोहा आला ?
अस (ह न्य) + + पूर्ण निजम
असता नाना रात्रीचा दुसरे पाहा
दिसत नाहीं पूर्ण असा मगंगी प्राणाचा
(आनि त्याचा) एकता होते + +
या आत्म्यापासून प्राण निघून आपआ
पल्या स्थानास जातात प्राणांपासून देव
निघून आपआपल्या स्थानास जातात,
आणि देवांपासून लोक" 'जो हा
विज्ञानमय जीवात्मा तो तेव्हां पाहे
होता ? आणि पाहून पार आला ?
हृदयाच्या आत जें हें आकाश आहे यांत
तो निजतो + + या अंतर आकाशा
नाव 'दहर" 'ज्यान त्याला जाणला
नाहीं तो ऋषच्या याणें काय क
रणार ?

Volantins do This is the sense of the sut a The following is the translation of the Upanishad texts quoted Oh Bal ki where did this human spirit thus sleep? Where has this been? Whence has this come? (These are questions) In perfect sleep, he sees no dream and nothing else Then in this (condition) he becomes one with breath Coming out of this soul the Pranas or breaths go to their own places Coming out of the Pranas or breaths (presiding) deities go to their own places and coming out of deities these people go to their own places

Where was this person abounding in high intelligence? And whence has he come here? He sleeps in the ether which is in the heart This inner ether is called Dahara What can he do with the Rik who does not know him?

सूत्राणि.

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

भावार्थः । वाक्यान्वयो नामोपक्रमोपसहाराभ्यां वाक्यानामन्वयनिर्णयः । तेन या याः कथा उपनिषदादिषूपलभ्यंते तासां तासां कथानां व्यवस्थैव कर्तुं युज्यते । तत्र मैत्रेयीयाज्ञवल्क्ययोः सवादो वृहदारण्यके सगृहीतोऽनुसंधेयः । तस्मिन् सवादे न जीवस्य न वा साख्यप्रकृतेर्निरूपणं किं तद्धर्म्मित्वेन परब्रह्मणो निरूपणं स्पष्टतममेवेति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः । प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपंचकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेंद्रियस्य सांतःकरणस्य प्रपंचस्यैकायनमनंतरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयतीति ॥ मध्वरामानुजयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥ अत्र वल्लभः । श्रुतिसहस्रैर्नि.सदिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्य तत्परमेवोचित । सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव । एव सति सर्वमेव सगत भवेदिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अमृतत्त्वस्य तु नाऽशास्ति वित्तेनेति । + येनाऽहं नाऽमृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि । + + + न वा अरे पत्युः कामाय + + + न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेद५ सर्वं विदित । ब्रह्म त परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । + + + अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्वेदः । + + + विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । वृ० आ० उ० (२.४,१६.) ॥

१९ वाक्याच्या अन्वया वरून असें सिद्ध होतें

१९ [illegible]

... याविषयीं मध्व आणि रामानुज यांनी विशेष व्याख्या नाहीं. यावर वल्लभ असें म्हणतात—हजारो श्रुतिवाक्यें आहेत, आणि त्यांच्या अर्थाविषयीं संशय नाहीं. [illegible] प्रतिपादन केलें आहे म्हणून या वाक्या

19 From the textual connection (this is proved)

19 The sense of a text is determined by the examination of its beginning and its end. The stories given in the Vedic literature are to be adjusted in the same way. The sûtra refers to a conversation given in the Brihadaranyaka Upanishad between Maitreyi and Yajnavalkya. In this conversation the human spirit or the soul as expounded by the Sankhyas is not referred to. Then the highest Brahma is named Atman and is explained. This is the sense of the sutra. About this Shankaracharya observes — in describing the form and the functions in all their developments of this human spirit the Supreme Spirit is described. Again in laying down the proposition that the seat of all is one it is stated that the seat of all the objects of all the senses of the inner organ or intellect is one. He who is inside but in whom there is no inside he who is filled with pre-eminent knowledge—in describing the human spirit in this way the Supreme Spirit is described. Upon this sûtra Madhva and Ramanuja do not offer any special comments. About this Vallabhacharya observes —there are thousands of Vedic texts and there is no doubt about their sense. They describe the nature, the function and the parts of Brahma and therefore it is reasonable to state that the text under examination also describes Brahma. It has already been

मध्येहि ब्रह्माचे प्रतिपादन आहे असे समजणे योग्य आहे जितका प्रपंच म्हणून आहे त्या सर्वांचे मूळ ब्रह्म असे पूर्वींच वर्णिले आहे विषयाचें ग्रहण तेच करतें; आणि जाणणारेहि तेच आहे असे प्रतिपादन केलें असता सर्व संगति नीट लागते यासंबंधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्यांचे भाषांतर एणेंप्रमाणें. "द्रव्याने मोक्षाची आशा नाही असे याज्ञवल्क्य म्हणाला + + ती मैत्रेयी म्हणाली जेणेकरून मी अमर होणार नाही तें मला घेऊन काय करायाचे आहे? म्हणून जे आपणास कळले आहे ते मला सांगा + + नवऱ्याकरता नवरा प्रिय नाही. + + आपले इष्ट साधावे म्हणून सर्व प्रिय आहे. दुसऱ्या सर्वांचे इष्ट साधावे म्हणून दुसरे सर्व प्रिय नाही म्हणून रे मी कोण हें पहावे, याविषयी व्याख्यान ऐकावे; त्याविषयी मनन करावे, त्याविषयी निदिध्यास करावा हे मैत्रेयी, आपल्या स्वतःचे म्हणजे आत्म्याचे दर्शनाने, व्याख्यान-श्रवणाने, मननाने, विज्ञानाने, हे सर्व कळते आत्म्याहून भिन्न ब्रह्म आहे असे जो म्हणतो त्याला ब्राह्मण जातीने दूर केले + + हे जे मोठे भूत याचा श्वासोश्वास ऋग्वेद आहे + + + विज्ञातृरूप जे ब्रह्म त्याला कसें जाणावे?"

stated that the root of all this expanse—this universe—is Brahma It sees all the objects and it also perceives them Such a proposition sets every difficulty at rest The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "Yâjnavalkya states that there is no hope of salvation by means of wealth Maitreyî says what I am to do with that by which I should not become immortal Therefore, explain to me that then, which, indeed, your lordship knows. The husband is not dear for his own sake Every thing is dear for one's own sake, and not for the sake of others Therefore, one's own self ought to be seen, ought to be heard, ought to be thought of, ought to be constantly contemplated Oh Maitreyî, by the sight of one's self, that is, the soul, by hearing explanations about one's self, by thought of one's self, by thorough knowledge of one's self all this is known The Brâhmana cast *him* off, who thinks that Brahma is distinct from the spirit. What is the *Rig*-Veda, is the breath of this great principal Well, how may the Brahma—the preeminent knower—be thoroughly known?"

सूत्राणि

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्य ॥ २० ॥

भावार्थ । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवतीति बृहदारण्यकस्थवाक्यात्मिका प्रतिज्ञा । एषा प्रतिज्ञा जीवपरमात्मनो रैक्य सूचयतीत्याश्मरथ्याचार्यस्य मत ॥ तत्र शकर तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमा मनोरभेदाशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यत इति ॥ अत्र मध्व नान्य पथा विद्यतेऽयनायेति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगत्वेन कर्मादिकमुच्यत इत्याश्मरथ्य इति ॥ अत्र रामानुज यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिंगा सहस्रश प्रभवति सरूपा तथाऽक्षराद् विविधा सोम्य भावा प्रजायते तत्र चैवाऽपियतीत्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिश्रवणात् तस्मिन्नेवाऽप्ययश्रवणाच्च जीवाना ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणैक्यमवगम्यत इति ॥ अत्र वल्लभ नियतधर्मवादिनामपिमतेन प्रकृते सिद्धात वक्तु पक्षातराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादा सति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वाशो भगवता कृतो विस्फुलिंगवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्र शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिंतित मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति चौडुलोमिराचार्य ॥ काशकृत्स्नस्तु आसक्त्या विषयभोक्तृरूप भगवत एव जीव इति ॥ + + प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी । तस्या लिंग अशत्वाज्जीव स्यात् तदभेदेनोपक्रम प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंग भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञातस्यैवाऽग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् । तस्या एतत् साधक यथा जीवो भगवानेव जड इत्येवमाश्मरथ्यो मन्यत इति ॥

अनुसधेया ह्युपनिषद्वाक्यानि ॥

मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदित । + + + इदꣳ सर्वं यदयमात्मा । बृ० आ० उ० (४ ३,७) ॥

२०. आश्मरथ्याचार्याचें मत असें आहे (कीं जीव आणि पुरुष हे एक असें उपनिषद्वाक्यरूप) प्रतिज्ञेवरून सिद्ध होतें.

२०. हे सूत्रांत वर्णिलेले प्रतिज्ञावाक्य एकच नाही असे निरनिराळे वेदांती समजतात. आश्मरथ्याने बृहदारण्यकांतील वाक्य घेतले आहे असे व्याख्याकार म्हणतात ते वाक्य हे आत्म्याचे ज्ञान झाले की सर्वांचे ज्ञान होतें हे वाक्य बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये आहे. या वाक्यावरून असे सिद्ध होते की जीवात्म्याचे आणि परमात्म्याचे ऐक्य आहे. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की, परमात्मा आणि जीवात्मा याचा भेदहि मानायाचा आणि अभेदहि मानायाचा त्यामध्ये परमात्मा आणि जीवात्मा याचे ऐक्य सिद्ध व्हावें आणि उपनिषदांतील प्रतिज्ञा सफल व्हावी म्हणून अभेदावर कटाक्ष ठेवून आश्मरथ्याचार्यांनी उपपादन केले आहे. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात —कर्माचे आचरण केलेच पाहिजे हे सुचविण्याकरता उपनिषदामध्यें सिद्धांत केला आहे. तो असा. मुक्तीकरता दुसरा मार्ग नाही या सिद्धांतावरून यज्ञादि कर्म आचरले पाहिजे असे सिद्ध होतें यावर रामानुज असे म्हणतात —अग्नि पेटला आहे; आणि त्यापासून हजारो फुणग्या एकासारख्या एक निघताहेत तसे अक्षररूप ब्रह्मापासून

20. Âshmarathya believes that there is a reason for establishing the proposition laid down.

20 Different schools of Vedântins refer to different Upanisad-texts and lay down different propositions Commentators state that Âshmarathya quotes a text from the Brihadâranyaka, the text being "the spirit being known, all this is known" This text proves that the human spirit is identical with the Supreme Spirit. This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —the human spirit is at once identical with, and distinct from, the Supreme Spirit Âshmarathya offers an explanation, laying stress upon the identity of the human and the Supreme Spirits that the proposition laid down in the Upanisad may find room and that the identity may be proved About this Madhvâchârya observes —Vedic acts must needs be performed To suggest this, a proposition is laid down in the Upanisad It is this There is no other *path for salvation.* From this proposition it is evident that sacrificial acts must be performed This is the *Pratyna* referred to in the sûtra About this Râmânuja observes —a fire is kindled, and thousands of sparks like one another fly off in all directions Thus from Brahma called *Aksara* a variety of beings come into existence, and fall into it after a time. This is described in an Upanisad.

नाना जीव उत्पन्न होतात आणि त्यांस नाश मिळतात असें ब्रह्मापासून नाना जाति आहे, आणि ब्रह्मरूपेंच नाव नाश [illegible] असें उत्पत्ति होते [illegible] आहे हा सिद्धांत कारण आणि जीव हे कार्य म्हणून ब्रह्म आणि जीव यांचें ऐक्य आहे असें ठरतें. याविषयीं वल्लभाचार्य म्हणतात—आपला आग्रह धरून निरनिराळे वाद करणारे जे आचार्य त्यांच्या सिद्धांताचा विचार करण्यानें प्रस्तुत विषयावर उपकार होतो म्हणून त्यांच्या मतांचा येथें उपन्यास केला आहे. एकदेश घेऊन सिद्धांत करणारे वेदांती आहेत, त्यांपैकीं असें एक मत आहे कीं अग्नीपासून जशा ठिणग्या निघतात तसें विषयांचा उपभोग करता यावा म्हणून परमेश्वरानें आपल्या देहांतून नाना जीव उत्पन्न केले असें आश्मरथ्याचार्यांचें मत आहे. औडुलोमि आचार्यांचें मत असें आहे कीं जीव अनादि आहे तो केवळ चैतन्य. शरीरादिकांचे आकार उत्पन्न झाले कीं तो त्यांमध्यें वास करतो आणि मुक्त झाला कीं शुद्ध चैतन्य. काशकृत्स्नाचार्यांचें मत असें आहे कीं विषयांचा उपभोग करावा अशी इच्छा परमेश्वराला उत्पन्न झाली कीं तोच जीव बनतो. संस्कृत सूत्रांत 'प्रतिज्ञा-सिद्धेः ” असें पद आहे त्याची विभक्ति षष्ठी आहे तिजवरून असें निष्पन्न होतें कीं जीव ब्रह्माचा अंश आहे म्हणून जीव आणि परब्रह्म एक असें निष्पन्न होतें कारण पुढें असें उपपादन हो

This is a proposition or *Pratijnā* referred to in the sūtra. Brahma is the cause and the different beings are effects and therefore, both are identical. About this Vallabhāchārya observes:—the doctrines of the different Āchāryas who expound their own systems obstinately and vehemently are examined here because they throw light upon the questions discussed. There are Vedantins who make assertions based upon a part only of the Upanishads. Āshmarathya is one of these. He states that as sparks fly from a fire so from his own body the Supreme Spirit produced a variety of beings that they might use the objects about them. Oudulomi holds that the animal spirit is eternal, that it is entirely intellectual (Chaitanya), that when forms like our bodies come into existence the spirit abides in them and that when finally emancipated the spirit is pure spirit again. Kāshakritsna holds that when the Supreme Spirit desires to use the objects created he becomes the animal spirit. The term *Pratijnā siddheh* is used in the Sanskrit sūtra. It is in the genitive case and shows that the animal-spirit is a part of the Supreme Spirit and therefore the animal spirit and the Supreme Spirit are one and the same because it will be shown in the sequel that when the Supreme Spirit is known all is known. All that has been said supports this view. It is evident from this that in the opinion of Āshmarathya the animal spirit and all material existence are the Supreme Spirit itself. The fol

णार आहे की त्या एका परब्रह्माचे ज्ञान झाले की सर्व विषयाचे ज्ञान होते. त्या उपपादनास हा विचार साधन आहे. यावरून आश्मरथ्याचार्याचे असे म्हणणे आहे की जीव जसा भगवान् आहे तसें जड भगवान् आहे. यासंबधी जी उपनिषद्वाक्ये आहेत त्याचे भाषांतर पुढेप्रमाणे. "हे मैत्रेयि, आत्म्याला जर पाहिले, (त्याविषयी) श्रवण केले, (त्याचें) मनन केले, (त्याचे) ज्ञान झाले म्हणजे हे सर्व विदित होते + + हे जे सारे ते आत्मा." "मोक्षाकरता दुसरा मार्ग नाही" "अग्नि पेटला आहे, आणि त्यापासून हजारो ठिणग्या एकासारख्या एक निघत आहेत; तसे अक्षररूप ब्रह्मापासून नाना जीव निघतात आणि त्यातच जाऊन मिळतात"

lowing is the translation of the Upanisad-texts quoted "Oh Maitreyi, the Spirit being seen, being listened to, being thought about, being known, all this is known All this—what this is is the Supreme Spirit" "There is no other path for salvation" "A fire is kindled and thousands of sparks like one another fly off from it. In like manner a variety of beings come from Brahma or Aksara and fall into it (after a time)"

सूत्राणि

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

भावार्थ । औडुलोमिस्तु कर्मवादी मीमांसक । एवभावात् संसारादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य ज्योतीरूपतमिस्यौडुलोमिर्मन्यत इति सूत्रार्थ ॥ अत्र शंकर विज्ञानात्मन एव देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यत परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते इति ॥ अत्र मध्व उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षो कर्मादिना भाव्य ज्ञानसाधनत्वेनेति ॥ अत्र रामानुज यथा नद्य स्यदमाना समुद्रेऽस्त गच्छति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त परात् पर पुरुषमुपैति दिव्यमित्युत्क्रमिष्यत परमात्मभावाज्जीवशब्देन परमात्मनोऽभिधानमित्यौडुलोमिराचार्य मन्यते स्मेति ॥ अत्र वल्लभ लिंगमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवत श्रवणादिकमुक्त । तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिंग । मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापक । अन्यथा सैव कथममृता भवेत् । इति शब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रम कर्तव्य एवेत्यौडुलोमिराचार्य मन्यते । तस्माद् भिन्नजीवपक्षेपि नाऽत्र दूषणमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरूपसपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते । छा० उ० (८ १२,३) ॥ यथा नद्य स्यदमाना समुद्रेऽस्त गच्छति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त परात् पर पुरुषमुपैति दिव्य । मु० उ० (३ २,८) ॥

२१. (जीव ज्योतिरूप आहे); कारण निघून जातांना त्याची अशी स्थिति आहे असें औडुलोमीचें मत आहे.

२१. औडुलोमि कोणी कर्मवादी मीमांसक आहे. संसारातून निघून जाणारा जो जीव त्याचे रूप ज्योति आहे असे त्याचे मत इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की विज्ञानात्मा म्हणजे जीव. देह, इंद्रिय मन, बुद्धि इत्यादि उपाधींच्या स्वाधीन जाऊन हा गढूळ झाला पुढे ज्ञान, ध्यान इत्यादि साधनें योजली तेणेकरून शुद्ध होऊन उपाधीतून तो सुटला मग जीवात्मा आणि परमात्मा एक असे ठरले. अशा रीतीने जीवात्मा आणि परमात्मा याचा अभेद आहे असे औडुलोमि आचार्य मानतो त्यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की जो कोणी मुमुक्षु त्याने कर्मादिकाचें अनुष्ठान केले पाहिजे; कारण कर्म हें ज्ञानाचे साधन आहे यावर रामानुज असे म्हणतात की नद्या वाहत वाहत जाऊन समुद्रास मिळतात पुढे त्या नाहीशा होतात त्याचे नाव आणि त्याचे रूप पुढे सुटते तसा जाणता पुरुष नाम आणि रूप यापासून मुक्त होतो, आणि परात्पर आणि दिव्य असा जो परम पुरुष त्यास जाऊन मिळतो मेल्यानंतर पुढे परमात्म्याची प्राप्ति म्हणून जीव-शब्दाचा अर्थ परमात्मा असे औडुलोमीचे मत आहे यावर वल्लभा-

21. Oudulomi (states that the animal-spirit is a flame,) because this is the condition of the animal-spirit departing.

21 Oudulomi is some Mîmânsaka, who expounds sacrificial philosophy He holds that the animal spirit departing this life has the form of a flame This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes the animal-spirit or the knowing one is obscured by its connection with such accidents as the material body, the senses of perception, the mind, the intellect, and others When proper means are employed, such as knowledge, contemplation, and others, the animal spirit is delivered from all accidents, then next the identity of the animal-spirit and the Supreme Spirit is determined Thus Oudulomi shows the identity of the animal-spirit and the Supreme Spirit About this Madhvâchârya observes —he, who seeks to be delivered from life and death, must needs perform sacrifices, because such acts are the means of knowledge About this Râmânuja observes —" rivers flow into the sea, and disappear " Then forms and names then cease to be known Thus a knowing person is delivered from all name and form One attains to the highest divine person, the Supreme Spirit after death Hence Oudulomi interprets the term *animal-spirit* into the Supreme Spirit About this Vallabhâchârya observes —the term *Linga*, which signifies a reason, should

तयाचें असे मत आहे कीं लिंगसूत्रामध्यें सांगितलेली अनुवृत्ति मागील सूत्रापासून करावी. जीवापासून प्रारंभ करून भगवानापर्यंत सर्व व्याख्या येथें आहे. यावरून असें दिसतें कीं संसारापासून जीव सुटला कीं तो परब्रह्म होतो. नाहीं तर जीव अमृत होतो असें म्हणणें कसें संभवेल? इति शब्दाचा प्रमाण घेतला आहे त्याचा अर्थ कारण. स्त्रियांस उपनिषद्‌विद्या कळावी आणि गौण आणि त्याज्य जो संसार त्याविषयीं वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून जीव भिन्न असें प्रारंभीं उपपादन केलें आहे. असें औडुलोमि आचार्याचें म्हणणें आहे. यास्तव जीव भिन्न असें म्हटलें असतां दोष नाहीं. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें "हा जीव शरीराहून भिन्न आहे. असें उत्पत्तिसमयीं जाणून परमज्योतिप्रत प्राप्त झालें असतां आत्म्याचें स्वरूप कळतें." ज्या नद्या वाहत वाहत जाऊन समुद्रास मिळतात पुढें त्या नाहींशा होतात. त्यांचें नांव आणि त्यांचें रूप बुडून जातें. तसा ज्ञाता पुरुष नाम आणि रूप यापासून मुक्त होतो, आणि परात्पर आणि दिव्य असा जो परम पुरुष त्यास जाऊन मिळतो.

be borrowed from the preceding sûtra. Every thing from the animal spirit to the Supreme Spirit is included in the explanation offered. From this it is evident that when the animal spirit is delivered from all life and death it is again the Supreme Spirit itself or else, how could it be stated that the animal spirit is immortal? The term *Iti* is used in the sûtra. It signifies *because*. In the beginning the animal spirit is stated to be distinct from the Supreme Spirit that women may be enabled to understand the Upanishad doctrine and that they may be disgusted with the world which is to be quitted being merely a secondary thing. This is a statement of Audulomi. Hence there is nothing wrong in stating that the animal spirit is distinct from the Supreme Spirit. The following is the translation of the Upanishad texts quoted. "This spirit is distinct from the body. When one dies knowing this and attains to the highest flame he knows what the Supreme Spirit is." Rivers flow into the sea and disappear

सूत्राणि.

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावार्थः। अवस्थाभेदस्तु जीवस्य लिंगमिति काशकृत्स्नमतमिति सूत्रार्थः। तत्र शंकरवल्लभाभ्यामाश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नानां यो मतनिष्कर्षः कृतः स संग्रहणीयः। यथाहि। काशकृत्स्नस्याचार्यस्याऽविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतं। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्वापेक्षत्वाऽभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिमते पुनः स्पष्टमेवाऽवस्थांतरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मत श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषिताऽर्थाऽनुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः। + + + सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपंचस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च। + + + महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्याचार्यो मन्यते। + + + उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाऽभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। + अस्यैव परमात्मनोऽनेनाऽपि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभेदाऽभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते॥ तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिंगवदित्याश्मरथ्यो मन्यते। अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति चौडुलोमिराचार्यः॥ काशकृत्स्नस्तु आसक्त्या विषयभोक्तृरूपं भगवत एव जीव इति॥ तत्र शंकरः अस्यैव परमात्मनोऽनेनाऽपि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। + + +

कूटस्थनित्य एवाऽय विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसगो-ऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेंद्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिर-ससर्गो विद्यया भवति । + + + चिनानात्मपरमात्मनोर-विद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इति ॥ तत्र मध्व सर्वं परमात्मन्यवस्थित-मिति वक्तु तद् वचनमिति काशकृत्स्न इति ॥ अत्र रा-मानुज अस्य जीवात्मन उच्यते पूर्वमनेनभाव कि स्वाभा-विक उतौपाधिक । तत्राऽपि पारमार्थिकोऽपारमार्थिको वेति । स्वाभाविकत्वे ब्रह्मभावो नोपपद्यते भेदस्य स्वरूपप्रयु-क्तत्वेन रूपे विद्यमाने तदनपायात् । अथ भेदेन सह स्वरू-पमभ्युपैति । + + + स्वशरीरभूतजीवात्मन्यात्मतयावस्थिते-र्जीवशब्देन ब्रह्मप्रतिपादनमिति काशकृत्स्न आचार्या मन्य ते स्म । जीवशब्दश्च जीवस्य परमात्मपर्यंतस्यैव वाचको न जीवमात्रस्येति पूर्वमेवोक्तमिति ॥ तत्र वल्लभ [illegible] भगवत एवाऽवस्था जीव इति । अत ससारदशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोक्रमणमुपचारो वा + + मोक्षस्तु ज्ञान-मत्र । उत्तरत्र कर्तृपाभावादिति काशकृत्स्नो मन्यत इति ॥

अनुसधेया ह्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । छा० उ० (६ ३,२) ॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरं । नामानि कृत्वाऽभि-वदन् यदास्ते । तै० आ० (३ १२,७) ॥ आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद्ँ सर्वं विदित । बृ० आ० उ० (४ ३,६) ॥ इद्ँ सर्वं यदयमात्मा । बृ० आ० उ० (२ ४,६) ॥ न वा अरेऽह मोह ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति । बृ० आ० उ० (४ ३,१९) ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतर पश्यति + + + । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन

क पश्येत् ।·+ + + विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । बृ० आ० उ० (२.४,१६.) ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं० छां० उ० (६.२,१.)॥ आत्मैवेदं सर्वं ॥ ब्रह्मेदऽसर्वं । बृ०आ०उ०(२.५,१.)॥ नाऽन्योऽतोस्ति द्रष्टा । बृ० आ० उ० (३.७,२३.) ॥ नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ ॥ वासुदेवः सर्वमिद ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । भ० गी० (१३.२.) ॥ सम सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत परमेश्वर । भ० गी० (१३.२७.) ॥ अन्योऽसावन्योऽहमस्मि ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । बृ० आ० उ० (४.२,२२.) ॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । बृ० आ० उ० (४.४,२५.) ॥ वेदांतविज्ञानसुनिश्चिताऽर्थाः । मुं० उ० (३.२,६.) ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । ई० उ० (७.) ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां । ब्र०वि० (१.) ॥ तत् सृष्ट्वा । तदेवानु प्राविशत् । ब्र० वि० (६.) ॥

२२ (आत्म्याच्या) निरनिराळ्या अवस्था आहेत हेच सूचक आहे असें काशकृत्स्नाचें मत आहे

२२ या दोन्ही सिद्धान्तांचें [illegible] होतात [illegible] आत्मा आणि परमात्मा एकच आहे असें दिसतें [illegible] प्रतिपादन करणारा [illegible] आणि [illegible] इत्यादि [illegible] त्याचा समानाधिकरण, आणि पण, यांची विरुद्ध [illegible] आहे ती त्याच्या [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] [illegible] आहे की परमात्म्याचा [illegible] [illegible] विकृति [illegible] आणि दुसरें [illegible] [illegible] असें आहे की जीवात्मा आणि परमात्मा दोन्ही एकच नाहीं, तथापि [illegible] [illegible] असा [illegible] भेद मानून कार्यकारणसंबंध [illegible] प्रतिपादन [illegible] आहे [illegible] म्हणणें असें आहे की [illegible] निरनिराळ्या अवस्था [illegible] परमात्मा आणि जीवात्मा एक [illegible] भिन्न असे प्रतिपादन करावा [illegible] [illegible] मत [illegible] उपनिषदांतील मत असें दिसतें कारण ज्या विषयांचें त्यांनीं प्रतिपादन करावयाचें आहे त्या विषयाची आणि त्याच्या मताची जुळणी असते तसेंच 'तो तूं आहेस' इत्यादि

(९—४)

22 Kāśakṛtsna (holds that an inference can be drawn) from the conditions (of the spirit)

22 Th[illegible] spirit is [illegible] to be in different condition[illegible] From th[illegible] f[illegible] th[illegible] [illegible] of the Supreme Spirit [illegible] the animal spirit is [illegible] This is what Kāśakṛtsna expounds. This is the essence of the sūtra About this Śankara Vallabha Āśmarathya Auḍulomi Kāśakṛtsna and others make statements a summary of which has already been laid before the reader And will [illegible] to be known We will reproduce their statements Kāśakṛtsna holds that the Supreme Spirit when it is not affected in any way is itself the animal spirit This is the essence Āśmarathya holds that though the animal spirit and the Supreme Spirit are identical yet it is usual to describe them as distinct, and as connected by the relationship of cause and effect that the whole doctrine may be systematically stated Auḍulomi states that the Supreme Spirit is to be known either as identical

doctrines that of Kāśakṛtsna seems to harmonize most with the Upanisads because the explanation to be offered accords most with his doctrine In like manner such Upanisad texts as 'that thou art' harmonize best with his doctrine This development of name form, and ac

उपनिषद्वाक्यांची आणि त्याच्या मताची जुळणी बसते. हा जो नाम, रूप, आणि कर्म याचा प्रपंच माजला आहे त्याची उत्पत्ति ब्रह्मापासून आणि त्याचा लयहि ब्रह्माच्या ठायी आहे. महान् जे सूक्ष्म भूत म्हणजे बुद्धि, हिचे ज्ञान पृथ्व्यादि भूताच्या धोरणाने होते हेच समुत्थान हे समुत्थान सिद्ध होण्याकरता विज्ञानात्मा म्हणजे जीवात्मा हा कोण हे लक्षात यावे म्हणून प्रतिपादन केले आहे असे आश्मरथ्याचार्य मानतात मरणसमयी विज्ञानात्मा म्हणजे जीवात्मा हाहि ज्ञान, ध्यान इत्यादिकाचे सामर्थ्यावरून सात्विक स्थितीस पावतो आणि त्याचा आणि परमात्म्याचा ऐक्यभाव होतो. म्हणून अभेदाचे निरूपण केले आहे असे औडुलोमि आचार्यांचे मत आहे हा जो परमात्मा त्याचे आणि जीवाचे अवस्थातर झाले म्हणजे अभेद होतो, असे काशकृत्स्नाचे म्हणणे आहे आश्मरथ्य, ओडुलोमि, आणि काशकृत्स्न हे निरनिराळ्या रीतीने जीवात्म्याचा आणि परमात्म्याचा सबध दाखवितात तो असा. आश्मरथ्याचे म्हणणे असे आहे की जशा अग्नीपासून ठिणग्या निघतात तसा विषयाचा उपभोग करता यावा म्हणून भगवानाने आपला अश जीव बनविला औडुलोमीचे म्हणणे असे आहे की जीव अनादि सिद्ध आहे आणि चैतन्यरूप आहे. शरीरादिकामध्ये तो प्रवेश करतो तेव्हा ससार चैतन्यामध्येच चैतन्यरूपाने प्रवेश केला की त्याचा मोक्ष. काशकृत्स्नाचे मत असे

tivity this world springs up from Brahma, and disappears in Brahma The knowledge of the intellect which is a subtle element, and which, known as Mahân, is to be gathered from references to such gross elements as the earth and others This is called *Samutthâna*, that such a knowledge may be acquired— that the nature of the animal-spirit may be known, the animal spirit abounding in knowledge the Upanisads offer explanation" This is the doctrine of Âshmarathya The doctrine of Oudulomi is—by the power of knowledge, contemplation, and other means, the human spirit, at the time of death, attains to a condition of purity and becomes identified with the Supreme Spirit itself, and, therefore, such identity is explained in the Upanisads Kâshakritsna states that the animal-spirit, undergoing a change of condition, becomes identified with the Supreme Spirit Âshmarathya, Oudulomi, and Kâshakritsna explain the relationship between the human spirit and the Supreme Spirit in different ways. Âshmarathya states that the Supreme Spirit becomes the animal-spirit as sparks fly from a fire, that objects in the world may be used Oudulomi states that the animal-spirit is eternal, that it is entirely spiritual, that it is worldly when it abides in a body, but that when it returns to spirituality, it is delivered. Kâshakritsna states that the Supreme Spirit desires Then it assumes the form of a person, one who can use different objects, that is, he becomes the animal-

आहे कीं संसारामध्यें आसक्ति उत्पन्न होते तेव्हां जीवभाव तो धारण करतो. यावरून आरंभीं सा- वर बोलतांना असें म्हणतात— परमात्मा जीवात्म्याची अवस्था धारण करून संसारांत पडतो म्हणून आत्मा आणि परमात्मा यांच्या अभेदाचें प्रकरणाच्या आरंभीं उपपादन केलें आहे. असें काशकृत्स्नाचें मत आहे. पहिली हा आत्मा नित्य आहे हा कधींहि नष्ट होणारा नाहीं. नाम, रूप, इंद्रियें, इत्यादिकांशीं संबंध होऊन तो संसारांत पडला आहे. याचें कारण अज्ञान. ज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे त्याचा संसाराशीं संबंध तुटतो. नाम, रूप, देह या उपाधियुक्त विज्ञानात्मा आणि परमात्मा हे भिन्न असें वाटतें मात्र, परंतु असा हा भेद वास्तविक नाहीं.

यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं सर्वांची स्थिति परमात्म्यावर अवलंबून आहे असें दाखविण्याच्या उद्देशानें काशकृत्स्नानें उपन्यास केला आहे. यावर रामानुजाचें मत असें आहे कीं या जीवात्म्याची मरणानंतर पूर्वीं सारखी स्थिति होते ती स्थिति या स्वाभाविक आहे किंवा उपाधीवरून होते? म्हणजे ती वास्तविक आहे किंवा कृत्रिम आहे? ती वास्तविक आहे असें म्हटलें असतां ब्रह्मभावाची उपपत्ति करतां येत नाहीं. कारण ब्रह्मादि पदार्थांचा आणि ब्रह्माचा भेद आहे तथापि त्या पदार्थामध्यें स्वभावतः भेद आहेत. पुनः भेदाच्या योगानें स्वरूपाचें त्यास ज्ञान होतें. आ

spirit. About this Shankaráchárya observes:—the Supreme Spirit falls into worldliness when it adopts the state of the animal spirit. Hence at the outset of the explanation in the Upanishads the identity of the two is explained. This is the opinion of Kashakritsna as stated in the Sutra. In the first place the animal spirit is eternal. It never ceases to exist. On account of its connection with subtle elements, with gross elements, with senses of perception and other accidents it falls into worldliness. The cause of this is ignorance. When it attains to knowledge its connection with worldliness is broken. It is only imagined that because of such accidents as name form and body the animal spirit is distinct from the Supreme Spirit. But such a distinction is not real. About this Madhvácharya observes:—every thing in the universe depends upon the Supreme Spirit. To show this Kashakritsna offers remarks. About this Rámánuja observes:—after death the animal-spirit returns to its *former* condition. Is that *condition* natural or accidental? Is that condition essential or is it merely caused by circumstances? *If it* be stated that it is natural, then the nature of Brahma cannot be explained. Every object is distinct from Brahma, and the distinction inheres in the objects themselves, and by *means of the* distinction the human *spirit* knows its own form. The spirit obtains a body and thus embodied it becomes the *animal* spirit. The animal spirit therefore, explains the Supreme Spi-

त्म्यास शरीर प्राप्त होऊन त्याची स्थिति सिद्ध होते म्हणून जीव-शब्दाच्या योगाने ब्रह्माचे प्रतिपादन होते. जीव-शब्दाचा अर्थ जीव आणि परमात्मा दोन्हीहि घ्यायाचा. जीव म्हणजे केवळ ससारात गुतलेला जीवच घ्यायाचा नाही. असे पूर्वीच वर्णिले आहे यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतातः–सूत्रामध्ये सूचक वाक्य आहे, सूचक वाक्य आहे असे लिंग-शब्दाचा प्रयोग करून जे म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा. भगवानाचीच काही एक अवस्था म्हणजे जीव म्हणून ससार-दशेमध्यें जीव म्हणजे ब्रह्म. म्हणून या स्थळी उत्क्रमणहि नाही आणि उपचारहि नाही पुढे काही करायाचे राहिले नाही म्हणून ज्ञान हाच मोक्ष असा काशकृत्स्नाचा अभिप्राय आहे यासबधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर एणेंप्रमाणे "ह्या जीवात्म्याच्या रूपानें प्रकृतीमध्ये शिरून मी नामरूपें स्पष्ट करावी." "सर्व रूपे निर्माण करून, त्यास नावे देऊन, ती नावे उच्चारित जो धीर परमात्मा राहतो." "अरे आत्मा पाहिला, त्याविषयी श्रवण केले, त्याविषयी मनन केले; त्याविषयी विज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे हे सर्व कळून येतें " "जे हा आत्मा (ते) हे सर्व " "अरे हा आत्मा अविनाशी. विकार किंवा नाश ज्याला नाही " "तन्मात्राचा ससर्ग त्यास घडतो" "(असे म्हणता) मी काही भ्रमाचें निरूपण करीत नाही रे नाही " "जेथे हि द्वैतभाव असतो तेथे एक दुसऱ्याला पाहतो. जेथे ह्याला सर्वच आत्मा हो-

it. The term *Jîva*, therefore, signifies the animal-spirit and the Supreme Spirit The term *Jîva*, it has already been stated, does not signify the animal-spirit only. About this Vallabhâchârya observes —the term *Linga*, which is used in the sûtra, signifies a reason, and the reason is—the Supreme Spirit or the Lord himself is seen in a particular condition, and that is the Jîva or the animal-spirit Hence the animal-spirit in the condition of worldliness is the Supreme Spirit itself Hence in this condition there is neither death nor any modification, and because nothing has to be desired or done, knowledge itself is salvation This is the view of Kâshakritsna The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "In the form of the animal-spirit entering the noumenon, I should manifest names and forms" "Creating all forms and giving them names, the Supreme Spirit unmoved continually pronounces them." "Well, the spirit being seen, being listened to, being thought of, being known, all this is known." "This all is what this spirit is" "Well, this spirit is indestructible, above modification of any kind" "I am not deluded, when I state that he is touched by subtle elements" Where there is a feeling of duality (one thinks that he) sees another Where every thing has become unto him the Spirit itself, there who sees whom?" "How can one know him, who knows (every thing?") "Oh Somya, the existent, that is, truth once was, that is, one and without an equal" "All this is the spirit,

कून राहिला तेथें कोणी कोणाला पहावें ?' "जाणणाराला कोणी जाणावें?' 'हे सोम्य सत् म्हणजे सत्य हेंच पूर्वी होतें तेंच एक आणि अद्वितीय" 'हें सर्व आत्माच,' "हें सर्व ब्रह्मच" "दुसरा याहून पहाणारा नाहीं याहून दुसरें पहाणारें नाही" 'वासुदेवच हें सर्व" 'हे भारत ह्या सर्व शरीरामध्यें मी आत्मा असें जाण" 'सर्व भूतांच्या ठायीं सारखा वास करणाऱ्या परमेश्वराला" 'हा निराळा आणि मी निराळा आहे असें जो जाणतो तो जाणत नाही' 'एथ जणों नानाप्रकार असें ज्यास दिसतें तो जन्ममरण पावतो" 'तोच हा मोठा अज, आत्मा, अजर, अमर अमृत अभय ब्रह्म', 'वेदान्तविज्ञानाच्या योगानें सुनिश्चित कळले आहेत विषय ज्यांना" 'तथें एकपणच पहाणाऱ्याला शोक कोणता मोह कोणता?" सत्य ज्ञान अनंत हृदयामध्ये वास करणारें ब्रह्म ज्यानें जाणलें" तें उत्पन्न करून मग सामध्यें शिरला"

all this is Brahma' "None else sees (anything) "Nothing else sees (anything) 'All this is Vasudeva "Oh Bhârata, I now me to be the spirit in all these bodies "Know the Lord equally abiding in all objects. 'This is different and I am different—so knowing, one does not know 'He, who sees a variety of objects here is subject to death and re birth "This he is the great un born, the spirit above decay, immortal eternal and above fear, Brahma "Those who have certainly known objects by means of the pre-eminent knowledge of the Vedanta 'What sorrow and what delusion is there into him, who sees unity only?' "One, who knows Brahma dwell ing in the heart—(Brahma which is) truth knowledge, (and) in finitude "Having created it, he, indeed, entered it'

सूत्राणि.

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांताऽनुपरोधात् ॥ २३ ॥

भावार्थः । छांदोग्यबृहदारण्यकोपनिषदोर्याः प्रतिज्ञाः कृता ये च दृष्टांता दत्तास्तत्सर्वस्योपपत्तिर्ब्रह्मणः प्रकृतित्वांगीकारेण भवति । प्रकृतिर्नाम निमित्तमुपादानं च ॥ तत्र शंकरः एवं यथासंभवं प्रतिवेदांतं प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । + + + तस्मादधिष्ठात्रंतराऽभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानांतराभावाच्च प्रकृतित्वमिति ॥ तत्रमध्वः हतैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदति । + + प्रतिज्ञादृष्टांताऽनुपरोधात् प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एवेति ॥ तत्र रामानुजः सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूत परं ब्रह्म कदाचिद् विभक्तनामरूपं कदाचिच्चाऽविभक्तनामरूपं । यदा विभक्तनामरूपं तदा तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते । यदा चाऽविभक्तनामरूपं तदैकमद्वितीयं कारणमिति च । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपा या कारणाऽवस्था सा गौरनाद्यंतवती विकारजननी अजामेकामित्यादिभिरभिधीयते + + + अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं चेति ॥ तत्र वल्लभः अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणं । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ । + तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

स ईक्षांचक्रे । + + स प्राणमसृजत । प्र०उ० (६.४.) ॥ निष्कलं निष्क्रियꣳ शांतं निरवद्यं निरंजनं । श्वे०उ०(६.१९.) ॥ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाऽश्रुतꣳ श्रुत भवत्यमत मतमविज्ञात विज्ञातं । + यथा सोम्यैकेन मृत्पिडेन सर्व मृण्मयं विज्ञातꣳस्याद् वाचारभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं । यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद् + ए-

केन त्वनिकृतनेन सर्वं काण्णार्यसं विज्ञातऽस्यात् । छा० उ० (६ १,६)॥ कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।मु० उ०(१ १,३)॥ आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदऽसर्वं विदितं । बृ० आ० उ० (४,५,६)॥ स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दा ञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः । बृ० आ० उ० (२ ४ ७)॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते । भृ० उ० (१)॥ एकमेवाऽद्वितीयं । छा० उ० (६ २,१)॥

---

२३ प्रतिज्ञावाक्याची आणि दृष्टांताची संगति बसते, म्हणून प्रकृति (हेंच ब्रह्म)

23 From the dependence on the propositions laid down, and the illustrations given, (in the Upanisads it is plain that) the term Prakriti signifies Brahma

२३ छांदोग्य आणि बृहदारण्यक उपनिषदामध्यें 'आत्म्याचें ज्ञान झालें कीं सर्वांचें ज्ञान होतें" असें जें प्रतिज्ञावाक्य आहे आणि तत्संबंधी जे दृष्टांत आहेत त्यांची उपपत्ति कशी होते ? जर ही सांख्या ब्रह्माहाच निमित्त कारण आणि उपादान-कारण ब्रह्म आहे असें मानावें तरच ही सूत्रांतील प्रकृति शब्दाचा अर्थ उपादान कारण किंवा निमित्त कारण इतरा सूत्रार्थ

यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं प्रतिज्ञावाक्य आणि तें दृष्टांत जसा समन्वय असेल त्याप्रमाणें ब्रह्मपर लावून ब्रह्मच प्रकृति असें त्यांवरून सिद्ध होतें असें जाणावें आत्म्यावांचून दुसरें या प्रपंचाचें अधिष्ठान नाहीं म्हणून आत्मा च कर्ता आत्म्यावांचून ब्रह्माहाश्र दुसरें

23 The text—the spirit being known all is known—occurs in the Chhandogya Upanisad and lays down a proposition illustrated in different ways How is this text to be interpreted? Brahma itself is the efficient or the material cause of the universe, and the term Prakriti used in the sûtra, is the material or efficient cause The term Prakriti, therefore signifies Brahma This is the sense of the sutra About this Shankaracharya observes—it should be known that Brahma itself becomes the noumenon because the Upanisad texts and the illustration refer to it Nothing but spirit is the substratum of this universe The spirit, therefore is the creator of the universe The spirit therefore, is the matter, of which the

सूत्राणि.

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांताऽनुपरोधात् ॥ २३ ॥

भावार्थः । छांदोग्यबृहदारण्यकोपनिषदोर्याः प्रतिज्ञाः कृता ये च दृष्टांता दत्तास्तत्सर्वस्योपपत्तिर्ब्रह्मणः प्रकृतित्वांगीकारेण भवति । प्रकृतिर्नाम निमित्तमुपादानं च ॥ तत्र शंकरः एवं यथासंभवं प्रतिवेदांतं प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । + + + तस्मादधिष्ठात्रंतराऽभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानांतराभावाच्च प्रकृतित्वमिति ॥ तत्रमध्वः हतैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदति । + + प्रतिज्ञादृष्टांताऽनुपरोधात् प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एवेति ॥ तत्र रामानुजः सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूत परं ब्रह्म कदाचिद् विभक्तनामरूपं कदाचिच्चाऽविभक्तनामरूपं । यदा विभक्तनामरूपं तदा तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते । यदा चाऽविभक्तनामरूपं तदैकमद्वितीयं कारणमिति च । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपा या कारणाऽवस्था सा गौरनाद्यंतवती विकारजननी अजामेकामित्यादिभिरभिधीयते + + + अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं चेति ॥ तत्र वल्लभः अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणं । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ । + तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

स ईक्षांचक्रे । + + स प्राणमसृजत । प्र०उ० (६.४.) ॥ निष्कलं निष्क्रियꣳ शांतं निरवद्यं निरंजनं । श्वे०उ०(६.१९.) ॥ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाऽश्रुतꣳ श्रुत भवत्यमत मतमविज्ञात विज्ञात । + यथा सोम्यैकेन मृत्पिडेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातꣳस्याद् वाचारभणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यं । यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳस्याद् + ए-

केन रवनिकृतनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् । छा० उ० (६ १,६)॥ कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।मु० उ०(१ १,३)॥ आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं । बृ० आ० उ० (४,५,६) ॥ स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्यां०७०८। ०७०७यात् ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः । बृ० आ० उ० (२ ४ ७) ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते । भृ० उ० (१) ॥ एकमेवाऽद्वितीयं । छा० उ० (६ २,१) ॥

२३ प्रतिज्ञावाक्याची आणि दृष्टांताची संगति वसते, म्हणून प्रकृति (हेंच ब्रह्म)

23 From the dependence on the propositions laid down, and the illustrations given, (in the Upanisads it is plain that) the term Prakriti signifies Brahma

२३ छांदोग्य आणि बृहदारण्यक उपनिषदांमध्य "आत्म्याचे ज्ञान झाले कीं सर्वांचे ज्ञान होते" असे जे प्रतिज्ञा वाक्य आहे आणि तत्संबंधी जे दृष्टांत आहेत त्यांची उपपत्ति केव्हा होते ? जेव्हा सत्या ब्रह्मालाच निमित्त कारण आणि उपादान-कारण ब्रह्म आहे असें मानावे तेव्हा सूत्रातील प्रकृति शब्दाचा अर्थ उपादान-कारण किंवा निमित्त-कारण इतका सूत्रार्थ

यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की प्रतिज्ञावाक्य आणि ते दृष्टांत जसा संभव असेल त्याप्रमाणें ब्रह्मपर लावून ब्रह्माच प्रकृति असे त्यावरून सिद्ध होतें असे जाणावे आत्म्यावाचून दुसरें या ब्रह्माडाचे अधिष्ठान नाही म्हणून आत्मा च कर्ता आत्म्यावाचून ब्रह्माडाचे दुसरें

23 The text—the spirit being known all is known—occurs in the Chhândogya Upanisad and lays down a proposition illustrated in different ways How is this text to be interpreted? Brahma itself is the efficient or the material cause of the universe and the term Prakriti used in the sûtra, is the material or efficient cause The term Prakriti therefore signifies Brahma This is the sense of the sutra About this Shankarâchârya observes —it should be known that Brahma itself becomes the noumenon because the Upanisad texts and the illustration refer to it Nothing but spirit is the substratum of this universe The spirit therefore is the creator of the universe The spirit therefore is the matter, of which the

उपादान-कारण नाही म्हणून आत्माच प्रकृति. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात –सर्व नामे त्या परमपुरुषाचेच वर्णन करतात प्रतिज्ञावाक्याची आणि दृष्टांताची सगति बसावी म्हणून प्रकृति-शब्दाचा अर्थ तो परमपुरुषच यावर रामानुज असे म्हणतातः–सर्व चैतन्य आणि जड वस्तूचे शरीर नेहमी परब्रह्मच त्या सर्वांचे आत वास करणारे जे, त्याचे केव्हा केव्हा नाम आणि रूप स्पष्ट असते, आणि केव्हा केव्हा नाम आणि रूप स्पष्ट नसते जेव्हा नाम आणि रूप स्पष्ट असते तेव्हा तेच ब्रह्म नानाकार्यें होऊन राहिले आहे असे म्हणतात आणि जेव्हा नाम आणि रूप स्पष्ट नसतात तेव्हा तेच एक अद्वितीय कारण आहे असे म्हणतात. याप्रमाणे नेहमी चैतन्य आणि जड वस्तूचें शरीर जें परब्रह्म त्याची एक विशेष अवस्था आहे त्या अवस्थेस कारण-अवस्था असे म्हणतात. त्या अवस्थेमध्ये नामे आणि रूपे व्यक्त नसतात. या अवस्थेस अनादि, अनत गो असें मानतात हिजपासून सर्व विकार उत्पन्न होतात. एक अजा हिचेच नाव म्हणून ब्रह्म हेच जगताचे निमित्त आणि उपादान कारण आहे. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतातः–ब्रह्म रूप धारण करतें म्हणून खरे असणारे जे जगत् त्याचें ब्रह्म हेच समवायि-कारण आहे बुद्धीला विकार होऊन अज्ञान उत्पन्न झालें असता हा देह, हा आत्मा, अशी बुद्धि उत्पन्न होते. म्हणून ब्रह्म हेच समवायि-कारण. यासबंधी जी उपनि-

universe is made The spirit is, therefore, the noumenon About this Madhvâchârya observes all names whatever refer to the Supreme Spirit The term Prakriti, therefore, should be interpreted into the Supreme Spirit that the propositions laid down and the illustrations given in the Upanisad may be harmonized and adjusted About this Râmânuja observes —the Supreme Spirit is the body of whatever is material and spiritual It abides in all things Its form and name are some times distinctly manifest, and sometimes they are latent They say that the Supreme Spirit manifests itself in different objects, when its form and name are distinctly known, and when these are not distinctly known, the cause alone exists Thus the Supreme Spirit, the substratum of all material and spiritual existences, exists in a special condition This condition is characterized as the causative condition—a condition in which names and forms are not manifest Philosophers consider this condition to be eternally infinite and call it *Gou* or cow All modifications proceed from it *Ajâ* (unborn activity) is its another name Hence the Supreme Spirit (Brahma) is the efficient and material cause of the universe About this Vallabhâchârya observes —Brahma is the material cause of the universe, the form of which, Brahma has assumed The universe is real When the intellect is affected and ignorance is powerful, man makes a distinction between the body and the spirit, but the truth is—the universe is

पद्यार्थ आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें " तो अवलोकन करता झाला त्याने प्राण उत्पन्न केला " त्याला फेरा नाहीं तें शांत आहे, तें स्तुत्य आहे, तें निरंजन आहे " 'तो आदेश विचारला काय—ज्यानें न ऐकलें तें ऐकलेलें होतें जें अतर्क्य तें तर्क्य, जें न निश्चित तें निश्चित होतें जसा, हे सोम्य, एका मातीच्या गोळ्यावरून मृत्तिकेचें सर्व जें कांहीं केलेलें तें कळून येतें मातीचीं निरनिराळीं नांवें हीं विकारा पासून पडतात ती बोलण्याची तऱ्हा आहे खरी काय ती मातीच पुनः हे सोम्य जसें एका सोन्याच्या मण्यावरून सर्व सोनें म्हणजे काय हें कळून येतें + जसें एका नखणीवरून सर्व लोखंड म्हणजे काय हें कळून येतें, तसें जें करून न ऐकलें तें ऐकलेलें होतें, जें न मनांत आणलें तें मनांत आणलेलें होतें, जें न जाणलें तें जाणलेलें होतें असें जें शास्त्र तें शास्त्र काय हें तूं विचारलेंस काय?' 'हे भगवान्, काय एक जाणलें कीं हें सर्व जाणलेलें होतें?" अरे खरेंच आत्मा पाहिला त्याविषयीं श्रवण केलें, त्याविषयीं मनन केलें कीं हें सर्व कळून येतें जसा दुंदुभि वाजविला असतां दुसरें कांहींच ऐकूं येत नाहीं, अथवा दुंदुभीचा शब्द ऐकूं आल्यानें दुंदुभि वाजविण्याचा शब्द ऐकूं येतो' "अरे ज्यापासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात" तें एकच अद्वितीय "

Brahma transformed The following is the translation of the Upanisad texts quoted He saw and he created breath' It is above change or without any phase tranquil faultless spotless oh Somya just as a ball of earth gives a correct idea of all that is made of earth earth itself is real all that is made of it are its mere modifications each having a name of its own This is however a mere form of speech Again oh Somya, just as a bead of gold shows the nature of all that is made of gold just as a pair of nail-scissors shows the nature of all that is made of iron so have you Somya inquired into that system of knowledge by which what is not heard becomes heard? What is not thought of becomes thought of what is not known becomes known "Oh Lord what being known all this becomes known? The spirit being indeed seen listened to thought of and known all this is known When a drum is beaten nothing else can be heard or when a sound of a drum is heard the sound of the beating of the drum can be heard Well (that) from which indeed all these elements rise Well indeed that one without any equal

सूत्राणि.

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

भावार्थः । अभिध्या अभिध्यानं नाम सकल्पः । तत्पूर्वकमात्मनो जगत्कर्तृकत्वमिति वेदे उपदेशः । इदं तु पूर्वसूत्रदार्ढ्याय ॥ तत्र शंकरः तत्राऽभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यत इति ॥ तत्र मध्वः महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनंत कथ्यत इति वचनात् तदभिध्यैव च प्रकृतिशब्देनोच्यत इति ॥ तत्र रामानुजः स्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैव बहुभवनसकल्पोपदेशाद् विचित्रचिदचिद्रूपेणाऽहमेव बहुः स्यां तथा प्रजायेयेति संकल्पपूर्विका सृष्टिरुपदिश्यत इति ॥ तत्र वल्लभः तस्य जगद्रूपत्वेनाऽभिध्यानमुपदिश्यते तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति । चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सोऽकामयत । बहुः स्यां प्रजायेयेति । ब्र० वि० (६.) ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । छां० उ० (६.२,३.) ॥

२४ आणि संकल्पाचें उपपादन झालें आहे म्हणून (ब्रह्म जगताचा कर्ता)

२४ संस्कृत सूत्रामध्यें 'अभिध्या' शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ संकल्प. श्रुतीत परब्रह्म संकल्पानें जगत् उत्पन्न केलें असें वेदांमध्यें प्रतिपादन आहे. त्याचा या सूत्राने अनुवाद केला आहे. या सूत्रावर शंकराचार्य म्हणतात—प्रथम संकल्प करून स्वतंत्रपणें जो कार्य करतो त्यासच कर्ता म्हणतात. मध्वाचार्य म्हणतात—एक श्लोक आहे त्याचा अर्थ 'हे अनंता तुझी इच्छा, तीच प्रकृति, तीच भावना, तीच नियति, तीच मोहिनी, तीच अविद्या, तीच महामाया' या श्लोकावरून अभिध्या पदाचा अर्थ प्रकृति असा होतो. यावर रामानुज म्हणतात—परब्रह्मानें संकल्प करून सृष्टि उत्पन्न केली तो प्रकार असा. सृष्टि उत्पन्न करण्यापूर्वी जें ब्रह्म त्यानें आपण पुष्कळ व्हावें असा संकल्प केला. म्हणजे विचित्र जो चिदात्मक आणि जडात्मक पदार्थ त्याच्या योगानें आपण पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी असा संकल्प केला. यावर वल्लभाचार्य म्हणतात—अभिध्या म्हणजे प्रकृति हा ब्रह्माचा जगदाकार. म्हणून ब्रह्म हें समवायिकारण. आणि 'च' हें पद सूत्रांत योजलें आहे त्याचा अर्थ ब्रह्म एक आहे, तें पृथक् आहे, तें नाना

24 And because intention is stated, (Brahma is the creator)

24 The term *Abhidhya* is used in the Sanskrit sûtra. It is interpreted into intention. The Veda states that the Supreme Spirit intended and created the world. This is the sense of the sûtra which simply supports the statements already made. About this sûtra Shankarâchârya observes:—an agent or a creator is one who first intends and independently carries out his intention. Madhvâchârya observes:—there is a *Shloka* which states—'oh infinite thy will is itself the noumenon, the desire, the destiny, the enchantress or the great delusion.' This *shloka* shows that the word *Abhidhya* signifies the noumenon or the Prakriti. Râmânuja observes:—the Supreme Spirit first intended and then created the world. The following is the way. Brahma the creator of the world first thought of multiplying itself. He intended to create the people and to multiply itself by means of wonderful spiritual and material forms. About this Vallabhâchârya observes:—the term *Abhidhya* means Prakriti, the form of the universe. Brahma therefore is the material cause. The term *and* used in the sûtra signifies that Brahma is one, that it is individual, that it is varied and that it faces all directions. The following is the translation of the Upanisad texts quoted.

He desired that he should be many and that he should produce

सूत्राणि.

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

भावार्थः । उपादानत्वं कर्तृत्वं च ब्रह्मणो वेदे साक्षान् निरूप्येते इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः साक्षादिति चोपादानांतराऽनुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्ट इति ॥ तत्र मध्वः । एष स्त्री एष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनंतोंऽतः परमः पराद् विश्वरूप इति पैंगिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानादिति ॥ तत्र रामानुजः। सकलेतरविलक्षणस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति ब्रह्मैवोपादानमुपकरणानि चेति ॥ तत्र वल्लभः ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव सृष्टिप्रलययोराम्नानात् । + + + तस्माद् भगवानेव समवायिकारणमिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यत आकाशं प्रत्यस्तं यंति । छां० उ० (१.९,१.) ॥

प्रकारचे आहे, ते विश्वतोमुख आहे. यासंबंधी जी उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्यांचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "त्याला अशी कामना उत्पन्न झाली की, पुष्कळ व्हावे आणि प्रजा उत्पन्न करावी. त्याने असे पाहिलें की पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न क

the people He saw that he should be many and produce the people"

२५ कारण साक्षात् दोहोंचें वेदामध्यें निरूपण आहे

२५ ब्रह्म सृष्टीचें उपादान कारण आहे आणि कर्ता आहे असें साक्षात् वेदामध्यें निरूपण आहे म्हणून मागील सूत्रांत केलेलें प्रतिपादन सिद्ध आहे इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य म्हणतात –आकाशापासून उत्पन्न होतात आणि आकाशाच्या ठायीं त्यांचा लय होतो असें पृथ्व्यादि भूतांचें निरूपण असल्यामुळें ब्रह्म हेंच दुसरें उपादान कारण नाहीं असा 'साक्षात्' शब्दाचा कटाक्ष आहे जेथें उपादान तेथेंच कार्य दृष्टीस पडतें असें उपनिषदावरून कळतें यावर मध्वाचार्य म्हणतात – पैंगीश्रुतिमध्यें साक्षात् असें वर्णन केलें आहे की परब्रह्म प्रकृति आणि पुरुष दोन्ही हि आहे तो प्रकार असा हरि हा आदि, हरिच अनादि तो अनंत आणि तो सांत तो परात्पर, तो विश्वरूप जो हा हरि, तो ही स्त्री हा पुरुष ही प्रकृति हा आत्मा हें ब्रह्म, हा लोक, आणि हा लोकविशेष यावर रामानुज असें म्हणतात की सगळ्यांहून विलक्षण असें जें ब्रह्म त्याच्या अंगीं सर्व शक्ति आहे असें म्हटल्यानें काहीं विरोध येत नाहीं म्हणून ब्रह्मच निमित्तकारण आहे आणि ब्रह्मच साधन आहे यावर वल्लभाचार्य म्हणतात –ब्रह्मापासून सृष्टि उत्पन्न झाली आणि ब्रह्माच्या ठायींच तिचा लय होतो म्हणून भगवान् हे समवायि-कारण आहे

25 Because the Veda directly states both

25 The Veda *directly states* that Brahma is both the material cause and the creator of the world The statements already made therefore are valid This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes — the elements like the earth are said to proceed from æther and ...

is the bearing of the term *Sâkshât* used in the sûtra An effect is seen there where a material cause exists This is described in the Upanisads Madhvâchârya observes —the *Paingi shruti* directly mentions that the Supreme Spirit is both the noumenon and the Person This is its form Hari is the beginning Hari is without beginning Hari is infinite and Hari is finite He is higher than the highest His form is universal This Hari is both man and woman the noumenon the spirit Brahma this universe and this particular world About this Râmânuja observes —Brahma unlike anything known or seen is omnipotent Such a statement is unexceptionable Therefore Brahma is the efficient cause and the instrumental Vallabhâchârya observes —the world has sprung from Brahma and ultimately returns into Brahma The Lord is, therefore, the material cause The following is the translation of the Upanisad text quoted 'All these elements proceed from æther and ultimately return into it

सूत्राणि.

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

भावार्थः । शंकररामानुजौ सूत्रविभागं कुरुतः । आत्मकृतेश्चेत्येकं सूत्र । परिणामादित्यन्यत् । आत्मानमकुरुतेत्यात्मकृतिनिरूपकमुपनिषद्वाक्यं । तस्य कोर्थः । परिणाम इतीति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तांतरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं । तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनाऽयं परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायत इति ॥ तत्र मध्वः प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च । + + + अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविंदः प्रकृतिश्चाऽभिधीयत इति नारदीये । न चाऽन्यत्कल्प्यं अप्रामाणिकत्वादिति ॥ तत्र रामानुजः एवमेव हि परिणाम उपदिश्यते । अशेषहेयप्रत्यनीकं कल्याणैकतानं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पमवाप्तसमस्तकाममनवधिकातिशयानंदं स्वलीलोपकरणभूतसमस्तचिदचिद्वस्तुजातशरीरतया तदात्मभूतं परं ब्रह्म स्वशरीरभूते प्रपंचे तन्मात्राहंकारादिकारणपरंपरया तमःशब्दवाच्यातिसूक्ष्माऽचिद्वस्त्वेकशेषे सति तमसि च स्वशरीरतया विनिर्देशानर्हातिसूक्ष्मदशापत्त्या स्वस्मिन्नेकतापन्ने तथाभूततमश्शरीरं ब्रह्म पूर्ववद्विभक्तनामरूपचिदचिन्मिश्रप्रपंचशरीरः स्यामिति संकल्प्य अव्ययक्रमेण जगच्छरीरमात्मानं परिणमयतीति सर्वेषु वेदांतेषु परिणामोपदेशः । + + + तन्मयं पुनस्सत्यशब्दवाच्यचिदचिन्मिश्रदेवादिस्थावरांतजगद्रूपोऽभवदिति तदेवाऽनुप्राविशत् । तदनुप्रविश्येति कारणावस्थायामात्मतयाऽवस्थितः

परमात्मैव कार्यरूपेण विक्रियमाणद्रव्यस्याप्यात्मतयाऽवस्थाय तत् तदभवदित्युच्यते । इति । तत्र वल्लभ तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षण कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्ध ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सच्च त्यच्चाऽभवत् । निरुक्तं चाऽनिरुक्तं च । + + + तदात्मानं स्वयमकुरुत । ब्र० वि० (७) ॥

२६ (तें परब्रह्म निमित्त आणि उपादान कारण आहे) कारण आपण आपणाला उत्पन्न करता झाला, कारण तो परिणाम आहे

यासंबधीं जं उपनिषद्वाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें 'अरे ही सब भूतें आकाशापासून उत्पन्न होतात आणि आकाशाच्या ठायीं लय पावतात

२६ शंकराचार्याच्या आणि रामानुजाच्या मतें ही दोन सूत्रें आहेत आपणाला उत्पन्न केल्यामुळे" इतकें एक सूत्र, आणि परिणामामुळें" हें दुसरें सूत्र आपणाला उत्पन्न करता झाला असें उपनिषद्वाक्य आहे त्याचा अर्थ काय ? आपण परिणाम पावता झाला इतका एकंदर सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य म्हणतात – परिणाम म्हणजे काय ? माती किंवा दुसरी द्रव्य ही प्रकृति असें समजावें त्यामध्येच काही विकार झाला की तो परिणाम उपनिषद्वाक्य कसें आहे ? 'आपणा स्वताला

26 (That Supreme Spirit is the efficient and material cause) because He created Himself (and) because He is the modification

26 In the opinion of Shankaracharya and Rámánuja it is not one sûtra but two independent sûtras Because He created Himself is one sûtra and because He is the modification is another sûtra An Upanisad text states that He created Himself What is the meaning of this? He underwent a modification This is the general sense of the sûtra About this Shankaráchárya observes —what is meant by a modification? Let earth or any other substance be considered original When its original nature is affected it is modified Well what Upanisad text is referred to? He himself created himself Because the term *himself* is used it is plain that nothing else is the efficient cause of the creation 'Because He is the modification' is an independent sûtra What is its sense?

त्याने स्वतां केले." 'स्वता' शब्दाचा प्रयोग असल्यामुळे दुसरे काही निमित्त कारण झाले नाही, असा अर्थ निष्पन्न होतो 'परिणामामुळे" इतके हे स्वतंत्र सूत्र मानावें. त्याचा अर्थ काय? ब्रह्म हीच प्रकृति. हेच उपादान कारण. त्यामध्येंच विकार झाला. हाच परिणाम. ब्रह्म हेच कारण, आणि ब्रह्म हेच कार्य अशी सृष्टि उत्पन्न झाली यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात की विशेष पुढें होऊन जी करते तिचे नाव प्रकृति. असा प्रकृति शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ आहे. परमब्रह्म तें निर्विकार आहे. प्रकृति ही विकार उत्पन्न करणारी आहे. परब्रह्म हेंच गोविंद. तो गोविद प्रकृतीमध्ये शिरला. म्हणून त्याला प्रकृति असें म्हणतात. दुसऱ्या रीतीने उपनिषदर्थ लावला असता तो प्रामाणिक नव्हे. यावर रामानुज असे म्हणतात की परिणाम-शब्दाचा प्रयोग झाला आहे तो असा. परब्रह्म परिणाम पावले तथापि त्याज्याश परब्रह्मामध्ये काही नाही. तें कल्याणाची एक राशिच. जितक्या म्हणून जगतामध्यें वस्तु आहेत त्या सर्वाहून ते निराळे तें सर्वज्ञ. त्याचा संकल्प नित्य सत्य. जितक्या म्हणून त्याच्या कामना तितक्या परिपूर्ण झालेल्या; ज्याला मर्यादा नाही आणि जो अतिशयच असा त्याचा आनंद जगतामध्ये जितके म्हणून विषय आहेत, तितक्याचा आत्मा होऊन राहिला आहे; कारण ते सर्व विषय त्याच्या लीलेची साधने आहेत. ते विषय चैतन्य आणि जड आहेत. हा जो सारा प्रपच

Brahma is the noumenon Brahma is the material cause It was affected It was modified. Brahma itself is the cause and Brahma itself is the effect the world is thus created About this Madhvâchârya observes· that, which springs forward and creates, is named Prakriti This is the etymological sense of the word. The Supreme Spirit is above all modification. The Prakriti produces all modifications The Supreme Spirit himself is *Govinda* Govinda entered the Prakriti He is, therefore, called Prakriti. Any other interpretation of the Upanisad-text is not reliable. About this Râmânuja observes the term *Parinâma* is used. Though the Supreme Spirit is modified, yet there is nothing in it to be rejected. He is one whole heap of blessedness He is unlike anything seen in this world He is omniscient. He is eternally true He desires are ever gratified to the fullest extent He is boundless and His happiness is also beyond all bounds He is the soul of all things in this world, because they are the means of his sport These things are either spiritual or material This vast expanse of existence has sprung from Brahma, and he holds in himself the power of individualization up to the subtle elements and gross elements The original cause is the formal Supreme Spirit, and the Supreme Spirit is described as pure and abounding in true intentions In Him the gross elements, the subtle elements, and the power of individualization exist. They move in Him, they are amalgamated with

तो ब्रह्मापासून उत्पन्न झाला आहे आणि त्यामध्यें अहंकारापासून तों तन्मात्रा स्थूल भूतांपर्यंत सर्व आले आहेत असें एक परमाणुस्वरूप आदिकारण आहे त्यामध्यें परमात्मा शुद्ध सत् स्वरूपादि गुणविशिष्ट असा पूर्वी प्रविष्ट आहे त्यामध्ये महाभूतें, व मात्रा अहंकार हीं सर्वही त्याचीं एक जात होऊन त्यामध्यें मिळून गेलीं आहेत ही प्रलय झाल्यानंतरची अवस्था त्यांतून अतिसूक्ष्म जड, असें असें सांगता येत नाहीं ज्याचें नाव तम, असलें एक निघालें, आणि तेव्हांपासून ब्रह्माला असा संकल्प झाला की आपणापासून चेतन आणि जड असा मिश्रित प्रकार आपणा कार्य जसा निरनिराळ्या वस्तूंचा परमात्म्याच्या ठायीं प्रलयकालीं लय झाला त्याच क्रमानें जगदुत्पत्तीच्या वेळीं त्यामधून बाहेर पडल्या म्हणजे त्या वस्तूंच्या रूपानें परमात्मा बाहेर पडला असा प्रपंच हा परमात्म्याचा परिणाम आहे असें सर्व वेदांतशास्त्रामध्ये निरूपण केलें आहे तेव्हां सत् हें ज्याचें नाव ज्यामध्यें चैतन्य आणि जड अशीं दोन्हीही मिसळून राहिलीं आहेत ज्यामध्यें चर आणि स्थावर पदार्थ आहेत असलें हें सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न झालें तें प्रधान येथें प्रकृतिरूप अति सूक्ष्म स्थितीमध्यें होतें या प्रकृतीमध्यें परमात्मा शिरला आणि शिरून तिजमध्यें वास करता झाला ही पहिली कारणावस्था यामुळेंच परमात्म्याचें कार्यरूप आहे असें म्हणतात यासंबंधीं

Him This is His condition after the destruction of the whole world From Him an extremely subtle and material something that cannot be stated in words proceeded Its name is *Tama* or the quality of darkness When it sprang forward the Supreme Spirit intended that it should out of itself form a universe at once intellectual and material As different things were absorbed into the Supreme Spirit at the time of the destruction of the world so at the time of the re creation of the world the different things spring out one by one Then the Supreme Spirit sprang out of itself in the form of these things Hence the Vedanta system states that all existence is the Supreme Spirit itself modified What is called *Sat* or the existent in the Supreme Spirit includes both the created But this universal existence is the most subtle form of the pure and unmixed noumenon This noumenon or the *Prakriti the Supreme Spirit* entered and dwelt in it This is the first stage of causation and the Supreme Spirit therefore is said to be an effect Properly speaking the noumenon returns into the Supreme Spirit springs out of the Supreme Spirit and when the Supreme Spirit enters it the universe is produced The Supreme Spirit spiritually dwells in this world About this Vallabhacharya observes —Brahma modified is an effect Brahma itself is the material cause The following is the

सूत्राणि.

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

भावार्थः। योनिशब्देन प्रकृतिर्वर्ण्यते ॥ तत्र शंकरः यत् पुनरिदमुक्तं। ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि। तत् प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यं। न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः। शब्दगम्यत्वात्त्वस्याऽर्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यमिति ॥ तत्र मध्वः। व्यवधानेन सूतिस्तु पुस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते। सूतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः। उभयात्मकसूतित्वाद् वासुदेवः परः पुमान्। प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत इति ब्रह्मांड इति ॥ तत्र रामानुजः। योनिशब्दश्चोपादानवचन इति ॥ तत्र वल्लभः। तस्माद् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति इदं सर्वं यदयमात्मेति सिद्धमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं।मु०उ० (३.१,३.) ॥ यद् भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च। मुं०उ०(१.१,७.)॥ योनिष्ट इंद्र निषदे अकारि। ऋ० स० (१.१०४,१.) ॥

प्रकृतीचा लय परमात्म्याच्या ठायीं होतो, परमात्म्यापासूनच ती प्रकृति उत्पन्न होते, तिजमध्येच परमात्मा प्रवेश करतो. मग जगत् उत्पन्न होतें. आत्मरूपानें या जगताच्या ठायीं परमात्मा वास करतो यावर वल्लभाचार्य म्हणतात:—ब्रह्माचा जो परिणाम त्याचें नाव कार्य. ब्रह्म हें जगताचें समवायि कारण आहे. यासंबधी जी उपनिषद्वाक्ये आली

translation of the Upanisad-text quoted "He became tangible and intangible (the earth, the waters, the light—these are tangible or Rûpi, the air and æther are intangible or Arûpi. The reader will perceive that the Jains adopt the same division) It is describable and non describable It itself created itself."

२७ कारण तें योनि असें वर्णितात

[illegible] आणि [illegible] (पृथ्वी आप तेज वायु आणि आकाश ही [illegible]) [illegible] आणि [illegible] आहे [illegible]"

२८ योनि-शब्दाचा अर्थ प्रकृति असा करावा. यावर शंकराचार्य म्हणतात – [illegible] आणि [illegible] कारण [illegible] कारण असें म्हणतां येत नाहीं. परंतु ब्रह्म [illegible] नाहीं. त्याच्या शक्ति अलौकिक आहेत. अनुमानादिकांना त्यांचा पत्ता लागत नाहीं. या ठिकाणीं शास्त्रप्रमाण मानलें पाहिजे. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात – परंपरा उत्पत्तीचें जें कारण तो पुरुष, आणि साक्षात् जी कारण ती स्त्री. दोन्ही सामर्थ्य वासुदेवाच्या अंगी आहेत. प्रकृति आणि पुरुष इत्यादिकांनी त्याचेंच निरूपण होतें. यावर रामानुज असें म्हणतात – सूत्रांतील योनि-शब्दाचा अर्थ उपादानकारण असा करावा. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात – भगवान् हाच प्रकृति म्हणजे योनि हाच पुरुष हाच सर्व वीर्य हाच जीव हा जो आत्मा तोच सारें असें सिद्ध झालें. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें

27 And because it is sung as the source

27 *The term Yoni* used in the Sanskrit sutra, though interpreted into the source, really refers to the noumenon. *This is* the sense of the sutra. About this Shankaracharya observes — creation that is doing something after intending it thoughtfully is the efficient cause. A potter is the efficient cause. He cannot be at the same time said to be the material cause such as the earth. But Brahma is in no way like a potter. Its powers are extraordinary. Our inferences cannot reach them. We must accept the testimony of others. About this Madhvacharya observes — he who indirectly helps procreation is male. A female is its direct cause. Vasudeva possesses both the powers. The terms *Prakriti* (noumenon) and *Purusa* (an agent) and similar characterizations refer to him alone. About this Ramanuja observes — the term Yoni used in the sutra signifies a material cause. About this Vallabha observes — the Lord is the noumenon, that is the Yoni. He is the male. He is all vigour. He is the soul. This spirit it is proved is therefore all. The following is the translation of *the Upanisad texts quoted*. *Unto the creator, the Lord, the Purusa, Brahma and the source.*

The wise knows which to be the source of the universe, as a spider draws a thread out of itself and draws it into itself.

Oh Indra, Yoni, that is, the

सूत्राणि.

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्यशेषाः सर्वे प्रथमाध्यायेन व्याख्याताः । तत्र सांख्यसिद्धांतः खंडितः । जगत् कथं सृष्टं पुरुषप्रकृत्योः कः संबंधः किं पुरुषत्व किं प्रकृतित्वमित्यपि निरूपितं । अद्वैतसिद्धांते शुद्धचैतन्यस्याऽस्तित्वं । भ्रांत्या विवर्तात्मकं जगत् । प्रकृतिर्भ्रमः । शुद्धचैतन्यरूपस्य ब्रह्मण उपादानकारणत्वं ॥ द्वैतसिद्धाते ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं । कथं तर्हि जगदिदं । अव्यवधानेन परमेश्वरेण हरिणा उपाधिर्निर्मितः ॥ विशिष्टाऽद्वैतसिद्धांते ब्रह्मण उपादानत्वं निमित्तत्व च ॥ शुद्धाद्वैतसिद्धांते ब्रह्मणः समवायिकारणत्वं । अत्र प्रथमसिद्धांते उपाधिः प्रकृतिर्भ्रांत्यात्मिका अनित्या ज्ञानेन नश्यति । द्वितीयसिद्धांते उपाधिर्नित्या ज्ञानेन हरिः साक्षात्क्रियते । तृतीयसिद्धांते उपाधेर्नित्यत्वे सति ज्ञानेन जगत्कर्तृत्वं लक्ष्मीपतित्वं च विहायेश्वरस्य सर्वान् गुणान् मुक्ताऽवस्थायां जीवः प्राप्नोति । चतुर्थसिद्धांते चिदचिदात्मकं जगद् ब्रह्मणः परिणामः । यदा तमः प्रभवति तदा जगत्सृष्टिः । इति चतुर्णां सिद्धांतानां प्रकृतिविषयको निष्कर्षः ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

र्थें आली आहेत त्याचे भाषांतर एणे प्रमाणे. " कर्ता, परमेश्वर, पुरुष ब्रह्म, योनि " जे सर्व ब्रह्मांडाची योनि असें पंडितजन जाणतात. जसे कोळी-किडा आपणच उत्पन्न करतो आणि आपणच गिळून टाकितो " ' हे इन्द्रा, योनि म्ह-

altar is the place prepared for thy seat "

२८ या उपन्यासानें सर्व सिद्धांताची व्याख्या झालीच झाली

28 By means of this exposition all (Upanishad texts) are, indeed, explained

म्हणजे यदि हें स्थान तुला समजण्याकरतां येतें आहे"

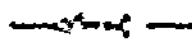
२८ नाना उपनिषदांमध्यें जें जें निरूपण झालें आहे त्या सर्वांचा न्यायपूर्वक व्याख्या या अध्यायांत केली इतका सूत्रार्थ या पहिल्या अध्यायांमध्यें सांख्यसिद्धांताचें खंडन केलें आहे जगत् उत्पन्न कसें झालें, प्रकृति आणि पुरुष यांचा संबंध काय पुरुष म्हणजे काय प्रकृति म्हणजे काय, इत्यादि गोष्टींचें निरूपण केलें आहे शंकराचार्य हे अद्वैतवादि आहेत त्यांच्या सिद्धांतामध्यें फक्त चैतन्य मात्र आहे बाकी कांहीं एक नाहीं शुद्धचैतन्यावरच मळ चढला म्हणजे त्यास आवरण झालें आणि त्यांतूनच एक अंकुर फुटला म्हणजे त्यांतून विवर्त उत्पन्न झाला हें सारें जगत् ही केवळ भ्रांति आहे स्वतंत्र प्रकृति म्हणून कांहीं नाहीं ती केवळ भ्रांति आहे केवळ शुद्ध चैतन्यरूपी जें ब्रह्म तेंच निमित्तकारण आणि तेंच उपादानकारण मध्वाचार्य हे द्वैतवादी आहेत ते म्हणतात कीं ब्रह्म हें केवळ निमित्तकारण आहे आणि उपादानकारण नाहीं मग जग कसें उत्पन्न झालें? कांहीं एक मध्यें नसतां हरि जो परमेश्वर त्यानें साक्षात् उपाधि निर्माण केली विशिष्टाद्वैतवाद करणार रामानुज ते ब्रह्म हें उपादानकारण आहे आणि नि-

28 All the Upanisad texts which are difficult are explained and their interpretation is adjusted in this first Adhyaya This is the sense of the sûtra The first Adhyaya refutes the Sankhya philosophy shows how this universe has come into existence points out the relationship between the noumenon and the agent that is between Prakriti and Purusa expounds the nature of the agent and of the noumenon and discusses similar other subjects Shankarachârya is a pantheist According to him nothing but intelligence exists the spirit alone exists All that is not the spirit is simply a delusion The pure spirit is obscured it is covered over A sprout springs out of it and the delusion of the phenomenonal world appears This is the universe seen and known Independent noumenon or Prakriti does not exist It is merely a delusion Pure intellection (Brahma) alone is at once the efficient cause and the material cause Madhvâchârya is a dualist or a theist His statement is that Brahma is only the efficient cause and it is not the material cause How has the material universe come into existence? Without any intermediate means Hari the great god directly created the material universe Ramânuja represents the mixed idealistic thought His statement is that Brahma is both the ma

मित्तकारण आहे असे म्हणतात. शुद्धाद्वैत वाद करणारे वल्लभ. ते ब्रह्म हे समवायिकारण आहे असे म्हणतात शंकराचार्यांच्या मतें उपाधि म्हणजे प्रकृति ही केवळ भ्रांति आहे आणि ही अनित्य आहे ज्ञानाने हिचा नाश होतो. मध्वाचार्यमते ही उपाधि नित्य आहे रामानुजमते ही उपाधि नित्य आहे खरी तथापि जीवाला दोन गुण शिवाय करून सर्व गुणाची प्राप्ति होते जीव मुक्त झाला म्हणजे सर्वगुणसपन्न होतो खरा, तथापि त्याच्या अंगी जगत्कर्तृत्व आणि लक्ष्मीपतित्व हे दोन गुण कधीहि उत्पन्न होत नाहीत वल्लभाच्या मते चिदचिदात्मक हे जे जगत् ते ब्रह्माचा परिणाम तमोगुणाचा जोर झाला की जगत् उत्पन्न होते असे सर्व वेदांती मानतात

terial cause and the efficient cause Vallabha represents the thought purely non-dualistic His statement is that Brahma itself is the material cause Brahma is transformed into the material universe According to Shankarâchârya the noumenon (Prakriti or Upâdhi) is a mere delusion, which does not last for ever Knowledge destroys it According to Madhva the noumenon or Upâdhi is eternal. According to Râmânuja, though the Upâdhi or the noumenon is eternal, yet the human soul, when saved, acquires all the powers of the Supreme Spirit except two These are the power of creating the world and the power of lording it over Laksmi, the spouse of Nârâyana the Supreme Spirit The human soul, though distinct from the Supreme Spirit so far as the non-acquisition of the two powers goes, is identical with the Supreme Spirit in all other respects Hence this doctrine is called *Vishistâdvaita* According to Vallabha the universe consisting of spirit and of matter is Brahma itself transformed All the schools of Vedânta state that when the quality of darkness predominates, the material universe is created.

उपसंहार

या पादामध्ये विशिष्ट विचार काय झाला आहे हें दाखवून मग अध्यायामध्ये कोणता विचार केला आहे तो निश्चय करूं. पादाच्या पहिल्या सात सूत्रांचें एक अधिकरण केलें आहे. त्यामध्ये महत्, अव्यक्त ही जी पदें उपनिषदांत आलेलीं आहेत त्यांचा अर्थ सांख्यशास्त्रांतील जड प्रकृति असा घ्यावयाचा किंवा ब्रह्म असा घ्यावयाचा? असा विचार होऊन तें ब्रह्मवाचक पदें असा त्या पदांचा अर्थ ठरविला. पुढें आठ, नऊ, आणि दहा या सूत्रांमध्ये अजा या पदाचा अर्थ काय करावयाचा हा विचार झाला. अजा म्हणजे सांख्य सिद्धांतांतील जड प्रकृति नव्हे. अजा म्हणजे ते चैतन्य ब्रह्मतत्त्व एक अवस्था ही अवस्था ही सृष्टि निर्माण होण्याच्या पूर्वीची होय. तीच भागत्रय असें म्हटलें आहे. ती तांबडी, काळी, पांढरी अशा तेज, पाणी, आणि अन्न यांनी बनली आहे असें उपनिषदांत वर्णिलें आहे. पुढें अकरा, बारा, आणि तेरा या सूत्रांमध्यें 'पंचपंचजनाः' या वाक्याच्या अर्थाचा विचार केला आहे. त्याचा अर्थ सांख्य सिद्धांतातील पंचवीस तत्त्वें नव्हे, तर पांच प्राण असा अर्थ ठरविला आहे. चवदाव्या आणि पंधराव्या सूत्रांत सत् आणि असत् या दोन पदांच्या अर्थाची व्यवस्था केली आहे. सत् म्हणजे विकृत ब्रह्म, आणि असत् म्हणजे अविकृत ब्रह्म

SUMMARY

We will first show what the particular subject of this Fourth Chapter of the First Adhyaya is, and then examine the subject matter of the Adhyaya as a whole. The first seven sutras of this Fourth Chapter form a group in which the interpretation of the terms *Mahat*, *Avyakta* used in the Upanisad is discussed. Are these to be interpreted as referring to the material noumenon recognized by the Sankhyas or merely to the spirit? The conclusion established is that these terms signify the Supreme Spirit alone. The next group of the eighth, ninth and tenth sûtras discusses the interpretation of the term *Aja* used in the Upanisads. The conclusion established is that the term *Aja* does not signify the material noumenon recognized by the Sankhyas. It signifies the Supreme Spirit which is pure knowledge or intellection. This condition is premordial. It is described in the Upanisads as red, black, and white and consisting of light, water and food. Again, the next group of the eleventh, twelfth, and the thirteenth sûtras discusses the interpretation of the phrase *Panchapanchajanâh*. The conclusion established is that the phrase does not signify the twenty five elements recognized by the Sankhyas but the five breaths. The fourteenth and fifteenth sûtras interpret the terms *Sat* and *Asat* used in the Upanisads and state that *Sat* is impure Brahma, and *Asat* is pure

सोळा, सतरा, आणि आठरा सूत्रामध्ये कर्म, पुरुष, इत्यादि शब्दाचा विचार झाला आहे त्यामध्ये परमात्माच कर्ता असें सिद्ध केले आहे "आत्मा पहावा, त्याविषयीं श्रवण करावें, त्याविषयी मनन करावें" इत्यादि वाक्य आहे त्यामध्ये हा आत्मा जीवात्मा किंवा परमात्मा, कोणता समजावा असा संशय पडला. परमात्मा समजावा असा सिद्धांत ठरला तेवीस, चोवीस, पंचवीस, सव्वीस, आणि सत्तावीस या सूत्रामध्ये ब्रह्म हे निमित्त-कारण आहे आणि उपादान कारणहि आहे असा सिद्धांत केला आहे. अठ्ठावीससूत्री वैशेषिक सिद्धांताचे, बौद्धादि सिद्धांताचें खंडन झाले आहे, असे वर्णिले आहे. अशी हीं अधिकरणे अद्वैत सिद्धांताप्रमाणे रचली आहेत. हाच विषय घेऊन द्वैत, विशिष्टाद्वैत, आणि शुद्धाद्वैत आचार्यांनी आपआपल्या मतास अनुसरून उपन्यास केला आहे. ती ती विशेष सूत्रे पाहिली म्हणजे तो लक्षात येईल.

एकंदर या पहिल्या अध्यायामध्ये, सर्वदशोपनिषदात जे जे नाना विचार झाले आहेत त्याच्या व्यवस्थेवर कटाक्ष ठेवला आहे. तो प्रकार असा. जैन, बौद्ध, वैशेषिक, सांख्य याच्याशी वेदांताचा विरोध आहे. वेदांताचा सिद्धांत काय आणि याचा सिद्धांत काय हे सांगण्याकरता एक तक्ता बनविला असता वाचकाच्या सहज लक्षात येईल, तो तक्ता हा.

Brahma The group of sixteenth, seventeenth, and eighteenth sûtras explains the meanings of the words *Karma*, *Purusa* and others used in the Upanisads, and states that the Supreme Spirit alone is the creator The Upanisad-text "the spirit ought to be seen, ought to be listened to, and ought to be meditated upon," is to be interpreted. The question raised is—does the word *spirit* signify the human spirit or the Supreme Spirit? The solution is that the Supreme Spirit is meant The sûtras from the twenty-third to the twenty-seventh state that Brahma is both the efficient cause and the material cause of the universe. The twenty-eighth sûtra refutes the *Vaishesika*-doctrine and the Bouddha-doctrine This is the way the *Advaita*-Vedântins arrange the subject-matter of the sûtras of this Chapter The same sûtras in their order, are taken up by the *Dvaita*, *Vishistâdvaita*, and *Shuddhâdvaita* Âchâryas, and interpreted in conformity with their own doctrines The notes on the sûtras referred to give detailed information.

The first Adhyâya adjusts the interpretation of terms used in the ten Upanisads and discusses the questions which this interpretation raises. The Vedântins, no matter to what school they belong, are opposed to the Jains, the Bouddhas, the Vaishesikas, that is, the dilecticians, and the Sânkhyas The following table shows the points of difference between these and the Vedântins.

उपोद्घात
योग सूत्रें

पूर्वमीमांसा म्हणजे जैमिनीचीं सू-
त्रें आणि उत्तरमीमांसा म्हणजे बादराय-
णाचीं सूत्रें अथवा दुसऱ्या रीतीनें षड्दर्शन-
चिंतनिका ह्यांचा जितका अभ्यास झाला
आहे तितक्यावरून असें सिद्ध झालें आहे
कीं वैदिक परंपरा आणि बौद्ध परंपरा
यांमध्यें मोठा भेद आहे आणि प्रत्येक
परंपरेचीं चिन्हें भिन्न आहेत. त्यांचा
इतिहासाच्या सत्य गोष्टींत उगम आहे,
आणि वैदिक आणि बौद्ध या परंपरांचा
एकमेकांवर जो संस्कार झाला त्या संस्का-
रापासून अर्वाचीन ब्राह्मण किंवा हिंदुधर्म
उत्पन्न झाला आहे. वैदिकपरंपरा
शेवट झाला आणि बौद्धपरंपरा उत्पन्न
होऊं लागली असा संधि योगसूत्र
यांत होय. अशा संधींत पतंजलीनें
आपल्या सिद्धांताचें विवरण केलें. ते
सिद्धांत असे आहेत कीं ते व्यावहारिक असून अ-
ध्यात्मिकहि आहेत. वैदिकपरंपरेमध्यें
मीपणा आणि हिंमत फार आहे. कारण
संसार हें सुखाचें आगर आहे असें वैदिक
आर्यांचें मत, कारण संहिता, ब्राह्मणादि
ग्रंथांमध्यें असें स्पष्ट वर्णन केलें आहे
कीं सर्व ब्रह्मांड आर्यांस सुखसाधन व्हावें
म्हणून निर्माण झालें आहे. अतिप्राचीन
कालीं आर्यहि मोठ्या आनंदानें सृष्ट

INTRODUCTION TO INDIAN YOGA

The study of the Purva Mimánsá or the sútras of Jaimini and of the Uttara Mimánsá or the sútras of Bádaráyana or in other words the Saddarshana Chintaniká so far as it has progressed has established that a broad line of demarcation can be drawn between the Vedic and Buddhistic polities that each is characterized by marks which have their origin in stern historical facts and that the action of both on each other has resulted in modern Brahmanism or Hinduism. The Vedic polity culminated and the Buddhistic polity originated in the Yoga-system of Patanjali—a system at once practical and philosophical. The Vedic polity is Egotism, Optimism because it declares the whole universe to be for the gratification of the Aryas who *in remote antiquity* joyously and hopefully looked out on nature and ambitiously sought glory while gradually the community—composed of the Âryanized and genuine aborigines and rationalistic Âryas—developed a polity

होते. चित्तवृत्ति प्रफुल्लित होऊन सृष्टिस्वरूपाचे अवलोकन ते करीत. आणि सर्व प्रकारे त्यांच्या मनाची धाव पुढे असे. असें असतां शुद्ध अनार्य, ब्राह्मण्य अनार्य, आणि विचारशील आर्य या सर्वांनी मिळून एक नवी परंपरा उत्पन्न केली. तिचा सिद्धांत असा की जगतांत जे प्राणी आहेत त्यांतलाच मनुष्य हा एक प्राणी आहे आणि जितका दुसऱ्या प्राण्यास सुखानुभवाचा अधिकार आहे तितकाच त्याला आहे. बौद्धलोक हिंदुस्थानाच्या इतिहाससंबंधाने मध्येच उत्पन्न झाले असे म्हटले पाहिजे. त्यांनी त्या वेळी आपणास कसे कसे वाटलें हे उघड दाखविले आहे. त्यांना सर्व सृष्टीचा आणि जगताचा कंटाळा वाटे. संसार हा नको असे ते म्हणत. आधिभौतिक सृष्टिस्वरूपाचा त्यांस वीट आला असे. आणि ज्या ज्या मध्यें त्यांचे अनुसंधान ते तें सर्व त्यांस नकोसे झाले होतें. हिंदुस्थानाच्या माध्यमिक इतिहासकाली, म्हणजे खिस्तीशकापूर्वी सुमारे १५०० वर्षें, आर्यांस अंतर्मुखता म्हणजे काय हे कळू लागलें. ते समाधि लावून आत्म्याचे ध्यान करू लागले. आणि संन्यास-योगाच्या अभ्यासांत गढून गेले. असा कर्मकांडाचा आणि योगाचा परस्पर संबंध आहे. असा कर्मकांडाचा आणि योगाचा परस्पर विरोध आहे.

आतां विचार असा करावयाचा आहे की असें कां असावें? इतिहाससंबंधानें असे कोणते प्रसंग आले की ज्या प्रसंगामुळें वैदिक आणि बौद्ध परंपरा उत्पन्न

which emphatically declares that man is one of the creatures in the world, that he ought to eat and live in common with all lower animals. The Buddhistic outlook, as it was formed and expressed in the Middle Ages of Indian history, was gloomy and disappointing. Disgusted with objective nature and his environment, the Ârya in the Middle Ages of Indian history that is, about 1500 years B. C. began to look in on himself, to contemplate the inner man, and to practise self-abnegation. Sacrifice and Yoga or contemplation are thus opposed to each other.

The question now is—what were the historical conditions which necessitated the Vedic polity or the Buddhistic polity? Sacrifice— activity, self-gratulation, self-assertion, self-conceit—these characterize all conquerors, while, on the contrary, the conquered early learn inactivity and self-abasement and practise inevitably self-abnegation. The facts of Vedic and Buddhistic polities—the facts of sacrificial activity and of contemplative transcendentalism follow a historical sequence which is essential and inevitable.

Every system of philosophy has its day. All systems can be, however, divided into two classes either secularism concealed or expressed and self-abnegation or

जाता? यास प्रमाणानें, प्रवृत्तीमध्यें गुण असावयाचे, आपला प्रतिपक्ष पाडण्याची, आपला पगडा पुढें साधण्याचा आपण काय ते ढुढ्ढाचार्य असा अभिमान बाळगण्याचा—जे लोक दुसऱ्या देशास जिंकून तेथ आपलें वर्चस्व स्थापितात त्यांच्या अंगीं हे गुण सहज वसतात. आता जे लोक जिंकले गेले आणि दुसऱ्याच्या अंकित झाले त्यांच्या अंगीं आळस आणि संसाराचा कंटाळा उत्पन्न होतो आणि संन्यास घेण्यास प्रवृत्त होऊन निवृत्तिमार्गाचें ते आश्रय करूं लागतात. असा निवृत्तीचा आणि प्रवृत्तीचा परस्पर संबंध असून त्यामध्यें ऐतिहासिक क्रम आहे. हा ऐतिहासिक क्रम तात्विक असून कधीं फिरावयाचा नाहीं.

कोणत्याहि धर्मपद्धतीस किंवा शास्त्रपद्धतीस उपजत अपक्रम म्हणून लागलाच आहे. परंतु सर्व शास्त्रपद्धति घेऊन त्याचे दोन विभाग करतां येतात. एक प्रवृत्तिमार्ग, मग तो शुभ असो किंवा उद्दाम असो, आणि दुसरा निवृत्तिमार्ग किंवा योग. यांपैकीं आपल्याच एका जन्मामध्यें काय काय घडतें याचा विचार केला म्हणजे त्यास सहज दिसून येईल कीं मनुष्यास मोठ्या उमेदीनें संसार करावा असें केव्हां केव्हां वाटत असून आपणापुढें पुष्कळ सुख मांडलें आहे असें तो मानतो आणि केव्हां केव्हां संसार हा क्षणभंगुर, 'सुख पहातां जवापाड, दुःख पर्वता एवढें' असें वाटून मनुष्य आत्मध्यान करूं लागतो. मनुष्याच्या स्वभावामध्यें असा हा झों

Yoga. In one human life it can be easily observed by any intelligent man that he is alternately swayed by *hopeful optimistic secularism* and by gloomy pessimistic self contemplation. A propensity to either is an essential factor of human nature. *The assertion of this* propensity is determined by the environment of man. Every doctrine creed or system of philosophy *predominates when it corresponds* to the instinct or propensity of man the expression of which is necessitated by historical conditions and *environment*. On this principle the existence of different sects which divide one and the same system of philosophy or religion can be accounted for. A religion for instance, Christianity is a growth of ages and includes a variety of principles each of which is emphasized according to the social and political conditions and the historical *environment of different* European nationalities. European Christianity is Roman Catholicism honest, and courageous as it is observed in noble minded individuals and advancing nationalities. It is the Greek Church *in Russia* and is compatible with progress and power. It is a gross system of idolatry among the priest-ridden masses *in Ireland*. It is *worldly minded* Protestantism in commercial com

कच आहे तो कधी प्रवृत्तिमार्गास लागतो आणि कधी निवृत्तिमार्गास लागतो जशी जशी मनुष्याची स्थिति असेल तसा तसा हा झोक प्रबळ होतो कोणतीहि धर्मपद्धति असो, कोणतीहि शास्त्रपद्धति असो तरी ती प्रबळ केव्हा होते? जेव्हा ह्या मनुष्याच्या प्रवृत्ति निवृत्तिमार्गे सवयी वृत्ति किंवा झोक याचा आणि त्या शास्त्रपद्धतीचा मेळ बसतो. कोणतीहि वृत्ति ऐतिहासिक प्रसग आणि त्याचे अनुसधान याच्या योगाने अवश्य प्रकट होते आणि जशी लोकाची वृत्ति तशी अमुकच धर्मपद्धति किंवा शास्त्रपद्धति प्रबळ असा सिद्धात करता येतो आणि या सिद्धाताच्याच धोरणानें एकाच धर्मपद्धतीमध्यें निरनिराळे सप्रदाय का असावेत या गोष्टीची उपपत्ति करता येते कोणत्याहि धर्माचा विचार करा. उदाहरणार्थ ख्रिस्ति धर्म घेऊ या तो आज उत्पन्न होऊन कितीएक दिवस झाले तेव्हापासून तो हळू हळू वृद्धिगत होत आला आहे. त्या एकाच धर्मात निरनिराळे सिद्धात आहेत आणि त्या सिद्धाताचा उत्कर्ष होतो आणि युरोपातील लोक त्याप्रमाणे चालतात हे कसे? युरोपातील निरनिराळ्या राष्ट्रातील लोकाची जशी सामाजिक आणि राजकीय स्थिति आहे आणि त्या स्थितीचे ऐतिहासिक अनुसधान जसे आहे त्या धोरणावर ख्रिस्तिधर्माच्या अमुक सिद्धाताचा उत्कर्ष होतो पण, युरोपातील ख्रिस्तिधर्माचा मोठे मोठे रोमनकॅथलिक सप्रदाय आहे, तो

munities It is no fault of Christianity that it has so many sides. Different prophets and even the same prophet enunciated different principles at different times Communities or individuals accept and emphasize a principle or doctrine according as they are predisposed

All religions declare that God is omnipresent Some mysterious spiritual power pervades the universe Well this the Yoga-philosophy calls Chaitanya All religions declare that God is Spirit, and is allied to that in man which can commune with Him, yes, that which the Holy Ghost influences— the Holy Ghost or God dwelling in the spirit of man Well these the Yoga philosophy characterizes as the Supreme Spirit and the human spirit the Paramâtmâ and Jivâtmâ The relationship between the Supreme Spirit and the human spirit varies according to the Vedic creed and Yoga-philosophy And because of this variance, the stand-point and the out-look of each is distinct The stand-point and the out look are, however, the outcome of historical conditions and environment Hence the Yoga-system of philosophy, on the interpretation and explanation of which we are about to enter, has two sides—historical and philo

[illegible] तर आणि [illegible] पण आहे
[illegible] उपर [illegible] यांचे [illegible]
[illegible] अज्ञान [illegible]
[illegible] सांप्रदायिक [illegible]
[illegible] आहे [illegible] दर्श
[illegible] आहे [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] आहेत आणि [illegible]
[illegible] विद्वान [illegible] आहे
[illegible] पैकीं [illegible]
[illegible] दृष्टीनें [illegible] आहे [illegible]
[illegible] देशामध्यें [illegible] होत [illegible]
आहे आणि [illegible] देशांत [illegible]
[illegible] आहे [illegible] देशामध्यें
[illegible] फार [illegible] त्या देशामध्यें [illegible]
[illegible] आहे आणि
[illegible] [illegible] [illegible]
फार [illegible] [illegible]
[illegible] प्रकार आहेत [illegible]
[illegible] दोष नाहीं निरनिराळ्या [illegible]
[illegible] निरनिराळ्या [illegible]
[illegible] निरनिराळ्या [illegible]
प्रतिपादन केलें आहे [illegible]
[illegible] निरनिराळ्या [illegible]
निरनिराळ्या सिद्धांतांचें प्रतिपादन केलें
आहे सारांश योगी [illegible]
[illegible] असें पुरातन आहे आणि त्या
पाहून त्यांना लागलेलें वेड [illegible]
[illegible] जनांत [illegible] सिद्धांत [illegible]
मत घेऊन उठतात आणि अभिमाना
स पटतात

सर्व धर्मामध्यें असें प्रतिपादन आहे
कीं ईश्वर सर्वव्यापक आहे गूढ रीतीनें

[illegible] and we will carefully point out the bearings of both

Is Yoga modern Spiritualism? Our reply is—no no What is it that Modern spiritualism imagines strange sights which it dignifies by the name of *[illegible]* and by calling in the aid of the spirits of the dead attempts to explain them The rhapsodies of girls who are [illegible] have often amused us But what has astonished us is that gentlemen of some scientific reputation have lent their aid to the propagation of strange stories Reader an Indian Yogi knows for certain that this sort of spiritualism is positive deceit let American spiritualists write and preach what they like The spirits of the dead do not visit the living nor do they concern themselves in our affairs When the foundations of American and European Spiritualism are thus sapped, the superstructure raised by mere rhapsodists is of course demolished But Indian Yoga speaks of spiritual powers acquired by the Yogis Yes it does and does so reasonably Indian Yoga is occult transcendentalism which has a history of its own

Hundreds of Brahmanas Kshatriyas Vaishyas and Shûdras retired from the world —disgusted with its pleasures, with its ways

काही शक्ति जगतास व्यापून राहिली आहे ठीक. ह्यालाच योगशास्त्रामध्ये चैतन्य असे म्हणतात सर्व धर्मामध्ये असे प्रतिपादन आहे की परमेश्वर आत्मस्वरूपी आहे. आणि जीवाचा आणि त्याचा संबध आहे. जीवात्म्याचें परमात्म्याशी सायुज्य घडते. होय. जीवात्म्यावर पवित्र आत्मा संस्कार करतो आणि पवित्र आत्मा किंवा परमेश्वर जीवात्म्याचे ठायी वास करतो. ठीक. जीवात्म्याचें आणि परमात्म्याचे प्रतिपादन योगशास्त्रात व्यवस्थित रीतीने केले आहे परमात्मा आणि जीवात्मा ह्यामध्ये जो संबध आहे त्या संबधाचे उपपादन वैदिकपरंपरेप्रमाणे एक तऱ्हेचे आहे आणि योगशास्त्राप्रमाणे दुसऱ्या तऱ्हेचे आहे. असा भेद असल्यामुळे योगशास्त्राची दृष्टि भिन्न; वैदिकपरंपरेची दृष्टि भिन्न; योगशास्त्राचे लक्ष्य भिन्न; आणि वैदिकपरंपरेचे लक्ष्य भिन्न परंतु हे लक्ष्य आणि ही दृष्टि ही ऐतिहासिक स्थिति आणि तिचे अनुसंधान याचा परिणाम आहेत म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या आणि शास्त्रदृष्ट्या योगशास्त्राचा विचार करायाचा आहे. आणि योगसूत्राचा आता अर्थ करून आम्ही विवेचन करणार; तेव्हा विशेष काळजीने शास्त्रदृष्टि आणि इतिहास ह्याचा परस्पराशी संबध काय हे दाखवू

युरोप आणि अमेरिका यामध्ये पिशाचदर्शनाचा लोकानो मोठा वडेजाव केला आहे अशा प्रकारचे पिशाचदर्शन म्हणजे योग, योग तो हाचकी काय ?

and with the hopes it holds out; and convinced of its miseries, of its griefs, and of the power of its fears—into the Naimisâra*n*ya or a forest of the name of Naimi*sa* somewhere at the foot of the Himâlayas, and between the Ganges and the Ga*nd*akî They all condemned the sacrificial and secular activity of the Âryans and aspired to realize the presence of the Supreme, all-pervading Spirit. The utterances of some forest-thinkers are preserved in the Upanisad-literature and in the Mahâbhârata Their warmth, depth, grasp and aspirations will never fail to secure for them the attention of all serious thinkers in all civilized countries The Buddhists in the first period of their activity were moved by the spirit-stirring utterances of the itinerant forest-ascetics, and Goutama Buddha early succeeded in organizing them into a class; and the presence of the Supreme Spirit was sought and aspired after, and was in some cases realized in the monastery. In the second period, the aspirations of the Buddhistic ascetics made a new departure *clairvoyances seances*, and miracles of the Buddhistic saints superseded the dicta uttered by the sobbing and admiring Buddhists of the first period In the third period of Buddhism, the Yoga-philosophy and its prac-

आम्ही उत्तर असें आहे की ज्ञा नि ... अहे मग मान ता काय ? ष ट दर्शन विषयक ज्ञानशिक्षा ... आ म पदार्थ दिसत ... आणि ... आणि ... उत्तरीय ... मा ... शोधन ... ही ... नाही ... आहे ... बुद्धि ... आहे ... मना ... करता येत, परन्तु आम्हास आधार प ... शिष्य ... नाही ... साहाय्य देतात ... हिंदुस्थान ... विशेष ... आहे त गुरु ... जिवंत ... नाहीत आणि आमच्या ... नाहींत अमेरिकेतील आणि युरोपातील वि ज्ञानदर्शनाचा जो पाया ... म्हणून ... मग या पायावर ... ही ... सहज ... अलौकिक शक्ति योग्यास प्राप्त होतात असें या ... निरूपण आहे हें ... हो हें निरूपण योग्य व सयुक्तिक आहे ज्याला इतिहास-क्रम सरळ जो डता येतो, अशा प्रकारची गूढ अध्यात्म विद्या हें योगशास्त्र आहे

tices degenerated into mere sleights of hand legerdemain and mean tricks. At present Yoga is known by name only, except in the presence of some Yogis who inherit the warmth the depth, the grasp and aspirations of the Upanisads When the Mohameddans had conquered portions of India and when the knowledge of Sanskrit reacted on their religious feeling a sect of thinkers came into existence These are Sûphis (a corruption of Greek Sophists) Their utterances are remarkable for their strange and all-engrossing devotion and their self abnegation The mere stories of such devotees as Shaikh Farid Shakhar Ganja have a power of their own. In the course of our interpretation of the Yoga sûtras we will often refer to eminent Âchâryas Buddhists and Sûphis

The reader has a right to enquire as to what preparation we have made for interpreting and explaining the occult transcendentalism of the Indian Yoga system Our answer to this querry is simple and short We sit first in the presence of one who knows Indian Yoga has practised its principles and whose spirit is imbued with its realities and then we note down his utterances We have travelled throughout India and Ceylon in quest of

शेकडो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, आणि शूद्र संसार सोडून नैमिषारण्यात गेले का? त्यांना संसारसुख आणि संसारमार्ग, आणि संसारामध्ये पुढें होणारी फळे या सर्वांचा कंटाळा आला त्याच्या मनाची पक्की अशी समजूत पडली की संसार म्हणजे पीडा, मग दुःख सोसीत भीतीचे सपाट्यात वागावे लागतें वरे, ज्या नैमिषारण्याचे वर्णन केले आहे, तें नैमिषारण्य कोठे आहे? गंगा आणि गंडकीच्या मध्ये हिमालय पर्वताच्या पायथ्याशी कोठे आहे. हे लोक असें म्हणू लागले की याज्ञिक आणि ऐहिक जी आर्यांची प्रवृत्ति ती सर्वथैव त्याज्य ध्यानाच्या योगानें सर्वव्यापी, तात्विक, जे परब्रह्म त्याचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून ते मनात आणू लागले ह्या नैमिषारण्यातील आचार्यांनी जे काही म्हटले त्याचे नीट संरक्षण होऊन ते उपनिषदांच्या आणि महाभारताच्या द्वारा आम्हास कळते त्याच्या म्हणण्यामध्यें जो उत्साह आहे, जे गांभीर्य आहे, जे आकलनचातुर्य आहे, जी मनाची धाव आहे, या सर्वांमुळे काय होते? सर्व सुधारलेल्या देशामध्ये जे जे मोठे विचार करणारे आहेत त्यांना या उपनिषदाकडे आणि महाभारताकडे लक्ष दिलेच पाहिजे + + बौद्ध लोकांच्या मताचा प्रथमच जेव्हां प्रचार पडला तेव्हा अरण्यवासी साधूंनी हृदयभेदी भाषणे त्याच्या अंतःकरणास झोंवला. ज्याच्या अंतःकरणास ती भाषणे झोंवली असे लोक गौतमबुद्ध याने एकत्र लवकरच आणले. आणि परम-

the knowledge of Yoga, have met with Yogis, have gleaned with care truths from them, have sat at the feet of eminent Buddhists in remote Ceylon, have admired their aspirations and have obtained some insight into their standpoint We have actually served some eminent Sûphis for some time, and obtained glimpses of their doctrines on the bank of the Jamna We have prostrated ourselves before the Yogis and, by a series of entreaties and humiliations, have succeeded in securing the means of interpreting and explaining the Yoga-sûtras of Patanjali At present we cannot directly mention the name of the Yogi to whom we have referred When due preparation is made, he will reveal himself.

But for what purpose is all this labour? *Qui bono*? The reply is—*pro bono publico* Whether we sit down on the bank of the tank in Amritsar, listening to the Sikhs, as they talk gravely of Brahma, or mix with the Palavur Roman Catholic Christians near the cape Comorin, as they speak of the miraculous powers of their saints, whether we see a Moslem saint in one of the hundreds of tombs of Delhi or a mendicant devotee in Madura in the South, we find that the Indian population has supreme faith in the Yoga-philosophy To enquire

हे म्हणणें राग गाया [illegible]
बहुतेक अशी या [illegible] ननानी याच
होत चाली आणि गन्यास पक्का जे
लोक मठात पास करीत हाड त्यातील
पाहीं [illegible] अशा [illegible] गाठा
गाहीं हाड [illegible] या शीडफठपाली
ग्नानी मी दुसरीकड पाहू [illegible]
भापन [illegible] आहों, आरताग मूत
नारिय हारवें आप[illegible] अद्भुत नम
[illegible] परतां पराग अर्थ त इच्छू न
मन [illegible] पाना पूर्ण
ज बौद [illegible] लक्षावर पश्च
पूर्वी बौद्ध ते प्राग १ ८ विचारे हैं अद्य,
ईश्वि अध दृष्टा पिरन पापत
आणि [illegible] विचार
पुरूष [illegible] हाहि पाठ निघून गेला
बौद्ध [illegible] पर पटला जे माठ
मात्र योग शास्त्र लिखीत आणि [illegible]
न्याति ही तो हाहि त्यास [illegible]
गाली आणि या दो हींचा जाणीं गाह
[illegible] आणि [illegible]
फकिरा हा उत्पन्न झाला अलीकड
योग [illegible] नाव मात्र राहिलें आहे हें
खरें, तथापि असे पाहा याणी आहेत
की ज्याच्या अंगीं उपनिषदांतील उ
त्साह आणि नार्मीग वास करात आहे,
आणि उपनिषदांतलीच त्याच्या मना ची
धाव आहे मुसलमान लोकांनी हिंदु
स्थानदेश पादीज पे त्यावर त्याच्या धर्मगु
रूंनीर [illegible] सत्पार जे हा होऊ
[illegible] तम्हा त्यामध्यें एक पंडित सम
दाय उत्पन्न झाला या समदायास नाव
सूफी हा शब्द सुनानी भाषेंतून आला

into the foundation of this faith, *to attempt its analysis to demonstrate its historical development* and the conditions in which such a faith in Yoga originates—all this by itself is important public service. But when it is stated that Yoga is the foundation of all religious feeling in the world it must be admitted that the importance of our services is immensely increased.

This may be all true. But the question is—is there any truth in Yoga or Indian occult transcendentalism? Yes, there is truth. There is one fact about modern spiritualism that deserves recognition. *The mind of man*—when properly worked upon by some influences, whether of its own external surroundings or of its own internal upheavings and commotions—grasps some glimpses of facts it ordinarily cannot see. It is the privilege of some to see visions. But in all these cases there are mere glimpses, remote glimmerings and no positive light. This light though subtlely dim is the basis of modern Spiritualism and involves a principle—a working of human nature. The case of a Yogi is totally different. He sees what an ordinary mortal cannot see. He possesses superhuman powers. How this is *the following considerations* will show. The Yoga system of Pat

आहे. या सूफी लोकाच्या वाणीमध्ये चमत्कृति फार आणि मनोवेधक शक्ति फार. संसार-त्यागाविषयी या सूफीलोकाची मोठी उत्कंठता. शेख फरिद शकरगज अशासारखे जे फकीर त्याच्या नुसत्या गोष्टी ऐकिल्या तर चित्त हालते; एव्हढे त्याचे सामर्थ्य. योगसूत्राचे विवेचन करीत असता प्रसिद्ध आचार्य, प्रसिद्ध बौद्ध, आणि प्रसिद्ध सूफी याचे म्हणणे काय हेहि दाखवू.

वाचकाला असे विचारण्याचा अधिकार आहे की ह्या अध्यात्मविद्येचे विवेचन करण्यास आणि अर्थ करण्यास आमची काय तयारी आहे? यावर आमचे उत्तर थोडे आहे ज्याला योगशास्त्र विदित आहे, ज्याने त्याचा अभ्यास केला आहे, आणि ज्याच्या चित्तावर योगशास्त्र प्रबळ चढले आहे अशा योग्यापुढे आम्ही बसतो, आणि त्याच्या मुखातून जे जे निघते ते ते लिहून घेतो भरतखंडभर आम्ही प्रवास केला आहे, लंकेमध्ये फिरलो आहो. का तर योगशास्त्राचे तत्त्व समजावें. योगी आम्हास भेटले आहेत. त्यापासून योगतत्त्वाचा काही संग्रह जपून आम्ही करून घेतला दूरदेशी लंकेमध्ये प्रसिद्ध बौद्धाच्या चरणापाशी वास केला आहे. त्याच्या मनाची जी धाव त्याविषयी आम्हास विस्मय वाटला; आणी त्याच्या दृष्टीने जो तत्त्वसिद्धात त्याची आम्हास काहीशी फूट पडली. काही वेळ प्रसिद्ध सूफीची आम्ही खरोखरच सेवा केली. आणि यमुनानदीच्या काठी बसलो असताना आणि

anjali is divided into four chapters, and consists of 195 individual sûtras Its psychology is simple—the spirit of man, when unlocalized and universalized, is identical with the Supreme Spirit, which pervades the Universe The human spirit is influenced and ruled over by the Peri-spirit (Lingadeha) The total separation of the Peri-spirit, nay, the annihilation of the individual peri-spirit, is the emancipation of the Universal Spirit enchained by it Being unlocalized and universalized, or when *Jîvanmukta* or *Bhûtâtman*, the human spirit experiences sensations which a Yog[i] alone knows

Such a knowledge or rather i[n]sight acts still on the spirit. Con[-]templation of the spirit is the[-]rough and complete, when th[e] action of this sight is nullified Then the activities of the Peri-spirit are completely controlled.

हातारी भाग करीत असता नाहीं स्पर्श ताप हे जग नष्ट आहे आणि एक ह्यांचा अंत [illegible] हृदय [illegible] भागे धारा आधी महात [illegible] गाड आहेत तिनी [illegible] आहेत, आणि [illegible] त्यांना पुरे हात जाऊन उभ राहिला आहे. अशा प्रकारें पतन ह्या धारावृत्तीचा भंग करणे याचा आणि विचार करता यावा म्हणून [illegible]-[illegible] आहे [illegible] आहे ज्या [illegible] आपण [illegible] [illegible] अन्य [illegible] पर्यंत, ता [illegible] [illegible] आणी [illegible] नाहीं [illegible] मिळता होईल तेव्हां मी अमुक असा वोलणार आपल्या राता [illegible]

पण ही गोष्ट [illegible] [illegible]? [illegible]? उत्तर [illegible] या [illegible] [illegible] अमृतसर नगरी अमृतसर नामक तळ्याच्या काठीं वसली असताना आणि [illegible] [illegible] [illegible] आहेत त्या आम्ही एकत आहों [illegible] *[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]* म्हातारे [illegible] । ६८ [illegible] आहेत त आमच्या साधूंना अमुक अमुक [illegible] [illegible] केले असें बोलताहेत, ला ला सामर्थ्य आम्हा वसला आहों दिल्लीपाशीं ज्या [illegible] मशिदा आहेत त्या मशिदांमध्ये आमची एक मुसलमान फकिराशी गाठ पडली आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गोसावी यांशीं दक्षिण हिंदुस्थानामध्यें मथुरानगरी आपण चा-

लले आहे, कोणीकडेहि गेलो असता सर्व भरतखंडभर लोकांची योगशास्त्रावर श्रद्धा फार असे आढळून येते. अशी ही श्रद्धा कशावर रचली आहे, त्या श्रद्धेमध्ये अंगी कोण आणि त्याची अंगे कोणती म्हणजे त्या श्रद्धेचा विग्रह काय, ती हळू हळू रूपास कशी आली, तिचा इतिहास काय, आणि अशी श्रद्धा उत्पन्न होण्यास काय ऐतिहासिक सामग्री लागते या सर्व गोष्टीचा शोध लावणे हे लोककल्याणार्थ आहे परंतु जितकी म्हणून धर्मप्रवृत्ति या जगतामध्ये आहे तितक्या धर्मप्रवृत्तीचे बीज म्हटले म्हणजे आसन, ध्यान, धारणा हेच आहे. योगावाचून धर्म नाहीं. असा हा सिद्धांत आम्ही वाचकापुढे मांडला म्हणजे असे मान्य केलेच पाहिजे की लोकाची जी आम्ही सेवा करीत आहो तीची योग्यता अति मोठी आहे.

होय, हे सर्व खरे असेल पण आता विचारणे असे आहे की योगशास्त्रात किंवा गूढ अध्यात्म ध्यान धारणेच्या मार्गात कांही सत्य आहे काय ? होय, सत्य आहे. अलीकडे पिशाच-दर्शन म्हणून जे काही बंड माजले आहे त्यातील एक गोष्ट खरी आहे. मनुष्याच्या मनावर काही एक योग्य रीतीने संस्कार होतो हा संस्कार केव्हा केव्हा बाहेरील सृष्टिस्वरूप पाहून घडतो, आणि केव्हा केव्हा मनातल्या मनातच काही उद्गार उत्पन्न होऊन तो संस्कार घडतो अशा प्रसंगी मनुष्याच्या मनावर एक प्रकारची झुळक सुटते स्वभावत ज्या गोष्टी त्यास आकलन करता येत नाहीत त्या गोष्टी अशा प्रसंगी चुटुक दिसू लागतात. काही लोकामध्ये विशेष अशी शक्ति असते की त्यास दृष्टांत होतात परंतु ह्या सर्वांमध्यें इतकेच घडते

नि
पा
दा

म ४ ।सप्तता प्रवृत्ति, म्हणजे विषया ि
पयाग उत्पन्न करता म्हणजे आत्म्यापासून
(ज्ञानाच्या योगाने) सुखादि उत्पन्न होतात
त्याचा स्थिति प ।। असत ती सामर्थ्य इत र

दृ
परत्व • अनवस्थितत्व

निर्बीज समाधि सिद्ध होता हा मुख्य
ाा आणि लिंगदेह ि वा ित्त याच्या
हित

ology on which the methods are based—

directing it into the
nnel of universal be-
olence or by control-
, breaths, by the sub-
ive overpowering the
ective
1, expiration—and are removed when the Peri spirit is

, or hallucination, 8 Ambition, 9 Irregularity.
is—

ही पुढे फार होणार नाहींत. स्थूल
शरीर कल्पू नाहीं, परंतु दुसरे स्थूलाचे
[illegible] घटना होतात ही म
नुष्याची फार शक्ति आहे हे फार कल्प-
न करवत नाही परंतु मनुष्यामध्ये
असा एक शक्ति आहे असे मानले प
हेच पाहिजे कित्येक दूर गोष्टी ह्या
शक्ति दुर्लभ असतात तथापि विचारद
ष्टीने ह्या प्रकार ह्या शक्ति प्रकट
झाला आहे योगाचा प्रकार म्हणजे
[illegible] ते भिन्न स्वभावाने जे दुसऱ्या
मनुष्याला कळत नाही ते योगाभ्यासाने
त्याच्या अंगी अलौकिक शक्ति येतात
हे काय? हे पुढील विचाराने कळेल

पतंजलीच्या योगसूत्राचे चार पाद
आहेत त्यांत एकंदर १९५ सूत्रे आहेत
योगशास्त्रांत अध्यात्मविद्या पुष्कळ
आहे ज्या जीवात्म्यास त्याच्या अंगी [illegible]
[illegible] घडो, आणि तो निर्विकल्प
[illegible] आणि [illegible]
[illegible] पार पडता
असा जो जीवात्मा तोच सर्व प्राणी
परमात्मा जीवात्मा [illegible] अपून
लिंग देहाच्या संगत तो राहतो लिंग-
देहाच्या [illegible], [illegible] पाप
पुण्य [illegible] नाश [illegible] कारण हा
जीवात्मा [illegible] सर्व [illegible] पासून
आणि सर्व [illegible] मुक्त होऊन
निष्कंपी होऊन जीवात्मा शुद्ध
झाला, म्हणजे त्या जीवाचे पाप पुण्य
नष्ट ते यो[illegible] मात्र समजत

हे सिद्ध करण्याकरिता योगाचारा
प्रवृत्ति आहे [illegible] हे रस
सिद्ध होते याचे प्रयोग काय, आणि
त्यामध्ये अध्यात्मविषय काय, हे दाख
वीत

पुढील गोष्टी दुसऱ्या पादात सांगित-ल्या आहेत. प्राणायाम कसा करायाचा, आणि शरीराचें नियमन कसे करायाचे, हे साधून सफळ व्हावें म्हणून आसने कशी घालावी हे वर्णिले आहे. या विषयाच्या संबधाने शारीरशास्त्राचें आणि शरीराव-यववर्मशास्त्राचें ज्ञान असलें पाहिजे. मग सहजच चित्तवृत्तीचा निरोध होऊन आत्म्याचें ध्यान घडते. परंतु चित्ताचा आणि शरीरात्मा आणि त्याची प्रवृत्ति याचा संबंध आहे. आणि जशी शरी-राच्या निरनिराळ्या अवयवाची स्थिति असेल तशी चित्ताची विशेष प्रवृत्ति घ-डते. म्हणून अन्न, वायु, स्नान, आसन आणि दुसऱ्या प्रकारचे सर्व अभ्यास या विषयों पूर्ण विचार होऊन त्याच्या संबधाने मनुष्यानें कसें वागावें हेहि व-र्णिले आहे. किती का योगशास्त्रामध्ये ताना असेनात; मुख्य षड्ज म्हटला म्हणजे चित्ताचें प्रसादन. शरीराच्या स्थि-तीकडे आणि कर्मेंद्रियाकडे हवे तितकें लक्ष पोहोचलें; आणि ध्यान धारणा जशी साधावी तशी साधू लागली, म्हणजे यो-ग्यानें जी पाहिजे ती चित्ताची आणि शरीराची स्थिति साधली. सर्व वैऱ्यापा-सून मुक्त, उत्तम सुखामध्यें निमग्न, सं-तृप्त आणि सर्व-धनसंपन्न, शूर आणि मोठा सहिष्णु, धैर्य-संपन्न, आपला पू-र्वजन्म काय हे जाणणारा, सर्व इंद्रियप्र-वृत्तिविषयी वीट वाळगणारा, अंतर्मुख होऊन आपण आपणामध्येंच निमग्न हो-ऊन राहणारा, ज्याचें सर्व सत्व शुद्ध झाले आहे, ज्याचें मन एकाग्र आणि

These are the means of universalizing and unlocalizing the spirit and nullifying the power of the Peri-spirit. This is all explained in the first chapter. But the difficult processes of restraining the breaths and equalizing the body itself depend for success on accomplishing the correct postures (Âsana). This subject involves a knowledge of anatomy and physiology. Thus the contemplation of the spirit is accomplished by restraining the activities of the Peri-spirit, but the Peri-spirit is the nervous system with its activities which are remarkably influenced by physiological conditions. Hence the subjects of food, air, baths, postures, and habits are seriously considered, and directions about them are given. The pacification of the mind or the Peri-spirit is, however, the key-note. When the mere physiological conditions are adequately attended to, and when the subordinate contemplation is successfully accomplished, the Yogi secures a proper state of the Peri-spirit and of the body. Free from all enmity, enjoying heavenly beatitude, content and possessing every thing precious, brave, and abounding in fortitude, sensible of what he has been in former lives, disgusted with the sensual activities and absorbed in himself, with his substance purified, his mind tranquilized and

शांत आहे, ज्याच्या इंद्रियानें दमन झालें आहे, अशा या योग्यास आत्मसाक्षात्कार सहज घडणार होय, अनुत्तम सुखप्राप्ति त्याला होते, निरोगी आणि चपळ असें शरीर त्यास प्राप्त होतें हा कार्येंद्रियसिद्धि इष्टदेवता प्रत्यक्ष घडते अशा रीतीनें त्याला समाधि होतो उष्ण स्थिया थंडी या द्वंद्वाला तो जुमानीत नाहीं अशी योग्याची शरीर शक्ति मानसाची तर औषधासहि मिळावयाची नाहीं सर्व इंद्रियें त्यास हवीं तशा वश

तिसऱ्या पादामध्यें असें वर्णन केलें आहे कीं अलौकिक शक्ति योग्यास प्राप्त होतात त्याचा शास्त्रार्थ काय ? अंतर्मुखता आणि बहिर्मुखता यामध्यें भेद काय ? हेंहि दाखविलें आहे यामध्यें आणि पिशाचदर्शनसंबंधी जे अवसर यामध्यें महदंतर आहे यामध्या योग्यास भूत भविष्य आणि वर्तमान कळू लागतें मृगपक्ष्यादि जनावरें काय बोलतात हें ऐकून त्याविषयीं त्याच्या मनात कळवळा उत्पन्न होतो पाहून पूर्वजन्मीं आपण कोण होता, हें त्यास ठाऊक असतें आणि दुसऱ्याच्या चित्ताच्या प्रवृत्ति काय हेंहि त्यास कळतें आपल्या स्वतःशीच योगिराज बोलून आनंदामध्यें निमग्न होतो असें त्यास आपण कोणास समजणार ? हा आत्मा आणि हें चित्त असा भेद निर्माण होतो आणि आत्म्यास मैत्रीचा पूर येतो हो मग सहजच हस्तादिबलाचा आविर्भाव सूक्ष्म, व्यवहित आणि विप्रकृष्ट, याचे

fixed on a point his senses overcome a Yogi is thus prepared for a direct sight of the spirit itself Yes—he enjoys transcendental happiness obtains a body healthy and active and senses pure and effective and sees the God whom he intensely worships and thus his contemplation is accomplished He is then not injured by either heat or cold Such are his physical powers All torment of the mind is gone he has a great power over his senses

The third chapter enters on the subject of the possession of superhuman powers, explaining their *rationale* and pointing out the power of the internalization or introspection of the spirit as opposed to its externalization This is totally different from what is now-a-days known as *clairvoyance* and *seance*

Thus a Yogi knows the past the present and the future—sensible of what lower animals seek he sympathizes with them especially as he knows what he once was in a former life and how the mind of a fellow creature is moved. He looks in upon himself and holds a conversation there not to be heard by any body separating the inner man from the body the inner man overflowing with universal benevolence Yes—then powers of the hand are exhibited and a knowledge

ज्ञान, भुवनाचें ज्ञान, ताराव्यूहज्ञान, ताऱ्यांच्या गतीचें ज्ञान, शरीराच्या भिन्न भिन्न नाडीचे अवस्थाचे ज्ञान. असे ज्ञान, योग्यास प्राप्त झाले म्हणजे त्याची तान्ह भूक हरते. मग सहजच त्याचे चित्त स्थिर होते सिद्धाचे दर्शन त्याला घडते आपल्या मनात काय, व लोकांच्या मनात काय हे सर्व त्यास कळू लागते मग परमेश्वराचें ज्ञान त्यास होते. आणि जरी तो समाधिस्थ नसला तरी परमेश्वराच्या ज्ञानबलानें सर्व इंद्रियें त्याच्या स्वाधीन राहतात परशरीरामध्यें त्यास प्रवेश करता येतो. कंटकानी त्यास त्रास होत नाही, पाण्यावरून तो सहज चालून जातो, जसा काही विलक्षण तेजानें तो प्रज्वलित झाला आहे असा तो दिसतो मेस्मरिझम म्हणून जो विषय यूरोपखंडी प्रसिद्ध आहे तो अशाच प्रकारचा विषयीसंबधी आणि विषयसंबधीं जे जे काय ते योग्यास दिसते, कळते, आणि ऐकू येते त्यास आकाशमार्गानें गमन करता येतें. मग क्लेश म्हणून कायतो राहिलाच नाही

त्या ज्या साऱ्या विभूति त्या क्षुद्र असें चवथ्या पादात वर्णिलें आहे. आणि भूतजय होऊन कैवल्य म्हणजे काय, याचें उपपादन केलें आहे हे कैवल्य प्राप्त झाले म्हणजे योग्याच्या अंगी सहजच अणिमादि शक्ति येतात. आता सर्व भूतजात त्याच्या स्वाधीन. पाहिजे तर सूक्ष्म शरीर धारण करावे पाहिजे तर स्थूल शरीर धारण करावे.

of what is subtile, concealed, or remote, is then possessed Ah! the knowledge of the world, of the stars, and their motions—of intricate arrangements and adjustments, physiological and anatomical, controlling all thirst and hunger, steadying the mind, realizing the society of the pious, and knowing fully the state of his own mind and that of others, knowing God, and possessing a power over his senses, even though he is out of contemplation, because of his knowledge of God (Purusa). A Yogi enters the body of another and is not hurt by throngs and is able to pass over water A Yogi is illumined as if by light This involves *mesmerism*

A Yogi sees, hears, and knows every thing objective and subjective He travels through the sky. All his uneasiness is gone.

The fourth chapter characterizes such exhibition of powers as mean and explains what is real universalization and unlocalization of the spirit This is called Kaivalya. When this is secured, a Yogi necessarily possesses certain powers Master of all existence, able to assume any form, now subtile and now gross, though beautiful in appearance and delicate, yet strong and adamantine, lord of his senses, and travelling about with the speed of the mind itself, cognizant of

रूप जरी लावण्य आणि नाजुक, तरी शरीर परमात्मस्थ आपल्या शरीराचा राजा योगी मनोवेगानें इकडे तिकडे भ्रमण करणारा विवेक-संपन्न, कैवल्या मध्यें निमग्न होऊन योगिराज रमताहे

योगशास्त्रामध्यें योग्यास सर्वव्यापि चैतन्याचा साक्षात्कार होतो एवढेंच काय, सर्वव्यापि-चैतन्य म्हणजे परमात्मा तोच जीवात्मा असा त्यास साक्षात्कार होतो योगी आता भावितात्मा झाला म्हणजे काल आणि स्थल अशा प्रकारच्या सर्व उपाधींतून सुटला। योगी जीवन्मुक्त झाला म्हणजे लिंग देहाच्या आणि या जगाच्या उपाधींतून जिवंत असताहि सुटला। असें ज्या योगशास्त्रामध्यें वर्णिलें आहे त्या योगसूत्रांचें आम्ही या पुढें विवेचन करणार

all things, and yet influenced by that knowledge which is the fruit of pure discrimination—distinguishing and comparing a Yogi lives on

According to this system, a Yogi realizes the presence of the universal spirit in himself—Yes he sees and realizes the identity of the spirit in himself with the spirit which pervades all space—call it spirit or intelligence or motion because the word *Chaitanya* alone can explain it A Yogi is Bhâvitatman his spirit universalized his spirit unlocalized. A Yogi is Jîvan-mukta. He is emancipated from the trammels of the Peri spirit and of the world while he lives in the flesh

Our readers will notice that we have entered on the explanation and interpretation of the Yoga sûtras to which we have thus introduced them

सूत्राणि.

अथ योगसूत्राऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ योगानुशासनं ॥ १ ॥

भावार्थः । अथशब्दः प्रारंभार्थः । वक्ष्यमाणयोगस्य शास्त्र योगानुशासनं ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

भावार्थः । चित्तस्य वृत्तयः चित्तवृत्तयः । तासामुपशमः चित्तवृत्तिनिरोधः । तर्हि किंनाम चित्तं । चित्तं बुद्ध्यहंकाररूपं । आत्मचैतन्याद् भिन्न । तस्य का वृत्तयः । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्काररूपा ये परिणामास्ते तस्य वृत्तयः । चित्ते सत्वरजस्तमसां प्रकृतिगुणानां य आविर्भावः तस्य निरोधः । पुनश्च माधुर्यौजःप्रसादगुणस्य चित्तस्य प्रवृत्तिं काव्यमीमांसा अपेक्षते । योगस्तु तस्य निवृत्तिं । यज्ञकर्मसिद्ध्यर्थं संसारकर्मप्रवृत्तिमनुशास्ति पूर्वमीमांसा । योगस्तु सर्वनिवृत्तिं । योगपूर्विकोत्तरमीमांसा । योगशास्त्रे जीवात्मपरमात्मनोरभेदः ॥

योगसूत्राचा पहिला पाद.

१ आतां योगाचे अनुशासन

२ योग (म्हणजे) चित्ताच्या वृत्तींचा निरोध

१ सूत्रांतील 'आता' शब्दाचा अर्थ प्रारंभ योग म्हणजे काय ह्याचें पुढें विवेचन होणार आहे अनुशासन शब्दाचा अर्थ शास्त्र या सूत्रीं योगशास्त्राविषयीं विवेचन होणार इतकें सांगितलें आहे

२ सूत्रांतील तिन्ही शब्दाच्या अर्थाचा नीट सूक्ष्म विचार करावयाचा आहे चित्त म्हणजे काय, त्याची वृत्ति म्हणजे काय, आणि त्याचा निरोध तो कसा? मनुष्याला अस्थिचर्मादिकांचा स्थूल देह आहे त्याच्या आत त्याला चालक एक लिंगदेह आहे त्यासच सूक्ष्मदेह असें म्हणतात सूक्ष्मदेह काय स्थूलदेहासारखा दृश्य आणि जड आहे? तो दृश्य आणि केवळ जड नाही तथापि तो देह आहे त्याच्या अंगी स्वत प्रवृत्त होण्याची शक्ति नाही तर तो काय आहे? ज्या कर्मे अनुभवावरून स्पष्ट आपणास कळतात त्यांचें तो अधिष्ठान आहे मी आहें असें आपणास नेहमी भान होत असतें, म्हणजे मी स्वतंत्र कोणीएक व्यक्ति आहे, असें नेहमी आपणामध्ये स्फुरत असतें याचेंच नाव अहंकार दुसरें हें अमुक आणि

THE FIRST CHAPTER OF THE YOGA SÛTRAS

1 Now an explanation of Yoga

2 Yoga is a restraint of the activities of the inner man

1 The term *now* in the sûtra indicates a commencement, and points out that a dissertation is to be offered on the Yoga system of philosophy The term *Anushâsana* means a system explained This is an introductory sûtra

2 The three terms used in the sûtra deserve a close examination They are—*Chitta Vritti* and *Nirodha* Man consists of a gross body formed of bones skin blood and muscles Within this is situated the subtle body called the *Linga-deha* or Sûksma *deha* The movements of the Sthûla-deha or gross body are regulated by the subtle body or Sûksma-deha The former is seen and is material The latter is semi material yet it is a mere body because it cannot act of itself What is it then? It is the seat of all those activities of which we are always aware The sense that *I am* moves us and constitutes personal identity We constantly know and feel that we are independent individualities This self-consciousness is called *Ahankâra* Again the inner man possesses the power of determining the nature of different objects

हे अमुक नव्हे असा निश्चय आम्हास करता येतो त्या शक्तीचे नाव बुद्धि. कर्मेंद्रियाचा आणि ज्ञानद्रियाचा ज्याच्या योगाने सबध राहतो ते मन बाह्य वस्तु जेणेकरून आत्म्यास कळतात ती ज्ञानेद्रिये, ती पाच आहेत त्वचेतील स्पर्श करून घेण्याचें जे सामर्थ्य ते त्वगिंद्रिय; डोळ्यातील पहाण्याचें जे सामर्थ्य तें चक्षुरिंद्रिय; कानातील ऐकायाचे जे सामर्थ्य ते श्रोत्रेंद्रिय; जिव्हेतील रसानुभव घेण्याचे जे सामर्थ्य त्याचे नाव रसनेंद्रिय. नाकातील वास घेण्याचे जे सामर्थ्य त्याचें नाव घ्राणेंद्रिय ही पांच ज्ञानेंद्रिये; आता कर्मेंद्रिये कोणती? बाह्य वस्तूचे ज्ञान होण्याकरिता आत्म्यास जशी ज्ञानेंद्रियेसाधने लागतात, तशीच कर्मेंद्रिये ही त्याची साधने आहेत ज्ञानेंद्रियाच्या योगेकरून बाह्यवस्तूचे ज्ञान आत आत्म्यास होते. कर्मेंद्रियाच्या योगाने आत्म्याच्या ज्या ज्या आज्ञा आतून सुटतात त्या त्या बाह्य जगतामध्ये अमलात येतात जसा ज्ञानेंद्रियाचा सबध सर्व शरीराशी आहे तसा कर्मेंद्रियाचा सबधहि सर्व शरीराशी आहे. तथापि मुख्य पाच स्थाने कर्मेंद्रियाची मानली आहेत ती स्थाने ही – दोन हात, दोन पाय, मळद्वार, मूत्रद्वार, आणि जीभ. यामधील कर्म करण्याचे निरनिराळे सामर्थ्य ते इंद्रिय जसा एखाद्या नगरीमध्ये राजा वास करतो तसा आत्मा शरीरामध्ये वास करतो बुद्धि, अहकार, मन ही त्याची प्रधानमडळी. बाहेर राज्यामध्ये काय काय चाललें आहे हे आत्म्यास कळवि-

We know that such and such a thing is, and such and such a thing *is not*. This power of discrimination is called Buddhi. That which connects the sensations from without and volitions from within is called Mana or the mind The senses which convey to the inner man, and through him to the spirit the knowledge of objects in external nature are called Jnânendriya They are five Touch or Sparsha, the seat of which is the skin, the sight or the power which the eye possesses, the hearing or the power which the ear possesses, taste or the power which the tip of the tongue possesses, smell or the power which the tip of the nose possesses These five senses are called the Jnânendriya or the faculties of sensuous perception They are—Sparsha, Chakshurindriya, Shrotrendriya, Rasanendriya, and Ghrâṇendriya The powers which convey the volitions or voluntary motion from within are called the Karmendriya As the senses are the means of conveying a knowledge of external nature to the spirit through the subtle body, so these Karmendriyas are its means The former cause a perception of objects in external nature, the consequence of this is—the spirit externalizes and seeks to execute on external objects its behests As the faculties or powers of sensation reside in the whole body, but are specially expressed by its particular parts, of volition so the powers of and voluntary motion reside in the whole body, but are expressed by its certain parts only The Karmendriyas are also five. They are—the two hands, the two

णारी जासूदमंडळी ज्ञानेंद्रियें तसेंच आत्मा ज्या ज्या काहीं आज्ञा करतो त्या त्या सान्या बाहेर नेऊन लोकांत अमलांत आणणारी जासूद मंडळी हीं कर्मेंद्रियें वाचक हो जरा स्वस्थ बसा आणि उलटी दृष्टि करून शरीरामध्यें काय चाललें आहे तें पहा जसे तारायंत्राच्या कचेरीतून काहीं निरोप बाहेर जातात, आणि बाहेरून निरोप जसे आत येऊन पोंचतात, तसेच ज्ञानेंद्रियांच्या योगेंकरून बाह्य वस्तूंचें आत्म्यास ज्ञान होतें आणि आत मध्यें आत्म्यापासून जे हुकूम सुटतात ते कर्मेंद्रियांच्या द्वारें परिणाम पावतात अस्तु पांच कर्मेंद्रियें, पांच ज्ञानेंद्रियें, मन अहंकार आणि बुद्धि हीं मिळून तेरा झालीं पुन्हा या संसारामध्यें पृथ्वी आप तेज वायु आणि आकाश आहेत या पांच स्थूलभूतांचा विस्तार कोठून? यांचीं मूलस्थानें कोणती? असा विचार केला असतां या पांचांचीं पांच मूलस्थानें आहेत म्हणजे पांच मूलशक्ति आहेत या मूलशक्तींचें नांव तन्मात्रा पृथ्वीची तन्मात्रा गंध पाण्याची तन्मात्रा रस तेजाची तन्मात्रा रूप वायूची तन्मात्रा स्पर्श आकाशाची तन्मात्रा शब्द ह्या पांच तन्मात्रा, पांच ज्ञानेंद्रियें, मन बुद्धि इतकीं एकत्र मिळून त्यामध्यें अहंकार म्हणजे मी आहे अशी स्फूर्ति उत्पन्न होते याचें नांव लिंगदेह किंवा सूक्ष्मदेह आत्मा किंवा पुरुष तो नरदेहांत मुख्य तो नित्य आहे त्याला जन्ममरण नाहीं त्याची आणि लिंगदेहाची जोंपर्यंत गांठ आहे तोंपर्यंत

feet the power of speech, the organ of generation and the rectum. These possess the power of performing their own functions. The spirit is like a prince residing in a town. Self-consciousness the *mind* and the power of discrimination are his ministers. The *senses or the powers of sensuous* perception are his servants who constantly inform him of all that happens in the world. His behests are communicated to and executed on the external world by another set of servants known as Karmendriyas. Reader compose yourself for a minute or so and looking in upon yourself *see what passes within. As the* telegraph receives and sends out messages so the inner man discharges two functions. By means of the five senses knowledge is conveyed to the Spirit. By means of the Karmendriya the spirit acts on the external world. This is just the distinction between the nerves of sensation *and motor nerves*. Suffice it to state that the five Jnanendriyas and five Karmendriyas the *mind* self consciousness and discrimination—all these are the thirteen *powers of the inner man. Again* we find in external nature the solid earth, water light air and æther. These are called gross existences. What is the origin of these? From what do they develop? It is stated that these five gross elements have five corresponding subtle elements and these are called Tanmatras. These are—Gandha or the object of smell liquidity or *the object of taste* form is the object of sight consisting in light Sparsha is the object of the air

ब्रह्मांडस्फूर्ति होते. आणि या बाह्य संसारामध्ये आत्मा गुतून राहतो. यास योगशास्त्रात व्युत्थान असे म्हणतात. आणि व्युत्थानामुळे आत्म्याच्या मागे जन्ममृत्यूचे रहाटगाडगे लागले आहे. जन्मास यावे, मरावे, पुनः जन्मास यावे असा आत्मा फिरत असता लिंगदेहहि त्याजबरोबर फिरतो. मरायाच्या वेळी लिंगदेहाचा नाश होत नाही. जोपर्यंत आत्म्याची आणि लिंगदेहाची गाठ, तोपर्यंत आत्म्याच्या पाठीमागे ससार, व्युत्थान, जन्ममरणादि अवस्था लागल्याच आहेत लिंगदेहाची आणि आत्म्याची सगति सुटली की आत्मा मुक्त झाला असा हा लिंगदेह या लोकानी का मानला? वृक्षबीज हें अतिसूक्ष्म आहे. तथापि त्यापासून प्रचंड वृक्ष उत्पन्न होतो. तसेच मनुष्याचे बीज अतिसूक्ष्म आहे. आणि त्या बीजापासून सारा मनुष्य उत्पन्न होतो. तेच फळ, तेच फूल, तीच पाने उत्पन्न करण्याची शक्ति जशी वृक्षबीजात असते, तशी मनुष्यबीजातहि आहे बापाचा किंवा आईचा जो कुर्रा, बापाची किंवा आईची जी मुद्रा, बापाची किंवा आईची ची ठेवण, बापाचा किंवा आईचा जो बाधा, बापाची किंवा आईची जो बुद्धि, ही सर्व तशीच्या तशीच मुलामध्यें उतरतात हे कसे? पिढ्यानपिढ्या एकच छाप जसा उठत चाललेला असतो. हें जें शरीरामध्यें उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य त्याचें नाव लिंगदेह.

अस्तु या लिंगदेहामधील बुद्धि

pervading the human body, sound is the object of æther which is the essence of the sense of hearing, self-consciousness resides in or is felt by, the inner man consisting of the five subtle elements, the five powers of sensation, the five powers of voluntary motion, the power of discrimination and the *mind* This is called the subtle body. This is the inner man Independent of it, beyond it, and above it, is the spirit, which is eternal above decay and destruction So long as it is united to the subtle body, it externalizes, localizes and is involved in material activity. This is called externalization or Vyuththâna, and because of this the human spirit becomes subject to transmigration it is born, it leaves the human body at death While it transmigrates from one animal body to another, the subtle body accompanies it. The subtle body is not destructible, and it is not destroyed at the time of death, because the subtle body is united to the spirit, it is compelled to externalize, to materialize, and to transmigrate—to be born and to die When the union between the subtle body and the spirit is broken, the spirit is emancipated Where is the necessity of recognizing the existence of the subtle body? The seed is super-sensual, yet it produces an immense tree In like manner the human seed is extremely small—really super-sensual, yet man develops out of it, just as the seed of a tree possesses the power of re-producing from generation to generation the same kind of fruit, the same kind of flower, and the same

आणि अहंकार यांना अशी एक शि
न समर्थ आहे त्याप्रमाणे
ना निर्व चित्त असा टाइप आहे चित्त
हा ज्यो एक आरसा आहे त्यात बाह्
ू वस्तूंचा प्रतिबिंबें उठत चित्त हें
जल आहे त्यांत लाटा येतात आहे त्यांना
चर क्षणाक्षणी निरनिराळे रंग उठता
नो त्या लाटांवर चित्त हें असा आहे
सोनेरी क्षणाक्षणीं निरनिराळे परिणाम
होतात हें न निरनिराळे परिणाम हे
च निरनिराळे रंग, ही जी चित्तवि
त्ती प्रतिबिंबें दाखवितात चित्तवृत्ति
चित्ताचे व्यापार, प्रकाश आणि स
त्त्व हे गुण वरील व्यापार होत
गुण, आणि तम हे गुण समतोल असता
नी त्यांचें नांव प्रकृति अथवा प्रकृ
नाप्रमाणें चित्त वरील हाटे
असे हे चित्त ज्याच्या गुणि
ना गुणि चाल प्रत्यावर्तन पडून त्या
चा भाग आत्म्यावर प्रतिबिंबित, चर्चेच
त्या योग आता येतात आणि त्या
वरील संबंध काय आहे हें पाहण्यास
योग्य पाहिजे प्रकृतीमध्ये विकार
ज्ञानादिगुणांत निर्माण पडतें आहे त
असें विवेकी बाह्य विषयावर आ
सक्ति असणें म्हणजे आहे आणि ति
च विचार पडून झाले हे जे त्यामधील
माधुर्य आज रिया प्रसाद, हे गुण प्रगट
होतात आणि माधुर्याच्या योगानें चित्त
जगीं प्रगट जात आनंदाच्या योगानें चित्त
जगीं पटतें प्रसादाच्या योगानें चित्त सारें
व्यापून मात्र जातें यास्तव हा
आहे अज्ञाना आणि ज्ञाना मधील

kind of leaf, so the human seed also possesses the similar power of development. The addresses of the parents, their air with its all the graces, the frame of their body with its trick of movement, their intellectuality and feeling,—all these are reproduced in the child. How is this? From generation to generation the type is continued. This power of propagating the species is supposed to be lodged in a semi-material body, and this is the Linga-deha. Is it protoplasm or the cell? Suffice it to state that the faculty of judgment or discrimination and the faculty of intention or option forming the subtle body have powers of their own, and on account of these powers, the two faculties are specially said to constitute the inner man or *Chitta*. *The inner man is like a mirror, in which objects in nature are reflected.* The inner man is like water in a vessel *which has its ripples from moment* to moment—ripples with their shuffling tints and hues. The inner man from moment to moment undergoes transformations. These transformations—these ripples, these reflections—are characterized as the activities of the inner man which is affected by the qualities of light darkness and truth. These qualities being perfectly equipoised constitute what is called Prakriti or nature. When the equilibrium of qualities forming nature is disturbed intelligence as a factor of the inner man results. Intelligence or the faculty of discrimination develops into self-consciousness, and self-consciousness into mind. These

झाला म्हणजे लाख जशी गळते, तसे माधुर्यगुण उत्पन्न झाला की चित्त गळते. अग्नि आणि लाकूड याचा सयोग झाला म्हणजे लाकुड जसे पेटते, त्यातून ठिणग्या बाहेर उडूं लागतात, त्यातून ज्वाला निघू लागतात. अशी ओजोगुणाच्या योगाने चित्ताची स्थिति होते. रानशेणीचा आणि अग्नीचा सयोग झाला म्हणजे जशी रानशेणी अग्नीने व्याप्त होते, ती सारी अग्नीने भरून जाते, तीमधून ज्वाला निघत नाहीत किंवा ती जळून जात नाही, तेथल्यातेथेच ती तशी राहते, अशी चित्ताची जी स्थिति तो प्रसाद. अशा या गुणाच्या योगाने चित्तामध्ये रसविपाक होतो आणि त्या रसविपाकाच्या योगाने चित्तास अद्भुत आनंद प्राप्त होतो. अशी ही जी मनुष्याची प्रवृत्ति तोच धर्म असे काव्यप्रकाशादि स्पष्ट म्हणतात योगशास्त्र असे म्हणते की चित्तास आवरून धरावे. कोणत्याहि विषयाविषयी त्याची प्रवृत्ति होऊ देऊं नये. मुळी त्यामध्ये वृत्तिच उत्पन्न होऊ देऊं नये. इतके काय पण चित्ताचा आणि आत्म्याचा सगच तोडून टाकावा. याचेच नाव चित्तवृत्तिनिरोध. पुन. पूर्वमीमासेमध्ये यज्ञकर्मे साधावीत हाच कायतो मुख्य धर्म असे वर्णिले आहे, आणि ती यज्ञकर्मे साधण्याकरिता ससारामध्ये प्रवृत्त झाले पाहिजे. प्रथम व्युत्थान-अवस्था आणि मग यज्ञकर्मे; आणि ही यज्ञकर्मे साधली की मनुष्य कृतार्थ झाला योगशास्त्र असे म्हणते की यज्ञकर्मे नकोत, संसार नको, मुळी चित्तच नको.

activities of the inner man are to be diverted from objects in nature, and to be directed to the spirit within. This is what is called Yoga. We will briefly distinguish between Yoga and other systems of philosophy. The system of Æsthetics, expounded in a treatise called the Kâvyaprakâsha, declares that the external tendencies of the inner man and its engrossment by objects in nature, are in place, and when the inner man is so engrossed, its sweetness, its energy, or its mildness are manifested. The quality of sweetness, as it were, melts the inner man. The quality of energy ex[illegible]nes it. The quality of mildness simply occupies it. This is illustrated in the following way. As lac melts, when it is set on fire, so the inner man melts, when he is affected by sweetness, and when a piece of wood is set on fire, it scintillates and burns off, sending forth flames. In this way the quality of energy affects the inner man. A piece of dry cow-dung, when set on fire, simply becomes white hot, being occupied by the fire, not being burnt down, not emitting any flames, but quietly settling down as it is. In this way the inner man is affected by the quality of mildness. By means of these qualities, a sentiment engrosses and overpowers the inner man, and when in this condition, he feels an unusual joy. To pursue such joy is the duty of man. This is the doctrine of Indian Æsthetics. Opposed to all this, Yoga states—restrain the inner man, control all his activities, as they pursue objects in nature. Yea, see that

शुद्ध आत्म्यानें आत्म्याच्या ठायीं रत व्हावें योगशास्त्राची आणि उत्तर मीमांसा शास्त्राशी सांगड आहे योगशास्त्रामध्यें जीवात्मा आणि परमात्मा यामध्यें भेद नाहीं इतकें हें निरूपण करण्याचें रहस्य इतकेंच की चित्त म्हणजे सज्ञानतंतु-जाळ सामर्थ्य असा एकंदर शास्त्रकाराचा समज असे कोणकोणत्या शास्त्राच्या प्रवृत्तीवर कटाक्ष, कोणकोणत्या शास्त्राच्या निवृत्तीवर कटाक्ष, हें वाचकांच्या लक्षात येईल

the inner man is free from all activities, nay more, let the connection itself between the inner man or the subtle body and the spirit be broken This is the signification of restraining the activities of the inner man. Again, the Pûrva-Mîmânsa system of philosophy declares that sacrifice is the highest duty of man and to accomplish sacrifice the fleshly—the worldly activities of man are in place First engrossment or worldliness next sacrifice and when sacrifice is accomplished man has accomplished the purpose of his life The Yoga system of philosophy on the contrary declares that no sacrifice is necessary worldly activity is not necessary the subtle body itself is not necessary—all these

philosophy helps the Uttara Mîmânsâ-system of philosophy According to Yoga the human spirit and the Supreme Spirit are identical Our object in offering all this explanation is to show that by the subtle body our philosophers mean the nervous system, and that by the term Chitta the intellectual and the emotional and the other operations of the mind are meant and to point out what systems of philosophy inculcate worldliness and what condemn it

सूत्राणि.

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं ॥ ३ ॥

भावार्थः । यदा योगः सिद्ध्यति तदा द्रष्टुर्नाम जीवात्मनो लयः स्वस्वरूपे भवति । जीवात्मा स्व पश्यन् योगजनितसुखातिशयमनुभवति ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

भावार्थः । इतरत्र नाम यदा योगस्थं चित्तं नास्ति तदा चित्तस्य वृत्तिर्विषयरूपा विद्यते । यथा चित्तस्य वृत्तिः तथात्मा जानाति । सारूप्यं समानरूपतेति यावत् । एषा तु व्युत्थानाऽवस्था समाध्यवस्थाया भिद्यते ॥

वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

भावार्थः । वृत्तयस्तु पंचावयवाः । ताः क्लेशकारिका अक्लेशकारिकाश्च । वाह्यविषयदर्शनेनांतरविषयदर्शनेन च चित्तमनेकधा सक्रियते । ते संस्कारा वृत्तिरूपपरिणामानुत्पादयति । वृत्तयस्तु सस्कारान् जनयंति । एतच्चक्रमनिशं चलति । काश्चित् क्लेशं जनयंति काश्चिद् न । याः क्लेशं जनयंति ताः रजस्तमोगुणाक्रांताः । तेन या क्लिष्टा वृत्तिः सा राजसी तामसी वा । या अक्लिष्टा सा सात्विकी । वहिर्मुखचित्तस्य क्लिष्टा वृत्तिः । अंतर्मुखस्य चाऽक्लिष्टा । या क्लिष्टा सा पापाय ससाराय च । याऽक्लिष्टा सा कल्याणाय मोक्षाय च । भवतु क्लिष्टाऽक्लिष्टा वा । वृत्तेः पंचाऽवस्था अवयवा वा । अवयविनी चित्तवृत्तिरेका ॥ अवस्थाभेदेन सूत्रे वहुवचनं कृत ॥

३ तेव्हां पाहणाराची स्वतःच्या रूपामध्यें स्थिति

3 Then the seer subsists in his own form

४ याशिवाय आत्म्यांत चित्ताचें प्रतिबिंब पडतें

4 Under other circumstances, the Spirit reflects the activities of the subtle body

५ वृत्ति पांच प्रकारच्या, (त्या) क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट

5 The activities are five fold— being divided into painful and pleasurable

३ चित्तवृत्तींचा निरोध झाला चित्त एकाग्र झालें, चित्ताची समाधि साधली बाह्य जगांतील दृष्टि उडून गेली अंतर्मुखतेच्या योगानें आत्म्याचा साक्षात्कार झाला, अशा वेळीं पाहणारा म्हणजे आत्मा, आपल्या स्वतःच अवलोकन करतो आणि आपल्याच ठायीं आपण गढून जातो मग त्या आत्म्याला अतिशय सुखाचा अनुभव होतो सार्‍या बहिर्मुखतेचें कारण चित्त त्याचा आणि आत्म्याचा जोंपर्यंत संग असतो तोंपर्यंत आत्मा बहिर्मुख असतो हा संग सुटला, चित्ताची गति खुंटली, चित्तास सोडून आत्मा एकटाच राहिला म्हणजे याचेंच नाव योग

४ जेव्हां योगानें चित्त आवरलें नसतें चित्ताची सारी प्रवृत्ति बहिर्मुख असते बाहेरच्या विषयांनीं तें भासून गेलें असतें जसा बाह्यविषय तशी चित्ताची स्थिति आणि चित्तामध्यें नानातरंग उठताहेत क्षणो क्षणीं त्याचे रंग पालटताहेत तेव्हां अशा स्थितींत जें आत्म्यास भान होतें तें व्युत्थान व्युत्थान अवस्था

3 The activities of the subtle body are controlled and concentrated and brought to a point it is diverted from external nature, attention being turned inward Now the spirit is seen. This time is mentioned by the word *then* in the sûtra. The seer is Spirit He then sees him self and being engrossed by self, delights in self The Spirit then experiences unspeakable joy The cause of all externalization and localization is the subtle body So long as the spirit is connected with this subtle body, its activities are external and local But when this connection is broken the power of the subtle body is gone Independently of the subtle body, the spirit delights in itself This is what is meant by Yoga.

4 When the Spirit is influenced by the subtle body, the activities of which are not controlled when the subtle body externalizes itself and is engrossed by objects in nature its condition is determined by the objects it seeks The subtle body is affected by strange sensations and from moment to moment manifests new propensities When the

सूत्राणि.

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

भावार्थः । प्रमाणवृत्तिः विपर्ययवृत्तिः विकल्पवृत्तिः निद्रावृत्तिः स्मृतिवृत्तिश्च । एताः पंच वृत्तयः । तासां लक्षणान्युत्तरत्र करिष्यंते ॥

ह्मणजे संसारामध्यें गढून जाणें, आणि योग म्हणजे समाधि करून आत्मसाक्षात्कार करून घेणे. असा योगामध्ये आणि व्युत्थानामध्ये भेद आहे.

५. चित्ताची वृत्ति म्हणजे चित्ताची बाह्य प्रवृत्ति. जो विषय त्या पुढे येईल त्यासारखे ते रंगून जाते. त्याचा आकार च विषयासारखा होतो. अशी जी ही चित्ताची वृत्ति तिचे पाच प्रकार आहेत. आणि ह्या पांचहि प्रकाराचे क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट असे दोन भेद आहेत. मानसविषय म्हणा, किंवा बाह्यविषय म्हणा, त्यांच्या योगाने चित्तावर संस्कार होतो. त्या संस्काराच्या योगानें चित्ताचा काही परिणाम होतो. हीच चित्ताची वृत्ति. या वृत्तीच्या योगेकरून चित्तावर पुनः संस्कार घडतात. असें चक्र रात्रंदिवस चाललेंच आहे. काही वृत्तीच्या योगाने चित्तास क्लेश होतात. काहींच्या योगानें चित्तास क्लेश होत नाहीत. चित्तास रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण हे लागलेच आहेत. त्यांच्या योगाने तें व्यापून गेले आहे. ज्या वृत्तीमध्ये तमोगुणाचा किंवा रजोगुणाचा संवेग ती तामसी किंवा राजसी वृत्ति. अशी वृत्ति

Spirit, influenced by the subtle body, externalizes, it is Vyutthâna. By Vyutthâna is meant to be engrossed in worldliness. By means of Yoga, the Spirit looks in upon itself This is the distinction between contemplation and externalization

5. Properly speaking, the subtle body manifests only one activity. It externalizes itself. It becomes like the object to which it is directed. It is *transformed* into the form of the object which it seeks This one activity of the subtle body is five-fold, and is either painful or pleasurable. The subtle body is affected by its own experiences or the objects in nature. It undergoes a transformation when it is so affected Such a transformation is called its activity. These activities act upon the subtle body in their turn, and this continues night and day. Some activities *cause pain to the subtle body*, others do not The qualities of light, darkness and truth are inseparable from the subtle body These engross it When darkness predominates, blind passion is the activity of the subtle body When light predominates, it seeks pleasure But whether under the influence of light or darkness, pain is its in-

६ प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा, (आणि) स्मृति

चित्ताची माला म्हणजे चित्तास क्लेश होतात आणि सत्त्वगुणानें चित्त व्यापून गेलें म्हणजे त्यास क्लेश होत नाहींत राजसी आणि तामसी या वृत्ति वाईट आणि सात्त्विकी वृत्ति चांगली बहिर्मुख चित्त झालें कीं त्यापासून चित्तास क्लेश होतात अंतर्मुख चित्त झालें कीं त्यास क्लेश होत नाहीं क्लेश करणारी जी वृत्ति तिच्या योगानें चित्त पापास आणि संसारास प्रवृत्त होतें क्लेश न करणारी जी वृत्ति तिच्या योगानें चित्त कल्याणास आणि मोक्षास प्रवृत्त होतें

६ चित्तवृत्तीचे पांच प्रकार आहेत असें आम्ही मागाल सूत्रीं वर्णिलें आहे ते पांच प्रकार हे चित्तास जेव्हां खरें ज्ञान प्राप्त होतें तेव्हां त्याची जी वृत्ति होते त्यास प्रमाण असें म्हणतात चित्तास भ्रांति पडली म्हणजे त्या वृत्तीचें नांव विपर्यय शब्द आहे पण तशी वस्तु नाहीं तेव्हां जी चित्ताची स्थिति होती तिचें नांव विकल्प निद्रा कशी असते हें प्रसिद्ध आहे आठवण जी राहते त्या वृत्तीचें नांव स्मृति या पांचहि वृत्तींचीं पुढील सूत्रीं लक्षणें केलीं आहेत, आणि त्यांचें निरूपण केलें आहे

6 Judgment, error, indecision, sleep, and memory, (are the different conditions of the mind)

evitable lot, but when it is influenced by truth it experiences no pain. The activities of light and darkness are to be condemned. The activity produced by truth is commendable. When the subtle body externalizes itself it experiences pain, but all pain disappears when its activities are turned inward. Painful activities lead the subtle body to commit sin and to be worldly. The other activities lead it to seek its own good and its emancipation.

6 We have already stated that there are five kinds of the activities of the mind. They are the five conditions mentioned in the sûtra. When the mind perceives a thing correctly—when it knows it as it is—its activity is characterized as Judgment or the power which takes evidence and ascertains truth. When it sees a thing to be what it is not, its activity is characterized as error. When there is a word to which nothing corresponding really exists, the mental activity caused by the knowledge of a mere word is characterized as indecision. What sleep is, is well known. The sûtra considers it a mental activity because the condition of sleep is known in wakefulness. Memory is the mental condition in which what is once known is re-called. All these five activities are defined and explained in the following sûtras.

सूत्राणि.

प्रत्यक्षाऽनुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

भावार्थः । प्रमाणवृत्तिस्त्रिधा प्रादुर्भवति । तत्र यच्चित्तमिंद्रियद्वारा जानाति स्वसंस्कारैर्वाऽनुभवति तत् प्रत्यक्षं । तत् कथं भवति । इंद्रियद्वारा बाह्यविषयः चित्ते उपरागं करोति । तेन बाह्यविषयरूपं चित्त भवति । पुनः । पक्षे हेतुदर्शनेन साध्यमनुमीयते । कथं । पक्षे हेतोर्वृत्तिः । तेन पक्षे साध्यवृत्तिः । कथं । नियमेन हेतुसाध्ययोः सहवृत्तित्व । अत्र-व्याप्ति. लिंगपरामर्शश्च । हेतुः साध्यं पक्षश्च प्रयुज्यंते ॥ उपमानस्य योगशास्त्रेऽनुमानेतर्भावः ॥ आप्तवचनमागमः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता ॥ एषां विचारस्तु काणादीये शास्त्रे विशेषेण कृतः । पतञ्जलिना त्वेकस्मिन् सूत्रे दिग्दर्शनं कृतं । अन्यानि सूत्राणि तु प्रक्षिप्तानीति केचिद् भाष्यकारा वदति ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं ॥ ८ ॥

भावार्थः । मिथ्याज्ञानं प्रमाणविरुद्धं । तस्माऽतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं । संशयोपि मिथ्याज्ञान ॥

७ प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शाब्द हीं तीन प्रमाणें

८ विपर्यय म्हणजे मिथ्या ज्ञान—तें नसतांना तें आहे असें भान

7 Direct perception, inference, (and) testimony are the (three) kinds of judgment

8 Error is knowledge without any foundation—to perceive a thing to be what it is not

७ प्रमाण म्हणून एक चित्ताची वृत्ति आहे. तिचे तीन प्रकार आहेत—प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शाब्द. प्रत्यक्ष म्हणजे काय? इंद्रियांच्या द्वारा किंवा आपल्या संस्कारांच्या द्वारा चित्ताला जो अनुभव त्याचें नाव प्रत्यक्ष. तें दोन प्रकारचें आहे. एक बाह्य प्रत्यक्ष आणि एक मानस प्रत्यक्ष. बाह्य प्रत्यक्ष कसें घडतें? बाह्य जे काहीं विषय आहेत ते इंद्रियांच्या द्वारा चित्तावर रंग चढवितात तेणें करून बाह्य विषयासारखें चित्ताचें रूप होतें. बाह्य विषयांच्या योगानें चित्ताचा आकार जो बदलतो त्यास योगशास्त्रांत उपराग असें म्हणतात. दुसरें अनुमान म्हणजे काय? पक्ष हेतु आणि साध्य हीं तीन साधनें आहेत. हेतु दिसण्यांत आला म्हणजे पक्षाच्या ठिकाणीं साध्य आहे असें जें कळतें त्याचें नाव अनुमान. हें कसें? पक्षाच्या ठायीं हेतु आहे असें प्रथम ज्ञान होतें. पुढें पक्षाच्या ठायीं साध्य आहे असें ज्ञान होतें. हें कसें? असा नियम आहे कीं जेथें जेथें हेतु आहे तेथें तेथें साध्य आहे. यास व्याप्ति असें म्हणतात. या व्याप्तीचें विशेष पक्षाच्या संबंधानें ज्ञान चालें का त्यास लिंगपरामर्श असें म्हणतात. अनुमान

7 Judgment is a mental activity of which there are three forms—direct perception inference and testimony. What is direct perception? Through the medium of the senses or on account of the condition of the mind as already influenced and acted upon the mind perceives objects or ideas directly. This is called direct perception. It is of two kinds—external and internal. How does the mind perceive external objects? Objects in nature through the medium of the senses affect the Chitta, which assumes the form of the objects seen. The form of the Chitta thus changed is called Uparaga in the Yoga Shâstra. Secondly what is inference? The major term the minor term and the middle term are its means and when the co-existence of the middle term and minor term is determined the mental activity is called inference. How is this? The co-existence of the major term and middle term is first seen by the mind. Next it sees a connection between the major term and the minor term. How is this? It is a principle—a universal rule that the middle term and minor term express the invariable co-existence of two

सूत्राणि.

शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

भावार्थः । वस्तु न विद्यते तदर्थः शब्दो विद्यते । तेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते तद् विकल्पात्मकं ।

करण्याकरता पक्ष म्हणजे काय, साध्य म्हणजे काय, हेतु म्हणजे काय, व्याप्ति म्हणजे काय, आणि लिंगपरामर्श म्हणजे काय, इतके कळले पाहिजे.

ज्याविषयी अनुमान काढावयाचें तें साध्य, साध्याचा अमक्याशी संबंध आहे असे ज्याविषयी अनुमानाच्या योगाने ठरते तो पक्ष, आणि पक्षाचा आणि साध्याचा ज्याच्या योगाने संबंध ठरतो तो हेतु. योगशास्त्रामध्ये उपमानास स्वतंत्र प्रमाण मानीत नाहीत त्याचा अनुमानामध्ये अंतर्भाव करतात खरे बोलणाराचे जे वचन त्यास शाब्द प्रमाण असे म्हणतात. खरे बोलणारास आप्तवक्ता म्हणतात. ईश्वर हा आप्तवक्ता आहे. या सर्व गोष्टीचा पूर्ण विचार वैशेषिक शास्त्रात केला आहे. पतंजलीने ह्या सूत्री फक्त निरनिराळ्या प्रमाणाच्या स्वरुपाचें दिग्दर्शन केले आहे. काही एथे योगशास्त्रात सूत्रे आढळतात ती मधल्या मध्येच कोणी घातली आहेत असे काही भाष्यकार मानतात.

८. प्रमाणाचा आणि मिथ्याज्ञानाचा विरोध आहे. वस्तु असावी एक, आणि ज्ञान व्हावे की ही दुसरी आहे. वास्तविक पहाता त्या वस्तूचे धर्म एक प्रकारचे, ते न समजता दुसऱ्याच प्रकारचे धर्म

objects or ideas. This is known as *Vyâpti* or pervading co-existence. When such general knowledge of the invariable co-existence of two objects is applied and a particular minor term is referred to, the mind is said to realize universal co-existence. This is characterized as Lingaparâmarsha or the knowledge of the middle term reason—in reference to a particular object. For making an inference the knowledge of the major term, of the minor term, of the middle term or reason, of the invariable co-existence of the objects referred to by the middle term and minor term, and the knowledge of this co-existence in reference to a particular object represented by the minor term all this knowledge is essential. The predicate of the inference drawn is the major term or Sâdhya. The subject of the inference is the minor term or Paksa That, by which a connection between the major and minor terms is stated, is the middle term or Hetu. Analogy is not recognized by the Yoga-shâstra. It is included in inference itself The statement made by a truthful person is testimony or Shâbda A truthful person is called Âpta God is such All these different kinds of proofs are specially ex-

९ शब्दापासून ज्ञान तर होतें, (आणि) तशी वस्तु नाहीं (याचें नांव) विकल्प

9 Vikalpa is the perception caused by a mere sense of a word to which there is nothing real corresponding

त्या वस्तूमध्यें आहेत असें ज्ञान होऊन बसलें. जसें पाढरा सफेत शिंपला दिसला, आणि हें रुपें आहे असें भान झालें. याला मिथ्याज्ञान असें म्हणतात. संशयाचा अंतर्भाव मिथ्याज्ञानातच करतात. हा साप आहे किंवा दोरी आहे असें जें वाटतें त्यास संशय म्हणतात.

९ विकल्पशब्दाचा योगशास्त्रांत विशेष अर्थ केला आहे. पाहिजे तर हें करावें, पाहिजे तर तें करावें, अशी जी मोकळीक त्यास विकल्प म्हणण्याचा संप्रदाय आहे. परंतु योगशास्त्रांत विकल्प म्हणजे उगीच नांव मात्र आहे तसा पदार्थ जगतांत नाहीं. असें असतां तें नांव ऐकून चित्ताची जी वृत्ति होते तिचें नांव विकल्प. सशाला वास्तविक शिंग नाहीं. आणि कोणी सशाचें शिंग असें म्हटलें तर तेणेंकरून चित्तांत जो व्यामोह उत्पन्न होतो त्याचें नांव विकल्प.

plained in the Vaisheshika-system of philosophy In the above sûtra Patanjali simply indicates the nature of these proofs as he enumerates the different conditions of the mind Some commentators state that some of these sutras are mere interpolations

8 Judgment and error are opposed to one another Say there is one particular thing which the mind perceives to be another It has certain properties which the mind does not perceive But in their stead it perceives other properties which the thing does not possess Such a perception is called Viparyaya or error For instance a white conch is seen and it is believed to be silver Some include indecision in error When the mind does not know whether what it sees is one thing or another—whether a string is a string or a serpent, this is called indecision or Sanshaya.

9 The term Vikalpa is frequently used philosophically Its usual sense is option But in the Yoga-system it means a particular condition of the mind The sense of a word is understood But the mind finds that there is nothing in nature which corresponds to it A hare has really no horns, and yet a horn of a hare is mentioned The mental condition caused by this circumstance is called Vikalpa

सूत्राणि.

अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

भावार्थः । निद्रिका वृत्तिः सा चित्तस्यैकावस्था । तस्यामवस्थायां न किंचिद् ज्ञायते न किंचिदनुभूयते । कथं तर्हि सा वृत्तिः । यदभावज्ञानमवलंबते तज् जाग्रदवस्थायां ज्ञायते ॥

अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

भावार्थः । यद् यदिंद्रियद्वारा ज्ञातं वांतः चेतसाऽनुभूतं तस्य संस्कारद्वारेण या स्फूर्तिः सा स्मृतिः ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

भावार्थः । अभ्यासेन वैराग्येण च तासां क्लिष्टाऽक्लिष्टानां चित्तवृतीनां निरोधः सिध्यति ॥

१० निद्रा (म्हणजे ती चित्त) वृत्ति, जी अभावाच्या ज्ञानाला धरून राहते

११ ज्या विषयाचा अनुभव झाला आहे (तो चित्तातून) निसटून न जाणें याचें नाव स्मृति

१२ अभ्यासानें आणि वैराग्यानें यांचा निरोध

१० योगशास्त्रामध्यें निद्रा ही एक चित्ताची वृत्तिच आहे असें मानलें आहे निद्रा ही चित्ताची वृत्ति असता काही एक कळत नाही कशाचाहि अनुभव होत नाही मग ती वृत्ति कशी? जागे झालें म्हणजे जागृतीचा किंवा स्वप्नाचा काहीं एक अनुभव त्या वेळी होत नव्हता अशी जी चित्ताची वृत्ति तिचें नाव निद्रा अशी वृत्ति आहे जागा झाला म्हणजे मी सुखानें निजलों होतों असें मनुष्य म्हणतो झोंपमध्ये माझी तबेत मोठी खुष होती असेंहि मनुष्य म्हणतो आज माझी मोठी निर्मळ लागली होती, चित्तास काही क्लेश झाले नाहीत असेंहि मनुष्य म्हणतो यावरून अशा या अनुभवास वृत्ति म्हणणें हें योग्य आहे म्हणून निद्राहि चित्ताची वृत्ति आहे म्हणजे निद्रा ही एक ज्ञानाचा प्रकार आहे तार्किकाचें मत याच्या विरुद्ध पडतें निद्रा हें ज्ञान असें ते मानित नाहीत निद्रा म्हणजे ज्ञानाचा अभाव असें ते

10 Sleep is a mental condition which depends on the knowledge of absence (of thought)

11 The power which does not allow past experience to escape is called memory

12 Their removal by means of exercise and self abnegation

10 The Yoga-system recognizes sleep as a mental condition When in sleep the mind perceives nothing and experiences nothing How is sleep then a mental condition? When the mind is awakened it perceives that in sleep it saw nothing it felt nothing it experienced nothing Such a perception is a mental condition When one is awaked he says that he slept well last night that his sleep was sound and that in sleep he was happy In this then an experience is involved It is reasonable, therefore to recognize that as a mental condition to which such an experience points The conclusion from this is that sleep is a mental condition—a form of knowledge The Dialecticians of India are opposed to this They state that sleep is not a form of knowledge but is mere absence of knowledge The Yoga-system considers sleep a positive mental condition The Nyâya-system considers it to be negative The Kâvya mimânsa considers sleep to

सूत्राणि.

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

भावार्थः । चित्तवृत्तीनां निरोधे नाम वृत्तिरहितचित्तस्यात्मनि लयविषये यश्चित्तस्याऽनिशं प्रयत्नः सोऽभ्यासः ॥

मानतात म्हणजे योगशास्त्रांत निद्रेस भाव असें मानतात, न्यायशास्त्रांत ज्ञानसामान्याचा अभाव असें मानतात काव्यमीमांसेमध्ये निद्रा हा व्यभिचारी भाव आहे असे मानले आहे व्यभिचारी भाव म्हणजे काय? एखाद्या रसामध्ये चित्त गुतले आहे, आणि त्या चित्तामध्ये एखादी वृत्ति निरनिराळ्या प्रकारे सचार करीत आहे. अशा वृत्तीस व्यभिचारी भाव असे काव्यप्रकाशात म्हटलें आहे.

११. बाह्यप्रत्यक्ष, मानसप्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शाब्द या प्रमाणाच्या योगानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही योगानें चित्तास काही अनुभव झाला आहे. मग पुढे चित्तावर काही सस्कार झाल्याने तो अनुभव स्फुरू लागतो. यास स्मृति असें म्हणतात. प्रत्यक्षादि प्रमाणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्या योगाने अनुभव होतो. प्रतिभेच्या योगाने चित्तावर काही सस्कार होतात. तेणेकरून चित्तास अनुभव होतो. एखादें मिथ्या ज्ञान झाले की त्याची हि चित्तास सस्काराच्या योगाने स्फूर्ति होऊ लागते. हीहि स्मृतिच आहे. म्हणून स्मृति दोन प्रकारच्या आहेत. सदनुभवाची स्मृति आणि असदनुभवाची स्मृति.

१२. अभ्यास म्हणजे काय आणि वैराग्य म्हणजे काय, याचा विचार पुढे

be a Vyabhichâri-bhâva What is it? The mind is engrossed by a particular sentiment But it experiences thoughts and feelings distinct from the engrossing sentiment Such an experience is called Vyabhichâri-bhâva in the Kâvya-Prakâsha

11 Direct perception of objects in nature, direct perception of ideas, inference, testimony by means of any one of these or by some other means the mind has experience of something Sometimes when acted upon, it re-calls this experience Such a mental condition is called memory Independently of direct perception of objects in nature, or of ideas, or of inference, or of testimony, there are some processes which act upon the human mind It then obtains experience Imagination is such a mental process The human mind may remember its errors, as well as its judgments Memory is, therefore, of two kinds—true and false

12 What is exercise in Yoga? and what is self-abnegation? will be explained in the sequel By means of these two, all the activities of the inner man can be restrained and nullified What are these activities? They have been fully explained in the fifth sûtra All these activities are of two kinds—those that cause pain, and those that

१३ सा स्थितीविषयीं यत्न याचें नाव अभ्यास

होणार आहे या दोहींच्याहि योगानें त्याच्या चित्तवृत्तीचा निरोध करता येतो त्या चित्तवृत्ति कोणत्या ? पहिल्या सूत्रा पासून ज्या सांगितल्या आहेत त्या त्या वृत्ति दोन प्रकारच्या आहेत काहीं क्लेश कारणाच्या आणि काहीं क्लेश नसणाऱ्या सत्यज्ञान झालें म्हणजे चित्ताची जी वृत्ति ती तिचें नांव प्रमाण मिथ्याज्ञान झालें म्हणजे चित्ताची जी वृत्ति ती तिचें नाव विपर्यय जगतांत वस्तु नसतां त द्वाचक शब्दापासून चित्ताला जी वृत्ति झाली ती तिचें नाव विकल्प झोप एक चित्ताची वृत्ति आहे स्मृति एक चित्ताची वृत्ति आहे या मुख्य वृत्ति यांचे अनेक प्रकार त्यापासून चित्तामध्यें उठणारे अनेक तरंग, आणि त्यापासून होणारे सारे चित्ताचे परिणाम यांचा निरोध करणें आहे या निरोधाचा साधनें अभ्यास आणि वैराग्य अभ्यास म्हणजे काय हें पुढील सूत्रीं सांगितलें आहे

१३ ती स्थिति ती कोणती ? चित्ताच्या साऱ्या वृत्ति नष्ट झाल्या आहेत सत्वगुण तमोगुण आणि रजोगुण या पासून चित्त सुटलें आहे आणि असें जें चित्त तें एकाग्र व्हावें आणि त्याचा आत्म्याच्या ठिकाणीं लय लागावा, म्हणून रात्रदिवस चित्ताचा जो प्रयत्न त्याचें नाव अभ्यास

13 An effort to attain to that condition is exercise

cause pleasure That condition of the mind when it perceives objects or ideas as they are is called judgment or Pramâna The condition of mind when it does not perceive things as they are is called error or Viparyaya. The condition of the mind when it knows the sense of a word but does not find anything in nature is called indecision or Vikalpa Sleep is a condition of the mind Memory is its another condition According to its condition the mind energizes Hence there are five principal activities developing into a great variety which affects the mind every moment transforming it in innumerable ways These activities are to be restrained and nullified The means of this are —exercise and self abnegation The following sûtra explains the nature of Yoga or spiritual exercise

13 What is that condition mentioned in the sûtra? All the activities of the mind are nullified The mind is also freed from the power of the three qualities—of truth of darkness *and of light* And when the mind is thus settled its effort to concentrate its activities and to direct them upon the spirit night and day is called Yoga or spiritual exercise

सूत्राणि.

स तु दीर्घकालनैरंतर्यसंस्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

भावार्थः । स प्रयत्नो दृढभूमिरिति कदोच्यते । यदा दीर्घकालपर्यंत स निरंतर श्रद्धया सेवितः तदा । बहुकालं सततं तपोविद्याब्रह्मचर्यश्रद्धान्वित चित्तवृत्तिनिरोधेऽभ्यासः करणीयः ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं ॥ १५ ॥

भावार्थः । ये दृष्टविषया नाम ये विषयाः संसारे प्रत्यक्षमुपलभ्यंते । ये स्वर्गादिविषयाश्च वेदादिभिर्निरूपिताः तेषु विषयेषु चित्त यद् आसक्त न भवति येन च योगिनः स्वाधीनं चित्तं विद्यते तद् वैराग्य ॥

तत् परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं ॥ १६ ॥

भावार्थः । वैराग्य द्विविध । एकं विषयवैराग्यं । अन्यच्च गुणवैराग्य । प्रथम पूर्वस्मिन् सूत्रे निरूपित । अन्यच्चात्र निरूप्यते । पुरुषो नाम आत्मा तस्य ज्ञानाद् गुणानामपि वैतृष्ण्य भवति । कदा । विषयवैतृष्ण्यात् पर । के ते गुणाः सत्त्वादयः । गच्छति सत्त्वं । गच्छति तमः । गच्छति रजः । शुद्ध चित्त वृत्तिरहित यद् आत्मनि लीयते तदुत्कृष्ट वैराग्य गुणवैतृष्ण्य । एताभ्यामभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तवृत्तिनिरोधनतः समाधिर्भवति । स तु समाधिर्द्विविधः । संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञात इत्युत्तरत्र दर्शयिष्यते ॥

१४ तो (अभ्यास) बहु काल, एकसारखा, आणि सत्कारानें ग्रहण केलेला (असा सिद्ध झाला कीं त्यास) दृढभूमि (म्हणावे)

१५ जे दृष्ट विषय, आणि जे वेदांनीं सांगितलेले विषय त्याविषयीं चित्त वितृष्ण होऊन आपल्या स्वाधीन तें झालें, म्हणजे त्याचें नाव वैराग्य

१६ त्यापुढें आत्मज्ञानाच्या योगानें गुणाविषयीं वैतृष्ण्य (होतें)

14 That exercise, when it is continued long, is persistent, and when it is begun with proper preliminary operations, is well grounded

15 When the mind is not attached to objects seen or to objects described in the Veda, and when it has control over itself, such a condition (is called) self abnegation

16 After this by the knowledge of the spirit (the mind succeeds in being) above desiring the qualities

१४ या सूत्री अभ्यासाचें स्वरूप वर्णिलें आहे तो अभ्यास कसा असावा? अभ्यास पुष्कळ दिवसपर्यंत चालावा जर आज चित्तवृत्ति आवरून धरून, आत्म्याच्या ठिकाणीं चित्ताचा लय लावून योगाभ्यास केला पुढें काय? महिनाभर पुन व्युत्थान अवस्थेमध्यें चित्त गुंगून राहिलेंच आहे असा क्रम दहा वर्षें चालविला तर पुष्कळ कालपर्यंत योगाभ्यास केलासा होईल म्हणून पुष्कळ कालपर्यंत योगाभ्यास केला म्हणजेच पुरे नाही तर तो निरंतर केला पाहिजे एक घटका, एक क्षण न चुकता सारखा योगाभ्यास चालला पाहिजे योगाभ्यास करणाराची शक्ति दिवसेंदिवस हळूहळू वाढविली पाहिजे बरें निर

14 The nature of the exercise is explained in this sûtra What sort of exercise is necessary to nullify mental activities? The exercise should be long continued If the mind is restrained for a day or two only if its activities are concentrated upon the contemplation of the spirit for a day or two only, such an exercise is fruitless because the tendency of the mind to be engrossed by the world is not annihilated Spiritual exercise for one or two days and worldliness for a month—if such spiritual exercise be continued for ten years it can accomplish nothing It must be earnest and persistent Thus it is not enough that the spiritual exercise should last for many days It must be continuous Not even for a moment

तर योगाभ्यास केला आणि पुष्कळ दिवस केला तथापिहि योग्य नाही. तो योगाभ्यास आदरपूर्वक, श्रद्धापूर्वक, विद्यापूर्वक, ब्रह्मचर्यपूर्वक, आणि तपपूर्वक असा केला म्हणजेच तो सिद्ध होतो 'सत्कारसेवित' असे पद सूत्रात घातलें आहे त्याचा अर्थ हा. असा योगाभ्यास झाला म्हणजे त्यास दृढभूमि असे म्हणतात. वैराग्य म्हणजे काय हे पुढील सूत्रीं सांगितलें आहे

१५. या ब्रह्मांडात विषय किती आहेत हे सांगता येणार नाही. निद्रा, आहार, विहार, मैथुन यांची अनेक साधनें ब्रह्मांडांत भरली आहेत. तीं चित्ताच्या दृष्टी पडतात केव्हा केव्हा अनुमानाच्या योगानें चित्त विषयाच्या स्वाधीन होत आहे. हे सारे विषय नकोत ते तुच्छ असें वाटून चित्त त्यांपासून उडालें पाहिजे. परं एवढेच विषय आहेत की काय? स्वर्गादि नाना स्थानें निरूपण वेदानें केलें आहे. तेंहि विषय होत. त्यापासून हि चित्त उडालें पाहिजे. असे या साऱ्या ऐहिक आणि पारलौकिक विषयांस चित्त तुच्छ मानूं लागलें, हे सारे विषय नकोत असें चित्तास वाटूं लागलें, आणि चित्त विषयाच्या स्वाधीन न होतां आपल्या स्वतःच्या स्वाधीन राहूं लागलें, आणि [illegible] पाहिजे [illegible] पाहिजे तसा आत्म्याच्या [illegible] [illegible].

१६. [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible].

the mind should be permitted to stray from what it is fixed upon. The mind should be gradually strengthened in the spiritual exercise If the spiritual exercise is continuously, earnestly, and persistently be carried on, it is not enough. It is necessary that it should be begun, and continued in fear, in faith, with knowledge, with austerity, and with meditative mental warmth. The terms used to express all these are—Âdara, Shraddhâ, Vidyâ, Brahmacharya, and Tapa The term *Sanskâra-sevita* is used in the sûtra This we have translated by the phrase *proper preliminary operations* Such spiritual exercise alone is well-grounded The next sûtra explains, what self abnegation is

15 Objects in nature cannot be enumerated Means of taking rest of procuring food, of pleasure, and gratification of appetites abound They are constantly before the mind Sometimes they are inferred It is necessary not to allow the mind to be engrossed by them, the mind should consider them to be worthless and attempt to be above desiring them But the objects actually seen in nature are not the only ones desired. Heaven is also desired It is described in the Veda which also lays before the mind many similar objects. The mind should attempt to be above desiring these also. Thus when the mind considers all objects worldly and heavenly, to be [illegible] and worthless, then it [illegible] them. [illegible] If [illegible] in its own power, and [illegible]

मुख्य गुण म्हटले म्हणजे तीन रजोगुण तमोगुण, आणि सत्त्वगुण आणि यांच तीन गुणांपासून अनेक दुसरे गुण उत्पन्न होतात या सर्व्या गुणांविषयी चित्तास वीट यावा हे गुणहि नकोत, या गुणांविषयीं चित्ताची आसक्ति उडावी अशी जी चित्ताची स्थिति ते गुणवैतृष्ण्य वैराग्य दोन प्रकारचें आहे एक विषयवैराग्य आणि दुसरें गुणवैराग्य विषयवैराग्य म्हणजे काय हें मागील सूत्रीं सांगितलें आहे या सूत्रीं गुणवैराग्य काय हें सांगितलें विषयवैराग्य सिद्ध झाल्यानंतर गुणवैराग्य सिद्ध होतें हें सिद्ध होण्याचें साधन आत्मज्ञान आत्मज्ञान झालें की पूर्ण वैराग्य घडतें मग सत्त्वगुणाचेंहि चित्तावर कांहीं वजन पडत नाहीं तमोगुणाचेंहि चित्तावर वजन पडत नाहीं आणि रजोगुणाचेंहि चित्तावर वजन पडत नाहीं चित्त केवळ शुद्ध होऊन राहतें त्याच्या सर्व्या वृत्ति नष्ट होतात चित्ताला आत्मा मात्र दिसतो, दुसरें कांहीं दिसत नाहीं हें असें जें वैराग्य तें उत्तम वैराग्य अभ्यास आणि वैराग्य या दोहोंच्या योगानें चित्ताला आपल्या वृत्तींचा निरोध करतां येतो आणि याचेंच नांव समाधि हा समाधि दोन प्रकारचा आहे एक संप्रज्ञात आणि दुसरा असंप्रज्ञात या समाधीचें निरूपण पुढील सूत्रीं होणार आहे जरी या दोन प्रकारच्या समाधीमध्यें चार प्रकारच्या वैराग्याचा अंतर्भाव होतो, तथापि तें चार प्रकारचें वैराग्य कोणतें हें एथ सांगणें योग्य आहे पहिलें, वैराग्य

itself in the contemplation of the spirit at any time and to any extent, such a condition of the mind is called self abnegation

16 The term Guna-vaitrisnya is used in the sûtra What is its sense? Three qualities—that of darkness, that of light and that of truth—are mentioned They are the source of all the other qualities known The mind should be disgusted with them, should not seek them, should not be attached to them its such a condition is characterized in the sûtra as Guna-vaitrisnya Self abnegation is of two kinds—about objects whether worldly or heavenly, and about qualities The former has been explained in the preceding sûtra and the latter is explained in this sûtra After the former self abnegation is accomplished attempts for accomplishing the latter are to be made The means for accomplishing it is the knowledge of the spirit When the spirit is known, complete self-abnegation is accomplished Then the quality of truth itself has no power over the mind The quality of darkness does not affect it The quality of light or foulness as it is called does not move it Being pure it is steady All its activities cease It sees nothing but the spirit This is the highest self abnegation The mind is able to restrain and nullify all its activities by means of spiritual exercise and self abnegation And this is what is meant by contemplation which is of two kinds—mixed and pure Such contemplation is to be explained in the next sûtra Though the two kinds of contemplation in

सूत्राणि.

वितर्कविचारानंदाऽस्मिताऽनुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

भावार्थः । सप्रज्ञाते समाधौ चित्तस्य काश्चिद् वृत्तयो विद्यते । कास्ताः । स्थूलसाक्षात्काररूपो वितर्कः । तन्मात्रासाक्षात्कारो विचारः । इंद्रियाणां सात्विकरूपसाक्षात्कार आनंदः । चित्तसाक्षात्काररूपाऽस्मिता । तत्रात्मा नाम पुरुषः । स स्वयंप्रकाशः । स च न कारण न च कार्यं । प्रकृतिः कारण । प्रकृतिर्नाम गुणानां साम्याऽवस्था । सा कारणं कथं । गुणानां न्यौनाधिक्याज् जगदुत्पतिः । तत्र बुद्ध्यहंकाररूपं चित्त । तस्य यः साक्षात्कारः स सास्मितसमाधिरुच्यते । एकादशकर्मज्ञानेद्रियाणां च यः साक्षात्कारः स सानंदसमाधिरुच्यते । पंचतन्मात्राणां यः साक्षात्कारः स सविचारसमाधिरुच्यते । यः स्थूलभूतसाक्षात्कारः स सवितर्कसमाधिरुच्यते । सवितर्के समाधौ स्थूलभूतानां तन्मात्राणां कर्मज्ञानेंद्रियाणां बुद्ध्यहंकारयोश्च साक्षात्कारो विद्यते । पुनश्च सविचारे समाधौ तन्मात्राणां कर्मज्ञानेंद्रियाणां बुद्ध्यहकारयोश्च साक्षात्कारो विद्यते । पुनश्च सानंदसमाधौ कर्मज्ञानेंद्रियाणां बुध्यहकारयोश्च साक्षात्कारो विद्यते । पुनश्च सास्मिते समाधौ बुद्ध्यहकारयोः साक्षात्कारो विद्यते । कं प्रति साक्षात्कारः । पुरुष प्रति । नाम आत्मानं प्रति । साक्षात्कारस्य क आकारः । स्थूलभूतसाक्षात्कारे यथा । जलस्य साक्षात्कारे चित्तं जले तरति । सर्व जलमयं पश्यति । जलस्य विस्तीर्णतया चित्तं विस्फार्यते । जलस्य गंभीरतया चित्त गंभीर भवति । एकजलदर्शनरूपा वृत्तिर्जृंभते । अन्याः सर्वा वृत्तयस्तस्यां लीयते । अनेन प्रकारेण सर्वसमाधिचतुष्टयस्याऽनुसंधानं कार्यं । प्रथम सवितर्कः । तत्पर सविचारः । तत्पर सानंदः । तत्पर सास्मितः ॥

१७ वितर्क, विचार, आनंद, अस्मिता, हे चित्तांत एकामागून एक असतात, त्याचें नांव संप्रज्ञात समाधि

प्राप्त व्हावा म्हणून चित्त प्रयत्न करतें, परंतु वैराग्य त्याच्या स्वाधीन नसतें याला यतमानवैराग्य म्हणावें विषयांवरून कांहीं चित्त उडालें आहे, आणि विषयाच्या ठायीं कांहीं आसक्त आहे असें जें वैराग्य, त्याचें नांव व्यतिरेकवैराग्य इंद्रियांचें प्रवर्तन चित्ताच्या हातून होत नाहीं परंतु कांहीं एक विषयाचें आलोचन करण्याचें चित्ताच्या ठिकाणीं सामर्थ्य आलें आहे स्थूल विषय सुटून सूक्ष्म विषयामध्यें चित्त गुंगूं लागलें आहे अशा या चित्तस्थितीस एकेंद्रियवैराग्य म्हणतात विषयावरून हि चित्त उडालें विषयांच्या अंगीं चित्तामध्यें उपराग उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य राहिलें नाहीं इंद्रियप्रवर्तन करण्याचें सामर्थ्य चित्ताच्या अंगीं आलें आहे डोळ्यांस सुंदर स्त्री दिसत असतां चित्त बागेमध्यें रममाण होत आहे हें एकेंद्रियवैराग्याचें स्वरूप त्याच्याहि पुढें चित्त गेलें, विषय सुटले, इंद्रियें सुटलीं आणि चित्ताचा आत्म्याच्या ठायीं लय लागूं लागला कीं त्याचें नांव वशीकार

१७ योग्यानें समाधि लावला आहे डोळे मिटले आहेत अंतर्मुख झाला आहे, आणि चित्त आत्म्यावर लागावें म्हणून प्रयत्न करीत आहे अशा प्रसंगीं चित्तामध्यें वृत्ति उठताहेत वृत्तिशून्य

17 Because knowledge, reflection joy, and self consciousness follow one another, (the contemplation is distinguished as) mixed

clude the four kinds of self abnegation yet it would not be out of place to explain them here First the mind seeks self abnegation and is powerless. This is characterized as Yatamâna or tentative self abnegation The mind is partly attached to objects and is partly free from desiring them This is called Vyatireka or distinctive self-abnegation The mind does not move the senses and independently of them is able to see some objects Leaving gross objects behind it, it is engrossed by subtle objects Its such a condition is called super sensual or Ekendriya self abnegation The mind is above desiring all objects They have no power of affecting it The mind can control and regulate the senses While there is a beautiful damsel before him the Yogi feels that he is in a beautiful garden This is the nature of super-sensual self abnegation The mind passes beyond this stage It leaves all objects behind it The senses have no power over it It is able to contemplate the spirit Such a condition is called Vashikara, or subduing the mind

17 The terms used in the Sanskrit sûtra are Vitarka Vichara Ananda and Asmita The Yogi may be absorbed in contemplation with his eyes closed that he may look in upon

चित्त नाही, या समाधीस समज्ञात समाधि म्हणावा. चित्तामध्ये ज्या वृत्ति उठतात त्या कोणत्या? प्रथम वितर्कवृत्ति चित्तामध्ये उठते. ती वितर्कवृत्ति म्हणजे काय? स्थूलभूते म्हणजे दगड, माती, डोंगर ह्याचा साक्षात्कार चित्तास होत असतो. यास सवितर्क समाधि असे म्हणावे. पाच जी स्थूलभूते त्याची जी पाच सूक्ष्म तत्वे त्याची तन्मात्रा अशी सज्ञा आहे या तन्मात्राचा चित्तास साक्षात्कार झाला की त्यास सविचार समाधि म्हणावा. चित्त केवळ सात्विक झाले आहे इद्रियाचेच त्यास भान होत आहे, आनदाच्या लहरी त्यात उत्पन्न होत आहेत, यास सानद समाधि म्हणतात. स्थूल विषय सुटले, सूक्ष्म विषय सुटले, इद्रिये सुटली आणि चित्तास चित्तच दिसू लागले म्हणजे या समाधीस सास्मित समाधि म्हणतात. ह्या समाधीचे स्वरूप नीट समजावे म्हणून अध्यात्मप्रक्रियेचे निरूपण केले पाहिजे. सूत्रामध्ये आत्म्यास पुरुष अशी सज्ञा दिली आहे. हा आत्मा स्वयप्रकाश आहे तो कशाचेहि कारण नाही, आणि कशाचेहि कार्य नाही. प्रकृति ही सर्व ससाराचे कारण आहे रजोगुण, सत्वगुण, आणि तमोगुण या तिन्हीची समतोल अवस्था असली म्हणजे तिन्ही मिळून प्रकृति बनते. ही प्रकृति ससाराचे कारण कशी? तिन्ही गुण समतोल असून साम्यावस्थेमध्ये असतात तेव्हा ती शुद्ध प्रकृति. पण अशी साम्यावस्था नेहमी राहत नाही. तिजमध्ये कमी जास्ती होते.

himself and that his mind may be concentrated upon the spirit, he makes efforts, but his mind is agitated by different thoughts and feelings It is not completely at rest. It is not without any activity. Such a state of contemplation is called mixed or Samprajnâta What thoughts agitate his mind? It is the knowledge which he possesses The knowledge of what? That of the gross objects around him Such as stones, earth, water, and mountains His mind directly sees them. It is not devoid of them even if he attempts contemplation Such a state is called Savitarka-samâdhi, in which the five gross elements in one form or the other engross his mind There are five subtle elements, corresponding to five gross elements, and these subtle elements are called Tanmâtrâ When engaged in contemplation, the Yogi is engrossed by any one of these subtle elements Such a state of contemplation is called Savichâra The mind of the Yogi has become completely pure, and knows the quality of truth only. The Yogi realizes his senses or powers of perception ripples of joy play upon his mind, such a state of contemplation is called joyful or Sânanda-samâdhi The Yogi has left behind him gross elements, subtle elements, his powers of perception, and the mind is concentrated upon itself Such a state of contemplation is called self-conscious or Sâsmita-samâdhi It is necessary to explain psychology a little that the nature of these different kinds of contemplation may be thoroughly understood. The spirit is called

तमोगुण जास्ती होता सत्वगुण जास्ती होतो, किंवा रजोगुण जास्ती होतो मग जगताची उत्पत्ति होते बुद्धि आणि अहंकार या दोहींचे नाव चित्त प्रकृतीपासून बुद्धि उत्पन्न होते, बुद्धीपासून अहंकार उत्पन्न होतो, या पासून शब्द स्पर्श रूप रस गंध हीं पांच सूक्ष्म तत्त्व उत्पन्न होतात त मात्रा हें यांचे नाव त्यापासून स्थूल भूतें उत्पन्न होतात तीं स्थूल भूत पृथ्वी आप तेज वायु आणि आकाश पुन अहंकारापासून अकरा इंद्रिय उत्पन्न होतात तीं हीं पांच ज्ञानेंद्रिय पांच कर्मेंद्रिय मिळून दाहा आणि अकरावें मन अशा एकदर अकरा इंद्रियें, पांच स्थूलभूतें पांच सूक्ष्मभूत, अहंकार बुद्धि प्रकृति आणि आत्मा हीं पंचवीस आहेत परंतु हा सारा तेविसाचा विस्तार प्रकृतीपासून

चित्त म्हणजे आत्म्यास ज्ञान करून देणारें सारे विकार तितके चित्ताचे असें पूर्वी वर्णिलें आहे चित्तालाच चित्त दिसतें आहे आणि दुसरे काही त्याजमध्ये नाहीं असें ज्या समाधीपासून घडतें, त्या समाधीस सास्मित असे म्हणतात बुद्धि अहंकार आणि अकरा इंद्रिय यांचा चित्तास साक्षात्कार झाला म्हणजे त्या समाधीचें नाव सानंद समाधि पंच तन्मात्रा, अकरा इंद्रिय, आणि चित्त इतक्यांचाच साक्षात्कार चित्तास झाला म्हणजे त्या समाधीचें नाव सविचार समाधि पांच स्थूलभूतें पांच तन्मात्रा, अकरा इंद्रियें आणि चित्त म्हणजे बुद्धि आणि अहंकार, या सर्वांचा

person in the sûtra The person is self illuminated it is neither cause nor effect. The noumenal existence or Prakriti is the cause of everything in the world The noumenal existence is that condition in which the qualities of darkness of light and of truth are equipoised How is such noumenal existence the cause of the world? Noumenal existence is either steady or disturbed When the three qualities are equipoised it is steady But it cannot be always steady Its equilibrium is frequently disturbed Either the quality of darkness or of light or of truth predominates then the phenomenal world is produced Person and self consciousness constitute the Chitta or the mind From the disturbed noumenal existence, reason is produced From reason self-consciousness from self-consciousness the five subtle elements —sound touch form, taste and smell—are produced These are called Tanmâtrâ From these Tanmatras or subtle elements gross elements are produced These are—earth, water light air and ether From self-consciousness eleven powers are produced These are the five senses, the five Karmendriyas and the organ of perception These eleven, five gross elements five subtle elements self-consciousness reason noumenal existence and the spirit—all these are twenty five All the first twenty-three however are a development of the noumenal existence The Chitta or the inner man conveys knowledge to the spirit The inner man alone is affected The spirit is never affected This we have

साक्षात्कार चित्तास झाला म्हणजे त्या समाधीचे नाव सवितर्क समाधि. पुन, सवितर्कसमाधीमध्ये साऱ्या चोवीस तत्त्वाचा चित्तास साक्षात्कार होतो खरा. तथापि चित्तापुढे पाच स्थूलभूतेच असतात त्यामध्ये जळावरच एखादे वेळेस चित्त जडून जाते; असाच समाधि लागतो मग चित्तास सारे जलमयच दिसू लागते. जलामध्येच चित्त तरगून जाते किंवा तेजावर कटाक्ष ठेऊन समाधि लावला असता चित्तास सर्व तेजोमयच दिसू लागते तेजामध्येच चित्त गढून जाते असाच पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश यातील कोणत्याहि स्थूलतत्त्वावर कटाक्ष ठेऊन चित्तास समाधि लावता येतो. या समाधीचे नाव सवितर्क समाधि. हा असा समाधि लावला असता साऱ्या चोवीस तत्त्वाचा आणि चित्ताचा सग तुटत नाही खरा. तथापि ब्रह्मांडात जे नानाविषय आहेत त्यापासून चित्त एकीकडे होऊन ते एकाग्र होते पुढे, पाच स्थूलभूते सोडून दिली. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गध या पाच तन्मात्रा यातील कोणत्याहि एका तन्मात्रेवर कटाक्ष ठेवून चित्ताने समाधि लावला, या समाधीमध्ये चित्त एकाग्र झाले असता त्यास स्थूलभूताचे मुळीच भान होत नाही या समाधीची योग्यता सवितर्क समाधीपेक्षा मोठी आहे या समाधीमध्ये चित्तापुढे पाच तन्मात्रा, अकरा इंद्रिये, आणि स्वत. चित्त इतकेच असते पुढे, ब्रह्मांडातील नानाविषयाचा चित्ताने त्याग केला. त्यास ते दिसेनासे झाले.

already explained at length When the inner man sees himself and nothing else, such a state of contemplation is called self-conscious or Sâsmita-Samâdhi Reason, self-consciousness, the five senses, and the five organs of action, and the mind—when these are before the inner man in a state of contemplation, the contemplation is characterized as joyful, or Sânanda The five Tanmâtrâs or subtle elements, the five senses, the five organs of action, and the mind, and the inner man himself are before the inner man in a state of contemplation Then the contemplation is distinguished as reflective or Savichâra When the five gross elements, the five Tanmâtrâs, the five s[illegible] the five organs of [illegible]tion, [illegible] mind and the in[illegible] man hi[illegible], consisting of re[illegible]n and self-[illegible]sciousness, are [illegible] the inner man himself in a [illegible]f contemplation, the contemplation is distinguished as Savitarka or many-sided

Again, though in the Savitarka-contemplation all the twenty-four elements occupy the inner man, yet he is pre-eminently influenced by any one of the five gross elements For illustration it may be stated that the inner man is entirely concentrated on contemplating water He is engaged in contemplation. Then he sees nothing but water He floats on water Or fixing all his powers on light, the inner man is engaged in contemplation. Then he sees nothing but light Unto him all is light He is immersed in light In this way the inner man may concentrate all his powers on contemplating either earth, or water,

त्यांत पञ्चस्थूलभूतानाहि त्याग केला तों हि त्यास दिसेनाशीं झाली त्यान पञ्च तन्मात्रा ॥ त्याग केला त्याहि त्यास दिसेनाशा झाल्या पुढें चित्त एकाग्र होऊन त्यान समाधि लावला अस्रा इद्रियांपैकीं एका इद्रियावर कटाक्ष ठेऊन तें एकाग्र झाले या समाधीचें नाव सानद समाधि या समाधीमध्यें चित्ता पुढें अस्रा इद्रिय आणि स्वत चित्त एकटेंच असतें पुढ, ब्रह्मांडातील नानाविषयाचा चित्तानें त्याग केला त्याचें त्यास भान नाहीं म्हणजे स्थूलभूताना त्यान त्याग केला त्याचेंहि त्यास भान नाहीं पञ्चत मात्राचा त्यान त्याग केला त्याचेंहि त्यास भान नाहीं अस्रा इद्रियाचा त्यानें त्याग केला त्यानहि त्यास भान नाही पुढे चित्त एकाग्र होऊन समाधिस्थ झालें आणि आपल्या स्वतास अवलोकन करू लागलें या समाधीचें नाव सास्मित समाधि सवितर्क, सविचार सानद, आणि सास्मित हे चारहि सप्रज्ञात समाधीचे प्रकार आहेत या सप्रज्ञात समाधीच्या योगान चित्तास आत्म्याची ओळख होत नाही

चित्त ब्रह्मांडातील नानाविषयाना रगून जातें ते एकाग्र करू म्हटल असता मोठी अडचण पडत निद्रा, आहार, विहार या वृत्तीच्या स्वाधीन होऊन चित्त भटकतें त्याच्या नानावृत्ति आणि तज्ञान त्याच्या नानाप्रवृत्ति नाना विषयावर चित्त लपट होऊन त्यानी ओढाताण झाली आहे अशा या चित्ताच्या स्थितीस व्युत्थान ही सज्ञा योगशास्त्रात

or light or air or æther Such contemplation is Savitarka or many-sided This kind of contemplation does not sever the connection between the twenty four elements and the inner man himself and, therefore it is called Savitarka or many-sided Though such is the case he is called off from multitudinous concrete objects in nature and is concentrated his powers being focused After such contemplation is accomplished, the inner man proceeds to the next stage of contemplation He does not think of any of the gross element. They are left behind The inner man concentrates his powers upon contemplating any one out of the five subtle elements which are— sound touch form taste and smell When engaged in such contemplation all the powers of the inner man are brought to a point Then he is not conscious even of the existence of any of the gross elements This is Savichara or reflective contemplation which is one stage higher than Savitarka or many-sided contemplation In the contemplation the inner man sees before him the five subtle elements the five senses the five organs of action the mind and himself But the inner man is not conscious of the multitudinous natural concrete objects about him He knows them not He is not conscious of the five gross elements He sees them not Absorbed in the contemplation of a subtle element, he rises a step higher Engaged in contemplation he is not conscious of the subtle elements themselves He

आहे. या स्थितीतून चित्तास काढून त्याला समाधिस्थ करायाचे म्हणजे काय? नानारंग जे चित्तात क्षणोक्षणी उठत असतात त्यापासून चित्तास उठवून एकाच रंगावर चित्तास आणून बसवायाचें तिकडेच सारी चित्ताची धार चालवायाची म्हणजे ते थोडे थोडे एकाग्र होऊं लागते. असे होता होता त्यास एकाग्र होण्याची सवय लागते. असे त्यास एकाग्र करण्याचा प्रारंभ सवितर्क समाधीपासून करायाचा. चित्ताचा स्वभाव असा आहे की ज्या विषयावर तें जाऊन लागतें तदाकार ते होते हा त्याचा स्वभाव नीट लक्षात आणून, नानाविषयावर लंपट होऊन त्याचे क्षणोक्षणी नाना आकार होत असतात, ते बंद करून त्यास एकाच विषयावर आणून लावायाचे, आणि त्याच विषयामध्ये ते गुंगून गेले असता त्यास एकाग्र करायाचे, हे संप्रज्ञात समाधीचे मुख्य कार्य आहे. हे दृष्टांत दिल्याने वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. तो दृष्टांत असा सवितर्क समाधि लावला आहे, ब्रह्मांडातील नानाविषयापासून चित्त उडविले आहे, चित्त एकाग्र केले आहे, त्यापुढे जल आणून मांडले आहे, मग जलाचा जो आकार तोच आकार चित्ताचा झाला आहे, सारेच ब्रह्मांड जलमय झाले आहे, चित्ताचाहि आकार ब्रह्मांडा एवढा होऊन ते जलमय झाले आहे, असें चित्त एकाग्र होऊन विस्तीर्ण झाले आहे, चित्तापुढें जो जलाचा राशि आहे तो अति खोल आहे. चित्ताचा आणि जलराशीचा आ-

knows them not. He contemplates one of the eleven—the five senses, the five organs of action, and the mind His powers are focused. This is Sânanda or joyful contemplation, in which the inner man sees before him the eleven - the five senses, the five organs of action, and the mind besides himself He rises a step higher. He is not conscious of any of the eleven Having already left behind him multitudinous concrete natural objects of which he does not think, the five gross elements of which also he is not aware, the five Tanmâtrâs or subtle elements of which also he is not *conscious*, he rises a step higher and leaves behind him the eleven The inner man now contemplates himself He sees none but himself. This is self-conscious or Sâsmita contemplation Thus into all these four kinds of contemplation many-sided, reflective, joyful, and self-conscious—mixed or Sampragnâta contemplation is divided—mixed, because the inner man is not able yet to know and contemplate the spirit It is always hard to concentrate and focus the powers of the inner man, which are engrossed by a variety of natural objects The inner man—tempted by his natural cravings and the desires of sleep, food, and sport is restless and strays in all directions Many are his appetites, many are his volitions The affections of the inner man are set on numberless objects, and he is pressed on all sides by worldliness This condition of the inner man is characterized in the Yoga-system as Vyutthâna. To call off the at-

प्रकार एक समाधीमध्यें चित्तहि त्या जल राशीप्रमाणें गंभीर झालें आहे चित्ताची एक वृत्ति जाउन आहे ती जल दर्शना पासून उत्पन्न होणारी, या वृत्तीच्या योगानें चित्ताच्या अन्य वृत्ति नष्ट झाल्या असा एक हा सवितर्क समाधीचा प्रकार आहे पोतहि स्थूलभूतावर एकाग्रचित्त करून आता सवितर्क समाधीप्रकार निरनिराळे आकार होतील सवितर्क समाधीमध्यें चित्त लागलें म्हणजे त्याच एकाग्र करण्याचा तुम्हा प्रारंभ आहे जशी जशी त्याची एकाग्र होण्याची शक्ति वाढते तसें तसें त्यास सविचार समाधीमध्यें चालाव म्हणजे याप तन्मात्रेमधील एकाद तन्मात्रेंत त्यास राहून गुणवारें एकाग्र होण्याची शक्ति आणखी थोडाशी वाढली म्हणजे अन्य इंद्रियांपैकीं एका इंद्रियाचा वरच्यावर ध्यान करावें आणि एकाग्र होण्याची त्याची शक्ति वाढली म्हणजे चित्ताच्या ठायीं चित्त निमग्न होऊन जातें परंतु अजून चित्ताला आत्म्यावर कटाक्ष ठेवून त्यात लीन होण्याची शक्ति आली नाही ते सामर्थ्य यण्याचा सामग्री पुढील सूत्रीं वर्णिली आहे सास्मित समाधि लावता आला एक वृत्तीवर चित्त पुष्कळ वेळ ठरू लागलें, चित्ताला आपल्या स्वतामध्य निमग्न होऊन समाधिसुखाचा अनुभव घेता येऊ लागला म्हणजे संप्रज्ञात समाधि सिद्ध झाला

tention of the inner man and to engage him in contemplation is a duty What is this? The inner man is tinged from moment to moment by external objects Under these circumstances, he learns to concentrate his powers on one object only by spiritual exercise which begins with Savitarka contemplation The constitution of the inner man is such that he assumes the form of the object he perceives. This must be clearly understood He assumes the forms of the different objects as he desires them ardently This tendency is to be checked His powers are to be concentrated and focused This is the purpose of what is called mixed contemplation or Samprajnata Samadhi An illustration will explain this easily to the reader When a Yogi is engaged in Savitarka Samadhi his mind is called off from a variety of objects in nature its powers being concentrated and focused are directed to the contemplation of water alone It has assumed the form of water It sees nothing but water Fixed on water it becomes as extensive as water itself and as deep as water before it Because the form of water is the form of the mind it is as steady as the deep ocean. The inner man —the mind—now knows only one activity—the activity which is produced by the sight and contemplation of water This activity predominates and nullifies all other activities all thought and all feeling Absorbed in contemplation the mind of a Yogi is swallowed up in water and lives moves and has its being in water This is the nature of

सूत्राणि.

विरामप्रत्ययाऽभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

भावार्थः। विरामो वृत्तिराहित्यं। तस्य विरामस्य प्रत्ययो नामाऽनुभवः। तस्मिन्ननुभवेऽपूर्वमभ्यासे कृतेऽसंप्रज्ञातसमाधिः सिद्ध्यति। सिद्धेऽसंप्रज्ञातसमाधौ कश्चन संस्कारः शिष्यते। असंप्रज्ञातसमाधौ सत्वरजस्तमोगुणविकृतिरहितं वृत्तिरहितं निष्कलंकं चित्तं। तेन केवलात्मज्ञानं। तत्र ज्ञातृज्ञेयज्ञानसंबंधो न प्रतीयते। सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः। बुद्ध्यहंकारादिचित्तस्वरूपस्याऽव्यक्ततया स्थितिः। स एव संस्कारमात्रशेष इत्युच्यते। प्रतिपरिमाणं च संस्कारा नाम नानाविधसंस्कारा असंप्रज्ञातसमाधिना निरस्यते ॥

Savitarka Samâdhi When five different gross elements are thus contemplated, five kinds of Savitarka Samâdhi are developed. To concentrate and focus the inner man is the essence of Savitarka Samâdhi, and it is the beginning of all spiritual exercise. In proportion as the power of concentration grows, the inner man is gradually introduced to reflective contemplation or Savichâra Samâdhi, in which the inner man is concentrated and focused on the contemplation of one of the subtle elements or Tanmâtrâs After this, he rises a step higher in proportion as his power of concentration grows. He contemplates one of the eleven—five senses, five organs of action, and the mind Thus in this state he is swallowed up, for instance, in the mind, he lives, moves and has his being in the mind. He still rises a step higher, as his power of con-

१८ वृत्ति नाहीं अशा अनुभवाचा अभ्यास पूर्वी (झाला म्हणजे) दुसरा सिद्ध होतो (तथापि) काहीं संस्कार शेष (राहतो)

18 On being destitute (of all activity) by means of previous spiritual exercise, (he accomplishes) the other (kind of contemplation) Some influence still adheres to him

१८ संस्कृत सूत्रांत 'अन्य' या पदाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ दुसरा संप्रज्ञात समाधि सोडून दुसरा म्हणजे असंप्रज्ञात समाधि-संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें हळू हळू चित्ताच्या वृत्तीचा निरास होतो, आणि संप्रज्ञात समाधि संपल्यानंतर सास्मित समाधि म्हणजे ज्याचें वर्णन मागलें आहे सास्मित समाधि संपतांना चित्तामध्यें जरी काही वृत्ति नसत तरी चित्ताचा आणि आत्म्याचा संयोग घडत नाहीं पुढें असंप्रज्ञात समाधि म्हणजे चित्तानें सत्त्वगुण तमोगुण रजोगुण हे सुटतात तें वृत्तिरहित काळ निष्फल होतें बुद्धि अहंकार मिळून चित्त बनलें आहे, त्याचा आणि आत्म्याचा संयोग घडतो खरा तथापि चित्ताचा चित्तपणा नष्ट होतो त्याचें नहमीचें स्वरूप गुप्त होतें अशी जी त्याची स्थिति होते त्यास सूत्रामध्यें संस्कारशेष असें म्हटलें आहे अशी चित्ताची स्थिति होऊन केवल आत्मज्ञान होतें अशा स्थिती मध्यें त्रिपुटीचा अनुभव नाहीं त्रिपुटी म्हणजे जाणणारा आत्मा, जाणला जाणारा विषय, आणि त्या विषयाचें आत्म्यास ज्ञान चित्त अव्यक्त होतें खरें आणि आत्मज्ञान प्रकट होतें खरें, तथापि

templation grows after he has practised the joyful contemplation Then the inner man contemplates the inner man This is the last form of mixed contemplation This is self-conscious contemplation But yet the inner man does not realize the presence of the spirit nor is able to contemplate it The means of accomplishing this are explained in the next sûtra When the self-conscious contemplation is accomplished when the inner man is able to concentrate and focus himself on himself when he is able to realize the joy which such contemplation produces the purpose of mixed contemplation is answered

18 In the Sanskrit sûtra the term *Anya* or *other* is used Other than the mixed contemplation or Samprajnâta Samadhi is pure contemplation or Asamprajnâta Samadhi The mixed contemplation gradually nullifies all the activities of the inner man By means of the self-conscious contemplation the inner man is prepared for a higher form of contemplation Without any thought or feeling the inner man contemplates himself But he is not able to see the Spirit He is only prepared for pure contemplation because he is free from the power of the qualities of

सूत्राणि.

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां ॥ १९ ॥

भावार्थः । नास्ति देहो येषां ते विदेहाः । ते प्रकृतौ लीनाः । तेषां संसारकारण न नश्यति । तेषां पुनरपि जननं पुनरपि मरणं विद्यते । पुनर्देवाः स्वर्गादौ मुक्ताऽवस्थामनुभवति ॥

चित्ताचा आणि आत्म्याचा संयोग असल्यामुळे आत्म्याचा लय स्वताच्या ठायी लागत नाही. चित्त अव्यक्त का असेना? त्याच्या योगाने आत्म्यावर काही संस्कार घडतोच. असे हे असंप्रज्ञात समाधीचे स्वरूप आहे. संप्रज्ञात समाधीच्या योगाने चित्तावर जे नानाविध संस्कार होत असतात, त्यामध्ये नानाविध ज्या वृत्ति उत्पन्न होतात, त्या सर्व दूर होतात असंप्रज्ञात समाधीच्या योगाने चित्त एक पायरी वर चढते चित्ताचा चित्तपणा नाहीसा होतो. चित्ताची प्रवृत्ति होण्यास रजोगुण, तमोगुण, सत्त्वगुण हे कारण आहेत. त्यांची शक्ति जाते मग चित्त निमित्तास मात्र आहे, वास्तविक ते नसल्यासारखेच आहे.

darkness, light, and truth Not influenced by any thing, notion, idea, or feeling, he is pure It is already stated that the inner man is reason and self-consciousness acting together When the inner man contemplates the Spirit, the inner man is no more As inner man, he ceases to be. His usual form becomes latent. Yet the inner man is not destroyed This is stated in the sûtra by the term *Sanskâra-Shesa* translated by *some influence still adheres to him.* When the inner man is in this condition, he realizes the presence of the Spirit In this condition, he is above the three fold knowledge He is not influenced by it The form of the three fold knowledge is—the knowing Spirit, the object known, and its knowledge Who knows, and what is known, and knowledge itself—all these are gone. Nothing but the Spirit is contemplated Though the inner man is latent, yet the knowledge of the Spirit is developed Because the Spirit is not separated from the inner man; the Spirit contemplates not itself. Though the inner man is latent, yet some influence is exercised upon the Spirit This is the nature of pure contemplation or Asamprajnâta Samâdhi By means of mixed contemplation, the inner man overcom[illegible]

१९ प्रकृतीमध्यें ज्याचा लय लागतो असे जे विदेह योगी त्यास संसारानुभव आहे

१९ संप्रज्ञात समाधि साधला असता समाधि साधता साधतां, पुरुष जी प्रकृति तिजमध्ये चित्ताचा लय होऊन राहू लागतो. पुरुष प्रकृति म्हणजे तमोगुण, रजोगुण, आणि सत्वगुण, यांची साम्यावस्था म्हणजे संप्रज्ञात समाधि ज्यांना साधला त्यांचे पुनरपि जनन पुनरपि मरण हें सुटत नाहीं. म्हणून संसाराच्या दुःखापासून त्यांना मोक्ष म्हणून मिळत नाहीं. असंप्रज्ञात समाधि साधल्यानंतरच स्वर्गामध्ये सुखाचा अनुभव घेतात. दुसरे या सूत्रात असें सुचविलें आहे कीं निरनिराळ्या लोकांमध्यें देवांना वसतात त्यांनाहि याप्रमाणें संप्रज्ञात समाधीचा सानंद म्हणून जो प्रकार आहे तो प्राप्त झाल्यावांचून साधला आहे म्हणून ते स्वर्गामध्यें आनंदाचा अनुभव घेतात. असा देवांमध्ये आणि योग्यांमध्यें भेद आहे. वास्तविक योगशास्त्रांत असें मत आहे कीं जे योगी संप्रज्ञात समाधि साधतात ते सानंद समाधि साधून प्रकृतीमध्यें चित्ताचा लय करून राहतात आणि देवांच्या या पदास पावतात, ते स्वर्गामध्यें वास करतात. त्यांच्या पुण्याचा जेव्हां पूर्ण क्षय होतो आणि समाधीचें सामर्थ्य सरतें तेव्हां ते मृत्युलोकीं जन्मास येतात. विदेह दाचा

19 The Yogis, who can be absorbed in the contemplation of noumenal existence, know the world

all desire all appetite all affection, and rises superior to all thoubgt and to all feeling. By means of pure contemplation he proceeds a stage further. As inner man the inner man ceases to be. The three qualities of darkness light and truth which move the inner man lose their power. Under these circumstances the inner man exists only in name. To all intents and purposes he is completely extinct.

19 Mixed contemplation is accomplished. In the course of it the inner man has learnt to be absorbed in pure noumenal existence. We have often stated that pure noumenal existence is that in which the three qualities of darkness light and truth are in a thorough equilibrium. Those who have accomplished such mixed contemplation are not delivered from birth and death. Worldliness therefore is their fate. The Yogis however who have accomplished mixed contemplation dwell in heaven enjoying highest beatitude. This sutra also states that gods who dwell in different heavenly regions attain also to such a condition. With the third stage of mix

सूत्राणि.

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां ॥ २० ॥

भावार्थः। इतरेषां योगिनां प्रथमं श्रद्धा। तया वीर्यमुत्पद्यते। वीर्यं नाम योगे उत्साहः। तेन स्मृतिः। तया संप्रज्ञातसमाधिः। तेन विवेकः। तैः श्रद्धावीर्यादिभिर्भिन्नजन्मसु मुक्तिकारणस्याऽसंप्रज्ञातसमाधेः समाग्री सिध्यति ॥

प्रयोग सूत्रामध्ये केला आहे त्याचा अर्थ सानद समाधि ज्याना लावता येतो ते योगी किंवा देव हे दोन्हीहि अर्थ घेऊन या सूत्राची व्याख्या करतात. पूर्वमीमासक असे म्हणतात की स्वर्गादिकामध्ये इद्रादि देव नित्य आनदानुभव घेतात. प्रलयकाळी मात्र त्याचा लय आहे. ह्या देवाचा पोच सानद संप्रज्ञात समाधि पर्यंत. दुसरे कोणी असे म्हणतात की ज्या योग्याना सानद संप्रज्ञात समाधि साधला आहे तेच देव होऊन काही कालपर्यंत स्वर्गामध्ये सुखानुभव घेतात. या सूत्रामध्ये व्यवस्था मात्र केली आहे.

Yoga-system of philosophy, however, teaches that those Yogis who in the course of their spiritual exercise accomplish joyful contemplation, raise the inner man to the contemplation of pure noumenal existence, becoming thoroughly absorbed in it, and attaining to the dignity of gods dwell in heaven When their stock of righteousness and power of contemplation are exhausted, they return to this world, and are born human beings. The term Videha is used in the sûtra It signifies gods and those Yogis, who have accomplished joyful contemplation. Accepting both the senses of the word Videha, most commentators interpret this sûtra The Pûrva-Mîmânsakas state that such gods as Indra and others, enjoy continued heavenly beatitude They cease to be only at the time of universal destruction The gods are conversant only with that form of spiritual exercise, which is known in the Yoga-system as joyful contemplation. Others state that those Yogis, who have accomplished joyful contemplation, dwell in heaven for some time, enjoying heavenly beatitude This sûtra adjusts the relationship between men and

२० दुसऱ्याचा (असम्प्रज्ञात समाधि असा) साधनें श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, समाधि आणि विवेक (इतके पूर्वी असतात)

20 Of others pure contemplation is such—there are previous faith heroism, memory, contemplation, and discrimination

२० जे योगी सम्प्रज्ञात सानंद समाधी पर्यंत पाहोंचले आहेत त्यांना काय फळ मिळतें हें पूर्वीच्या सूत्रां वर्णिलें आहे. सम्प्रज्ञात सानंद समाधीच्या पलीकडे जे गेले आहेत त्यांचें निरूपण या सूत्रात केलें आहे. ते हे दुसरे योगी ते प्रथम श्रद्धेनें संपादन करतात. श्रद्धापूर्वक ईश्वराची उपासना करतात, श्रद्धापूर्वक परोपकार आणि पुण्यकर्मे करतात. तेणेकरून त्यांच्यामध्यें धैर्य उत्पन्न होतें. वीर्य म्हणजे योगाभ्यासाविषयी उत्साह. पूर्वी जो सम्प्रज्ञात समाधि त्यांनी लावला असतो त्या समाधीची स्मृति त्यांना होते. तदनंतर संस्कार होऊन त्यांच्या चित्तामध्यें विवेक उत्पन्न होतो. या सर्वांचें फळ काय? श्रद्धा वीर्य स्मृति, समाधि आणि विवेक इतकें सम्प्रज्ञात समाधिपासून त्यास प्राप्त होतें. पुढें जन्मजन्मांतरीं असम्प्रज्ञात समाधि लावण्याची त्याची सामग्री सिद्ध होते. इतकें हें अधिक फळ सम्प्रज्ञात समाधीपासून सिद्ध होतें. आणि असा सम्प्रज्ञात समाधि लावून लावून असम्प्रज्ञात समाधि लावण्याची योग्यता येते.

gods in whose existence Yogis believe

20 In the preceding sutra it is stated what fruit a Yogi who has accomplished joyful contemplation obtains. This sûtra states what fruit those Yogis obtain who have passed beyond joyful contemplation. By means of spiritual exercise, first they steady their faith and worship God in faith practising benevolence in faith and performing works of righteousness in faith. This produces in them heroism. Heroism means persistent exertion in spiritual exercis. They remember their mixed contemplation though they have passed beyond it. What is the fruit of all this? What is the fruit of their acquiring faith, heroism power of memory power of contemplation and discrimination? These are produced by mixed contemplation the fruit of which is stored up to be available in different lives. Thus Yogis secure the means of pure contemplation. Mixed contemplation therefore is important and essential. From it Yogis rise to pure contemplation for which it qualifies them

सूत्राणि.

तस्याऽभ्यासात् पराच्च वैराग्याद् भवत्यसंप्रज्ञातः ॥ २१ ॥

भावार्थः । यद्यपि केषांचिन् मते सूत्रमिदं न संग्रहीतव्यं तथापि सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञातसमाधिसंबधार्थं सूत्रस्याऽस्यावश्यकः संग्रहः । तस्य संप्रज्ञातसमाधेर्वारंवारमभ्यासाद् दृढतरवैराग्याच्चाऽसंप्रज्ञातसमाधिः सिध्यति । एकोनविंशविंशसूत्रयोर्देवेषु योगिषु च संप्रज्ञातसमाधिना यः संस्कार उपपद्यते स दर्शितः । संप्रज्ञातसमाधिनाऽसंप्रज्ञातसमाधिः साध्यते ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २२ ॥

भावार्थः । अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः । अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्न इति पाठौ केषुचित्पुस्तकेषु भोजराजभावागणेशाभ्यां संग्रहीतौ दृश्येते । येषां वैराग्यरूपः संस्कारस्तीव्रः तेषां शीघ्रं समाधिः सिध्यति । त एते तीव्रसंवेगा योगिनस्त्रिविधाः । यथा ह्युत्तरत्र ॥

मृदुमध्याऽधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २३ ॥

भावार्थः । तीव्रवैराग्ययोगिनां मध्ये केषां चिद् वैराग्यं मृदु । केषां चिन् मध्यं । केषां चिदधिमात्रं नाम विशेषत उत्कट । येषां मृदु वैराग्यं तेषां समाधिः शीघ्रं संपद्यते । तदपेक्षया मध्यवैराग्यस्य शीघ्रतर । तदपेक्षयाऽधिमात्रस्य शीघ्रतममिति तत्र विशेषः ॥

२१ त्याच्या अभ्यासानें आणि उत्कृष्ट वैराग्यानें असंप्रज्ञात समाधि (सिद्ध) होतो

२२ ज्याच्या चित्ताचा वेग तीव्र आहे, त्याना समाधि लाभ जवळ

२३ मृदु, मध्यम, (आणि) उत्कट (असे तीन भेद आहेत) म्हणून त्यामध्यें हि विशेष आहे

२१ सूत्रातील 'त्याच्या' या पदाचा अर्थ संप्रज्ञात समाधीच्या' असा कोणी कोणी भाष्यकार हें सूत्र मुळींच घेत नाहीत, कारण ते मागील दोन सूत्रीं असंप्रज्ञात समाधीचा विचार करतात परंतु हें सूत्र घेतल्यानें संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात या समाधीची संगति नीट बसते संप्रज्ञात समाधीविषयीं वारंवार अभ्यास केला असता आणि दृढतर वैराग्य संपादलें असता असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होतो मागील दोन सूत्री संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें देवास आणि योग्यास काय सिद्ध होतें हें दर्शविलें आहे या सूत्रीं संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें असंप्रज्ञात समाधि कसा सिद्ध होतो हें दाखविलें आहे पुढील सूत्रीं हा समाधि साधण्याचीं स्वाभाविक किंवा अभ्यासपूर्वक जीं साधनें त्यांचें विवेचन केलें आहे

२२ योगाभ्यास करणाराचें चित्त

21 By its exercise and by highest self abnegation, pure contemplation (is accomplished)

22 Unto those, whose penetration is great, the accomplishment of contemplation is easy

23 There is a distinction among them, because (there are three kinds)—soft middling, (and) exceedingly acute

21 The term *its* in the sûtra refers to mixed contemplation Some commentators omit this sutra, because they include their remarks on pure contemplation in the two preceding sûtras But this sûtra is essential because it adjusts a relationship between mixed and pure contemplations Continuous spiritual exercise in accomplishing mixed contemplation and unflinching self abnegation pave the way of pure contemplation The former two sutras state what gods and men accomplish by means of mixed contemplation This sûtra states that mixed contemplation leads to pure contemplation The next sûtra explains what natural and acquired means there are for accomplishing pure contemplation

22 The powers of spiritual exercise which Yogis possess, are varied Some can accomplish contemplation easily others find it hard, some quickly accomplish contemplation others take time Most of the works on the Yoga

सूत्राणि.

ईश्वरप्रणिधानाद् वा ॥ २४ ॥

भावार्थः । असंप्रज्ञातसमाधिसिध्यर्थमन्योपायो विद्यते । स त्वीश्वरे सर्वक्रियाणामर्पणं । एष भक्तिमार्गः । स तु शांडिल्यगतसूत्रीये विशेषतो निरूपितः । ईश्वरस्य रूपमुत्तरत्र दर्शयिष्यते॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २५ ॥

भावार्थः । क्लेशाः कर्माणि विपाक आशयाश्चैतैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । किं नाम क्लेशाः । उपघारूपाः पापरूपा अविद्यारूपाः । कर्माणि वैदिकलौकिकानि विहितानि प्रतिषिद्धानि च । मनुष्यो यत् कर्म करोति तस्य फलं जायते । तत् तु द्विविधं । चित्तसंस्काररूपं प्रत्यक्षं च । यत् प्रत्यक्षं तद् जात्यायुर्भोगादयः । यत् संस्काररूपं ता वासनाः । प्रथम विपाकसंज्ञकं । अंत्यमाशयसंज्ञकं । आशयशब्दस्य व्युत्पत्तिरित्थं दर्शिता । आ फलविपाकाच्चित्ते शेरते त आशयाः । एते क्लेशादय ईश्वरं न स्पृशंति ॥ अत्र कर्मप्रक्रियोच्यते । प्रथमं प्रारब्धकर्मोपादानकर्म वा तस्माद् वासना ततो भोगादयः ततः कर्माणि ततो वासना । इति कर्मचक्रं बीजांकुरवज्जंगम्यते ॥

निरनिराळ्या प्रकारचे असते. कोणाचा समाधि लवकर साधतो, कोणाचा समाधि उशिराने साधतो, कोणाचा समाधि सहज साधतो, आणि कोणाला मोठे कष्ट करावे लागतात. निरनिराळ्या पुस्तकामध्ये या सूत्राचे दोन पाठ अढळतात ते दोन्हीहि आम्ही संस्कृतात दिले आहेत. इतकेच सागणे पुरे की पाठ-भेदामुळे अर्थभेद होत नाही. भोजराजाचा पाठ

system give two readings of this sûtra. We have reproduced them in Sanskrit Suffice it to state that different readings do not make different statements The reading of Bhojarâja is one, and that of Bhâvâ-ganesha is another The sense of the sûtra is—those Yogis, whose self-abnegation is intense, quickly accomplish contemplation Thus there are three kinds of Yogis, who are described in the next sûtra.

२४ किंवा ईश्वराच्या भक्तिप्रणिधानाच्या योगानें (समाधि सिद्ध होतो)

२५ ईश्वर पुरुषविशेष आहे क्लेश, कर्म, विपाक, आणि वासना याचा संपर्क नाहीं

एक आहे ... दुसरा आहे ज्याचा विराग वैराग्य ... आहे त्याच समाधि ... आहे ... पुरुष ... आहे

२३ ज्यांचा ... तीव्र ... ज्यांचा विरागबुद्धि ... आहे, असे ... सर्वांस समाधि होण्याचा सारखा ... नाहीं ... आहे योगांची शक्ति मृदु असते योगांची शक्ति मध्यम असते, ... असते ... मृदु असतें ... मध्यम असतें ... समाधि ... साधता, योगाला ... उशीर लागतो ज्याचा ... मृदु, त्याच्याहून मध्यम ... त्यांस समाधि ... साधता आणि त्याच्यापेक्षां हि ज्याचें ... तीव्र असतो त्याला अधिक लवकर साधतो असे ... प्रकार आहेत संस्कृतामध्ये 'तत' असें पद आहे, त्याचा अर्थ "तामध्ये" असा केला आहे तामध्ये ... ज्यांचा तीव्र संवेग आहे असा याचा अर्थ

21 Or (contemplation is accomplished) by the worship of god

25 God is a distinct person free (even) from the touch of desires, actions, their effects, and pain

23 Those who possess a great power of abstraction and whose mental penetration is great are not equally situated in regard to contemplation There is a difference between them Some Yogis are soft some are middling and others are exceedingly acute Self-abnegation is therefore soft middling or acute Hence some accomplish contemplation quickly and others take time Those, whose self-abnegation is soft can not accomplish contemplation so quickly as those whose self-abnegation is middling But those whose self-abnegation is intense accomplish it more quickly than the other two classes. Thus there are three kinds of Yogis The term *Tatah* is used in the Sanskrit *sūtra* *We have interpreted it by among them* By *among them* those Yogis whose self-abnegation is intense are referred to

24 The main purpose is to accomplish pure contemplation There are different means of doing this. They are now to be explained The principal of them is the worship of God in truth and in spirit. The word Prani dhāna is used in the Sanskrit sūtra It means that whatever we do ought to be offered to God This is called Bhakti mārga or

सूत्राणि.

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं ॥ २६ ॥

भावार्थः । तत्रेश्वरे । परां काष्ठां प्राप्तं सर्वज्ञत्वं बीजमिवाऽनादि विद्यते । ईश्वरः सर्वज्ञः ॥

२४. शेवटी असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध करणें हा मुख्य उद्देश. तो निरनिराळ्या उपयानी सिद्ध होतो. ते निरनिराळे प्रकार आता सांगायाचे. त्यात मुख्य ईश्वरभक्ति. ज्या ज्या कांही क्रिया करायाच्या त्या त्या ईश्वरास अर्पण करणे याचे नाव प्रणिधान. हा भक्तिमार्ग आहे. याचे विशेष विवेचन शांडिल्यानी शतसूत्रीय नावाचे पुस्तक केलें आहे त्यामध्यें केलें आहे ईश्वर कसा आहे हें पुढील सूत्री दर्शविले आहे.

२५. या सूत्रामध्ये क्लेश, कर्म, विपाक, आणि वासना या पदाचा प्रयोग केला आहे. या पदाचा अर्थ असा. क्लेश म्हणजे चित्तावर जो कलंक आहे तो. चित्ताचा पापाकडे झोंक. चित्तास जो अविद्या जडली आहे हे सारे क्लेश कर्म म्हणजे लौकिक आणि वैदिक. संसारसंबधी, यज्ञसंबधीं, जी वेदात सांगितली आहेत ती, आणि ज्याचा वेदानी निषेध केला आहे ती. मनुष्य जे जे कर्म करतो त्या त्या कर्माचे फल उत्पन्न होते. हे फल कधी चुकायाचे नाही. हे फल दोन प्रकारचे.

प्रथम. ज्याचा चित्तावर साक्षात् संस्कार घडतो ते, असे हे फल लागलीच दिसून येते. ते असें. मनुष्य जन्मास

the path of faith This path of faith is particularly explained by Shândilya in his work called Shatasûtriya What God is, is explained in the next sûtra

25 The term *Klesha, Karma, Vipâka,* and *Âshaya* are used in the Sanskrit sûtra Their meanings are Klesha is that with which the inner man is tainted because of this, he is prone to sin. The ignorance, which adheres to the inner man, is also painful These are all Klesha Actions are either profane or sacred, worldly or sacrificial, those which are prescribed, or those which are forbidden by the Veda. Whatever man does, has its consequences, consequences from which no human being can escape These consequences are of two kinds. First, the consequence which directly affects the heart, and which immediately develops into a reality Man is born in this world This birth itself is a consequence, because in this life much has to be borne. Death inevitably awaits him. The second consequence is—a certain influence adheres to the heart or the Chitta, and this influence produces desires from which man is never free His actions exercise an influence which produces desires, and these desires lead man to perform his actions, which, in their turn, exert an influence

२६ त्याची सर्वज्ञता प राकाष्ठेची आणि अनादि

26 His omniscience is highest and eternal

पता लाग नाना भाग भागाय हाग तार त्याच्या मागें मृत्यु लागला आहे निवार जो संस्कार पडतो तो तसाच चित्तास चिकटून राहतो, हा दुसरा प्रकार आणि त्यापासून वासना उत्पन्न होतात या वासना मनुष्याच्या मागें लागल्या आहेत पमापासून संस्कार उत्पन्न होतो संस्कारापासून वासना उत्पन्न होतात वासनेपासून पुन मनुष्य कर्म करतो कर्मापासून पुन संस्कार संस्कारापासून पुन वासना, आणि वासनेपासून पुन कर्म, असें हें चक्र निरंतर चालत आहे एखादा कर्माचा प्रारंभ झाला म्हणजे त्यापासून सु ा नाहीं कर्माची ना ा याला पाहिजे म्हणजे कर्मापासून सु-ा होत पहिलें जें कर्म त्यास प्रारब्ध कर्म असें म्हणतात तें कव्हा उत्पन्न झालें, आणि मनुष्याच्या चित्तास चिकटलें हें सांगता येत नाहीं बीजांकुर न्यायानें त्याचें वर्णन करावयाचें अधी अंकुर कीं अधी बीज हें कोणी सांगावें? बीजापासून अंकुर उत्पन्न होतो अंकुरापासून बीज उत्पन्न होतें असा हा क्रम सतत चालला आहे प्रारब्ध कर्मापासून चित्तामध्यें एक संस्कार उत्पन्न होतो आणि तो तसाच चित्तास चिकटून राहतो त्याचें नाव उपादान कर्म त्यापासून वासना उत्पन्न होतात, त्यापासून सुख दु खादि भाग उत्पन्न होतात असें जें हें कर्मचक्र

upon his heart This influence produces desires and the desires impel him to act In this round man is involved. When an act is once performed its consequences inevitably follow In order to escape from these consequences all tendency to act must be annihilated The first act performed is called the original act or Prarabdha karma When it was performed and when its influence adhered to the human heart cannot be known This is explained by the maxim of seed and its sprout Who can say whether seed precedes sprout or sprout precedes seed A seed produces a sprout, and a sprout, in its turn produces a seed. This succession continuously goes on. The influence, which the original act produced and which adheres to the heart is called efficient act or Upâdâna karma which produces desires and they in their turn produce pleasure and pain This wheel of acts and their consequences does not even so much as touch God He is so distinctively personal

26 The sense of the sûtra is —God is eternal and omniscient The term *Niratishaya* used in the sûtra means transcendental that is nothing exceeds it The other term used in the sûtra is *Bija* Its literal meaning is seed We have interpreted it into eternal because seed is the real beginning This sense is plain enough

सूत्राणि.

स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥ २७ ॥

भावार्थः । स कालाऽतीतः पूर्वेषां ब्रह्मादिदेवानामृषीणां चोपदेष्टा । सोऽनादिः ॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २८ ॥

भावार्थः । प्रणवो नाम ओंकारः । ओंकारस्य महिमा ब्राह्मणेषु कासुचिदुपनिषत्सु च निर्दिष्टः ॥

तज्जपस्तदर्थभावनं ॥ २९ ॥

भावार्थः । प्रणवस्य जपस्तद्वाच्यस्य भावनं च । भावनं नाम चित्तैकाग्रताऽर्थं तस्येश्वरस्य ध्यानं ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यंतरायाऽभावश्च ॥ ३० ॥

भावार्थः । ततो नाम योगाद् भक्तिमार्गाद् वा तस्माज्जपादीश्वरभावनाच्च जीवात्मज्ञानं विषयत्यागशक्तिश्च चेतसि जायेते । ताभ्यामीश्वरसाक्षात्कारो भवति । तेन साक्षात्कारेण चित्तैकाऽग्रता । तयाऽसम्प्रज्ञातसिद्धिः । वक्ष्यमाणानामंतरायाणां हानिश्च ॥

त्याचा ईश्वराला संपर्क देखील नाही. असा तो कोणी पुरुषविशेष आहे

२६. ईश्वर अनादि, सर्वज्ञ आहे इतका सूत्रार्थ. ज्याच्या पेक्षा अतिशयित दुसरा नाही, जे अतिशयच इतका सूत्रातील ‘ निरतिशय ’ पदाचा अर्थ आहे. सूत्रामध्ये बीज म्हणून दुसरें पद आहे. त्याचा अर्थ अनादि असा केला आहे; कारण बीज म्हणजे उत्पत्तिस्थान असा त्या पदाचा स्पष्ट अर्थ आहे.

२७ तो पूर्वीच्याचाहि गुरु, कारण, (तो) कालातीत आहे

२८ त्याचें नाव प्रणव

२९ त्या पदाचा जप (आणि) त्याच्या अर्थाचें ध्यान

३० त्यापासून जीवात्म्यास स्वताचें ज्ञान होतें आणि विघ्ननाश होतो

27 He is the Preceptor even of the ancients, because He is above time

28 He is named *Om*

29 The repetition of that syllable, and the contemplation of its sense

30 From that the human spirit knows itself, (and) all obstacles disappear

२७ पूर्वीचे कोण? ब्रह्मादि देव आणि ऋषि त्यांचा तो गुरु म्हणजे काय? त्यांना तो उपदेश करणारा तो काला-तीत आहे म्हणजे काय? भूत भविष्य, वर्तमान, अशा ही कालाचो स्वरूप त्यास नाहीं कालानें त्याला अवच्छेद होत नाहीं भूत, भविष्य, किंवा वर्तमान या कालानें त्यामध्यें अंतर पडत नाहीं ईश्वर अनादि ब्रह्मादि देव आणि ऋषि यास उपदेश करणारा आणि सर्वज्ञ असा कोणी पुरुष आहे

२८ प्रणव म्हणजे ॐकार ॐ हा ईश्वराची संज्ञा ॐकाराचा महिमा ब्राह्मण आणि उपनिषद् यांत वर्णिला आहे

२९ शुद्ध असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होण्याकरतां ॐ या पदाचा जप करावा आणि त्याचा जो अर्थ त्याचें ध्यान करावें म्हणजे चित्त एकाग्र होतें

३० सूत्रांत 'ततः' असें पद

27 Who are these ancients? Gods like Brahma and the *Risis*. What is meant by God being the preceptor? He taught all the gods and *Risis* What is meant by *God being above time*? He is not limited by the past the present and the future Time cannot describe him He is not *changed by time such as the* past the present and the future God exists eternally He is a distinct person who is omniscient and who teaches gods and *Risis*

28 The term *Pranava* is used in the sutra. It means *Om* The significance of the syllable *Om* is described in the Brahmanas and in the Upanisads *Om* is the name of God

29 That pure contemplation may be accomplished the syllable *Om* ought to be repeated and its sense contemplated This steadies the mind concentrates and focuses it

30 The term *Tatah* is used in the sûtra It means that which *has already* been stated—the

सूत्राणि.

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रांतिदर्शनाऽलब्धभूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेंऽतरायाः ॥ ३१ ॥

भावार्थः । व्याधिः शरीरस्य पीडा । स्त्यानं नाम चित्ते किंचिदप्यारूढं तेन योगाऽनर्हता । संशयस्तूभयकोट्यालंबनं विज्ञानं । प्रमादो मोहः । आलस्यं जडता । अविरतिर्विषयासक्तिः । भ्रांतिदर्शनं मिथ्याज्ञानं । अलब्धभूमिकत्व नाम समाधिभूमेरलाभः । किं नाम समाधिभूमिः । आसन वृत्ति निरोध इत्यादिसमग्रसमाधिसामग्र्यां सिद्धायां यद् ध्येयं तद् ध्यायते सा समाधिभूमिः । यत् समाधौ न स्थितिस्तदनवस्थितिः । एते चांतराया नाम विघ्नाः ॥ काव्यप्रकाशे ये व्यभिचारिभावा निरुपितास्तेऽत्रानुसंधेयाः । ते तत्र रस पुष्णति । एते त्वत्र समाधिं घ्नति । अतो विघ्ना एते चित्तं विक्षिपंति ॥

आहे. त्याचा अर्थ मागे सांगितलेल्या योगमार्गाने किंवा भक्ति-मार्गानें या पासून काय सिद्ध होते? जीवात्म्यास आपण कोण हे कळू लागते. जीवात्म्यास प्रत्यक्‌चेतन असे संस्कृत सूत्रात म्हटले आहे. याचे कारण असे की, ईश्वर विभु आणि चैतन्य-स्वरूपी आहे. त्याचा अंश जीवात्मा आहे. जीवात्मा आणि परमेश्वर एक; तथापि उपाधीच्या योगाने जीवात्मा भिन्न असा भास होतो हे दाखविण्याकरिता प्रत्यक्‌चेतन या पदाचा प्रयोग सूत्रांत केला आहे. विघ्ने कोणती हे पुढील सूत्री सांगितले आहे. योगमार्गाने किंवा भक्तिमार्गाने [illegible] दोन्ही [illegible] होतो हे [illegible]

path of Yoga and the path of faith What do they accomplish? The human spirit learns to know itself In the Sanskrit sûtra, the human spirit is characterized as *Pratyakchetana* The reason of this is—God is omni-present Spirit, and being divine essence, the human spirit is identical with God! The term *Pratyakchetana* shows this Obstacles are spoken of in the sûtra. What these are, will be explained in the next sûtra Both the paths of contemplation (Yoga) and the path of faith are the means of accomplishing pure contemplation

Asamprajnata Samâdhi. How the path of Yoga accomplishes it, has already been explained How the path of faith accomplishes it, is to be explained in this place The prayerful recitation of the

३१ व्याधि, स्त्यान, संशय, प्रमाद, आलस्य, अविरति, भ्रांतिदर्शन, अलब्धभूमिकत्व, अनवस्थितत्व, (इतकीं) चित्तविक्षेप करणारीं तीं विघ्नें (हीं)

...आहे प्रतिभागानें असंप्रज्ञात समाधि कसा सिद्ध होतो हें या स्थळीं दाखविलें आहे ॐ या पदाचा जप करणें आणि त्याचा अर्थानें ध्यान करणें म्हणजे आत्म्याचा साक्षात्कार होतो आणि चित्तामध्यें ... शांति उत्पन्न होते तेणेंकरून ईश्वराचा साक्षात्कार होतो तेणेंकरून चित्त एकाग्र होतें ... असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होतो आणि या समाधीस प्रतिबंधक जीं विघ्नें तीं नाहींशीं होतात तीं विघ्नें कोणतीं आणि नाहींशीं कशीं होतात हें पुढील सूत्रामध्यें सांगितलें आहे

३१ संस्कृत सूत्रांत जसे शब्द आहेत तसेच आम्ही मराठींत घेतले आहेत त्यांचें हुबेहूब मराठींत भाषांतर करतां येत नाहीं त्या शब्दांच्या व्याख्यावरून त्यांचा अर्थ वाचकांस कळेल व्याधि म्हणजे शरीरास जी पीडा होते ती– रोगादि स्त्यान म्हणजे चित्त हलकें असतांहि त्यामध्यें कांहीं जाऊन बसलें आहे तेणेंकरून समाधि लावतां येत नाहीं, आणि शरीरामध्यें असमाधान होतें लिंग म्हणजे काय हें विवेचन करतांना पतंजलीनें आपल्या महाभाष्या

31 Pain, passivity, doubt, hallucination laziness, avidity, error, inability to contemplate, unsteadiness, and distraction (These) are those obstacles

syllable *Om* and the contemplation of its sense reveal unto the human spirit its own nature and concentrate the heart and thus pure contemplation is accomplished and all the obstacles in the way of this contemplation disappear How this takes place, is explained in the next sutra

31 The words used in the Sanskrit sûtra cannot be adequately translated We will offer remarks to explain them to the reader Pain or *Vyâdhi* is that which produces uneasiness in the body—such as a disease and other sufferings *Styâna* is a hard word It means passivity The heart is light yet there is something in it which obstructs contemplation and disturbs the natural

ceptacle and *Prasava* signifies generating Hence *Styâna* or passivity signifies the absence of activity in the body And *Prasara* means activity Let others do what they like, one is not moved He is heaviness itself He suffers others to act upon him without any re action This is what is meant by Styâna or

सूत्राणि.

दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

भावार्थः। दुखं तापत्रयं। तच्चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक च। दौर्मनस्यं नामेच्छाविघातान् मनसः क्षोभः। अंगमेजयत्वं नामांगानां कंपः। प्राणो यद् बाह्यवायुमाचामति स श्वासः। यत् कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः। यत्र विक्षेपा विद्यंते तत्र दुःखदौर्मनस्यादीन्युद्भवत्येव। तस्मादेतानि विक्षेपसहभुव इत्युच्यंते ॥

मध्ये स्त्यान आणि प्रसव या दोन शब्दाची व्याख्या केली आहे. त्यावरून स्त्यान शब्दाचा अर्थ अधिकरण असा होतो. प्रसव याचा अर्थ उत्पादक असा होतो. यावरून स्त्यान शब्दाचा अर्थ शरीरामध्ये प्रवृत्त होण्याचा अभाव आणि प्रसव म्हणजे प्रवृत्त होणे. कोणी काही का करीना हालायाचें नाही, आपले जड. दुसऱ्याचे संस्कार आपल्यावर होत आहेत, आपण आपले स्वस्थ अशी जी स्थिति त्याचे नाव स्त्यान. संशय म्हणजे एका वस्तूविषयी दोन्हीहि प्रकार आहेत असे वाटणे. हा खांब असेल किंवा पुरुष असेल अशा प्रकारचे ज्ञान. प्रमाद म्हणजे मोह. आलस्य म्हणजे चित्ताची जडता अविरति म्हणजे हव्यास—विषयासक्ति भ्रांति-दर्शन म्हणजे मिथ्याज्ञान. अलब्धभूमिकत्व म्हणजे समाधि लागूच नये समाधिभूमि म्हणजे काय? समाधि साधावा म्हणून आसन घातले आहे, वृत्तीचा निरोध केला आहे, समाधि लावण्याची सारी सामग्री सिद्ध केली आहे, ज्याचे

passivity Sanshaya or doubt is that in which one is uncertain about the particular nature of a thing Something vertical is seen at a distance, and one knows not whether it is a person or a post Such an uncertainty is doubt Pramâda or hallucination is simply a confusion of the mind Âlasya or laziness is the heaviness of the heart a proneness to inaction Avirati or avidity is an insatiate attachment to worldly objects Bhrânti-darshana or error is false knowledge. Alabdha-Bhûmikatva or inability to contemplate is that in which concentration of the mind is impossible The ground-basis of contemplation is not secured What is this ground-basis of contemplation? One has assumed the contemplative posture, has attempted to restrain all thoughts and feelings The means of contemplation are ready The subject of contemplation is upon the heart. Yet contemplation is not successful The Chitta is not brought to a point The Yogi fails This is unsteadiness He is distracted These are all the obstacles These prevent the

३२ दुःख, दौर्मनस्य, अंगमेजयत्व, श्वास, प्रश्वास इतकीं चित्त विक्षेप झाला कीं त्याबरोबर यावयाचीं

ध्यान करावयाचें त्या ध्याना पासून आहे असा समाधि लागला असता तो चित्त नाहीं एकच स्थिति राहत नाहीं याचें नाव अनवस्थिति ही सारीं समाधीचीं विघ्नें यांच्या योगानें चित्ताचा विक्षेप होतो म्हणजे चित्त एका स्थितावर राहत नाहीं

काव्यप्रकाशामध्यें तेहतीस व्यभिचारिभावांचें निरूपण केलें आहे मुख्य रस उत्पन्न करणारा जो चित्ताचा भाव त्यास स्थायिभाव म्हणतात इतर त्याच्या बरोबर संचार करणारे जे चित्तातले भाव त्यांचें नाव व्यभिचारी भाव याचा दृष्टांत समुद्राचा आहे समुद्राचें पाणी तळीं एक सारखें स्थिर असतें अशी जी एक चित्ताची स्थिति तिचें नाव स्थायिभाव परंतु समुद्रावर मोठा खळबळाट चालला असतो लाटावर लाटा येत असतात पाणी उडून तिकडे जात असतें अशी जी चित्ताची स्थिति तिचें नाव व्यभिचारी भाव या व्यभिचारिभावांच्या योगेंकरून रसाचा उपयोग साधून त्याचें पोषण होतें परंतु योग साधण्यास तेच भाव विघ्न होऊन बसतात कारण समाधि लावताना चित्तांतील वृत्ति जितक्या नाहींशा होतील तितक्या चांगल्या या विकारांच्या योगानें चित्त चंचळ होतें

32 Pain, uneasiness, trembling of the body, breathing in and breathing out, accompany the distraction of the heart

Chitta from being concentrated and focused The Kâvya prakâsha describes thirty three Vyabhichâri bhâvas or swimming sentiments A steady feeling of the heart in a particular connection is the principal sentiment The feelings which mix with and play about the principal sentiment are called Vyabhichâri bhâvas An illustration will explain this Look at the sea While its water is steady at the bottom thousands of ripples play upon its surface and agitate it in all directions. Wave succeeds wave Billow breaks upon billow The sea moves on The steady water of the sea resembles the principal sentiment Ripples waves and billows resemble the Vyabhichari bhâvas The Vyabhichari bhâvas feed and develop a principal sentiment But what serves an important purpose according to the Kavya Mimânsa is an obstacle according to the Yoga system The Vyabhichâri bhâvas are out of place in Yoga because contemplation requires the eradication of all feelings These feelings agitate the heart and prevent contemplation

32 The terms used in the Sanskrit sûtra cannot be adequately translated into English We will explain them Pain or *Duhkha* is all suffering caused either by *material objects* in nature or by the condition of the

सूत्राणि.

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३२ ॥

भावार्थः । किंचिदप्यभिमतमेकं तत्त्वं ध्यायं ध्यायं मुमुक्षुर्विक्षेपान् प्रतिरुणद्धि ॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनं ॥ ३४ ॥

भावार्थः । मैत्र्यादीनि पूर्वाणि सुखादिपूत्तरेषु यथासंख्य योज्यानि । तत्र सुखितेषु मैत्री । दुःखितेषु करुणा । पुण्यवत्स्वानंदः । अपुण्यवत्सूपेक्षा करणीया । भावना नाम प्रयत्नसमुदायः । तस्या रूपं पूर्वमीमांसायां विशेषतो निरूपित । तत्र तत्र स्वविषयेषु मैत्र्यादीनि मुमुक्षुर्भावयेत् । तेन समाधिसिद्धिर्भवेत् । एकतत्त्वाऽभ्यासरूपः समाधिः सवितर्काभ्याससमाधावतर्भवति । मैत्रीकरुणादिभिः सात्विकभावः स्थिरीभवति । सात्विकभावाच्चित्तप्रसादः । चित्तप्रसादात् समाधिसिद्धिः ॥

३२ संस्कृत सूत्रात जी पदे तीच मराठीत ठेवली आहेत. मराठीत तद्वाचक हुबेहुब शब्द नाहीत. दु ख म्हणजे तापत्रय; हे दु ख तीन प्रकारचे आहे. मनास काही काळजी लागून जे दु ख होतें त्याचे नाव आध्यात्मिक याचे स्वरूप असे मनुष्य नाना कल्पना करतो. त्या सिद्धीस न गेल्या म्हणजे त्यास दु ख होते. हे मानस दु.ख व्याघ्रासारखी जी नाना भूते त्यापासून जे दु ख होते ते आधिभौतिक नवग्रहापासून जे दु ख होते ते आधिदैविक. असे हे तापत्रय आहे. दुसरे, दौर्मनस्य म्हणजे काय ? मनुष्यास ज्या नाना इच्छा होतात, त्या सिद्धीस न गेल्या म्हणजे

heart, or by gods Thus pain is of three kinds, and man is beset with care, he feels pain. This is Adhyâtmika or mental. This is its nature. Man entertains a variety of fancies, and ambitiously seeks their fulfilment When he fails, he feels pain This is mental pain Tigers and other ferocious animals cause misery. This is Âdhibhoutika or physical. pain Planets like the moon cause him sufferings This is Âdhidaivika or pain caused by gods This is known to the Sânkhya-system as Tâpatraya, or three-fold misery. The second term used is *Dourmanasya* or uneasiness. What is its meaning? Man feels various desires. And when he is disappointed, he feels vexed This is uneasiness

३३ त्याचें निराकरण करण्याकरिता एकतत्वाचा अभ्यास (करावा)

३४ जे सुखी त्याची मैत्री, जे दुःखी त्याची करुणा, जे पुण्यवान् त्याच्याविषयीं मोद म्हणजे आनंद जे पापी त्याची उपेक्षा, अशा भावनेपासून चित्त प्रसन्न होतें

33 To over-come these, spiritual exercise (in contemplating) one element, (is essential)

34 Friendship with the happy, pity for the suffering, joy for the righteous By these feelings, the mind is tranquilized

---

चित्ताचा क्षोभ होता यानंतर दौर्मनस्य अंगमेजयत्व म्हणजे अंगास कांप सुटतो तो श्वास म्हणजे बाहेरचा वायु जो आंत जातो तो आतला वायु जो बाहेर निघतो त्यास नाव प्रश्वास चित्त व्यग्र झालें त्या ॥ विक्षेप झाला, म्हणजे इतकीं हीं उत्पन्न व्हायाचींत म्हणून त्यास विक्षेपसहभुव असे सूत्रात म्हटलें आहे

३३ ज्याला समाधि लावायाचा आहे आणि योग साधायाचा आहे त्यानें चित्त विक्षेपाचें निराकरण कसें करावें हा उपाय या सूत्रांत सांगितला आहे तो असा कीं एखादें तत्व चित्तापुढें मांडावें, आणि त्या तत्वाचें ध्यान करावें तदाकार चित्त करून टाकावें म्हणजे चित्त एकाग्र होतें आणि समाधि लावता येतो चाळीस सूत्रापर्यंत चित्त एकाग्र करण्याचे निरनिराळे उपाय सांगितले आहेत या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें एका तत्वाचा अभ्यास केल्यानें चित्त एकाग्र होतें इतके वर्णन आहे हा एकतत्व अभ्यास मार्ग

or Dourmanasya Angamejayatva is the trembling of the body Svasa is breathing in Prashvasa is breathing out When the heart is agitated when it is distracted all these follow Hence they are called Vikshepa sahabhuvah or concomittants of distraction

33 He who seeks spiritual exercise and contemplation can over-come these distractions in the way described in the sûtra The means are—place some element before the Chitta or heart concentrate the heart upon it then the heart or the Chitta assumes the form of the element and becomes focused Thus contemplation is accomplished Up to the Fortieth sutra the different means of focusing the Chitta or heart are described The contemplation of one element is the means described in this sutra This is the path of spiritually exercising the heart in contemplating one element

34 Another means of tranquilizing the heart and focusing it is described in the sûtra This

सूत्राणि.

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३५ ॥

भावार्थः । अथवा प्राणायामेन चित्तस्य निर्वृत्तिकत्वं सिध्यति । तेन चित्तप्रसादः । किं नाम प्रच्छर्दनं । किं नाम विधारणं । प्रच्छर्दनं नासिकापुटाभ्यां वायुनिःसारणं रेचकः । विधारणं कुंभकः नाम मात्राप्रमाणेन वायुगतिविच्छेदः । प्राणाश्चित्तं चालयंति । प्राणजये चित्तजयः । सूत्रस्थवाशब्दो विकल्पार्थः ॥

३४. दुसरा एक चित्त एकाग्र करण्याचा उपाय या सूत्रीं वर्णिला आहे या उपायाचे नाव सात्विक भाव मार्ग चित्त नेहमी सात्विक ठेवायाचे कोणी सुखी असेल त्याच्याशी मैत्री ठेवल्याने चित्ताचा विक्षेप होत नाही जेथे जेथे सुख आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून मैत्रीची भावना करायाची. जेथें जेथे दु ख आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून करुणेची भावना करायाची. जेथे जेथे पुण्य आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून आनंदाची भावना करायाची जेथे जेथे पाप आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून त्याच्या उपेक्षेची भावना करायाची. भावना म्हणजे काय ? मनामध्ये जे नाना प्रयत्न उत्पन्न होत असतात ते या भावनेचे स्वरूप काय, तिचा विग्रह काय, तिची अंगे कोणती इत्यादि पूर्ण विवेचन पूर्वमीमांसेत केले आहे. भावना करायाची म्हणजे चित्ताची तशी प्रवृत्ति करायाची. मनात तसा प्रयत्न करायाचा. काही एक विषय असल्या वाचून तत्संबंधी प्रयत्न कसा होईल? म्हणून अमुक अमुक विषय घेऊन तत्सं-

is the path of benevolence The heart is to be accustomed to spiritual benevolence and truthfulness When one sympathises with and feels friendship for, the happy, he is not distracted. Wherever there is happiness, there he fixes his heart, and permits it to be affected by the feeling of benevolence He feels pity for the afflicted, he feels joy, when he thinks of the righteous. When he thinks of the sinful, and then sins, he condemns them and discards them from his heart Thus thought and feeling are purified and tranquilized In accomplishing this, the will is regulated and controlled. The term *Bhâvanâ* is used in the sûtra It signifies a number of volitions which move the heart. Its nature, its analysis, and its bearing, and other questions connected with it, are fully explained in the Pûrva-mîmânsâ-system. To regulate the will is the means mentioned in this sûtra. When there is no object before the Chitta, a mere thought cannot move the heart and produce a volition Hence the sûtra states — let a Yogi think of an object, and when a thought produces a volition, let the volition be regulated

३५ अथवा, प्राणाचें रेचन आणि कुंभक यांच्या योगानें (समाधि सिद्ध होते)

ह्या सूत्राचा अर्थ असा आहे [illegible] आणि पुण्यवान लोक यांच्याविषयीं [illegible] त्यांचा [illegible] करण्याचा यत्न करावा [illegible] पापी लोकांविषयीं उपेक्षा करावी [illegible] असें केल्यानें चित्त प्रसन्न होतें, आणि समाधि साधतो [illegible]

३५. हा प्राणायाम [illegible] आहे [illegible] हठदीपिका [illegible] आहे प्राणायाम केला असतां चित्त स्थिर होतें आणि त्याच्या योगानें समाधि प्राप्त होते देहामध्ये पांच प्राण आहेत त्यांचीं नावें एणेंप्रमाणें प्राण अपान, व्यान उदान, आणि समान कित्येक ब्राह्मण जेवणास प्रारंभ करते वेळीं [illegible] प्राण यांच्यासाठीं आहे [illegible]

35 By means of emitting a breath and steadying it (contemplation is accomplished)

in the following way When the soul thinks of happiness and of the happy let it make an effort to feel happy If it thinks of misery let it feel pity and make an effort to relieve it When it thinks of the righteous let it make an effort and rejoice When it thinks of the sinful let it make an effort and turn itself from them Thus the Chitta or the heart will be purified and focused The former sûtra describes a form of the Yoga or mind concentration. This sûtra

Thus the heart is tranquilized and contemplation is accomplished

35 This is one means It consists in regulating breathing It is particularly described in a work called Hathadîpikâ which inculcates the path of asceticism. When breathing is regulated all feelings and thoughts disappear from the Chitta. Then it is tranquilized Five breaths in the human body are mentioned Their Sanskrit names are as follow —Prâna Apâna Vyana Udâna, and Samâna. Some Brahmans, when they begin their meals take small morsels from the food before them These are called oblations to the breath Heart is the seat of the breath called Prana. Rectum is the seat of the breath called Apâna The whole body is the seat of the breath called Vyana The throat is the

सूत्राणि.

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबंधनी ॥ ३८ ॥

भावार्थः । काव्यप्रकाशे यः प्रवृत्तिमार्गो निर्दिष्टः तेन समाधिसामग्री सिध्यति । कथं चित् तस्य चाचल्य विषयवती प्रवृत्तिर्दधाति । कथं । प्रसादगुणोत्पादनेन चित्ते रस विपचति काव्यं । एषा प्रवृत्तिर्द्विविधा । एका प्रवृत्तिरतः संविद्द्वारा दिव्यगंधादीनि योगिनमनुभावयति । विभावानुभावै रससंविदमुत्पादयत्यन्या । एषा द्विविधा संवित् निर्वृत्तिकं चित्तं करोति ॥

त्याचे नाव प्राणाहुति प्राण हृदयामध्यें आहे, मलद्वारामध्ये अपान आहे, व्यान सर्व शरीरामध्ये आहे, उदान कंठामध्ये आहे समान नाभीमध्ये आहे. या पचप्राणाचे नियमन केले असता चित्त स्थिर होते तो नियमन करण्याचा प्रकार असा एका नाकपुडीतून वायु आत घ्यायाचा. याचे नाव पूरक तो दुसऱ्या नाकपुडीतून सोडायाचा याचे नाव रेचक वायु आत ओढला म्हणजे त्याचे स्तभन करायाचे याचे नाव कुभक मात्रा म्हणून एक कालाचे प्रमाण आहे ऱ्हस्व अक्षर उच्चारायाला जेव्हढा वेळ लागतो त्याचे नाव मात्रा या प्रमाणाकडे लक्ष देऊन प्राणाची गति खुटवायाचा अभ्यास करायाचा. प्राणाच्या योगाने चित्त चचळ होते प्राणजय झाला की चित्ताचा जय झाला या उपायाचे नांव हठमार्ग. सूत्रामध्ये 'वा' असा शब्द आहे त्याचा अर्थ हाहि मार्ग चालतो.

seat of the breath called Udâna The navel is the seat of the breath called Samâna When these five breaths are regulated, the heart becomes steady. The following is the method proposed Draw in the breath through one of the nostrils This is called Pûraka or filling up Let out the breath through another nostril This is called *Rechaka* or emptying When the breath is steadied after it is drawn in, this is called Kumbhaka Mâtrâ is a measure of time The time spent in pronouncing a short syllable, constitutes a mâtrâ The regulation of the motion of breaths by measuring it in Mâtrâs, is to be practised The breaths agitate the Chitta When the breaths are over-come, the Chitta is overcome The term *Vâ* is used in the sûtra Hence the path of asceticism is optional

३८ अथवा विषयामध्यें जी मनाची प्रवृत्ति होते, तेणें करूनहि चित्त स्थिर होतें

36 Or an objective activity being produced, it steadies the mind

३६ विषयाचा अनुभव घेऊन समाधीची सामग्री सिद्ध होते असाहि हा एक मार्ग आहे यास प्रवृत्तिमार्ग म्हटला असता चालेल या मार्गाचा पूर्ण निर्देश काव्यप्रकाश ग्रंथात केला आहे चित्ताचा स्वभावच चचल होण्याचा मग त विषयामध्यें घातलें असता अधिक चचळ होईल अस असता तें स्थिर होईल असें म्हणणें कसें संभवतें ? विषयामध्यें चित्त घालणें म्हणजे ते ग्राम्य विषय न हेत शब्द, रूप रस गध स्पर्श, हे विषय अनुभव याची पंडिताची एक रीति आहे ती योग्यानें साधावी ती अशी चित्त एकाग्र एकाग्र कराव आणि त्याची धारा एका वृत्तीवर आणून ठेवावी ह कस ? चित्तामध्य तीन गुण आहेत म्हणजे ओज प्रसाद आणि माधुर्य याच पूर्वी आम्ही विवेचन केले आहे यातील एखादा गुण प्रबळ झाला म्हणजे चित्तामध्यें एकच वृत्ति प्रबळ होऊन बसते आणि जशी जशी ती वृत्ति प्रफुल्लित होते तसतशा दुसऱ्या साऱ्या वृत्ति तिचे दास बनतात इतकच काय? त्या वृत्ति आहेत किंवा नाहीत ह समजत देखील नाही पण हें साधत कसें? एक विषयावर लपट होऊन म्हणून यास सूत्रामध्ये विषयवती प्रवृत्ति असे नाव दिल आहे ही प्रवृत्ति दोन प्रकारची असते योग्यानें उत्तम गंधा

36 A gratification of senses is a means of contemplation This may be called the path of wordliness This is fully explained in a work called the Kâvya prakâsha It is natural for the subtle body to be unsteady If it seeks gratification it will be more unsteady How is it possible then to say that gratification steadies it? Vulger gratification is not meant here The intelligent and the well informed have their own way of finding gratification in sound in form in taste, in smell and in touch The Yogis ought to learn what this way is Let the subtle body be steadied and thoroughly concentrated, and let the current of its activity be narrowed into one feeling How is this? The subtle body or the Chitta possesses three qualities—energy, softness and sweetness These we have already described When one of these qualities predominates one feeling only masters the mind, and as it asserts its paramount supremacy all other feelings are subordinated and subdued Not only this but the very existence of the feelings cannot be perceived How is this achieved? By exclusive attachment to one object of gratification Hence this is called objective activity or Vishayavati pravritti in the sûtra This activity is two fold When a Yogi for instance thinks of the most exquisite smell and his mind to it, he feels the ledge of the smell

सूत्राणि.

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३७ ॥

भावार्थः । ज्योतिःशब्देन सात्विकः प्रकाश उच्यते । मतुप्प्रत्यय उत्कर्षार्थः । चित्तस्य स्थितित्रयं प्रसिद्धं । ज्ञानात्मिका प्रथमा । सुखदुःखात्मिका द्वितीया । प्रयत्नात्मिका तृतीया । प्रयत्ननियमनात् कथं चित्तप्रसादनमिति चतुस्त्रिंशसूत्रे दर्शितं । सुखदुःखरूपवृत्त्यात्मकस्य चित्तस्य कथं प्रसादनं भवतीति त्रयस्त्रिंशसूत्रे । केवलज्ञानात्मिकया वृत्त्या कथं चित्तप्रसादो भवतीत्यस्मिन् सूत्रे दर्श्यते । ज्ञानरूपः सात्विकप्रकाशः चित्तं व्याप्नोति प्रसादयति च । तेन तद् निर्वृत्तिकं भवति । तेन समाधिसामग्री सिध्यति । अतः स्वाध्यायस्तप इति वेदवाक्यं सगच्छते ॥

विषयी चित्त कटाक्षित केले म्हणजे त्याच्या अत करणामध्ये विशेष ज्ञान उत्पन्न होऊन उत्तम सुगधाचा त्यास अनुभव होऊं लागतो हें दुर्घट आहे असे समजूं नये सामान्य मनुष्यासहि सुगधाची आठवण झाली असतां सुगध येऊ लागतो. मग योगी चित्त एकाग्र करण्याचा अभ्यास करीत असल्यामुळे एकाच विषयावर चित्त लावता त्यास अधिक येते या प्रकाराचे नाव आतरसविद्द्वारा बाह्य विषयानुभव. पुनः, एखाद्या काव्यरसाचा अनुभव कोणी पडित घेत आहे, तेणेकरून चित्त एकाग्र होतें. हा दुसरा प्रकार. या दोन्हीहि प्रकारच्या ज्ञानाने विषयाचा किंवा रसाचा अनुभव चित्तास होऊन ते एकाग्र होते.

directly the sensual perception of a most exquisite smell This is not to be considered impossible. When even an ordinary man thinks of a smell, his sense of smell is sometimes affected—he actually experiences a smell Then for a Yogi, who is accustomed to spiritual exercise, and to concentrate and focus his thought and feeling, it is easy to realize objective gratification by means of subjective experience Secondly, a savant may be reading a poem, and deriving æsthetic gratification, in the course of which, his mind is steadied and focused. Thus in any of the two ways the mind is focused, and preparation for contemplation is made

३७ अथवा, चित्त प्रकाशमान होऊन, त्याचा शोक जाऊन, (समाधि साधतो)

३७ ज्योतिष्मती ज्योति मती असा शब्द आहे त्या शब्दांत दोन तुकडे एक ज्योति आणि दुसरा मान् ज्योति शब्दाचा अर्थ सात्त्विक प्रकाश असा आहे आणि मान्-प्रत्यय त्याच्या त्या सात्त्विक प्रकाशाचा उत्कर्ष असा अर्थ होतो चित्ताच्या तीन स्थिति होतात हें प्रसिद्ध आहे जे लोक ज्योतिष सिद्धांतामध्यें आपलें मन निमग्न करतात त्यांचें चित्त केवळ शुद्ध ज्ञानात गढून जातें आणि असें चित्त ज्ञानामध्यें गढलें असताना त्याला सुख दुःख इच्छा द्वेष, किंवा प्रयत्न यांचा स्पर्श देखील होत नाहीं केवळ ज्ञानमय चित्त सुख दुःख यांच्या वृत्ति चित्तामध्यें घडतात, ते हा वृत्त्यात्मक चित्त होतें केव्हा केव्हा आंतरप्रयत्नाच्या स्वाधीन चित्त होतें या प्रयत्नानें नियमन केलें म्हणजे चित्त प्रसन्न होऊन स्थिर कसें होतें हें चवतिसाव्या सूत्रांत निरूपण केलें आहे सुखदुःखादि वृत्तींचें नियमन केलें असतां चित्त प्रसन्न होऊन स्थिर कसें होतें हें तेहतिसाव्या सूत्रांत वर्णिलें आहे या सूत्रीं केवळ ज्ञानात्मक चित्त कालक्षेप करीत स्थिर कसें होतें हें दर्शविलें आहे ज्ञानरूप एक सात्त्विक प्रकाश चित्तामध्यें उत्पन्न होऊन चित्त व्यापून टाकतो तेणेंकरून चित्त शांत होतें, एकाग्र होतें, त्याचा एकाच वृत्ती

37 Or illumination tranquilizes the mind

37 The term *Jyotismati* is used in the Sanskrit sûtra It consists of two parts—*Jyotih* and *Mân* The term *Jyotih* signifies pure dry mental light and the affix *Mân* signifies development. Then the development of the pure dry light of the mind is the sense of the term *Jotismân* *Jyotismati* is its feminine form, as it is an adjective qualifying the feminine noun Pravritti (activity) The three conditions of the mind are well known An astronomer for instance is absorbed in his studies and his mind is conversant with pure knowledge only When the mind is so conditioned it does not know either pain or pleasure desire or aversion It wills not Such a condition of the mind abounds in knowledge only Secondly a feeling is kindled in the mind *Then the whole mind is mastered* by an emotion. Thirdly the mind wills as it is directed and the regulation of the will steadies it This is explained in the thirty fourth sûtra *How the mind is* steadied by the regulation of its emotion is explained in the thirty third sûtra In this sûtra how mere knowledge steadies it is explained A pure dry *light* consisting in knowledge alone engrosses the mind focuses it and tranquilizes it Then the mind knows one thought only and preparation for contemplation is made Thus the Vedic text—knowledge is Tapa (asceticism)—is to be inter

सूत्राणि.

वीतरागविषयं वा चित्तं ॥ ३८ ॥

भावार्थः । सन्यासिनश्चित्तं समाधिसिद्धये भवति । वीतरागो निरंजनः ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा ॥ ३९ ॥

भावार्थः । यत् स्वप्ने निद्रायां च ज्ञानं तद् जाग्रदवस्थायां योगी अवलंबते । यथा निद्रायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यश्चित्तं निवर्तते तथा जाग्रदवस्थायां योगिनश्चित्तं सर्वेभ्यो विषयेभ्यो निवर्तते । यथा च स्वप्ने सर्वं मिथ्या तथा जाग्रदवस्थायामपि सर्वं मिथ्येति योगी विजानाति । ततः समाधिः सिध्यति ॥

यथाऽभिमतध्यानाद् वा ॥ ४० ॥

भावार्थः । यत् किंचिदभिमतं तद्ध्यानेन योगसिद्धिर्भवति । बहिर्हरिमूर्तिध्यानेनांतरजपाजपद्वारा नाडीचक्रध्यानेन चित्तप्रसादता चित्तैकाग्रता च । संप्रज्ञातसिद्ध्यर्थमेत उपायाः । अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तनिरोधः । ईश्वरप्रणिधानं । एकतत्त्वाभ्यासः । मैत्र्यादिभावनया सात्विकभावः । प्राणायामः । विषयवती प्रवृत्तिः । ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः । स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं । यथाऽभिमतध्यानं । एतेषामेकतमेनोपायेन सप्रज्ञातसमाधिद्वाराऽसंप्रज्ञातसमाधिः सिध्यति । तत्र चित्तैकाग्रता चित्तप्रसादश्चित्तैकवृत्तिकत्वमुदयंति च । संप्रज्ञातसमाधिसिद्ध्या चित्तस्य का स्थितिरित्युत्तरसूत्रे दर्शयिष्यते ॥

मध्ये लय लागतो. अशी समाधि लावण्याची सामग्री सिद्ध होते. अशा रीतीने ' स्वाध्याय हे तप ' या वेदवाक्याचा अर्थ नीट बसतो हा ज्ञानमार्ग.

pleted. This is the path of knowledge.

३८ अथवा ज्या चित्ताची विषयवासना गेली आहे तें चित्त

३९ अथवा स्वप्न किंवा निद्रा यांचें आलंबन (समाधिसिद्धीचें साधन)

४० अथवा ज्याला जें रुचेल त्याच्या ध्यानापासून (समाधि सिद्ध होतो)

38 Or that heart (which is) free from all desire of any object

39 Or realizing a dream or sleep

40 Or by contemplating that which one likes most

३८ हा एक समाधिसिद्धीचा मार्ग आहे ज्या वेळेस हें सूत्र लिहिलें त्या वेळेस देशामध्यें परिव्राजक संन्याशी पुष्कळ असावे असें वाटतें पतंजलीच्या व्याकरणावरील महाभाष्यामध्यें परिव्राजकाचें निरूपण केलें आहे तें असें ' तो गांवांमधून लोकांस सांगत फिरतो कर्म करूं नका रे, शांतीपासून तुम्हांस श्रेय होईल " यावरून या परिव्राजकाचा आणि पूर्वमीमांसकांचा विरोध आहे असें सहज लक्षांत येतें, कारण, पूर्वमीमांसक मोठ्या आवेशानें असें म्हणतात कीं कर्म केलेंच पाहिजे, कर्माखेरीज गति नाहीं वैदिकपरंपरेप्रमाणें परिव्राजक होतां येत नाहीं ब्रह्मचर्य आणि गृहस्थाश्रम हे वैदिक परंपरेस ठाऊक आहेत उपनिषदांच्या वेळेपासून जी व्यवस्था झाली त्या व्यवस्थेप्रमाणें वानप्रस्थ आणि संन्यास हे दोन आश्रम उत्पन्न झाले अशा री

38 This is a means of accomplishing mixed contemplation first then pure contemplation It appears that at the time when this sûtra was written there were many ascetics in the country— ascetics who had given up the world Pantanjali in his commentary on the sûtra of Panini thus describes an ascetic He walks through a town pronouncing— oh do not perform any religious act peace (of the mind is to you beneficial This shows *that the teachings of these ascetics* conflicted with those of the Pûrva mimânsakas who vehemently and obstinately assert that religious acts such as sacrifices are absolutely necessary According to the Vedic polity one cannot at any time become an ascetic or a Sanyâsi Pupilage or Brahmacharya, and house holder-ship or married and worldly life— these alone are known to the Vedic polity as inculcated in the Sanhitâs and the Brâhmanas and as recognized and expounded by the Pûrva mimânsâ *At the time of*

तीने एकदर आश्रम चार झाले. अस्तु हे जे सन्यासी ते वैराग्य घेऊन ससारत्याग करतात. त्याचा त्यागी म्हणून मार्गच आहे या मार्गानेहि समाधि सिद्ध होतो तेणेकरून सप्रज्ञात समाधीमध्ये चित्त गढून जाते. पुढे ऋतभरप्रज्ञा प्राप्त होते. मग योग-सिद्धि मिळून कैवल्य पद प्राप्त होते. योग्यापेक्षा सन्याशाची योग्यता कमी असे सूत्रात दाखविले आहे; कारण केवळ संन्यास घेतल्यानें, केवळ वीतराग झाल्याने मनुष्य कृतार्थ होत नाही कृतार्थ होण्याकरता त्याला योग आणि असंप्रज्ञात समाधि ही साधलीच पाहिजेत

३९ निद्रेमध्ये किंवा स्वप्नामध्ये जो अनुभव होतो त्या अनुभवास धरून वसून योगी समाधि सिद्ध करतो निद्रेमध्यें त्याला जसे वाटते तशीच जागृत अवस्थेमध्ये त्याची स्थिति होते. पूर्ण निद्रेमध्ये सर्व विषयापासून चित्त सुटते. मग तसेच जागृत अवस्थेमध्ये सर्व विषयापासून चित्त सुटावे असा प्रयत्न योग साधणारा करूं लागतो. हा एक समाधिसिद्धीचा उपाय आहे. स्वप्नामध्ये सर्व जसे मिथ्या तसेच जागृत अवस्थेमध्ये सर्व मिथ्या असा चित्ताचा दृढ निश्चय करणे हा एक समाधि साधण्याचा उपाय आहे. हा एक योग साधण्याचा मार्ग असे या सूत्री वर्णन आहे.

४०. कोणास काही देवता रुचते त्या देवतेचे ध्यान करून समाधि सिद्ध होईल. देवतेची बाह्य मूर्ति चित्तामध्ये बिंबविली म्हणजे तदाकारच चित्त झाले.

the Upanisads, a new social and religious adjustment was proposed, and Vâna-prastha (life in the wilderness) and Sanyâsa (total abdication of the world) came into existence Thus the different stages of life have been piled upon one another and recognized Suffice it to remark that the Sanyâsis are those, who abdicate the world totally and retire from it What they inculcate is known as the path of the abdication of the world By this path contemplation is accomplished—in the mixed contemplation the heart is absorbed, and the truth-pervading knowledge appears, when he acquires super-human powers and even attains to beatitude This sûtra places a Sanyâsî below a Yogi, because it shows that abdication of the world is not in itself an end, and that freedom from all desire of any object does not accomplish the purpose of human life. For it, the knowledge of Yoga and the practice of contemplation are essential

39. When one realizes the experience which a dream or sleep affords, he is able to accomplish contemplation He realizes in his waking state the condition of sleep he sees his heart free from all desire—from all feeling as in a sound sleep Efforts to accomplish this are made by one who seeks contemplation This is one way of doing it Another means of doing it is to realize that the whole world is a delusion, as a dream is a delusion. These two means of accomplishing contemplation are described in the sûtra

40. Some people prefer the

मग त सर्व निराधार सुदर्ख प्राम आणि निरुक्ति ह्यांची शक्ति त्याच्या अंगी आली म्हणजे समाधि साधण्याची सामग्री सिद्ध झाली कोणी अजपा जप न न नाडाचक्रांचे ध्यान करतात ता प्रकार असा जितके श्वास आणि प्र श्वास होतात तितके सारे परमेश्वराला अर्पण असा संकल्प करतात ते श्वास आणि प्रश्वास मिळून आज सकाळपासून उद्या सकाळपर्यंत एकवीस हजार साहाश होतात यावमार्गे चार सेकंदात एक श्वास किंवा प्रश्वास होतो ही गणिताची दृष्टी सूर्योदयानाचेच पा ऐसी आहे म्हणून ती उगाच असत्य असे आम्हास वाटत नाहीं असतु इतके जे श्वास प्रश्वास तीच अजपा गायत्री अजपा म्हणण्याचे कारण असें की गायत्रीचा वास्तविक जप करावा लागत नाहीं जितके श्वास आणि प्रश्वास होतात ति तके गायत्रीमंत्रच हे शरीरांतील निरनिराळ्या नाडीचक्रांच्या निरनि राळ्या देवता मानून त्यास अर्पण करा यात तीं निरनिराळी नाडीचक्रे आणि त्याच्या देवता आणि त्याना अर्पण के- लेली श्वास प्रश्वासाची संख्या याची व्य वस्था अशी १ गुदस्थानाजवळ मूलाधार नावाचें चक्र आहे त्यास चार दळें आहेत त्याची देवता गणपति आहे, आणि तीस अर्पण केलेले श्वास प्रश्वास साहाशे २ स्वाधिष्ठान म्हणजे लिंग दळ साहा ब्रह्मा देवता अर्पण केलेले श्वासप्रश्वास साहा हजार ३ मणिपूर दळें दाहा, यांचें स्थान नाभि, विष्णु

worship of a particular god Fixing attention on such a god can accomplish contemplation When the form of the god is imprinted upon the heart it assumes the form of the god himself and is delivered from the influence of all worldly objects Thus it acquires the power of concentration and of being directed into one channel, and thus the means of accomplishing contemplation are prepared Some prefer another method Some concentrate their attention upon the nervous system itself and pronounce what is called *Ajapâ japa* (the muttering of not muttering) This consists in doing the following All the acts of his breathing in and breathing out one resolves to offer to God All the acts of breathing in and breathing out performed during twenty four hours—from the morning of one day to the morning of the next day—number about twenty-one thousand and six hundred Thus in four seconds a man either breathes in or breathes out And as extensive observation is the basis of such knowledge we do not think that there is any inaccuracy about it All these acts of breathing in and breathing out constitute the repetition of the unutterable Gâyatrî verse This is called *Ajapâ*, because the real Gâyatrî verse is not repeated Each act of breathing in and breathing out is a Gâyatrî verse itself These repetitions so fancied are offered to different gods presiding over different centres of the *nervous-system* The following is the arrangement according to which so many acts of breathing in and breathing out

देवता; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास साहा हजार. ४. अनाहत चक्र. दळे बारा, याचे स्थान हृदय; देवता रुद्र, अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास साहा हजार ५ विशुद्धिमंडप; दळे सोळा; याचे स्थान तालूचे मूळ; देवता जीवात्मा मायासहवर्तमान, अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास एक हजार. ६. आज्ञाचक्र; दळे दोन; स्थान ललाट, परब्रह्म-शक्ति-सहित परमात्मा देवता; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास एक हजार ७. ब्रह्मरंध्र; दळे हजार; स्थान मस्तक; देवता गुरु परापरशक्ति-सहित; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास एक हजार. ही जितकी एकंदर नाडीचक्रे सांगितली तितकी पद्माकार समजायाची. यामध्ये तांत्रिक बीजादि प्रकार आहेत. शारीर विद्येचे अवलंबन आहे अशा प्रकारे अजपा-जप करून, थोडे ध्यान करून लोक आपल्या कामधंद्यास लागतात. असे यथाभिमत-ध्यानाचे प्रकार अलीकडे पुष्कळच चालू आहेत. तथापि त्याचे मूलतत्त्व काही सुटले नाही. असे ध्यान करून चित्त एकाग्र आणि प्रसन्न करायाचे. मग सप्रज्ञात समाधीची सामग्री सिद्ध झाली. असे हे सप्रज्ञातसमाधि साधण्याचे उपाय वर्णिले आहेत. त्यामध्ये सर्व प्रकारचा संग्रह केला आहे. जी जी मते आणि जे जे संप्रदाय पतंजलीच्या वेळी चालू होते ते सर्व या उपायात धरले आहेत; आणि त्यास गौण पद दिले आहे ते सारे उपाय असे अभ्यास आणि वैराग्य करून चित्ताचा निरोध करायाचा, भक्तिमार्ग; एक त-

are offered to a particular god presiding over a particular nervous centre At the lower extremity of the human trunk there is a nervous centre called the Mulâdhâra (support of the basis) It spreads into four petal-like parts. The god Ganapati presides over it, and to him six hundred acts of breathing in and breathing out are offered. 2 About the organs of generation there is a nervous-centre called Svâdhi*sthâna* (the seat of the self) It spreads out into six petal-like parts Its presiding deity is Brahmâ The acts of breathing in and breathing out offered to him are six thousand 3 About the navel there is a nervous centre called Manipûra (the seat of a jewel) It spreads out into ten petal-like parts, its presiding deity is Visnu. To him six thousand acts of breathing in and breathing out are offered. 4 About the heart there is a nervous centre called Anâhata (ever in motion) It spreads out into twelve petal-like parts Its presiding deity is Rudra. To him six thousand breaths are offered 5 About the root palate, there is a nervous centre called Vishuddhi-mandapa (bower of purity) It spreads out into sixteen petal-like parts Its presiding deity is the human spirit attended by spiritual ignorance or delusion (Mâyâ) To it one thousand breaths are offered 6. About the forehead there is a nervous-centre called Ajnâ-chakra (the seat of commands) It spreads out into two parts Its presiding deity is the Supreme Spirit, attended by his power personified as a female-deity One

[illegible] अभ्यास, मैत्री, करुणा इत्यादि- [illegible] योगानें सात्त्विक भाव सिद्धि, धा- रणा, [illegible] शेवट होऊन चित्त एकाग्र होतें, किंवा प्राणांत गढून म- नाला धारणें, किंवा स्वप्न निद्रा यांचें अवलंबन केल्यानें, किंवा अभिमत ध्यान केल्यानें अशा इतर रीति- [illegible] संप्रज्ञात समाधि साधण्या आहेत [illegible] मार्गांनी ए- काग्रता आणि एकाग्रतेनें चित्त होतें संप्रज्ञातसमाधि ही साधना ला- [illegible] प्राप्त होतें, हें पुरातन पूर्वी दाखविलें आहे

thousand breaths are offered to him 7 In the forehead there is a nerve-centre called Brahmarandhra (the hollow seat of Brahma or brain) It spreads out into a thousand petal like parts Its presiding deity is a preceptor with higher and lower powers A thousand breaths are offered to him Each of the nerve-centres mentioned is said to resemble a lotus The Tantra forms are also introduced into this such as a mystic syllable considered to be the first cause All this is based upon human anatomy and the nervous system Some persons meditate upon these nerve-centres for a short time offer their breaths to the different deities every morning and then commence their daily avocations. Such practices now-a-days abound They are said to be such as each individual prefers Though there is a rank growth about them, they have not deviated from the principle laid down by Patanjali in his sûtra. The object of all these practices is to concentrate focus and to tranquilize all feeling This accomplished the means of mixed contemplation are secured. Thus in the different sûtras different methods of accomplishing mixed comtemplation are explained Thus a comprehensive view is taken Patanjali includes all the doctrines and all the practices of his time in this enumeration of the means of accomplishing mixed contemplation though he assigns to each of them a subordinate place. All these means are to be thus characterized By means of spiritual practice and self abnega-

सूत्राणि.

परमाणुपरममहत्त्वांतोऽस्य वशीकारः ॥ ४१ ॥

भावार्थः । अतिसूक्ष्मे यथा परमाणौ अतिस्थूले च यथा परममहत्याकाशे चित्तप्रवेशो नाम चित्तं तदाकारं भवति । एकवृत्तिकं च भवति । एकस्यां वृत्तावुल्लसति च । तेनाऽतिस्थूलमतिसूक्ष्म च व्याप्नोति । तदात्मकत्वात् तात्स्थ्याच्च तत् सर्वमतिस्थूलमतिसूक्ष्म च वशीकरोति । वशीकारपदेन तदाकारचित्तवृत्तिर्निर्दिष्टा ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदंजनता समापत्तिः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । समापत्तिलक्षणमस्मिन् सूत्रे क्रियते । समापत्तिस्तु संप्रज्ञातसमाधिफलं । एकाग्रचित्तस्य यैकैव वृत्तिः सा समापत्तिः । तस्या एकस्या वृत्तेः किं स्वरूप । चित्ते किंचिदेकमेव भासते तथापि विषयिविषयभेदभानं नास्ति । चित्तस्य सर्वा वृत्तयो नष्टाः । आत्मा ग्रहीता । ग्रहणं नाम चित्तं तस्य करणत्वात् । ग्राह्यो विषयः । चित्तपरिणामो वृत्तिः । वृत्त्याकारं वृत्त्युपरक्तं चित्तं भवति । तत्र क आत्मा किं चित्तं को विषय इति भेदभानं नास्ति । तत्र दृष्टांतः । अभिजातस्य मणेः । अभिजातमणिस्तु स्फटिकमणिः । कस्य चिद् विषयस्य सांनिध्येन स्फटिकमणौ राग उत्पद्यते । तद्रागाकारः स्फटिकमणिर्भवति । एष विषय एष स्फटिकमणिः एष राग इति भेदः कर्तुं न शक्यते । एतादृशी या वृत्तिः सा समापत्तिः । सा च चतुर्विधा ॥

४१ परमाणू पासून परममहत्त्वा पर्यंत (मनाचा) वश होतें

४२ स्वच्छ मण्याच्या ठायीं जशी वस्तूची येते तशी तद्रूपता ज्या विषयाच्या वृत्ति नष्ट झाल्या आहेत त्या चित्ताच्या ठायीं येते ती जी (तद्रूपता) आत्मा, चित्त, आणि विषय यांच्या संबंधानें, ती समापत्ति

41 From a particle to the highest magnitude (all is) in his power

42 As a pure gem reflects an object near it and presents its form, and its colour so the heart free from all other) feeling shows one feeling in which the spirit, an object, and its knowledge, are reflected (This is its) proficiency

४१ संप्रज्ञात समाधि, एकाग्रतेचें फळ सांगतो हा विचार अतिसूक्ष्म, अति बारीक असा सूक्ष्म परमाणु आणि स्थूल म्हणजे मोठें आकाश या दोन्हांमध्यें योग्यांच्या चित्ताचा प्रवेश होतो, आणि तदाकार योग्याचें चित्त होतें जसें अतिसूक्ष्म किंवा अतिमहत् त्याचा आणि चित्ताचा एकाकार होऊन एक वृत्ति चित्तामध्यें प्रज्वलित होते मग अतिसूक्ष्म किंवा परम महत् त्यास चित्त व्याप्त करतें चित्ताचा आकार, चित्ताची स्थिति, आणि चित्ताची व्याप्ति हे सर्व भिन्न आणि अतिसूक्ष्म आणि परम महत् यांचा आकार स्थिति आणि व्याप्ति हीं सारीं एक होऊन जातात पूर्वोक्त एकाकार पदाला असा अर्थ

४२ समापत्ति म्हणजे काय हें या सूत्रांत सांगत आहे संप्रज्ञातसमाधीचें फळ

tion or by the path of faith or by meditation of some one principle or by purification by means of universal benevolence or by restraining breaths or by concentrating all feeling by absorption in some worldly object or pleasure or exclusive devotion to some intellectual pursuit, or realizing the condition of a dream or sleep or meditating upon what one prefers These are the different means of accomplishing mixed contemplation Thus all feeling is concentrated directed into one channel and tranquilized Thus mixed contemplation is complete What its fruit is, is explained in the sequel

41 The fruit of mixed contemplation is pointed out in the sûtra What is extremely fine and subtle is a particle What is extremely large and extensive is æther The heart of a Yogi feels and engrosses all

सूत्राणि.

तत्र शब्दाऽर्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४२॥

भावार्थः। समापत्तिः सवितर्का निर्वितर्का सविचारा निर्विचारा च। तत्र किं नाम सवितर्का समापत्तिरित्यत्र विचार्यते। कश्चिद् विषयो ध्यायते। तदा तद्विषयो नाम वाचकशब्दः तद्वाच्योऽर्थः तज्जन्यं ज्ञानं च। तत्र सति ज्ञाने जडविषयविस्तारः स विकल्पः। एतानि सर्वाण्येकविषये एकाग्रचित्ते स्फुरंति। तेन यैका वृत्तिश्चित्ते उल्लसति सा संकीर्णा भवति। यद्यप्येकाग्रमेकवृत्तिकं चित्तमेकविषयवत् तथापि तद्विषयसंबधिशब्दार्थज्ञानविकल्पास्तत्रोल्लसति। तेन सवितर्का समापत्तिः ॥

त्याचे नाव समापत्ति. चित्त एकाग्र झाले आहे, त्याच्यामध्ये एकच वृत्ति विवली आहे, तेणेकरून ते तदाकार झाले आहे. अशी जी चित्ताची स्थिति तिचे नाव समापत्ति. त्या एका वृत्तीचे स्वरूप काय? चित्ताची एकच वृत्ति असून चित्त तदाकार झाले आहे आणि हा जाणणारा आणि हा विषय, असे भेदभान चित्तास नाही. वृत्तीचे म्हणून चित्तास भानच नाही. हे कसे? आत्मा हा ज्ञान ग्रहण करणारा चित्त हे त्याचे साधन. ज्याचे ज्ञान आत्म्यास होते तो विषय. विषयाचे ज्ञान आत्म्यास होत असता चित्ताची स्थिति पालटते. अशी जी पालटून चित्ताची स्थिति बनते तिचे नाव वृत्ति. या वृत्तीच्या योगेंकरून चित्त रंगते. मग हा आत्मा, हे चित्त, आणि हा विषय असे भेदभान रहात नाही. असे एकाच वृत्तिमध्ये चित्त व्यापून

this. It becomes identified with it When his heart assumes the form of a particle or æther, one feeling only blazes forth His heart pervades and absorbs what is extremely subtle, a particle, or what is extremely extensive, æther. The form of the heart, its condition, and its dimensions become identical with the form, the condition, and the dimensions either of a particle or of æther. This is the way the term *Vashîkâra* used in the Sanskrit sûtra is explained

42 The term *Samâpatti* is used in the Sanskrit sûtra We have translated it by proficiency. What is it, is explained in this sûtra The fruit of mixed contemplation is proficiency. The heart is concentrated It is overpowered by one feeling only It has assumed the form of that feeling Such a condition is called its proficiency. What is its nature? The heart has assumed the form of the one feeling ex-

४३ तेव्हां शब्द, त्याचा अर्थ, आणि त्याचें ज्ञान, यांच्या नाना विकल्पांनीं समापत्ति मिश्रित होते या समापत्तीचें नाव सवितर्क

43 Then a word, the object it represents and the sense it conveys, are mixed up with a feeling Such a feeling is called *Savitarka* or many sided

जातें यास दृष्टांत स्वच्छ मण्याचा स्फटिक मणि घेतला आहे त्याच्याजवळ रंगित पदार्थ मांडला आहे मग त्या पदार्थाचा रंग त्या स्फटिक मण्यावर चढतो पुढें त्या स्फटिकमण्याकडे पहात असतां एक रंग त्यावर आहे असा तो दिसतो पण त्याच्या जवळचा पदार्थ अमका, हा स्वतः स्फटिकमणि अमका आणि त्यातला रंग अमका असा भेद करतां येत नाहीं अशी जी चित्ताची एकाकार वृत्ति होते तिचें नाव समापत्ति ही चार प्रकारची आहे

४३ पूर्वी सवितर्क समाधि म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे समाधि हें कारण त्याच्या योगानें चित्त एकाग्र होऊन झाली जी त्याची स्थिति तें कार्य हें ज्ञानरूप आहे हें चित्ताचा परिणाम आहे हें वृत्त्यात्मक आहे ही समापत्ति चार प्रकारची सवितर्क, निर्वितर्क सविचार आणि निर्विचार या सूत्रामध्यें सवितर्क समापत्ति म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे काहीएक जडविषयाचें ध्यान केलें पुढें तो विषय [illegible] आणि चित्तास त्या विषयाचें नाव, म्हणजे तद्वाचक शब्द, त्या शब्दापासून कळलेला विषयाचा आकार, म्हणजे त्या शब्दाचा

clusively dominating over it and it cannot distinguish between the object felt its feeling or the spirit which feels it The feeling itself is not felt The human spirit knows and feels through the heart The heart is its means What is known and felt is an object, and when the spirit knows or feels any object the condition of the heart is changed This change is called a feeling The feeling as it were colours the heart when all distinction between the spirit the heart and an object perceived, is lost The heart is engrossed by one feeling only This is illustrated by a pure gem Take a gem, place by it an object the colour of the gem is the same as that of the object When such a gem is seen to have the colour of the object it reflects no distinction between the gem its colour and the object it reflects can be made Such a condition of the human heart is called its proficiency or Samapatti It is of four kinds

43 Many sided contemplation is already explained The contemplation itself is a cause The concentration and focusing of the heart into one feeling is an effect It is a subjective condition It is the form of the heart itself It consists in

सूत्राणि.

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवाऽर्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४४॥

भावार्थः । चित्तमेकाग्रमेकवृत्त्याकारं । तत्र शब्दज्ञानविकल्पा न भासते । केवलोऽर्थो भासते । कथं । शब्दस्तज्जन्यं ज्ञानं तज्जन्यविकल्पश्चाऽर्थसंबधेन स्मृत्या स्फुरति । नष्टायां स्मृतावर्थ एव केवलं भासते । अर्थाकारं चित्त । एष विषय इति स्वरूपभेदभानं नास्ति यत्र तत्र स्वरूपशून्यता । एषा निर्वितर्का समापत्तिः । प्रमाणेन प्रमा । स्मृत्या तत्संबंधीन्यन्यानि ज्ञानानि । स्मृतिनिरासेऽन्यज्ञाननिरासः । तेन केवलमर्थाकार चित्तं । तेन नाऽत्र प्रत्यक्षं नाऽनुमानं न विपर्ययः न विकल्पः न स्मृतिः । केवलं प्रमाकार चित्तं ॥

अर्थ, आणि त्या आकाराच्या योगाने आत्म्यावर झालेला संस्कार म्हणजे त्या विषयाचे ज्ञान. इतकेंच काय ते आहे. अमुक शब्द चित्तास चिकटला आहे; त्याच्या योगाने चित्ताची अमुक एक वृत्ति झाली आहे; आणि त्या वृत्तीच्या ज्ञानरूपाने अमुक एक आत्म्यावर छाया पडली आहे; अशा समयी ज्या जडपदार्थापासून अशी छाया पडली तो जड पदार्थ तर सुटलाच आहे. जड पदार्थ नाहीच. मग जड पदार्थ नसता शब्द, त्याचा अर्थ, आणि त्याचे ज्ञान याच्या योगाने चित्ताची वृत्ति वर्दळून त्या वृत्तीमध्येंच चित्त खिळून गेले आहे वस्तु नसतां, पदार्थ नसता जें ज्ञान होते त्याचे नांव विकल्प. मग पदार्थ मागे राहून, जड वस्तु मागे राहून चित्ताची स्थिति शब्दार्थाच्या योगाने पदलली आहे. अशा

a feeling This is what is called Samâpatti and it is of four kinds Savitarka, Nirvitarka, Savichâra, and Nirvichâra In this sûtra the Savitarka Samâpatti is explained. The heart is concentrated upon a material object. The material object itself is not before it. Yet the heart perceives its name, the sense of that name, and the form of the object, and their knowledge conveyed to the human spirit These are the elements A word clings to the heart and produces a particular feeling—a feeling which reflects the human spirit perceiving it. Under these circumstances, the human spirit and the heart have left behind them the material object once perceived. The material object itself is not before them as directly existing or directly perceived When the object is not directly before the mind, a mere name, and its

४३ स्मृति गेली, जणों स्वरूपाचें ज्ञान गेलें केवळ अर्थ स्पष्ट भासतो आहे अशा समापत्तीचें नाव निर्वितर्क

43 The memory is purified, the perception of its own form is lost, only the object itself is directly felt Such a condition of the heart is called Nirvitarka-Samápatti

या चित्तवृत्तीचें नाव सवितर्क समापत्ति चित्ताची एक वृत्ति आहे खरी ती एकाग्र झाली आहे खरी, त्याच्यामध्यें एका वृत्तीचा एकटी व्याप्त आहे हें खरें, तथापि ती वृत्ति मिश्र शुद्ध नाहीं परंतु त्यांत तिचें ज्ञान आहे हा पदार्थ तिला लागला आहे जो नाहीं तत्संबंधी एक संकेत शब्द तदर्थ, आणि हें चित्तामध्यें उत्पन्न यामुळें चित्ताची वृत्ति मिश्रित असे झाली म्हटलें आहे परंतु तैसें नसून एखादा पदार्थ आहे हें तर वाचकांनीं या स्पष्टीं लक्षात ठेवावें पुढील सूत्रीं निर्वितर्क समापत्ति म्हणजे काय हें सांगतें आहे

४४ चित्त एकाग्र झालें आहे एका वृत्तीनें व्याप्त राहिलें आहे हा जड पदार्थ हा तत्संबंधी शब्द हें पदार्थज्ञान अथवा तो जड पदार्थ मागें राहिला आणि तदाकार शब्द आणि त्याचें ज्ञान हेंहि मागें राहिलें जड पदार्थाप्रमाणें चित्ताचा आकार झाला आहे चित्त स्थूल झालें आहे इतरच काय तें बाकी राहिलें आहे असें कसें होईल ? शब्द, किंवा त्यापासून उत्पन्न होतें जें ज्ञान, किंवा वस्तु नसतां चित्तांत जे तरंग ऊर्मि उठतात ते हें

sense and the knowledge it conveys affect the heart and produce a feeling—a feeling which exclusively engrosses it. Vikalpa is the name of the subjective condition of the heart in which it feels a name without any reference to the object it represents The object itself is left behind Yet a name affects the heart and produces a certain condition Such a condition is called Savitarka-Samápatti Though the heart is engrossed by one feeling though it is concentrated and focused and though one feeling exclusively predominates in it yet this feeling is not simple and pure. Though the material object is left behind yet its knowledge clings to the feeling A name, its sense, and the knowledge it conveys appear in the feeling when there is no material object corresponding to them Such a condition of the human heart is called mixed in the Sanskrit sûtra The Yogi seeks to accomplish that perfect emancipation of the human spirit in which it perceives nothing but itself The reader would do well to bear this in mind The next sûtra explains what Nirvitarka-Samapatti is

44 The heart is concentrated and focused It is completely over powered by one feeling only

सर्व भासमान होण्याचे कारण काय? हे सर्व भासमान होण्याचे कारण स्मृतिशक्ति. समाधि लावून ज्या पदार्थांचे ध्यान चाललें आहे त्या पदार्थांचा आणि चित्ताचा आकार एक. हीच चित्ताची मुख्य वृत्ति. हीच काय ती समापत्ति. परंतु या वृत्तीच्या भोवतालें त्या पदार्थांचे नाव, त्या पदार्थांचे ज्ञान, त्या पदार्थाविषयी विकल्प, म्हणजे तो पदार्थ नसतां त्याचे भान, तत्सबंधी नानाव्यापार ही इतकीं खेळतात. स्मृति काढून टाकली की या इतक्याचे खेळणे बंद झाले. स्मृति काढून टाकता कशी येईल? जोवर चित्त आहे तोवर स्मृति आहेच. म्हणून स्मृतीचे परिशोधन करावे असे सूत्री म्हटले आहे स्मृतीच्या योगाने या नानावृत्ति चित्तासभोवती खेळत आहेत, हाच चित्ताचा स्वभाव; हेच चित्ताचे स्वरूप. स्मृति शुद्ध होताच हे चित्ताचे स्वरूप गेलें यास स्वरूपशून्यता असे सूत्री म्हटले आहे ज्या वस्तुवर लक्ष ठेऊन समाधि लावली आहे ती वस्तु चित्तापुढे नाही. त्या वस्तूचा आणि चित्ताचा आकार मात्र एक आहे. मग ही ती वस्तु आणि हे चित्त असा भेद कोठे राहिला?

पुनः, अमुक वस्तूचे ज्ञान झाले आहे शुद्ध निर्मळ खरे जे ज्ञान त्याचे नाव प्रमा ही प्रमाणाच्या योगाने चित्तात उत्पन्न होते; आणि तिच्या भोवतीने चिकटलेली जी दुसरी ज्ञाने ती स्मृतीने उत्पन्न होतात. ही स्मृति काढून टाकली की बाकी सर्व ज्ञानें सुटली. मग बाकी

The heart does not perceive a material object before it, or its name, or the sense the name conveys The form of the heart is just the form of the material object. There is one feeling—one feeling which predominates to the exclusion of everything else—one feeling which alone clings to, and tinges completely the heart How is this possible? What is the cause of a number of feelings arising in the heart, when it does not perceive any object or a word and its sense These feelings are produced by memory. A Yogi contemplates a material object His heart is concentrated upon it The form of the heart and of the material object has become identical There is only one feeling This one principal feeling is Samâpatti. Yet to this feeling, the name of the material object, its knowledge, and numberless things suggested, cling, when the material object itself is not directly perceived The activity of all these will cease, when the activity of the memory ceases But so long as the human heart exists, memory is inseparable from it Yet the human memory can be purified. The number of feelings which memory re-calls, and which play about the heart, are inseparable from the heart itself. This is its constitution But when the memory is purified, its constitution is changed. The heart is concentrated upon a material object The heart has assumed its form The material object now existeth not No distinction between the heart and the material object can be made. This

सूत्राणि

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥४५॥

भावार्थ । सा सविचारा समापत्ति यत्र केवलं तन्मात्राकारं चित्तं । सा पूर्वसूत्रेण व्याख्याता । तत्र तन्मात्राविचारे तन्मात्राकारमेव चित्तं । तत्संबंधिशब्दज्ञानविकल्पाः प्रलीयते । कथं । स्मृतिशून्यत्वात् । सैषा निर्विचारा समापत्ति । तेन समापत्तिर्द्विविधा । स्थूलविषया सूक्ष्मविषया च । पुन स्थूलविषया द्विविधा । सवितर्का निर्वितर्का च । पुन सूक्ष्मविषया चतुर्विधा । सविचारा निर्विचारा सानंदा सास्मिता च ॥

केवळ अर्थाकार चित्त राहिलें अशी जी चित्ताची वृत्ति तिचें नांव निर्वितर्क समापत्ति

is what is meant by the term *Svarûpa-shûnya* used in the sûtra

Again the heart perceives an object Its correct knowledge is felt—a correct knowledge determined by different proofs Yet about this correct knowledge a variety of feelings, and ideas, and thoughts produced by memory, play When memory being purified, ceases its activity all these feelings ideas and thoughts disappear The form then of the heart is identical with the form of the object as correctly perceived Such a condition of the heart is called Nirvitarka Samâpatti

४५. हिनेंच सूक्ष्मविषय, सविचार, आणि निर्विचार ह्यांची व्याख्या झाली.

४५. सूत्रामध्ये 'हिनेच' ही पदे आहेत; त्याचा अर्थ निर्वितर्क समापत्ती-च्या योगाने. मागील सूत्री निर्वितर्क समापत्तीचे निरूपण झाले. ही जी दोन प्रकारची समापत्ति तिचे नाव स्थूलविषय असेहि आहे; कारण पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश ही जी पच स्थूलभूते त्याचे ध्यान करून समाधि लावायाची. अशी समापत्ति दोन प्रकारची ठरली. एक स्थूलविषय आणि दुसरी सूक्ष्मविषय सूक्ष्मविषय समापत्ति कोणती? ज्या समापत्तीमध्ये चित्ताचा आकार सूक्ष्मविषयाचाच असतो. सूक्ष्म विषय ते कोणते? पच तन्मात्रा, इंद्रिये, आणि चित्त. हे सारे विषय; कारण याचे ज्ञान आत्म्यास होते. हे सूक्ष्म आहेत, कारण या विषयाचा आकार स्थूल नाही. याप्रमाणे सूक्ष्मसमापत्तीचेहि सविचार आणि निर्विचार असे दोन प्रकार आहेत सविचार समापत्ति केव्हा घडते? शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गध ह्या पाच तन्मात्रा आहेत, किवा इंद्रिये किवा चित्त यातील एका तन्मात्रेचे चित्त ध्यान करीत आहे. तन्मात्राकार चित्त झाले आहे चित्त एकाग्र असता स्मृति जागृत आहे म्हणून चित्तामोवती तन्मात्रावाचक शब्द, तशीच ती तन्मात्रा, हा त्या शब्दाचा अर्थ, त्या शब्दापासून झालेले ज्ञान, आणि या ज्ञानापा-

45. By this, Savichâra and Nirvichâra Samâpatti, conversant with subtle perception, are explained.

45. The term *by-this* is used in the feminine gender in the Sanskrit sûtra It refers to the term Nirvitarka-Samâpatti used in the preceding sûtra In the preceding sûtra Samâpatti, both Savitarka and Nirvitarka, is explained This Samâpatti or the knowledge, which mixed contemplation produces, is conversant with gross material objects, because in mixed contemplation, all feeling is concentrated upon either of the following earth, water, light, air and æther But when all feeling is concentrated on any of the subtle elements or Tan-mâtrâs, it is subtle Samâpatti Samâpatti, therefore, is conversant either with gross material objects or subtle material elements, or powers. These are form, taste, smell, sound, and touch, the five powers of external activity, the five senses, and the heart All these are objective existences, because the human soul can cognize them. These are called subtle in contradistinction to gross material objects Samâpatti or the knowledge which mixed contemplation produces is either, therefore, subtle or gross Samâpatti is again either mixed (Savichâra) or pure (Nirvichâra) Mixed subtle Samâpatti is to be explained thus. The heart is concentrated on any of the subtle elements, for instance, on any of the Tan-mâtrâs All feeling is engrossed by it The heart has assumed the form of the Tan-mâ-

ज्ञान आणि या स्मृतीपासून उत्पन्न होणारे विकल्प, इतके हे सारे मिश्रित असतात म्हणून हा सविचार समापत्ति असें म्हटलें आहे जेव्हां स्मृति नष्ट झाली आहे, केवळ तन्मात्राकार चित्त झालें आहे शुद्ध तन्मात्रारूपी विषय चित्तास भासून चित्त एकाग्र, एकवृत्तिक झालें आहे तन्मात्रावाचक शब्द किंवा त्यापासून होणारें ज्ञान, किंवा तत्संबंधी नाना विकल्प, यापासून चित्त निराळें झालें आहे अशी जी समापत्ति तिचें नांव निर्विचार समापत्ति जेव्हां इंद्रियांचें ध्यान चित्त करतें तदिंद्रियाकार तें होतें, तेव्हां जी समाधि उत्पन्न होते तिचें नांव सानंदसमाधि सानंदसमाधीचें जें फल त्याचें नांव सानंदसमापत्ति पुनः चित्त आपल्या आत्मस्वरूपीं गढलें आहे एकाग्र झालें आहे हा सास्मित समाधि या समाधीचें जें फल त्याचें नांव सास्मितसमापत्ति याप्रमाणें समापत्ति प्रथम दोन प्रकारच्या आहेत एक स्थूलविषय, आणि दुसरी सूक्ष्मविषय स्थूलविषय समापत्ति दोन प्रकारची—सवितर्क आणि निर्वितर्क पुनः, सूक्ष्मविषय समापत्ति चार प्रकारची सविचार, निर्विचार सानंद आणि सास्मित संप्रज्ञातसमाधि चार प्रकारचा आहे सवितर्क, सविचार, सानंद आणि सास्मित याच संप्रज्ञात समाधीनें जें फल होतें त्याचें नांव समापत्ति असें ठेऊन त्या समापत्तीचे दोन प्रकार अधिक झाले एक निर्वितर्क आणि दुसरा निर्विचार संप्रज्ञात समाधि आणि समापत्ति यामध्यें भेद काय ? समाधि

trâ it meditates on When the heart is thus concentrated, memory still exercises a power over it Hence the name of the Tan mâtra meditated on the object which the name indicates and the knowledge which it conveys and a variety of feelings having nothing corresponding to them in external nature—all these play about the heart Hence this Samâpatti is called mixed But when memory ceases activity the subtle element on which the heart is concentrated is merely present before it any more, the heart has assumed the form of this subtle element but is not tinged by its name or by the knowledge it conveys, or by the thoughts and feelings the memory awakens, Free from all other feeling or thought the heart has assumed the form of the subtle element it meditates on Such a condition of the heart is called pure (Nirvichara) Samapatti. When the heart is concentrated on any of the senses or powers of external activity the Samâpatti is known as joyful (Sânanda Samâpatti) Joyful contemplation is already explained The knowledge which such contemplation produces is known as joyful (Sananda) Samâpatti Again the heart is concentrated upon itself It is focused It is conversant with one feeling only—the feeling of its own presence This contemplation is known as self conscious (Sâsmita) The fruit which such contemplation produces is also known as self conscious To sum up Samâpatti is of two kinds—gross and subtle Gross Samâpatti again is of two

सूत्राणि.

सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिंगपर्यवसानं ॥ ४६ ॥

भावार्थः । किं नाम सूक्ष्मविषयत्वं । सूक्ष्मविषयसमापत्तित्वं । तत् तन्मात्राविषयत्वं नाम कर्मज्ञानेंद्रियविषयत्वमानंदविषयत्वं चित्तविषयत्वं च । सूक्ष्मविषयाकारं चित्तं यदा भवति तदा तस्य कुत्र पर्यवसानं । प्रधाने पर्यवसानं । प्रधानं नाम प्रकृतिः । प्रधानं अलिंगमिति सूत्रे ऽच्यते । कि कारणं । प्रधानस्य न कुत्र चिद् लयः । प्रकृतिर्द्विविधा । व्यक्ताऽव्यक्ता च । अव्यक्ता प्रकृतिर्नित्याऽविकृता च । ततः सूक्ष्मविषयया समापत्त्या यत् सूक्ष्मविषयकं चित्तं तदलिंगपर्यवसानकं । आत्मा यश्चिद्रूपः स तु प्रकृतेर्भिन्नः । प्रकृतिरुपादानकारणं । सबीजसमाधिनोपादानकारणे पर्यवसानं । तेन संप्रज्ञातसमाधिना शुद्धप्रकृत्याकारे चित्तस्य पर्यवसानं भवति । तेनात्मा प्रकृतिश्च संप्रज्ञातसमापत्तौ भासेते ॥

ही चित्ताची क्रिया आहे. तिजमध्ये देह आसनावर मांडून, कोणीएक विषयाचें ध्यान लावून चित्त एकाग्र, एकवृत्तिक करायाचें. ही जी क्रिया हिचे नाव समाधि. ही क्रिया केव्हा पूर्ण साधते, केव्हा थोडी साधते, केव्हा साधत नाही. ही क्रिया न साधण्याची जी विघ्ने ती पूर्वी वर्णिलीच आहेत. समापत्तीचा प्रकार असा नाही. समाधि पूर्ण साधल्यानतर चित्ताची जी स्थिति होते तिचे नाव समापत्ति.

kinds—mixed (Savitarka) and pure (Nirvitarka). Again, subtle Samâpatti is of four kinds mixed (Savichâra), pure (Nirvichâra), joyful (Sânanda), and self-conscious (Sâsmita.) Mixed contemplation is of four kinds mixed or many-sided (Savitarka), mixed up with feeling and thought (Savichâra), joyful (Sânanda), and self-conscious (Sâsmita) The effect upon the heart, which this four-fold mixed contemplation (Samprajnâta-Samâdhi) produces, is characterized as Samâpatti. Corresponding to the four-fold mixed contemplation, from which it arises, Samâpatti, properly speaking, ought to be four-fold But it is six-fold Thus two more kinds of Samâpatti are added These are Nirvitarka

४६ पुन सूक्ष्मविषय समापत्तीचें पर्यवसान प्रकृतीमध्यें

46 Again, subtle Samâpatti ultimates in the perception of noumenal existence

४६ सूत्रामध्यें 'सूक्ष्म विषयत्व' पदाचा प्रयोग केला आहे सूक्ष्मविषय समापत्तिवरील जो धर्म तें सूक्ष्मविषयत्व या सूक्ष्मविषय समापत्तीमध्यें चित्त तन्मात्राकार होतें, चित्त कर्मेंद्रियाकार होतें आनंदाकार होतें, किंवा चित्त आपल्याच आकारामध्यें गुगून जातें अशी सूक्ष्मविषय समापत्ति साधून पुढें काय होतें? नित्य अव्यक्त जी प्रकृति तिजमध्यें चित्त गढून जातें तिचे सारे आकार चित्तास दिसूं लागतात व्यक्ति किंवा व्यष्टि ही चित्तातून मुळीच निघून जाते नित्यप्रकृतीमध्यें कोणत्याहि प्रकारचा विकार नाहीं तिजमध्यें साऱ्या आकृतीच, साऱ्या जातीच भासतात आकृति हा शास्त्रीय शब्द आहे त्याचा अर्थ– ते नित्यधर्म, ज्याच्या योगानें व्यक्तीची अवस्थिति होते अशी जी नित्य प्रकृति, जीपासून सर्व व्यक्त जगत् उत्पन्न झालें आहे, जिला स्वत विकार नाहीं, पण जीपासून नानाविकार असणारा ब्रह्मांडप्रपंच निघाला आहे अशा या प्रकृतीची आणि चित्ताची गाठ पडते चित्त तदाकार होतें जें जें नित्य तें तेंच आता चित्तामध्यें भरलें आहे जें जं अविकृत त्यामध्येंच चित्त गढून गेलें आहे शुद्ध समष्टीलाच चित्त धाऊन आता चोंचलें आहे असें सूक्ष्मसमापत्तीच्या योगानं नित्य जी प्रकृति तिचा

and Nirvichâra In the first all objectivity, except the the object meditated on is discarded In the last all subjectivity except the one feeling meditated on, is discarded What is the distinction between mixed contemplation (Samprajnâta-Samâdhi) and Samâpatti? Contemplation is an activity of the heart The body being fixed in a particular posture the heart is concentrated and it meditates on some one object It is focused it is entirely engrossed by one feeling only This collective act is called contemplation (Samadhi) This act is sometimes completely accomplished and sometimes partially and sometimes it fails The obstacles which prevent its accomplishment are already described Such is not the case with Samapatti because Samâpatti is a condition of the heart after it has succeeded in accomplishing contemplation

46 The term *Sûksma visayatva* is used in the Sanskrit sûtra It means the quality of being conversant with subtle objects It refers therefore, to subtle Samapatti or the Samapatti, which cognizes subtle elements It is a condition when the heart—meditating on any of the Tan matras or on any of the senses or any of the powers of external activity, or on joy or on itself—assumes the form of that on which it meditates When this condition is secured when the condition of the heart known as

सूत्राणि.

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४७ ॥

भावार्थः । या या भिन्ना निरूपिताः समापत्तयः ताः सर्वाः सबीजसमाधिः ॥

निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः ॥ ४८ ॥

भावार्थः । निर्विचारसमापत्तौ केवलं तन्मात्राकारं चित्तं । तत्र यदा चित्तस्य विशारदता नाम समाधौ दार्ढ्यं तदा चित्ते सत्वगुणोत्कर्षः । तेन प्रसादः ॥

आणि चित्ताचा एकजीव होऊन जातो, अस्तु. चित्ताचा आणि प्रकृतीचा एकजीव झाला तथापि कार्य साधलें नाहीं. खेळें चित्त, आणि विकार पावणारी प्रकृति या दोहींचाहि नाश झाला पाहिजे याच्या सस्पर्शापासून आत्मा सुटला पाहिजे. निरजन ज्योति आत्मा आत्म्याच्या ठायीं रमला पाहिजे यावर असंप्रज्ञात किंवा निर्बीज समाधीचें धोरण आहे. संप्रज्ञात समाधीची धाव शुद्ध, नित्य, अविकृत प्रकृतीपर्यंत. या संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें सूक्ष्मविषय समापत्ति साधते. सूक्ष्मविषयसमापत्तीच्या योगानें चित्त आणि शुद्ध प्रकृति याचा एकाकार होतो इतकीच मजल या सूत्राची आहे. ‘ अलिंग ’ शब्दाचा प्रयोग सूत्रांत केला आहे. त्याचा अर्थ ज्यास लिंग म्हणजे लय नाहीं तें, म्हणजे नित्य अव्यक्त प्रकृति.

subtle Samâpatti, is developed, what happens? The heart is absorbed in the eternal, unmodified, and latent noumenal existence. All the forms of this noumenon present themselves before the heart, which now rises superior to all individuality and to all universality The eternal noumenon is pure, uncontaminated and unmodified Fixed upon this noumenon, the heart perceives only all form, all genus all eternal property, by which individual objects exist This eternal noumenon, from which all these phenomenal existences have emanated, is itself not modified, and is the cause of multitudinous modifications seen in the universe—The heart directly joins in direct intercourse—communes with this eternal noumenon The heart assumes its form. It is now engrossed with that which is eternal, with that which is unmodified The heart realizes to itself what universality is Thus subtle Samâpatti enables the heart to commune with the eternal noumenon But when this is accomplished, all is not accomplished. The fickle heart and the

४७ त्याच सबीजसमाधि
४८ निर्विचार समापत्ति शुद्ध प्राप्त झाली असता आत्मप्रसाद होतो

४७ जें आपण सार वर्णिलें तें सर्व सबीज किंवा संप्रज्ञातसमाधीचें इतरा संप्रज्ञातसमाधीविषयीं विचार झाला

४८ निर्विचार समापत्ति म्हणजे काय, हें पूर्वी सांगलेंच आहे तीच निर्विचार समापत्ति निर्मळ, दृढ आणि पूर्ण साधली म्हणजे आत्मप्रसाद प्राप्त होतो हें कसें होतें ? गुण तीन आहेत सत्वगुण, रजोगुण, आणि तमोगुण निर्विचार समापत्तीस पोहोचल्या पैकीपासून तमोगुण, आणि रजोगुण सुटतात, आणि सत्वगुणाचा उत्कर्ष होतो मग सहजच आत्म्याच्या ठायीं प्रसाद आणि शांति उत्पन्न होतात नित्य आणि शुद्ध प्रकृतीमध्यें चित्त गढून गेलें आहे ब्रह्मांडामध्यें ज्या नाना व्यक्ति आहेत, जे नाना आकार दिसून येत आहेत, हे सर्व सोडून चित्त नित्य प्रकृतीस जाऊन पोहोंचलें आहे अशा चित्ताचा आणि आत्म्याचा संयोग होत आहे अशा स्थितीमध्यें प्रसाद आणि शांति यांची वृष्टि होते, आणि चित्त सात्विक भावामध्यच पोहत, इतके या सूत्रीं वर्णिलें आहे

47 These are mixed contemplation

48 Joyful Samâpatti being pure, spiritual tranquility is produced

eternal noumenon which is capable of being modified into phenomena—both these should be discarded and the human spirit should be delivered from their influence Pure, uncontaminated, delivered from all external influences, the human spirit should rejoice in itself This is the goal of pure contemplation Mixed contemplation produces the condition known as subtle Samâpatti, in which the heart communes with the eternal noumenon The term *Alinga* is used in the sûtra It means that which is incapable of being destroyed and refers to the eternal noumenon

47 Sampiajnâta or mixed contemplation is also called Sabija because it has its roots in or connection with the noumenal or phenomenal existence All the explanation, that has been offered up to this sûtra bears upon mixed contemplation This sûtra sums up the preceding sûtras

48 Pure Samâpatti or Nirvichâra Samapatti is already explained When this condition of the heart is complete spiritual tranquility strong and pure is experienced How does this take place? Three qualities are well known The quality of darkness of foulness and of truth When the heart has attained to the condition of pure Samâpatti, it is delivered from the power of the qualities of foulness and dark

सूत्राणि.

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४९ ॥

भावार्थः । सूक्ष्मविषयया समापत्त्या चित्तस्याऽव्यक्तायामविकृतायां नित्यायां च प्रकृतौ पर्यवसानं संवर्तते । तेन चित्तस्य तत्र नाम प्रकृतौ स्थितिः । तेन चित्तं यद् नित्यं यदविकृतं तत् पश्यति तत् प्रजानाति । यद् नित्याऽव्यक्तप्रकृतिकं ऋतं नाम सत्यं तच्चित्तं बिभर्ति । यद्यप्यव्यक्तनित्यप्रकृत्या-कारं चित्तं भवति तथापि पुरुषप्रकृतिभेदो विद्यते । आत्मा चित्तद्वारा नित्यं सत्यं पश्यति ॥

श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषाऽर्थत्वात् ॥ ५० ॥

भावार्थः । ज्ञानं द्विविधं । परंपरितमपरंपरितं च । यत् प्रत्यक्षं तदपरंपरितं । यच्छाब्दमानुमानिकं च तत् परंपरितं । यदपरंपरितं ज्ञानं तेन विशिष्टस्य विषयस्य विशेषतः सा-क्षाद् दर्शनं भवति । यत् परंपरितं ज्ञानं तत् सामान्यज्ञानं । अपरंपरितं प्रत्यक्षं नित्याऽव्यक्तप्रकृतेः कथं भवति । प्रज्ञया । प्रज्ञारूपा विशेषशक्तिश्चित्ते उपजायते । तया नित्यमविकृतं यत् तच् चित्तं न केवलं प्रत्यक्षं पश्यति । अपितु तदाका-रमपि भवति । नित्यप्रकृतेर्ज्ञानं चित्तेन स्वतो ग्राह्यं न तु परतः ॥

ness. The quality of truth thrives The natural consequence of this is, the human spirit experiences repose and tranquility. The heart communes with the eternal pure noumenon. It is above all the individualities, and all the phenomenal existences. It looks in upon the spirit, and the blessings of spiritual repose and tranquility are showered. The heart is inundated by truth. This is what is explained by this sûtra.

४९ तेव्हां ऋतभरा प्रज्ञा (उत्पन्न होते)

५० शाब्द आणि आनुमानिक हें जें ज्ञान (त्याचा विषय निराळा आणि ह्या प्रज्ञेचा) विषय निराळा, कारण (हिच्या योगानें) विशेष प्र(योजन साधतें)

49 Then truth pervading knowledge (is produced)

50 The subject of the knowledge produced by testimony and inference is different from that of *Ritambhara prajna* because (it serves) a special purpose

४९ सूत्रामध्यें 'तव्हां' पदाचा प्रयोग केला आहे तव्हां म्हणजे कव्हां? वरील सूत्रां वर्णिल्याप्रमाणे चित्ताची स्थिति झाली शांति आणि प्रसाद यास जाऊन ते पोहोंचले तव्हां म्हणजे अशा समयीं सूक्ष्मविषय-समापत्तीच्या योगानें नित्य शुद्ध आणि अविकृत असें जें काहीं तें ह्मणजे चित्त पाहतें तें ह्या रीतीनें चित्त ओळखतें नित्य शुद्ध आणि अविकृत असें जें काहीं तेंच प्रकृतीचें सार रूप त्यालाच नांव ऋत हें नित्य अविकृत निर्मळ सत्य हें असें ऋत चित्तांत भरलें आहे हें ऋत चित्तांत भिनलें आहे या ऋताचा आणि चित्ताचा एकच आकार झाला आहे आणि असा आकार झाला असतां विशेष ज्ञान त्यामध्यें उद्भूत आहे या विशेष ज्ञानाचें विशेष नांव ऋतभरा प्रज्ञा ही ऋतभरा प्राप्त झाली असतां योगामध्यें सिद्धि म्हणून ज्या वर्णिल्या आहेत त्या सहज घडतात इतकेंहि झालें असतां अजून योगी पूर्णावस्थेस पोहोंचला नाहीं अजून आत्म्याच्या ठायीं चित्ताचा लय

49 The term *Tatra* is used in the Sanskrit sûtra. We have interpreted it into *then* To what time does *then* refer? That condition of the heart which is described in the preceding sûtra has been secured It has attained to tranquility and repose Under these circumstances by means of subtle Samapatti the heart has become absorbed in the eternal pure and unmodified noumenon Then the heart perceives and knows that which is eternal pure and unmodified But what is eternal pure and unmodified is the essence of noumenon (Avyakta Prakriti) This is *Rita* mentioned in the Sanskrit sutra This is unmodified pure eternal truth This truth fills the heart and penetrate its every part any more The heart has assumed the form of this truth The heart then possesses a special power of perception This is characterized as *Ritambhara prajna* When a Yogi has acquired this special power of perception he is able to possess and to exhibit super human powers to be described in the sequel Yet the Yogi has not reached

सूत्राणि.

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधी ॥ ५१ ॥

भावार्थः । ऋतभरा प्रज्ञा चित्तं संस्करोति । तेन संस्कारेण स्थूलविषयसमाधिजः संस्कारो निराक्रियते । स्थूलविषयसमाधिस्तु व्युत्थानजानन्यान् संस्कारान् निराकरोति ॥

तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान् निर्बीजः समाधिः ॥ ५२ ॥

भावार्थः । प्रज्ञाजन्यसंस्कारे निराकृते सर्वस्य निराकारो भवति । सर्वस्य नाम व्युत्थानजानां संस्काराणां स्थूलविषयसमापत्तिजानां संस्काराणां सूक्ष्मविषयसमापत्तिजानां संस्काराणां प्रज्ञाजानां च संस्काराणां निराकारः । कथं । चित्तद्वारा आत्मा नाम पुरुषः सर्वैः संस्कारैर्बद्धो भवति । ऋतंभराप्रज्ञाजनितसंस्कारनिराकारे चित्तस्य प्रकृतौ लयः । तेन यः समाधिर्जायते स निर्बीजः समाधिः । चित्तं विनिवर्तते सर्वेभ्यः संस्कारेभ्यः । चित्ते निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः । तेन द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं । तेन पुरुषो मुक्तः । तत् कैवल्यं ॥

प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते । ततः समाधिजा प्रज्ञा । ततः प्रज्ञाकृताः संस्काराः । इति नवो नवः संस्काराशयो जायते । ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति वेदव्यासः प्रज्ञासंस्कारोत्कर्षं विवृणोति ॥

इति योगाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

झाला नाही. आत्म्याच्या मागे चित्ताचे झेंगट अजून आहेच. इतके हे वाचकानी लक्षात ठेवावे.

५०. ऋतभरा-प्रज्ञा हे जे ज्ञान होते त्याचें स्व७५ या सूत्रात वर्णिले आहे. योगशास्त्रामध्ये ज्ञाने तीन प्रकारची मानली आहेत ती अशी. प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शाब्द. उपमान प्रमाणा-

the last stage His soul is not yet separated from his heart, the heart still clings to the human spirit and exercises an influence upon it, though it owes its power of activity to the human spirit This the reader is to bear in mind

50 The special power of perception is called *Ritambharā-prajnā*. Its nature is explained in this sūtra. The Yoga-system

५१ या ऋतंभरा प्रज्ञेपासून जो संस्कार पडतो त्या संस्काराच्या योगानें दुसरे संस्कार नाहींसे होतात

51 The influence, produced by it, prevents other influences

५२ त्याचाहि निरोध झाला म्हणजे सर्व निरोध होतो पुढें निर्बीज समाधि

52 That being prevented, (all is prevented,) from all being prevented, pure contemplation (is accomplished)

पाणा न ज्ञान होत तें योगाभ्यासात स्वतन्त्र गणले नाहीं ऋतंभरा प्रज्ञेच्या योगानें ज्ञान होतें त्यांत स्वरूप काय? वास्तविक ज्ञान दोन प्रकारचें आहे एक जें साक्षात् होतें तें, आणि दुसरें परंपरेनें घडतें तें प्रत्यक्ष ज्ञान साक्षात् होतें आ.द. रिचा आनुमानिक ज्ञान यामध्यें नेहमीं परंपरा असते म्हणून तें ज्ञान सामान्य असतें त्यामध्यें प्रत्यक्ष ज्ञान येऊन विशिष्ट रूप यहत नाहीं अस्तु ऋतंभरा प्रज्ञेच्या योगानें नित्य, शुद्ध, अविकृत अशी जी प्रकृति तिचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें सप्रज्ञात समाधि लावतां आतां तन्मात्रादि सूक्ष्म विषयाचे ध्यान करतां येऊं लागतें म्हणजे चित्ता मध्यें ऋतंभरा प्रज्ञा ही विशेष शक्ति उत्पन्न होते आणि या शक्तीच्या योगानें नित्य, अविकृत, आणि शुद्ध प्रकृतीचें अवलोकन चित्त करतें एवढेंच नाहीं तर तें तदाकार होऊन जातें म्हणजे काय? रूप, रस गंध स्पर्श आणि शब्द हीं सूक्ष्म भूतें आहेत हीं आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि पांच कर्मेंद्रियें आणि मन इतकीं हीं सूक्ष्म जड आहेत बुद्धि आणि

recognizes three sources of our knowledge—direct perception inference and testimony Analogy is not independently recognized, but is included in inference What is the nature of the knowledge called *Ritambhara prajna*? Properly speaking all sources of our knowledge can be divided into two classes—knowledge directly produced and knowledge indirectly produced Direct perception belongs to the first class Testimony and inference belong to the second class because they do not immediately produce a perception Therefore, the knowledge they produce is general Specialized knowledge they cannot produce The heart through them is not able to see an object with its local and individual details But by means of the *Ritambhara prajna* the heart directly and immediately, and as it were face to face sees the eternal pure and unmodified noumenon In the course of mixed contemplation (Sampra jnata samadhi) when the heart is concentrated on any of the subtle objects, and when it meditates on them, the special power of direct perception is produced—

अहंकार ही दोन्ही मिळून एक चित्त. तेहि सूक्ष्म आणि जड आहे, स्पर्शादि तन्मात्रा सूक्ष्म. त्यापेक्षा ज्ञानेंद्रिये कर्मेंद्रिये अधिक सूक्ष्म. त्यापेक्षा चित्त अतिसूक्ष्म चित्ता इतका सूक्ष्म पदार्थ जगतात नाही. या सूक्ष्म विषयाचे ध्यान होऊन चित्तामध्ये ऋतंभरा प्रज्ञा या नावाची विशेष शक्ति उत्पन्न होते पुढे जगतामध्ये, ब्रह्मांडामध्ये, अविकृत, नित्य, शुद्ध जे जे काही आहे, त्या सर्वांचे प्रत्यक्ष ज्ञान ऋतंभरा प्रज्ञेच्या योगाने चित्तास घडते.

५१. ऋतंभरा प्रज्ञाहि चित्तावर संस्कार करते. तो संस्कार इतका दृढ की त्याच्या योगाने दुसरे जे संस्कार चित्तावर झाले असतात ते सर्व नाहीसे होतात दुसरे संस्कार कोणते? समाधि लावून स्थूल विषयाचे ध्यान केले असता जे संस्कार उत्पन्न होतात ते या संस्काराच्या योगाने संसारामध्यें जे नाना संस्कार होतात ते दूर होतात म्हणजे सवितर्क समाधीच्या योगाने व्युत्थानापासून मनुष्य निघतो निर्विचार समाधीच्या योगाने सवितर्क समाधीचे जे संस्कार त्यापासून मनुष्य सुटतो निर्वितर्क, निर्विचार, सानंद, आणि सास्मित या ज्या समापत्ति त्यापासून सूक्ष्म विषयाचे ज्ञान होऊन ऋतंभरा प्रज्ञा प्राप्त होते ऋतंभरा प्रज्ञा प्राप्त झाली तरी योगी पूर्णावस्थेस पोहोचला नाही. त्याला अजून असंप्रज्ञात जो समाधि ती साधायाचीच आहे ती काय हे पुढील सूत्री दाखविले आहे

a power which enables the heart to see the eternal, unmodified, and pure noumenon face to face; nay more. The forms of this noumenon and the heart become identified What is meant? Form, taste, smell, touch, and sound are subtle semi material objects The five senses or the means of perception, and the five organs or the means of exciting nervous activity into acts, and the mind—all these are semi-material, but they tend towards the spiritual more than the group of the Tanmátrás already mentioned. Intelligence or intellect and self-consciousness constitute the heart or the Chitta, which is also semi-material, and which tends more towards the spiritual than the other two groups mentioned. The heart is the most subtle thing ever known By means of contemplation, the heart is concentrated on these subtle and semi-material objects, when the truth-pervading-knowledge or the special power of direct perception is developed The heart is now able to see face to face all eternal, pure, and unmodified truth, formal and essential

51 The term *by-it* signifies by the special power of direct perception This power exercises an influence so thorough and so strong that all other influences exerted upon the heart previously give way before it What are these other influences? In the course of 'mixed contemplation the heart is at first concentrated on gross material objects and thus it is estranged from all the material objects in the world By means of Savitarka-Samâdhi, the heart is de-

२ [illegible] समाधि [illegible] आणि निर्बीज समाधि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समाधि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्थिति [illegible] [illegible] [illegible] स्थूल विषय समापत्ति या स्थूल [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ध्यान करता करता [illegible] विशेष सूक्ष्म [illegible] [illegible] ध्यान चित्त [illegible] [illegible] [illegible] आपल्या स्वतः ध्यान [illegible] अशा समर्थ नित्य शुद्ध, अविरत जी प्रकृति म्हणजे रजोगुण तमोगुण, आणि सत्त्वगुण यांचा साम्याव

livered from its tendency to externalize By means of Nirvichâra-Samâdhi the heart is delivered again from the influence which the Savitarka Samâdhi has exerted upon it By concentrating the heart on subtle semi material objects the Samprajñata or the knowledge already mentioned is produced—a knowledge which is conversant with subtle semi material objects. After this the special power of direct perception is developed Though a Yogi is able to see face to face all that is essential and formal, and to possess and exhibit superhuman powers yet he has not reached the last and the highest stage—a condition to which he can attain by practising only Asamprajñata Samâdhi It is explained in the next sûtra

2 Pure contemplation is called Nirbîja Samâdhi in the sûtra It is the same as Asamprajñata Samâdhi The last goal, which the practice of Yoga seeks to reach is pure contemplation *When it is accomplished* the human spirit is separated from the semi material heart The *pure spirit now is independent* and is able to rejoice in itself It sees itself face to face This is what is stated in the third sutra of this chapter Then the seer subsists in his own form How is this? So long as the human spirit and the heart are in contact the heart revels as it pleases By a gradual process of estranging the heart from all worldliness it is brought first to see itself, and when it sees itself in relation to the human spirit and in relation to the eternal noumenon, it is dissolved and

स्था म्हणजे गुणाचें निष्क्रियत्व अशा प्रकृतीची ओळख होऊन चित्तामध्ये सत्व गुणाचाच उत्कर्ष होतो. चित्तामध्ये ऋतंभरा प्रज्ञा उत्पन्न होते. पुढे जें शुद्ध, जें अविकृत, जे नित्य त्याचेंच अवलोकन करता करता जड चित्त एकीकडे होतें. मग आत्म्याचा आणि चित्ताचा वियोग घडतो. असा हा पुढे कैवल्य-मोक्षाचा प्रकार आहे. त्याचा पुष्कळ सूक्ष्म विचार चवथ्या पादामध्यें विवरण करताना होणार आहे. एथपर्यंत समाधि म्हणजे काय, त्याचे प्रकार किती, आणि सरतेशेवटचा असंप्रज्ञात समाधि म्हणजे काय इतकें निरूपण झालें.

its contact with the spirit ceases. *Vyutthána* is the name of that condition of the heart in which it is engrossed by worldliness Out of this condition it is pulled, when it is concentrated on some one gross material object It then gets into the condition called *Sthúlavisaya-samápatti* or knowledge of a gross object Out of this condition it is gradually pulled when it is concentrated on subtle semi-material objects. In the course of contemplation, it meditates on the five senses and the organs of external activity. This is a stage higher than the meditation of subtle elements or Tanmâtrâs It escapes from this condition when it is concentrated on itself It then sees face to face the eternal, pure, and unmodified noumenon, which is an independent individual substance, though it consists of the qualities of darkness, foulness, and truth in a state of perfect inactivity or equilibrium. When it meditates on the eternal noumenon (Avykata-Prakriti) the quality of truth predominates, and the special power of direct perception (*Ritambharâ-prajnâ*) is produced. When absorbed in the meditation of the eternal noumenon, the heart is disconnected. Its contact with the spirit ceases. How this takes place will be explained in the Fourth chapter. In this chapter the different kinds of contemplation, their fruits, and their influences are explained.

उपसहार.

मनुष्याच्या चित्तामध्यें क्षणोक्षणीं दोन प्रकारचे तरंग उठतात एक प्रवृत्तीचा आणि दुसरा निवृत्तीचा व्युत्थानावस्थेमध्यें मनुष्याचें चित्त गढून गेलें आहे त्याचा स्वभाव असा कीं निद्रा, आहार, विहार यापासून होणारें सुख त्यास पाहिजे हें सुख तो संपादन करीत असता, आत्मरक्षण तो करीत असता, विहार करीत असतां, संतानवृद्धि करीत असता सहजच त्याला लोकांविषयीं प्रेम येतें, किंवा आपण मोठा असें पाहून आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यास तो झटतो केव्हां केव्हां लज्जा वाटून अमुक करूं नये असेंहि त्याला वाटतें केव्हां केव्हां अभिमानामुळें अमुक करलेंच पाहिजे असा तो भरीस पडतो आत्मोत्कर्ष व्हावा म्हणून तो लोकांचा हेवा करतो किंवा लोकांच्या हानीपासून त्यास बरें वाटतें—तो विघ्नसंतोषी आहे तथापि त्यामध्यें धर्म-बुद्धि प्रबळ आहे अमुक कर्तव्य अमुक अकर्तव्य असें त्यास नेहमीं भासत असतें लब्धप्रतिष्ठा त्याच्या अंगीं वास करते, म्हणून आपला अपमान होऊं नये यासाठीं तो झटतो आपणामध्येंच आपण रमून जाऊन नेहमीं तो तृप्त असतो, आणि नेहमीं उगाच उडत असतो फुगत असतो, आणि आमहान तमत असतो हा त्याचा स्वभावच या स्वभावापासून महत्त्वायें उत्पन्न होतात सारी आमची धार्मिक, सामाजिक, प्रापंचिक, व्यापारसंबंधीं, आणि राज-

SUMMARY

Man is from moment to moment affected by two emotions—worldliness and world wearied ness Engrossed by worldliness *man naturally seeks the joys of* food sport and sleep While securing the means of these joys, protecting himself diverting himself living in a family he sympathizes with others or seeks their approbation to aggrandize himself Sometimes he feels shame and avoids some act Some times carried away by feelings of self respect and self satisfaction, he *insists upon some acts* He feels jealousy or envy that he may prosper He sometimes delights in the decline and adversity of his neighbour Notwithstanding all this he is so swayed and over powered by an instinctive feeling which dictates to him what con stitutes virtue and what con stitutes vice He is religious He feels self respect and cares that he should not be disrespected Delighting in himself he is self satisfied yet he is ambitious He is buoyed up with hopes and per sists in his obstinacy This is his constitution From his in stincts rise the religious the so cial the domestic the commer cial and the political polities and they are regulated by his in stincts All this varied life is characterized as Vyutthâna or externalization in Yoga philo sophy The root–basis of his ex ternalization is that happiness is real, that it consists in worldli ness that man ought to pursue this worldly happiness and that he is qualified for it All this is

कीय व्यवस्था उत्पन्न होते आणि सुरळित चालते. या स्थितीचे नाव व्युत्थान ह्या अकुराचे बीज असे आहे की, सुख वास्तविक आहे आणि ते ससारामध्यें प्राप्त होते. हे सुख-सपादन मनुष्यास योग्य आहे. तदर्थ मनुष्यानी झटावे, आणि ससार करून आपले कर्तव्य साधावें हाच प्रवृत्तिमार्ग हाच पूर्वमीमासासिद्धांत. आणि जिचे ऋषीनी आणि ब्रह्मवाद्यानी प्रतिपादन केले ती हीच वैदिक परपरा

मनुष्यास वारवार ससारामध्ये ठोकर लागते, आणि त्याच्या चित्ताचे परावर्तन होते. मृत्यु आपणास चुकायाचा नाही असे त्यास आठवून, ससार दोन दिवसाचा, आणि कशास हा खटाटोप असे तो चितन करू लागतो. या आपल्या अभिमानामध्यें काय आहे? जीव क्षणभगुर, देह पाहता केवळ अल्प, काळ अनत आहे, ब्रह्माड अनत आहे या ब्रह्माडापुढे आणि या कालापुढे आपली प्रतिष्ठा,काय? मी मी म्हणून किती निघून गेले तसे आपणहि जाणार, आत्मरक्षण काय करायाचे आहे? विहारामध्ये कोठे सुख आहे? स्त्रीशी रमलो, उत्तम भोजन केले, तरी परिणामी दु -खच होते. ते सुख केवळ क्षणिक. मुलेबाळें झाली तथापि त्यापासून दु:खच वाटते. मुलाबाळांचा आणि देशाचा कैवार आम्ही किती करायाचा? आमचा अभिमान तो काय, आमची योग्यता ती काय? जनाची आणि मनाची किती लाज बाळगायाची? अभिमानास किती

comprehensively called the doctrine of Pravritti or worldly activity This is the philosophy of the Pûrva-mîmânsâ-system This is called the Vedic polity as propounded by the *Risis* and the Brahmavâdins.

But man often fails in worldliness itself His pursuit after worldly happiness is thwarted He is compelled to look in upon himself He feels that he cannot escape death, that worldly life is transient, and that his varied activity is to no purpose. He asks what good his jealousy, his self-respect, and his pride produce, he feels that life is but a span, that the human body is only an atom in eternity and infinity of space In view of this eternity and infinity, what is man? Many, boasting of their greatness, have passed away. Ah! says he, I am to die, and what can protect my body from death? Where is there happiness in these amusements? I have lived in a family. I have eaten dainties But at last I find sorrow is my share What I consider happiness is only momentary Wife and children are a source of sorrow, and how proud am I to be of my family and of my country and what are my feelings of pride and patriotism? How long am I to fire and feed these feelings? How long am I to fear man and mind? How long am I to be swayed by small feelings of jealousy and public approbation? Away with all this All this is transient All this springs from ignorance Tukârâma observes --"happiness really is like a grain of barley sorrow is as big as a mountain" Though such world-wearedness

[illegible] क्षणभंगुर, [illegible] पाहता प्रवा [illegible] होत आहे [illegible] आहे असा [illegible] आहे असा मनुष्याचा निर्धार आहे, आणि आपण [illegible] असाव अशी मनुष्याची आकांक्षा सत्यच आहे म्हणून या सर्वांचा [illegible] होऊन जर निवृत्ति मार्गास [illegible] म्हणतात. निवृत्ति हा मार्ग [illegible] मनुष्याच्या स्वभावास अनुसरून आहे. हा मनुष्य स्वभाव अनादि प्रवाही म्हणून या प्रवृत्ति निवृत्तीचा अंकुर हा अनादि प्रवाही [illegible] योग्य नाही, [illegible] आ

affects man from moment to moment yet he is engrossed with worldliness. Hence this world-weariedness is said to be [illegible] world-weariedness. It is [illegible]. Yet self-abnegation itself arising from world-weariedness is honoured in the world. And the greater the self-abnegation the greater is the respect paid—the higher the position of self-abnegation. He who denies himself is liked by the people. Hence people honour and worship the benevolent, the patriotic and the saintly. Thousands of rupees are spent in building monuments and convents, and thousands upon maintaining them. This is the constitution of man. As man joys so he sorrows. It is a fact that life is short and that man persistently and obstinately aspires after eternity. It is a patent fact that man so aspires. World-wearied men therefore look in upon themselves and seek internalization. This is characterized as the doctrine of Nivritti or introspection. This doctrine is founded upon facts and is in harmony with human nature—human nature which eternally flows. Therefore the doctrines of worldliness and world-weariedness have existed so long as man has existed. To laugh at them is blasphemy. All our worldly and spiritual activity has its seed in human nature, grows out of it, develops into many-sided forces and produces mighty consequences. Our life has two sides—that of worldliness or externalization and that of self-abnegation or internalization.

Sometimes the spirit of worldly activity predominates in a coun

मग सारे ऐहिक व्यवहार या अंकुराच्या बळावर वाढतात, पल्लवित होतात, कुसुमित होतात आणि प्रफुल्लित होतात. म्हणून प्रवृत्ति-निवृत्तीपासून उत्पन्न झालेला असा हा द्विविध संसार आहे.

केव्हा केव्हा देशामध्ये प्रवृत्तिच प्रबळ होते, केव्हा केव्हा निवृत्ति प्रबळ होते हे कसे? दोन्हीहि अंकुर सबळे, आणि मुळचे खरे. तथापि प्रसंगानुरूप एकाचा उत्कर्ष होऊन तोच नजरेपुढे असू लागतो. अशा प्रसंगी दुसरा जरा मागे पडून, जरा दुर्बळ होऊन गुप्तसा भासू लागतो म्हणून तो दुसरा नाही असे म्हणणे केवळ एकदेशीय. भरतखंडातील आर्यांवर जसे जसे प्रसंग आले तसे ते प्रवृत्तिमार्गात गुंग किंवा निवृत्तिमार्गात गुंग असे होऊ लागले. हे आर्यांवर प्रसंग कसे आले याचे विवेचन आम्ही वेदान्तसूत्राच्या प्रस्तावनेत केले आहे. हा निवृत्तिमार्ग अवलंबन करणारे योग, वेदांत, सांख्य, बौद्ध, आणि जैन हे आहेत. आणि कमी जास्ती भेद असला या सर्वांची अध्यात्मभूमिका एकच आहे. संसारापासून सुटून निर्वाण [illegible] जाण्याचे [illegible] अवस्थे[illegible] आहे. व्यवहार [illegible] म्हणजे दुःखाचा [illegible]. आणि मग दुःखाचा अभाव [illegible], तेच निर्वाण. ते सर्व [illegible] कर्मांना योगाने जन्म [illegible] त्यांपासून [illegible] ज्ञान, आणि ध्यान ही [illegible] प्रतिपादन करतात.

try, at other times, the spirit of world-weariedness. How is this? Both these are propensities that have a deep foundation in human instincts But then development and manifestation are determined by the environment of a nation. When the spirit of worldly activity predominates in a nation, the spirit of world-weariedness becomes dormant But because it is dormant, to state that it does not exist, is incorrect and one-sided The ancient Âryas in India were engrossed in worldly activity or were carried away by the spirit of world-weariedness according as they triumphed over or succumbed to the circumstances in which they were placed We have already attempted a sketch of the circumstances of the Âryas in our introduction to the Vedânta-sûtras The philosophical schools, which advocate world-weariedness or Pessimism, are the Yoga the Vedânta, the Sânkhya the Jain, and the Bouddha The psychological foundation of all these systems is the same, though the systems themselves materially differ from one another They all insist upon escaping from worldliness into a condition called Nirvâna They all state that worldly activity is inseparable from sorrow and misery, that all sorrow and misery cease as soon as worldly activity ceases, and that cessation of all sorrow and misery is Nirvâna They all believe in the power of activity or Karma which is the cause of life itself, and of its incidents They point to knowledge and contemplation as means of deliverance from the power of all activity

या अध्यात्मभूमिकेचे जितके निरूपण या पादात झाले आहे तितक्याचे परिस्फुटन या ठिकाणी केले पाहिजे. आत्मा चिरंतन, सर्व गत चिन्मय, तथापि शरीराच्या उपाधीत सापडला आहे तोपर्यंत बद्ध, शरीरापासून सुटून मुक्त झाला की स्वयंप्रकाश, सर्वज्ञ, विभु, असा आहे. शरीरात असता तो चित्ताच्या हाती सापडला आहे. चित्त जसे नाचते तसा त्यास नाचल्यासारखा दिसतो. चित्त जड आहे आणि त्याला नेहमी बहिर्मुखता ज्या विषयाशी त्याचा संयोग त्याप्रमाणे ते रंगते तदाकार ते होते म्हणून विषयांशी आणि चित्ताशी संगत तोडून हे दृढ समाधीच्या योगाने त्यास नित्य प्रकृतीचे ध्यान अभ्यासाने लावावयाचे म्हणजे नित्य प्रकृती आणि त्याचे आन्तर होऊन, तदाकार होऊन ते नित्य परतून जाऊन मिळे. मग चित्ताचे स्वातंत्र्य नष्ट होते. नित्य शुद्ध, अविकृत म्हणजे अव्यक्त प्रकृति एकीकडे झाली, आणि जीवात्मा एकीकडे झाला, जीवात्मा आपल्या स्वतःमध्ये रंगून जाऊन स्वानंद अनुभवू लागला. हे साधण्याचा जो प्रकार तो या पादात वर्णिला आहे.

प्रकृतिशब्दाचे अर्थ संस्कृतात निरनिराळे होतात. प्रकृति म्हणजे देहातील सर्व धर्मांची साम्यावस्था. जोपर्यंत ही सुरळीत चालली आहेत तोपर्यंत शरीरप्रकृति ठीक आहे. या धर्मांत काही धर्म जास्त झाले की प्रकृति बिघडली. तेव्हा, प्रकृतीचा आणि जीवाच्या सुखानुभवाचा असा साक्षात्संबंध आहे. हा देहानुभव

We will point out in this summary the psychological points which have been discussed in this chapter and which form the psychological foundation of the Yoga system. The spirit is eternal. Its constitution is not material in any sense. It is all *Chaitanya* or intellection. The spirit when embodied is enthralled and when it is disembodied and delivered from all tendency to worldly activity it is self illuminated omniscient and omnipresent. When embodied, it is in the power of the mind or the heart. It seems to be affected by the activities of the heart. The heart or the mind is itself material and has a tendency to externalize. It reflects an activity corresponding to the object by which it is engrossed. It assumes the form of the object itself. This tendency of the human mind to externalize and to be objective is to be gradually checked and up rooted by means of contemplation of the permanent and immutable in the phenomenal world, and when by means of introspection it is introduced to that which is immutable and when it learns to assume the form of what is immutable it ceases to exist independently. A complete separation between the over active mind, and the human spirit takes place. The eternal pure unmodified activity or Prakriti flows in one direction and the human spirit moves in another direction. The human spirit realizes itself and delighted by its own presence enjoys Supreme happiness. The means of accomplishing this are explained in this Chapter.

प्रपचानुभव तरी असाच आहे. पुरुपास चालविणारी आणि त्याच्याकडून प्रपच करविणारी स्त्री आहे. तिच्या सौंदर्याने तो मोहित होत आहे; तिच्या विहारचातुर्याने त्याच्यामध्ये रसपरिपाक होत आहे, तिची ती चाटुशतें; तिचे प्रेम, तिची पुत्रादिकावरील ममता, तिचा ससाराविषयी लपटपणा, गृहाविषयी तिचा अभिमान, ते स्वच्छ राखण्याविषयी तिची दक्षता सुदर, चिमुकले, आणि कलाकौशल्य प्रदर्शित करणारे अशा पदार्थांचा सग्रह करण्याविषयी तिचा हव्यास, आपण सुशोभित होऊन आपल्या भोवती मुलेबाळे सुशोभित असावी असे इच्छिणे हा तिचा स्वभावच ह्या स्वभावास दोष कोण देईल? आणि असे पाप कोण करील? असे असताहि स्त्रीमधील चचलपणा, आग्रहीपणा हा प्रसिद्धच आहे. चपला, भीरु, मानिनी, रभोरू, सुदती, कोपना, प्रमदा, अशी नावे स्त्रियास पडली आहेत, आणि तिचे चित्त सकोचित असल्यामुळे तिचा लाजरेपणा, तिची व्यजनाप्रदर्शक मुद्रा तिची अर्थगोपन करण्याची शक्ति, यावरून स्त्रीला सर्व रसाचे माहेरघर असे म्हटले असता चिता नाही तथापि ती अज्ञान. आणि पुरुषावाचून तिचे चालत नाही, तिला मार्गदर्शक पुरुषच पाहिजे. तिनें चालविल्यावाचून पुरुष पुढे चालायाचा नाही त्याला स्त्रीनेच पुढे ढकललें पाहिजे परतु ससाराचा भार वाहणारा तोच; विचार करणारा तोच. असे हे स्त्रीपुरुषाचे ससारामध्ये जोडपे आहे.

The term Prakriti is used in different senses in Sanskrit Prakriti means the equilibrium of all humours in the human body, or that condition of health in which all functions are properly performed Whenever these functions are deranged, the Prakriti is said to be affected Thus then there is a direct connection between the condition of the Prakriti, and the sorrow or the pain which we feel This is our direct every-day experience

In our life there is a similar experience. A family is said to be the police of the man A family moves a man and makes him work a family of which his wife is the centre By her beauty he is charmed By her sportful conversation he is delighted Her soft and subtle talk, her love, her affection to her children, her worldly attachments, her pride of her family, her constant attention to the cleanliness of the house and its furniture, her vigilance, her avidity in collecting toys and articles of fancy which exhibit artistic beauty, her care to adorn herself and to be surrounded by children, which are also adorned this is her nature Who will find fault with her and sin against her instincts? She is, however, whimsical and obstinate This trait of her nature is well-known She is named in Sanskrit-literature *Chapalâ* (blithe), *Bhîru* (timid), *Mânini* (proud and full of self-respect) *Rambhoru* (having beautiful thighs), Sudatî (having beautiful teeth), *Kopanâ* (passionate), and Pramadâ (beautiful and luxuriant) Her feeling of constraint, her

सिद्धांता प्रकृतिपुरुषानांहि लागू असा आहे हा सर्वांनुभव

पुन राजा काय करतो? तो निर्णय घेईल त्याची राजमंडळी जशी त्यास वागवील तसा तो वागतो. राजमंडळीवाचून राजा पंगु राजाचो अक्कल खरा त्याची दूरदृष्टी खरा, त्याची राज्यांतील वरतान चलविण्याची योजना शक्ति खरी, नाहीं तर तो राज्यपदास पात्र कसा, व मात्र नाल असता त्यास सांभाळील कसा? इतकें असता तो राजमंडळाच्या स्वाधीन त्या राजमंडळींच्या कारस्थानें, त्याची चालता, (विषय म्हणजे राज्यांतील लोक) आपल्या वरतानावर त्याला चालण्याविषयीं त्याची दक्षता, जिकडे लोकांचा कल तिकडे राजमंडळीचा झोक, असें असून राजाला या धोरणावर आणण्याविषयीं त्याचा प्रयत्न, राजाला नाना व्यसन लावून देणें, राजाला आपल्या अंकित करून घेणें, याविषयी त्याची खटपट असे हे सर्व राजमंडळीचे धर्म राजमंडळीस संस्कृतामध्यें प्रकृति असें म्हणतात, आणि राज्यांतील लोकांस विषय असें म्हणतात हे प्रसिद्ध आहे विषयाच्या स्वाधीन प्रकृति आणि प्रकृतीच्या स्वाधीन राजा, अशी निदान स्वाभाविक राजकीय व्यवस्थेची स्थिति कोठें व्यभिचार असला तर तो आगंतुक कारणामुळें, तो काही वस्तुस्वभाव नव्हे तो नष्ट व्हावयाचा मग राजा, प्रकृति, आणि विषय यामध्यें हा जो संबंध तोच सिद्धांती पुरुष, (आत्मा) प्रकृति आणि विषय यामधील संबंध हा

coyness, her features on which a suggestiveness plays, and her power of half concealing and half exhibiting herself—because of all these a woman may be said to be the home of all that is sweet and sentimental Yet she is comparatively ignorant and cannot get on without aid from a man A man will not work unless she moves him He requires to be constantly urged by her Thus he bears the burden of family life He regulates it Thus man and wife constitute family life In the Yoga-philosophy Prakriti (noumenal activity), and Purusa (the spirit) work together and produce the phenomenal world and its manifestations This is the second sense in which the word *Prakriti* is used

Again a prince is powerless He depends entirely upon those by whom he is surrounded. He is Chārn-chal su He lives and works as he is controlled by his ministers without whom he is lame It is true that he is intelligent that he is far sighted that he is political if he be not so qualified how can he attain to the place of a prince? And having once attained to the position of a prince how can he keep it? He is however in the power of his ministers The politics of his ministers the fluctuations in their measures the vigilance in adapting their conduct to the desires of the people over whom they rule their efforts to make the prince live according as they and the people desire to induce him to indulge in certain luxuries and vices and to bring him entirely under their own control

सामाजिक अनुभव. अशी लौकिक आणि शास्त्रीय विषयाची एकवाक्यता.

this is what the ministers constantly do But the cabinet of ministers is called Prakriti in Sanskrit, and the subjects of a prince are called *Visaya* The prince is in the power of his ministers (Prakriti) and the ministers are in the power of the people (Visaya) The spirit is in the power of the Prakriti, and the Prakriti is the power of the objects (*Visaya*), by which it is surrounded Thus there is a correspondence between the Yoga-philosophical arrangement and the natural political arrangement If a particular political arrangement deviates from this natural arrangement, the deviation is merely accidental, and is produced by accidental causes It must cease or involve the polity in ruin. Now there is a correspondence between a prince, his ministers, and his subjects on the one hand, and the spirit, the noumenon, and the objects on the other This is our social experience. Thus there is a correspondence between philosophical theories, and domestic, social or political conditions.

अथ योगाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* द्वितीयपादाऽवतरणमिदं । चित्तस्य द्वे स्थिती । समाहिता व्युत्थिता च । समाहितचित्तस्य योगे का स्थितिः । समाधिः कथं संपादनीयः । तस्य कः प्रकारः कति च । इदं सर्वमपि प्रथमपादे निरूपितं । अन्तर्मुखतात्मकः समाधियोगः । तद्भिन्नो बहिर्मुखतात्मकः क्रियायोगः । क्रियायोगेन समाधियोगः सिध्यति । निर्बीजसमाधौ सर्वयोगस्य पर्यवसानं । द्वितीयपादे क्रियायोगस्वरूपं तत्साधनानि च निरूप्यते । तत्रेदमादिमसूत्रं ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

भावार्थः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । तत्र प्राजापत्यसांतपनकृच्छ्रयोर्लक्षणं ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं । त्र्यहं न किंचिदश्नीयादेतत् कृच्छ्रस्य लक्षणं ॥ इदं प्राजापत्यकृच्छ्रं । सांतपनकृच्छ्रं तु । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं विदुः ॥ सांतपनकृच्छ्रमहादिमहासांतपनादिना भिद्यते ॥ चान्द्रायणं पिपीलिकामध्ययवमध्यभेदाभ्यां द्विविधं । तयोः स्वरूपं प्रसिद्धं । स्वाध्यायस्वरूपं यथा हि । ओंकारपूर्वकवेदमन्त्राणां जपः । पुनः । ईश्वरप्रणिधानस्वरूपं पूर्वमेव निरूपितं पा० (१ २४) सूत्र ८९ ५ । एतानि क्रियायोग इत्युच्यते ॥

दुसरा पाद.

१. तप, स्वाध्याय (आणि) ईश्वर-प्रणिधान—हीं क्रियायोग.

पहिल्या पादाची आणि दुसऱ्या पादाची संगति दाखवून पुढे येणाऱ्या विषयाची सूचना केली पाहिजे चित्ताची स्थिति दोन प्रकारची असते एक समाधीमध्ये निमग्न झालेली म्हणजे समाहित, आणि एक बाह्य विषयाच्या योगाने व्यग्र झालेली, म्हणजे व्युत्थित योग लावून चित्त समाहित कसें करावे ? समाधीचा आकार काय ? नित्य जी अव्यक्त प्रकृति तिच्याठायी चित्त एकवृत्तिक आणि एकाग्र करून कसे निमग्न करावे, निमग्न चित्त केले असता होते काय ? इत्यादि विषयाचा विचार प्रथम पादी झाला आहे. चित्तामध्येच ज्या वृत्तीचे तरंग उठतात, त्याचा निरोध अंतर्मुखतेच्या योगाने साधतो. याचे नाव समाधियोग. याहून भिन्न क्रियायोग आहे क्रियायोगामध्ये चित्ताची बहिर्मुखता असते चित्तास बाह्य विषयाच्या
नाना प्रकारचा त्रास होतो चित्त
होते. त्या विषयापासून चित्त सु-
णून काही तपादि विशेष आच-
गहिजे. याचे नाव क्रियायोग.
साहाय्याने समाधियोग
या पादास साधनपाद
सर्व तपादि साध-

CHAPTER. II.

1. Austerity, acquisition of knowledge, and profound, prayerful meditation of God these are Kriyâ-yoga

It is necessary to introduce the second Chapter by pointing out the connection between it and the first Chapter There are two mental activities—self-absorption or the concentration of the spirit upon itself, and absorption in external objects or externalization The subjects considered in the first Chapter are—how to restrain the externalizing activities of the mind, how to concentrate them, what is the nature of this concentration, how to make the mind look in upon itself, and to look upon the eternal, unchangeable noumenon by being directed in one channel and moved by only one pure feeling or thought The different feelings, thoughts and volitions, which continuously exercise the human mind, are to be restrained by means of introspection This is called the Samâdhi-Yoga. The Samâdhi-Yoga is distinct from the Kriyâ yoga. When the mind practises the latter, it continually externalizes, and is, therefore, exposed to the manifold vexations which connection with external objects cannot but cause The mind is thus distracted. To deliver it from these vexations and distractions, certain forms of austerities and other practices are prescribed.

१ तप, स्वाध्याय (आणि) ईश्वर प्रणिधान–हीं क्रियायोग

नाचे आणि समाधि यासंबंधानें निवृत्तिक चित्त करण्याचें आणि आत्म्याला स्वतांचीं ओळख करून घेण्याचें संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें असंप्रज्ञात समाधि साधता असें प्रथम पादांत दाखविलें आहे संप्रज्ञात समाधि साधण्याची साधना होण्याकरितां यमनियमादि अभ्यास पाहिजे या यमनियमादि साधनांचें निरूपण या द्वितीय पादांत आहे त्या द्वितीय पादाचें हें प्रथम सूत्र

१ तप म्हणजे काय, स्वाध्याय म्हणजे काय ईश्वर प्रणिधान म्हणजे काय, हें समजलें पाहिजे या प्रत्येकाचें नांव क्रियायोग असें ठेवलें आहे, कारण देहदमनाच्या योगानें चित्त एकाग्र आणि निवृत्तिपर करावें, आणि निर्बीज समाधि साधावा परंतु देहदमन करणें म्हणजे तपश्चर्या करणें या तपश्चर्येचे नाना प्रकार आहेत इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे कीं तपश्चर्येचा आणि संसाराचा विरोध आहे संसार हा एक पक्ष आणि त्यांतच परम पुरुषार्थ आहे असा पूर्व पक्ष पूर्वमीमांसेचा यागमार्ग भिन्न त्यामध्यें संसारत्यागाचा पूर्वपक्ष तेव्हां एक पूर्वमीमांसापरंपरा आणि दुसरी यागपरंपरा, परंतु पूर्वमीमांसा, संहिता, ब्राह्मणादि ग्रथांत गणली आहे, त्यामध्ये योग नाहीं म्हणून पूर्वमीमांसा परंपरेस आम्ही वैदिक परंपरा असें वारंवार म्हटलें आहे पूर्व

1 Austerity, acquisition of knowledge, and profound, prayerful meditation of God—these are Kriyâ—yoga

These constitute the Kriyâ yoga The Kriyâ yoga is the means of the accomplishment of the Samâdhi yoga. This second Chapter is, therefore said to treat of the means of Yoga or contemplation By means of austerities and other practices and by means of contemplation the Chitta or the mind is to be freed from all thought feeling or volition, and the spirit is thus to be enabled to know itself The Sampraynâta Samâdhi is the means of accomplishing the Asampraynâta samâdhi All this is explained in the first Chapter Of accomplishing the Sampraynâta-Samâdhi certain austerities are the means These means are explained in the second Chapter This is the connection between the first and the second Chapter of which the following is the first sutra

1 The terms *Tapas*, *Svâdhyâya* and *Ishvara pranidhana* are used in the Sanskrit sutra It is necessary to explain what *Tapas* is what *Svâdhyâya* is and what *Ishvara pranidhâna* is Each of these is called Kriyâ yoga in the sûtra because the mind is to be focused and freed from all activity by practising certain penances or *Kriya* that the Nirbija samâdhi may be accomplished To practise these penances is to practise Tapas of which there are various kinds Suffice it to state that *Tapas* and the worldly life are diametrically opposed to each

मीमांसा किंवा वैदिकपरंपरेप्रमाणे वागण्याचा अधिकार केवळ आर्यांस आहे. दुसऱ्यास नाही. योगपरंपरा, म्हणजे वेदांतपरंपरा, म्हणजे संसार त्यागपरंपरा; म्हणजे संन्यासपरंपरा याचा अधिकार सर्वांस आहे, कारण सार्वभौम व्रत योगशास्त्रात वर्णिले आहे. कोणा पाहिजे त्यास हा अधिकार असल्यामुळें जे वेदाचा त्याग करतात अशा जैन आणि बौद्ध लोकांचा संन्यासच कायतो परमपुरुषार्थ असा सिद्धांत आहे. आणि हा परमपुरुषार्थ साधण्याकरता तप आणि ध्यान यांचा त्यानी विशेष विचार केला आहे. त्याची प्रक्रिया थोड्यात आम्ही एथे वर्णितो जैन आणि बौद्ध दोन्हीहि सिद्धांताचे लोक व्युत्थानास आश्रव असे म्हणतात. जैन लोक आश्रव बेताळिस आहेत असे मानतात. आणि त्यामध्ये क्रोध, मान, माया, लोभ याच्या निरनिराळ्या स्थितीचे परिगणन केलें आहे. काम, मृषावाद, पंच इंद्रियांच्या क्रिया, शोक, विरति, हास्य, भय, जुगुप्सा, परिग्रह, हिंसा, कायिक, वाचिक, मानसिक क्रिया इत्यादि यात धरल्या आहेत. ह्या आश्रवास बौद्ध लोक क्लेश असेहि म्हणतात. आणि त्या क्लेशामध्ये लोभ, दोष, मोह, मान, मिथ्यादृष्टि, संशय, आलस्य, औद्धत्य, निर्लज्जता, पापशीलता, म्हणजे अनौत्ताप्य इत्यादिकाचे परिगणन करतात. व्युत्थान स्थितीस जैन आणि बौद्ध मानतात आणि प्रव्रज्या हाच आपला परमपुरुषार्थ असे त्यानी मानल्यामुळें संवर आणि निर्जरा

other. The Pûrva-Mîmânsâ system declares that worldliness itself is the means of accomplishing the purpose of human life. From the Pûrva-Mîmânsâ, the Yoga-system essentially differs; because it declares that all tendency to worldly activity must be over-come Thus then there are two systems—the Pûrva-Mîmânsâ, and Yoga The first is abundantly and almost exclusively propounded in the Vedic works known as the Sanhitâs and Brâhma*n*as, which make a scant reference to the Yoga-system. We have, therefore, characterized the Pûrva-Mîmânsâ-system as the Vedic polity a polity which the Âryas claimed to be exclusively their own, and from which non-Âryas and degenerate Âryas were scrupulously excluded The Yoga-system the Vedânta-philosophy the system of world-wearied-ness and abdication of all worldly activity, that is, the life of Sanyâsis—this system or polity is open to all human beings, because a universal penance is expounded in the Yoga-philosophy, because every human being without any reference to race or creed can practise this Vrata or penance The Jainas and the Buddhists, who reject the Veda, accept Yoga-philosophy in its entirety, and declare that self-abnegation and abdication of the world are the only means of accomplishing the purpose of human life They have particularly and successfully analysed and explained the processes of *Tapas* and contemplation as the means of accomplishing the purpose of

ही जी तपाची साधनें यांनी नियमन लोकांना मर्यादित करतां आहे. पदादि संग्रामध्यें तप शब्द पुनः पुनः वाचं आढळतो, परंतु हा देहदंडन असा त्याचा अर्थ केवळ करतां येत नाही. यज्ञ करताना जी व्रतें आचरीत तेच्छेत पाप तें तप लोक ... होते. उपनिषदांमध्यें कोठें कोठें देहदंडनात्मक व्रतांचें निरूपण केलें आहे. पाणिनीच्या सूत्रामध्यें चान्द्रायण शब्द आला आहे. त्या चांद्रायणव्रताचे दोन प्रकार आहेत. हें चान्द्रायणव्रत आणि नाना कृच्छ्र हे सारे तपप्रकार आहेत. आणि हें तप पतंजलि सूत्रांत क्रियायोग नांवानें वर्णिलें आहे. प्राजापत्य आणि सांतपन असे कृच्छ्र प्रसिद्ध आहेत. प्राजापत्याला बारा दिवस लागतात. तीन दिवस प्रातर्भोजन तीन दिवस सायंभोजन, तीन दिवस अयाचित वृत्ति, व तीन दिवस पोणा पाणी अन्न मागायाचें नाहीं आणि घरामध्यें अन्न साठवून ठेवायाचें नाहीं. आयत्या येतेंस मिळेल ते हदड खायाचें आणि तीन दिवस मुळींच खायाचें नाहीं. असमा बारा दिवस केलें कृच्छ्र प्राजापत्य कृच्छ्र म्हणतात. सांतपन कृच्छ्र दोन दिवसांत सांपतें. तें असें, पहिले दिवशीं पंचगव्य घ्यावयाचें आणि दुसरे दिवशीं काहीं सेवायाचें नाहीं. अस्तु पंचगव्य करण्याचा प्रकार असा. गायीचें मूत, गायीचें शेण, गायीचें दूध, दहि, आणि तूप इतकीं मिसळून त्यांत

human life We will explain therefore cursorily Jain and Buddhistic stand points Both characterize the externalization of the *mind to* be an *influx* or *Âshrava* The Jainas enumerate forty two kinds of Âshrava or influx and include in this number anger, self-conceit affection or delusion, and all desire so also lust, lying, the activities of the five senses, sorrow disappointment jesting, fear scandal possession of property, injury to others and all *acts* of the body, mind, and *speech* The *Bouddhas* called these *Âshravas* by the name of Klesha and include among the *Kleshas* lust, impurity, delusion, self-conceit ignorance doubt, impudence, impropriety, shamelessness, and sinfulness The Jainas and the Bouddhas condemn externalization and worldliness and recognize Pravrajyâ, abdication of the world *as the summum bonum* and copiously and frequently explain the nature of austerities for restraining the tendency to externalization (Samvara) and for attenuating it (Nirjara) The term *Tapa* is frequently met with in the Vedic and Sanskrit literature but it does not exactly signify bodily penances The Veda knows Tapas only in the form of the Vratas which they observed in the course of a sacrifice The Upanishads mention some bodily penances and a Sutra of Panini forms such

in the Chândrâyana is a form of *Tapas* and such *Tapas* is mentioned in the sutra as Kriya yoga Prajapatya and Santapana are

दर्भाचें पाणी घालायाचे. आणि दुसरे दिवशी उपास करायाचा. सात दिवसात साधायाचे त्याचें नाव महासातपन. पिपीलिका-मध्य आणि यव-मध्य असे दोन चान्द्रायण-व्रताचे प्रकार आहेत. हे व्रत महिनाभर आचरायाचें. प्रतिपदेस प्रारंभ करून प्रथम दिवशी पधरा घास खायाचे. दररोज एकेक घास उतरीत उतरीत अमावास्येच्या दिवशी एक घासावर यावयाचें; आणि पुन एक घासापासून चढवीत चढवीत पूर्णिमेच्या दिवशी पधरा घासावर यावयाचे. हे पिपीलिका-मध्य व्रत. अमावास्येच्या दुसऱ्या दिवसापासून एक घासापासून पूर्णिमेपर्यंत पधरा घासपर्यंत चढवायाचे; आणि उतरीत उतरीत अमावास्येच्या दिवशी एक घासावर यावयाचे. हे यवमध्य व्रत. वेदाचे अध्ययन करून ओंकार म्हणून मत्राचा जप करायाचा. याचे नाव स्वाध्याय. जी जी क्रिया करायाची ती ती ब्रह्मार्पण. अशा रीतीने जें वागायचें त्याचे नाव ईश्वर-प्रणिधान. या ईश्वर-प्रणिधानाचे निरूपण (१.२४.) सूत्री केले आहे ते पहावे. तप म्हणजे काय हे आम्ही विशेषत वर्णिले आहे. कारण देह-दडन आणि वृत्ति-निरोध असा भेद कल्पून बाह्य आणि आतर तप असें मानून त्याचे नानाप्रकारे वर्णन केले आहे. हा क्रिया-योग साधला असता काय फल प्राप्त होतें हे पुढील सूत्री वर्णिले आहे.

penances well-known to the people We will describe them that the readers may realize what Tapas is. The penance called Prâjâpatya lasts for twelve days. For three days food is taken once only early in the morning. For three days food is taken once only in the evening. For three days such food and as much food as can be obtained unasked and without any labour or without storing it in any way is to be taken, and for three days no food is taken at all. Thus when twelve days are past, the penance called Prâjâpatya is accomplished. The penance called Sântapana lasts for two days On the first day the Panchagavya is taken, and on the second day nothing is eaten The Panchagavya is prepared in the following way. Cow's urine, cow-dung, cow's milk, curds and ghee made from cow's milk, are mixed up in a certain proportion with water and to this mixture infusion of Darbha-grass is added. This mixture is a purgative One day nothing but this mixture is taken, and on the second day there is complete fast. When this process lasts for seven days it is called Mahâsântapana. The two kinds of Chândrâyana are named *Pipîlikâ-Madhya* and *Yava-madhya* This penance is observed for a month On the next day after the full moon it is begun when fifteen morsels are eaten Every day a morsel is reduced, until at last on the new moon day only one morsel is eaten Then a morsel is added from day to day, until on the new moon day fifteen morsels are eaten This is the *Pipîlikâ-Madhya-vrata* On the next day

सूत्राणि

समाधिभावनार्थ क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

भावार्थ । क्रियायोग समाधिमुत्पादयति । उत्पादन नाम भावन । तत् साधयति । अत क्रियायोग समाधिभावनार्थ इति सूत्रे उक्त। पुनश्च समनतरसूत्रे येषा परिगणन करिष्यते ते क्लेशा । तान् क्रियायोग शिथिलीकरोति । शिथिलीकरण तु तनूकरण । तत् साधयति । अत क्रियायोग क्लेशतनूकरणार्थ ॥

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशा क्लेशा ॥ ३ ॥

भावार्थ । उत्तरेषु सूत्रेष्वेतेषा स्वरूप कथ्यते । अत्र तु केवल परिगणन । क्लेशा पंच बाधनालक्षण परितापमुपजनयत क्लेशशब्दवाच्या भवंति । ते हि चेतसि प्रवर्तमाना ससारलक्षण गुणपरिणामं द्रढयतीति भोजदेवेनोक्त ॥ ते स्पदमाना गुणाऽधिकार द्रढयति परिणाममवस्थापयति कार्यकारणस्रोत उन्नमयति परस्पराऽनुग्रहतत्रीभूत्वा कर्मविपाक चाऽभिनिर्हरतीति वेदव्यासेनोक्त ॥ पच क्लेशा इति पाठातर ॥

after the New moon one morsel is eaten and gradually the morsels are increased to fifteen from day to day till on the full moon day fifteen morsels are eaten Then they are reduced day by day till on the new moon day only one morsel is eaten This is Yavamadhya vrata To study the Veda and to pronounce its mantras with formal *Om* uttered is called *Svadhyâya* When whatever we do is offered to God, it is Ishvara pranidhâna that is every act we perform must be regulated by the feeling of devotion to God This subject is fully ex

२. समाधि साधण्याकरतां आणि क्लेश कमी करण्याकरतां (क्रिया-योग करायाचा).

३. अविद्या, अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश हे क्लेश.

२. क्रियायोगाच्या योगानें समाधि साधतो, आणि रागद्वेषादिकाचे बल कमी होतें. इतका सूत्रार्थ. सूत्रामध्ये भावना, क्लेश, आणि तनूकरण या शब्दाचा प्रयोग केला आहे. भावना म्हणजे उत्पन्न करणे. तप, स्वाध्याय, आणि ईश्वर-प्रणिधान याच्या योगाने निर्बीज समाधि साधायाचा. अविद्या, अहकार, रागद्वेष, ससारलपटपणा, हे क्लेश. जैन ग्रथात अशा अर्थी क्लेश शब्दाचा प्रयोग अढळत नाही. बौद्ध ग्रथात क्लेश शब्द अढळतो. तनूकरण म्हणजे कृश करणें. या कृश करण्यास जैन लोक निर्जरा असे म्हणतात. आणि यामध्यें उपासतापास, विनय, स्वाध्याय, ध्यान ही त्यानी धरली आहेत. असे राग, द्वेषादिकाचे बल कमी झाले, जड शरीर हवे तसें आपल्या ताब्यात आले, आणि आसन दृढ माडून चित्त एकाग्र करता आले, म्हणजे समाधि साधतो इतके या सूत्राचे रहस्य आहे.

३. मूळ संस्कृत सूत्रात अभिनिवेश पदाचा प्रयोग झाला आहे. त्याचा अर्थ आपल्या जीवाची प्रीति. ज्याला त्याला जिवत असावे असे नेहमी वाटते. किती-

2. For accomplishing contemplation and for attenuating causes of trouble (Kriyâ-yoga is to be practised.)

3. The causes of trouble are ignorance, individualization, desire, aversion, and love of life.

plained in (I 24.) sûtra of Yoga-philosophy. We have particularly explained what *Tapas* is, because mortification of the flesh is considered to be external *Tapah* which is distinguished from internal *Tapas* consisting in restraining the propensities of the mind of which a variety is expounded The object of this Kriyâ-Yoga is explained in the next sûtra.

2. By means of Kriyâ-yoga contemplation is accomplished, and the power of desire or aversion is weakened. This is the sense of the sûtra. In the Sanskrit sûtra the terms *Bhâvanâ, Klesha,* and *Tanûkarana* are used. The terms *Bhâvanâ* signifies producing. By means of *Tapa,* study, and devotion to God, pure contemplation is to be accomplished. Ignorance, individualization, desire and aversion, and worldliness are *Kleshas.* The term Klesha is not seen to be used in this sense in Jain-literature. The term Klesha occurs in Buddhistic literature. *Tanûkarana* means attenuation which the Jainas characterize as Nirjarâ including in it fasting, modesty, study, and contemplation. When thus the power of desire and aversion and other feelings is weakened, when a pow-

पण दुःख होऊन मरण नको असें सर्वांस वाटतें या चित्तवृत्तीचें नाव अभिनिवेश चित्तास त्रास करणाऱ्या ज्या ज्या वृत्ति त्यांचें नाव क्लेश हे क्लेश पांच आहेत असें सूत्रांत सांगितलें आहे त्यांचें स्वरूपकथन क्रमानें पुढील सूत्रांत होईल या सूत्रांत त्यांचीं फक्त नावें दिलीं आहेत आणि ते क्लेश पांच आहेत असें दर्शविलें आहे ह्या ज्या अविद्यादि वृत्ति यांच्या योगानें चित्तास ताप होतो, संसाराविषयीं लंपटपणा ते उत्पन्न करतात रजोगुण, तमोगुण यांची प्रवृत्ति त्यांच्या योगानें दृढ होते कर्मविपाक चित्तामध्यें माजतो नानाप्रकारचीं कार्यें मनुष्याच्या हातून घडून येतात अविद्येच्या योगानें अहंकार प्राप्त होतो अहंकारानें इच्छा किंवा द्वेष दृढ होतो आणि यांच्या योगानें देहावरचा अभिमान वाढतो मुक्तीच्या ह्या वृत्ति बाधक म्हणून यांस क्लेश असें नाव दिलें आहे

er of controlling the movements of this material body is acquired and when a particular posture of the body being fixed the mind is concentrated and focused, contemplation is accomplished This is the gist of the sûtra

3 The term *Klesha* is used in the Sanskrit sûtra We have rendered it into English by a cause of trouble The term *Abhinivesha* is also used It signifies love of life Every body prefers life no matter how miserable his condition is, and death is shunned as a matter of course *Klesha* or cause of trouble is an activity of the mind which causes uneasiness. These causes are enumerated to be five in the sûtra, which will be defined and fully explained in the following sûtra The *Klesha* are only named in the sûtra and their number, mentioned These five activities such as ignorance, self consciousness and others, produce in the human mind an attachment to worldliness and thus cause pain to it They also strengthen the *Rajoguna* and the *Tamoguna* and augment their influence upon the mind where *Karma* or a tendency to worldly activity revels and thus man performs a variety of worldly deeds Ignorance produces self consciousness, self-consciousness produces desire or aversion and thus love of life becomes strong In this manner ignorance, self consciousness desire, aversion, and love of life come in the way of one s deliverance from worldliness and therefore they are called causes of trouble or troubles or *Klesha*

सूत्राणि.

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां ॥ ४ ॥

भावार्थः । उत्तरेषां नामाऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशानामुत्पत्तिस्थानं त्वविद्या । तेनाऽविद्या पृथग् गृह्यते । पुनः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारभेदैरस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः प्रत्येकं चतुर्धा । तेन ते सर्वे षोडश । तत्र प्रसुप्तं नाम यत् स्थितमप्युद्बोधकाऽभावे स्वकार्यं कर्तुमक्षम । सामर्थ्यं विना या वासना सा प्रसुप्ता । यथा बाल्याऽवस्थायां । सत्युद्बोधके प्रतिपक्षचिंतनेन वासना शिथिलीक्रियते । सा वासना स्वकार्यं कर्तुं न शक्नोति तत् तनु । एकवासनयाऽन्यवासनाया अभिभवो यथा रागेण द्वेषो द्वेषेण रागो वाऽभिभूयते तद् विच्छिन्नं । पुनः । यत् स्वं स्वं कार्यमभिनिर्वर्तयति तदुदार । अत्र परिगणनं । प्रसुप्ताऽस्मिता । तन्वस्मिता । विच्छिन्नाऽस्मिता । उदाराऽस्मिता । पुनः । प्रसुप्तरागः । तनुरागः । विच्छिन्नरागः । उदाररागः । पुनः । प्रसुप्तद्वेषः । तनुद्वेषः । विच्छिन्नद्वेषः । उदारद्वेषः । पुनः । प्रसुप्ताऽभिनिवेशः । तन्वभिनिवेशः । विच्छिन्नाऽभिनिवेशः । उदाराऽभिनिवेशः । एते षोडश । अविद्या सप्तदशी ॥

४ (अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश) हीं पुढील सर्व अविद्येपासून उत्पन्न होतात (त्यांचे भेद) प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न, आणि उदार

4 Ignorance is the soil of the following which are latent, attenuated, broken, and powerful

४ अविद्या हे पुढील चार उत्पत्ति स्थान असे प्रथम सांगितले आहे पुढील म्हणजे अहंकार इच्छा, द्वेष आणि अभिनिवेश, यांचें उत्पत्तिस्थान, म्हणून अविद्येचें निरूपण पृथक् करतात प्रसुप्त तनु, विच्छिन्न, आणि उदार या पदांचा प्रयोग सूत्रांत झाला आहे त्यांचा अर्थ असा अहंकार, इच्छा, द्वेष आणि अभिनिवेश हीं प्रत्येक प्रकार प्रसुप्त, तनु विच्छिन्न, आणि उदार अशा चार प्रकारचीं आहेत म्हणून एकंदर सोळा प्रकार होतात आतां प्रसुप्त शब्दाचा अर्थ असा कीं ती वृत्ति फक्त निद्रित राहिली आहे त्या वृत्तीचा उद्बोधक नसल्यामुळे ती निर्व्यापार होऊन राहते अशा ज्या वृत्तीची स्थिति तीस प्रसुप्त असें म्हणतात जोंपर्यंत वृत्तीचें सामर्थ्य दिसून येत नाहीं तोंपर्यंत ती वृत्ति प्रसुप्त अशा परिभाषेची आहे, बालाला वासना होतात, परंतु त्यास उत्तेजक कांहीं नसतें म्हणून त्या स्पष्ट दिसून येत नाहींत वासना आहेत तीस उद्बोधकहि आहे, तथापि त्या वासनेच्या उलट्या वासनेची प्रवृत्ति निरामध्य पडते तेणेंकरून ती वासना शिथिल होऊन जाते अशी वासनेची स्थिति झाली म्हणजे तीस तनु असें म्हणतात

(४—५)

4 Ignorance is said to be the soil of the following The sense of this is that ignorance produces self consciousness desire aversion and love of life Ignorance is therefore independently explained The terms *Prasupta Tanu Vichchhinna*, and *Udara* are used in the Sanskrit sutra The following is their interpretation. Each of the four — self-consciousness desire, aversion and love of life— in its turn is of four kinds—*Prasupta*, *Tanu Vichchhinna* and *Udara* Thus the four together are of sixteen kinds The term *Prasupta* signifies that a mental activity is only dormant We have rendered it into English by the term *latent* A mental activity is dormant and therefore unseen so long as there is nothing to awaken it When the power of a mental activity is neither seen nor felt, it is said to be dormant A child has its feelings But the necessary causes to awaken them into activity are wanting and therefore the feelings are not perceived There are feelings and there are causes to awaken them into activity The feelings are, however totally inactive because some other feelings have overcome them, and have rendered them powerless Such a condition of the feelings relaxed is called

सूत्राणि.

अनित्याऽशुचिदुःखाऽनात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्या-
तिरविद्या ॥ ५ ॥

भावार्थः । वस्तून्यनित्यानि । यथा घटादिकानि शरीरादिकानि वा । अशुचीनि तान्यमेध्यमासयुक्तानि । दुःखकारकाणि तानि चित्तविव्हलताकारणानि । तानि यदा नित्यानि शुचीनि सुखदानीति चित्तं मन्यते तदा तद् भात । एपा भ्रांतिरविद्या । विकृतिः प्रकृतिसमन्विता । प्रकृतिं विना विकृतेर्नाऽवस्थितिः । प्रकृतित्वेन यद् विकृतिभानं सा अविद्या । विकृतौ यत् प्रकृतिभानं सा विद्या । विद्या तु प्रमाया भिद्यते । यथावद् प्रकृतिविकृतिस्वरूपज्ञान प्रमा । यद्यपि सा प्रमा तथापि सा अविद्या । अप्रमा तु स्पष्टमेवाऽविद्या । इति प्रमाऽविद्याविवेक. । तत्र नित्यप्रकृत्यन्वेपण । यत् सच्चिदानंदात्मकमात्मन्यात्मज्ञानं सा पूर्णा विद्या ॥

तात चित्तामध्ये एक वासना प्रबळ झाली आहे, तिच्या योगानें दुसऱ्या वासनेचा मोड झाला आहे जसा इच्छेच्या योगाने द्वेपाचा मोड किंवा द्वेपाच्या योगाने इच्छेचा मोड झाला म्हणजे ज्या वृत्तीचा मोड होतो त्या वृत्तीस विच्छिन्न असे म्हणतात वासनेच्या हातून आपल कार्य जेव्हा जोराने होत आहे, तेव्हा त्या वासनेस उदार असे म्हणतात निरनिराळ्या क्लेशरूप वासनाचे परिगणन आता करता येते ते असे. प्रसुप्त अहकार, तनु अहकार, विच्छिन्न अहकार, आणि उदार अहकार. पुनः प्रसुप्त इच्छा, तनु इच्छा, विच्छिन्न इच्छा, आणि उदार इच्छा. पुनः प्रसुप्त द्वेष,

attenuated Some one feeling predominates in the mind overcoming other feelings For instance, a desire over-coming an aversion or an aversion overcoming a desire, one of them that is over come is called broken When a feeling is powerfully active, it is characterized as *Udâra* or powerful The following is the enumeration of the sixteen kinds of *Klesha* Latent self-consciousness, attenuated self-consciousness, broken self-consciousness, and powerful self-consciousness, again latent desire, attenuated desire, broken desire, and powerful desire, again, latent aversion, attenuated aversion, broken aversion, and powerful aversion, again latent love of life, attenuated love of life, broken

५ [illegible]

[illegible]

5 Ignorance is that which mistakes the transient, the impure, the painful, and the non spirit for the eternal, the pure, the pleasurable and the spirit

[illegible] of life and powerful love of [illegible] This [illegible] sixteen *Kl[illegible]a* [illegible] painful [illegible] and [illegible] itself [illegible] the seven [illegible] The [illegible] are also here [illegible] painful feeling The [illegible] is explained [illegible]

All things in this world [illegible] We our [illegible] and all this we [illegible] about us [illegible] All these things are [illegible] impure [illegible] they are [illegible] other things [illegible] of being rotten [illegible] to the human mind [illegible] they [illegible] Hey are moreover unspiritual When the mind considers these things to be eternal, pure, pleasurable, spiritual it is [illegible] This [illegible] called ignorance Everything in this world has two forms—essential and incidental or its [illegible] and its [illegible] The world abounds in [illegible] or incidents or accidents and when the accidental is mistaken for the essential, it is ignorance or Avidya But when the essential is discovered in the accidental it is *Vidya* or wisdom *Vidya* or wisdom is distinct from correct knowledge or *Prama* Wisdom discovers the essential and the accidental or

सूत्राणि.

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवाऽस्मिता ॥ ६ ॥

भावार्थः । दृक्शक्तिर्दर्शनशक्तिश्च । दृक्शक्तिरात्मा । दर्शनशक्तिश्चित्तस्य सात्विकः परिणामः । चित्तं सत्वरजस्तमोगुणैर्विक्रियते । तथापि ज्ञानग्रहणसमये केवलसत्त्वगुणेन विक्रियते तत् । अत एव चित्तस्य सात्विकविकारो नाम परिणामः । आत्मा भोक्ता । चित्तं भोग्यं । कथमिद । चित्त विषयाकारं भूत्वा विषयमात्मानं ग्राहयति । तेनात्मा विषयाकारं चित्तं भुंक्ते । विषयं विना न चित्तावस्थितिः । आत्मनि चित्तेन सहैकतां गते चित्तात्मैकताभिमानोऽस्मिता ॥

सुखाऽनुशयी रागः ॥ ७ ॥

भावार्थः । अनुकूलतया वेदनीयं सुखं । चित्तस्य सुखतृष्णा रागः । सुखमनुशेते नाम सुखं विषयीकरोतीति सुखानुशयी ॥

विकृतीमध्येच प्रकृति जितकी आहे तितकी ओळखली म्हणजे त्याचे नाव विद्या. विद्या ती निराळी आणि प्रमा ती निराळी. विद्येच्या योगाने विकृतीमध्ये जितकी म्हणून प्रकृति तितक्याचे ज्ञान होतें. जे विकृत तितक्याचे नाव प्रमा असेल. जितकी म्हणून प्रमा तितकी अविद्या असू शकेल. मग अप्रमा तर अविद्या आहेच आहे. विद्येच्या योगाने नित्य जी प्रकृति तिचा शोध करायाचा, सच्चिदानद आत्म्यास ओळखायाचे याचेच नाव पूर्ण विद्या. अहकार म्हणजे काय हे पुढील सूत्री वर्णिले आहे

the permanent in the modifications, but knowledge is conversant with modifications or accidents Knowledge or *Pramâ*, therefore, may be ignorance. False or incorrect knowledge is ignorance necessarily. Wisdom seeks to discover the essential, and to know the true, existent, intelligent, and happy spirit. This is said to be complete wisdom The following sûtra explains the nature of self-consciousness

६ अहंकार म्हणजे आत्मा आणि चित्त यांचें एकरूपच

७ चित्तास सुखच गोचर झालें कीं त्याचें नांव इच्छा

६ 'दृक्शक्ति' आणि 'दर्शनशक्ति' या दोन पदांचा सूत्रामध्यें प्रयोग केला आहे. दृक्शक्ति म्हणजे आत्मा, दर्शनशक्ति म्हणजे चित्त. चित्ताच्या निरनिराळ्या स्थिति होतात. यांचें कारण सत्वगुण तमोगुण, आणि रजोगुण यांच्या योगानें चित्त विकार पावतें. सत्वगुणाच्या योगानें चित्ताचा जो परिणाम होतो त्यास दर्शनशक्ति असें म्हणतात. ज्ञानाकार वृत्ति आत्म्याकडून चित्त ग्रहण करवीत असतें म्हणजे त्याच्यावर सत्वगुणाचा अधिकार असतो आणि सात्विक त्याचा परिणाम होतो. असें चित्त तें भोग्यविषय. आत्मा त्याचा भोक्ता. हें कसें? चित्ताचा आणि विषयाचा आकार एक होऊन जातो आणि मग अशा चित्तावरून आत्म्यास ज्ञान होतें आणि अशा विषयाकार चित्ताचें ज्ञान आत्म्यास झालें म्हणजे सहजच विषयाचें ज्ञान आत्म्यास होतें. विषयाकार चित्त हें भोग्य, आणि आत्मा त्याचा भोक्ता. विषयास सोडून चित्त कधींहि राहावयाचें नाहीं. अशी चित्ताची आणि आत्म्याची एकता होते. मग चित्त निराळें आणि मी निराळा असें आत्म्यास भान राहत नाहीं. चि-

6 The identification of the soul with the mind is indeed self conciousness

7 When the mind feels pleasure,(then its condition is called) desire

6 The terms *Drik shakti* and *Darshana shakti* are used in the sûtra. The former is the soul, *the latter is the mind.* The mind manifests a variety of conditions as it is modified in a variety of ways by the qualities of light darkness and of foulness. The mind as modified by the quality of light is called *Darshana shakti.* When it causes the soul to receive knowledge only that is when the soul is under the influence of intelligence, and is guided by the quality of light its modification is merely intellectual or *Sâtvika.* Then such a mind itself is the object which the soul perceives. How is this? The mind assumes the form of the object it sees. The mind thus modified is perceived—the mind which has assumed *the form of an object* and thus through the mind the soul perceives an object. The mind itself is directly perceived by the soul. *It is therefore called* Bhogya and the soul is called Bhoktâ. The mind itself can never be dissociated from objects and thus the soul identifies itself with such a mind and fails to perceive that it is distinct from the mind. *All the attachment of* the mind is transferred to the soul to which it clings. Such a condition of the soul is called

सूत्राणि.

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

भावार्थः । प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःख । तद्दुःखनिवारणाय यश्चित्तपरिणामः स द्वेषः । रागद्वेषौ चित्तपरिणामौ न तु प्रयत्नाकारौ । प्रयत्नाद् रागो वा द्वेषो वा भिद्यते ॥

त्याचा सारा अभिमान आत्म्यास जडतो या स्थितीस अहकार असे म्हणतात. या अहकारास सस्कृत सूत्रामध्ये अस्मिता असे नाव दिलें आहे

७ सुख म्हणजे काय ? चित्तास दोन प्रकारे ज्ञान होते एक प्रकारचे ज्ञान चित्ताच्या पूर्वस्थितीस अनुकूल असते अशा ज्ञानापासून चित्तास सुख होते सुखाचा चित्ताला अनुभव झाला म्हणजे इच्छा उत्पन्न होते. ज्यापासून सुख होते ते हवेसे चित्तास वाटू लागते. याचेच नाव इच्छा. अनुकूल विषयाचे ज्ञान झाले की चित्तास सुख होते. ज्या विषयापासून चित्तास सुख होते त्या विषयाची चित्तास इच्छा होते ‘सुखानुशयी’ या पदाचा प्रयोग सस्कृत सूत्रात केला आहे. त्याचा अर्थ–सुख या विषयाचाच चित्तास अनुभव घडतो.

self-conciousness, and this self-conciousness or *Ahankâra* is characterized in the Sanskrit sûtra as *Asmitâ*

7. What is pleasure? The mind knows objects in two ways. In the one what it knows conforms to its own condition developed by the influences that have previously come to bear upon it. Such knowledge produces pleasure in the mind When the mind feels pleasure, it is moved by a desire What pleases it, is sought, and this condition is named a desire When the mind knows an object, which suits its grain, it feels a pleasure, and it desires an object which causes it pleasure The term *Sukhânushayî* is used in the sûtra. It means- pleasure is the object which the mind or *Chitta* seeks

८ दुःखाचा जेथें [illegible] अनुभव होतो त्याचें नाव द्वेष

८ ज्या विषयाचें [illegible] ज्ञान [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] चित्त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिणाम होतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे ज्या [illegible] [illegible] [illegible] चित्ता [illegible] [illegible] [illegible] चित्ताचा प्रथम [illegible] [illegible] [illegible] चित्ताचा [illegible] [illegible] चित्ताचा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चित्ता- [illegible] [illegible] [illegible] चित्ताचा जो परिणाम होतो त्याचें नाव [illegible] या [illegible] परिणामापासून चित्ताचा निराळा परिणाम उत्पन्न होतो चित्ताच्या सुखात्मक परिणामापासून जो परिणाम उत्पन्न होतो त्या [illegible] [illegible] चित्ताच्या दुःखात्मक परिणामापासून जो चित्ताचा परिणाम उत्पन्न होतो त्याचें नाव द्वेष या परिणामापासून पुनः चित्तामध्ये प्रयत्न उत्पन्न होतो जसा जसा चित्ताचा परिणाम तसा तसा आत्म्यास अभिमान होतो या अभिमानास पूर्वीच्या सूत्रीं अहंकार असें म्हटलें आहे जसा चित्तापुढें विषय यतो

9 When the mind feels pain, (then its condition is called) aversion

8 The object which the mind knows to be painful is against its grain Such an object is shunned, and this is called aversion The mind first knows an object The knowledge is against its grain It therefore feels pain It seeks to ward off this pain Its condition under these circumstances is called aversion Desire and aversion are the conditions of the mind according as what it knows suits it grain or is against it The following is the philosophy of this The mind assumes the form of the object which it knows This is its first condition It is intellectual (Sattvika) Again when the object known conforms to the previous condition of the mind that is when the knowledge of an object is not against the grain of the mind the mind manifests a second condition or modification and this is called pleasure When the object perceived does not conform to the previous condition of the mind its *modification then is called* pain The second condition produces a third condition Pleasure modifies a mind into a desire and pain into an aversion This condition of pleasure or pain causes a further modification of the mind And this is volition The soul goes along with the mind in all its modifications may identifies *itself with the mind* This condition of the soul is characterized in the preceding sūtra as *Ahankāra* or its individualization as opposed to its uni

सूत्राणि.

स्वरसवाही विदुषोऽपि तन्वनुबंधोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

भावार्थः । चित्ते ये जन्मनि जन्मनि संस्कारा जातास्ते सर्वे स्वरसाः । स्वस्य रसैः संस्कारैर्वहतीति स्वरसवाही । तनुः शरीरं । शरीराभिलाषो यथापूर्वसंस्कारं विद्वांसमपि जनं बध्नाति स जीवनाभिलाषोऽभिनिवेशः । सर्वेषां प्राणिनां जीवनाशारूपोऽभिनिवेशस्तु स्वाभाविकः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशान् जैना बौद्धाश्चास्रवं मन्यंते । किं कारणं । विषयेभ्य आस्रवंति चित्त विकुर्वंति च । एतानविद्यादीन् क्लेशान् मन्यंते योगिनः ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

भावार्थः । सूत्रार्थात् पूर्वं योगप्रक्रिया संक्षेपतो निरूपणीया । सा तु चतुर्थपादे प्रपंचयिष्यते । तत्र मूलाऽविद्या पुरुषसंकल्पेनोदेति । तस्या अविद्यायाश्चितनिकाया वेदांते (३७९) पृष्ठे विशेषतो निरूपणं कृत । तद् द्रष्टव्य । तत्राऽविद्यायाः किं रूपं । कुत्राऽवस्थितिः । कथं तस्या आत्मना सह संसक्तिरित्यादिक प्रपंचितं । योगसिद्धांतेऽनादिः प्रकृतिरनादिश्चात्मा । तत्र प्रकृत्याः सत्वरजस्तमोगुणरूपायाश्चित्तप्रकटनं । तस्मिन् चित्ते लिंगदेहे वा सूक्ष्मरूपेण पूर्वसंस्कारजनितवासना संश्लिष्टा विद्यते । वासनारूपकर्मणः क्लेशाश्चित्तं व्यापारयंति । ततो वासनाबलाज्जननमरणौघो वहति । तत्र पुण्यकर्मभिः सुख पापकर्मभिर्दुःखमिति सुखदुःखात्मको भोगप्रपंचः । तत्र यद् यद् कृतपूर्वं कर्म तस्य तस्य भोगेन क्षयः । यद् यदागमिष्यत् कर्म तस्य तस्य हानोपाया योजनीयाः । तत्र पुनः कर्म द्विविधं । वासनारूपेण सूक्ष्मं ; प्रवृत्तिरूपेण स्थूलं । यत् सूक्ष्म कर्म तस्य हानं प्रतिपक्षभा-

चनयेति सूत्रार्थः । चेतसि रागद्वेषाऽभिनिवेशादयो या सूक्ष्मवासना उद्भूता भवति ता पूर्वकर्मबलात् । तासां निरसनाय प्रतिपक्षभावनं करणीयं । कथं । द्वेष उद्भूतश्चेत् तत्स्थाने मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां नियोजनेन तत्खण्डनं प्रतिप्रसवः ॥

९ मागल्या संस्कारांमुळें ज्ञानी पुरुषाला देखील शरीराची प्रीति असते हिचें नांव अभिनिवेश.

१० चित्ताची उलटी भावना करून ज्या त्याज्य त्या सूक्ष्म (वासना)

9 On account of previous influences, even a wise man loves his own life This love is called Abhinivesha or love of life

10 (Those are) subtle (affections of the heart) which can be removed by the reflection of contrary affections

तसा चित्ताचा आकार होतो मग अमुक विषय प्रतिकूल आणि अमुक विषय अनुकूल असा भेद कसा करतां येईल ? या जन्मीं आणि जन्मजन्मांतरीं चित्तावर नाना संस्कार होऊन जातात त्यामुळें चित्ताची एक स्थिति दृढ होऊन राहिली असते या स्थितीस जो विषय अनुसरतो तो अनुकूल या स्थितीच्या उलट जो विषय जातो तो प्रतिकूल पुढील सूत्रीं अभिनिवेश म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे

९ जन्मजन्मांतरीं चित्तावर संस्कार होतात त्या संस्कारांमुळें चित्तांत वासना उत्पन्न होतात आणि त्या वासनांची चित्तांत जणों धारच चालली असते या वासनामुळें शरीराचा अभिमान चित्तास फार वाटतो हें शरीर आपलें आणि हें कधीहि सुटूं नये अशी

versalization The mind assumes the form of the object that is before it How can then the knowledge of some objects conform to it ? and how can the knowledge of other objects not conform to it ? How is such a distinction possible ? In this life and in previous lives numberless influences have been brought to bear upon the mind And these influences have crystallized it in a way The knowledge of an object, which conforms to such a condition is said to suit its grain The knowledge of an object which does not conform to such a condition is said to be against its grain The next sûtra explains the nature of love of life

9 From birth to birth numerous influences have been brought to bear upon the mind These influences produce certain feelings in it—feelings which as it were flow in a continuous stream,

त्यास इच्छा उत्पन्न होते. शरीरावर चित्ताची मोठी ममता जडते अशी जी ही ममता तीसच संस्कृत सूत्रामध्ये अभिनिवेश अशी संज्ञा दिली आहे जितके म्हणून प्राणी आहेत तितक्यास जीवत असावे असे नेहमी वाटते म्हणूनच हा अभिनिवेश स्वाभाविक आहे अविद्या, अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश, या सर्वांस मिळून जैन आणि बौद्ध आस्रव असे म्हणतात. याचे कारण असे की विषयास काहीएक द्रव सुटून तो बाहेरून चित्तास पोहोचतो; आणि चित्तामध्यें विकार उत्पन्न करतो या चित्ताचा आणि विषयाचा संयोग घडू नये म्हणून ते झटतात; आणि यास ते संवर असे म्हणतात. अविद्या, अहंकार, इच्छा, द्वेष, आणि अभिनिवेश हे क्लेश आहेत असे योगी मानतात.

१०. या सूत्राच्या अर्थाचे विवेचन करण्यापूर्वी योग-प्रक्रियेचें थोडेसे निरूपण केले पाहिजे विपुल निरूपण चवथ्या पादीं होणार आहे मुख्य मूळ म्हटले म्हणजे अविद्या. परब्रह्म जे चैतन्य त्याची ही शक्ति आहे. ती परब्रह्माच्या ठायीं उगीच पडून राहिली असते सृष्टि उत्पन्न करायाच्या वेळी ती उद्भूत होते परब्रह्माचा आणि तिचा असा संबंध आहे या सर्व गोष्टीचा सविस्तर विचार चिंतनिकेच्या (३८० वेदान्त) पूर्वी केला आहे तो पहावा योग-शास्त्राप्रमाणे आत्मा अनादि आहे आणि प्रकृति अनादि आहे, प्रकृति जड आहे. सत्वगुण, तमोगुण, आणि रजो-

and generate in the mind an attachment to life This body is mine, and may I never be severed from it such a desire springs up in it To the body the mind exceedingly clings Such a clinging—such an attachment is called in the Sanskrit sûtra *Abhiniveśha.* Every animal desires life Love of life is, therefore, natural Ignorance, self-consciousness or individualization, desire, aversion, and love of life are called by the Bouddhas and Jains *Âsrava* The term Âsrava signifies that, which flows from objects in towards the mind, reaches it, acts upon it, and modifies it The Jains and Bouddhas seek to prevent such a union of objects with the mind Their efforts in this direction are called *Samvara* or good prevention The Yogis consider ignorance, individualization, or self-consciousness, desire, aversion, and love of life to be so many positive sources of pain.

10 Before the sûtra is explained, it is necessary to explain a few principles of Yoga-philosophy. These principles will be fully explained in the Fourth Chapter. When the spirit wills it, ignorance, the fountain-head of all life, comes into existence The nature and the bearing of this ignorance are fully explained in "the *Saddarshana-Chintanikâ*" (page 380 Vedânta) According to the Yoga-philosophy the noumenon and the spirit—both are eternal From the noumenon, consisting of the qualities of light, darkness and foulness, proceeds the subtle body (Chitta) or the heart. All the affections, produced by the influences in this life and in

गुण याची जी साम्यावस्था तीस प्रकृति असें म्हणतात प्रकृतीपासून चित्त उत्पन्न होते या चित्तास कोठें काठ लिंगदेहहि म्हणतात या लिंगदेहास जन्मांतरीच संस्कार चिकटलेले असतात या संस्कारापासून वासना उत्पन्न होतात या वासनाहि चित्तास चिकटलेल्या असतात या वासनापासून चित्तात प्रयत्न उत्पन्न होतात आणि त्या प्रयत्नापासून चित्तास क्लेश होतात अस्तु जसा वासनाचा तसाच जन्ममरणाचा प्रवाह जन्मांतरी पुण्यकर्मे केली असली म्हणजे सुख प्राप्त होत जन्मांतरी पापकर्मे केला असली की दुःख प्राप्त होत असे हे नाना भोग जीवाच्या पाठीमागें लागलेले आहेत जो जी कर्मे जन्मजन्मांतरी केली ती ती सर्व भोगलीच पाहिजेत भोगल्यावाचून कर्माचा क्षय नाही जे जे कर्म आपल्या हातून पुढें व्हायाचें आहे ते तें आपणास चुकविता येईल आणि तें चुकविण्याविषयी उपाय योजिता येतील अशा रीतीनें कर्म दोन प्रकारचें आहे एक वासनारूप कर्म आणि एक प्रत्यक्ष प्रवृत्तिरूप कर्म वासनारूप जें कर्म त्याचें खंडन करण्याचा उपाय असा आहे जी वासना चित्तामध्ये उत्पन्न होते तिच्या उलटी वासना चित्तामध्यें उत्पन्न करावी म्हणजे त्या पहिल्या वासनेचें खंडन होतें इतका हा सूत्रार्थ पूर्वी जसें जसें कर्म केलें आहे तशा तशा वासना चित्तात उत्पन्न होतात इच्छा द्वेष, अभिनिवेश या सूक्ष्म वासना

other lives, cling in a subtle way to the heart These affections being so many forms of painful activity (*Klesha*) constantly exercise it From the power of these affections proceed life and death The good acts done in the former life produce happiness in this life The bad acts done in former lives produce sorrow in this life Thus a variety of sufferings follow the spirit All the acts done in this life and in former lives must be lived out An act cannot be extinct unless its consequences are suffered We can prevent the consequences of those acts which are yet to be done and we can adopt measures for doing this Thus acts are of two kinds—some existing in the form of affections and others that we actually do The following is the method proposed to prevent the former A contrary affection should be entertained by the heart whenever it is swayed by a particular affection This particular affection is then immediately overcome This is the sense of the sûtra The affections of the heart are consequences of the deeds previously done Desire aversion and love of life are subtle affections To overcome them affections contrary to them, should be entertained in the heart How can this be done? When the heart is swayed by hatred love, which is an affection contrary to hatred should be persistently thought of Love sympathy joy, and disregard—to produce these in the heart by constant reflection which is the first duty the Yoga system inculcates The Bouddhas

सूत्राणि.

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

भावार्थः । पूर्वकर्मबलाद् या वासनाश्चित्तं सश्लिष्यंति तासां हानोपायो दर्शितः । वासनातश्चित्तस्य विषयानुद्दिश्य याः प्रवृत्तयस्ताः स्थूलाः । तासां हानोपायमस्मिन् सूत्रे दर्शयति । ताः स्थूलाश्चित्तप्रवृत्तयो ध्यानेन नाम चित्तैकाग्रतया निरस्यंते ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टाऽदृष्टवेदनीयः ॥ १२ ॥

भावार्थः । अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां तज्जन्यसुखदुःखपापपुण्यानां चोत्पत्तिस्थानं सूक्ष्मवासना । सैव कर्माशय इति सूत्रे निर्दिष्टा । तस्या वासनाया अस्मिन् जन्मन्यन्यजन्मसु च यद् यद् चित्त धत्ते तत् तत् सर्वमुदेति । वासनारूपेण कर्मणश्चित्तेऽवस्थितिरिति योगसिद्धांतः । कर्म जडविषयानाश्रयति । अत एव कर्म जडमिति मन्यंते जैनाः । केवलं चैतसिकं कर्मेति बौद्धसिद्धांतः ॥

याचे निरसन व्हावे म्हणून त्याच्या उलटी वासना चित्तामध्ये आणावी. हे कसे? चित्तामध्ये द्वेष उत्पन्न झाला की त्याच्या उलटी मैत्री चित्तात उत्पन्न करावी. अस्तु. मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा, ही जी चित्तामध्यें उत्पन्न करायाची हे योगशास्त्राचे एक मोठें साधन आहे हें साधन बौद्धानी विशेषकरून अगीकारले आहे. आणि "अभिधर्मार्थ सग्रह" नामक बौद्धाच्या ग्रंथामध्ये या चारीस मिळून "अप्पमञ्ञा" अशी संज्ञा दिली आहे.

also attach special importance to this. The Buddhistic work called *Abhidharmârtha Sangraha* characterizes these four as *Appamaññâ*.

११ त्या वासनांची प्रवृत्ति ध्यानाच्या योगानें सुटायाची

१२ या जन्मीं जें जें भोगायाचें, आणि जन्मांतरीं जें जें भोगायाचें त्या सर्व क्लेशांचें मूळस्थान कर्माशय आहे

११ जन्मजन्मांतरीं केलेल्या जीं कर्में त्यांच्या योगानें चित्तास वासना जडतात त्या वासना दोन प्रकारच्या सूक्ष्म आणि स्थूल त्या सूक्ष्म वासनांचा छेद कसा करावा हें मागील सूत्रीं सांगितलें आहे स्थूल वासनांचा छेद कसा करावा हें या सूत्रीं सांगितलें आहे ज्या वासनांपासून अहंकार इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश, इत्यादि मात्र उत्पन्न होतात त्या सूक्ष्म वासना ज्या वासनांपासून चित्त विषयाकार जाऊन जिच्यामुळें त्या स्थूल वासना त्या स्थूल वासनांच्या योगानें बाह्यविषयाकार चित्त वारंवार होतें आणि संसारामध्यें चित्त निमग्न होऊन जातें ही चित्ताची बाह्य प्रवृत्ति चित्ताच्या आंतर प्रवृत्तीस नांव सूक्ष्म चित्ताच्या बाह्यप्रवृत्तीस नांव स्थूल या स्थूल प्रवृत्तीचा छेद करण्यास एकच उपाय आहे तो असा समाधि लावून ध्यान करावें, आणि चित्त एकाग्र करावें म्हणजे त्याची बाह्यप्रवृत्ति सुटते चित्ताची आंतर प्रवृत्ति सुटण्याचा उपाय म्हणजे सूक्ष्म वासनेच्या छेदनाचा उपाय तो असा

11 The activity of these (affections) can be got rid of by contemplation

12 All the sorrow, to be suffered in this life and in other lives, proceeds from subtle affections

11 Affections—the consequences of deeds done in previous lives—cling to the heart These affections are of two kinds—subtle and gross The preceding sutra explains how subtle affections can be got rid of This sutra explains how gross affections can be got rid of The subtle affections are those from which

heart of the [illegible] the form of external objects to which it clings On account of these gross affections the heart is engrossed by external objects and by worldliness This is the external activity of the heart This is gross Its internal activity is subtle To prevent its gross activity there is only one remedy It is this Sitting in a particular posture, one should practise contemplation, and concentrate the activities of the heart on one object. Thus the tendency of the heart to externalize is checked The means to check its internal activity or its subtle affections is to reflect upon its contrary affections Thus the subtle and gross affections can be up-rooted

सूत्राणि.

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

भावार्थः । सत्यां वासनायां वासनाफलमाविर्भवति । तत् तु जन्मायुर्विषयादिभोगश्च ॥

ते ल्हादपरितापफलाः पुण्याऽपुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

भावार्थः । ते जात्यायुर्भोगाः पुण्यफला वा पापफला भवति । पुण्यस्य फलं सुखं । पापस्य फलं दुःखं । यदि पूर्वं पुण्यं कृतं चेत् सुख भवति । यदि पापं तर्हि दुःख । अत्र कर्म केवलवासनारूपेण चित्ते विद्यते । तत् कर्म द्विविधं । पुण्यं च पापं च।पुण्यकर्मणः फलं सुख।पापकर्मणः फलं दुःख। इत्यत्र कर्माशयस्य सुखदुःखाभ्यां संबंधः । सुखदुःखयोश्च जात्यायुर्भोगैः सबधः ॥

चित्तात जी वासना उत्पन्न झाली असेल तिच्या उलटी भावना करायाची चित्ताची बाह्य प्रवृत्ति सुटण्याचा म्हणजे स्थूल वासनेचे खडन करण्याचा उपाय असा आहे की समाधि लावावी, ध्यान करावे आणि चित्त एकाग्र करावे.

१२. सस्कृत सूत्रामध्ये ‘कर्माशय’ शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ काय ? ह्या जन्मी किंवा जन्मातरी जीवाला सुखदुःख, पापपुण्य भोगावे लागते. याचे कारण अहकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश, ही चित्तास चिकटून राहिलीच आहेत. अशी ही चिकटून का राहिली ? चित्तामध्ये सूक्ष्म वासना आहे; त्यामुळे ती उत्पन्न होऊन चित्तास चिकटून राहिली आहेत. या सूक्ष्म वासनेस सस्कृत सूत्रामध्यें कर्माशय असे

12 The term *Karmâshaya* is used in the Sanskrit sûtra What is its sense? In this life and in other lives, the human spirit has to suffer the consequences consisting in pleasure and pain the consequences of good and bad deeds already done. The cause of this is the tendency to individualization Desire, aversion, love of life, cling to the heart, through which the human spirit acts. What is the cause of this? The heart is ruled by subtle affections These subtle affections produce the tendency to individualization and other affections which constitute the internal activity of the heart. The subtle affections are called in the Yoga-system *Karmâshaya*, because the Yoga holds that the human spirit cannot be delivered from worldliness so long as any least act done at any time clings

१३ मूळ असलें तर जन्म, आयुष्य, आणि भोग, त्या मूळ कर्मापासूनच होतात

१४ ते (भोग) आल्हाद किंवा परिताप उत्पन्न करणारे, कारण ते पाप किंवा पुण्यापासून उत्पन्न होतात

नार दिले आहे असा नारमा दिल आहे ? नात्पर्य असा आहे की जों पर्यंत कर्म अवशिष्ट आहे तावत् आत्म्यास मुक्ति नाही जन्मांतरीं केलेलीं जीं कर्मे त्यांचा संस्कार चित्तावर पडलेला आहे आणि सूक्ष्म वासनारूपानें तें कर्म चित्तात चिकटून राहिले आहे कर्म काहीं जड नाहीं जैनलोक असें मानतात कीं कर्म जड आहे, कारण तें जडाचा गुण आहे बौद्धलोक असें मानतात कीं कर्म हें स्वरूप नैतिक आहे आणि जड नाहीं असें जें हें वासनारूप कर्म तें सर्व क्लेशांचें मूळ इतका सिद्धांत या सूत्रीं केला आहे

१३ जन्मजन्मांतरीं कर्में घडतात त्या कर्मांचा संस्कार चित्तावर होतो आणि त्या संस्कारापासून चित्तामध्ये वासना उत्पन्न होते या वासनेस सूक्ष्म वासना किंवा कर्माशय असें पूर्वीं म्हटलें आहे या कर्माशयापासून काय उत्पन्न होतें ? जन्म प्राप्त होतो मग सहजच मरण पाठीमागें लागतें आयुष्य प्राप्त होतें, मग सहजच नाना भोग पाठीमागे लागतात

13 The cause existing, birth, life, and sufferings (result)—the consequences of that (original activity)

14 Those (sufferings) produce either pleasure or pain according as they are the consequences of good or bad deeds

to it The human spirit is influenced by all the acts done in this life and in other lives The influence of these acts clings to the heart in the form of subtle affections Acts are not material They consist in a mere influence The Jains on the contrary believe that all acts are material, because they are the qualities of material objects The Bouddhas believe that *Karma* or activity has an ideal existence and therefore it is not material The proposition is laid down in this sutra that some activity clinging *to the heart in the form of a* subtle affection is the cause of all sorrow and suffering which the human spirit experiences in this *life*

13 Various acts are done in this and other lives—acts which materially influence the heart, and this influence produces in it affections which have been already characterized as subtle or as the sort of activity (Karmâshaya) From these subtle affections proceed birth which is inseparable from death and life which is inseparable from all sufferings

14 It will be perceived by the reader that the Yoga philo

सूत्राणि.

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

भावार्थः । संस्कारस्तु चित्तस्य स्थितिः । यानि यानि कर्माणि कृतपूर्वाणि तैस्तैश्चित्तं विकृतिविशेषगतं । ते विकृतिविशेषाः संस्काराः । तैः संस्कारैश्चित्त विषयान् भुंक्ते । अस्मिन् भोगे दुःखमेव प्रभवति । पुनः । यान् यान् विषयान् चित्तं प्रत्यक्षं भुंक्ते तत्र तत्र वर्तमानतापात् दुःखमेव । पुनः । यानि यानि कर्माणि कृतानि करिष्यमाणानि वा तेषां तेषां कर्मणां यद् भविष्यत् परिणामफलं तदपि दुःखमेव । एवं दुःखबाहुल्यं । तदपेक्षया सुखं त्वणुमात्रमेव । कथमिदं । जीवामि नामाऽस्मीत्याकारक एको भोगः । तस्य रूपमस्मिता नामाऽहकारः । अहकारेण त्रिविधभोगान् चित्तं सेवते । प्रथमं ज्ञानात्मकान् भोगान् । तत्र वैषयिकं ज्ञानं दुःखमेव । सामान्यमनुष्या वैषयिकं ज्ञानं संगृह्णंति । तेन तेषां दुःखमेव । योगिनः पुनरध्यात्मज्ञानं सगृह्णंति । तेन दुःखं नाऽनुभवंति । पुनः । रागद्वेषादिविषयकं यद् ज्ञानं तत्र दुःखमेव । योगिनस्तु रागद्वेषविमुक्ताः । पुनः निद्राहारविहारादयो ये भोगास्ते दुःखमूलाः । कथं । आहारमाहार कदाऽपि मनुष्यो न तृप्यति । निद्रायं निद्रायं न कदाऽपि तृप्यति । विहार विहार कदाऽपि न तृप्यति । तृप्त्यऽभावे प्रतिकूलवेदनीयता । तदेव दुःखं । ततः सर्वथैव दुःखमिति स्पष्टं । चित्तं तु व्यक्तप्रकृतिजं तत् तु निरूपितपूर्वं । व्यक्ता प्रकृतिः सा यस्यां सत्वरजस्तमोगुणानां साम्याऽवस्थाऽभावः । तेन बुद्ध्यहकारेंद्रियतन्मात्राकारे चित्ते सदैव सत्वरजस्तमोगुणेष्वेको गुणः प्रबलः । सत्वगुणः प्रबलश्चेच्चित्ते प्रकाशो जायते तथापि तच्चित्तेऽभिभूतसत्वौ रजस्तमो-

गुणो विद्यते । तेन सत्वप्रकाशो मलिनीक्रियते । तेन दु ख । यदा तम प्रभवति तदा दु खमेवेति स्पष्ट । रजोगुण क्रिया प्रवर्तयति । क्रियाभ्यो दु खमेव भवति । कथ । यथे च्छ क्रिया न सिध्यति । कुत । आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकविघ्नबाहुल्यात् । तस्मात् ससारिणा जीवाना दु खमेव भवति । इति विवेकिनो जीवा जानति । सर्वं दु ख दु खमिति चतुर्विधा बौद्धा म यते । जैनास्तु गुणद्वय मन्यते तमोगुणो रजोगुण इति । तमोगुण तेऽधर्म इति वर्णयति । रजोगुण धर्म इति । चलनस्वभावो धर्म स्थिरसस्थानमधर्मा वेति जैना निरूपयति । सत्वगुणश्चित्ते प्रकाश करोति । रजोगुणश्चित्ते क्रियाप्रवृत्तिं जनयति । तमोगुणश्च स्थितिं करोति । इति योगसिद्धात । तेन गुणप्रवृत्तिविरोधाच्चित्त दु खमेवाऽनुभवतीति स्पष्ट ॥

१५ विवेकीला समजतें कीं हें सर्व दु खच आहे, कारण आता, मागें, आणि पुढें येणाऱ्या विषयापासून दु खच आहे, आणि कारण चित्ता मध्यें जो गुण आहे त्याच्या उलट होतें

15 A philosopher knows that all experience is (ultimately) suffering, because that which has past, and that which is to come, produce more pain and this, because the activity of the heart is counteracted

१४ जन्म प्राप्त हातो, आयुष्य प्राप्त हात नाना भोग भोगावे लागतात, त्यातून काहा भोगापासन आल्हाद प्राप्त होतो, काहा भागापासन त्रास प्राप्त होतो मुसें दु ख, हीं केल्या कर्मांची फल आहेत पुण्य केल असल तर सुख प्राप्त होतें पाप केल असल तर दु ख प्राप्त होतें पूर्वज मा पुण्य केल असल तर

sophy characterizes pleasure and pain happiness and sorrow as *suffering* There is birth there is life there are all the sufferings or experiences Some experiences are enjoyments because they produce pleasure others are sufferings, because they produce pain Pleasure and pain happiness and sorrow, are the fruits of acts already done A good deed produces pleasure and an evil deed

या जन्मी सुख प्राप्त होते. पूर्वजन्मी पाप केले असले तर या जन्मी दुःख प्राप्त होते. असे कर्मांचे दोन प्रकार आहेत एक पुण्यकर्म आणि एक पापकर्म हे कर्म केवळ वासनारूपाने चित्तामध्ये असते याचेच नाव कर्माशय असा कर्माशयाचा आणि सुखदुःखाचा संबंध आहे आणि असा सुखदुःखाचा आणि निरनिराळ्या भोगाचा संबंध आहे.

१५ प्रथमदर्शनी सूत्र कठीण आहे असे वाटते. म्हणून त्याच्या अर्थाचा विशेष विचार केला पाहिजे संस्कृत सूत्रामध्ये परिणाम, ताप, संस्कार, आणि गुणवृत्ति-विरोध इतकी पदे आली आहेत. पुढे ज्यापासून फल उत्पन्न होते त्याचे नाव परिणाम वर्तमानकाळी जे अनुभवास येते त्याचे नाव ताप भूतकाळी जे अनुभवण्यात आले त्याचे नाव संस्कार चित्तामध्ये सत्वगुण, तमोगुण, आणि रजोगुण हे वागत आहेत. या गुणांच्या उलट काही झाले म्हणजे तेणेकरून गुणवृत्ति-विरोध घडतो. याप्रमाणे चित्तास दुःख होते पूर्वी जीं जी कर्मे केली आहेत तेणेकरून चित्तास विकार जडला आहे. या विकाराचेच नाव संस्कार. या संस्कारापासून चित्तास नेहमी दुःख होत आहे. हें कसे? पूर्वी केलेली जी कर्में त्यापासून चित्तावर जडलेले जे संस्कार त्याप्रमाणे आता भोग प्राप्त होतात आणि त्या भोगामध्ये सर्वथैव दुःख असते. वर्तमानकाळी ज्या ज्या विषयाचा चित्त अनुभव घेते, त्या

produces pain these deeds being done in previous lives The fruit of good deeds done in previous lives is pleasure in this life The fruit of evil deeds done in previous lives is pain in this life. Thus, deeds are of two kinds righteous and sinful The tendency to sinful or righteous activity abides in the heart in the form of a subtle affection, and such a subtle affection is termed *Karmâshaya* or the seat of all activity, which is connected as cause and effect with all enjoyments and sufferings Thus pleasure and pain are connected with our experiences

15. At first sight the sûtra appears to be very hard, and, therefore, it calls for a special explanation The following terms are used in the Sanskrit sûtra. *Parinâma*, *Tâpa*, *Sanskâra* and *Guna-vritti-virodha* That which produces fruit in the future, is Parinâma, that, which is suffered at the present moment, is Tâpa; that, which has been experienced in the past time, is Sanskâra. The qualities of light, darkness, and foulness constantly abide in the heart, and influence the spirit Whatever counter-acts these qualities, which constitute the heart, is Guna-vritti-virodha Now the cause of the sufferings of the human spirit can be explained. The heart is influenced by all that has been previously done. This influence is a power which has modified the heart—a power which constantly causes pain to the heart All our sufferings are the consequences of the influence, good or evil, exerted upon the heart by the deeds already done; and from these deeds and in-

त्या क्रियेपासून निराळा ताप होतो पुनः जी जी केलेली कर्मे त्या कर्मा- [illegible] धर्म त्यापासून होणारें जे फल त्याचा जो परिणाम परिणामहि दु- खरूप आहे [illegible] दुःख फार, आणि सुख थोडें तर येथें अनुमान हें कसें? या जीवाचें आहे [illegible] आहे अशी मान [illegible] होत असत [illegible] अस्मिता [illegible] असें [illegible] आहे या अहंकारा- पासून तीन प्रकार [illegible] होतात प्रथम, ज्ञानात्मक भाव, [illegible] ज्ञान निराळें होतें त्यापासून नि- राळें दुःख होतें मनुष्य नानाविध- [illegible] पेतात म्हणून तो दुःख [illegible] [illegible] समजतात, म्हणून त्याला दुःख होत नाहीं दुसरा, इच्छा [illegible] द्वेष या [illegible] जो [illegible] होतो तो दुःखरूप [illegible] इच्छा आणि द्वेष या दोहोंपा- सूनहि [illegible] असतात ति- सरें निद्रा, आहार, विहारादि जे भोग, त्यापासूनहि दुःख होतें खाऊन खाऊन कधीं तृप्ति होत नाहीं, निजून निजून कधीं तृप्ति होत नाहीं खेळून खेळून कधीं तृप्ति होत नाहीं तृप्ति झाली नाहीं कीं चित्ताचा हिरमोड होतो हिरमोड झाला कीं सहजच दुःख होतें अस सर्व प्रकारें चित्तास दुःख होतें हें स्पष्टच आहे पुनः, प्रकृति दोन प्रकारची आहे असें पूर्वी सांगितलें आहे एक अव्यक्त आणि एक व्यक्त सत्त्व, रज, आणि तम या [illegible] साम्यावस्था असली म्ह-

fluences sorrow is inseparable. *Thus then the consequence of all the previous deeds is sorrow* All *that the heart experiences at the* present moment is also sorrow as every *body knows It is well* known that the fruit of all deeds, *yet to be performed will be* sorrow Thus a great deal of sorrow and *hardly any happiness falls* to the lot of man How is this? *Man is constantly conscious of* him elf He knows that he is *Such a feeling is individualization* or consciousness of individual *life. From this consciousness of* life a three fold experience re *sults First the heart perceives* internal objects and knows them Such *knowledge* results in sor row Man feels knowledge of *various kinds, and therefore,* constantly experiences sorrow A *philosopher* on the contrary, is conversant with deep spirituality, and therefore, knows no sorrow Secondly experiences, consisting in feelings such as desire and aversion, result invariably in sorrow Man constantly feels and is constantly miserable A philosopher on the contrary, is free from all desire and all affection Thirdly, [illegible]

himself enough Thus the [illegible] is never gratified It experiences a want and is therefore miserable It has already been stated that the noumenon is of two kinds—latent and manifest The latent noumenon consists of the qualities of light darkness and foulness in a condition of equili

सूत्राणि.

हेयं दुःखमनागतं ॥ १६ ॥

भावार्थः । यत् पूर्वसंस्कारैः पूर्वकर्मजैर्दुःखमनुभूयते तस्य भूतकर्मरूपस्य भोगेन क्षयः । यद् भविष्यद् दुःख तद् हेयं । यद् दुःखं पूर्वमेवाऽनुभूतं तद् भोगेन दग्ध । यदिदानीमनुभूयते तत् तु भोगेन दह्यते एव । अवशिष्टं तु भविष्यद् दुःख । तत् तु जरामरणपरंपरयाऽतिविस्तृत । तत्क्षयोपायविचारणा॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

भावार्थः । दृगात्मा । क्वचिद् द्रष्टृ इति पाठः । दृश्यं तु चित्त नाम लिंगदेहः । पूर्वकृतकर्मबलाद् लिंगदेहात्मनोः सयोगः । यावत् सयोगस्तावद् दुःख । नष्टमात्रे सयोगे दुःख नश्यति । मोक्षश्च सिध्यति । अनागतदुःखस्यैष चित्तात्मनोः सयोग एव हेतुः । स सयोगस्त्वविद्यामूलकः ॥

णजे ती अव्यक्त प्रकृति; आणि या गुणामध्ये कमी ज्यास्ती झाले म्हणजे ती व्यक्त प्रकृति. या व्यक्त प्रकृतीपासून चित्त कसें उत्पन्न झाले हे पूर्वी वर्णिलेच आहे. बुद्धि, अहकार, इंद्रियें, आणि तन्मात्रा असे निरनिराळे चित्ताचे आकार होतात. आणि त्या वेळी सत्वगुण, रजोगुण, किंवा तमोगुण यापैकी एखादा गुण चित्तामध्ये प्रबळ होतो. सत्वगुण जर प्रबळ झाला तर चित्तामध्ये प्रकाश होतो, तथापि सत्वगुणास हटवून रजोगुण किंवा तमोगुण चित्तामध्यें वागतो. तेणेंकरून सर्व चित्ताचा प्रकाश मलिन होतो. असे झाले असता दु ख होते हे स्पष्ट आहे. पुन, चित्तामध्ये तमोगुण प्रबळ झाला म्हणजे दु ख होतेच होते.

brium. When this equilibrium is least disturbed, the noumenon becomes manifest How the Chitta or the individual heart is produced from the manifest noumenon, is already explained. Intellect, individuality, senses of knowledge, and of activity, and all the subtle elements these are the varied forms of the heart; according as the quality of light, the quality of darkness, or the quality of foulness, predominates and influences the heart. When the quality of light predominates, the heart is illumined The quality of foulness or that of darkness, however, overcoming the quality of light, abides in the heart Then the heart is shrouded in darkness It is evident then that, under these circumstances, there is nothing

१६ जें दुःख जालें नाहीं त्यापासून सुटावें

१७ आत्मा आणि चित्त यांचा जो संयोग हाच होणाऱ्या दुःखाचें कारण

16 The misery, not yet come, is to be got rid of

17 The connection of the heart and the spirit is the cause of the misery to come

रजोगुणाच्या योगानें क्रिया करण्याविषयीं चित्त प्रवृत्त होतें आणि त्या क्रियेपासून चित्तास दुःख होतें जशी क्रिया साधावी म्हणून चित्तांत येते तशी क्रिया कधींहि साधत नाहीं आधिभौतिक, आध्यात्मिक, आणि आधिदैविक विघ्नें नेहमी आड येतात आणि चित्तामध्यें ज्या गुणाचा अंकुर उत्पन्न झाला असतो त्या गुणाचा विरोध होतो म्हणून संसारी जीवांना सर्वथैव दुःख आहे असा योगसिद्धांत आहे पण ही गोष्ट जे विवेकसंपन्न आहेत त्यांस मात्र कळते, दुसऱ्यास कळत नाहीं चार प्रकारच्या बौद्धांचा संप्रदाय आहे ते नेहमीं दुःख दुःख असें मानतात फक्त तमोगुण आणि रजोगुण आहेत असें जैन मानतात तमोगुणाला अधर्म आणि रजोगुणाला धर्म असें ते मानतात जितकें म्हणून जगतामध्यें चलन-वलन आहे तितकें या धर्मापासून उत्पन्न होतें आणि जितकी म्हणून स्थिरता आणि स्तब्धता आहे तितकी अधर्मापासून उत्पन्न होते, असा जैन सिद्धांत आहे सत्वगुणाच्या योगानें चित्तामध्यें प्रकाश होतो, आणि ज्ञानसंपन्न चित्त होतें रजोगुणाच्या योगानें चित्त क्रिया कर-

but sorrow Again, when the quality of darkness predominates in the heart there is necessarily sorrow The quality of foulness leads the heart to externalize and to manifest itself in deeds—deeds which invariably produce misery because actual deeds can never correspond to what the heart intends Physical psychological and supernatural obstacles abound and thus the quality which predominates in the heart is counteracted Thus those that are engrossed by worldliness experience nothing but misery This doctrine the Yoga

All the four schools of Buddhists recognize this Their motto was—'pain pain misery misery' The Jains believe in the existence of the qualities of darkness and foulness They characterize *Rajo-guna* as *Dharma* and define it to be the source of all motion They characterize *Tamo guna* as *Adharma* and define it to be the source of all stagnation The Yoga system declares that the Satva guna illumines the heart and leads to wisdom that the Rajoguna makes the heart externalize and leads *to worldliness and that the* Tamo guna benumbs the heart

सूत्राणि.

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेंद्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं॥ १८॥

भावार्थः। दृश्यं नाम लिंगदेहो नाम चित्तं। तस्मिन् सर्वे विषया गुणाश्च प्रतिबिंबिताः। सूत्रस्थप्रकाशपदेन सत्वगुणो निर्दिष्टः। क्रियापदेन रजोगुणः। स्थितिपदेन तमोगुणः। प्रकाशश्च क्रिया च स्थितिश्च चित्तस्य शीलं नाम प्रवृत्तिः। प्रकाशक्रियास्थित्यात्मकं सर्वं जगत्। कथं। यद् यत् प्रकृतिसंभवं तत् तत् सर्वमपि त्रिगुणात्मकं। पुनः। भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च। पृथ्वी आपः तेजो वायुराकाशश्च स्थूलभूतानि। तान्येव तन्मात्रारूपाणि सूक्ष्माणि। ज्ञानाकारतयैतानि भूतानि चित्तपरिणामस्वरूपाणि। ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियात्मकं चित्तमेव। तच्चित्तद्वारा आत्मा विषयान् भुंक्ते। तच्चित्तद्वारा चात्मा मोक्षं साधयति। अविद्यासंभवो बंधः। कर्मक्षयेण चित्तवियोगात्मको मोक्षः। कर्मणैवात्मा बध्यते। तत् कर्म आत्मसंश्लिष्टमात्मस्वभावगतं। निर्जरणया संवरेण च तस्य क्षय इति जैना मन्यते। कर्मैव प्रबलं। नाऽस्ति स्वतंत्र आत्मा। प्रतिभवं कर्म ज्ञानाद्यात्मकान् पंचस्कंधान् निर्मिमीते। कर्म नष्टं चेत् पंचस्कंधनिर्माणं नष्टं। तेन मुक्तिर्नाम निर्वाणमिति बौद्धसिद्धांतः॥

ण्यास प्रवृत्त होते. तमोगुणाच्या योगाने चित्त स्थिर होते. असा योगशास्त्राचा सिद्धांत आहे' असे जे चित्तात गुण आहेत त्याचा विरोध होतो आणि तेणेकरून चित्तास दुःख प्राप्त होते

१६ जी जी कर्मे पूर्वी केली आहेत आणि जे जे संस्कार चित्तास जडले आहेत त्या त्या प्रमाणे चित्तास दुःख प्राप्त होते जे जे कर्म केले आहे त्याचा

and stops all activity. When these qualities are counter-acted, misery is a necessary consequence.

16 The human mind feels misery according as it has previously performed deeds and according as it is acted upon The influence of every deed done is annihilated by suffering its consequences The misery to come may be avoided What is already done, is consumed by suffering its consequences. What is being done,

१८ चित्त त्रिगुणात्मक, आणि भूतात्मक, आणि इंद्रियात्मक असें आहे भोग भोगून मोक्ष व्हावा हें प्रयोजन साधण्याकरता (चित्त आहे)

18 The objective, consisting of the three qualities and of the elements, and of the senses, exists for the purpose of suffering and deliverance

त्याचा नाश त्यांचं फळ भोगल्यानं होतो ज पुढ होणारें दुःख तें टाळता यईल जें पूर्वी केलेलें कर्म त भोगून उरलें जें कर्म आता होतून घडतें आहे त भोगून नष्ट होतच आहे जी जी कर्मं व्हावयाची आहेत त्या त्यांचें फळ भोगावयाचे आहे किंवा जीं जी कर्मे केला पण त्याच फळ भोगलें नाहीं असें ज भोगावयाचें पुढ आहे तें निरनिराळ्या जन्मा भागावं पाहिजे हा भोग कसा टळेल हा विचार या स्थळीं चालला आहे

१७ संस्कृत सूत्रामध्यें दृक् शब्दाचा प्रयोग केला आहे क्वचित् द्रष्टृ असाहि पाठ आहे त्याचा अर्थ आत्मा दृश्य पदाचाहि सूत्रात प्रयोग झाला आहे त्याचा अर्थ चित्त किंवा लिंगदेह पूर्वी जी जी कर्मं केला आहेत त्यांमुळेन आत्म्याचा आणि लिंगदेहाचा संयोग झाला आहे जोवर हा संयोग आहे तों वर दुःख होतें हा संबंध सुटला का दुःख सुटलें, आणि मोक्ष साधला आत्म्याच्या आणि चित्ताच्या संयोगाच्या योगानें पुढ दुःख होणार आहे या संयोगाचं कारण अविद्या

१८ दृश्य शब्दाचा प्रयोग संस्कृत सूत्रात केला आहे, त्याचा अर्थ चित्त

is being consumed The consequences of the deeds to be done are yet to be suffered, or the deeds being already done their consequences which have to be suffered will come in other lives The question now is—how can these consequences be prevented?

17 In the Sanskrit sûtra the term *Drik* is used In some books the term *Drastri* is met with Both the readings signify the same thing *Drik* or *Drastri* means the spirit The term *Drishya* is also used in the Sanskrit sûtra It signifies the heart that is subtle body On account of the deeds already done, the spirit has come to be connected with the subtle body So long as this connection exists misery is experienced As soon as this connection is broken misery ceases and deliverance is accomplished Misery is likely to come on account of the connection of the spirit with the subtle body The cause of this connection is ignorance

18 The term *Drishya* is used in the Sanskrit sutra It means that which is to be seen that is all the objective It is the subtle body it is the heart In it material objects and qualities are reflected The terms *Prakâsha Kriyâ* and *Sthiti* are used in

किंवा लिंगदेह या चित्तामध्ये सर्व जड विषय आणि गुण प्रतिबिंबित होतात. संस्कृत सूत्रामध्ये प्रकाश, क्रिया, आणि स्थिति ही पदे योजली आहेत त्यांचा अर्थ क्रमाने सत्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण, असा करायाचा प्रकाश करून घ्यावा किंवा काही क्रिया करावी, किंवा स्तब्ध होऊन रहावे हा चित्ताचा स्वभावच. पुन सत्वगुण, रजोगुण, आणि तमोगुण यानी सर्व जगत् व्यापले आहे; कारण जे जे म्हणून प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले ते ते त्रिगुणात्मक आहेच पुन भूते दोन प्रकारची आहेत स्थूल आणि सूक्ष्म पृथ्वी, आप्, तेज, वायु, आणि आकाश ही स्थूलभूते. गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द या पाच तन्मात्रा आहेत ही सूक्ष्मभूते चित्तास या भूतांचे जेव्हा ज्ञान होते तेव्हा चित्ताचा आकार या भूतासारखा होतो. आणि ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेंद्रिये ही चित्तामध्ये आहेतच म्हणून सर्व ब्रह्मांडाचा आकार आणि चित्ताचा आकार एकच म्हणून व्यक्त प्रकृति किंवा प्रधान जे काय ते सारे चित्तच म्हणून चित्तद्वारा आत्मा सर्व विषयांचा भोग करतो चित्तद्वाराच आत्मा आपला मोक्ष साधून घेतो आत्म्याचा बंध होण्याचे कारण चित्ताचा आणि आत्म्याचा संबंध आणि असा संबंध घडण्याचे कारण अविद्या कर्मांचा क्षय झाला की चित्ताचा आणि आत्म्याचा वियोग झाला म्हणजे आत्म्याचा मोक्ष झाला जैनांचे मत असे आहे की कर्मांच्या योगाने आत्म्याचा बंध होतो. ते

the Sanskrit sûtra They signify respectively the quality of light, foulness, and darkness The heart seeks either illumination or activity or inactivity This is its nature Again, the whole universe is engrossed by the qualities of light, foulness, and darkness, because every thing, having proceeded from the noumenon, necessarily partakes of these three qualities Again, elements are of two kinds—gross and subtle The earth, water, light, air, and æther are gross elements. Smell, taste, form, touch, and sound are subtle elements Tanmâtrâ. The human heart assumes the form of the elements as it perceives them. Again, the five senses and the five organs of external activity have their seat in the heart Hence in one sense, the whole universe and the heart are identical Hence the manifest noumenon or what is called the *Pradhâna* is the heart itself Hence through the medium of the heart, the spirit has its experiences, and through the medium of the heart, the spirit accomplishes its deliverance The cause of the bondage of the spirit is its connection with the heart, and the cause of this connection is ignorance, and the cause of this ignorance is previous activity When this previous activity is annihilated, and when all tendency to any more activity is checked, the connection of the spirit with the heart ceases Then the spirit is delivered The Jains also believe that the cause of the bondage of the spirit is activity. This activity sometimes simply attaches to the spirit, sometimes

कर्म आत्म्यास नुसतें लागलेलें असतें, किंवा त्याचें रूप आत्म्यावर चढलेलें असतें किंवा आत्मा आणि कर्म या दोहींना मिळून एकच गोळा बनलेला असतो. या कर्मापासून तपाच्या योगानें आत्मा सुटतो. हें तप हळू हळू कर्म धुवून काढल्यानें जणों पडतें. याचें नांव निर्जरण. किंवा आत्म्याला कर्म जडूं द्यावयाचें नाहीं याचें नांव संवर. बौद्धांचें मत असें आहे कीं आत्मा म्हणून नाहींच. जें कांहीं आहे तें कर्म. जन्मजन्मांतरीं या कर्माच्या योगानें संज्ञा, वेदना, विज्ञान, संस्कार आणि रूप असे हे पांच स्कंध उत्पन्न होतात. कर्म नष्ट झालें कीं हे पांच स्कंध उत्पन्न होण्याचें बंद झालें आणि असें साधलें कीं निर्वाण मुक्ति प्राप्त होते.

it stains the spirit, sometimes it is incorporated with the spirit. From all this activity the spirit is delivered by means of austerity or asceticism—asceticism which gradually washes off the activity connected with the spirit. This the Jains characterize as *Nirjarana* or the wearing away of activity (Karma). Sometimes care is taken to prevent all activity from influencing the spirit. This they characterize as *Samvara* or prevention. The Bouddhas believe that there is not any such thing as the spirit, that activity (Karma) alone exists. In the course of different lives this activity produces a five fold combination or five combinations—sensation perception consciousness the operations or faculties and form. As soon as all tendency to external activity is annihilated, these five combinations cease to be developed and when these five combinations cease to be developed, *Nirvana* is accomplished.

सूत्राणि.

विशेषाऽविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

भावार्थः । गुणपर्वाणि नाम गुणपरिणामाः । ते गुणा निरूपितपूर्वाः । यथा सत्वगुणः प्रकाशशीलः । रजोगुणः क्रियाशीलः । प्रकाशक्रिययोः प्रतिबंधशीलस्तमोगुणः । किं नाम गुणत्वं । अन्यमाश्रित्य यदवतिष्ठते तद् गुणत्वं । चेतनमात्मानमुद्दिश्य सत्वरजस्तमोगुणानां गुणत्वं । तत्र चत्वारि कांडानि । प्रथम स्थूलभूतेंद्रियात्मक विशेषनामकं । द्वितीयं तन्मात्रांतःकरणात्मकमविशेषनामकं । तृतीयं बुद्ध्यात्मकं लिंगमात्रनामकं । चतुर्थमव्यक्तप्रकृत्यात्मकमलिंगनामकं । एतानि सर्वाणि जडानि । त्रयाणां गुणानां साम्यावस्थात्मकं यद् जड साऽव्यक्ता प्रकृतिः । तद्‌घटकेषु गुणेषु न्यूनाऽधिकतया प्रकृतिर्व्यक्ता भवति । तस्या रूपं चत्वारि कांडानि निरूपितपूर्वाणि । प्रकृतेः सत्वगुणोत्कर्षाद् बुद्धिर्जायते । अहंकारश्च द्विविधः । सात्विकश्च तामसश्च । अहंकारे रजोगुणो विद्यते । तेन रजोगुणसाहाय्येनाऽहंकारस्य सात्विकास्तामसाश्च विकारा उत्पद्यते । साहाय्यस्य कावश्यकता । सत्वतमोगुणयोः क्रियाशक्तिर्नास्ति । एतादृशोऽहकारो बुद्धेरुत्पद्यते । बुद्धिस्तु महान् आसुरी मतिः ख्यातिः ज्ञानं प्रज्ञा चैतैः पर्यायैः प्रसिद्धा । अहकारस्य पर्यायाः पुनः भूतादिः वैकृतः तैजसः अभिमानश्च । तस्माद् राजससात्विकोभयात्मकादहंकारात् पंच ज्ञानेंद्रियाणि पच कर्मेंद्रियाणि मनश्चोत्पद्यंते । तस्मात् पुनः राजसतामसोभयात्मकात् पंच तन्मात्रा उत्पद्यंते । तन्मात्राभ्यः पंच स्थूलभूतानि । पंच स्थूलभूतानि विशेषा उच्यंते । पंच तन्मात्रा अविशेषा उच्यंते । कर्मज्ञानेंद्रियमनआत्मक लिंगमात्रमुच्यते । अलिंगं त्वव्यक्ता प्रकृतिः । निश्चयात्मिका बुद्धिः । उभ-

त्मकं संकल्पविकल्पात्मकं तु मनः । कथं । ज्ञानेंद्रियैः सह ज्ञानकर्मणे कल्पते तत् । कल्पते च तत् कर्मेंद्रियैः सह बाह्यकर्मणे । इति सांख्यसिद्धांत । हा प्रकृतसूत्रेण सहैकवाक्यतां गच्छति ॥

१९ विशेष, अविशेष, लिंगमात्र, आणि अलिंग हीं चार गुणांचीं कांडें

१९ पुढील ज्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे त्यांचा अर्थ पुढील व्याख्येवरून समजेल. येथें गुणांचीं पर्वें म्हणजे गुणांचे परिणाम. हे तीन गुण कोणते आणि त्यांचे परिणाम कसे घडतात याचें विवरण पूर्वी येऊन आहे. सत्त्वगुणाच्या योगानें चित्तामध्यें प्रकाश उत्पन्न होतो म्हणून ज्ञानात्मक जी चित्ताची स्थिति तिला नांव प्रकाशगुण. ज्याच्या योगानें चित्ताची बहिर्मुख प्रवृत्ति होते तिचें नांव रजोगुण. या प्रवृत्तीमध्यें सुख दुःख इच्छा द्वेष, प्रयत्न हीं सारीं आलीं. चित्तास जें प्रकाशमान होऊं देत नाहीं किंवा जें चित्तास क्रिया करूं देत नाहीं तें तमोगुणरूप. यांना गुण असें कां म्हणतात? दुसऱ्याचा आश्रय करून जें राहातें त्याचें नांव गुण. आत्मा मुख्य त्याच्या संयोगाच्या अवस्थामुळें चित्ताची प्रवृत्ति होते म्हणून या प्रवृत्तीस नांव गुण असें पडलें आहे. या गुणांचीं चार कांडें आहेत त्यांचीं नांवें अशीं विशेष, अविशेष, लिंगमात्र, आणि अलिंग. त्यांत विशेष म्हणजे काय? स्थूलभूतें आणि इंद्रियें यांचा आकार धरून जेव्हां चित्त असतें तेव्हां त्यास नांव विशेष. दुसरें,

19 The localized, the unlocalized, the abstract, and the universalized are the four conditions

19 The comments which we offer will explain the terms used in the sûtra. The term *Guna parva* is used in the sûtra. It literally means the joints of qualities and it really signifies a condition or a development. What these three qualities are and what their developments are has already been frequently explained. The *Satvaguna* illumines the subtle body. Hence the condition of knowledge is named the quality of light. That which leads the heart into external activity or the quality of externalization is named *Rajoguna*. This externalization includes the condition of pleasure of pain of desire of aversion and of all volitions. That which *prevents the heart from being illumined* or from exerting its activity is the quality of darkness. Why are these three called qualities? That which being subordinate, depends upon its principal and exists in it is a quality. The spirit is principal. The *Chitta* derive all its power from it. Hence this power is called quality. This power is exertsd or is conditioned in four different ways. The names of these are as they are given in the Sanskrit sûtra. *Vishesa*, that is

तन्मात्रा, किंवा सूक्ष्मभूते, आणि अंतःकरण याचा आकार घेऊन जेव्हा चित्त वसते तेव्हा त्याचे नाव अविशेष तिसरे, केवळ बुद्धीचा आकार घेऊन जेव्हा चित्त वसते तेव्हा त्याचे नाव लिंगमात्र अव्यक्त प्रकृतिरूपच जेव्हा चित्त होऊन वसते तेव्हा त्याचे नाव अलिंग या स्थळी चित्तावरून सर्व मोडणी वसविली आहे याचे कारण असे की चित्ताचा व आत्म्याचा वियोग झाला की सर्व अनुभवच सुटला. चित्त म्हणजे व्यक्त प्रकृति हे स्पष्टच आहे ही चारीहि गुणाची काडे जड तिन्हीहि गुणाची साम्य-अवस्था असली म्हणजे तिचे नाव अव्यक्त प्रकृति. ह्या अव्यक्त प्रकृतीची अंगे तीन गुण आहेत. ह्या गुणामध्ये कमीजास्ती झाले की व्यक्तप्रकृति उत्पन्न होते. चार काडे जी पूर्वी वर्णिली आहेत हेच व्यक्त-प्रकृतीचे रूप. प्रकृतीमध्ये सत्वगुणाचा उत्कर्ष झाला की बुद्धि उत्पन्न होते अहंकार दोन प्रकारचा आहे. एक सात्विक आणि एक तामस. अहंकारामध्ये रजोगुण आहे. रजोगुणाच्या साहाय्याने अहंकाराचे सात्विक किंवा तामस विकार होतात रजोगुणाचे साहाय्य का घ्यावे लागते? सत्वगुण किंवा तमोगुण याच्या अंगी काही एक करण्याची शक्ति नाही. असा जो तामस किंवा सात्विक अहंकार तो बुद्धीपासून उत्पन्न होतो. साख्यशास्त्रामध्ये या बुद्धीची निरनिराळी नावे आहेत. ती अशी. महान्, आसुरी, मति, ख्याति, ज्ञान, आणि प्रज्ञा अहंकाराचीहि निरनिराळी नावे आहेत. ती

the localized, *Avishesa*, that is, the unlocalized, *Linga*, that is, the abstract, and *Alingamâtra*, that is, the universalized What is the nature of the condition called *Vishesa*? When the heart assumes the form of gross elements or of the senses of knowledge or of the organs of activity, its condition is called localized; secondly, when the heart assumes the form of the subtle elements or of its own inner powers, its condition is called unlocalized; thirdly, when the heart assumes the form of its reasoning power, its condition is called abstract or rather generalizing, fourthly, when the heart identifies itself with the non-manifest noumenon, it is universalized In this sûtra every thing, phenomenal and noumenal, is considered from the stand-point of the heart, because the heart has its experiences so long as it is connected with the spirit The moment this connection breaks, all its experiences cease The heart then, it is plain, is the manifest noumenon. All these four conditions of the heart are material When the three qualities are in a state of equilibrium, they constitute a semi-material existence called non-manifest noumenon or *Avyakta-Prakriti* The constituent elements of this Avyakta-Prakriti are the three qualities When the equilibrium is disturbed, the noumenon becomes manifest The four conditions already described show the nature of the manifest noumenon When the quality of light preponderates in the noumenon, the determining faculty is developed Individualization is of two kinds—

असा भूतादि, वैकृत, तैजस, आणि अभिमान असा तामस आणि सात्विक असा अहंकाराचा स्वभाव आहे त्या अहंकारापासून पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें आणि मन हीं उत्पन्न होतात आणि त्याच्यापासून पण राजस तामस स्वभावाच्या पांच तन्मात्रा उत्पन्न होतात आणि त्या पांच तन्मात्रांपासून पांच स्थूलभूतें उत्पन्न होतात या पांच स्थूलांस विशेष असें नांव सूत्रांत दिलें आहे या पांच तन्मात्रांस अविशेष असें नांव दिलें आहे कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें आणि मन ह्यांस लिंगमात्र असें म्हटलें आहे अलिंग म्हणजे अव्यक्त प्रकृति निश्चय करणें हें बुद्धीचें काम कर्मेंद्रियांस आणि ज्ञानेंद्रियांस साहाय्य मन करतें [illegible] त्यांस उभयात्मक आणि संकल्पविकल्पात्मक असें म्हणतात बाह्य जे जे विषय आहेत त्यांचें ज्ञान ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारानें चित्तास होतें, आणि चित्तामध्यें जी जी प्रवृत्ति उत्पन्न होते ती ती कर्मेंद्रियांच्या द्वारानें बाहेर पडते या दोहोंहि वेळीं मनाचें साहाय्य लागतें म्हणून त्यास उभयात्मक असें म्हटलें आहे ही सर्व सांख्यप्रक्रिया दिली या सूत्रांत समूह केला आहे

bright and dark There is the quality of foulness in individualization or self consciousness By the quality of foulness bright or dark modifications of self consciousness are developed Why is the quality of foulness thus called in? Because mere *Satvaguna* intellectual light, or mere *Tamoguna* stupidity or intellectual stagnation are incapable of doing anything Such bright or dark self consciousness or individualization is developed from the determining faculty According to the *Sânkhya* system of philosophy this determining faculty has various appellations These are—*Mahân Asuri Mati Khyati Jnana* and *Prajna* The different appellations of self-consciousness are—*Bhûtâdi Vaikrita Taijasa* and *Abhimana* This is the nature of self-consciousness as influenced by the quality of foulness From this self consciousness are developed the five senses of perception five organs of external activity and the mind and from it also the five subtle elements or *Tanmatras* proceed consisting of the quality of foulness and of darkness and from these five subtle elements or *Tanmâtras* five gross elements are produced These gross elements are called *Visesa* in the Sanskrit sûtra The five subtle elements are called *Avishesa* The five senses of perception, the five organs of external activity and the mind are called *Lingamâtra* and the latent noumenon is called *Alinga* Determination is the function of *Buddhi* or intellect The mind co-operates with the senses of perception or the organs of ac

सूत्राणि.

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

भावार्थः । द्रष्टा आत्मा पुरुषश्चेतनश्चेति पर्यायैर्ज्ञायते । तत्र दृशिमात्रो नाम चिन्मात्रो ज्ञानमात्रः पुरुषः । ज्ञानरूपो न तु ज्ञानधर्मकः । शुद्धो नामाऽपरिणामी । गुणात्मकबुद्धिद्वारा स केवलं पश्यति नाम जानाति न तु विक्रियते । मनोबुद्ध्यहकारात्मक यच्चित्तं तत् प्रथम विषयान् गृह्णाति । तदनु तान् विषयान् पश्यति पुरुषः ॥

तदर्थ एव दृश्यात्मा ॥ २१ ॥

भावार्थः । यद् दृश्यं तद् विषयात्मकं चित्ते प्रतिबिंबितं च । तस्य दृश्यस्य स्वरूपं किं प्रयोजनं साधयति । द्रष्टुर्नामात्मनो नाम पुरुषस्य भोगान् साधयति दृश्यं । आत्मा भोक्ता दृश्यं भोग्यं च । यद् दृश्यं तद् जड । चेतनः केवलो द्रष्टा । द्रष्टुः सान्निध्यात् प्रकृतेः कार्यक्षमत्वं । स्वकार्यसिद्धये न प्रकृतिः प्रवर्तते । प्रवर्तते च साऽऽत्मभोगसिध्यर्थं ॥

tivity, that is, it is the connecting link between the knowledge that is conveyed to the spirit, and the volitions that are expressed in acts Hence the mind is said to partake of the qualities of both knowledge and volitions It is also said to co-operate Is not the mind the nervous force? All that is phenomenal is presented to the subtle body by the senses of perception; and all that is willed is expressed in acts by the *Karmendriyas* or the organs of activity Both these operations are aided by the mind This is Sânkhya-philosophy, and the statements in this sûtra are based upon it.

२० आत्मा ज्ञानरूपमात्र, शुद्ध असताहि प्रत्ययांना मागून पहाणारा (असा आहे)

२१ हें जे दृश्य तें त्या च्यासाठीं

२० द्रष्टा पुरुष, चेतन असीं या आत्म्याची निरनिराळीं नांवें आहेत आत्मा म्हणजे फक्त चिन्मात्र आहे, ज्ञान हेंच त्याचें रूप आहे ज्ञान निराळें आणि आत्मा निराळा असे नाहीं असें जर असतें तर ज्ञान हा आत्म्याचा धर्म असें म्हणावें लागेल आत्मा शुद्ध आहे म्हणजे तो कधींहि कोणत्याहि परिणामास पावत नाहीं त्याला सर्व ज्ञानाचें साधन म्हटलें म्हणजे बुद्धि ही बुद्धि त्रिगुणात्मक आहे म्हणजे बुद्धि, म्हणजे रजोगुण तमोगुण, आणि सत्वगुण हे आहेत आत्मा कधींहि विकारास पावत नाहीं चित्त प्रथम विषयांचें ग्रहण करतें यास संस्कृत सूत्रामध्यें प्रत्यय असें म्हटलें आहे असा चित्तानें विषयांचें ग्रहण केल्यानंतर आत्मा त्या विषयाचें अवलोकन करतो मन बुद्धि, अहंकार यांचें चित्त बनलें आहे असें पूर्वी वारंवार वर्णिलें आहे

२१ सूत्रांतील दृश्य शब्दाचा अर्थ काय ? जितके म्हणून बाहेरील विषय आहेत आणि जितक्या विषयांचें म्हणून चित्तामध्यें प्रतिबिंब पडतें त्यास दृश्य असें म्हणतात हें जें दृश्य त्याच्यापासून काय साधतें ? आत्मा हा भोक्ता आणि दृश्य हें भोग्य हें दृश्य आहे म्हणून

20 The spirit is knowledge itself, and though pure, perceives experiences afterwards

21 All this phenomenon is, indeed, for it

20 The spirit is named *Drastā* that is seer *Purusa*, that is person and *Chetana* that is intelligence *Ātmā* is intelligence itself its form is knowledge Knowledge and the spirit are not different from each other They are identical or else knowledge would be a quality of the spirit *It is pure, that is the* spirit is incapable of any modification it is never affected in any way The determining faculty is the means of all the knowledge which the spirit obtains The faculty consists of three qualities the quality of light of darkness and of foulness The spirit is all the same, it is never conditioned The heart or the subtle body first perceives objects. This is called in the Sanskrit sutra *Pratyaya* or experience After the subtle *body has perceived objects the* spirit looks at them Hence the spirit is said in the sûtra to perceive experiences afterwards It has been frequently stated that the nervous force the intellect and self-consciousness constitute the Chitta—the heart—the Lingadeha

21 The term *Drishya* is used in the Sanskrit sûtra It includes all that is objective and all that is reflected in the heart What does this objective world accomplish? It is the *to-be ex*

सूत्राणि.

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

भावार्थः । अव्यक्तप्रकृतिर्नाम प्रधानं । तत् त्वेकमेव । आत्मानो नाम भोक्तारो नाम पुरुषा अनंताः । तेषामनंतानां पुरुषाणां मध्ये कस्य चित् त्वेकस्य कैवल्यज्ञानं संवृत्तं । स तदा मुक्तः । तं प्रति प्रधानं न विद्यते । तस्य स्वस्मिन्नेव स्वातंत्र्येणाऽवस्थितिः । तं प्रति नष्टे प्रधाने तं प्रति च नष्टे सर्वभोग्यवर्गे नष्टं किं सर्वं प्रधानं । मुक्ताः किं सर्वे आत्मान इति प्राप्ते ब्रूमः । एकस्मिन् पुरुषे मुक्ते न सर्वे पुरुषा मुच्यंते । तान् प्रति प्रधानं विद्यते । ते बद्धाः प्रवर्तंते ॥

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

भावार्थः । यद्यप्यात्मानो नाम पुरुषा अनंतास्तथापि तेषां तानि व्यष्टिरूपाणि । सर्वेषामात्मनां समष्टिरूपमेकमेव । समष्ट्या आत्मैकः सर्वव्यापकश्चैतन्यात्मको नित्यश्च । पुनः प्रधानमपि सर्वव्यापकं जडात्मकं नित्यं च । तर्हि कथं द्वयोर्नित्यव्यापकयोः संयोगः संभवति । स संयोगस्तु न समष्टिरूपयोः प्रधानपुरुषयोः । भोक्तृभोग्यसंबंधाय स्वरूपविशेषयोः प्रधानपुरुषयोः संबंधः । सूत्रस्थपदान्येतानि । स्वं दृश्यं स्वामी आत्मा । प्रधानपुरुषयोः स्वरूपयोः संयोगः केवलं तयोः संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोः ॥

आत्म्यास भोग प्राप्त होतात. सारें दृश्य जड आहे. दृश्य म्हणजे प्रकृतिच. आत्मा केवळ चैतन्यरूप म्हणजे ज्ञानमय आहे. आत्मा जवळ आहे म्हणून प्रकृतीच्या हातून कार्यें होतात. नाही तर प्रकृतीच्या हातून काही व्हावयाचे नाही. आता आत्म्याच्या संगतीने प्रकृति जी कार्यें कर-

perienced which the spirit experiences, because this objective world exists, the spirit has its experience The objective is material The objective is the noumenon differently conditioned The spirit is knowledge itself, intelligence itself, because the spirit is always near it, the noumenon manifests a variety of

२२ जो मुक्त झाला त्याला प्रकृति नाहीशी झाली, तरी बाकीच्यांना ती आहेच, कारण ती सर्वांना साधारण आहे

२३ दृश्याच्या म्हणजे प्रकृतीच्या आणि आत्म्याच्या शक्ति समजण्याचे कारण (त्या दोहोंचा) संयोग संबंध आहे

त्याच प्रवृत्त होते त्याचप्रमाणे प्रकृतीला कोणताही उपयोग स्वतः नाही ती पुरुषाला भोग सादर करते म्हणून प्रकृति प्रवृत्त होते

२२ संस्कृत सूत्रामध्ये कृतार्थ म्हणून पद आले आहे त्याचा अर्थ आम्ही मुक्त असा केला आहे अव्यक्त प्रकृति किंवा प्रधान ही एक जड वस्तु आहे ती एक आहे भोगी आत्मे अनंत आहेत ह्या अनंत जे आत्मे त्यांपैकी कोणी एकाला पुरुषार्थ प्राप्त झाला तो मुक्त झाला मग त्याच्या संबंधाने प्रकृति म्हणून राहिली नाही त्याचा आणि प्रकृतीचा संबंध तुटला आत्मा मुक्त झाला म्हणजे स्वतंत्र होऊन आपल्या स्वतामध्ये रममाण होतो त्याच्या संबंधाने प्रकृति नाहीशी झाली त्याच्या संबंधाने भोग्य म्हणून काही उरले नाही म्हणून काय सर्व भोग्यवस्तु नष्ट झाली? म्हणून काय सर्व प्रकृति नष्ट झाली? एक आत्मा मुक्त झाला म्हणून काय अनंत आत्मे

22 Unto him, who is saved, the noumenon existeth not It, however, existeth unto others, because it is common to the others

23 The powers of the Prakriti and the spirit are known, because they are connected

effects Without the spirit the noumenon is incapable of any activity The varied activity which the noumenon puts forth accomplishes nothing It simply serves the spirit

22 The term *Kritartha* is used in the Sanskrit sutra. It literally signifies one, whose purpose of life is accomplished We have rendered it into English by the term *saved* The latent noumenon (Avyakta Prakriti) or the *Pradhana* is a material object, and it is one whole The suffering spirits are infinite When one out of this infinite number has accomplished his purpose of life and is delivered from all birth and death his connection with the Prakriti is broken He is no longer under its influence Independent of the Prakriti he is delighted with himself Unto him the Prakriti existeth not He is above all experience To him there is neither pain nor pleasure because one individual soul is delivered from the bondage of the Prakriti, is the Prakriti itself annihilated? Is the

मुक्त झाले ? यासंबंधीं इतकेंच सागायाचे आहे की एक आत्मा मुक्त झाला की सर्व आत्मे मुक्त होत नाहीत. त्याचा आणि प्रकृतीचा सबध तुटत नाही. ते बधनात पडले आहेत तसेच आहेत.

२३. जरी आत्मे अनत आहेत तरी ते व्यष्टिरूपानें, साऱ्या आत्म्याचे समष्टिरूप एकच आहे. समष्टि-दृष्टीने पाहिले असता आत्मा एक आहे, तो सर्व व्यापक आहे, तो चैतन्यरूप आहे, तो नित्य आहे, तशीच प्रकृतीहि सर्वव्यापक असून नित्य आहे. पण ती जड आहे मग नित्य आणि सर्व-व्यापक अशी जी ही आत्मा आणि प्रकृति त्याचा सयोग कसा घडतो ? समष्टिरूप जी दोन्ही त्याचा सयोग घडत नाही. सयोग घडण्याकरता दोहोचीहि विशेष रूपे होतात. म्हणजे दोन्ही व्यष्टि असून सबध पावतात. हा सबध तरी कोठपर्यंत ? हा सबध केवळ सवेद्य-सवेदकत्व-रूप आहे. म्हणजे प्रकृति आत्म्यापुढे नेऊन विषय माडते. पुढे आत्मा त्याचे ग्रहण करतो. प्रकृति नेऊन आत्म्यापुढे भोग सादर करते. आत्मा त्याचा अनुभव घेतो चैतन्यरूप आत्मा आणि जड-स्वभाव प्रकृति याचा इतकाच सबध आहे सस्कृत सूत्रामध्ये जी पदें आलीं आहेत त्याचा अर्थ स्व म्हणजे प्रकृति. स्वामि म्हणजे आत्मा.

whole world of enjoyments and sufferings destroyed, because one individual spirit ceases to have any connection with such a world? All the infinite number of spirits are still in the bondage of the Prakriti They are not free from it. Their connection with it is not broken They are enchained to it.

23. The spirits are infinite in their individualities, but they constitute one whole in their totality From the latter point of view there is one Spirit, all pervading, all intelligence, and eternal In like manner the material noumenon or the Prakriti is one, all pervading and eternal How can two eternal and all pervading entities—spirit and the noumenon—be connected with one another? The two totalities cannot, of course, be connected, that they may be connected, they assume particular forms both cease to be universalities, both become individualized Being individualized, the spirit and the noumenon become connected. The nature of this connection is this simply it is a connection between the *subject* and the object, between that which knows and that which is known The Prakriti conveying the knowledge of the objective, places it before the spirit Then the spirit perceives the knowledge The Prakriti presents all experiences to the spirit, and the spirit sees them This is all the connection between the immaterial spirit which is all intelligence and the material noumenon. The terms *Sva* and *Svâmi* are used in the Sanskrit sûtra The one means the noumenon and the other, the spirit

सूत्राणि

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

भावार्थ । तस्य नाम प्रधानपुरुषसंयोगस्य कारणमविद्या । निरू पितपूर्वाऽविद्या । सर्वेषां वेदांतिनां सिद्धांते संसारस्य कारणमविद्या । परब्रह्म शुद्धचैतन्य स्वसंकल्पेन बहु स्यां प्रजायेयेत्यात्मकेनाऽविद्यारूपामात्मशक्तिं प्रकटयति । तत्प्रकटनेन जडचैतन्ययोः संयोगो जायते । तस्मात् संयोगाज् जीवात्मनो बंधः । पुनः केवलं चैतन्यं सत् । अन्यत् सर्वमसदिति अद्वैता मन्यते । प्रकृत्यात्मकं जडं सत् । चैतन्यमपि सदिति माध्वा रामानुजाश्च मन्यते । चैतन्यं सत् तत्परिणामात्मकं जडं चेति वाल्लभा मन्यते । जैनास्तु चैतन्यं विद्यते । जडमपि विद्यते । यावतो जीवास्तावंति स्वातंत्र्येण चैतन्यानि । तत्र पंच तत्त्वानि मुख्यानि । कालस्त्वौपचारिकं द्रव्यं । धर्मतत्त्वस्य धर्मास्तिकायनामकस्य स्वभावश्चलनं । अधर्मतत्त्वस्याऽधर्मास्तिकायनामकस्य स्वभावः स्थिरसंस्थानं नाम निष्क्रियत्वं । आकाशतत्त्वस्याकाशास्तिकायनामकस्य स्वभावोऽवगाहनं नामाऽवकाशः । जीवतत्त्वस्य जीवास्तिकायनामकस्य स्वभाव उपयोगः । चैतन्यं तु साकारं निराकारं च । चैतन्यं शुद्धमपि कर्मबलाद् बद्धं । जडतत्त्वस्य पुद्गलास्तिकायनामकस्य स्वभावो ग्रहणं । यद् यद् जडं तत् तत् पौद्गलिकं । पौद्गलिकस्य गुणः कर्म । जीवस्य गुण उपयोगः । तेन चैतन्यमपि नित्यं जडमपि नित्यं । कथं । पुद्गला जीवाश्च नित्याः । तेन जीवस्य जडस्य च संयोगाद् बंधः । कर्मणो निर्जरणया संवरेण च मोक्षः सिध्यति । अत्र जैनसिद्धांतेऽविद्याग्रहणं न । बौद्धसिद्धांते यद् निर्वाणं तद् विद्यते । पदमच्युतमत्यंतमसंस्कारयुक्तमनुत्तरं निर्वाणं

मिति भाषंते वासनामुक्ता महर्षयः । अन्यत् किंचिदपि नाऽस्ति । कर्म नित्यं । अविद्यया कर्म पंचतत्वानि निर्मिमीते रचयति च संसार । शुद्धाचरणेन ध्यानेन चाऽविद्यानाशः । तेन कर्म स्वव्यापाराक्षम भवति । तेन निर्वाण प्राप्नोति ॥

२४. त्याचें कारण अविद्या.

२४. सूत्रामध्यें 'त्याचे' या पदाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ प्रकृति आणि आत्मा याच्या संयोगाचे. आत्मा आणि प्रकृति यांचा संयोग होण्याचें कारण अविद्या. अविद्या म्हणजे काय हें पूर्वीं वर्णिलेच आहे. सर्व वेदांती पंडिताच्या मते ह्या सर्व ब्रह्मांड-प्रपच्याचें कारण अविद्या. परब्रह्म हे शुद्ध चैतन्य आहे. ते स्वतंत्र रीतीनें असा संकल्प करतें की पुष्कळ होऊन प्रजा उत्पन्न करू मग या संकल्पाच्या योगानें परब्रह्म आपली अविद्यारूप शक्ति प्रकट करते. ही परब्रह्माची अविद्यारूपशक्ति प्रकट झाली की जड आणि चैतन्य याचा संयोग होतो हा संयोग झाला की जीवात्मा बंधामध्यें पडतो. अद्वैत्याचा सिद्धांत असा आहे की केवळ चैतन्य मात्र आहे, बाकी काहीएक नाही. मध्व आणि रामानुज असे मानतात की चैतन्यहि आहे आणि प्रकृतीहि आहे. वल्लभाचे मत असे आहे की जड हे चैतन्याचा परिणाम आहे. जैन असें मानतात की स्वतंत्रपणे चैतन्यहि आहे आणि जडहि आहे. जीव

24. The cause of that is ignorance.

24 *That* in the sûtra refers to the connection between the spirit and the noumenon The cause of this connection is ignorance We have already explained what the nature of this ignorance is All the different schools of Vedântism hold that the cause of all the objective existence is ignorance The highest Brahma is pure spirituality itself It is independent, it thinks of multiplying and creation By means of this inclination the Supreme Spirit manifests its power of delusion When the power of delusion a power of the Supreme Spirit—becomes manifest, the material and the spiritual become connected with each other As soon as this connection is formed, the spirit is individualized and enslaved The *Advaita* school of Vedântism holds that there is nothing but the spirit The *Dvaita* and *Vishistâdvaita* schools of Vedântism hold that both the spirit and the material noumenon exist from eternity Vallabha holds that the material is only a modification of the spiritual The Jains believe that matter and spirit exist independently The infinite number of souls are all

म्हणून जितकें आहत तितकी सारी चेतन व वास्तविक त्यांच्या मतें तत्त्व पांच आहत जरी काळासहि गौण तत्त्व मनितात मिळून साहा तत्त्वें मुख्य पांच तत्त्वें तीं हीं ज्याचा चलन हा स्वभाव आहे तें धर्मास्तिकाय, ज्याचा निष्क्रियत्व स्वभाव आहे तें अधर्मास्तिकाय प्रत्येकास अवकाश द्यावा हा ज्याचा स्वभाव तें आकाशास्तिकाय उपयोग ज्याचा स्वभाव ते जीवास्तिकाय तें साकारहि आहे आणि निराकारहि आहे चैतन्य हें शुद्ध आहे स्वतंत्र तथापि तें कर्माच्या योगानें बद्ध होतें ज्याला गुणक्रिया आहे तें पुद्गलास्तिकाय जें जें मिळून जड तें पुद्गलास्तिकाय चैतन्यहि नित्य आहे आणि जडहि नित्य आहे पुद्गलहि परमाणुरूपानें नित्य आहे आणि जीवहि नित्य आहे जीवाचा आणि जडाचा संयोग झाला कीं जीव बद्धात पडतो तपाच्या योगानें हळू हळू कर्माचा क्षय करावयाचा यास ते निर्जरणा असें म्हणतात कर्माचा आणि जीवाचा संयोग होऊं द्यावयाचा नाहीं कर्म बाहेरच्या बाहेर रोखून धरावयाचें यास जैन संवर असें म्हणतात जैन हे दृढ तपस्वी निर्जरणा आणि संवर याच्या योगानें मोक्ष सिद्ध होतो जैन स्वतंत्र अविद्या मानीत नाहीत कर्माच्या योगानें आत्म्याचें ज्ञानावर आवरण होतें असें ते मानतात म्हणून ज्ञानावरणि कर्म, दर्शनावरणि कर्म, असा ते कर्माचा भेद करतात बौद्धांचा सिद्धांत

spiritual Though they count really five elements yet they include time by way of metonymy, and state them to be six Their five elements are—*Dharma* which produces motion, *Adharma* which produces all inactivity, ether affords room to all objects, spirituality is the nature of individual spirits This spirituality the Jains call *Upayoga*, and the *Upayoga* has a form and is also without any form The spirit is pure and independent It is however, enchained by Karma or activity The specific property of all matter is activity *Astikaya* is the name of the Jains for an element Matter and spirit are both eternal—matter in the form of particles and the spirit as an intelligence As soon as a connection between matter and spirit is developed, the latter is enthralled Asceticism gradually wears off activity or *Karma* Thus the Jains characterize as *Nirjaranā* When activity is prevented from being connected with the spirit—when activity is kept aloof and at a distance from the spirit no connection between the two is formed Thus the Jains characterize as *Samvara* The Jains aspire after rigid asceticism and believe that by such means as *Nirjaranā* and *Samvara*, salvation is accomplished The Jains do not believe in the independent power known as delusion to the Vedāntins The spirit is naturally knowing It is omniscient Its knowledge is covered over and obscured by an activity or *Karma* The perception of the spirit is also obscured by *Karma* Hence they devide it into

सूत्राणि.

तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यं ॥ २५ ॥

भावार्थः । अविद्याया नाशे चित्तात्मनोर्वियोगः । तेन विषयात्मकं यद् दृश्यं तद् हीयते। आत्मा स्वातंत्र्येण स्वस्मिन् यद् रमते तत् कैवल्यं ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

भावार्थः । व्युत्थानाऽवस्थायामात्माऽयं जडवस्तुइदमिति विवेको न विद्यते । समाधिना स विवेक उत्पद्यते । व्युत्थानरूपो विप्लवो नामांतरायः । तस्मिन् विप्लवे नष्टे सति विवेकप्रज्ञोत्कर्षं प्राप्नोति । उत्कर्षगता विवेकप्रज्ञा मोक्षस्य साधनमिति सूत्रार्थः । विषयमात्रं हेयं । तेन विषयमात्रस्य हानमिष्टं । विषयमात्रं दृश्य । तच् चित्तं यदात्मनो वियुज्यते तदा विमुच्यते आत्मा । तेन हानोपाय इति सूत्रे निरूपितं ॥

असा आहे की जे काही आहे तें फक्त निर्वाण आहे. ते निर्वाण एक अतिउत्तम पद आहे. ते अत्यत आहे. त्याला सस्कार नाहीत. त्याच्यापेक्षा उत्तम दुसरे काही नाही. जे वासनेपासून मुक्त झाले आहेत ते महर्षि निर्वाण असे आहे असे म्हणतात. या निर्वाणाशिवाय कर्म नित्य आहे. अविद्येच्या योगानें कर्म पाच तत्त्वें उत्पन्न करतें, आणि ससाराची रचना करतें. ती पाच तत्त्वें ही. विज्ञान, वेदना, सज्ञा, सस्कार, आणि रूप. शुद्धाचरण केले आणि ध्यान केले म्हणजे अविद्येचा नाश होतो. मग कर्मांच्या हानून आ-

different kinds, such as knowledge-obscuring, perception-obscuring Karma. The Bouddhas believe that pure *Nirvâna* alone exists Nirvâna is a transcendental condition. It is infinitude. It is not subject to being acted upon Nothing excels it The great *Risis*, who are free from all desire, describe it to be so Besides the Nirvâna, Karma or activity is also eternal Aided by ignorance, activity produces five elements and develops worldliness These five elements are form or *Rûpa*, sensation or *Vedanâ*, perception or *Samjnâ*, discrimination or *Samskâra*, and consciousness or *Vijnâna*. Virtue and contemplation destroy the

२५ तिचा अभाव झाला म्हणजे संयोगाचा अभाव होतो प्रकृति नाहींशी होते हेंच कैवल्य

25 On its absence the connection ceases, and the abandonment of all Prakriti is emancipation

२६ अतएव शुद्धन वि वेकमता उत्पन्न झाली की हाच वियोगाचा उपाय

26 Obstacles being removed, the knowledge of distinction is produced This is the means of abandonment

पडत व्यापार पडत नाहीं मग निर्वाण प्राप्त होतें या सर्व सिद्धांतांचें निरूपण करण्याचा हेतु इतकाच की हे जे सर्व निवृत्ति-मार्ग आहेत, त्यांतील साम्य व भेद वाचकाच्या लक्षात यावे।

power of ignorance Activity thus becomes impotent and Nirvana is next attained to All these schools are described together in this place, because they represent Indian pessimism and that the reader may know then points of resemblance and difference

२५ तिचा म्हणजे अविद्येचा अभाव झाला म्हणजे अविद्येचा नाश होतो अविद्येचा नाश झाला की लिंगाचा आणि आत्म्याचा वियोग घडतो म्हणजे प्रकृतीचा आणि आत्म्याचा वियोग घडतो मग स्वतंत्रतेने आत्मा आपल्या ठायीं रममाण होतो

25 Its absence signifies the absence of all ignorance, that is ignorance is destroyed and when ignorance is destroyed the connection of the subtle body and the spirit is destroyed that is the connection between the spirit and the Prakriti is destroyed The spirit then becomes independent and delights in itself

२६ अवस्था दोन प्रकारच्या आहेत असें पूर्वी आम्हीं सांगत आहे एक व्युत्थान अवस्था आणि एक समाधि अवस्था या अवस्थांचें निरूपण आम्हीं पूर्वी केलें आहे व्युत्थान अवस्थेमध्ये चैतन्य हें आणि जड हें असा विवेक नसतो समाधीच्या योगानें असा विवेक उत्पन्न होतो व्युत्थान हें एक विघ्न आहे यास संस्कृत सूत्रामध्ये विप्लव असें नाव दिलें आहे या विप्लवाचा नाश झाला की विवेक मतीचा

26 It has already been stated that there are two conditions—the condition of worldliness and the condition of contemplation These have been already fully explained In the condition of worldliness no distinction is made between spirit and matter In the condition of contemplation however such a distinction is made Worldliness therefore, is an obstacle It is characterized in the Sanskrit sûtra as *Viplava* When

सूत्राणि.

तस्य सप्तधा प्रांतभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

भावार्थः । तस्य नाम विवेकिनः । प्रांता नाम चरमाः । भूमयो नामाऽवस्थाः । विवेकिनः पुरुषस्य या विवेकप्रज्ञा जायते तस्याः सप्ताऽवस्थाः संति । आत्मा भोक्ता । दृश्यमात्रं भोग्यं । तस्मिन् दृश्यमात्रे किंचिच्चैतसिकं किंचिद् बाह्यविषयकं च । बाह्यविषयसंबंधेन चतस्रोऽवस्थाः । चित्तसंबंधेन तिस्रोऽवस्थाश्च । प्रथमाश्चतस्रः कार्यविमुक्तिनामिकाः । अंत्यास्तिस्रश्चित्तविमुक्तिनामिकाः । तत्र यद् यद् विषयात्मकं तत् तच् चित्तं गृह्णाति तद्ग्रहणेन परिणमति च । तेनात्मनो नाम पुरुषस्य भ्रांतिः । कथं । चित्तप्रतिबिंबितात्मनश्चित्तैकता गतस्य स्वभेदज्ञानं न विद्यते । पर तु जाते ज्ञाने सप्तावस्थानां विवेको भवति । यथाहि । ज्ञातव्यमखिलं ज्ञातं न किंचिज् ज्ञातव्यमस्तीति प्रथमा भूमिः । हेयं सर्वमखिलं हीनं न किंचिद् हेयमस्तीति द्वितीया भूमिः । प्राप्तव्यमखिल प्राप्तं न किंचित्प्राप्तव्यमस्तीति तृतीया भूमिः । कर्तव्यमखिलं कृत न किंचिदपि कर्तव्यमस्तीति चतुर्थी भूमिः । एताभिश्चतसृभिर्वृत्तिभिः परिपूर्यते सर्वदैव चित्तं । तासामन्यानि नामानि । बुद्धिरिच्छा द्वेषः प्रयत्नश्च । पुनश्चित्तपरिणामसंबंधेन चैतसिक्यो या वृत्तयस्तासां तिस्रो भूमयः । यथाहि । कृतार्था बुद्धिरिति प्रथमा । सत्वरजस्तमोगुणानां स्वकार्याक्षमत्वेन चित्तेऽनवकाशत्व स्वपदभ्रष्टत्व चेति द्वितीया भूमिः । आत्मा त्रिगुणातीतः स्वरूपमात्रावस्थित एकरसश्चेति तृतीया भूमिः । प्रथमचतसृणामंत्यतिसृणां च समेलनेन सप्तभूमयो भवति । एव जिज्ञासाजिहासाप्रेप्साचिकीर्षाशोकभयविकल्पांतफलाः सप्त प्रज्ञाभूमयः । तत्र किं-

चिदपि बाह्यवस्तु चित्त जानाति । तद् ज्ञात्वा च तद्वस्त्वि च्छति वा द्वेष्टि वा । एषित्वा द्विष्ट्वा वा चित्त तथा कर्तुं प्रवर्तते । एता बाह्यविषयसबधेन चित्तस्य प्रवृत्तय । पुन शोकेन वा भयेन वा विकल्पेन वा न केवल ग्रस्यते चित्त । अपि तु तदाकार भवति । तदा जाते विवेकज्ञाने पूर्ववृत्तिचतुष्टय शोको भय विकल्पश्चेति सर्वं नाश गच्छति । तेनात्मा यदात्मन्येव रमते तद् कैवल्य । कैवल्यप्रज्ञाया सप्त चरमभूमय इति सूत्रार्थ ॥

उत्पन्न होतो तेव्हा मोक्षाचें साधन सिद्ध होतें इतका सूत्राथ जितके म्हणून कांहीं विषय आहेत ते सर्व सोडावे म्हणजे सर्व विषयाचा त्याग करावा या संस्कृत सूत्रामध्ये हान असें म्हटलें आहे जितके विषय तितक्याचें नाव दृश्य तें चित्त त्याचा आणि आत्म्याचा जेव्हा वियोग होतो तेव्हा आत्मा मुक्त होतो याला संस्कृत सूत्रामध्यें हानोपाय असें म्हटलें आहे

this obstacle is removed a power of perceiving a distinction springs up Such a power is the means of emancipation This is the sense of the sûtra The objective is to be got rid of Whatever is cognized by the spirit is to be abandoned This is called *Hana* in the Sanskrit sûtra. All the objective is called *Drishya* This is the Chitta—the heart the subtle body When the means of breaking the connection between spirit and matter are prepared the spirit is delivered In the Sanskrit sûtra these means are called *Hanopâya*

२७. (जो विवेकी) साची, जिच्या सात प्रकारच्या शेवटच्या अवस्था, अशी प्रज्ञा आहे.

27. His knowledge has seven stages of ultimate ground-basis.

२७. संस्कृत सूत्रात "प्रांतभूमि" असा शब्द योजला आहे. प्रांत-शब्दाचा अर्थ सर्वतेशेवटच्या; भूमि म्हणजे अवस्था. विवेकी पुरुषामध्ये प्रज्ञा उत्पन्न होते. तिच्या सात अवस्था आहेत. आत्मा भोक्ता; जितकें म्हणून दृश्य तितकें त्याचे भोग्य. असे जे हे दृश्य त्यामध्यें काही चैतसिक आहे आणि काही बाह्यविषयक आहे. बाह्य-विषय-संबंधाने चार अवस्था. चित्ताच्याच संबंधाने तीन अवस्था. अशा एकंदर सात अवस्था आहेत. पहिल्या चारीचे नाव कार्य-विमुक्ति असें आहे; आणि दुसऱ्या तिहींचें नाव चित्त-विमुक्ति असें आहे. त्यामध्यें जितका म्हणून विषय तितक्याचे ग्रहण चित्त करते. जसें जसें चित्त विषयाचें ग्रहण करतें तसें तसें ते परिणाम पावतें. या चित्त-परिणामामुळें आत्म्यास भ्रांति उत्पन्न होते. ती कशी? चित्त विषयाकार झालें आहे, आणि त्यामध्ये आत्म्याचे प्रतिबिंब पडलें आहे; मग चित्ताचा आणि आत्म्याना एकच जीव होऊन गेला आहे, मग चित्तापासून आपण भिन्न असे आत्म्यास भान राहत नाही. मी भिन्न आणि चित्त भिन्न असे जेव्हा आत्म्यास ज्ञान होते तेव्हा वर वर्णिलेल्या सात

27 *His* in the sûtra refers to one, who is emancipated The term *Prânta-bhûmih* is used in the Sanskrit sûtra *Prânt* signifying ultimate, and *Bhûmih*, ground-basis In one, who is emancipated, a knowledge is produced—a knowledge which has seven conditions. The spirit is the subject, all else is objective. The objective, however, is both mental and material. The seven conditions are thus divided The external conditions or material conditions are four, and the internal or mental conditions are three. The former are called *Kârya-vimukti*, and the latter are called *Chitta-vimukti* The *Chitta* or the heart perceives all that is objective As the Chitta perceives the objective, it is modified or transformed, and because of this, the spirit falls into a delusion How is this? The Chitta has, for instance, assumed the form of the object it perceives, and in the Chitta or the heart the spirit is reflected Thus the heart and the spirit are incorporated The spirit fails to perceive that it is distinct from the heart But when the spirit perceives that it is distinct from the heart, the seven conditions mentioned in the sûtra can be distinguished. These seven conditions are—first, I know all the knowable and nothing has now to be known, secondly, I

अगत्यात गिरा रहा यता ला सात अवस्था अशा पहिली अवस्था, नाही, जा जे ते जाणणे आहे जा ण्यास राहिले नाही दुसरी अवस्था, जे टाकणे ते टाकिले आता टाकणे म्हणून राहिले नाही तिसरी अवस्था, जे सारे मिळवायाचे ते मिळविले आता मिळवायास राहिले नाही चवथी अवस्था, जे करायाचे ते केले, आता करायास काही राहिले नाही या चार अवस्था हर्षा [illegible] नाहीत या चार चित्ताच्या चार दुसऱ्या आहेत, त्या अशा—बुद्धि इच्छा, द्वेष आणि प्रयत्न पुन चित्ताचे जे परिणाम होतात त्यांच्या संबंधाने चित्ताच्या तीन अवस्था आहेत त्या अशा आपण कृतार्थ झालो, असे जी बुद्धि होते ती पहिली अवस्था सत्त्व रज तम या गुणांच्या होऊन आपली कार्ये होत नाहीत म्हणून चित्तामध्ये राहण्यास त्यांना स्थान नाही असे ते गुण स्थानभ्रष्ट झाले मग चित्तास चित्तपणा [illegible] ही दुसरी अवस्था आत्म्याचा आणि तीन गुणांचा संबंध सुटला आ पल्या स्वतःच्या [illegible] मध्ये आत्मा रममाण होऊ लागला, आणि तर्कातीत निरुपम सुखाचा अनुभव घेऊ लागला ही तिसरी अवस्था या तीन आणि पहिल्या चार अशा या सात अवस्था आहेत त्या पुन अशा १ जाणण्या ची इच्छा नाही, २ त्यागाची इच्छा नाही, ३ प्राप्तीची इच्छा नाही, ४ कर ण्याची इच्छा नाही, ५ शोक नाही, ६ भय नाही, ७ विकल्प नाही पुन,

have al andoned all that is to be al andone l, and nothing now has to be al and med, thirdly I have obtained all that is obtainable, and nothing has now to be obtained fourthly, I have done all that ought to be done and nothing now has to be done These four feelings always fill and engross the heart, they are otherwise thus to be characterized—knowledge desire aversion and volition Again, the modifications or transformations of the heart include its three conditions These are—first the knowledge that I have accomplished the purpose of life secondly the qualities of light darkness and foulness, becoming impotent, cannot perform their functions They have, therefore no place in the heart They are thus deposed from their places Thus the *Chitta* is no longer *Chitta* thirdly the connection between the three qualities and the spirit is broken The spirit delights in itself and thus experiences a joy which baffles all definition These last three and the first four are the seven conditions which can be characterized again as follows —1 no desire *of knowledge* 2 *no desire of* abandonment 3 no desire of acquisition, 4 no desire of accomplishment 5 no sorrow 6 no fear and 7 no doubt Again the *Chitta* first perceives an external object next it either seeks it or shuns it then it feels desire or it feels aversion. These are the four conditions of the heart in relation to external objects. The *Chitta* is also affected by conditions of its own in relation to itself It feels sorrow fear, or doubt. But when the

सूत्राणि.

योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

भावार्थः । कथं विवेकप्रज्ञोत्पद्यते । किं तत्र साधनं । कानि च विवेकप्रज्ञायाः पूर्वरूपाणि । योगांगानुष्ठानेनोत्पद्यते विवेकप्रज्ञा । कथं । योगांगाऽनुष्ठानेन नश्यत्यशुद्धिः । दीप्यते च ज्ञानं । व्युत्थानात्मिकाऽशुद्धिः । ऋतंभराप्रज्ञारूपं ज्ञानं । तत् तु सप्रज्ञाताऽसप्रज्ञातसमाधिद्वारा निरूपितपूर्वं ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि ॥ २९ ॥

भावार्थः । यमो नियम आसनं प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानं समाधिरित्येतेषामष्टानां स्वरूपाण्यग्रे स्पष्टानि भविष्यंति। तथापि तानि सक्षेपत उच्यंते । बाह्यव्रतरूपो यमः । चित्तवृत्तिनियंत्रणरूपो नियमः । स्थिरसुखमासनं । श्वासप्रश्वासयोः सशोधनरूपः प्राणायामः। विषयेभ्य इंद्रियाणां यच्चित्ताभिमुखं परावर्तनं स प्रत्याहारः । शरीरदेशविशेषे बाह्यविषयविशेषे वा चित्तस्य यत् स्थापनं सा धारणा । तद्देशैकतानता तद्विषयैकतानता वा ध्यानं । चित्तस्वरूपशून्यत्वे सति ध्यानविषयमात्रप्रकाशनं समाधिः ॥

एखाद्या बाह्य वस्तूचे चित्तास ज्ञान होते. ज्ञान झाले म्हणजे ती वस्तु हवी किंवा नको असे वाटू लागते ती वस्तु हवी किंवा नकोशी वाटूं लागली म्हणजे ती मिळविण्याकरता किंवा टाळण्याकरता चित्त प्रवृत्त होतें अशा ह्या बाह्य विषयाच्या संबंधाने चित्ताच्या चार वृत्ति आहेत पुनः, चित्ताला शोक होतो, चित्ताला भय वाटतें, किंवा चित्तास

power of discrimination springs up in the heart, it rises superior to all the seven conditions enumerated Then the spirit delights in itself This is the condition of emancipation or *Kaivalya*. The knowledge of *Kaivalya* is discrimination, which consists of the seven conditions mentioned in the sûtra.

२८ योगाच्या अंगाचें अनुष्ठान केलें म्हणजे अशुद्धीचा नाश होतो, आणि ज्ञानाचा प्रकाश होतो, आणि शेवटीं विवेक प्रज्ञा उत्पन्न होते

२९ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, आणि समाधि (हीं योगाचीं) आठ अंगें

संशय पडतो हे तीन विकार चित्ता । चित्तात उत्पन्न होऊन चित्ताला व्यापून टाकतात चित्तामध्यें विवेक ज्ञान उत्पन्न झालें म्हणजे पूर्वीच्या चार आणि या तीन अशा सातहि अवस्था नाहीशा होतात तेणेंकरून आत्मा आपल्या ठायी रमतो याचें नाव कैवल्य आणि विवेक ज्ञान म्हणजे कैवल्य ज्ञानच या कैवल्य ज्ञानाच्या सात अवस्था आहेत असा सूत्रार्थ

२८ विवेकप्रज्ञा कशी उत्पन्न होते? तिचें साधन काय? विवेकप्रज्ञेची पूर्वरूप कोणती? योगांगाचें अनुष्ठान केलें की विवेकप्रज्ञा उत्पन्न होते तो प्रकार असा योगांगाचें अनुष्ठान केलें की अशुद्धीचा नाश होतो आणि ज्ञानाची ज्योत पेटते व्युत्थान अवस्था हीच अशुद्धि संसारामध्यें निमग्न होणें हीच अशुद्धि ऋतंभरा प्रज्ञा हेंच ज्ञान संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात या दोन समा

28 By practising parts of Yoga, impurity is destroyed, and knowledge is kindled until at last discrimination springs up

29 Penance, self control, posture, restraint of breaths, abstraction, close attention, concentration, and contemplation are the eight parts (of Yoga)

---

28 The term *Viveka prajnâ* is used in the sûtra It signifies the faculty of discrimination How does it spring up what are its means and what are its first signs? The practice of Yoga produces it in the following way First all impurity attaching to the heart, is destroyed Knowledge becomes all flame Worldliness is the impurity spoken of worldliness is—to be engrossed in the affairs of this world The *Ritambharâ prajna* already described is the knowledge here referred to In describing the *Samprajnata* and *Asamprajnata* contemplation the *Ritambhara prajna* has been fully explained

29 The sequel will explain fully these eight parts We will however offer only a brief description here The term *Yama* means penance such as Vrata The term *Niyama* means subduing the propensities of the heart Posture is a way of balancing the body *Pranayama* means restraining breaths for the purpose of puri

सूत्राणि.

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

भावार्थः । एते यमाः । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमपरिग्रहश्च ॥

एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतं॥३१॥

भावार्थः । इद सूत्र योगशास्त्रस्य मातृगृह । वैदिकपरपरानुसारेण यानि व्रतानि कर्तव्यानि तान्येतानि । ब्राह्मण न हनिष्यामि । यज्ञे सत्यं वक्ष्यामि । व्यवहारेऽस्तेयं करिष्यामि । ससारप्रवेशात् प्राग् ब्रह्मचर्यं करिष्यामि । शूद्रातिशूद्रानार्येभ्योऽपरिग्रह करिष्यामि । एतेषु व्रतेषु जातिविशेषो देशविशेषः कालविशेषः समयविशेषश्च पालनीयः । योगशास्त्रानुसारेणैते विशेषा न परिपालनीयाः । सर्वदा सर्वत्राऽहिंसादयः परिपालनीयाः । तेनैतेषां यमानां महाव्रतमिति नामधेय । एते यमाः सार्वभौमाः । वैदिकव्रतानि तद्वल्पान्यसार्वभौमानि । वैदिकपरपरायां व्यवस्थितविषया यमाः । योगपरंपरायां विषयव्यवस्था नास्ति । तेन योगशास्त्रस्य जैनबौद्धैः सह विशेषतः सबधः । वेदांतिनां साधनत्वेन वैदिकपरंपराया योगशास्त्रोक्तसमाधिसाधनादीनां च स्वीकारः । जैनबौद्धाः पुनः सर्वथैव वैदिकपरंपरां प्रत्यादिशंति ॥

धीचे निरूपण करताना या सर्व गोष्टीचे विशेष विवेचन झाले आहे

२९ या आठ अगाची स्वरूपे पुढे स्पष्ट समजून येतील तथापि सक्षेपाने त्याचे थोडें वर्णन केले पाहिजे यम म्हणजे व्रतें करायाची; नियम म्हणजे चित्ताचे दमन करायाचे; आसन म्हणजे बसणे; प्राणायाम म्हणजे श्वास उच्छ्वास याचे सशोधन करायाचे. विषयावरून

fying them *Pratyâhâra* is to call off the senses from their objects and to direct them upon the Chitta itself *Dhâranâ* is to fix the heart on the *Chitta* upon a particular object placed before one of the senses When the heart is concentrated upon the object thus placed before it, and when it has assumed its form, the process is called *Dhyâna* When the *Chitta* becomes totally forgetful of itself, and when the object be-

३० अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे यम

३१ जाति, देश, काल, समय या मर्यादेपासून सुटले असे हे (यमनियमादि आहेत) हे सार्वभौम, हे महाव्रत

30 Penance includes not taking life, truthfulness, not stealing, celibacy, not possessing anything

31 Not limited by caste, country time, and circumstance, (these), being universal (constitute) the great penance

---

इंद्रिय यासून विसरून त्यांना ध्यान ला गाला, यांनी ध्यान व्यापार सांगितलेला दुर होतो एक चित्त राहून त्याचे चित्त समाधान याचे ध्यान ध्यानाने त्या चित्ता आणि तिचे स्वरूप एकात्मक होते ज्ञानाने ध्यान आतला त्याला लागते. त्यावर भास एकाग्र आणि त्या चित्ताला ध्यान असे आहे ताम चित्त विस्... म्हणजे यांनी ध्यान समाधि या अष्ट आठांनी योगांगांना विचार पुढील सूत्रांत आहे त्यात प्रथम यमांचा विचार

३० दुसऱ्याचा प्राण न घ्यावा याचे नाव आहसा या अहिंसा जैन मताचे जन लोक मानतात कठोर भाषणाने दुसऱ्याच्या जीवास न लागू देणे हीहि अहिंसा सत्यभाषण हे प्रसिद्ध आहे दुसऱ्याचे दिल्यावाचून काही न घ्यावयाचे नाही याचे नाव अस्तेय ब्रह्मचर्य म्हणजे ब्रह्मचर्य होता स्त्रियांपासून दूर राहणे अपरिग्रह म्हणजे कोणत्याहि वस्तूचा स्वीकार न करणे नाही

३१ हे सूत्र योगशास्त्रांत महत्त्वाचे

fore it thoroughly engrosses it the process is called *Samadhi*. All the eight parts of Yoga are examined in the following sutras First Yama

30 The terms used in the Sanskrit sutra are the following — *Ahimsa* is not taking life. The Jains describe a variety of cases of *Ahimsa*. Thus not hurting the feelings of others by unkind words is *Ahimsa* with them. *Satya* is truthfulness and is well known. *Asteya* is not taking anything to which one has no right. *Brahmacharya* is celibacy. *Aparigraha* is not laying by anything.

31 This is the central sûtra of the Yoga system. According to the Vedic polity penances are circumscribed by certain conditions the penances cannot be performed at any time in any place and by any caste. The Vedic polity makes the following adjustments *Ahimsa* is not to kill a Brâhmana. Truthfulness is not to tell a lie during a sacrifice. There is no stealing in the commercial affairs of the Âryas. There is no objection to the conquest of other countries. Celibacy is to be practised till

वैदिक परंपरेमध्येहि यमाची मर्यादा आहे. सर्वकाली, सर्वदेशी, सर्व जातीमध्यें ही व्रते आचरायाची नाहीत. वैदिकपरपरेप्रमाणे या व्रताची व्यवस्था करायाची. ती अशी. ब्राह्मणाची मी हिंसा करणार नाही; यज्ञामध्ये सत्य बोलेन; व्यवहारामध्ये अस्तेय आचरीन; ससार करू लागण्याच्या पूर्वी ब्रह्मचर्य आचरीन; शूद्र, अतिशूद्र, आणि अनार्य याचे दान घेणार नाही. अशी जी ही व्रते त्यामध्ये जाति, देश, काल, आणि समय याची मर्यादा आहे; आणि त्या मर्यादेचे उल्लंघन करता येत नाही योगशास्त्राप्रमाणें ही व्रते आचरण्याविषयी मुळीच मर्यादा नाही कोठे पाहिजे तेथे, केव्हा पाहिजे तेव्हा, आणि कोणी पाहिजे त्याने ही व्रते आचरायाची. म्हणून अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, आणि अपरिग्रह हे यम आहेत. ही व्रते सार्वभौम आहेत. वैदिकपरपरेप्रमाणे ही जी व्रते करायाची [illegible] जी व्रते करायाची यो[illegible]भौम; कारण त्याना देश, काल, [illegible]ची व्यवस्था लागू होत नाही. वैदिकपरपरेप्रमाणे या व्रतास देश, काल, जातीची व्यवस्था लागू होते म्हणून योगशास्त्र, जैनसंप्रदाय, आणि बौद्धसप्रदाय याचा परस्पर सबंध आहे. ही वैदिक परपरेचा स्वीकार मुळीच करीत नाहीत. वेदाती मानतात की वैदिकपरपरेचा स्वीकार करणे म्हणजे व्यवस्थेने ही व्रते पाळणे म्हणून ते वेदाती असें म्हणतात की वेदात मुख्य आणि यज्ञया-

one enters the world No gift from the Shûdra, Atishûdra, and Anârya, is to be accepted Thus all these rules are circumscribed by caste, country, time, and circumstance conditions which cannot be set aside. According to Yoga these rules or penances are not circumscribed in any way and by anything. At any place, at any time, and by any body they can be performed, and, therefore, *Ahinsâ*, *Satya*, *Asteya*, *Brahmacharya* and *Aparigraha* are penances, and they are universal penances. According to the Vedic polity these rules are not universally observed, for they have their time and their place According to the Yoga-system these rules are to be universally practised, because they are not restricted to any place, time, or caste According to the Vedic polity, the observance of these rules is restricted to a certain time, place, or caste Thus there is a close connection between the Yoga, Jain, [illegible] Bouddha systems [illegible] which cond[illegible]demn t[illegible] edic polity totally The[illegible] edântins partly reject and partly accept the Vedic polity To accept the Vedic polity is not to practise these rules universally. Hence the Vedântins state that their system is superior to the performance of sacrifices Sacrifice is a means and not an end The practice of Samâdhi, leading to the knowledge of the spirit, is the end It is already stated that the Jains and Bouddhas totally condemn the Vedic polity. What is self-control, is explained in the next sûtra.

सूत्राणि

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

भावार्थ । शौचं तु कायिकं चैतसिकं च । संनिहितसाधनादधिकस्याऽनुपदित्सा संतोषः । अन्यानि तपआदीनि निरूपितपूर्वाणि ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनं ॥ ३३ ॥

भावार्थ । के ते वितर्काः कथं प्रतिपक्षभावनमित्युत्तरस्मिन् सूत्रे निरूपयिष्यते । अनेन सूत्रेण यमनियमानां योगांगत्वं दर्शितं॥

गादि शौच यययागादि हीं ५.५ळ साधनं
आहेत, तीं यांहीं साध्य नव्हेत योगा
र. ार्न आत्मध्यान ।ंन येणें हें साध्य
जन आणि बौद्ध हे वैदिकपरंपरेचा
सयेर त्याग ५ र.ा/ट असीं पूर्वी सां
निरूण आहे पु ।न सूत्रीं नियम
द ।न याय हें सांगितलें आहे

३२. शुद्धता, संतोष, तप, स्वाध्याय, आणि ईश्वर-प्रणिधान (इतके हे) नियम.

३३. वितर्काचा बाध करण्याकरतां प्रतिपक्षाचें चिंतन करावें.

32. Self-control consists in purity, contentment, asceticism, study, devotion to god.

33. By checking fancy, the contrary is to be contemplated.

३२ शरीराची आणि चित्ताची शुद्धि ठेवायाची याचेच नाव शुद्धता जेव्हढे आपल्यापाशी आहे त्यापेक्षा अधिक मिळविण्याची इच्छा नसणें म्हणजे संतोष तप, स्वाध्याय, आणि ईश्वर-प्रणिधान याचे निरूपण आम्ही पूर्वी केले आहे (१. २४) सूत्र पहावें

३३ हे वितर्क ते कोणतें ? प्रतिपक्षाचे चिंतन कसे करायाचे ? हें पुढील सूत्री वर्णिले आहे यम आणि नियम याचा आणि समाधीचा सबंध या सूत्री दर्शविला आहे

32 Purity includes the purity of body and of mind Contentment is to be satisfied with what one has, and not to covet more We have already explained asceticism, study, and devotion to God See the comment on (I 24.) sûtra

33 The terms used in the Sanskrit sûtra are *Vitarka* and *Pratipaksa*. We have rendered *Vitarka* by fancy It is properly speaking many-sided conjecture of or thought What this is a cer... how the contrary is to be c... Thus plated, is explained in the ...ion being sûtras This sûtra ..., points out the connectio...ich tween penance and self-con... on the one hand, and conte... plation on the other

सूत्राणि

वितर्का हिंसादय कृतकारिताऽनुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दु खाज्ञानानतफला इति प्रतिपक्षभावन ॥ ३४ ॥

भावार्थ । येन नानातर्कान् चित्त गच्छति स वितर्क । ते वितर्का हिंसाऽसत्यस्तेयस्वच्छदचारित्वाब्रह्मचर्यादत्तादानानि च । तेषा वितर्काणा बाधन नामो मूलन कथ भवति । वितर्कास्तु यद्यपि प्रत्येकमेकाशीतिभेदास्तथापि नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसख्येया । कथ । प्राणभृतोऽसख्येया । कथमेतेषा वितर्काणामेकाशीतिभेदा । प्रत्येक कृत कारितमनुमोदितमिति त्रिविध । पुन प्रत्येक कृत कारितमनुमोदितमपि लोभक्रोधमोहपूर्वक। तेन नवविध। तदपि मृदु मध्य मधिमात्र चेति प्रत्येक। तत् पुन मृदुमृदु मध्यमृदु तीव्रमृदु।
१ पुनश्च मृदुमध्य मध्यमध्य तीव्रमध्य । पुन मृदुतीव्र मध्यतीव्रमधिमात्रतीव्रमिति नवविध । तेन नवविधेन नवविधैकाशीतिविध । एते वितर्का दु ख चाऽज्ञान चाऽते जनयति । तत्र हिंसादिक्रियाभिरस्मिन् जन्मनि परजन्मनि च नानापीडा पापिनो भविष्यतीति यश्चित्तनिश्चयस्तत् प्रतिपक्षभावन । तत्र प्रतिपक्षभावनेन हिंसादिवृत्तीना निरसन भवति समाधिश्च सिध्यति । उत्तरत्र यमनियमादीनामभ्यासोत्कर्षाद् या सिद्धयो भवति ता निरूप्यते ॥

तत्सन्निधौ वैरत्याग ॥ ३५ ॥

भावार्थ । अहिंसाप्रतिष्ठाया तत्सन्निधौ वैरत्याग इति पाठातर । योगिसन्निधौ शाश्वतिकविरोधाना जीवानामपि परस्पर वैरत्याग । यथा अहिनकुलादीना ॥

३४. हिंसादि हे वितर्क केलेले, करविलेले, आणि अनुमोदन दिलेले. लोभ, क्रोध, आणि मोह हे त्यामध्यें पूर्वी येऊन चुकले आहेत. मृदु, मध्य, आणि अधिमात्र असे (या वितर्कांचे तीन प्रकार आहेत.) अनंत दुःख आणि अनंत अज्ञान हें (या वितर्कांचें) फल. ह्मणून उलटें चिंतन करायाचें.

३५. तो जवळ असतां वैराचा त्याग घडतो.

34 Taking life and other (similar practices) are the varied thought consisting in what is done, what is caused to be done, and what is consented to. Covetousness, anger, and delusion have already played a part in these. (The *Vitarkas* are of three kinds) soft, middling, and excessive. Their fruit is infinite pain and infinite ignorance. The contrary is, therefore, to be thought of.

35. He being near, all enmity is abandoned.

३४. ज्याच्या योगाने चित्त एकाग्र राहत नाही, आणि त्यामध्यें नानाभावना उत्पन्न होतात, याचें नाव वितर्क. ते वितर्क हे हिंसा, असत्य, चोरी, मनास येईल त्याप्रमाणे आचरण करणें, आणि सचय करणें या वितर्कांचे उन्मूलन करायाचे ह्मणजे वितर्क मुळी काढून टाकायाचे हे वितर्क एक्याशी आहेत असे जरी वर्णिलें आहे तरी वास्तविक ते असंख्येय आहेत. हे कसे? जीवच मुळी असंख्य आहेत. मग याचे एक्याशी भेद कसे? प्रत्येक वितर्क घेतला ह्मणजे तो आपण केला, किंवा करविला, किंवा त्याला अनुमोदन दिले असे एका वितर्काचे तीन भेद झाले. पुनः या प्रत्येक भेदाचे कारण लोभ, किंवा क्रोध,

34. *Vitarka* is that which distracts the mind in which varied sentiments croud, and its concentration is prevented These distractions are taking life, falsehood, theft, and living a free and fast life, and accumulation of wealth The extirpation of these distractions is an essential duty Though they are enumerated to be eighty-one, yet they are innumerable How is this? In the first place the individual spirits are innumerable Then how can they be eighty-one? Each distraction may be made by one-self, or may be caused to be made by others, or may be consented to Thus distractions in the first place are of three kinds Again, each of these may be caused by covetousness or anger, or delusion Thus the dis-

त्रिया मोह असल म्हणून वितर्काचे नऊ भेद झाले आणि या नवांपैकी प्रत्येक प्रकाराचे तीन प्रकार आहेत ते तीन प्रकार असे मृदु, मध्य, आणि अधिमात्र आणि पुन त्या मृदु मध्य आणि अधिमात्र यांतील प्रत्येकाचे तीन तीन प्रकार होतात ते असे मृदुमृदु मध्यमृदु, आणि तीव्रमृदु पुन मृदु मध्य, तीव्रमध्य, मध्यमध्य पुन मृदु तीव्र, मध्यतीव्र, आणि अधिमात्रतीव्र एकूण हे नऊ प्रकार झाले हे नऊ प्रकार आणि पूर्वील नऊ प्रकार मिळून नवेनव एक्यायशी प्रकार झाले या वितर्कांचे फल म्हटले अज्ञान आणि दु ख आहे हे हिंसादि पक्षे व पाप होतात आणि याजमुळे आणि जन्मांतरीं पापापासून पीडाच उत्पन्न होते असा जो चित्ताचा निश्चय होतो त्याचे नांव उलटें चिंतन त्याचा प्रतिपक्ष भावन हे असें प्रतिपक्ष भावन केलें की हिंसादि वितर्कांचा नाश होतो समाधि साध ते, यमनियमादि योगांगाचा अभ्यास पूर्ण झाल्यानं योग सिद्धि होतात त्यांचें निरूपण पुढील सूत्रीं केलें आहे

३५ सूत्रांत तो म्हणून जें पद आलें आहे त्याचा अर्थ योगी असा अथ मागील सूत्रावरून करावा लागतो योगी म्हणजे पूर्ण योगी नव्हे योगाभ्यास करणारा अहिंसा आचारायाची हें तर ठीकच आहे परंतु अहिंसा चित्तावर ठसविली म्हणजे त्यापासून काय फल होतें हें यासूत्रीं वर्णिलें आहे अहिंसा म्हणजे काय हें ज्याच्या चित्तावर उमटलें

tractions are of nine kinds, each of which again is of three kinds—soft middling and excessive Again, each of these three kinds admits of a three-fold division—soft—soft middling soft and sharp

are nine varieties, which when multiplied by the nine varieties already mentioned number eighty one The last fruit of all these distractions is pain and ignorance The conviction that these distractions cause sin and produce misery in this life and in other lives is the contrary thought This contrary thought removes these distractions and aids contemplation A successful practice of penances and self control and other parts of Yoga produce super human powers in the Yogi and these will be explained in the next sûtra

35 The term *he* in the sûtra refers to the Yogi This is determined by the statement in the preceding sûtra But the Yogi here is not a perfect Yogi He is a Yogi who is learning the Yoga system It is but proper that no injury should be done to any animal for any purpose whatever It is necessary however to know the fruit of impressing upon the mind the principle of such perfect innocence A deer and a tiger drink water at the same fountain, when a Yogi is there—a Yogi whose mind is thoroughly impressed by the knowledge of perfect innocence and who is able to practise such innocence by moving the mind in channels

सूत्राणि.

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं ॥ ३६ ॥

भावार्थः । योगी यद् यद् वक्ति तत् तत् सर्वमपि क्रियया फलत्येव । कदाऽपि नाऽन्यथा भवति ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं ॥ ३७ ॥

भावार्थः । अस्तेयप्रतिष्ठाया नामाऽस्तेयवृत्तिं दृढाभ्यासेन भावयतो योगिनः सर्वरत्नप्राप्तिर्भवति ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

भावार्थः । वीर्यनिरोधो ब्रह्मचर्यम् । तेन वीर्यसामर्थ्यं वर्धते ॥

आहे आणि तद्विषयी भावना कशी करायाची हे ज्याला साधले आहे असा जवळ असता हरण आणि वाघ एका ठिकाणी पाणी पितात म्हणजे वैर औषधाला देखील त्याला ठाऊक नाही अशी योग्याच्या चित्ताची स्थिति झाल्यावर सहजच हिंसक प्राणीहि त्यास भिवडवीत नाहीत आणि त्यामध्ये वैर उत्पन्न करीत नाहीत सर्व जगत् त्याला शांतिमय आणि मंगलमय होऊन जाते इतकें हे फल अहिंसेचे. सत्यापासून काय फल होते हे पुढील सूत्री वर्णिले आहे. यम नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि, इतकी ही योगाची आठ अंगे आहेत असे एकुणतिसाव्या सूत्री वर्णिले आहे यम कोणते. नियम कोणते, इत्यादिकाचे निरूपण पुढील सूत्री केले आहे त्या सर्वांची यथाक्रमे फले काय हा विषय पसतिसाव्या सूत्रापासून लागला आहे

contrary to its propensities, that is, in the case of such a Yogi all enmity is abolished, and when the Yogi attains to this stage, any ferocious animal whatever does not frighten him, does not produce in him the feeling of enmity or hostility The whole universe is unto him full of peace and blessedness All this is the fruit of perfect harmlessness—perfect innocence The next sûtra describes the fruit of truthfulness It has already been stated in the twenty-ninth sûtra that the eight parts of Yoga are the following—penance, self-control, posture, restraint of breaths, abstraction, close attention, concentration, and contemplation. In the sûtras that follow the twenty-nineth sûtra, what penance is, what self-control is, and the other parts of Yoga are all this is explained From the thirty-second sûtra, the explanation of the fruits of all these is commenced

३६ सत्य पक्कें धरून असतां क्रियेचीं फळें तेथ रहातात

36 Truthfulness being adhered to, the fruits of all acts is obtained

३७ अस्तेय पक्कें धरून असतां सर्व रत्नें जवळ येऊन पडतात

37 When the principle of not stealing is adhered to all gems are obtained

३८ ब्रह्मचर्य दृढ झालें असतां वीर्याचा लाभ होतो

38 The principle of celibacy being adhered to vigour is obtained

३६ अहिंसा हा धर्मापासून काय फळ होतें हें मागील सूत्रांत सांगितलें [illegible] सत्य धरलें असतां काय फळ होतें हें या सूत्रांत सांगितलें आहे [illegible] क्रियासिद्धि होण्यास सत्य हें [illegible] सत्य धरून असतां [illegible] फळ कसें होणार? म्हणून सत्यवान् पुरुषाला [illegible] यज्ञादि कर्मावांचून [illegible] आणि त्याचें बोलणें सत्य होऊन इतरांला त्याची प्रतीति दृष्टीस पडते [illegible] सर्व कर्माचीं फळें [illegible] असें [illegible] आहे पुढील सूत्रांत अस्तेयाचें काय फळ हें सांगितलें आहे

३७ दुसऱ्याचा पदार्थ घ्यावा असें ज्याच्या मनांत कधींहि येत नाहीं अशी ज्या योग्याची चित्तस्थिति झाली त्या योग्यास अस्तेय हा यम साधला आणि त्या यमाचें आचरण करण्यांत तो दृढ झाला असतां त्याच्या पुढें सर्व रत्नें येऊन पडतात [illegible] ज्याची चित्तवृत्ति संतुष्ट त्याला [illegible]

35 The fruit of perfect innocence is explained in the preceding sūtra. The fruit of perfect truthfulness is explained in this sūtra. Truthfulness is the only means of accomplishing anything. Truthfulness must needs be fruitfulness. How can it be otherwise? A truthful Yogi, therefore, obtains the fruit of sacrifices without performing them, and others experience what he says will happen. The sense of the sūtra is—truth is the abode of all the fruits of all acts. The next sūtra explains what the fruit of not stealing is.

37 The power of restraint which the principle of not stealing expresses, when properly understood, prevents a Yogi from appropriating the property of others in any way or from encroaching upon the rights of others, and when the principle of not stealing is thoroughly impressed upon his mind and when he has thoroughly realized it, a Yogi finds that all the gems are as it were at his feet. The reader will easily perceive that he, whose mind over flows with con

सूत्राणि.

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

भावार्थः । कथमित्यस्य भावः कथंता । न तु विषयाणामेवाऽपरिग्रहः किं तु स्वशरीरस्याऽप्यपरिग्रहः न केवलं विषयानभिमानोऽपि तु स्वशरीरानभिमानः । तेनाऽनभिमानेन जन्मांतरे कोहमासमित्यादि सर्वं सम्यग् ज्ञानं भवति ॥

शौचात् स्वांगजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

भावार्थः । शौचात् स्वांगेषु जुगुप्सा नाम गर्हणं । स्वांगेष्वाग्रहो न विद्यते । तेनाऽन्येषु जनशरीरेष्वपि निंदोपपद्यते । तेन सर्वेस्याऽशुचित्वात् सर्वैः सहाऽससर्गो योगिनः ॥

रत्नें मिळाल्यासारखीच आहेत; कारण अमोल्य रत्ने मातीच्या बरोबर असे तो समजतो ब्रह्मचर्यापासून काय फल होते हे पुढील सूत्री सागितले आहे.

३८ हे स्पष्टच आहे की वीर्याचे स्तभन करणें याचे नाव ब्रह्मचर्य. ब्रह्मचर्य ज्याला साधले त्याचें वीर्य दृढ होते. त्याच्या अगी विशेष सामर्थ्य उत्पन्न होते. शरीर, इंद्रिय, आणि मन ही त्याची दृढ होतात.

tentment, possesses all the gems, because unto him gems and earth are alike The fruit of celebacy is explained in the next sûtra

38 Not to spend the vigour in the human body is to practise celebacy His vigour is necessarily strengthened who knows perfect celebacy The powers of such a Yogi are increased His body, his senses, and his mind become strong.

३९ सर्व संग सुटून योगी दृढ भाव असता त्यास जन्म-जन्मांतराचें ज्ञान होतें

४० शुद्धतेपासून आपल्या शरीराची निंदा आणि दुसऱ्याशीं असंसर्ग

३९ सूत्रामध्ये अपरिग्रहस्थैर्ये या पदाचा प्रयोग केला आहे परिग्रह म्हणजे निरनिराळ्या भोगसाधनांची इच्छा निराळे पदार्थ आणि शरीर हीं भोगसाधनें आहेत यांचा सर्वथैव त्याग केला आणि सर्वथैव त्याविषयीं अभिमान सुटला म्हणजे अपरिग्रह हा यम सिद्ध झाला मग बहिर्मुखता सर्वथैव नष्ट होते अंतर्मुखता दृढ होते पूर्वी मागील जन्मामी कोण होतो इत्यादि जन्मांतराचें ज्ञान योग्यास होतें तिसाव्या सूत्रांत जे यम सांगितले आहेत ते साधल्यापासून कोणतीं फलें प्राप्त होतात हें एथपर्यंत एथें वर्णिलें आहे एथपासून बत्तिसाव्या सूत्रांत जे नियम म्हणून सांगितले आहेत त्यापासून कोणकोणतीं फलें होतात हें सांगण्यास आरंभ झाला पहिला नियम म्हणजे शौच त्यापासून काय फल प्राप्त होतें हें पुढील सूत्रीं वर्णिलें आहे

४० शुद्धता म्हणजे काय याचा जितका जितका योगी विचार करतो तितकें तितकें अमर्याद तिचें स्वरूप आहे असें त्यास दिसूं लागतें मग सहजच त्याच्या मनांत आपल्या शरीराविषयीं तिटकारा येऊं लागतो शरीरामध्ये मांस, मेद

39 The principle of not possessing anything being strongly adhered to, the knowledge of past births is obtained

40 From purity (result) contempt for one's own body and separation from all others

39 The term *Aparigraha sthairya* is used in the sutra *Parigraha* means the desire of different enjoyments The means of these enjoyments are—the different objects and the human body When these are abandoned that is when all attachment to them is extinct, the power of *Aparigraha* is obtained Then the tendency to externalization is destroyed and introspection is all powerful Hence a Yogi is able to know the past—even the incidents of his past births. Penances are enumerated in the thirtieth sûtra Their fruits are described in the following sûtras up to the thirty ninth From the fortieth sutra the fruits of all the powers of self-control are described The first power of self control is purity What its fruit is is explained in the next sûtra

40 The more a Yogi thinks of purity the more he realizes that it is boundless This naturally leads him to look down upon his own body with contempt What is the human body? It abounds in flesh fat and what is apt to rot—in all that is dirty and when a Yogi is disgusted with his own body he necessarily shuns any contact with

सूत्राणि.

शुद्धिसौमनस्यैकाग्रतेंद्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥४१॥

भावार्थः । अन्यानि च शौचफलानि । सत्वं नाम सत्वगुणः । स तु चित्ते प्रकाशं करोति । स तु सत्वगुणो रजस्तमोगुणाभ्यां भिन्नभावं गत उत्कर्षं यदाप्नोति सा तस्य शुद्धिः । सौमनस्यं च शौचादुत्पद्यते । सौमनस्यं नाम मानसी प्रीतिः । चित्तैकाग्रत्वं च शौचादुत्पद्यते । इंद्रियजयश्चाऽऽत्मदर्शनयोग्यता च । चित्तवियोगेन या स्वस्मिन्नात्मनोऽवस्थितिस्तदात्मदर्शनं तस्य योग्यत्व । चैतसिकशौचादेतानि फलानि प्रादुर्भवंति । उत्तरत्र संतोषफलमाह ॥

संतोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । संतोषाद् योगिन आंतरः सुखातिशय आविर्भवति । तदांतरं सुखमपेक्ष्य बाह्यं विषयसुखं न किंचिदप्यस्ति । उत्तरत्र तपसः फलमाह ॥

आणि दुर्गंधी आहे. स्वशरीराचा इतका कंटाळा आल्यावर दुसऱ्याचा स्पर्श देखील नको असे त्यास वाटूं लागते. म्हणून योगी एकटा राहूं लागतो. या शुद्धतेपासून दुसरी जी फळे प्राप्त होतात त्याचें निरूपण पुढील सूत्रीं केलें आहे.

others The result of this is that a Yogi lives in a solitary place and by himself. The other fruits of such purity are described in the following sûtra

४१ मनाची शुद्धि, मनाची प्रसन्नता, एकाग्रता, इंद्रियदमन, आणि आत्मदर्शन करण्याची योग्यता

४२ संतोषापासून अति उत्तम सुख प्राप्त होतें

४१ सत्त्वगुण काय आहे हें पूर्वी सांगितलें आहे चित्ताची तीन प्रकारें प्रवृत्ति असते केवळ ज्ञानमय जी प्रवृत्ति तिला सत्त्वगुण हें नांव केवळ सुखदुःखात्मक जी प्रवृत्ति तिला रजोगुण हें नांव प्रवृत्तिहीनत्व चित्तास आलें म्हणजे त्या चित्ताचें नांव तें तमोगुण सत्त्वगुणाचा प्रकाश योग्याच्या चित्तामध्यें विशेष होतो याचें कारण शुद्धता हें आहे रजोगुण आणि तमोगुण आणि सत्त्वगुण हे मिसळून, समतोल होऊन, चित्तामध्यें प्रतिबिंबित होत आहेत सत्त्वगुण वेगळा होऊं लागतो रजोगुण आणि तमोगुण हे सत्त्वगुणापासून दूर दूर जाऊं लागतात सत्त्वगुण प्रबळ होऊन बसतो आणि त्याच्या अंगीं निर्मळता येऊं लागते यास सूत्रामध्यें सत्त्वगुणाची शुद्धि असें म्हटलें आहे योग्याच्या चित्ताची अशी स्थिति झाली म्हणजे त्यामध्यें विशेष एक प्रसन्नता उत्पन्न होते, विशेष एक प्रेमळता त्यांत उत्पन्न होते यास सूत्रामध्यें सौमनस्य असें म्हटलें आहे चित्ताची शुद्धता झाली म्हणजे त्यास एकाग्र होण्याचें सामर्थ्य येतें शुद्धतेपासून इंद्रिय

41 The purification of the quality of light, the gratefulness of the mind, the power of concentration, conquest of all the senses and organs, and fitness to see the spirit

42 From contentment the acquisition of the highest happiness (follows)

41 The quality of light has already been often explained The mind is affected in three different ways When it is *affected by knowledge alone its* condition is called *Satvaguna* or its purity of light When its feelings are excited and when it feels pleasure or pain its condition is called *Rajoguna* or the quality of foulness When it is confounded into inactivity, its condition is called *Tamoguna* or the quality of darkness The quality of light specially preponderates in the case of a Yogi his mind is specially enlightened The cause of this is purity All the qualities of light, darkness and foulness are mixed up and work in the minds of all ordinary persons In the case of a Yogi the quality of light separates itself from other qualities The qualities of foulness and darkness move further from the quality of light which in this manner predominates and it acquires a purity of its own. This is what is called in the sûtra *Satva-shuddhi* When a Yogi is enlightened and when his mind is free from passions, he feels a peculiar peace a gratefulness, and a love This is called

सूत्राणि.

कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥ ४३ ॥

भावार्थः। काये चेंद्रियेषु च यदावरणजाड्यं विद्यते तत् तपसा क्षीयते। क्षीणे तस्मिन्नशुद्धिरूपे जाड्ये कायिकाः सिद्धय इंद्रियसिद्धयश्चाऽविर्भवंति। कायिकसिद्धयोऽणिमादिविभूतय उत्तरेषु निरूपयिष्यंते। इंद्रियाणां सूक्ष्मार्थग्राहकत्वरूपसिद्धिः॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

भावार्थः। मन्त्रादिजपादिष्टदेवतया सह संभाषणं। तदनुग्रहश्च सिध्यति॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः। येन सर्वाणि कर्माणि सर्वभावनाश्चेश्वरेऽर्पितास्तेनेश्वरप्रणिधानं कृत। तदीश्वरप्रणिधानात् समाधिः सिध्यति। कथमिति निरूपितपूर्वं। यमनियमयोः स्वरूपं फलानि च दर्शयित्वा आसनस्वरूपं फलं च दर्शयति। तत्र प्रथममासनस्वरूपमाह॥

जिंकण्याचे सामर्थ्य त्यास येत. इंद्रिये स्वाधीन झाली की चित्तच लंगडें पडले. मग चित्त एकीकडे होऊन जाते आणि आत्मदर्शन करण्याची योग्यता योग्यास येते. आत्मदर्शन करणें हाच काय तो योगशास्त्राचा मुख्य कटाक्ष मागील सूत्री कायिक शुद्धतेपासून काय फले होतात हे सांगितले आहे. यासूत्री चैतसिक शुद्धतेपासून काय फले होतात हे सांगितले. वरतिसाऱ्या सूत्री नियम म्हणून जे सांगितले आहेत त्यामध्यें संतोष हा दुसरा नियम आहे. त्याचे फल पुढील सूत्री सांगितले आहे.

in the sûtra *Soumanasya.* When the mind is purified, its power of concentration is augumented. Its purity enables it to conquer and to subdue its propensities such as the five senses engender. But when all these means of externalization are stopped, the mind itself ceases to work, and the inner spirit begins to manifest itself. To see the inner spirit, to be in its presence, to contemplate it, this is the end and aim of the Yoga-system, and for this a Yogi in this manner is prepared and qualified. In the preceding sûtra the fruit of the purity of body is explained. In this sûtra the purity of the fruit

४३ अशुद्धता नष्ट झा ल्यामुळे तपापासून शरीराच्या आणि इंद्रियांच्या सिद्धि सा धतात

४४ स्वाध्यायापासून इष्ट देवता प्राप्त होते

४५ ईश्वरप्रणिधान केल्यापासून समाधि सिद्ध होते

43 All the impurity is destroyed, and the powers of the body and of the senses are produced by asceticism

44 By self study and other means, intercourse with a desired deity is secured

45 By devotion to God contemplation is accomplished

४२ सूत्रामध्यें अनुत्तम पदाचा प्रयोग केला आहे ज्यापेक्षा दुसरे कांहीं उत्तम नाहीं तें अनुत्तम योगी अंतर्मुख झाला आणि संतोषवृत्ति त्यामध्ये प्रबळ झाली म्हणजे त्याला जें सुख प्राप्त होतें तें निरवधि आहे त्यापुढें हीं विषयसुखें काय? पुढील सूत्रांत तपापासून काय फल होतें हें सांगितलें आहे तप हा नियम बत्तिसाव्या सूत्रांत सांगितला आहे

४३ तपाच्या योगानें सर्व अशुद्धि नष्ट होते मग अणिमा, गरिमा इत्यादि देहसंबंधीं विभूति सिद्ध होतात या विभूतींचें निरूपण पुढील सूत्रां करायाचें आहे इंद्रियांची सिद्धि म्हणजे दूरचीं व सूक्ष्मविषयांचें ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं उत्पन्न होतें

वेदादिमंत्राचें अध्ययन याचेंच नाव स्वाध्याय निरनिराळ्या लोकांची निरनिराळी इष्टदेवता असते जिचें जो पूजन करतो त्याची ती इष्टदेवता स्वाध्याय साधल्यापासून इष्टदेवतेचें दर्शन होतें, तिच्याशीं संभाषण घडतें, आणि

of the mind is explained Among the principles of self-control mentioned in the thirty second sûtra contentment is included as the second principle Its fruit is explained in the next sûtra

42 The term *Anuttama* is used in the sutra It means that which nothing excels When a Yogi looks in upon himself and is in this manner strongly influenced by contentment he obtains boundless happiness before which all the worldly happiness sinks into nothing In the next sûtra the fruit of asceticism is explained In the thirty-second sûtra the nature of asceticism is described

43 The word *power* is used in a particular sense in the sûrta Its original is *Siddhi* The sequel will explain it Asceticism destroyes all impurity Then a being im other powers belong to the body They are called *Vibhuti* They are superhuman powers These are explained in the following sûtra The superhuman power of the

सूत्राणि.

प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां ॥ ४७ ॥

भावार्थः । आसनं तु स्वाभाविकं प्रयत्नशैथिल्यात् सिध्यति । स्वभावतो यां यां क्रियां शरीरं करोति स स प्रयत्नः । स प्रयत्न आसनविघातकः । तस्योपरमः प्रयत्नशैथिल्यं । तेन प्रयत्नशैथिल्येनाकाशेऽनंतं नागनायकं प्रकल्प्य तस्मिन् चित्तार्पणं कृत्वा देहाभिमानात् तद् निर्मुच्य चित्तं दुःखस्फूर्तिमभिभवति । तेन या चित्तसमापत्तिः सिध्यति । तयासनं सिध्यति । अयं त्वासनसिद्ध्युपायः । वेदांतिनो सुफी पंडिताश्चासनरूपं योगोपायं विशेषत आश्रयंति । जैनास्तु प्राणायामरूपं योगोपायं । बौद्धास्तु मुखनासिकाश्रोत्रेषूपरुद्धेष्वाश्वासमश्वास ऊर्ध्वं शिरः कपालमुपघ्नंति यस्मिन् तदास्फानकं ध्यानं प्रस्तुवंति । पुनः आरंभणं (आलंबनं) कम्मट्ठाणं (कर्मस्थानं) निमित्तानि च दर्शयित्वा निरूपयंति योगोपायान् दक्षिणबौद्धाः ॥ उत्तरत्रासनस्य फलमाह ॥

सुफी पंडितांच्या आसनाची सामग्री संपादन केली. हठयोग्याच्या आसनाच्या अनेक तऱ्हा आहेत. सुफीपंडिताचीं आसने पाहिली की भीतीच वाटते. बौद्धलोकामध्ये मृदुच आसनाची तऱ्हा होती. जैनामध्येंहि आसने मृदुच आहेत. सुफी म्हणजे मुसलमानधर्मानुयायी योगी. मुख्य आसन म्हटले म्हणजे पद्मासन. मांडी घालून बसावें. पायाचे चवडे एकावर एक चढवावे म्हणजे सहजच पाठीचा कणा ताठ होतो. आणि हात मांडीवर ठेवावेत. हा मुख्य पद्मासनाचा आकार

sideration Of course, its pretensions are high and these have been particularly examined We have seen how these and *Suphi*-ascetics perform them. There is a variety of postures which the *Hata-yogis* describe and attempt to perform The postures of *Suphi*-ascetics cannot but frighten a quiet and simple man The postures prescribed by Bouddha-philosophers are those of the *Râja-yoga*. The same is the case with the postures known to the Jains *Suphi*-ascetics are those who belong to Mohomeddanism. The principal *Âsana* is the *Padmâsana*. Prepare a comfortable seat, sit down upon it with the legs crossed and placed upon

४७ प्रयत्न ढिला पाडून आणि नागनायकाच्या ठायीं (चित्त अर्पण करून आसन साधतें)

४७ या सूत्राच्या अर्थाकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे प्रयत्न म्हणजे शरीर राखण्याकरितां जे जे व्यापार करतें ते शरीराकडून सतत क्रिया घडतच आहेत शरीर निष्क्रिय करावयाचें, कारण ह्या क्रिया घडत असतां आसन साधत नाहीं परंतु केवळ निष्क्रिय शरीर कसें राहील? व त्याच्या क्रिया कशा बंद पडतील? म्हणून त्या जितक्या जितक्या शिथिल होतील तितक्या तितक्या कराव्या यास सूत्रामध्यें प्रयत्नशैथिल्य असें नांव दिलें आहे हा आसन साधण्याचा एक उपाय पण एवढ्यानें आसन सिद्ध व्हावयाचें नाहीं केवळ शरीर व्यवस्थित रीतीनें समतोल करून त्याच्या क्रिया शिथिल झाल्या म्हणजे काय झालें? ही बाह्य शरीर व्यवस्था झाली शरीराचें चालक चित्त आहे तें आसन साधतेवेळीं ताब्यावर आणलें पाहिजे तें ताब्यावर कसें आणावयाचें? शरीर समतोल करून पद्मासन मांडलें कीं आकाशाकडे मुख फिरवावें आणि आकाशामध्यें कोणी नागनायक आहे असें कल्पून त्याच्या ठायीं चित्त अर्पण करावें म्हणजे देहाचा अभिमान सुटून संसारांतील सर्व दुःखांचा परिहार होतो यास सूत्रामध्यें अनंतसमापत्ति असें म्हटलें आहे एणेंकरून

47 A posture is accomplished by relaxing all volition and by fixing the mind upon the lord of the snakes in the heavens

one another, pull up the feet upon the laps then necessarily the back bone stands erect, and place your hands upon the legs *Padmasana* means a lotus posture

47 This sûtra deserves attention. The term *Prayatna* is used in the sûtra It means all the activity of the will from which all bodily activity springs The human body is always active To make it quiet to make it steady is what is sought When the body is uncomfortable or moving a posture cannot be accomplished But how can the human body be so steady as not to move at all? How can its activity cease? Hence the sûtra states that the activity of the human body should be relaxed as much as possible This is characterized in the Sanskrit sûtra as *Prayatnashaithilya* This is one means of accomplishing the posture But this is not all. But the human body is comfortably balanced and its activity is relaxed Then what is accomplished? This is only an external arrangement of the material human body The human body is moved by the mind, and the mind must be brought under restraint when a posture is to be accomplished How is this to be accomplished? As soon as a Yogi takes his seat in the form of the *Padmasana*, he should turn his face towards the

सूत्राणि.

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

भावार्थः । आसनेन शीतोष्णादिद्वंद्वं विकार योगी नाऽनुभवति ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

भावार्थः । यमनियमाभ्यामासनसौलभ्यं । आसनस्थैर्ये सति प्राणायामसौलभ्यं । विच्छेदो नाम धारणं । श्वासप्रश्वासयोर्गतिः संतत चलति । सर्वे प्राणिनोऽंतर्वायुं गृह्णंति । बहिस्तं निःसारयंति च। तस्य वायोः कुंभकेन यद् धारणं स प्राणायामः ॥

काय निष्पन्न होते? घरामध्ये आसन करता येत नाही, कारण आकाश स्पष्ट दृष्टीस पडले पाहिजे अनत-शब्दाची सूत्रामध्ये योजना केली आहे त्यामध्ये काही एक हेतु आहे आकाश हेंच मुळी अनत आहे; आणि त्याच्या ठायी चित्त अर्पण करायाचे हे कसे घडेल? सप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात समाधीचा पूर्वी विचार झाला आहे. ह्या समाधि साधल्यापासून चित्ताची जी स्थिति होते त्यास समापत्ति असे नाव दिले आहे. शरीराचा अभिमान सुटून, ससाराचा अभिमान सुटून, जेव्हा अनतमय, मगलमयच चित्त बनून जाते, तेव्हा पूर्ण समापत्ति साधली. असा समापत्ति-शब्दाचा गर्भित अर्थ या स्थळी आहे. हे आसन साधण्याचे उपाय. अस्तु. हे उपाय राजयोग्यासच ठाऊक आहेत. काही वेदाती आणि सुफी लोकामध्ये जडता आली आहे, आणि त्यानी नानात-हेची आसने साधण्याचा प्रकार योजला आहे. आम्हापाशी या आसनाची चित्रे सिद्ध आहेत, ती सप्टीप्र-

heavens, and fix his attention upon a big serpent known to the Indians as *Ananta* which he should suppose to be there Then he forgets his body and all the anxieties of this world This is called in the Sanskrit sûtra *Ananta-Samâpatti* What does all this amount to? A posture cannot be accomplished in one's own house, because the heavens must be clearly seen There is an object in using the word *Ananta* in the Sanskrit sûtra. *Ananta* means infinite, and the heavens are infinite And how can the mind be fixed upon what is infinite? The two forms of contemplation known as *Samprajnâta* and *Asamprajnâta* have been already explained at great length The condition of the mind produced by the two-fold contemplation is called *Samâpatti* which is also already explained. Perfect *Samâpatti* is that, in which the human mind, rising superior to all worldliness and to all attachment to the body, becomes infinity and blessedness itself This is what the use of the word *Ananta-samapatti* sug

४८ तेणें करून द्वंद्वाचा मोड होतो

४९ असें झालें म्हणजे श्वास आणि प्रश्वासाचें जें धारण होतें त्यास प्राणायाम म्हणावें

मार्ग आहा यावयाचे आहे जैन यात्रामध्ये मुख्य प्राणायामावर कटाक्ष आहे बौद्ध लोकांमध्यें आस्फानक नामक ध्यान साधण्याची एक तऱ्हा आहे मुख, नासिका आणि श्रोत्रें हीं बंद करावीं मग श्वास आणि प्रश्वास यांस वाट राहिली नाहीं मग ते परती मस्तकामध्यें शिरून कपाळावर आपटतात असें घडलें म्हणजे आस्फानक ध्यान सिद्ध झालें या संबधानें ललितविस्तर (पान ३१६) पहा पुढें दक्षिणबौद्ध म्हणजे लंकेतील बौद्ध आरंभण (आलंबन) आणि कम्मट्ठाण (कर्मस्थान) या नावाच्या योगउपायांचें निरूपण करतात याविषयीं निरूपण त्यांच्या ग्रंथांत आहे पुढील सूत्रांत आसनाचें फळ काय हें चांगलें आहे

४८ द्वंद्व म्हणजे काय ? शीत आणि उष्ण हें द्वंद्व आहे अशीं जगतामध्यें अनेक द्वंद्वें आहेत त्या सर्वांच्या त्रासापासून योगी सुटतो हें आसनाचें फल आहे

४९ अलीकडे या प्राणायामाची योग्यता मोठी आहे बहुतेक उच्च प्रतीचे हिंदु नित्य प्राणायाम करतात प्राणाचा

48 Duality is overcome by that

49 That being done, the stopping of the motion in breathing in and out is (called) the restraint of breaths

gests These are the means of accomplishing a posture Suffice it to remark that these means are known only to the *Hathayoga* Some Vedantins and *Suphis* being confounded employ a variety of means of Yoga posture and succeed in merely contorting the human body in a variety of ways We have secured the drawings of many of these postures which we intend to place before the reader The Jains lay a great stress upon the restraint of the breaths The Bouddhas have different methods of practising Yoga One of them is a method of contemplation called *Ásphánaka*. The mouth the nose and the ears are stopped Then there is no breathing in and breathing out. Then all these breathes mount up into the head and strike against the forhead When this is done the *Ásphánaka* is accomplished See the *Lalitavistara* Calcutta edition (pp 316) The southern Bouddhas describe in their books *Árambhana* (*Álambana*) and *Kammaṭhṭhana* (*Karma-sthâna*) as the means of accomplishing Yoga The next sûtra describes the fruit of a Yoga posture

48 *That* in the sûtra refers to a posture Duality means

सूत्राणि.

स तु वाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

भावार्थः। प्राणायामश्चतुर्विधः। वाह्यवृत्ती रेचकः। नासिकाद्वारा यो श्वासो वहिर्निःसार्य कोष्ठस्थवायुं रेचयति स रेचकः। यः श्वासः कोष्ठे वायुं पूरयति स पूरकः। यस्मिन् जलमिव कुंभे निश्चलतया प्राणा अवस्थाप्यंते स कुंभकः। चतुर्थस्तूत्तरस्मिन् सूत्रे निरूपयिष्यते। शरीरे वायुरूपाः प्राणाः सन्ति। तेषां प्राणानां वाह्यवायुना सह श्वासप्रश्वासाभ्यां सवंध उत्पद्यते। श्वासो वाह्यवृत्ती रेचकः। अंतर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः। रेचकपूरकप्रयत्नं विना प्राणस्य केवलविधारकप्रयत्नेन गतिविच्छेदस्तंभवृत्तिः कुंभकः। स त्रिविधः प्राणायामः। देशकालसख्याभिर्विचारितो दीर्घसूक्ष्मत्वविभागतां गच्छति। देशेन द्वादशांगुलप्रमाणकः। कालेन षट्त्रिंशन्मात्रकः। यावतो वारान् कृतस्तावती प्राणायामस्य संख्या। अभ्यासवलाद् यावद् यावद् दीर्घकालपर्यंतं प्राणायामः कृतस्तावत् तावद् दीर्घः। न तु सूक्ष्मविरोधी। अभ्यासनैपुण्येन दीर्घप्राणायामस्य सूक्ष्मत्वमुत्पद्यते तेन सूक्ष्मप्राणायाम उत्कृष्टः। उद्घातो नाम नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोः शिरस्यभ्यहननं। एतेषामुद्घातानां कुंभकप्राणायामे परिगणनं कर्तुं शक्यते सा तत्र प्राणायामे सख्या। एष उद्घातो यावत्कालं कृतस्तावत्कालेन तस्य परिगणनं कर्तुं शक्यते। एषा तु कुंभके कालव्यवस्था पुनर्नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोर्यावद्देशं समभिगमनं तावदुद्घातदेशविचारेण कुंभके देशव्यवस्था। तत्र ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मदः।

स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यम । स एव त्रिगुणीकृत स्तृतीयस्तीव्र । सोऽयं संख्यापरिदृष्ट ॥

५० हा प्राणायाम पुन दीर्घ सूक्ष्म असा आहे, कारण वायु आत घ्यावयाचा, बाहेर टाकावयाचा, त्याचें स्तंभन करावयाचें, आणि देश, काल, आणि संख्या ह्यांकरून त्याचा विचार करावयाचा

50 The restraint of breaths again is gross or subtle, because air is to be let in and let out and is to be arrested, and this is to be considered in reference to time, place, and number

आवाम ता मागावार प्राण म्हणजे श रीरामध्यें जो वायु खेळतात ते त्यांत मुख्य श्वास आणि प्रश्वास हे आहेत तोंडावाटे आणि नाकावाटे सतत वायु बाहेर पडत आहे, आणि तोंडावाटे आणि नाकावाटे सतत वायु शरीरांत जात आहे पहिल्याचें नाव प्रश्वास आहे आणि दुसऱ्याचें नाव श्वास आहे इतरा सूत्रातील श्वास आणि प्रश्वास ह्यांचा अर्थ आहे त्यांची गतिहि सूत्रामध्यें सांगितली आहे ती गति मोडली म्हणजे सहजच श्वास आणि प्रश्वास यांचें थांबणें झालें यास कुंभक अशी संज्ञा आहे मुख बंद करावयाचें, आणि नाकातून वायु सोडावयाचा आणि आत घ्यावयाचा यास रेचक आणि पूरक असें म्हणतात हे रेचक आणि पूरक दो ही प्राणायाम नव्हेत भात्यासारखी जी श्वास आणि प्रश्वास याची गति चालली आहे, ती सूक्ष्म करून तिचा मोड करावयाचा म्हणजे प्राणायाम साधला तो आसन

such natural phenomena as are opposed to each other Heat is opposed to cold This is one instance but there are hundreds of such other instances A Yogi disregards both heat and cold He overcomes their power This is a fruit of practising the posture

49 Now-a-days the importance of the restraint of breaths is exaggerated All the Hindus who are invested with the sacred thread practise the restraint of breaths (Prânâyâma) both in the morning and in the evening The word Prânâyâma consists of two simple words—Prâna and Âyâma Prana is the air that circulates in the human body and is named according to the particular part of the body in which it circulates Breathing in and breathing out are the two principal Pranas Âyâma comes from Yam to restrain and regulate Prânâyâma therefore, means the restraint and regulation of breaths Air is constantly passing out of the month and of the nose and air also

साधल्यावाचून साधायाचा नाही. आणि सम्प्रज्ञात आणि असम्प्रज्ञात समाधीचे ज्ञान झाले म्हणजे आसन साधण्यात अर्थ आहे हें स्पष्ट कळेल म्हणून प्राणायाम करणें म्हणजे सहज आहे आणि तो नाक धरले म्हणजे साधतो असे समजणारे समजोत.

५० प्राणायाम चार प्रकारचा आहे त्यात रेचक म्हणजे काय? पूरक म्हणजे काय? आणि कुंभक म्हणजे काय? याचे दिग्दर्शन मागील सूत्री झालेच आहे कोष्ठामध्ये वायु आहे तो नाकाच्या वाटेवाहेर काढून टाकला म्हणजे त्याचें नाव रेचक. पुन नाकाच्याच वाटे कोष्ठमध्ये वायु भरला म्हणजे त्याचे नाव पूरक. तेव्हा कोष्ठ हे एक जणो पात्रच आहे. आणि त्यामध्ये जणों वायूच भरून ठेवला आहे. आणि तो वायु वाहेर ओतून टाकता येतो आणि पुन आत भरता येतो. तेव्हा यास रेचक आणि पूरक अशा सज्ञा पडल्या हे योग्यच आहे पण कुंभक या सज्ञेचे मूळ काय? फोफुस, किंवा कोष्ठ हे जणो पात्र म्हणजे कुंभच आहे. आणि जणों पाण्यासारखा वायु त्यामध्ये भरून ठेवला आहे आणि पाणी कुंभामध्ये भरून ठेवले असता जसें शात आणि निश्चल राहते तसेच वायु कोष्ठामध्ये भरून ठेवला म्हणजे तो शात आणि निश्चल राहतो. आणि शरीरातील सारे प्राण स्थिर होतात यावरून पाण्याच्या कुंभाची उपमा घेऊन कुंभक अशी सज्ञा पडली आहे असे हे तीन प्राणायामाचे प्रकार झाले. एक रेचक, एक पूरक, आणि एक कुंभक. याच्याहि पलीकडे

goes into the lungs through the mouth and the nose The first is called *Prashvâsa* and the second is called *Shvâsa*, these terms being used in the Sanskrit sûtra. Their constant motion being restrained and regulated, the restraint and regulation of breaths necessarily follows This is called *Kumbhaka* When the mouth is stopped and breath is let out and in through the nose, the two processes are called *Rechaka* and *Pûraka*. These processes, however, do not constitute the *Prânâyâma* The breathing, which continually goes on like the blowing of bellows, is to be attenuated as far as possible, and when this is completely accomplished, *Prânâyama* is accomplished, and this cannot be accomplished till a posture is successfully accomplished, and when subjective and objective contemplation is known, sitting in a particular posture answers a purpose, and then the restraint and regulation of breaths is easy. Simply catching the tip of the nose and sitting in a particular way, as is done now-a-days, answers no purpose

50. The restraint of breaths is of four kinds Out of these the processes of *Rechaka*, *Pûraka*, and *Kûmbhaka*, have been already briefly explained There is air in the lungs and in the whole body. When it is let out only through the nose, the process is called *Rechaka*, that is, expurgation, and when it is let in only through the nose, the process is called *Pûraka*, or replenishment Thus the lungs are, as it were, a vessel and it is, as it were, filled with air, and it can

विशेष प्राणायाम आहे आणि तो मा पतो मुख्य पतंजलि, त्याचे निरूपण पुढील सूत्री होईल अस्तु शरीरामध्ये जो वायु आहे त्यास प्राण म्हणतात जग मंडलामध्येहि वायु परिपूर्ण आहे रेचक आणि पूरक क्रिया श्वास आणि प्रश्वास यांच्या योगाने शरीरातील वायू व म्हणजे प्राणाचा जग मंडलातील वायूशी म्हणजे महाप्राणाशी सतत संबंध घडत आहे रेचक किंवा पूरक हे व्यापार चालत नाहीत मग शरीरस्थ प्राणाची आणि बाह्य प्राणाची समावस्था आली गति म्हणून कोठें राहिली नाही याचा मागील सूत्रामध्यें गतिविच्छेद असें म्हटले आहे रेचक, पूरक आणि कुंभक असे हे प्राणायामाचे तीन प्रकार आहेत देश, काल, संख्या हीं घेऊन या तीन प्रकाराचा विचार केला असता त्यामध्यें दीर्घ आणि सूक्ष्म असा विचार उत्पन्न होतो हे कसें ? श्वास सोडतेवेळी बारा अंगुळें पर्यंत त्याची बाहेर धारा चालावी म्हणजे रेचकाची धारा बारा अंगुळें असावी आत श्वास घतेवेळी बारा अंगुळांपर्यंत त्याची धारा आत चालली आहे असा अनुभव घडावा म्हणजे पूरकाची धारा आत बारा अंगुळें असावी हा प्राणायामाचा देश पुन, त्याचा काल छत्तीस मात्रा आहे ह्रस्व स्वर उच्चारण्यास जो काल लागतो त्याचें नाव मात्रा अशा छत्तीस मात्रापर्यंत रेचक किंवा पूरक घडत असावा याचें नाव प्राणायामाचा काल जितके वेळ हा प्राणायाम करावयाचा तितकी त्याची संख्या हीच प्राणा

be emptied and it can be filled, and, therefore the terms *Rechaka* and *Puraka* explain themselves But what is the origin of the word *Kumbhaka*? The term *Kumbha* means a vessel and the lungs are compared to a vessel Being filled with air, the lungs resemble a vessel full of water, and this water is tranquil and motionless Even like this the air in the lungs can be motionless and then all the air in the human body is tranquil and motionless Being compared to a vessel of water in this condition the air in the lungs at once still and tranquil is called *Kumbhaka* These are the three kinds of *Prânâyâma—Rechaka Puraka* and *Kumbhaka* Beyond these there is a fourth *Pranayama* which is of special importance and it will be explained in the next sutra Again, the air in the human body is simply called *Prâna* But the whole world is filled with air, and the two systems of air communicate with one another by means of the processes of *Rechaka* and *Pûraka* When the two processes of *Rechaka* and *Puraka* are discontinued the system of air in the human body and the system of air in the world, become thoroughly equipoised There is no motion any where This is characterized in the last sûtra as *Gati vichchheda* These are the three processes of restraining breath—*Rechaka Pûraka* and *Kumbhaka* When these are examined in relation to time place and number each of these three is to be divided into long and short or rather gross and subtle How is this? When the

सूत्राणि.

बाह्यांतरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

भावार्थः । बाह्यो वायुरांतरो वायुश्च विषयौ यस्य स चतुर्थः । कथं द्वौ विषयौ तस्य । तयोर्द्वयोर्विषययोः सूक्ष्मदृष्ट्या यत् पर्यालोचनं स आक्षेपः । युगपदेव झटिति सिध्यति कुंभकः । चतुर्थो बाह्याभ्यंतरविषयपर्यालोचनेन सिध्यति । तेन कुंभकाद् भिद्यते । चतुर्थप्राणायामस्यापि दीर्घसूक्ष्मत्वं विद्यते । विद्यते च देशकालसंख्याऽव्यवस्था । आंतरप्राणस्तंभनेन बाह्यप्राणस्तभनं भवति । तेन व्यष्टिसमष्ट्योरेकत्वं प्राणायामेऽनुभूयते । एतस्मादनुभवाच्चतुर्थ उत्कर्षं गच्छति ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणं ॥ ५२ ॥

भावार्थः । सत्वगुणः प्रकाशात्मकः । सत्वगुणस्यावरणमविद्या भवति । तदावरण प्राणायामेन क्षीयते । एतत् प्राणायामफलं । अन्यत् प्राणायामफलमुत्तरस्मिन् सूत्रे निरूपयिष्यते । वेदांतिनः अविद्या चैतन्यस्य ब्रह्मणोऽव्यक्ता शक्तिः । तदाधारेण तस्मिन् लीना विद्यते । यदा सा व्यक्ता भवति तदा जगत्प्रपंचो निर्मीयते । जैनास्तु ज्ञानावरणीयं कर्मेति मन्यंते । कर्म तु तेषां मते पुद्गलस्य गुणः । तेन कर्म पौद्गलिकं । तत् कर्म जीवचैतन्यमास्तृत्य बध्नाति । यथा यथा तत् कर्म क्षीयते तथा तथा जीवचैतन्यं बंधाद् मुच्यते । तेन तेषां मतेऽविद्या स्वतत्रा शक्तिर्नास्ति । कर्म सर्वप्रपंचस्य कारणं ते मन्यंते ॥

यामाचा देश, काल, आणि सख्या. जसा जसा अभ्यास जोरावेल तसा तसा कुंभक अधिक वेळपर्यंत साधता येईल. पुनः, जसा जसा अभ्यास जोरावेल तसा तसा प्राणायामाचा देश, काल, आणि सख्या ही वाढत जातील. प्रथमच पूर्ण री-

air is let out through the nose, its stream should be as long as six inches, that is, the stream of the *Rechaka* should be six inches, and when the air is let in, its stream should be six inches in length, that is, the length of the stream of the *Pûraka* should-

(ENGLAND)

CHATEAU MOLTENS
MORGES
SWITZERLAND
21st June 1877

I am delighted with your work, and I hope and trust you will be able to continue it + + + + But to the scholar the Purvamimánsá is of great interest and I have always thought that we wanted a native Indian scholar to translate and properly interpret it It is so full of allusions to Yajnika matters which are familiar to your Shrotriyas but of which we in Europe have a very vague and indistinct conception You have on the other side a great difficulty to contend with viz to find English terms exactly corresponding to Sanskrit philosophical terms An exact correspondence of Sanskrit and English technical terms is almost impossible but sometimes a nearer approach might have been possible + + + + To me those Mimansaka discussions are extremely attractive and for accuracy of reasoning they have no equal any where + + + + Your journal will be most gratefully received by Sanskrit scholars in Europe and I beg you to put down my name as one of your subscribers

I MAX MULLER M A &c

OXFORD *April 27th* 1877

I have great pleasure in bearing testimony to the merits of Mr s monthly publication called *Saddarshana Chintanika* the first two numbers of which have reached me here Mr is an able Sanskrit scholar and has a profound acquaintance with the six schools of Indian philosophy His magazine will be eminently useful and his labours deserve the support and encouragement of all scholars and of all who are interested in the welfare of India and in the promotion of a better knowledge of Indian habits of thought

MONIER WILLIAMS M A M R A S
HON D C L OF THE UNIVERSITY OF OXFORD
HON DOCTOR IN LAW OF THE UNIVERSITY OF CALCUTTA BODEN PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF OXFORD

has handed to me two copies of No 1 of the *Saddar*-shana-Chintanikâ. I shall be glad to take six copies of this monthly publication.

J MUIR D. C. L., L. L. D., PH. D.

THE ACADEMY.

30th June, 1877.

"IT is encouraging to note the evidence which this undertaking affords of the increased interest taken by native scholars in their standard works, and the text and commentary, if completed, can not fail to be of abiding value to scholars On this ground, we wish the editor success in his rather bold adventure"

THE WESTMINISTER REVIEW,

NEW SERIES

No CIII July, 1877.

The work, when completed, promises to be a valuable collection of materials for a knowledge of Indian Philosophy.

(GERMANY)

LILERATURZEITUNG.

OF quite another stamp from the introduction is the precisely detailed explanation of the individual sûtra, which gives the impression of careful working though of native commentaries, which nevertheless occupies an independent position, and which as the means of understanding the sûtras, is of high importance to us It must be the result of long and solid preparatory labours We can, therefore, wish the best success to this meritorious undertaking

JENA,
4th August, 1877 } A. WEBER.

(UNITED STATES NORTH AMERICA)

Princeton, July 31st 1877

AT a recent convocation of the Regents of the University of the State of New York held at the Capital of the State Albany I was invited to address them on the subject of Education in India and I found an allusion to your personal career and present position with some quotations from your published writings well received and useful in illustrating my points Accept my best wishes for your highest success in all your literary philanthropic and reforming efforts Your mental grasp is vigorous

R G WILDER

YALE COLLEGE NEW HAVEN
January 18 1878

I have received several of the successive numbers of your valuable publication and beg to return my sincere thanks for them. It is a highly laudable undertaking on your part and does much credit both to the spirit and the character of native Indian scholarship So far as I can see the systems of Hindu philosophy are likely to be better understood and made comprehensible to European scholars by those who like yourself have added a European training to an Indian one than by those who have to pursue the contrary course I wish you all possible success and shall gladly avail myself of any opportunity to aid you to obtain it

I am with high respect
yours truly
W D WHITNEY

(INDIA)

(AN EXTRACT FROM A LETTER OF DR RAJENDRA LAL MITRA—AN EMINENT PHILOLOGER AND WRITER ON IMPORTANT SUBJECTS CONNECTED WITH THE HISTORY OF INDIA)

I read your *Saddarshana-Chintanikâ* with great interest. The light you throw on the subject by your valuable and learned notes is immense, and does you high honor. The subject is necessarily dry and cannot oppeal to the public at large, but the glory of our past rests on the intellectual heritage which our ancestors have left us, and no true Hindu can neglect the Darshanas without forgetting his nationality. Take away our ancient literature and we fall to the same level with the aboriginal races who have no past to speak of.

Judging from the introduction and the way in which you have dealt with the three preliminary sûtras of the Mîmânsâ, I am led to expect that your work will be very useful to all students of Indian philosophy. Please, put me down as a subscriber for five copies.

NANABHAI HARIDAS

THE HINDU PATRIOT.

(We have reproduced the review from the Hindu Patriot as it succinctly but exhaustively gives the history of the labours of European and native scholars in the field of Indian philosophy.)

STUDIES IN INDIAN PHILOSOPHY

4th June 1877.

WARD, in his account of the Hindus, was the first to bring to the notice of English scholars the first principles of Hindu Philosophy, but his account was exceedingly brief, and, having been compiled from elementary works, did not, in any way, meet the requirements of European philosophical writers; it was not, therefore, until Colebrooke wrote his remarkable essays on Hindu Philosophy, in the Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain, that European scholars got a really scientific and lucid sketch of what the Hindus had done in the domains of Philosophy. As the works of a ripe scholar and distinguished orientalist those essays were above all praise.

They were however wanting in one important respect They gave the substance of Hindu Philosophical ideas in the language of the essayists but not in their *ipsissima verba* and in a study like philosophy where a great deal depends upon the words used they could not be utilized for any critical purpose Raja Ram Mohun Roy's essays on the Vedanta doctrine supplemented as they were by translations of *some of the* Upanishads were better but they too were fragmentary Windischmann's Vedanta Sara served only to rouse but not to satisfy the curiosity of continental savants and the first really valuable exposition of Indian Philosophy in English was Colebrooke's translation of the Sankhya Karika with Wilson's translation of its commentary and his own original commentary on it This showed how vast and deep had been the researches of the Indian sages in the field of Metaphysics Even this however was deficient in one respect It was an epitome and not the original text on the subject Sometime after Dr Muir offered a handsome prize for an essay on the leading systems of Hindu Philosophy and three competitors *appeared on the field Two of these* Dr Ballantyne and the Rev Mr Mullens carried away the prize and the third was the Rev Dr K M Banerjea A great deal of information was brought together in the works of these competitors and would have proved useful had the essays not been marred by too strong a spirit of polemical controversy and sectarian zeal The object which the writers set before them was not to give a faithful account of Hindu Philosophy but to display their own powers of ratiocination in controverting the dogmas of the Hindoo sages and to establish the preeminence of Christian Philosophy Such a course could never satisfy the wants of unprejudiced scholars It is well known that of the six leading systems of Indian Philosophy each has a series of aphorisms or *Memoria technica* which with their commentaries form the basis of each school and as long as those are not brought to the notice of European scholars so long it is hopeless to expect that fair justice can be done to the intellect of the Hindus as a philosophical nation To meet this require

ment Dr. Ballantyne took in hand those original texts, but, with the profound learning and zeal of German scholars, he was wanting in their perseverance, and, instead of devoting all his energies to one or two particular schools, took up all the six at once, but could not finish any. Of the *yoga* system he published two chapters, of the *Vedânta* one or two sections, of the *Mîmânsâ* about as much, and of the *Nyâya* a single chapter And of these he translated only the aphorisms with a very unsatisfactory and meagre abstract of the commentaries, and the aphorisms without their commentaries, proved all but useless Of the *sânkhya* he translated the whole of the text; but the commentary was deficient It is, therefore, with much interest we notice that an attempt is being made at Bombay to supply faithful translations into English of all the six texts The work is to be published under the title of *Saddarshana-Chintanikâ* and five fasciculi have been already brought out containing the Sanskrit text with Marâthî and English translations of the *Mîmânsâ*-doctrine, together with a commentary in English. If persevered in, and the serial be completed, it will be a valuable accession to the library of the oriental scholar. The *Mîmânsâ* is by far the most important in connection with the religion of the Hindus Its object is to reconcile the *rituals* of Hindu worship and the legends of Purâṇas with philosophy, and the success with which the reconcilement has been effected by Jaimini is worthy of the highest praise To quote an instance from the writings of the Mîmânsist European writers have, for a long time, and very justly, condemned the Hindu Shâstras for having attributed to Brahma the odious charge of a disgusting incest The Mîmânsists show that the whole of it is a mere myth Brahma is but another name for Prajâpati or the Sun, and the Dawn which precedes sun-rise, is poetically and very aptly described as a fair maiden, born of the Sun Therefore, as the Sun follows the Dawn, it is in poetry described as chasing the maiden, and since the Dawn merges in the Sun as soon as the latter has risen above the horizon, the allegory is complete Other myths have been treated in the same way, and it is no ordinary praise to say that the Indian gymno-

tophe some 2000 years ago, adopted a line of philosophical argument which would not be unworthy of the greatest German scholars of the present day. The publication of a work of this description in a language readily accessible to the rising generation of the Hindus as well as to scholars in Europe is an attempt which deserves every encouragement and we heartily wish its editor success in his undertaking.

The Native Opinion

th August 1877

The national mind has a great deal yet to do in the way of assimilating the intellectual food so bountifully supplied by the old Sanskrit lore and modern science before it can grow into the manly stature required for original thought and independent investigation. Purva mimansa i. e. Jaimini Sutras and the Commentaries is not a favourite study with the Native Pandits though they admire it very much. The author has accordingly made a good choice in taking it up first because of all Schools of philosophy the Mimansa is the least studied although it is distinguished above all as being the most self sustained set of doctrines whilst *Nyaya* and *Yoga* and the other schools use the principles of the पूर्वमीमांसा as ancillary help in discussing their own special subjects. We feel convinced that the publication is calculated to be of immense practical value in raising the tone of national thought and enriching and refining the language. It should be in the hands of every educated Hindu who aspires to accomplish the study of old Hindu authors. We hope the work will be patronized by all those who can afford to do so.

Educational Record

August 1877

Mr ... 's *Saddarshana Chintanika* has reached its seventh issue and appears to be winning golden opinions from those best able to pronounce on its merits.

The Evangelical Review

April, 1877.

We think that the work will well supply what many feel the need of an apparatus for the intelligent study of Hindu philosophy If the promise of these earlier portions is well maintained, it will prove to be a very important addition to the literature of the subject which it professes to expound.

The Poona Observer

24th March 1877.

Looking at the Magazine from a purely literary point of view, it evinces very considerable ability The introductory chapter is particularly interesting and exceedingly well-written, while the plan pursued in analyzing the philosophical systems brought under examination is at once clear and methodical. The succeeding chapters afford an interesting view of Asiatic Psychology, and of the modes of thought and expression peculiar to eastern nations, and we have no doubt that, on that account alone, the work will receive a cordial welcome in the libraries of oriental Scholars and Savants.

भवद्भिः समारब्धं षड्दर्शनसंग्रहस्य मुद्रण समालोच्य ग्रन्थनिर्मातुः शास्त्रीयमहार्हविषयाणां यथार्थावगम हृदयेन मुहुर्मुहुरभिनन्दयामि । यद्यप्यलब्धबहुलावकाशेन मया सर्व न दृष्ट तथापि यावद्दृष्ट तत्रासंगत न लब्ध, स्याच्चेदपि स्थलविशेषेषु विपरीतार्थप्रत्ययसंभवस्तथापि "गच्छतः स्खलन क्वापि यत्र क्वचन जायते । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः." इति पद्यार्थमनुसृत्य श्लाघनीयावेव स्याता ग्रन्थकर्तुः प्रतिभा परिश्रमश्च निर्मलचेतसाम् । किं प्राचीनतममहापण्डितनिर्मितनिबन्धेष्वपि स्थलविशेषे च्युतिर्न लक्ष्यते तावतैव ते किं महार्हरत्नानीव नोपादेयाः । किं मुक्तार्थिभिर्नान्तरीयकतया साहचर्यप्राप्तैः कतिपयशुक्तिखण्डैरुपसृष्टा लब्धा अपि मुक्तास्त्यज्यन्ते । परं वेदार्थविचारमात्रैकपरस्य पूर्वतन्त्रस्योच्चावचतदनधिकारिजनवेद्यया भाषयावतारण न युक्त किं तु तर्कादितन्त्राणामेवेत्यभिनिवेशपिशाच्यद्यापि मच्चेतो न मुञ्चतीति पुनर्विज्ञापयामि । अल सुज्ञेषु भूयसा लेखनीव्यापारेणेति ।

संवत् १९३४ अधिक ज्येष्ठसुदि शनौ. }

भवदीयसुहृद्
रानडोपनामको बालशास्त्री.

श्रीमद्विविधविद्याविशारदपरीक्षित नन्दे कस्तूरीनामक मापकस्य गिर्वं सुन्दर श्रोत्रियशिरोमणिभिरभिनव कदमाकृयामि, अत्रापि संप्रतिपूर्वान् षड्दर्शनगतनिराभा। विचारयितुमवसर पुरस्कृत तान् पश्यामि आपूतमाररत्न मया गाथ्याभि, संप्रति तु समापिततद्ग्रन्थ। सोहमज्ञमग चेतसा आदाय मस्तुत निबन्धे समालोच्य तत्रत्या ये दोषा विचिन्तिता रचनाया एव साधारण्येन निर्णयोपकारस्योऽल्पापनीयं कृत्यमिदमिति मन्ये।

यद्यपि परमगुरुश्रीजैमिनिप्रणीतस्य वेदार्थविचारात्मकस्य मीमांसादर्शनस्य जैमिनीयं वा षड्दर्शनं तस्य याथातथ्येनावगमाय पूर्वतरैर्भट्टकुमारिलप्रभृतिभिर्मुनिभिरपि मनोऽवधानपूर्वकं गीता व्याख्याता विरचिता महानिबन्धा एव यद्यपि तथापि लोके विदितया बालबोधिन्या भाषया प्राद्भावितेयं षड्दर्शनविवरणिका विश्वसुबोधपाथेयं सहृदयानन्दाय पर्याप्ता भवितुमर्हत्येव।

क्रियायजनविधिं विवृतिमिः स्वयमसर्वविषयविधिविचारभाषान्तरीकृतत्वात् नानाविध पापविज्ञानाभिलाषाद् वा मत्परिश्रमादप्रमादाद् वा यथायथं विचार्यावगम्य समावलोकनीयेत्यभिप्रायः॥

संवत् १९३४ भाद्रपदकृष्णाष्टम्यामिदं लिखितम्

महेश्वरनामा सुरतनिवासी

भवत्प्रेषितषड्दर्शनविवरणस्य सम्यगालोचनमस्माभिः कृतम्। तत्र यत्र देशस्थभाषया महाराष्ट्रभाषया। लिखितं तत्तद्विशदं वीक्षितमस्माभिः। भाषासन्दर्भ मथविवेचन च दृष्ट्वाऽमोमोदिष्म। संपादितबहुबुद्धिकौशल्यैर्गभीरतमे दुर्गमतमे वैदिकप्रक्रियान्विते मीमांसाशास्त्रे य परिश्रमाः कृतास्ते सफलाः संवृत्ता इति मन्यामहे। मीमांसादिशास्त्रेष्वत्यन्तपरिशीलनं विना कर्मप्रक्रिया दुर्ज्ञेया। कर्मकाण्डप्रक्रियाज्ञानं विना पतञ्जलिप्रणीतयोगशास्त्र कृष्णद्वैपायनवेदव्यासप्रणीतवेदान्तशास्त्रादीनां प्रक्रियापि दुर्ज्ञेया। अतो भवदीयपाण्डित्यावलोकनेन सन्तुष्टचेतसा वयमित्यत्र पल्लवितेनेति दिक्।

भवत्सदृशपण्डितानामीश्वरानुग्रहेण दीर्घमायुरस्तु॥

पण्डिताचार्यशास्त्री वायोकर पानटे

मीमांसाशास्त्रस्यातिगंभीरत्वात् तदन्तस्थ व्याख्यानानि तत्तीरस्थविदुषामपि दुस्तराण्यासन्। कुतस्तरां प्राकृतानां। अधुना तु तदुपरि श्रीमद्भाषानुवादेन सुलभ सुगमतमानि जातानि। इयं तु जनताया महदुपकृतिरेव। त्वयं तु कृतिर्व्यर्था मा भूदेव॥

नारायणशास्त्री गोराले

मीमांसाशास्त्रं हि नाम चक्षुरुद्गमोऽज्ञानान्धदृशां । भास्करोदयो वेदपथानां । प्रदीपः संशयतिमिरभरसमाक्रांतस्वांतनिशांतानां । क्षेत्रं वाक्यार्थविचारौषधीनां । किं बहुना बहुशास्त्रवनवर्धनपर्याप्तप्रसृमरबहुप्रमेयकुल्यं । विबुधहृदयारविंदवृंदसमानंदपदं । अमलमगाधमहासरः । तदेतत् संप्रति बहुकालात् प्रभृति लोकेष्वालस्यजालस्य प्रसरात् विवेकविनोदवल्लभवसुधासुधाशनानामनाथभावाद् विद्यादिसत्कार्यसमुत्तेजकार्यमहीक्षितामुपक्षयात् कारणांतरसमवधानाच्च विलुप्तप्रायमभूत् । तदिदमिदानीमायासमंतरेण सकललोकसमालोचनगोचरतां गमयितुं परोपकरणपवित्रेण सुजनहृदयाम्बुजव्रजविकासनमित्रेणास्मन्मित्रेण कुंटे इत्युपाह्वमहादेवसमाख्येन षड्दर्शनचिंतनिकाख्यमासिकपुस्तकेषु संक्षिप्तसरलसंस्कृतगिरा तत्सारस्य विशेषतो भाषया तत्प्रसारस्य च प्रदर्शनपुरःसरं प्रकटीक्रियते । मुद्रितपुस्तकं च परमप्रणयप्रवणतया प्रतिमासं तेन मह्यमप्येकमर्प्यते । यद्यपि बहुतरोपरोधपरतंत्रतया मया तानि मुद्रितपुस्तकानि साकल्येन संप्रति नावलोकयितुमशक्यत तथापि यावान् भागो निभालितस्तावान् सुकुमारमतीन् प्राकृतानपि शास्त्रोक्तानार्थमवगमयितुं प्रभवतीति प्रतिभाति । स्वप्नेपि मीमांसेत्यक्षराण्यप्यश्रुतवतां संस्कृतगिरमप्यसंगिरमाणानां तदधिकरणकथापथावतरणवितरणशाल्ययं परिश्रमः स्वदेशमुदे शतशो विद्याप्रचाराय प्रवर्तितः केन निर्मत्सरेण नाभिनंद्येत । प्रायेण मुह्यति हि येऽलिखंतीति न्यायेन स्थलविशेषेषु स्खलनसंभावना तु प्राक्तनपंडितप्रबंधानप्यालिंगतीति न हि तद्भयादनारंभो मतिमतां संमतिपदं भवितुमर्हति ! अनधिकारिकर्तृकवेदार्थविचिंतने तु विधिनिषेधश्रद्धावद्भिरस्मादृशैरुदासितव्यं । सर्वथा स्वदेशजनप्रज्ञोत्तेजनकरानेवंविधसदुद्योगान् परोपकृतिकृतां सुजनानां कृपाकूपारः परमेश्वरो यथाशास्त्रमर्यादमुत्तरोत्तरमुत्तरंगयत्विति प्रार्थये सकलविद्वज्जनवशंवदः पंचनदोपाह्वघनश्यामात्मजगोवर्धनशर्मा ॥

श्री गट्टूलालजी.

भवत्कर्तृकां षड्दर्शनचिंतनिकां भूयो मासि मासि लब्धुमिच्छामि । सा हि भूयसा लोकहिताय वर्तते इति मे मतिः ॥

संप्राप्य लंकां परिहृत्य शंकां बौद्धे मते प्रश्नविधिं विधाय ॥
गृहोन्मुखः पुण्यपुरीं गतः स्वां विजृंभते तत्र हि यः सखा मे ॥ १ ॥
तेन प्रवीणेन महीसुरेण मान्येन मान्यप्रतिमानितेन ॥
मुदा मुदे मे प्रहितानि सम्यक् प्राप्तानि मामत्र तु पुस्तकानि ॥ २ ॥
गोष्ठीषु महतां व्यक्तो महाराष्ट्रे महोदये ॥
महादेवश्चिरं जीयात् सूरिवृंदसमादृतः ॥ ३ ॥

श्री सुमंगलो यतीशः ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]शास्त्री [illegible]

[illegible] या ग्रंथ [illegible] आहे [illegible] आम्ही [illegible] व [illegible] तथापि [illegible] आहे [illegible] [illegible] होऊन [illegible] आहेत, परंतु [illegible] नाही [illegible] आपण [illegible] आहे या [illegible] आहे [illegible] विस्तरणे

मुक्काम पुणे
ता० ४ ऑक्टोबर सन १८७७ इसवी } [illegible]शास्त्री [illegible]

प्रस्तावना वगैरे आपण पाहून धरून या ग्रंथे मध्ये [illegible] आहे ती पाहून व विचारांत विषय मराठीत [illegible] व्याकरण [illegible] [illegible] समाधान व आश्रय [illegible], मीमांसा तत्त्वज्ञान असे [illegible] पंडित सांप्रत विरळा स्यात वा विषय मराठीत सविस्तर व मनांत ये याजोगा रीतीने देऊन उपपादित करणे हें काम अल्पज्ञानाचें नव्हे हा ग्रंथ पाहताच मला होण्याची उत्कंठा नाही

गणेशशास्त्री लेले
मु० नाशिक, रविवारात

इंदुप्रकाश

ता० २६ मार्च १८७७

या पुस्तकाच्या दावें नाम्ना प्रथमत मीमांसेची सूत्रें त्याखाली त्यांची पदं, त्याखाली पदांचा अर्थ, त्यानंतर वाक्यार्थ, व त्याखाली भावार्थ, खेरीज कित्

स्थली ज्या सूत्राचा शबरस्वामीनी निराळा अर्थ केला आहे तोहि लिहिला आहे. उजव्या अंगास सूत्राचे मराठी व इंग्रजी भाषांतर व त्याखाली सूत्रार्थाचा विशेष बोध, पूर्वापरसंबंध, मतांतरे व तदनुरोधेकरून शास्त्रविण्यास योग्य अशी अनेक प्रकारची शास्त्रीय व उपयुक्त माहिती मराठीत, तशीच इंग्रजीत टिपा देऊन दाखविली आहे.

प्रस्तुत काली षड्दर्शनचिंतनिकेसारखे मासिक पुस्तक निघून ते लोकांस स्वल्प किंमतीने मिळणे हे स्वदेशहिताची जी अनेक स्तुत्य कृत्ये आहेत त्यांपैकीच उत्तम समजले पाहिजे. तशांत राजाश्रय नाहीसा झाल्यापासून आमच्या देशातील शास्त्राध्ययनावर पाणी पडून ज्या वेदांतादि शास्त्रांचे नांवहि या देशांत राहण्याची मुष्कील झाली आहे, त्यांपैकीच वाक्यार्थाचे मूळ व मुख्य साधन जे हे परम गहन व उपयुक्त मीमांसाशास्त्र त्याचे भाषांतर होऊन त्याची मूलतत्वे व तात्पर्यज्ञान ही साधारण सुज्ञ जनांस अल्पायासाने होण्यास ही चिंतनिका सर्वोत्कृष्ट साधनीभूत असल्यामुळे इच्या कर्त्यांचे लोकांवर मोठे उपकार आहेत यांत संशय नाही. आतां अशा लोकोपकारक स्तुत्य कृत्य आरंभणाऱ्यास साहाय्य मिळून हे काम शेवटास जावो अशी ईश्वरापाशी प्रार्थना करून या पुस्तकाचा आम्ही आनंदपूर्वक स्वीकार करितो.

ज्ञानोदय.

ता० १२ जुलई १८७७.

या भाषांतराची व टीकेची भाषा जरी उच्च आहे व ठिकाणोठिकाणी संस्कृत शब्द आहेत, तरी भाषा सरळ, प्रौढ व रसिक आहे.

Sir,

As I have to procure and take copies of rare manuscripts and to investigate the sacrificial system which is the key to the interpretation of the Vedas highly valued by thousands of my countrymen in India and by savants and historians of the world and which are edited by Professors Max Muller and Weber of Germany the undertaking requires a large outlay of money It is costly It engages all the time I can spare I have already spent years in mastering the details of the different systems of Indian philosophy The preparation of the studies in Indian philosophy requires a great deal of labour The subject of the publication has not been investigated by any native or European Scholar Hence the publication promises to open a new mine of research The conceptions formed by the ancient Âryas of their gods the prayers and invocations which accompanied their sacrifices the performance of domestic as well as the public sacrifices common to all the ancient Âryas *whether of India Greece or Rome their worship of the gods* their apprehensions and their aspirations and the subjects of their serious conversations and of their controversies with such opponents as the Buddhists and the promulgation of their political enactments which for centuries could not be separated from theological doctrines and their social etiquette—all these formed the surroundings which reacted on the ancients From this point of view the publication is historically important Again it does not give the general conclusions at which an author may be arrived but states and explains the works of the ancients in original which are a new source of information and which constitute the materials which may hereafter be turned to account by a scholar To sum up as the publication is costly laborious original historically important and as it supplies original materials and as it is considered important by millions of natives in all parts of India and by savants of the world whose opinions are annexed for your perusal I beg that you will favourably consider this application for patronage and that you will kindly excuse me for the trouble I give you

Intending subscribers will be kind enough to fill up the accompanying form and forward it to this office

To,

THE MANAGER OF THE SADDARSHANA-CHINTANIKA

POONA.

SIR,

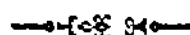
Kindly register my name as a subscriber to the *Saddarshana-Chintanikâ* for copies.

Name (in full)	Address (in full.)	No. of Copies

N. B.

The back numbers of this periodical can be supplied, required

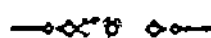
NOTICE

A complete Edition of Vâgbhata's Ashtângahridaya in Two Volumes with the commentary of Arunadatta called Sarvângasundarî with a copious Alphabetical Index of words, a table of contents and an introduction in Marathi and English is ready. Price Rupees Twenty—to be had at this office or of the Editor Dr. Anna Moreshwar Kunte, Bombay. From the beginning of the next month.

5th April 1880.

जाहिरात

प्रसिद्ध वैद्य श्रीमद्वाग्भट याची अष्टांगहृदयसंहिता—श्रीमदरुणदत्त याच्या सर्वांगसुंदराख्या टीकेसहित दोन भाग वर्ण-शब्दानुक्रमणिका, विषयानुक्रमणिका व उपोद्घात मराठी व इंग्रजीसहित फार मेहनत घेऊन तयार केली आहे. किंमत रुपये २० षड्दर्शनचिंतनिकेचे हापिसाचे म्यानेजर अथवा डा० अण्णा मोरेश्वर कुंटे मुंबई यांपाशी पुढल्या महिन्याचे पहिल्या तारखेपासून पुढे मिळेल.